

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Ivan Jovović
Ivan Ivanović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Novica Samardžić
Dragan Radulović
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 500 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXV, BROJ 100
ZIMA 2024

ISSN 1450-9059

tema broja
POLA VIJEKA
NJEGOŠEVOG MAUZOLEJA
NA LOVCENU

CETINJE
PODGORICA
2024

7 uz jubilej Njegoševog mauzoleja na Lovćenu

7 Izgradnja Mauzoleja, jedan od najvažnijih događaja u savremenoj Crnoj Gori
Ivan Jovović

11 Njegošev Mauzolej ili osjećaj mjesta
Janko Ljumović

17 Njegošev mauzolej na Lovćenu biser crnogorske samosvijesti
Marko Špadijer

29 Harold Bilinić i mauzolej Petra II Petrovića Njegoša na Lovćenu
Tatjana Koprivica

57 Klasik(a) za klasika: Mauzolej na Lovćenu
Slavica Stamatović Vučković

91 Njegošev mauzolej na Lovćenu
Predrag Malbaša

105 Zadar i Lovćen
Radomir Jurić

127 prizma

127 Lavirinti globalne pravde
Bojan Jovanović

165 izbjeglice

165 Zbrinjavanje izbjeglica i raseljenih lica u Crnoj Gori tokom raspada SFRJ
Cvetko Pavlović

godišnjica 185

Povodom 110 godina od **185**
rođenja Mihaila Lalića
Borislav Jovanović

teatar 191

Petrovići Njegoši: crnogorski **191**
metaistorijski dramski pejzaž
Janko Ljumović

Dramski izraz u ranome **211**
novovjekovlju
Luka Milunović

Granice totaliteta drame **261**
„Otpad“ Ljubomira Đurkovića
Đorđe Sanković

njegošologija 275

Njegoš i muzika **275**
Vesna Ivanović

Kosmički logos je jedini **301**
Njegošev Bog
Slobodan R. Vukićević

slikarstvo 323

Eros i Thanatos u djelu **323**
Dimitrija Popovića
Lucija Pušonjić

istorija 403

Crna ruka protiv postojanja **403**
države Crne Gore
Novak Adžić

4
2
0
2
N
E
S
E
J

427 Humanitarni rad ženskih članova
Dvora Petrovića u balkanskim
ratovima
Nada Tomović

435 Vilijam Evart Gledston
Jelisaveta Blagojević
Aleksandar Klarić

451 Štedimlija i književni i politički
Zagreb 1930-ih godina
Željko Karaula

473 Znamenite ličnosti iz Donjeg Kraja
Milorad Čeranić

499 novinske slike

499 Prilozi o načinu života i
običajima u Crnoj Gori iz ugla
stranih putopisaca
Nenad Dragić

549 Slika Amerike u listu *Glas*
Crnogorca 1873–1914
Ivan Tepavčević
Predrag Adžić

563 jubilej

563 Zublja koja svijetli 170 godina
Velizar Radonjić

577 vojna istorija

577 Crnogorska vojna istorija (II dio)
Srđa Martinović

Njegošev mauzolej na Lovćenu – uz jubilej

IZGRADNJA MAUZOLEJA JEDAN OD NAJVAŽNIJIH DOGAĐAJA U SAVREMENOJ CRNOJ GORI

Ivan Jovović

The central topic of this paper is the construction of the Mausoleum on Mount Lovćen in the context of social circumstances that to this day manifests itself as aggressive Serbian hegemony obstructing the creation of Montenegrin national and state identity.

Malo koja tema u crnogorskom društvu, naročito u političkom i kulturnom životu Crne Gore je izazvala toliko polemika, ali i tenzija kao što je to slučaj sa Mauzolejom Petra II Petrovića Njegoša. Matica crnogorska, kao ustanova kulture, ovom tribinom ima namjeru da povodom značajnog jubileja 50-godišnjice izgradnje ovog grandioznog spomenika napravi reminiscenciju na ljude i događaje koji su tokom druge polovine XX vijeka istovremeno učesvovali u procesu dugog trajanja – oblikovanja crnogorskog nacionalnog i državnog identiteta.

U simboličkom smislu, gradnja mauzoleja na Lovćenu, odnosno sve ono što je u tadašnjem društvenom kontekstu pratilo ovaj umjetničko-politički poduhvat, jeste iskaz crnogorske samosvijesti, jer je ovim činom potisnuo do tada sveprisutnu provincijalizaciju crnogorskog društva koja se manifestovala u svim sferama.

Međutim, svjedoci smo da i nakon pola vijeka od ovog događaja različite društvene strukture u Crnoj Gori i van nje,

kojima je zajednički imenitelj agresivni velikosrpski hegemonizam, žele da preko tzv. obnove Njegoševe kapele stave crnogorski narod i Crnu Goru u inferioran položaj. Umjesto da ovaj jubilej iskoristimo da se zahvalimo svim subjektima za realizaciju ovog vanrednog projekta, tj. najvažnijeg markera crnogorskog identiteta, ovih dana sa najviših državnih adresa, tačnije Predsjednika Skupštine Crne Gore upućuje se javni poziv na devastaciju mauzoleja. Iako navedeni poziv ima svoj ideološki kontinuitet, njegov destuktivni karakter dobija još više na intenzitetu ako imamo institucije sistema u Crnoj Gori, odnosno državni aparat, koji nijemo posmatra pozive na protivpravno djelovanje, što izaziva zabrinutost, s obzirom na to da ovakve tendencije mogu izazvati teške posljedice po crnogorsko društvo.

Iako je o Njegoševom mauzoleju na Lovćenu napisano i izrečeno mnogo toga u prethodnom periodu, zbog kontinuiranih manipulacija tj. kvaziistorijskih ekskursa koji se odnose na lik i djelo Petra II Petrovića Njegoša, i ova tribina treba da pruži meritoran odgovor.

Pozadina inicijative za rušenje mauzoleja, a sada navodnog pomiriteljskog prijedloga za instaliranje neposredno uz mauzolej kapele, prepoznamo kamuflirani klerikalizam, koji bi u novim društvenim okolnostima legitimisao supremaciju Srpske pravoslavne crkve ne samo na Lovćenu, nego u Crnoj Gori.

Kada je stručna javnost razobličila mnoge nepoznanice i podastrla činjenice koje se odnose na motive i kakakter Njegoševe kapele sagrađene pod pokroviteljstvom Karađorđevića, saznalo se da ona ne samo što nije identična izvornoj kapeli, nego je po nalogu kralja Aleksandra i ondašnjeg crnogorskog mitropolita promijenila patrona, pa je umjesto svetom Petru Cetinjskom posvećena svetom Đorđu, krsnoj slavi Karađorđevića. Uz to, treba naglasiti da je austrougarska vojska u jeku ratnih operacija djelimično oštetila kapelu svetog Petra Cetinjskog, tako da je

postojala mogućnost njene obnove, ali vlasti Kraljevine SHS su naredile da se ukloni svaki trag, pa i temelj, stare kapele. Dakle, ideološki nasljednici onih koji su 1918. godine protivpravno i nemoralno detronizovali dinastiju Petrović-Njegoš, odnosno Kraljevinu Crnu Goru sveli na nivo upravne jedinice zvane Zetska banovina, bez osjećaja za bilo kakvu političku odgovornost pozivaju se na Njegošev zavjet. U tom naumu prvo su demonizovali crnogorsko komunističko rukovodstvo, od Blaža Jovanovića do Veljka Milatovića, koji su Crnu Goru, uslovno rečeno, digli iz pepela nakon Drugog svjetskog rata, i uz pomoć i podršku najvećeg državnika kojeg su imali Južni Sloveni ikada u svojoj istoriji, Josipa Broza Tita, emancipatorski se odnijeli prema crnogorskom nacionalnom pitanju, čija je kruna izgradnja Njegoševog mauzoleja na Lovćenu.

Proglašavajući mauzolej „paganskim hramom“ gdje se dogodio „sumrak Lovćena“, te mnogih drugih floskula sličnog sadržaja, koje još uvijek imaju deklarativni karakter, njihovom besomučnom upotrebom u javnom diskursu stvara se podloga za jačanje vjerskog fundamentalizma, odnosno talibanizacije dijela političke zajednice u Crnoj Gori. Uostalom, treba pročitati zvanične akte nadležnih državnih organa i ustanova Crne Gore o stanju pravoslavne sakralne baštine u zadnjih 30 godina, pozivu političkih i drugih subjekata na uklanjanje spomenika velikom vojvodi Mirku u Podgorici, a poseban pasaž o devastaciji i dekonstrukciji crnogorske kulturne baštine odnosio bi se na autentični kult svetog kneza Vladimira Dukljanskog koji je doživio transformaciju do neprepoznatljivosti.

Iz svega navedenog, ne treba se zavaravati navodno objektivnim pričama o estetsko-umjetničkim performansama, kao načelnim argumentima, poput megalomanskih dimenzija odnosno, gabarita mauzoleja na Lovćenu, s obzirom na to da su inicijatori obnove kapele riječima i djelom pokazali da žele da izmijene istorijski kôd crnogorskom narodu, kao i ukupnom

crnogorskom prostoru. U nedostatku valjane argumentacije zabilježena su i šovinistička objašnjenja da je mauzolej na Lovćenu autorsko djelo jednog katolika i Hrvata, Ivana Meštrovića. Iako je Spomenik neznanom junaku na Avali djelo svjetski priznatog vajara Ivana Meštrovića niko iz akademskih, crkvenih ili političkih krugova Srbije nije pokrenuo inicijativu za njegovo rušenje, s obzirom da predstavlja jedan od simbola kojim je ovjenčano junaštvo i državotvornost srpskog naroda, pa čak za sve vrijeme nije ni postavljeno pitanje borova – park šume koji su dio ovog spomeničkog kompleksa, a koji su lična donacija Hitlera kraljevskoj vladi u Beogradu.

Ipak, oponenti ovog monumentalnog zdanja ne mogu negirati činjenicu da je ono plebiscitarno materijalno podržano od mnogobrojnih fizičkih i pravnih lica širom SFR Jugoslavije, a značajne donacije su pristizale i od našeg iseljništva. Vrijeme je potvrdilo da je mauzolej na Lovćenu svjetski priznatog vajara Ivana Meštrovića delegitimisalo nacionalističke i klerikalističke koncepcije koje se odnose na Njegošev lik i djelo, s obzirom na to da je u ovom zdanju iskazana filozofija života i duhovnost crnogorskog naroda. Mauzolej je postao integralni dio Lovćen planine, sa svojom ukupnom istorijskom simbolikom, kako je to značaki anticipirao na otvaranju mauzoleja Veljko Milatović. Njegujući vrijednosti i tradiciju, Matica crnogorska je smatrala neophodnim da makar tribinom obilježi jedan od najvažnijih događaja savremenoj istoriji Crne Gore i crnogorskog naroda.

NJEGOŠEV MAUZOLEJ ILI OSJEĆAJ MJESTA

Janko Ljumović

The author looks back at controversies connected to various monuments around the world with particular reference the Great Serbian ideology directed at the construction of the Mausoleum of Petar Petrović Njegoš on Mount Lovćen. The Mausoleum represents an authentic symbol of Montenegro and accomplishment of an entire generation that, with its communicability and duration surpasses any ideology.

Da spomenici znaju da iritiraju, ili više od toga da pozivaju na pobunu priča je stara koliko i izgradnja spomenika. Za Ajfelovu kulu, jedan od ključnih amblema Pariza i Francuske, u književnoj reviji *Lectures puor tous* 1898. godine pitali su se: „Kada nestane i posljednji ekser tog gvođenog monstuma, kakvo li će sjećanje na njega ostati? Da je bio ružan koliko i nepotreban.“ Šta tek reći za spomenike savremenog Skoplja u okviru projekta *Skoplje 2014*, grada koji je postao galerija spomenika na otvorenom uz sve kontroverze projekta antikvizacije Makedonije, koja je u međuvremenu dobila novi zavnični naziv države, Sjeverna Makedonija. Istaknimo jedan koji dominira glavnim gradskim trgom, spomenik Ratnika na konju. Estetika ili politika, baš kao u slučaju spomenika Stefanu Nemanji u Beogradu, za koga istoričarka Radina Vučetić kaže

da djeluje kao nadgrobni spomenik modernoj Srbiji, a Društvo konzervatora Srbije ističe da je u pitanju pretenciozni falsifikat akademizma 19. vijeka, dok često u Crnoj Gori citirani srpski historičar Aleksandar Raković opravdava grandioznost spomenika, jer kako kaže „svet je pun grandioznih spomenika raznim vladarima i istaknutim ličnostima“. I tu dolazimo do našeg grandioznog ili monumentalnog spomenika, Mauzoleja Petra II Petrovića Njegoša, i pedesetogodišnjice njegovog otvaranja.

Ne znam koliko je Francuzima trebalo da „prihvate“ Ajfelovu kulu i da budu ponosni na taj artefakt koji determiniše francusku kulturnu geografiju, ali srpskim klerikalnim i desničarskim krugovima izgleda da nikada neće doći takav osjećaj i ponosni usklik na Mauzolej Petra II Petrovića Njegoša koji svojom ljepotom privlači stotine hiljada posjetilaca širom planete. Djelo je Ivana Meštrovića, koje autor promišlja kao posvetu pjesniku Njegošu „koji je svojim intelektom i pjesničkim darom sakupio i dao umjetničku formu vijencu filozofije i duhovnosti naroda Crne Gore“. Mauzolej kao atrakcija koja svojim trajanjem predstavlja nezaobilaznu sliku Crne Gore i mauzolej kao podvig jednog vremena i jedne generacije koja nije pristajala na život u zapuštenoj provinciji, izgleda ipak najviše uznemirava. Atrakcija, podvig i grandioznost nasuprot perfidnom sakrivanju iza Njegoševog testamenta u kome sigurno nije pisalo da se sahrani u kapeli posvećenoj Sv. Đorđu, kako je Kralj Aleksandar I Karađorđević obilježio i preimenovao porušenu/oburdanu kapelu Sv. Petra Cetinjskog. Kao što znamo pouzdano da bi Njegoš bio protivnik da počiva na tako izvedenom spomeniku koji slavi njegov život i djelo. Djelo koje u savremenosti čitamo antiepski i baš zato je Njegoš naš savremenik. A kako je čitanje epskog završilo, najbolje znamo u krvavom raspadu Jugoslavije i tragovima raspada koji i danas ne odustaju od kulture i politike krvi i tla. Govorimo, dakle, o neuspjehu projekta realizacije mauzoleja i monumentalnog spomenika u Kraljevini Srba,

Hrvata i Slovenaca, tj. Kraljevini Jugoslaviji i kasnijeg uspjeha u socijalističkoj Crnoj Gori i Jugoslaviji. Priča je aktualna i danas u nezavisnoj Crnoj Gori, a akteri uzbunjivača javnosti na temu mauzoleja nikako da ostave i Njegoša i Meštrovića na miru. Crna Gora koja je izbrisana kao država u prvoj Jugoslaviji očigledno svojim provincijalnim statusom nije ni mogla imati realizovanu ideju monumentalnog spomenika autora Meštrovića koji je već tada imao međunarodnu prepoznatljivost i bio jedan od vodećih umjetnika Kraljevine Jugoslavije.

Mauzolej je građevina novog vremena i ideja veličanstvene posvete Crne Gore Njegošu, simbol Crne Gore. Grandiozan za mnoge, ali za dio javnosti neprihvatljiv, jer – grandiozan možeš biti samo u Beogradu. Kapele, i prva i druga, nastale su u duhu svog vremena i današnje mahanje ili pozivanje na njih više služi kao element kreiranja političkog identiteta i sredstvo za političke strategije. Potivljenje ideji, jednoj nerealizovanoj i drugoj ostvarenoj, da Njegoš dobije monumentalni spomenik, i konstantno osporavanje otvorenog mauzoleja s aktivacijom različitih odbora za obnovu kapele, ulazi u narativ tzv. borbe za tradicionalnu Crnu Goru koja je lišena duha savremenosti i iskaza modernosti, uz svođenje Njegoša na isključivo pravoslavni kanon i osporavanje Njegoša kao pjesnika univerzalnog humanizma uz mnoštvo zloupotreba koje Njegoša suštinski banalizuju sa sviranjem uz diple i gusle i sa zabranom bilo kakve umjetničke interpretacije i izvedbenosti u polju savremene umjetnosti. Njegoša, koji se za svog života svrstao sa plemstvom duha tadašnje Evrope.

Mauzolej, koliko god mu pripisivali ideologiju socijalističkog perioda, svojom komunikativnošću i trajanjem nadišao je svaku ideologiju. On je trajna vrijednost crnogorske kulture, i u konačnom zaštićeno kulturno dobro, i kao jedan od memorijalnih spomenika na Cetinju, kulturno dobro kojim upravlja Narodni muzej Crne Gore. Mauzolej je stvorio osjećaj

mjesta kroz niz relacija, od jednostavnog prepoznavanja do empatijskog odnosa prema mauzoleju na Lovćenu i njegove duboke povezanosti kao temeljem identiteta. U njemu pronalazimo zadovoljstvo pogleda do zadivljenosti ljepotom. S druge strane mauzoleja nalazi se popločana staza na gumno ili vidikovac; jedinstven pogled na kameni pejzaž crnogorskih brda i planina i na Jadransko more i Bokokotorski zaliv, iz koga se opet najljepše gleda Lovćen.

I dok tako već decenijama Lovćen sa Mauzolejom predstavlja tačku susreta Crne Gore sa svijetom, za traumatizatore javnosti to je njegov sumrak, *Sumrak Lovćena* kako je naslovljen reprint dvobroja časopisa *Umetnost* 27/28 za 1971, objavljen 1989. godine u Beogradu na talasu probuđenog nacionalizma, kao i 2022. godine izdanju *Svetigore*, u „oslobođenoj“ Crnoj Gori sa idejom da će SPC biti bezbrižna tek kada se „vrati“ kapela na Lovćenu. Dvobroj časopisa *Umetnost* iz 1971. godine bio je zabranjen, a tadašnji Savez komunista Beograda odluku o zabrani kvalifikuje riječima da srpski nacionalisti prisvajaju tekovine crnogorske kulture i da je za njih Njegoš isključivo srpski pjesnik. Ističu takođe da objavljeni tekstovi posvećeni Njegoševom mauzoleju na Lovćenu pojačano omalovažavaju crnogorsku naciju, kako to navodi već citirana istoričarka Radina Vučetić u studiji *Monopol na istinu*. Dakle, ništa novo. Isto tako, uporna su zalaganja SPC da urnu sa Teslinim pepelom iz njegovog muzeja u Beogradu, premjeste u Hram Sv. Save na Vračaru, sa obrazloženjem da se u muzeju vrše satanistički obredi. Pravo je čudo da se u poodmaklom XXI vijeku zajednica peca na srednjovjekovne priče, baš kao i na „dirljivo“ pozivanje na prokletstvo koje je ostalo omiljeni žanr mitropolita crnogorskih. I dok su komunisti širom socijalističke Jugoslavije promovisali savremene tendencije u spomeničkom i arhitektonskom polju, nasljeđu koje se prije par godina našlo na velikoj izložbi u Muzeju moderne umjetnosti u Njujorku, na

ovim našim nesrećnim prostorima i dalje živimo sumrak, ne Lovćena, nego društva koje pristaje na klerikalizaciju, pa je sasvim moguće da se autentično sakralno nasljeđe prekraja i kroji po ideološkim matricama srpskog i ruskog svijeta, i ne samo u Crnoj Gori. A da Srbi znaju i drugačije, svjedoči primjer iz Hrvatske, projekat Srpskog narodnog vijeća u Kamenskoj i njihov realizovan prošlogodišnji multimedijalni događaj *Tišina koja je srušila spomenik*, posvećen vajaru Vojinu Bakiću i njegovoj skulpturi „Spomenik pobjede naroda Slavonije“, koja je srušena u februaru 1992. godine. Projekat je dobio nagradu Evropske komisije i Europe Nostre za zaštitu kulturne baštine za 2024. godinu.

Svi ti zvanični i nezvanični protivnici Mauzoleja, a ponajviše nasljeđa druge Jugoslavije, osjetljivi na taj „veliki“ teror komunisti, možda treba da, u nekom krajnje dokonom danu, pođu na Lovćen i naprave jedan dobar selfi ili, ako im je naporno stepenicama, mogu isti naporaviti sa neke jahte u Bokokotorskom zalivu, iz koga se najljepše gleda Lovćen, pa možda na produženi vikend u Italiju, koju je Njegoš obožavao. U Napulj, Rim ili Trst. Eros vs. Tanatos.

Na svečanom otvaranju Njegoševog mauzoleja na Lovćenu ostale su zapisane riječi Veljka Milatovića, tadašnjeg predsjednika Predsjedništva SR Crne Gore, koje ističu Njegošev mauzolej kao nerazdvojni dio Lovćena, znamen koji svojom otvorenošću i dostupnošću služi prisnom približavanju i povezivanju Njegoša pjesnika sa sadašnjim i budućim generacijama. „Od ovog trenutka Njegošev Lovćen viši je za jedan ispunjeni dug našeg pokoljenja velikom pjesniku za novo djelo i inspirisano njime. Ovo je trenutak kada s Njegošem i Lovćenom srasta granitna riječ našeg vremena i našeg čovjeka.“ Otvorenost i dostupnost za sve ljude otvorenog uma i srca, posebno u godini kada se obilježava prvi veliki njegov jubilej, 50 godina od otvaranja, a znamo da neće biti velike proslave niti kreativne

umjetničke produkcije tog jubileja koji je zasluživao visoko mjesto u agendi obilježavanja kulturne istorije Crne Gore od strane Ministarstva kulture i medija, ali sigurno izgubljen u prevodu glasova, šumova i rumora koje najbolje opisuje Konstantinovićeva *Filosofija palanke*.

NJEGOŠEV MAUZOLEJ NA LOVĆENU BISER CRNOGORSKE SAMOSVIJESTI

Marko Špadijer

The author reflects on the history of creation of the Mausoleum dedicated to Petar Petrović Njegoš that, due to the continuous half-century-long contestation by the Serbian Orthodox Church and Serbian nationalists who have appropriated the entire history and culture of Montenegro, became the milestone of Montenegrin statehood and sovereignty.

Obilježavanjem pola vijeka od izgradnje mauzoleja Petru II Petroviću Njegošu na Lovćenu, po zamisli Ivana Meštrovića, nastojaćemo da procijenimo kakve je posljedice taj čin imao na društvene prilike u Crnoj Gori i na trasiranje pravca moderne crnogorske samosvijesti.

Kratkim podsjećanjem na početak ideje o podizanju dostojnog spomenika Njegošu vratićemo se u poslijeratno vrijeme.

Crnogorski partizani su se u Narodnooslobodilačkom ratu izborili za nacionalno ime i ravnopravnost Republike Crne Gore u Jugoslaviji. Sa pobjedničkim samopouzdanjem i entuzijazmom počelo je da se gradi novo društvo. Crnogorska inteligencija je živjela pretežno u Beogradu, a Crna Gora bez institucija je bila kulturna provincija. Trebalo je sačekati da stasaju nove obrazovane generacije i savlada inferiornost u odnosu na druge republike. Fatalne podjele na bjelaše i zelenaše, kao i na četnike i partizane, odražavale su se na dilemu da li slijediti interese Beograda ili imati program sopstvenog razvoja.

Ideja crnogorske Vlade da se najvećem nacionalnom pjesniku izgradi dostojan spomenik, ispoljena prilikom proslave stogodišnjice Njegoševa rođenja, značila je početak donošenja samostalnih odluka, u skladu s ustavnim statusom Republike. Operacionalizacija te namjere je opštepoznata. Na traženje Blaža Jovanovića, predsjednika crnogorske Vlade, jugoslovenski ambasador u SAD Vladimir Popović – Španac obratio se 1952. godine Ivanu Meštroviću molbom da izgradi spomenik Petru II Petroviću Njegošu. Meštrović je prihvatio poziv.

Lovćen je simbol crnogorske samostalnosti i slobode. To je dobro znao Njegoš kad je ostavio zavještanje da bude sahranjen na njegovom vrhu. Onaj ko je posjedovao Lovćen, polagao je pravo na Crnu Goru. Austrougarska je granatama oštetila prvobitnu kapelicu iz 1916. godine i raspisala konkurs da se na tom mjestu podigne spomenik caru Francu Josifu. Istorija nije htjela da se nad „Gibraltarom Jadrana“ veliča bečki pobjednik. Crnogorskom narodu nije odgovarala ni nova kapela, biljeg srpskog pokroviteljstva nad Crnom Gorom. Kao znak izraza nacionalnog identiteta, a možda i stimulans sekularizma i ateizma kod Crnogoraca, poslužilo je pitanje Njegoševog mauzoleja. Meštrović je pokazao da razumije i slijedi tu ideju i 1952. u pismu Vladi Crne Gore kaže: „Nije meni ni onda, kao ni sada, lebdio pred očima vladika Rade, ni kao vladalac Crne Gore, već pjesnik Njegoš, koji je svojim intelektom i pjesničkim darom sakupio i dao umjetničku formu vijencu slobode, filozofije i duhovnosti naroda Crne Gore.“

Akciju za izgradnju mauzoleja na Lovćenu vodio je Inicijativni odbor za podizanje mauzoleja koji je formirala Skupština opštine Cetinje decembra 1968. godine od dijela kulturnih radnika i odbornika, na čelu s gradonačelnikom Petrom Tomanovićem. Kao jedan od rijetkih živih članova Inicijativnog odbora Cetinja za podizanje mauzoleja na Lovćenu iz 1968. godine, volio bih vas obavijestiti o ljudima koji su bili možda

vaši prijatelji, rodbina ili građani Cetinja, posebno želim svjedočiti o odlučnosti zvaničnog Cetinja i o ulozi neumornog Petra Tomanovića, predsjednika i Periša Spasića, sekretara Opštine Cetinje i njihove posvećenosti izgradnji mauzoleja na Lovćenu. Oni su obavili lavovski dio posla pravne i organizacione prirode prilikom gradnje mauzoleja, i u sudskom sporu sa Srpskom pravoslavnom crkvom.

Naravno, sjećanja i poštovanja su vrijedni začinjalci ovog posla, Blažo Jovanović i Vladimir Popović Španac, kao i mnogi članovi Jugoslovenskog odbora koji su se odlučno zalagali za gradnju. Posebno su zaslužni crnogorski rukovodioci Veselin Đuranović i nepokolebljivi Veljko Milatović.

Reprezentativni jugoslovenski Odbor za izgradnju mauzoleja na čijem je čelu bio Veljko Milatović, predsjednik Skupštine Crne Gore, imenovali su odbornici Skupštine opštine Cetinje 7. jula 1969. godine.

Pod vidom odbrane Njegoševog zavjeta da bude sahranjen u crkvi na Lovćenu i polaganja prava Srpske pravoslavne crkve na taj prostor, otvorilo se mnoštvo do tada tinjajućih pitanja o položaju Republike Crne Gore. Srpska pravoslavna crkva, preko Mitropolije crnogorsko-primorske sa Cetinja, tužila je Ustavnom sudu Jugoslavije Republiku Crnu Goru i Opštinu Cetinje zbog odluke o podizanju mauzoleja na Lovćenu. Srpski mitropolit Crnogorsko-primorske eparhije zasniva tužbu na vlasništvu nad Njegoševom kapelom, smatrajući da bi se oskrnavila crkva Svetog Petra. Ustavni sud Jugoslavije se oglasio nenadležnim i uputio predmet Ustavnom sudu Crne Gore koji je žalbu odbio s obrazloženjem da se odluka Skupštine opštine Cetinje zasniva na ovlašćenjima iz Ustava i „da Njegoševa kapela na Lovćenu nije hram, nego nadgrobni spomenik i istovremeno spomenik kulture.“

Prvobitna crkvice na Jezerskom vrhu Lovćena, gdje su sahranjeni zemni ostaci P. P. Njegoša, pripadala je Crnogorskoj

pravoslavnoj crkvi, a bila je već jednom zamijenjena kapelicom koju je kralj Aleksandar Karađorđević predao na čuvanje SPC. Za vrijeme sukoba cetinjskog i crnogorskog rukovodstva sa SPC, javlja se ideja o obnovi crnogorske pravoslavne crkve.

U žalbi Skupštine opštine Cetinje Ustavnom sudu 2. novembra 1970. godine piše: „Današnje nelegitimno stanje Crnogorske pravoslavne crkve je zaostatak prošlosti. Sada je ovo crkva u stanju interregnuma, te otuda treba pokrenuti pitanje kanonske i ustavne organizacije Crnogorske pravoslavne crkve, od stane ustavnih vršilaca vlasti u Crnoj Gori.“ Komunisti su nacionalizovali najveći dio crkvene imovine, imali neposredni uticaj na izbor crnogorskog mitropolita i nijesu u Srpskoj pravoslavnoj crkvi vidjeli ozbiljnog političkog protivnika. Iz oportunitizma i niza političkih razloga tada se nije pošlo dalje od ideje za obnavljanje Crnogorske pravoslavne crkve.

Kampanja protiv izgradnje mauzoleja i Ivana Meštrovića, kao autora i umjetnika, se zahuktala u javnosti. Sinhronizuje je grupa intelektualaca iz Beograda, kojoj su formalni legitimitet za organizovano djelovanje dali rukovodioci nekih cetinjskih kulturnih ustanova koji su pri Muzeju formirali Komisiju za reorganizaciju cetinjskih muzeja i za njenog šefa postavili dr Laza Trifunovića, profesora istorije umjetnosti, srpskog nacionalistu i poznatog kritičara Ivana Meštrovića kao prevaziđenog skulptora secesije.

Politički i estetski napad na projekat Meštrovića i arsenal optužbi zbog uklanjanja kapele na Lovćenu objavljen je u dvobroju časopisa *Umetnost* za jul – decembar 1971. U tekstovima se mogu pročitati ovakve misli: „Isčupati Njegoša iz celine kulture srpskog naroda – je upravo ubistvo Njegoša.“, „Smrt Rada Tomova / najveći je srpski poraz od Kosova“, „Ja ne znam šta je Njegoš ako nije najveći srpski pesnik 19. veka...“, „Meštrovićev mauzolej veliča ideju religioznog misticisma i snagu monarhije“, „Ženskim figurama nema mesta uz Njegošev spomenik“, „Biće nesklad u planinskom pejzažu“, „postoji pasnost od klizanja brda“...

Kampanja protiv izgradnje mauzoleja na Lovćenu vodila se i u zapadnoj štampi i obilovala nizom dezinformacija. Na optužbe je reagovao Vladimir Dedijer, naglašavajući da dio hijerarhije SPC ne može da podnese da jedan Hrvat „plete vijenac na Lovćenu jednom Crnogorcu, da jedan rimokatolik gradi spomenik jednom pravoslavnom vladici“, konstatujući da je Aleksandrova kapela oličenje prevage dinastije Karađorđević nad dinastijom Petrović. Sporenja u intelektualnim krugovima u Jugoslaviji, Dedijer je okarakterisao kao sukob ljudi zadojenih „nahijskim svađama i balkanskim atavizmima“.

Rukovodstva Crne Gore i Cetinja nijesu se uplitala u estetske sudove jer su smatrala legitimnim neslaganje među intelektualcima, ali su hajku na odluku da se mauzolej izgradi na Lovćenu tretirala kao neprihvatljivo miješanje u unutrašnje stvari Crne Gore. Sekretar opštine Cetinje, Periša Spasić u odgovoru Lazaru Trifunoviću kaže: „Kad god smo se /Crnogorci/ ‘drznuli’ da budemo svoji i da u svojoj kući sami odlučujemo, uvijek su se sa strane našli ‘prijatelji’ koji su pokušavali da ‘zabludelu decu’ vrata na ‘pravi’ put.“

Odnos prema mauzoleju postao je lakmus papir na kome se mogao čitati ne samo sud o jednom umjetniku i njegovom djelu, nego i prema statusu Republike Crne Gore i crnogorskom nacionalnom pitanju. Češki historičar František Šitek s pravom zaključuje da je „spor oko mauzoleja predstavljao najznačajniju društvenu debatu cijelog socijalističkog perioda. „Proces se pretvorio u izgovor za debate oko crnogorskog nacionalnog identiteta i prava republika na sopstvenu politiku. Mauzolej se počeo smatrati simbolom modernog i sekularnog identiteta samosvojne crnogorske nacije, dok je kapela u toj opciji predstavljala simbol srpstva i srpskog pravoslavlja.“

U vrijeme sporova o mauzoleju vodile su se rasprave o novom Ustavu Jugoslavije, koji će donijeti decentralizaciju federacije i veća prava republikama. Ta okolnost je uticala na odlučnost

crnogorskog rukovodstva u sprovođenju samostalnih odluka. Crnogorska kultura je tretirana kao „ravnopravni dio kuturnog fonda naroda Jugoslavije“, a Centralni komitet Saveza komunističke Crne Gore je 1970. godine u Platformi o razvoju crnogorske kulture odredio pravce razvoja kulture i planirao osnivanje institucija koje će taj razvoj nositi. U tom temeljnom dokumentu je definisan stav da „svako osporavanje individualnosti crnogorske kulture i osporavanje crnogorske nacije i prikazivanje SR Crne Gore kao vještačke tvorevine je neprihvatljivo“.

S ovakvim političkim opredjeljenjem otpočela je moderna kulturna emancipacija Crne Gore u SFR Jugoslaviji. Crna Gora se opredijelila za sopstveno čitanje prošlosti i projektovanje budućnosti. Osnivanjem Univerziteta, Akademije nauka, Leksikografskog zavoda, Pobjede kao dnevnog lista, nacionalne radio televizije i niza drugih institucija i projekata otpočinje nacionalni, kulturni, obrazovni, informativni i naučni razvoj. Iz današnjeg ugla, kada se obilježava 50 godina osnivanja Univerziteta i drugi jubileji, može se cijeniti važnost tih začetaka.

Razvoj Crne Gore pomagale su bogatije federalne jedinice u Jugoslaviji preko Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo i Metohija, a solidarnost na dobrovoljnoj osnovi za izgradnju Njegoševa mauzoleja dobila je široke razmjere.

Sve vlade ondašnjih republika i pokrajine Kosovo i Metohija, (koje su se tada zvale izvršna vijeća), uplatile su sredstva za izgradnju. Vlada SR Crne Gore izdvojila je osam miliona novih dinara, Hrvatske i Jugoslavije po jedan milion, BiH pola miliona, Srbije i Slovenije po 300 hiljada novih dinara. Brojni pojedinci, radne organizacije, škole i opštine pomogli su izgradnju mauzoleja sa preko deset miliona dinara.

Solidarnost naroda Jugoslavije i učešće u troškovima izgradnje mauzoleja Petru Petroviću Njegošu na Lovćenu predstavljala je znak ljubavi i uvažavanja za velikog pjesnika i poštovanja za

Crnu Goru koja podiže spomenik dostojan svog vladara, genijalnog sina i borbenog romantičara koji se zalagao za oslobođenje jugoslovenskih naroda. Troškovi izgradnje na dan 15. jula 1974. godine iznosili su 31.270.000 dinara. Pored pomoći u novcu, za izgradnju mauzoleja u Biljardu je pristiglo 600 radova od 432 likovna umjetnika u akciji „Jugoslovenski umjetnici Njegošu“.

Mauzolej Njegošu, najvećem jugoslovenskom pjesniku, čiji je autor Ivan Meštrović, najveći jugoslovenski vajar, dužine 37 metara i širine 10,4 metra do kojeg se prelazi 461 stepenik, otvoren je 28. jula 1974. godine na Jezerskom vrhu Lovćena, na visini od 1.660 metara. Veljko Milatović je, otvarajući mauzolej, rekao da „Njegošev mauzolej danas postaje nerazdvojni dio Lovćen planine, koji svojom otvorenošću i dostupnošću služi prisnom približavanju i povezivanju Njegoša pjesnika sa sadašnjim i budućim generacijama“, a „vrijeme koje dolazi će doprinijeti njegovoj ljepoti i neophodnosti.“

Pedeset godina traje hodočašće građana svih država, naroda i vjera i divljenje za Crnu Goru i njenog vladara-pjesnika. Za posljednjih deset godina Mauzolej je posjetilo blizu 350.000 posjetilaca. Svake godine se povećava broj posjetilaca: od 20.752 u 2014. do 67.317 u 2023. godini. Izgradnjom dobre ceste od Cetinja i od Njeguša i puštanjem u rad žičare od Kotora do Lovćena, vjerujem da će se broj posjetilaca popeti do sto hiljada godišnje.

Mauzolej Petra II Petrovića Njegoša na Lovćenu po zamisli Ivana Meštrovića je postao mermerni amblem za ponos, biljeg samopouzdanja i stalna iskra crnogorske samosvijesti.

*

Period od rata do devedesetih godina prošlog vijeka može se smatrati zlatnim dobom svestrane privredne, kulturne i nacionalne emancipacije Crne Gore. U sistemu socijalističke federalne solidarnosti mogla se razvijati autentična misao svake nacije i izgrađivati institucije. Tinjao je, uglavnom u intelektualnim krugovima srpskih nacionalista i njihovih filijala

u Crnoj Gori, otpor i protivljenje samostalnoj politici Crne Gore jer su smatrali da Crna Gora ne treba da ima svoje, već da prati interese Srbije. To se ispoljavalo u prisvajanju crnogorske kulture u enciklopedijama, antologijama, nacionalnim edicijama, memorandumu u nizu projekata iz jezika, književnosti i umjetnosti. Politički mir je obezbjeđivan dogovorom republičkih partijskih rukovodstava Srbije i Crne Gore, deklarativnom stavom o potrebi borbe protiv sopstvenog nacionalizma.

Jerihonske trube oglasile su se prilikom dolaska Amfilohija Radovića za mitropolita na Cetinje. On je objelodanio svoj program, „Lovćenu treba da se vrati njegov prvobitni izgled“ jer je: „Crna Gora je srpska zemlja“. Postavio je prioritet da „izvida rane Lovćena“, jer je on „krov cjelokupnog srpstva“, a „Kosovo temelj te građevine na Lovćenu“. Formirao je Odbor za povratak Kapele i prorokovao: „Ideja i tema o Lovćenskoj kapeli će nam se vraćati iz dana u dan, iz godine u godinu, iz decenije u deceniju, sve dokle god se ne vrati na Lovćen hram Svetog Petra Cetinjskog.“

Velikosrpstvo kao nacionalni program izbilo je brutalno i agresivno dolaskom Miloševića na vlast u Srbiji i postavljanjem marionetskog rukovodstva u Crnoj Gori. Na krilima AB revolucije okupila se nova moba za obnavljanje kampanje protiv mauzoleja. Formirali su nove odbore i fondove i pozvali Crnogorce da slijede kosovski zavjet. Lovćen su morale da čuvaju straže dobrovoljaca. SPC je osvojila je vrh Rumije, kao stratešku tačku da od Lovćena napravi crnogorski Ararat.

Poslije perioda relativne dominacije crnogorskih nacionalnih interesa i Referenduma kojim je Crna Gora obnovila državnost i odlučila se na evropski put, nastupile su godine iskušenja. Na talasu litija došli su ostroški „oslobodioci“ protivnici „odcepljenja“ Crne Gore od Srbije. Nedugo zatim potpisali su Temeljni ugovor sa SPC i dobili priliku da sprovedu agendu promjene identiteta Crne Gore.

U balkanskim relacijama, svaki narod je doživljavao česte prekide kontinuiteta svojih država, pa mu taj kompleks služi kao motiv za osvetu i povratak „istorijskih prava“. Crna Gora je svoje dinastičko-nacionalističke ambicije platila krvlju i državom pod Skadrom, u Metohiji, Hercegovini i Dubrovniku. Naučila je istorijsku lekciju i postala primjer države mira, tolerancije i dobrosusjedstva. Ona nikog ne ugrožava, ali je izložena stalnom pritisku nacionalističko-klerikalnih šovinizama. Najuporniji i najopasniji za Crnu Goru je velikosrpski nacionalizam. Kao srpska državna politika formulisan prije gotovo dva vijeka, ima stalnu petu kolonu u Crnoj Gori. Cjelokupnu istoriju i kulturu Crne Gore i Crnogorce, kao državotvornu naciju, inkorporira u srpski korpus. Crnogorsku državotvornu i nacionalnu svijest tretiraju kao vještačko izdvajanje nekih specifičnosti u cilju dokazivanja separatističkih teza o posebnoj crnogorskoj istoriji, državi, naciji, kulturi, jeziku, crkvi... Tu svijest šire kroz politiku, privredu, nauku, obrazovanje, informisanje...

Pobjeda velikosrpskog nacionalizma vodi nestajanju Crnogoraca kao nacije, a time i Crne Gore koja je kroz vjekove izgradila model zajedničkog života ljudi raznih nacionalnih i vjerskih skupina na svojoj državnoj teritoriji.

Projekat vraćanja Crne Gore u srpsku orbitu provodi se danas temeljitije i svestranije nego ikad. EkspONENTI velikosrpske politike u Crnoj Gori s pozicije vlasti narušavaju temelje građanske države, formiraju opštine kao srpske autonomne oblasti, pokušavaju da zemlju dezintegrišu i obesmisle kao jedinstven entitet i da suverenu državu vrate na pozicije srbijanskog sreza. Sabotiraju njenu spoljnopolitičku orijentaciju. Državu s najboljim odnosima s okruženjem, uspjeli su da posvađaju sa svim susjedima. Ostaje im da sa Srbijom i Republikom Srpskom stvore balkansku Bjelorusiju.

S „događanjem naroda“ ponavlja se tenzija i strast osporavanja Njegoša kao crnogorskog pjesnika, Crne Gore kao

republike i Crnogoraca kao nacije. Srpski nacionalisti u Crnoj Gori se zaklanjaju iza „velikog brata“ i pozivom na navodnu ugroženost Srba, politički opstaju na istorijskim falsifikatima, mržnji i podjelama. Njihovo je srpstvo pravo osvajača. Licemjerno pozivaju na pomirenje, a tolerišu svakodnevne četničke i fašističke ispade. Stalnim tenzijama i provokacijama truju odnose u multinacionalnoj Crnoj Gori, kompromituju najplemenitije veze uzajamnosti i narušavaju tradiciju prijateljstva Crnogoraca i Srba.

Nažalost, kleronacionalizam je danas tako sveobuhvatno zarobio i srpsko društvo da je građanski i civilizovani otpor režimu koji ga stimuliše, gotovo onemogućen. Nada da će se nad Srbijom razvedriti od nacionalističkih strasti je slaba, a time i nada da će Crna Gora u Srbiji imati prijatelja i saveznika za svoj samostalni razvoj i evropski put su sve manje. U Srbiji planski asimiliraju Crnogorce i od deklarisanih 140.000 sveli su ih na 20.000, pa se i u toj etničkoj grupaciji sve manje može računati na razumijevanja za interese njihove matične domovine.

Cetinje je bilo i ostalo svetionik crnogorske državotvorne svijesti. Njegovi građani i rukovodstvo su toga svjesni. Bezbroj puta su pokazali odlučnost da brane čast i dostojanstvo Crne Gore. Pokazali su to i prilikom izgradnje muzoleja na Lovćenu. Pokazuju to i danas. Znaju to i neprijatelji suverene Crne Gore i nastoje da ponize Cetinje.

Prije neki dan predsjednik Skupštine Crne Gore je simulirao uručenje trinaestojulskih nagrada da bi imao povod da ponovo provocira Cetinje. Izjavio je otprilike isto što i Dobrica Ćosić 34 godine ranije kad je primao Njegoševu nagradu. Ćosić je pozvao Crnogorce da slijede kosovski zavjet, a Mandić „pomirenu“ Crnu Goru da posluša Amfilohija i vrati kapelicu na Lovćen. Istina, poštudio je mauzolej rušenja ali je najavio sljedeću provokaciju sa srpskim jezikom i ćirilicom. Taj četnički vojvoda

djelom i riječju dokazuje da nije dostojan da kroči nogom na tlo crnogorske prijetonice.

*

Istorija se ponavlja kao klatno zvona koje zvoni na uzbunu i poziva Crnu Goru na borbu za samostalnost, a Crnogorce za ime i opstanak.

Sada, kao i uvijek u istoriji, Crna Gora se mora uzdati u sebe i naći način da odoli svim pritiscima, alama, silama i Danajcima koji darove nose. U čitavom ovom domaćem bespuću i svjetskim burama, Crnoj Gori je jedini izlaz da se vrati sebi i uspostavi uzajamno poštovanje svojih nacionalnih, vjerskih, ideoloških entiteta radi stvaranja građanske, sekularne, antifašističke, demokratske evropske države koja se rukovodi svojim interesima. Ona ne može naći pomirenje, spokojstvo i samopoštovanje u „srpskom svetu“. Za održavanje svijesti o suverenosti potrebno je stalno imati uprt pogled ka Lovćenu i sjetiti se da smo svi u njega zakleti.

U proteklih pola vijeka grandiozni monument pjesniku na vrhu planine postao je svjetski poznat i zadivio posjetioce svojom veličanstvenošću i skladnošću. Mermerni Njegoš uzvišen do neba, ostao je blizak čovjeku. Sjedinio je slobodu, borbu, slavu, mudrost, muževnost Crnogoraca i gordost Crnogorki. Crnogorski vladika u pjesničkim zanosu spaja vladalačku odlučnost, vjeru u svoj narod i nadu u Boga. Mauzolej se srodio s planinom, srastao s njom, odolio munjama, vjetrovima i gromovima, kao i ljudskim pakostima i zlim namjerama. Sa lovcenskom kapom je u grbu Crne Gore, u srcu naroda i u crtankama crnogorskih učenika. Prihvaćen je kao jedinstveno gorsko svetište pjesniku i vijenac gordosti svog naroda. Put ka lovcenskom mauzoleju neće nikad zarasti u travu zaborava.

Mauzolej na Lovćenu je postao granitni međaš crnogorske državnosti i suvereniteta. Takav će i ostati. Svi gromovi, sve munje, kiše i oblaci, sve mržnje i sve pakosti lomiće se o stijene

Lovćena s Mauzolejom na vrhu. Oni koji drže Crnu Goru za jedinu domovinu spremni su da ga štite životom, svjesni da je Lovćen čuvar Crne Gore i njihove slobode.

Na nama i generacijama koje dolaze je obaveza da s posebnom pažnjom i odgovornošću brinemo da Njegoševa vječna kuća bude ognjište s koga će stalno sijati izviiskre crnogorskog duha slobode i čovječnosti.

Matica crnogorska tu poruku shvata kao zavjet za proučavanje Njegoša, poštovanje crnogorske istorije i izgradnju moderne Crne Gore kao domovine za ponos svim njenim građanima. Ovo današnje obilježavanje jubileja Njegoševa mauzoleja Ivana Meštrovića na Lovćenu je dio njene stalne i redovne aktivnosti.

HAROLD BILINIĆ I MAUZOLEJ PETRA II PETROVIĆA NJEGOŠA NA LOVČENU

Tatjana Koprivica

The paper examines the role of Croatian architect Harold Bilinić (1894–1984) in the construction and design of the Njegoš Mausoleum on Mount Lovćen, covering the period from 1952 to 1974. It is based on archive documents from the Ivan Mestrovic Museums in Zagreb and Split and the University of Notre Dame Archive.

Arhitekta i konzervator Harold Bilinić (1894–1984) (*il. 1*) stručno obrazovanje sticao je u rodnom Splitu i prestižnim školama u Italiji. Arhitekturu je studirao na Višoj obrtnoj školi u Trstu i Akademiji lijepih umjetnosti (*Accademia di Belle Arti*) u Firenci, gdje je diplomirao 1922. godine.¹ Počeo je da radi u *Gradskom građevinskom odjelu u Zagrebu*. Od 1926. do 1932. živi i radi u Buenos Airesu. Nakon povratka u domovinu, nastavio je rad u *Građevinskom odjelu u Zagrebu*. Pred kraj II svjetskog rata radio je u ZAVNOH-u u Splitu, a prvih poratnih godina u Arhitektonskom projektnom zavodu u Zagrebu. U periodu 1956–1960. u ovom gradu imao je i privatni projektni biro Bilinić – Horvat.²

¹ Bilinić, Harold. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/bilinic-harold> (pristupljeno 20. XII 2024).

² S. Piplović, „Arhitektura Ivana Meštrovića“, *Mogućnosti* 10–11 (1983), str. 895–915.

Harold Bilinić je Ivana Meštrovića upoznao u Splitu, kao dječak. Haroldov otac, Pavao, imao je klesarsku radionicu u kojoj je Meštrović učio zanat tokom 1900. godine.³ Sreli su se opet u Zagrebu, 1922. godine, kada je Bilinić počeo da radi na adaptaciji Meštrovićevih kuća u Mletačkoj ulici u Zagrebu.⁴

Saradnja Bilinića i Meštrovića nastavljena je i na Mauzoleju porodice Račić u Cavtatu, na Meštrovićevom mauzoleju u Otavicama, Meštrovićevoj vili na Mejama u Splitu, Spomeniku neznanom junaku na Avali, Domu hrvatskih likovnih umjetnika u Zagrebu. Sa Meštrovićem je radio i na urbanističkom rješenju Trga Viktorija u Bukureštu, sa konjaničkim spomenicima kraljeva Karola I i Ferdinanda, rekonstrukciji rezidencije Bratianu, rješenju sklopa Belvedere za postavljanje Meštrovićevog spomenika maršalu Josifu Pilsudskom u Varšavi, urbanističkom rješenju za Štrosmajerov spomenik u Zagrebu i dr. U vrijeme boravka u Argentini, Bilinić je pomogao i u organizaciji Meštrovićeve izložbe u Montevideu 1928. godine. S Lavoslavom Horvatom projektuje palatu Banac na Pločama u Dubrovniku, vilu Karla Banca na Lapadu i dr. Značajan segment Bilinićevog rada predstavljaju i konzervatorski radovi – obnova crkve Sv. Marka u Zagrebu, katedrale u Senju, restauracija gradske vijećnice i uređenje prostora pred katedralom u Šibeniku i dr. Bilinićeva urbanistička rješenja Trga bana Jelačića i Kaptola u Zagrebu nijesu realizovana.⁵

³ D. Kečkemet, *Biografija Ivana Meštrovića*, Zagreb 2024, str. 38–43.

⁴ V. Barbić, „Meštrović i arhitekti“, *Rad JAZU, Razred za likovne umjetnosti* 13 (1986), str. 160.

⁵ O radu Harolda Bilinića cf. T. Premerl, Bilinić Harold, *Hrvatski biografski leksikon* I, Zagreb 1983, str. 765–766; Z. Paladino, „Desetljetnji opus graditelja Lavoslava Horvata i Harolda Bilinića za dubrovačkog investitora Božu Banca“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 35 (2011), str. 237–254; A. Mutnjaković, „Meštrovićev Dom umjetnosti: građenje, razgrađivanje i obnavljanje“ [Art Hall by Ivan Meštrović: Construction, Deconstruction and

(il. 1)

Harold Bilinić

(foto D. Kečkemet,

Biografija Ivana Meštrovića,

Zagreb 2024, 798)

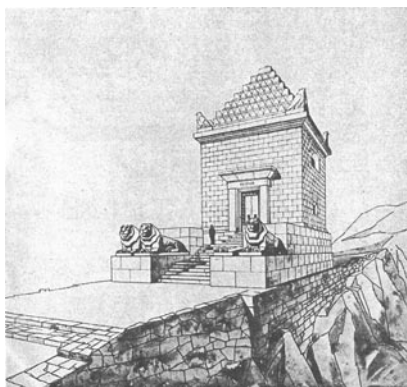
Početak Bilinićeve i Meštrovićeve saradnje na izradi projekta za mauzolej Petru II Petroviću Njegošu (1813–1851), po narudžbini kralja Aleksandra Karađorđevića, datira iz 1924. godine.⁶ Iste godine radili su i na projektu crkve Krista kralja u Trnju u Zagrebu.⁷ Nacrti Njegoševog mauzoleja prezentirani su 1924. godine u Brooklin Museum u Njujorku. U januaru 1925. objavljeni su u zagrebačkoj *Novoj Evropi*.⁸ Prema Bilinićevom svjedočanstvu, ni on ni Meštrović nijesu smatrali uspješnim ovaj (prvi) projekat mauzoleja (il. 2 a, b, c). Dovodi to u vezu s činjenicom da su na projektu radili, a da prethodno nijesu bili na

Renewal], HAZU, Razred za likovne umjetnost, Arhiv za likovne umjetnosti, Art Bulletin 61 (2011), str. 67–110; S. Piplović, „Klasicizam u arhitekturi Ivana Meštrovića“, *Kulturna baština* 45 (2019), str. 388; D. Kečkemet, *op. cit.*, str. 406, 498, 502, *et passim*.

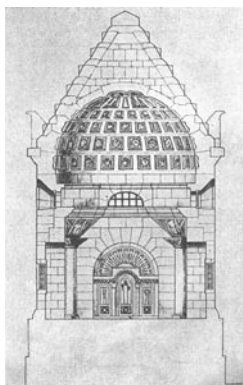
⁶ Lj. Durković-Jakšić, *Njegoš i Lovćen*, Beograd 1971, 212–219; O projektu iz 1924. godine cf. D. Komatina, E. Alihodžić Jašarović, „Projekti Ivana Meštrovića i Harolda Bilinića na Lovćenu u tadašnjem političkom i ideološkom kontekstu“ [Projects by Ivan Meštrović and Harold Bilinić on Lovćen in the Political and Ideological Context of the period], *Prostor* 26 (2018), str. 324–325 (sa starijom literaturom).

⁷ V. Barbić, *op. cit.*, str. 162; D. Kečkemet, *op. cit.*, str. 460.

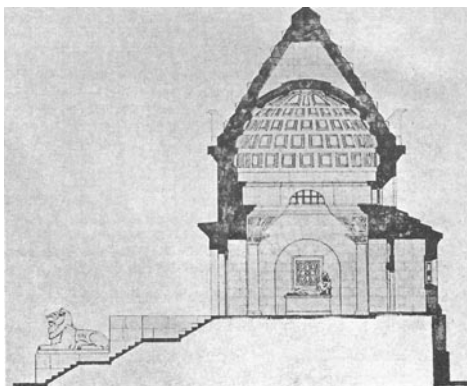
⁸ D. Kečkemet, *op. cit.*, str. 352–353, 457.

(il. 2 a)

(il. 2 b)

(il. 2 c)

(il. 2 a, b, c)

Projekat za Njegošev mauzolej na Lovćenu iz 1924. godine (*Nova Evropa* 1 – 1925)

Lovćenu, na mjestu gdje je trebalo podići mauzolej.⁹ Od realizacije projekta kralj Aleksandar je odustao zbog velikih troškova. Meštrović u jednom pismu iz aprila 1952. godine navodi da je ova ideja propala jer su se navodno protivili crkveni krugovi da im nije „izgledala dosta pravoslavna“.¹⁰

Do podizanja spomenika Njegošu na Lovćenu proći će još pola vijeka, a u međuvremenu, izvorna, u I svjetskom ratu oštećena, Njegoševa kapela, posvećena Sv. Petru Cetinjskom je srušena, a umjesto nje, po projektu ruskog arhitekta Nikole Krasnova 1925. godine izgrađena je nova kapela – zadužbina kralja Aleksandra, koju on podiže u čast rođenja svog prvorodenog sina i prestolonasljednika Kraljevine SHS, Petra II i posvećuje je sv. Đorđu.¹¹ Nova građevina nije bila u tradiciji crnogorskog graditeljstva, već ruske pseudoklasicističke arhitekture.

U potpuno izmijenjenim društvenim okolnostima, Bilinić i Meštrović vratiće se projektu mauzoleja 1952. godine. U susret obilježavanju stogodišnjice Njegoševe smrti (1951), odbor za proslavu ovog jubileja predložio je Vladi Crne Gore da se Njegošu podigne dostojan spomenik. Raspisan je konkurs, na koji su svoje radove poslali istaknuti jugoslovenski umjetnici,

⁹ S. P. Novak, „Čovjek koji je ‘gledao’ za Ivana Meštrovića“, *Vjesnik u srijedu* 1146, Zagreb, 24. IV 1974, str. 14.

¹⁰ Vladimir Popović Ivanu Meštroviću, Washington, D. C., 2. 4. 1952; *Lovćen, Njegoš, Meštrović. Projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952.-1974.)*, eds. B. Kilibarda et al., Zagreb 2004, str. 19–20. Sličan je bio i stav Vladimira Dedijera koji je zabilježio da „dio hijerarhije Srpske pravoslavne crkve, koji ne mogu da podnesu da „jedan Hrvat plete venac na Lovćenu jednom Crnogorcu, da jedan rimokatolik gradi spomenik jednom pravoslavnom vladiki“.; *Pismo Vladimira Dedijera, Borba*, 20. avgust 1970, str. 144.

¹¹ O ovom svjedoči ktitorski natpis nad ulazom u kapelu cf. *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša – Vladike Rada 1813 – 1851 – 1925*, ed. D. D. Vuksan, Cetinje 1926, str. 26–27.

Vanja Radauš, Lojze Dolnar i Vojin Bakić, ali nijedno od rješenja nije prihvaćeno.¹²

Posredovanjem ambasadora FNRJ Vladimira Popovića, u aprilu 1952. godine, crnogorske vlasti ponudile su Meštroviću da se prihvati rada na Njegoševom spomeniku, što je on odmah načelno prihvatio.¹³

Uslijedila je komunikacija s predsjednikom Vlade Narodne Republike Crne Gore, Blažom Jovanovićem, koji Meštrovića upoznaje sa viđenjem i očekivanjima crnogorske Vlade u pogledu ovog projekta. Jovanović piše: „Spomenik Njegošu mi zamišljamo u vidu divnog i veličanstvenog mauzoleja, koji bi kao veliko umjetničko djelo bio izrađen u duhu onoga što je najviše inspirisalo Njegoša: ‘pravda, sloboda i dostojanstvo čovjeka i Naroda’, – kako Vi to lijepo rekoste... Taj mauzolej postavili bi na vrhu Lovćena, tamo gdje je sad kapelica. Mi smatramo da bi takvom spomeniku kao velikom umjetničkom djelu u slavu Njegoša, najbolje odgovarali motivi iz Njegoševe i narodne epike, a ne crkveno – religiozni motivi.“¹⁴

U odgovoru Jovanoviću, Meštrović izlaže svoje ideje o budućem spomeniku, ističući da mu ni prilikom izrade projekta iz 1924. godine, ni sada nije „lebdio pred očima vladika Rade, ni vladalac Crne Gore, već pjesnik Njegoš, koji je svojim intele-

¹² Likovno-dekorativna sekcija Odbora razmatrala je i rješenje Sretena Stojanovića za spomenik Njegošu; P. Malbaša, Spomenici Petru II Petroviću Njegošu, *Matica* 55 (2013), str. 291–295; T. Jović, I. Kovačević, „Odbor za proslavu Njegoševe stogodišnjice“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, IX (2013), Tematski broj posvećen proslavi 200 godine rođenja Petra II Petrovića Njegoša, str. 203–204.

¹³ V. Popović I. Meštroviću, Washington, D. C., 2. 4. 1952; I. Meštrović V. Popoviću, Syracuse 10, New York, 6. 4. 1952; Lovćen, *Njegoš, Meštrović*, str. 19–20; D. Kečkemet, *op. cit.*, str. 798–800 *et passim*.

¹⁴ B. Jovanović I. Meštroviću, Titograd, 21. V 1952, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 20.

ktom i pjesničkim darom sakupio i dao umjetničku formu vijencu filozofije i duhovnosti naroda Crne Gore. Ja sam ga tada zamišljao s orlom – a čini mi se da ću i sada ostati pri tome – koji se diže u visine i s visine osmatra, jer *Oro gnijezdo vrh timora vije...*, kako to reče njegov duhovni drug, Mažuranić na hrvatskoj strani.¹⁵ Meštrović postavlja i uslove – traži da se na projektu angažuju vajar Andrija Krstulović i arhitekta Harold Bilinić. Krstulović je trebalo da izradi, prema Meštrovićevom modelu, Njegoševu figuru. O motivima za angažovanje Bilinića, piše: „Da mi se pošalje ovamo arhitekt Harold Bilinić, koji je upoznat sa mojim načinom rada, a on da mi donese potrebne podatke o veličini i formi terena, o mogućnosti da li se vanjski dio građevine može izvesti iz kamena koji bi se lomio na samom Lovćenu, što bi znatno smanjilo troškove, i konačno da mi donese planove moje ranije osnove, ako bi se ti planovi našli u mojoj kući u Splitu ili u Zagrebu. On bi mi bio potreban zato da izradi tehničke pripremne nacрте po mom uputstvu i pod mojim nadzorom, jer je ovaj posao, pored umjetničke koncepcije, tehničke naravi, a ja sam preopterećen drugim poslovima. Njemu bi trebalo povjeriti, ukoliko bi se osnova prihvatila, nadzor nad gradnjom na Lovćenu.“¹⁶ Jovanovićevo vrednovanje Bilinićeve uloge na projektu pratiće Meštrovićevog saradnika tokom čitavog angažovanja na izradi mauzoleja.

Meštrovićevo obraćanje predsjednik crnogorske Vlade doživio je kao potvrdu da su idejne osnove izgradnje budućeg spomenika usaglašene. „Što se tiče izvođenja same osnove“, piše on Meštroviću, „naša je želja i smatramo da je to najbolje rješenje, da to bude u cjelini Vaše djelo. – Zato smo mi prema Vašem pismu, odmah angažovali arhitektu Bilinića, koji se

¹⁵ I. Meštrović B. Jovanoviću, New York, 8. 6. 1952, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 21.

¹⁶ I. Meštrović B. Jovanoviću, New York, 8. 6. 1952; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 21–22.

odazvao i primio našu ponudu da za čitavo vrijeme izgradnje spomenika radi u Crnoj Gori.“¹⁷

Bilinić je već u julu 1952. godine došao na Cetinje kako bi, prema Meštrovićevim uputima, obavio snimanja terena, napravio nacрте i prikupio tražene podatke.¹⁸ O prvom susretu sa Lovćenom, svjedočio je: „Odmah mi je bilo jasno da će tu nastati grandiozni spomenik, jer ta gora kao da je vapila za spomenikom, ona je prirodni postament jednom velikom zdanju.“¹⁹

U avgustu 1952. godine, s prikupljenim materijalom, Bilinić je već bio u Sirakuzi (SAD)²⁰ gdje je, na tamošnjem univerzitetu (*Suracuse University*) Meštrović bio angažovan kao profesor.²¹ Tokom skoro devet mjeseci razrađivali su i usaglašavali detalje idejnog rješenja mauzoleja, a Meštrović je radio na modelovanju figure Njegoša.²² (il. 3) Meštrović je obavještavao crnogorskog predsjednika Vlade Blaža Jovanovića, da „Bilinić radi svojski na

¹⁷ B. Jovanović I. Meštroviću, Titograd, 30. 7. 1952.; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 22.

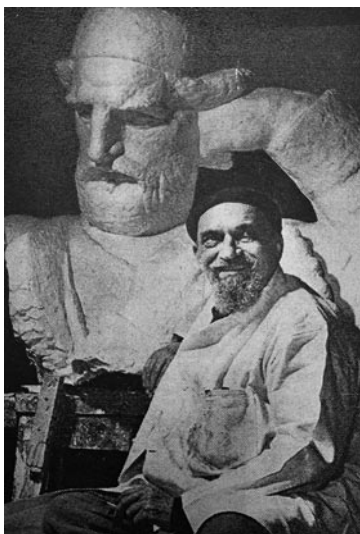
¹⁸ Muzeji Ivana Meštrovića, Galerija Meštrović, Split, Osobni arhivski fond Harolda Bilinića (= MIM, GMS, OAF HB), Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić Računovodstvu Savjeta za nauku i kulturu NR Crne Gore*, Zagreb, 3. VIII 1952.

¹⁹ S. P. Novak, „Čovjek koji je ‘gledao’ za Ivana Meštrovića“, *Vjesnik u srijedu* 1146, Zagreb, 24. IV 1974, str. 14.

²⁰ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić M. Jovićeвиću*, Syracuse, 4. IX 1952. *I. Meštrović B. Jovanoviću*, 9. IX. 1952; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, 23; Muzeji Ivana Meštrovića, Atelijer Meštrović, Zagreb, Arhiv (= MIM, AMZA), *I. Meštrović M. Marasoviću*, Syracuse, 14. IX 1952.

²¹ D. Zima Plazibat, „Ivan Meštrović u Americi“, *Život umjetnosti* 60 (1998), 98–107; D. Kečkemet, *op. cit.*, 692–717.

²² University of Notre Dame Archive, Ivan Meštrović Paper (= UNDA, IMP), Popović Vladimir – 1951– 53; CMST 4/105, *I. Meštrović V. Popoviću*, 25. XI 1952; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *M. Jovićeвић H. Biliniću*, Cetinje, 5. I 1953.

(il. 3)

Ivan Meštrović
sa modelom Njegoševе skulpture
(*Times*, 18 May 1953)

izradi nacrtа spomenika u saglasju sa njegovim uputstvima budući da se je išlo za tim da osnova bude jasna i uravnotežena kako sa mjestom na kojem spomenik dolazi tako i sa figurom pjesnika koja dolazi u unutrašnjosti građevine.“²³ Zbog složenosti posla, Bilinić je u Sirakuzi boravio mnogo duže nego što je prvobitno planirano. Uprkos tome, kako Meštrović svjedoči, Bilinić od „cijele Amerike nije vidio drugo do rada na projektu.“²⁴

Bilinić se u Zagreb vratio 13. maja 1953, a već krajem mjeseca bio je na Cetinju. Maketa i nacrti mauzoleja izloženi su u Biljardi (il. 4–5–6). Njihovim rješenjem crnogorska Vlada bila je veoma zadovoljna.²⁵ Njen predsjednik Blažo Jovanović pozvao je Bilinića na razgovor, predloživši mu da je Republika pogođena ekonomskim nedaćama, ali da se nada da će se početi s preliminarnim radovima. Bilinićev utisak je bio da je želja svih

²³ UNDA, IMP, Popović Vladimir, CMST 4/105, I. Meštrović B. Jovanoviću, 24. I 1953.

²⁴ D. Kečkemet, *op. cit.*, str. 801.

²⁵ M. Jovičević I. Meštroviću, Cetinje, 25. VII 1953; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 23.

(il. 4)

(il. 5)

(il. 6)

(il. 4–5–6)

Mauzolej Petra Petrovića II na Lovćenu, H. Bilinić
(Hrvatski muzej arhitekture, Zagreb)

da se što prije počne s radovima, ali da gradnja, sva je prilika, neće početi 1953. godine.²⁶

Bilinićeva uloga bila je izuzetno značajna u svim fazama rada na Njegoševom mauzoleju, od 1952. godine, do svečanog otvaranja 1974. godine. Bilinić i Meštrović su, u funkciju zajedničkog projekta, održavali pisanu komunikaciju, ali i komunikaciju sa članovima Odbora, posebno s ministrom prosvjete i kulture Crne Gore Milom Jovićevićem, preko koga su crnogorske vlasti ostvarivale uvid u realizaciju projekta.

Bilinić je počeo s radom sa Meštrovićem na pripremi idejnog projekta,²⁷ izradi maketa cjeline i unutrašnjosti mauzoleja za prezentaciju idejnog rješenja²⁸ i razrade projekta do završnice.²⁹ Bio je i u stalnoj komunikaciji sa predstavnicima preduzeća koja su izvodila pripremne građevinske radove, radove na izgradnji pristupnog stepeništa i tunela, elektrifikaciji građevine, postavljanju gromobrana i dr.³⁰ Imao je važnu ulogu

²⁶ UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, 1951-1961, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, Zagreb, 21. VI 1953.

²⁷ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *M. Jovićević H. Biliniću*, Cetinje, 7. X 1952.

²⁸ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić M. Jovićeviću*, Syracuse, 6. XI 1952.

²⁹ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić Odboru za podizanje spomenika Njegošu*, Zagreb, 15. I 1960; UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, 15. I 1960; *Ibid.*, *I. Meštrović H. Biliniću*, 13. II 1960; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *V. Janković H. Biliniću*, Cetinje, 17. XI 1960; *Ibid.*, *V. Janković H. Biliniću*, Cetinje, 10. I 1961.

³⁰ MIM, AMZA, *H. Bilinić M. Jovićeviću*, Split, 22. VII 1952; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *S. Bujišić H. Biliniću*, 7. XII 1954; *Ibid.*, *Ovlašćenje za Zupa Vilku*, Cetinje, 3. VI 1955; *Ibid.*, *H. Bilinić M. Jovićeviću*, Zagreb, 6. IX 1955; *Ibid.*, *Odboru za podizanje spomenika Njegošu*, Split, 28. IX 1955; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2,

i u odabiru granitnih blokova iz Jablanice za Njegoševu figuru i karijatide, stubove, arhitravne grede, kamena za gradnju i enterijer mauzoleja i dr.³¹

Bilinić je u Splitu pratio i Krstulovićev rad na klesanju i finalnoj obradi Njegoša i karijatida, obilazio ga i o napredovanju radova izvještavao Meštrovića i *Odbor za podizanje mauzoleja Njegošu* u Crnoj Gori.³² Njegova dužnost je bila i staranje o

Elaborat za osvijetljenje Njegoševog mauzoleja; Ibid., H. Bilinić M. Jovičeviću, 14. X 1955; Ibid., Za sekretara Revizione komisije G. Vujaškovića R. Ivanović Odboru za podizanje spomenika Njegošu, Titograd, 8. XII 1955; Ibid., M. Jovičević H. Biliniću, Cetinje, 20. II 1956; Ibid., M. Jovičević H. Biliniću, Cetinje, 26. II 1957; Ibid., M. Jovičević H. Biliniću, Cetinje, 30. VIII 1957; Ibid., Predračun radova za podizanje spomenika Njegošu na Lovčenu koji će se izraditi u 1963. godini (H. Bilinić), Zagreb, 13. XI 1962.

³¹ UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, 1951-1961, CMST 1/78, *I. Meštrović H. Biliniću*, 26. VI 1954; UNDA, IMP, Krstulović Andrija, 1947 – 58, CMST 3/50, *I. Meštrović A. Krstuloviću*, 27. VI 1955; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *A. Krstulović H. Biliniću*, Split, 5. IX 1955; UNDA, IMP, Jovičević Milo, Monument to Petar Petrovic Njegos – 1953 – 56, CMST 2/163, *I. Meštrović M. Jovičeviću*, 17. X 1956; UNDA, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *I. Meštrović H. Biliniću*, 28. IX 1957; *Ibid., H. Bilinić I. Meštroviću*, Zagreb, 23. IX 1957; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić Odboru za podizanje spomenika Njegošu*, Zagreb, 23. IX 1957; *Ibid., H. Bilinić Odboru za podizanje spomenika Njegošu*, Zagreb, 15. I 1960; *Ibid., J. Ujević (Industrija jadranskog kamena i mramora) H. Biliniću*, Split, 20. IV 1961; *Ibid., H. Bilinić Odboru za podizanje spomenika Njegošu (V. Jankoviću)*, Zagreb, 12. X 1961; *Ibid., H. Bilinić L. Pašku, direktoru preduzeća „Industrija granita“ iz Jablanice*, 13. XI 1962; *Ibid., Opis i uvjeti za ponudu kamenoklesarskih radova za unutarnje uređenje grobnice Njegoševa spomenika na Lovčenu*, Zagreb 13. XI 1962; *Ibid., L. Paško H. Biliniću*, 17. XI 1962.

³² UNDA, IMP, Krstulović Andrija, CMST 3/50, *I. Meštrović A. Krstuloviću*, 27. VI 1955; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *A.*

dopremanju Njegoša i karijatida od Splita i dr.³³

Kako je situacija na terenu to često nalagala, Bilinić je korigovao detalje projekta i usklađivao dimenzije karijatida sa projektnim rješenjem, tehnike klesanja stubova i arhitravnih greda za trijem mauzoleja i dr.³⁴ S Meštrovićem je usaglašavao

Krstulović H. Biliniću, Split, 5. IX 1955; UNDA, IMP, Jovićević Milo, Monument to Petar Petrovic Njegos, CMST 2/163, *M. Jovićević I. Meštroviću*, Cetinje, 3. XI 1956; UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, Zagreb, 23. X 1958.

³³ UNDA, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *I. Meštrović H. Biliniću*, 28. IX 1957; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *V. Janković H. Biliniću*, Cetinje, 15. V 1959. Bilinić je, kako bi skulpture bile bezbjedno transportovane, radio precizne nacрте posebne ambalaže.

³⁴ UNDA, IMP, Krstulović Andrija, CMST 3/50, *A. Krstulović I. Meštroviću*, 12. XII. 1957; UNDA, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, Zagreb, 12. XII 1957. Bilinić obavještava Meštrovića: „Koncem rujna bio sam u Jablanici sa zadatkom pregleda i preuzimanje većeg dijela već izrađenih komada granita za stupovlje trijema. Kod same porudžbine, bio sam mišljenja, da bi ovo stupovlje bolje odgovaralo kad bi došlo postavljeno sa prirodnim lomom t. j. onako kako ga u kamenolomu izsjeku. Međutim nažalost moralo se je od toga odustati, jer izsječeni komadi nijesu bili tako podjednaki da bi se na licu mjesta mogli međusobno podnašati. Umjesto toga pribjegao sam obradi, koja će biti, – ukoliko ste i Vi time sporazumni – na puntu od mlata... Sa njime sam se složio da se karijatide reduciraju prema dimenzijama označenim u projektu jer karijatide, koje ste vi izradili prelaze za 23 cm u visini kada se one podvostruče. Prema tome sam odredio tako da se njihovom soklu dade 16 cm, – što je skoro i premalo – a ostatak do m. 4. 33 dade figuri. Ova visina je realna i odgovara od razine pločnika do arhitrava.“ UNDA, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *I. Meštrović H. Biliniću*, South Band, 24. I 1958. Meštrović naglašava da mu je drago da će stubovi u malom predvorju pred mauzolejem biti monilitni. „Budući da ovi stubovi treba da daju dojam blokova u kojima nijesu izrezane karijatide, to bi bilo opravdano da ovo kamenje ostane u grubljjoj obradi. To nije moguće posti-

izgled kriptе, materijal od koga će biti građena, kao i dimenzije i oblik sarkofaga u koji će biti položeni Njegoševi posmrtni ostaci.³⁵

Drugu polovinu pedesetih godina XX vijeka obilježili su problemi s finansiranjem izgradnje mauzoleja, zbog kojih je prijetila opasnost da 1957. godine dođe i do raskida ugovora između Bilinića i crnogorske Vlade. U ime *Odbora za podizanje spomenika Njegošu*, Jovićević je sugerisao Biliniću da privremeno nađe drugi posao, kako mu se ne bi prekidao radni staž, a da će se njegov ugovor sa crnogorskom Vladom produžiti čim to bude moguće.³⁶

Bilinić je nastavio da radi na realizaciji mauzoleja i 1958. godine kada je, između ostalog, završio izvedbene nacрте mauzoleja.³⁷ Prethodno je, u arhitektonskom birou Horvat – Bilinić u Zagrebu, bilo urađeno situaciono rješenje mauzoleja, s pristupom.³⁸

ći u cijepanim blokovima, a da budu više - manje regularni, jer se taj kamen ne da poželjno cijepati. Da se efekat postigne na punktu od mlata ili jačim puntarelom. Svi završeci stubova treba da budu prilično zavrgnuti, da prave kontinuitet glavama izrađenih karijatida.“ ASM, OAF HB, Njegošev mauzolej, kutija 2, *Komisijaki zapisnik o pregledu granitne porudžbine po ugovoru 12/B od 28. juna 1957*, Jablanica, 1. X 1958; UNDA, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *I. Meštrović H. Biliniću*, 6. XI 1958. Meštrović naglašava Biliniću da karijatide treba da budu brušene, da bi došla do izražaja struktura kamena, „ali nipošto usvitlana“ i da će to sugerisati Krstuloviću i slaže se s njim da stubovi treba da ostanu grubi „da prave dojam kao da su blokovi pripremljeni da se u njima isklešu figure, pa da su slučajno ostali nedovršeni.“

³⁵ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić Odboru za podizanje spomenika Njegošu*, Zagreb, 12. VI 1958.; UNDA, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, Šibenik, 12. VI 1958.

³⁶ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *M. Jovićević H. Biliniću*, Cetinje, 9. V 1957.

³⁷ *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 34.

³⁸ *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 34.

I Meštrović i on su konstatovali da bi bilo dobro da Bilinić opet dođe u SAD, da preciziraju sve detalje oko završetka mauzoleja, ali se to nije realizovalo, moguće i zbog Meštrovićevih zdravstvenih problema.³⁹ Kako je bilo predviđeno da se radovi nastave 1959. godine, Bilinić je crnogorskoj Vladi poslao predračune za završetak svih radova na mauzoleju.⁴⁰

U pogledu završetka vajarskih radova, ipak su se dešavali pomaci. U septembru 1957. godine, Njegoševa skulptura je stigla na Cetinje i smještena je u dvorište Biljarde.⁴¹ (il. 7–8) U novembru 1959. godine, iz Splita će stići dvije karijatide koje je Krstulović završio.⁴²

Najveći problem u ovoj fazi predstavljalo je odsustvo građevinskih radova na konstrukciji mauzoleja. U korespondenciji Meštrovića, Bilinića i involviranih predstavnika crnogorskih vlasti često se ponavljaju konstatacije o neizvjesnosti, izostanku ili nedovoljnosti sredstava za mauzolej i konsekventno tome, o propuštenim građevinskim sezonama.⁴³ Meštrović je pokazivao

³⁹ UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, Šibenik, 12. VI 1958; UNDA, IMP, Montenegrin Minister of Culture – Milo Jovičević – 1958, CMST 4/12, *I. Meštrović M. Jovičeviću*, 23. VI 1958; UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *Ibid.*, *H. Bilinić I. Meštroviću*, Zagreb, 23. X 1958; *Ibid.*, *I. Meštrović H. Biliniću*, 6. XI 1958.

⁴⁰ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić Odboru za podizanje spomenika Njegošu*, Zagreb, 7. oktobar 1958.

⁴¹ Krstulović je počeo rad na Njegoševoj skulpturi u martu 1953. godine; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 30, 33.

⁴² D. Kečkemet, *op. cit.*, str. 804.

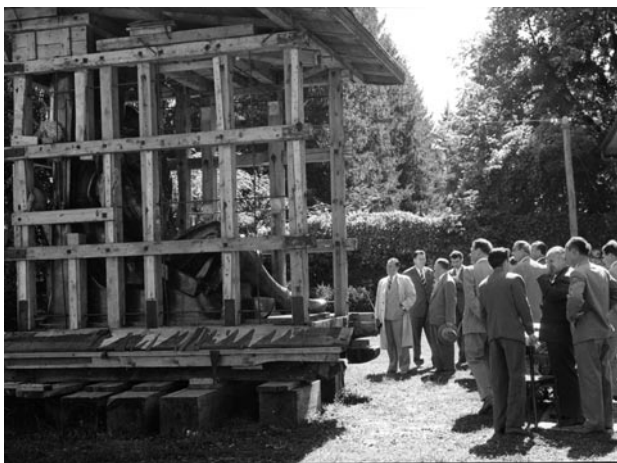
⁴³ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *M. Jovičević H. Biliniću*, Cetinje, 16. VII 1958; *Ibid.*, *M. Jovičević H. Biliniću*, Cetinje, 2. IX 1958; UNDA, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, Zagreb, 23. X 1958; *Ibid.*, *H. Bilinić I. Meštroviću*, Zagreb, 12. V 1959; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *V. Janković H. Biliniću*, Cetinje, 5. III 1960; *Ibid.*, *V. Janković H. Biliniću*, Cetinje, 13. VIII 1960; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 34.

(il. 7)

Meštrovićeva skulptura Njegoša,
Cetinje 1959.

(foto Muzej Jugoslavije,
Beograd)

(il. 8)

Josip Broz Tito sa crnogorskim rukovodstvom na Cetinju razgleda
Meštrovićevu skulpturu Njegoša 1959.

(foto Muzej Jugoslavije, Beograd)

strpljivi optimizam i razumijevanje za probleme crnogorskih vlasti. U novembru 1958. godine Biliniću piše: „Žao mi je čuti, da preko ljeta nije ništa rađeno i to valjda zbog pomankanja sredstava ali se nadam da će agilni drug Jovičević i njegovi Crnogorci gurati da se stvar izvede i dovrši kako treba, što će nadam se između ostalog biti i jedna atrakcija za turiste.“⁴⁴ U avgustu 1960. godine, odsustvo pozitivnih vijesti iz Crne Gore ponovo pravda činjenicom da su „izdaci za malu i siromašnu Crnu Goru znatni“, da se nada da će savezna Vlada pomoći i da će „Crnogorci uspjeti da završe spomenik svom najvećem čovjeku.“⁴⁵

Bilinić je reagovao mnogo emotivnije. U njegovim pismima Meštroviću i Jovičeviću prepoznatljiv je žal za propuštenim godinama i svijest o poodmakloj životnoj dobi, i njegovoj i Ivana Meštrovića. Tako u avgustu 1960. godine piše: „Na Lovćenu ništa nova, sve stoji kao po običaju, a čovjeku ove još skupocjene godine samo nestaju.“⁴⁶ U oktobru 1961. godine, u jednom od poslednjih sačuvanih pisama koje je razmijenio sa Meštrovićem, piše: „Ništa se još nije pokrenulo dalje sa radovima na spomeniku Njegošu. Isto onako sve stoji kao pred devet godina kad sam ono k vama bio radosno doputovao.“⁴⁷

U međusobnoj prepisci Meštrović i Jovičević osvrću se i na način na koji je Bilinić reagovao na probleme koji su se javljali u radu na mauzoleju. Meštrović piše: „On je dobar čovjek i

⁴⁴ UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *I. Meštrović H. Biliniću*, 6. XI 1958; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić M. Jovičeviću*, Cetinje, 12. XII 1958.

⁴⁵ UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *I. Meštrović H. Biliniću*, 9. VIII 1960.

⁴⁶ UNDA, IMP, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, 3. VIII 1960.

⁴⁷ UNDA, Bilinić Herald and Lovro, CMST 1/78, *H. Bilinić I. Meštroviću*, 14. VIII 1961.

razumije svoju struku, samo je malo plah i delikatnih nerava.“⁴⁸ O Biliniću se pozitivno izjašnjava i Jovičević: „Za izvođenje i kvalitet radova mislim da možete biti mirni. Bilinić je krasan čovjek. Mi smo postali veoma dobri prijatelji.“⁴⁹

Ivan Meštrović umro je u januaru 1962. godine. Nije dočekao da vidi cjelovitu realizaciju svog umjetničkog remek-djela. Nije doživio ni kulminaciju nastojanja Srpske pravoslavne crkve i dijela crnogorskih i jugoslovenskih intelektualaca i umjetnika da spriječe izgradnju mauzoleja na Lovćenu.⁵⁰

U maju 1962. godine, samo nekoliko mjeseci po Meštrovićevoj smrti, radovi na gradnji mauzoleja su obustavljeni, a svi ugovori stornirani.⁵¹

Bilo je jasno da neće brzo doći do realizacije mauzoleja. S Cetinja su tražili mišljenje Bilinića o postavljanju Meštrovićeve skulpture u javni prostor na Cetinju. Bilinić se usprotivio jer „prema zamisli Meštrovića, kip je koncipiran u skladu arhitekture unutrašnjeg prostora dijela mauzoleja i kao takav on jedino može da dođe do izražaja u svojoj veličini i monumentalnosti.“ Upozoravao je da bi postavljanje na nekom drugom mjestu bilo promašeno i deplasirano, te da Meštrovićeve skulptura Njegoša nije rađena za otvoreni prostor.⁵²

⁴⁸ UNDA, IMP, Jovičević Milo, Monument to Petar Petrovic Njegos, CMST 2/163, *I. Meštrović M. Jovičeviću*, 17. X 1956.

⁴⁹ UNDA, IMP, Jovičević Milo, Monument to Petar Petrovic Njegos, CMST 2/163, *M. Jovičević I. Meštroviću*, Cetinje, 3. XI 1956.

⁵⁰ Najveći broj tekstova protiv gradnje mauzoleja publikovan je u beogradskom časopisu *Umetnost* 27/28 (1971) čiji je urednik bio dr Lazar Trifunović; D. Papović, „Odnosi Crne Gore i SPC tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu“, *Matica* 69 (2017), str. 214 *et passim*; D. Kečkemet, *op. cit.*, 804–810 *et passim*; D. Papović, „Odnosi Crne Gore i SPC tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu“, *Matica* 69 (2017), str. 214 *et passim*.

⁵¹ *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 34.

⁵² MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić Odboru za podizanje spomenika Njegošu*, Cetinje, 9. IV 1963. Još uoči dolaska

Od 1963. godine, Bilinić je bio penzioner, ali je njegova involviranost u realizaciju mauzoleja nastavljena.⁵³

Dolaskom novog partijskog i republičkog rukovodstva koje je predvodio Veselin Đuranović, predsjednik CKSK Crne Gore, započet je proces snažnije nacionalne afirmacije Crne Gore. Otvorilo se i pitanje nastavka rada na mauzoleju, koje je za crnogorsko rukovodstvo bilo isključivo političko pitanje. Donešena je odluka da se nastavi rad na Njegoševom mauzoleju na Lovćenu, a da se za realizaciju projekta zaduži opština Cetinje.⁵⁴

Skupština opštine Cetinje je 9. decembra 1968. godine donijela *Odluku o podizanju Njegoševog mauzoleja po projektu i izradi Ivana Meštrovića na Lovćenu*.⁵⁵ Na Cetinju je 7. jula 1969. godine konstituisan *Odbor za podizanje Mauzoleju na Lovćenu*, za čijeg člana je imenovan i Bilinić.⁵⁶ Kada je 27. aprila 1971. godine u Zagrebu konstituisan *Odbor za dovršenje Njegoševa mauzoleja na Lovćenu za SR Hrvatsku*, Harold Bilinić je imenovan i za njegovog člana.⁵⁷

Njegoševe skulpture na Cetinje, postavilo se pitanje smještaja na Cetinju. „Njegoš je tu i njegovo stambeno pitanje mora se rješavati. Neće Crnogorci dopustiti da vladika dugo bude beskućnik“, pisao je Jovičević Meštroviću; UNDA, IMP, Jovičević Milo, Monument to Petar Petrovic Njegos, CMST 2/163, *M. Jovičević I. Meštroviću*, Cetinje, 3. XI 1956; Jovičević će od Bilinića tražiti da se na Cetinju napravi „jedna provizorna zgrada za privremeni smještaj kipa i kasnije karijatida do konačne izgradnje mauzoleja na Lovćenu.“ Njegoševa statua je stigla na Cetinje u aprilu 1957; MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *M. Jovičević H. Biliniću*, Cetinje, 10. IV 1957.

⁵³ MIM, GMS, OAF HB, Njegošev mauzolej, f. 2, *H. Bilinić Odboru za podizanje spomenika Njegošu*, Cetinje, 12. IV 1963.

⁵⁴ D. Papović, *op. cit.*, 216–217.

⁵⁵ Odluka o podizanju Njegoševog mauzoleja po projektu i izradi Ivana Meštrovića na Lovćenu, Cetinje, 9. decembar 1968. godine, *Službeni list SRCG*, 25. januar 1969; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 48.

⁵⁶ *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 49.

⁵⁷ *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, 116–118.

Bilinićev angažman je u novim okolnostima imao veliki značaj. Iako je već bio u penziji, s oslabljenim vidom, i dalje je bio odgovorni projektant. U novembru 1969. godine, Bilinić oduševljeno pozdravlja nastavak radova: „Zato je sada mnogo veća, mogu reći neizmjenjerna moja radost kad saznajem da je posao ponovo krenuo i da će Meštrov san da se oduži najvećem sinu crnogorskog naroda – Njegošu biti uskoro realizovan. S druge strane, srećan sam i zbog toga što izgradnju mauzoleja osjećam i kao dio sebe.“⁵⁸

Dalja razrada nacrtu povjerena je projektnom preduzeću „Donat“ iz Zadra i arhitekti Srđanu Čuliću. U avgustu 1969. godine Bilinić i Čulić su došli na Cetinje, obišli gradilište na Lovćenu, a Bilinić je Čulića upoznao sa prethodnim radom. Finalni projekat završen je u martu 1970. godine.⁵⁹ Bilinić je povremeno odlazio u Zadar i pratio radove na završetku projekta, a takođe i radove na Lovćenu, koji su se odugovlačili.⁶⁰ U

⁵⁸ Z. Berkuljan, „Ne narušiti siluetu Lovćena“, *Pobjeda* 2875, Titograd, 13. XI 1969, str. s9.

⁵⁹ *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, tr. 34; U realizaciji projekta su učestvovali i zadarski inženjeri Niko Jakovčev, Slavko Šimatić i Berislav Petravić; A. Milkota, *Pečat zadarske struke na Njegoševom mauzoleju* (14. prosinac 2013) <https://www.057info.hr/kultura/2013-12-14/pecat-zadarske-struke-na-njego-sevom-mauzoleju/> (pristupljeno 1. X 2024).

⁶⁰ Kamenorezačke i zidarske radove izvelo je preduzeće Jadrankomerc iz Splita, u pripremi kamena su učestvovali pogoni u Pučištima i Selcima na Braču i u Kaštel Šućurcu. Za unutrašnje obloge upotrijebljen je kamen „Zeleni Jadran“ iz kamenoloma Dolac donji, za kriptu „Glavice“, a za prilazne stepenice, podeste i pločnike kamen „Rosatica“ sa Brača. Lokalni kamen je korišćen za portale tunela, terasu ispred mauzoleja, spoljašnje zidove atrijuma i izgradnju vidikovca. Bilinić je u intervjuu koji je objavljen u *Slobodnoj Dalmaciji* 5. VI 1971. rekao: „Lovćen – njegovi masivi po formi i konfiguraciji – naprosto izazivaju da budu pijedestal za spomenik. U sam mauzolej bit će, kako rekoste, ugrađen i dio Dalmacije, njezinoga bijelog kamena s otoka Brača“.; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, 34–35, str. 98.

aprilu 1971. godine radovi su intenzivirani jer je bilo planirano da se mauzolej otvori povodom 120 godina od smrti Njegoša.⁶¹

U jesen 1971. kapela iz 1925. godine je razgrađena i dislocirana na Ivanova Korita.⁶² Njegoševi posmrtni ostaci pohranjeni su u kripti mauzoleja u ljeto 1972. godine, a u septembru je Njegoševa skulptura sa Cetinja transportovana na Lovćen. Krajem 1973. godine na mauzoleju je završen krov, a tokom 1974. godine i preostali radovi.⁶³ U julu te godine, u intervjuu datom povodom otvaranja mauzoleja, (*il. 9 a, b*) Bilinić je žalio što nije bio u prilici da veličanstvenost tog čina podijeli sa Meštrovićem, pa kaže: „Teško je gledati sve ovo, a ne biti pored začetnika ideje.“⁶⁴ Ipak, uz svo uvažavanje Meštrovića, činjenica da su i njegov i Krstulovićev rad ostali zasijenjeni Meštrovićevim genijem i harizmom, nije mu lako padala. Tokom čitave realizacije projekta suočavao se s tim da su prvo crnogorske vlasti, a zatim i dio javnosti, njegov angažman doživljavali kao stručni doprinos jednog arhitekta realizovanju zamisli velikog Meštrovića.

Na prijedlog crnogorske Vlade 1974. godine Harold Bilinić odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom,⁶⁵

⁶¹ *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 97–98.

⁶² U odluci o dislokaciji kapele od 3. septembra 1969, navedeno je da će se materijal privremeno položiti na Ivanovim koritima, do odluke gdje će se kapela podići. Prilikom dislokacije kapele iz 1925, svaki je kameni blok označen, kako bi mogao biti precizno vraćen na svoje mjesto. Projekat za gradnju kapele urađen je 1987, ali nije realizovan. Vrata, pokretni fond, kameni reljef i Predićeve ikone su smještene u depo muzeja na Cetinju a polijejele u zgradu opštine Cetinje.; S. Žunjić, *Mauzolej na Lovćenu – istraživanje, tumačenje, zaštita*, in: *Prostori pamćenja, zbornik radova, I, Arhitektura*, Beograd 2013, str. 211–212; D. Komatina, E. Alihodžić Jašarović, *op. cit.*, str. 329.

⁶³ D. Kečkemet, *op. cit.*, str. 810.

⁶⁴ D. Kečkemet, *op. cit.*, str. 810.

⁶⁵ Na prijedlog Komisije za odlikovanja Izvršnog vijeća SR Crne Gore i uz suglasnost Komisije za odlikovanje SR Hrvatske, predsjednik Republike Josip

(il. 9 a)

(il. 9 b)

(il. 9 a, b)

Svečano otvaranje mauzolej na Lovčenu, 28. jul 1974,
Pobjeda 3324, 1. avgust 1974.

ali ovaj čin ne samo da nije umanjio osjećaj njegove zapostavljenosti, već ga je žestoko povrijedio jer je u obrazloženju nagrade Bilinićev rad tretiran na pomenuti način. Bilinić 15. novembra 1974. godine piše pismo adresirano na *Odbor za podizanje Njegoševog spomenika* u kom rekapitulira svoju saradnju sa Meštrovićem, a posebno onaj dio koji se odnosio na Mauzolej na Lovćenu.⁶⁶ Ističe da je mauzolej spoj arhitekture i umjetnosti, a da je autor prve on, Harold Bilinić i bez ustručavanja konstatuje da se sam Meštrović nije puno razumio u arhitekturu. Podsjeća da je Meštrović svoj kip završio 1953. godine, a da je on na planovima arhitekture mauzoleja radio do 1969. ili čak 1973. godine, odnosno, da je na mauzoleju radio čak 11 godina nakon smrti Ivana Meštrovića. Bilinić ističe da nije bio pomoćnik u ostvarenju Njegoševog mauzoleja, već njegov autor.

Broz Tito odlikovao je dr Grgu Novaka i Peru Budaka Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, Harolda Bilinića Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom, Andriju Krstulovića Ordenom rada s crvenom zastavom, Blaža Kilibardu i inž. Franu Marinoviću Ordenom bratstva i jedinstva sa srebrenim vijencem, Dragomira Antonijevića, Berigoja Carevića i Matu Fabijanovića Ordenom rada sa srebrenim vijencem.; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 155–156.

⁶⁶ MIM, AMZA, *Harold Bilinić Odboru za izradnju mauzoleja Njegošu*, Zagreb, 15. XI 1974.

Prilog:

HAROLD BILINIĆ ODBORU ZA IZGRADNJU
NJEGOŠEVOG MAUZOLEJA
SPLIT, 15. NOVEMBAR 1974. GODINE⁶⁷

**Kako sam došao do zadatka da izradim projekat
za Njegošev mauzolej na Lovčenu**

/Na znanje članovima bivšeg Odbora za izgradnju mauzoleja
P. P. Njegošu./

Nakon svečane predaje zahvalnice medalje i knjige o Njegošu svim zaslužnim saradnicima za izgradnju mauzoleja Njegošu, koristim priliku da u nekoliko redaka prikažem moj životni rad za različita mjesta i razne zadatke od godine 1922. do godine 1974. Ujedno Vam želim ukratno prikazati i činjenice koje su me na to navele.

Za Ivana Meštrovića radio sam počevši od 1922. do 1974: za Zagreb, Split, Beograd, Varšavu, Bukurešt, Ameriku i Lovčen. Neovisno o Ivanu Meštroviću radio sam za Dubrovnik Šibenik Zadar i Senj na najznačajnijim arhitektonskim spomenicima naše kulturne baštine.

Drugovi!

Crna Gora je doživjela jedinstveno slavlje: dobila je najljepši i najmonumentalniji spomenik koji je podignut u Jugoslaviji.

Vi ste time ponosni. Imate razloga da budete ponosni! Međutim mukom ste prešli preko činjenice da je taj spomenik kome se divite djelo ne samo Ivana Meštrovića nego i Harolda Bilinića.

⁶⁷ MIM, AMZA, *Harold Bilinić Odboru za izgradnju mauzoleja Njegošu*, Zagreb, 15. XI 1974. Pismo se publikuje u izvornom obliku, bez lektorskih intervencija.

Vi ste zatražili od Ivana Meštrovića njegov kip on nam ga je obećao izmodelirao u gipsu, a Andrija Krstulović majstorskom ga je sigurnošću prenio u granit. Ali da bi taj kip mogao imati dostojanstven arhitektonski okvir, kipar Ivan Meštrović angažirao je mene arhitekta da ga projektiram i oformim. U tu svrhu pozvao me je u Ameriku da bih vidio skicu kipa, čuo njegove želje i prema tome ostvario arhitekturu.

Znajući da ne može biti ispravnog planiranja bez poznavanja situacionog terena, te sam prije odlaska u Ameriku pošao najprije u Crnu Goru, popeo se na vrh Lovćena, razgledao i utvrdio sastav oblik i konfiguraciju tla. Na toj osnovi izradio sam nekoliko studija i osnovni plan koncepcije i na temelju toga započeo sam u Syrakusi definitivni projekat.

Meštrović je dovršio kip već 1953. god., a ja svoje planove arhitekture mauzoleja tek 1969. ili čak 1973, dotjerujući u detalju i cjelini s imperativima terena i potrebama, koje su se nametale pri gradnji tako monumentalnog objekta. Radio sam prema tome na arhitekturi mauzoleja još jedanaest godina poslije smrti Ivana Meštrovića.

I sada kada je moj rad, moje arhitektonsko rješenje ostvareno te izaziva divljenje ne manje nego i sam Meštrovićev kip, – preko mene se prelazi, – moje ime se ne spominje, – a čitava djela, t. j. kip i mauzolej pripisuju se Ivanu Meštroviću.

Drugovi, to je nepravda i to boli.

2.

Meštrović je bio genijalni kipar, veliki umjetnik mnogobrojnih mogućnosti, ali arhitekt nije bio. On je imao ideja ali arhitektonska djela ne ostvaruju se ni riječima niti poetskim vizijama, nego dobro prostudiranim planovima i detaljima, odgovarajućim materijalima, zahtjevima koje nameće osnovna koncepcija, namjena objekta, teren na kome se gradi, klima i materijal građe.

Čitavo djelo mora djelovati kao organska cjelina, u koju dobar arhitekt mora da ugradi i dušu.

Tim načelom i tim ambicijama pristupio sam rješavanju Njegoševa mauzoleja. Pod tim kriterijima odlučio sam se za njegov oblik, [...], granitni blokovski materijal i njegovu obradbu. Tim kriterijima riješio sam atrij, celu, kriptu i sve anekse spomenika, – tunel pristupnu skalinadu i vidilicu u pozadini i ostvario djelo u koje sam ugradio maksimum sebe. Vi ste mi na tom trudu i ljubavi uzvratili zahvalnicom na suradnji i srebrnom medaljom ...

Drugovi, hvala Vam!, ali tako motivirana „zahvalnica“ i „priznanje“ za mene je uvreda i veoma bolno razočaranje jer ja nisam bio pomoćnik u ostvarenju Njegoševa mauzoleja: ja sam njegov autor, pa bih želio da se to zna i uvaži.

Izvori i literatura:

Arhivski izvori

- Muzeji Ivana Meštrovića

Galerija Meštrović, Split, Osobni arhivski fond Harolda Bilinića

Muzeji Ivana Meštrovića, Atelijer Meštrović, Zagreb, Arhiv

- University of Notre Dame Archive, Ivan Meštrović Paper

Štampa

- *Borba*, 1970.

- *Pobjeda*, 1969.

- *Vjesnik u srijedu*, 1974.

Literatura

- Barbić Vesna, „Meštrović i arhitekti“, *Rad JAZU, Razred za likovne umjetnosti* 13 (1986), str. 145–165.

- Bilinić, Harold. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024.

<https://enciklopedija.hr/clanak/bilinic-harold> (pristupljeno 20. XII 2024).

- Durković-Jakšić Ljubomir, *Njegoš i Lovćen*, Beograd 1971.

- Jović Tatjana, Kovačević Isidora, „Odbor za proslavu Njegoševe stogodišnjice“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, IX (2013), Tematski broj posvećen proslavi 200 godina rođenja Petra II Petrovića Njegoša, 129–238.

- Kečkemet Duško, *Biografija Ivana Meštrovića*, Zagreb 2024.

- Komatina Dragan, Jašarović Alihodžić Ema, „Projekti Ivana Meštrovića i Harolda Bilinića na Lovćenu u tadašnjem političkom i ideološkom kontekstu“ [Projeves by Ivan Meštrović and Harold Bilinić on Lovćen in the Political and Ideological Context of the period], *Prostor* 26 (2018), str. 320–331.

- *Lovćen, Njegoš, Meštrović. Projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952.-1974.)*, eds. B. Kilibarda et al., Zagreb 2004.

-
- Malbaša Predrag, „Spomenici Petru II Petroviću Njegošu“, *Matica* 55 (2013), str. 255–314.
 - Milkota Antonija, *Pečat zadarske struke na Njegoševom mauzoleju* (14. prosinac 2013),
<https://www.057info.hr/kultura/2013-12-14/pecat-zadarske-struke-na-njegosevom-mauzoleju/> (pristupljeno 1. X 2024.).
 - Mutnjaković Andrija, „Meštrovićev Dom umjetnosti: građenje, razgrađivanje i obnavljanje“ [Art Hall by Ivan Meštrović: Construction, Deconstruction and Renewal], HAZU, Razred za likovne umjetnost, Arhiv za likovne umjetnosti, *Art Bulletin* 61 (2011), 67–110.
 - Paladino Zrinka, „Desetljetnji opus graditelja Lavoslava Horvata i Harolda Bilinića za dubrovačkog investitora Božu Banca“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 35 (2011), 237–254.
 - Papović Dragutin, „Odnosi Crne Gore i SPC tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu“, *Matica* 69 (2017), str. 209–270.
 - Piplović Stanko, „Arhitektura Ivana Meštrovića“, *Mogućnosti* 10–11 (1983), 895–915.
 - Piplović Stanko, *Klasicizam u arhitekturi Ivana Meštrovića, Kulturna baština* 45 (2019), str. 385–420.
 - Plazibat Zima D., *Ivan Meštrović u Americi, Život umjetnosti* 60 (1998), str. 98–107.
 - Premerl Tomislav, Bilinić Harold, *Hrvatski biografski leksikon I*, Zagreb 1983, str. 765–766.
 - *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša – Vladike Rada 1813 – 1851 – 1925*, ed. D. D. Vuksan, Cetinje 1926.
 - Žunjić Slađana, *Mauzolej na Lovćenu-istraživanje, tumačenje, zaštita*, in: *Prostori pamćenja, zbornik radova, I, Arhitektura*, Beograd 2013, str. 200–213.

KLASIK(A) ZA KLASIKA: MAUZOLEJ NA LOVĆENU

Slavica Stamatović Vučković

In this paper, the author observes the Mausoleum on Mount Lovćen from the architectural and spatial point of view, through all of different phases and forms of its existence: the old Njegoš Chapel (1845), the chapel built in the interwar period (1925) and finally the Mausoleum whose construction lasted for more than 20 years and was interrupted by numerous protests and controversies until it was finally opened in 1974. The focus is on understanding this long process, relation between architecture and landscape and architecture as a connection between Njegoš-classic and Meštrović-classic.

Samo mali dio arhitekture pripada umjetnosti:

grobница i spomenik.

(Adolf Loos, 1910)

Intenzivna razvojna i graditeljska poslijeratna aktivnost u tadašnjoj Socijalističkoj Republici Crnoj Gori (SRCG) dostiže kulminaciju sedamdesetih godina XX vijeka, između ostalog i kroz najznačajnije infrastrukturne realizacije kao što su izgradnja hidroelektrane Piva (1975) sa najvećom lučnom branom u bivšoj Jugoslaviji, izgradnjom potpuno novog grada – (novih) Plužina i kompleksnim procesom izmještanja Pivskog manastira

kamen po kamen na drugu lokaciju (1962–1983), zatim i izgradnje Luke Bar i pruge Beograd – Bar (1976). Uvertira tako obimnih, složenih i finansijski zahtjevnih graditeljskih procesa koji su impresivni i sa današnje tačke gledišta, bila je izgradnja Mauzoleja na Lovćenu, idejno započeta još 1952. godine, a konačno završena 1974. godine.

Doživljaj Mauzoleja u njegovom prostornom, umjetničko-arhitektonskom, estetskom, simboličkom, kulturnom, duhovnom, ideološkom, ili nekom drugom smislu, može, naravno, da bude predmet individualnih percepcija, ali je u svakom slučaju od velike važnosti poznavati i ispravno isčitavati dugotrajni proces izgradnje jednog ovako impresivnog i po mnogo čemu jedinstvenog prostornog kompleksa, kao i sagledati njegove potvrđene vrijednosti danas, pedeset godina kasnije. Posebno je značajno poznavati i razumijevati namjere autora u kontekstu reinterpretacije Njegoša i njegovog djela kroz prostor i arhitekturu, u prvom redu kao pjesnika najviših univerzalnih vrijednosti i ljudske slobode.

Namjera teksta je da, koliko je to moguće, da integralan osvrt na Mauzolej na Lovćenu prije svega sa arhitektonsko-prostornog stanovišta i to uzevši u obzir tri ključna aspekta. Prvi je svakako složen proces izgradnje mauzoleja na Lovćenu koji je, uz prekide, trajao više od dvije decenije, a sa pratećim sadržajima u podnožju taj je proces završen tek početkom osamdesetih godina XX vijeka. Drugi aspekt u fokus stavlja sagledavanje Mauzoleja kao dijela pejzaža, preispitujući ambijentalno-pejzažne vrijednosti i integrativni odnos arhitekture i prirodnog konteksta. Treći aspekt, ovdje možda i najznačajniji, je razumijevanje arhitektonsko-prostorne koncepcije autora, vajara i arhitekta Ivana Meštrovića i njegovog saradnika, arhitekta i konzervatora Harolda Bilinića (koja je izazvala toliko polemika i suprotstavljenih mišljenja) odnosno relacije Njegoša-klasika sa Meštrovićem-klasikom („klasik za klasika“) koji se upravo materijalizuje kroz bezvremenost prostorno-oblikovne forme.

Ovako aspektovanim sagledavanjem Mauzoleja na Lovćenu zapravo su dotaknute dvije osnovne teme koje su godinama (a po nekima i danas) povod za kritiku i preispitivanje – odnos Mauzoleja prema pejzažu i (neadekvatne) umjetničko-stilske karakteristike Meštrovićevog pristupa. I pored ovako usmjerene tematizacije, namjera ovog teksta nije da formira stav obojen isključivošću, već da preispita, koliko je to moguće, kreativno-stvaralački i graditeljski proces, autorske intencije i temeljne vrijednosti ovog prostora sa vremenskim odklonom od pedeset (i više) godina, koji možda to najbolje i potvrđuje.

Prepleti krugova: Njegoševa kapela

Petnaest godina nakon ustoličenja na prijestolu Crne Gore (1830) Petar II Petrović Njegoš na Jezerskom vrhu Lovćenskog masiva gradi malu kapelu – grobnu crkvu (1845)¹ koju posvećuje svom stricu i prethodniku Petru I Petroviću Njegošu, koji je 1834. godine kanonizovan u sveca (sv. Petar Cetinjski), a u kojoj će i sam biti sahranjen, po sopstvenoj želji, četiri godine nakon smrti (1855.). Autentična forma kapele – centralnog tipa i jednostavne geometrije koja se ne oslanja na ustaljene pravoslavne kanone, nesumnjivo je bila originalna koliko i sam Njegoš i njegovo djelo. U horizontalnom planu, u osnovi, to su dva kruga različitih prečnika koji se međusobno prepliću, što se u vertikalnom planu manifestuje kroz dva valjka različitih visina koji se završavaju kupastim krovovima pokrivenim kamenim pločama, karakterističnim za vernakularnu crnogorsku gradnju. U unutrašnjosti objekta, preplitanjem dva kruga, bio je kreiran jedinstven prostor skromnih dimenzija, bez dekoracije i fresko-slikarstva. Prema šturim dostupnim izvorima, kapela je bila izrazito malih gabarita: prečnik većeg kruga (naosa) je iznosio

¹ Šistek, F. (2012), Njegoševa grobnica na Lovćenu, *Matica*, jesen – zima, 105–140.

oko 3.5 m (širina), dok je ukupna dužina objekta, uključujući i apsidalni dio, iznosila oko 5 m.² Primjena kružnih formi nedvosmisleno ukazuje na namjeru da se, pored snažnog *genius loci*-ja koji karakteriše Jezerski vrh Lovčena, upravo primjenom kružne forme – rotonde (sa nišom), dodatno akcentuje svetost ovog mjesta, sada vezana i za svetog Petra Cetinjskog.

Nije poznato da li je Njegoš, na svojim čuvenim putovanjima po Italiji³, koja su ga ostavljajući trajne utiske nesumnjivo duboko mijenjala, prošao i putevima sjeverno od Udina pored malog Venzonea, gdje je mogao da se sretne sa jednim, po formi i dimenzijama vrlo sličnim, takođe unikatnim, objektom – krstionicom iz XIII vijeka (Battistero di San-Michele/Venzone Baptistery, Borgo di Venzone, oblast Friuli Venezia Giulia).⁴ Tokom više boravaka u Italiji (od čega je tri puta bio u Veneciji: 1844, 1847, 1850. godine, dakle na sjeveru Italije)⁵ Njegoš se, podjednako oduševljen i antikom i renesansom, svakako morao sretati sa građevinama centralnog tipa i kružne osnove koje su, u istraživačkom traganju za idealnim formama, posebno bile aktuelne tokom perioda renesanse. Takođe, nije isključeno da je Njegoš pomenutu krstionicu u Venzoneu mogao vidjeti i na nekoj slici ili da mu je neko o tome pričao. Sa druge strane, u domaćem, lokalnom kontekstu tog vremena, prva kružna forma

² Prema opisu Filipa Radičevića. Durković Jakšić, Lj. (1971), *Njegoš i Lovćen*, Beograd, 61.

³ Kilibarda, V. (2014), *Njegoš i Italija*, Pogorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

⁴ Krstionica je posvećena sv. Jovanu Krstitelju, a u njoj se čuvaju čuvene mumije iz Venzone-a, otkrivene u XVII vijeku. Bila je srušena u zemljotresu 1976. godine, ali je kasnije rekonstruisana. <https://www.italyreview.com/venzone-baptistery.html>

⁵ Brajović, S. (2015), *Njegoševo veliko putovanje. Meditacije o vizuelnoj kulturi Italije*, Institut za jezik i književnost „Petar II Petrović Njegoš“, knjiga 9, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 113–149.

Neprekinuti pejzaž – Mauzolej na Lovćenu (Privatna arhiva)

se na Cetinju pojavljuje na odbrambenoj kuli – tzv. Tablji (1833–34) koju je, za odbranu od Osmanlija, takođe izgradio Njegoš iznad Cetinjskog manastira⁶, a slične kružne forme su prisutne, po projektu ruskog emisara Jakova Ozereckovskog i na

⁶ Arhitekta Markuš je Njegoša uvrstio među 50 neimara Crne Gore, nazivajući ga „pjesnikom-arhitektom“, pripisujući mu i dizajn crnogorske kape. Poredi ga sa američkim arhitektom Frenkom Lojd Rajtom (Frank Lloyd Wright) i njegovim Gugenhajmovim muzejom u Njujorku (1959) gdje se, takođe u osnovi (iako na potpuno drugačiji način) prepliću dva kruga. Markuš iznosi i neproverenu tezu da je FLR sa svojom trećom i posljednjom ženom Olgivanom Lojd Rajt (Olgivanna Lloyd Wright), unukom Marka Miljanova, dolazio na Cetinje i vidio kapelu na Lovćenu koja mu je kasnije poslužila kao inspiracija za muzej. Markuš, A. (2008) *50 neimara Crne Gore*, Podgorica: Arhitektonski forum, 137–142. O Olgivani Lojd Rajt je u Američkom uglu (KIC Budo Tomović, Podgorica), 27. 03. 2023. god. prof. dr Slavica Stamatović Vučković održala predavanje, tumačeći njen život i uticaj na Rajta tokom 35 godina njihovog zajedničkog života.

odbrambenim kulama izgrađenim na uglovima Biljarde (1838).⁷ Šta je sve inspirisalo Njegoša na ovako unikatnu i jedinstvenu formu kapele na Lovćenu, koja ne proizlazi iz prisutnih i poznatih formi balkanske pravoslavne tradicije, teško je sa preciznošću reći, ali je sasvim izvjesno da izjava ruskog arhitekta Nikole (Nikolaja) Krasnova u susretu sa ovim zdanjem („Njegoš je veliki čovek kad je mogao ovako originalnu ideju da ima za ovakav oblik i ovakvu osnovu crkve na Lovćenu, tj. dva kruga u osnovi raznih prečnika, a koji prodiru jedan u drugi.“)⁸ dodatno pokazuje koliko je Njegoševa ideja bila jedinstvena i originalna. Maksimalno izložena na Jezerskom vrhu, mala kapela je konstantno bila pod udarom, kako vremenskih nepogoda tako i osvajačkih pohoda. Jedna ozbiljnija popravka kapele je bila izvršena nakon Berlinkog kongresa (1878) i sticanja nezavisnosti Crne Gore, kada je stavljen i gromobran.

Pogođena i oštećena tokom Prvog svjetskog rata u višednevnom granatiranju austrougarske vojske, sa brodova i utvrđenja u Boki Kotorskoj u januaru 1916. godine (samo nekoliko dana nakon Mojковаčke bitke)⁹, kapela je dugo godina stajala u ruševnom stanju. Slaveći osvajanje Lovćena i poraz Kraljevine Crne Gore, austrougarska vlast će, kroz ideju izgradnje novog spomenika na Lovćenu posvećenog glorifikaciji države-osvajачa i kralja Franje Josifa, izmjestiti posmrtnu Njegoševu ostatke sa Jezerskog vrha u Cetinjski manastir. U avgustu 1918. godine, pred sam završetak rata, austrougarska vlada ipak daje naređenje da se kapela na Lovćenu opravi i vrate Njegoševi

⁷ *Umjetnost*, br. 27/28, Beograd, 1971, 195, U: Žunjić. S. (2013.) *Mauzolej na Lovćenu – istraživanje, tumačenje, zaštita*, u *Prostori pamćenja, arhitektura-baština-umetnost*, zbornik radova, tom 1 – Arhitektura. Beograd: Odeljenje za istoriju umetnosti Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 199–212.

⁸ Durković Jakšić, Lj. (1971), *Njegoš i Lovćen*, Beograd, 195.

⁹ Andrijašević Ž, Rastoder, Š. (2006), *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica.

posmrtni ostaci. Kako do toga nije došlo, ostaci oštećene Njegoševe kapele će se u godinama koje slijede vjerovatno dodatno urušavati.

U međuratnom periodu, kada je Crna Gora ušla u sastav Kraljevine SHS, već od 1921. godine počinju da se pojavljuju ideje o obnavljanju ali i rušenju i izgradnji nove kapele-crkve, a rade se i projekti Njegoševog novog sarkofaga.¹⁰ Po mnogim zabilješkama iz tog perioda „crkva je bila u ruševnom stanju“ („Kapela na Jezerskom vrhu na Lovćenu nalazi se u takvom trošnom stanju...“¹¹) i pominje se upravo „izgradnja nove crkve“.¹² Poznato je da je tokom 1921. godine u Ministarstvu građevina KSHS napravljeno 25 skica, od kojih su poznate četiri (arhitekte Svete Lazića) a jedna od njih je bila i usvojena kao idejno rješenje za izgradnju nove crkve/spomenika.¹³ Međutim 1922. godine je ipak odabran drugi projekat, arhitekte Viktora Lukomskog, koji je bio u potpunosti završen ali nkada realizovan.¹⁴ Takođe se, u nekim izvorima pominje i projekat arhitekte Pere Popovića iz Ministarstva građevina u Beogradu koji je dobio zadatak da „obnovljena crkva bude što je više moguće identična sa porušenom“, za šta je, u nedostatku druge dokumentacije, korišćena slika Mila Vrbice, koja se nalazi u Narodnom muzeju na Cetinju.¹⁵ U izvještaju podnijetom Ministarstvu

¹⁰ Žunjić. S. (2013) ..., 199–212.

¹¹ *Lovćen, Njegoš, Meštrović. Projekat Njegoševa Mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952–1974)*, Zagreb, Cetinje: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Matica crnogorska – Cetinje, (2004), 19.

¹² Durković Jakšić, Lj. (1971), *Njegoš i Lovćen*, Beograd, 150–170.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Prve radove na obnovi/izgradnji kapele na Lovćenu vodio je inž. Lucijan Stela iz Splita. Debljina zidova iznosila je 50–60 cm, za zidanje vanjskog dijela korišćen je novi, zdravi tesani kamen (štokovan) iz majdana u mjestu Zlatarica na Ivanovim koritima, koji je otvoren za tu svrhu. Stari kamen je upotrebljen za temelje, podove I ispunu. Izjava inž. Veliše Popovića iz 970.

prosvjete KSHS, a nakon pregleda postojećeg stanja 1924. godine, takođe stoji „... da se na mjesto sadašnje kapele podigne nova istih dimenzija kakva je bila stara, kamenje u zidu da bude krupnije i zid da bude na vrste lepo čvrsto izgrađen“.¹⁶

Tokom 1924. godine arhitekta Nikola Krasnov (1864–1939)¹⁷, ruski emigrant, je snimio postojeće stanje kapele, koliko je to uopšte bilo moguće, budući da je, po zapisima kapela bila u ruševinama, i ponovo su razmatrane obje opcije, pored obnove i podizanje nove kapele-crkve. Početkom 1924. godine idejno rješenje za – sada mauzolej na Lovćenu, radi i vajar i arhitekta Ivan Meštrović i projekat je bio izložen na njegovoj izložbi u Njujorku u jesen iste godine. U januaru naredne godine crteži za mauzolej na Lovćenu su objavljeni u časopisu *Nova Evropa* uz prateći tekst kojim se objašnjava da se od projekta odustaje jer podrazumijeva velike troškove.¹⁸ Meštrovićev predloženi objekat – mauzolej, koji se može smatrati evolucijom dva ranija projekta (nerealizovanog Vidovdanskog hrama, 1912. i realizovanog mauzoleja u Cavtatu, 1922. godine), bio je kvadratne osnove sa kupolom ispod četvorovodnog krova u obliku piramide (na postamentu sa četiri simboličke figure ovnova), prekriven geometrizovanim kristalima. Kroz ovo Meštrovićevo idejno rješenje se reflektuju aktuelne evropske

godine, U: *Sumrak Lovćena: povodom 170 godina od upokojenja Sv. Petra II Lovćenskog tajnovidca*, Cetinje: Mitropolija crnogorsko-primorska, Svetigora, (2021.), 144–145.

¹⁶ Durković Jakšić, Lj. (2006) *Njegos i Lovćen*, Svetigora, Podgorica, 76–79. (priredio Bećirović, K.)

¹⁷ Arhitekta Krasnov je projektovao zgradu Banske uprave na Cetinju (1932), Stamatović Vučković, S. (2023), *Arhitektura u Crnoj Gori u XIX i XX vijeku*, U: Čilikov, A., Pejović, L. (ur.) *Istorija umjetnosti Crne Gore – Umjetnost Crne Gore od sredine XIX do početka XXI vijeka, tom 3*, Podgorica: CANU: Podgorica, 40.

¹⁸ Durković Jakšić, Lj. (1971), *Njegos i Lovćen*, Beograd, 190–225.

umjetničke tendencije, odnosno, kasni secesionistički i tada aktuelni ekspresionistički uticaji i ideje, prožeti kontinuitetom ideje o sintezi umjetnosti, tako karakterističnom za cjelokupan Meštrovićev rad.¹⁹ Projekat je izazvao dosta polemika i apsolutno neprihvatanje Srpske pravoslavne crkve, zbog čega se zapravo od njega i odustalo.

Od juna do septembra 1925. godine izvršena je rekonstrukcija kapele na Lovćenu po projektu arhitekta Krasnova, a u septembru su Njegoševi posmrtni ostaci ponovo prenešeni na Lovćen. Rekonstrukcija kapele je urađena kompletno, od temelja do krova, uključujući i značajno dodavanje novog kamena i formiranje kružnog kamenog postamenta sa ogradom visine oko jednog metra, a nadzor radova je vršio crnogorski građevinski inženjer Veliša Popović (1894–1974). Rekonstrukcijom su dodati pojedini arhitektonsko-dekorativni elementi kojih ranije nije bilo: u prvom redu naglašeni profilisani potkrovnji vijenac u kamenu, novi oblik ulaznog portala sa reljefom u gornjoj zoni (sa predstavom sv. Đorđa), detalji oko prozora, dok je krov pokriven kamenim pločama izmijenjenog profila i dimenzija. Takođe, nagib krova je bio nešto veći nego ranije, zbog čega je objekat dobio na vertikalnosti. Međutim, najveće razlike, u komparaciji sa originalnom Njegoševom kapelom, desile su se u unutrašnjosti fresko-slikanjem (rad srpskog slikara Uroša Predića), kao i uvođenjem novog dekora i novog sarkofaga većih dimenzija.²⁰ Tvrdnje da su proporcije kapele „možda nešto izmijenjene... zbog većih dimenzija sarkofaga“²¹ dodatno potvrđuju činjenicu da se nadalje ne može govoriti o Njegoševoj kapeli. To potvrđuju i mnogi dodatini zapisi gdje stoji da je „kapela u reševinama[...]temelj trošan“ i da „treba stvoriti kapelu od solidnoga kamena i materijala sa potpuno novim

¹⁹ Žunjić, 2013, 199–212.

²⁰ *Umjetnost*, br.27/28, 1971, Beograd: 26.

²¹ *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004.), 82.

zidom i novim temeljem“, kao i da je „kapela sagrađena od tesa-nog kamena i spolja i unutra[...]prostor kapele nešto proši-ren“. ²² Opisi radova slikara Predića („Oblik i veličina kapele su izmijenjeni: nova kapela nije čak ni podignuta na temeljima stare...“) kao i natpis Kralja Aleksandra I Karađorđevića iznad novog ulaznog portala to takođe potvrđuju. ²³

Dakle, autentičnost i jednostavnost Njegoševe kapele iz 1845. godine bila je potpuno izgubljena, odnosno, to više nije bila ona kapela koju je Njegoš izgradio. Upravo će ta činjenica, između ostalog, biti i povod i temeljni argument za poslijeratno inicira-nje ideje o izgradnji novog, veleplepnijeg obilježja Njegošu – Mauzoleja na Lovćenu, koja će otpočeti da se formira proslavom 100-godišnjice Njegoševe smrti 1951. godine.

Najprije je inicijativom Odbora za proslavu Njegoševe 100-godišnjice, pokrenuto pitanje podizanja spomenika Njegošu na Cetinju, ispred Biljarde, a na poziv upućen najpoznatijim vajari-ma tadašnje FNRJ, odazvala su se svega četiri umjetnika sa neodgovarajućim rješenjima (Sreten Stojanović, Lojze Doliner, Vojin Bakić i Vanja Radauš). ²⁴ Nakon tog neuspjelog konkursa postaje jasno da rješenje za spomenik-mauzolej treba tražiti na drugi način, oslanjajući se na provjerene umjetničke autoritete, koji su se i ranije bavili skulpturalno-arhitektonskim predstava-ma Njegoša. Jedini takav, internacionalno priznat i poznat jugoslovenski autoritet tog vremena, bio je vajar i arhitekta Ivan Meštrović (1883–1962) ²⁵.

²² Memoari patrijarha srpskog Gavрила, Pariz, 1974., 21-64. U: Đurković Jakšić, Lj. (2006.) *Njegoš i Lovćen*.

²³ Kapela-crkva je bila podignuta o trošku kralja Aleksandra, u čast rođenja njegovog sina prestolonasljednika Petra. *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004.), 81.

²⁴ Skice i makete su objavljene u jubilarnom dvobroju časopisa *Stvaranje*, jul-avgust, 1951. godine. *Sumrak Lovćena ...*, (2021.), 35-40.

²⁵ Pored prvog rješenja za mauolej (1924) Meštrović je u periodu od 1934. do 1941. napravio nekoliko skulpturalnih predstava Njegoša. *Lovćen, Njegoš*,

*Neka bude što biti (ne) može:
izgradnja Mauzoleja na Lovćenu (1952–1974)*

Proces izgradnje Mauzoleja na Lovćenu je trajao pune 23 godine: od prijedloga Odbora za proslavu 100-godišnjice smrti Petra II Petrovića Njegoša (1951); prvih pisama upućenih vajarima i arhitektima Ivanu Meštroviću i donošenja Odluke Vlade Narodne Republike Crne Gore (NRCG) o izgradnji Njegoševog mauzoleja (1952); izrade spomeničke plastike (1952–1959), preko perioda totalne obustave radova (1962–1968), zatim donošenja Odluke Opštine Cetinje (1968.) i nastavka radova do konačnog otvaranja Mauzoleja Petru II Petroviću Njegošu 28. jula 1974. godine. Idejno rješenje mauzoleja uradili su Meštrović i arhitekta Bilinić tokom 8 mjeseci; na modelu u gipsu Njegoševog spomenika Meštrović je radio godinu dana (1952–1953); izrada svih skulptorskih elemenata – spomenika i dvije karijatide, trajala je više od 4 godine (1955–1959), a finalna izgradnja mauzoleja kao arhitektonskog objekta 3 godine (1971–1974).

Tokom ljeta 1953. godine su na Cetinju, u Njegoševoj restauriranoj Biljardi, bili prvi put javno izloženi nacrti i makete budućeg mauzoleja na Lovćenu, koje je Ivan Meštrović izradio uz pomoć svog dugogodišnjeg prijatelja i saradnika arhitekta Harolda Bilinića (1894–1984) tokom osam mjeseci Bilinićevog boravka u Sirakuzi (Syracuse, New York, SAD). U maju iste godine arhitekta Bilinić ih je najprije prezentovao Vladi NRCG, odmah po povratku iz SAD-a. U pismu od 25. jula 1953. godine koje Milo Jovović²⁶ (predsjednik Savjeta za prosvjetu NRCG) upućuje Meštroviću naglašeno je da su svi koji su imali prilike da vide izloženi projekat, uključujući i turiste koji su tokom tog

Meštrović...., (2004), 148–149.

²⁶ Pismo Mila Jovičevića, predsjednika Savjeta za prosvjetu NR Crne Gore, Meštroviću, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 23.

perioda posjećivali Cetinje, izrazili ogromno zadovoljstvo onim što su vidjeli. Iako je iste godine započeta izgradnja puta od Ivanovih korita do podnožja Lovćena (u dužini od 6 km), pa time, na neki način, započeta i izgradnja mauzoleja, postaje jasno da će, zbog kompleksnosti cjelokupnog graditeljskog poduhvata, kompletan proces teći znatno sporije od predviđenog, praćen ekonomskim problemima, što Jovović i nagovještava Meštroviću u pomenutom pismu.

Već krajem septembra iste 1953. godine, Meštrović je završio model Njegoševog spomenika u gipsu²⁷ i početkom oktobra je model poslat brodom u Jugoslaviju, tačnije u Meštrovićeve radionice u Mejama, u Splitu (danas kompleks Galerije Meštrović)²⁸, gdje je vajar Andrija Krstulović (1912–1997) sa još 3 saradnika, odmah nakon nabavke jablaničkog granita, sproveo dalju izradu spomenika, koja će, s obzirom na njegovu veličinu i tvrdoću kamena, a kako je Meštrović i predviđao, trajati pune dvije godine i četiri mjeseca (28 mjeseci), sve do jula 1957. godine. Prethodno je i nabavka kamena tekla sporo („... s dosta muke“)²⁹ posebno zbog komplikovanog transporta, zahtijevajući ozbiljnu organizaciju, značajne finansije i vrijeme, pa je tek nakon nešto manje od godinu i po dana od prispjeća modela u gipsu odnosno početkom 1955. godine, konačno

²⁷ Meštrović naglašava u pismu da što prije treba naručiti kamen jer će klesanje spomenika trajati minimum dvije godine. Odgovor Ivana Meštrovića, 9. 8. 1953. U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 24.

²⁸ Meštrović je 1939. godine na Mejama u Splitu izgradio reprezentativnu palatu u neoklasičnom stilu, okruženu mediteranskim parkom, sa više ateljea i galerijom. Ovaj kompleks, zajedno sa kompleksom Kaštelet, kuću i atelje u Zagrebu, porodični mauzolej u Otavicama i veliki broj skulptura u kamenu, bronzi i drvetu je Meštrović 1952. god. poklonio državi. Kečkemet, D. (1982), Meštrović u Splitu. U povodu dvadesete obljetnice smrti, *Kulturna baština* (13), 5–8.

²⁹ Pismo Mila Jovičevića Ivanu Meštroviću, 18. 2. 1955. U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 23.

prebačen veliki granitni blok težine oko 40 tona iz Jablanice u Split, od koga će isklesani spomenik Njegošu impozantnih dimenzija – 3,6 m visine, 3 m dužine i 2 m širine – težiti 28 tona. Iste, 1955. godine počinju i pripreme za izradu karijatida (uz pominjanje teškoća u nabavci alata za klesanje koji se „mora kupiti iz inostranstva za devize“³⁰) koje će se zatim izrađivati tokom jeseni 1955. i zime 1956. godine.

Glavna vijest u dnevnom listu *Pobjeda* od 1. septembra 1957. godine bila je da je skulptura Njegoša, teška 28 tona, privremeno postavljena u dvorištu Narodnog muzeja na Cetinju. Skulptura je stigla kamionom iz Budve nakon 6 dugih sati, a tamo je prethodno, nakon dvodnevnog putovanja, stigla morem iz Splita.³¹ Dvije godine nakon toga, u ljeto 1959. godine stižu na Cetinje i dvije velelepne karijatide visine preko 5 m i težine po 18 tona, izrađene takođe u jablaničkom granitu. Time vajar Krstulović i saradnici, završavaju kompletan skulptorski posao vezan za Njegošev mauzolej, koji je otpočeo januara 1955. godine i trajao više od četiri i po godine. Na padinama Lovćena je već tada, uz novi put od Ivanovih korita, bio pripremljen ostatak potrebnog granita za mauzolej („uz cestu su cjeloviti klesanici dugi 2, 3 i 4 metra, teški do 14 tona...“)³² i započet rad na pristupnom tunelu.

Međutim, samo nekoliko mjeseci nakon Meštrovićeve smrti³³, u maju 1962. godine se Odlukom Izvršnog Vijeća SRCG i

³⁰ U pismu Jovović pita Meštrovića da li bi mladi crnogorski vajar Drago Đurović mogao boraviti kod njega u SAD. Isto.

³¹ *Pobjeda*, 1. 9. 1957. Isto, 30.

³² Vlahović, J. (1959). Uskoro će iz Splita na Cetinje biti prenete gigantske karijatide za Njegošev mauzolej, *Borba*, 5. 6. 1959, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 30–31.

³³ Meštrović je umro 16. januara 1962. godine. Sahranjen je u porodičnom mauzoleju u Otavicama. Poslednji put je bio u Jugoslaviji 1959. godine, kada se tri puta susreo sa Josipom Brozom Titom, koji ga je pozvao da se vrati u domovinu. Grabić, I. (2024). Ivan Meštrović – utamničenik Ante Pavelića i antikomunist, *Crkva u svijetu*, 59 (2), 333–348.

zvanično obustavljaju radovi na Mauzoleju „na neodređeno vrijeme“³⁴ zbog nedostatka finansijskih sredstava i nemogućnosti da se radovi, koji nisu ni započeli, završe za prvobitno planiranu proslavu 150-ogodišnjice Njegoševog rođenja (1963).

Kapela na Lovćenu je nešto ranije, 1961. godine bila stavljena pod zaštitu Zavoda za zaštitu spomenika kulture SRCG (rješenje br. 01–770/I, od 7. jula 1961. god).³⁵ U godinama nakon toga pojavljuju se intencije koje propagiraju trajnu obustavu izgradnje mauzoleja na Lovćenu, a koje kulminiraju peticijama jednog broja jugoslovenskih intelektualaca, dominantno iz tadašnje SR Srbije. Inicijator te vrlo agilne struje bila je zapravo tzv. Komisija za reorganizaciju muzeja na Cetinju koju je obrazovao Republički sekretarijat za prosvjetu i kulturu SR Crne Gore, kojom je predsjedavao historičar umjetnosti dr Lazar Trifunović³⁶. U Izvještaju od 15. februara 1966. godine, Komisija navodi dva ključna razloga zbog kojih treba obustaviti izgradnju mauzoleja: narušavanje prirodne konfiguracije Lovćena i neadekvatan umjetnički i arhitektonski izraz, koji se pripisuje odabiru Meštrovića za autora.³⁷ Komisija³⁸ je izričita u stavu da se mauzolej ne gradi, a da se već izrađeni Njegošev spomenik i dvije karijatide smjeste na nekoj lokaciji na Cetinju.³⁹ Po dostupnim podacima još krajem

³⁴ Kilibarda, B. (2004), Dug prema Njegošu, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 7–17.

³⁵ U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 69.

³⁶ Trifunović, L. (ur.), (1989), *Sumrak Lovćena. Dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovćenu 1845–1971*, Beograd.

³⁷ Izvještaj Komisije za reorganizaciju muzeja na Cetinju, Beograd, 15. 2. 1966., U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 56–60.

³⁸ U daljim izvještajima naziv ove komisije je promijenjen odnosno dopunjen i glasi Komisja za reorganizaciju cetinjskih muzeja i problem Njegoševog mauzoleja. Komisija je primarno osnovana kako bi se rješavala pitanja problema 5 cetinjskih muzeja, a u prvom redu Muzeja NOB-a, koji nije imao adekvatan prostor. *Sumrak Lovćena ...*, (2021), 59–60, 65–66.

³⁹ U dopunskom izvještaju od 3. 3. 1966. Komisija predlaže dvije lokacije:

1965. godine bila su upućena anketna pisma (od strane Muzeja Cetinje) izvjesnom broju jugoslovenskih intelektualaca za izjašnjavanje stava o izgradnji mauzoleja, koja je imala mali odziv i podijeljena mišljenja.

I pored svih kritika Skupština Opštine Cetinje je preuzela obavezu izgradnje Mauzoleja i na sjednici održanoj 9. decembra 1968. godine donijela Odluku o podizanju Njegoševog mauzoleja na Lovćenu po projektu Ivana Meštrovića. Aktivnosti inicijativnog odbora čija je uloga bila „da predloži odbor za podizanje Njegoševog mauzoleja vodeći računa da u odboru budu predstavnici cjelokupnog javnog, kulturnog i političkog života Jugoslavije“⁴⁰ dovele su 7. jula 1969. godine i do formiranja Odbora za podizanje Mauzoleja na Lovćenu sa ciljem da „se radovi završe do jula 1971. godine, odnosno, u godini proslave 120 godina od Njegoševe smrti.“⁴¹ Odbor se već u startu sreće sa „netačnim pričama da će se vrh Lovćena smanjiti za 17m kako bi se poravnao, kao i da će Mauzolej koštati oko 70 milijardi starih dinara“.⁴²

Kao reakcija na ponovono pokretanje izgradnje mauzoleja, u julu 1969. godine pojavljuje se otvoreno pismo javnosti⁴³ sa 34

plato iznad Manastira (gdje je predviđeno mjesto za spomenik Lovćenskom odredu, koji i sama smatra potpuno neadekvatnim) i unutrašnji otvoreni prostor u bloku „Doma slobode“ koji smatra adekvatnijim i predlaže raspisivanje konkursa za postavljanje spomenika Njegošu i karijatida. Isto.

⁴⁰ Odluka o podizanju Njegoševog mauzoleja po projektu i izradi Ivana Meštrovića na Lovćenu, Opštinska skupština Cetinja, Službeni list SR Crne Gore, 25. januar 1969. godine.

⁴¹ Neki od članova ovog Odbora su bili: arhitekta Harold Bilinić, Veljko Bulajić, Dušan Vukotić, dr Grgo Gamulin, Oskar Davičo, Peko Dapčević, dr Vladimir Dedijer, Vidoje Žarković, Blažo Jovanović, Andrija Krstulović, Đorđije Miljanić, Luka Tomanović, Branko Čopić i dr.

⁴² Pušonjić, B. (1969.) Sednica Opštinske skupštine Cetinja: Imenovan Odbor za podizanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu, *Politika*, 8. 7. 1969.

⁴³ Otvoreno pismo javnosti – protiv mauzoleja na Lovćenu. 14. 07. 1969.

potpisa protiv, uglavnom intelektualaca i umjetnika iz Beograda, među kojima su, pored dr Trifunovića i ostalih inicijatora, bile i arhitekte: Ivan Antić, Bogdan Bogdanović, Ivanka Raspopović, Aleksandar Deroko⁴⁴, Branislav Kojić i Stanko Mandić. Aprila sljedeće godine (1970) pojavljuje se i pismo intelektualaca rodom iz Crne Gore sa 21 potpisom, među kojima su profesori arhitekte Uroš Martinović i Božidar Tomić, kao i umjetnici Petar Lubarda i Risto Stijović.⁴⁵ U pismima se uglavnom zastupa teza da postojeća kapela odgovara prvobitnoj i da je u svakom pogledu adekvatna, da „ničim nov spomenik ne može dostići nenadoknadivu vremensku vrednost starog“, da rušenje starog radi novog nije adekvatna praksa, kao i „promjena originalne fizionomije“, „nesklad u cjelini planinskog pejzaža“, a pokazuje se i bojazan da će izgradnja glomaznog i teškog mauzoleja ugroziti stabilnost prirodnog masiva. Ipak, najoštrije kritike, u kojima prednjači dr Trifunović, upućene su zapravo Meštroviću, u prvom redu njegovom neadekvatnom arhitektonsko-oblikovnom rješenju, ali i skulpturalnoj plastici, kako spomeniku Njegošu tako i karijatidama kao sastavnom dijelu arhitekture, navodeći da se radi o „umornim umjetničkim idejama i praznim oblicima“ i djelu „koje ne može da izdrži strog umjetnički sud“. U nastavku takve atmosfere 1970. godine Mitropolija crnogorsko-primorska je Ustavnom sudu SFRJ tužila Republiku Crnu Goru i Opštinu Cetinje⁴⁶. Tužba je vrlo brzo

U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 59–61.

⁴⁴ Arhitekta Deroko je, sa arhitektom Bogdanom Nestorovićem, autor hrama Svetog Save u Beogradu.

⁴⁵ Pismo intelektualaca rodom iz Crne Gore, *Umetnost* br. 27–28/1971, 131–132. Risto Stijović smatra da je “Lovćen sam po sebi istorijski spomenik i da je, kao takav ušao u istoriju Jugoslovena kao simbol slobode sa Njegoševim grobom na svome vrhu.” (*Politika*, 16. 04. 1963), U: *Sumrak Lovćena*, (2021), 56.

⁴⁶ Isto, 134, 156–160.

procesuirana i prebačena Ustavnom sudu SRCG koji odlučuje da nema osnova za pokretanje postupka (rješenje Ustavnog suda Crne Gore, od 11. 11. 1970. god). Rješenju je prethodio i opsežan izvještaj Skupštine opštine Cetinje, sa detaljnim argumentima i kompletnim pregledom dotadašnje situacije.⁴⁷

Polemika oko izgradnje Mauzoleja na Lovćenu bila je najznačajnija debata koja se vodila oko nekog spomenika u tadašnjoj Jugoslaviji. Kritičari izgradnje mauzoleja na Lovćenu su smatrali da je osnovni nedostatak cjelokupnog procesa, od odabira Meštrovića do prihvatanja projekta, neuključivanje adekvatnih stručnih komisija i učešća struke. Časopis *Umetnost* (br. 27–28/1971) bio je kompletno posvećen ovoj debati. Iako je, kako naglašava urednički odbor, namjera časopisa bila da kompletno i nepristrasno dokumentuje aktuelnu polemiku, način na koji je ona predstavljena jasno pokazuje izrazito negativan stav, prije svega prema Meštroviću i njegovom djelu, što ne čudi budući da je jedan od urednika bio i Lazar Trifunović.⁴⁸ Posebno je indikativan drugi dio časopisa sa negativno konotiranim nazivom „Sumrak Lovćena“, u kome se daje pregled događaja od donošenja odluke o podizanju mauzoleja 1952. godine.

I pored ovako snažnih kritika u kulturnoj javnosti, kao i mnoštva tekstova raznih autora u dnevnim novinama diljem SFRJ, finalna izgradnja Mauzoleja je počela u prvoj polovini 1971. godine, a nešto kasnije Skupština opštine Cetinje donosi i Odluku o dislokaciji kapele⁴⁹, na osnovu ranije dobijenog rješenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture SRCG (28. 2. 1969).⁵⁰ Na

⁴⁷ Lovćen, Njegoš, Meštrović..., (2004), 63–96; *Sumrak Lovćena* ..., (2021), 173–174.

⁴⁸ Treći dio pod nazivom „Lament za jednog pesnika“ sadržao je poetske i prozne radove koji su, u bilo kojoj formi, inspirisani Lovćenom i izgradnjom mauzoleja.

⁴⁹ Odluka od 3. novembra, 1971. godine. *Sumrak Lovćena* ..., (2021), 200.

⁵⁰ U rješenju Zavoda se navodi da se odobrava dislociranje kapele „... s

dvodnevnom zajedničkom sastanku u Splitu, početkom marta 1971. godine, definisan je detaljan plan tzv. druge faze radova na izgradnji mauzoleja koji treba da otpočne polovinom aprila, kome pored projektanta Bilinića (koji tada ima 77 godina) sa saradnicima (projektni biro „Donat“ iz Zadra) prisustvuju i predstavnici glavnih građevinskih preduzeća: Jadran-kamen iz Splita, Jugošped iz Beograda i Opšte-građevinsko preduzeće (OGP) Titograd iz Titograda. OGP Titograd je bilo, između ostalog, zaduženo za dovršenje temelja, tunela, stepeništa, prilaznih staza i vidikovca (gumna); Jugošped za kompletan transport (iz Italije su obezbijedene najsavremenije dizalice koje su u djelovima transportovane helikopterima JNA na pristupni plato ispod Lovćena) a Jadran-kamen je izvodio većinu radova u kamenu, posebno fine kamenorezačke radove u atrijumu, kapeli i kripti.⁵¹ Cjelokupna izgradnja mauzoleja je, prema dostupnim podacima (a po srednjem kursu Narodne banke Jugoslavije na kraju 1974. godine), iznosila 31.270,000 novih dinara⁵², što

tim što ovaj objekat mora biti postavljen na onom mjestu za koje se prethodno saglasi pomenuti Zavod.“, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 93.

⁵¹ Počinje druga faza izgradnje Njegoševog mauzoleja, *Politika*, 5. 3. 1971, (1971). Ostali izvođači: Lovćen-inženjering, Titograd (obrada kamena); Gradnja Cetinje (dislokacija kapele, opravka puta i obrada kamena); Prvoborac Cetinje (bravarski, kovački, stolarski i limarski radovi); Geozavod, Beograd (geološka ispitivanja); Geodetski zavod Titograd (geodetsko snimanje Jezerskog vrha); Zavod za ispitivanje materijala Nikšić i Ljubljana (ispitivanje materijala) i dr. *Pregled izvedenih radova za Njegošev mauzolej na Lovćenu prema zapisnicima o izvršenom konačnom obračunu sa izvođačima radova*, U: *Iskra u kamenu*, (2024), Katalog uz izložbu povodom 50 godina od otvaranja Mauzoleja na Lovćenu, Cetinje: Narodni muzej Crne Gore.

⁵² Finansijska pomoć stigla je od 619 radnih organizacija, ustanova, društveno-političkih zajednica i organizacija, 320 škola (akcija „Đački dinar – Njegošu“), prosvjetnih i kulturnih ustanova, 3.100 građana SFRJ i 137 građana iz inostranstva. Izvještaj o završetku radova, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 108–109.

prevedeno na današnju vrijednost, iznosi oko 12.000,000 dolara (preciznije 11.938,612 dolara).⁵³

Izgradnja Mauzoleja na Lovćenu, simbola „ideje o bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda“, bila je finansijski podržana širokom akcijom prikupljanja dobrovoljnih priloga iz svih krajeva SFRJ, a na molbu Odbora za izgradnju upućenu „svim radnim ljudima, radnim i društvenim organizacijama, svim građanima“, u kojoj stoji i da „Velikan crnogorskog naroda Petar II Petrović Njegoš svojim pjesničkim djelom, prožetim idejom o slobodi i borbi protiv ropstva i tiranije, za slobodu, bratstvo i jedinstvo, pripada svim jugoslovenskim narodima.“⁵⁴ Pored finansijske podrške, finalna izgradnja Mauzoleja bila je praćena i velikom akcijom prikupljanja umjetničkih djela iz cijele SFRJ, koju je vodio Savez likovnih umjetnika Jugoslavije, pa je na dan otvaranja mauzoleja otvorena i galerija „Umjetnici Jugoslavije – Njegošu“ u prizemlju Biljarde na Cetinju.⁵⁵

Nakon otvaranja Mauzoleja, 1975. godine se raspisuje i Savezni pozivni konkurs za izradu idejnog rješenja restorana u podnožju Lovćena, ispod pristupnog platoa, na kome slovenački arhitekta Marko Mušič dobija prvu nagradu.⁵⁶ Objekat je

⁵³ *Pregled izvedenih radova za Njegošev mauzolej na Lovćenu prema zapisnicima o izvršenom konačnom obračunu sa izvođačima radova*, U: *Iskra u kamenu*, (2024).

⁵⁴ U saopštenju se navodi da je do tada sakupljeno 8. miliona novih dinara, što je oko polovina od predviđenih 15. miliona novih dinara. Saopštenje Odbora za podizanje Mauzoleja Petru II Petroviću Njegošu na Lovćenu, Cetinje, 20. Avgust, 1969. godine, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 50–51; Bikanović, Lj. (1969), Prva sednica Odbora za podizanje Mauzoleja na Lovćenu, *Politika*, 21. 8. 1969.

⁵⁵ *Lovćen, Njegoš, Meštrović....*, (2004), 110–111.

⁵⁶ Arhitekta Marko Mušič, akademik Slovenačke akademije znanosti i umjetnosti, je autor i Spomen doma u Kolašinu (1971–1975), a kasnije je po njegovom prvonagrađenom rješenju izvođen i, nikad završeni, Dom revolucije

završen 1978. a enterijerski kompeltiran 1983. godine.⁵⁷ Mimikrijski prikriven, distanciran od teške armirano-betonske konstrukcije vitkim čeličnim stubovima po obodu, formiran je organski koncipiran prostor sa sofisticiranim odnosom primijenjenih materijala kamen – staklo – drvo.⁵⁸ Izgradnjom restorana sa pratećim sadržajima u podnožju, kao dodatnog sadržaja Mauzoleju na Lovćenu, kojim se postiže efekat neprekinutosti prostora oslonjen na specifične pejzažne karakteristike lokaliteta, zaokružuje se priča o izgradnji Njegoševog mauzoleja na Lovćenu, koju je pratila i sva važnija svjetska štampa.⁵⁹

*Neprekinuti pejzaž i Lovćenske vile:
Mauzolej kao dio pejzaža*

*Nisam đavo, ni tvoj neprijatelj,
većem tvoja bogom posestrima,
od Lovćena Crnogorstva vila.*
(pjesma *Zarobljen Crnogorac od vile*, Njegoš)

Planinski masiv Helikon nalazi se iznad Korinskog zaliva, sa najvišim vrhom od 1.749 metara, gdje često oblaci dolaze u gomilama sa mora. Planinski masiv Lovćen se nalazi iznad Bokotorskog zaliva, sa najvišim vrhom od 1.749 metara (Štirovnik), gdje oblaci često dolaze u gomilama sa mora. U prvim stihovima *Teogonije* Hesiod pjeva o muzama, koje nastanjuju

u Nikšiću. Stamatović-Vučković, S. (2018), *Arhitektonska komunikacija: objekti kulture u Crnoj Gori 1945–2000*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 150–167.

⁵⁷ Košir, F. (2010), *Od ljudskog ka izvanjskom: arhitekta Marko Mušič*, Podgorica, CANU, Ljubljana, 35–51.

⁵⁸ Stamatović-Vučković, S. (2018), ..., 328–329.

⁵⁹ Izvještaj o završetku radova, podnijen na dan otvaranja Mauzoleja, 28. 7. 1974. godine, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović...*, (2004), 108–109.

svetu planinu Helikon, a Njegoš pjeva o vilama koje nastanjuju svetu planinu Lovćen.⁶⁰ Lovćen je Njegošev Helikon⁶¹, na kome bitišu muze i vile, „pjesnik je iskovao vječne stihove u planinskoj gromadi, odmjeravajući jezik njenom veličinom“⁶².

Lovćen je oduvijek bio pitanje nacionalnog interesa i identiteta za Crnogorce, bastion zaštite i uporište slobode, prirodna granica i odbrana, što predstavlja primarno, kolektivno kodiranje tog prostora. Izgradnjom kapele na Jezerskom vrhu i oda-birom tog prostora za sopstveni grob Njegoš je izvršio dodatno kodiranje tog prostora i njegovo prvo markiranje i simboličko obilježavanje kroz izgrađenu formu kapele.

Polovinom Prvog svjetskog rata austrougarske vojne snage su, nakon višednevne borbe, ipak osvojile planinu Lovćen (11. januara 1916. godine)⁶³ i oštetile Njegoševu kapelu koja je na Jezerskom vrhu stajala tada već punih sedamdeset godina. Samo par mjeseci kasnije, u julu iste godine, austrougarske vlasti raspisuju konkurs za velelepni spomenik na Lovćenu a već u avgustu vrše ekshumaciju posmrtnih ostataka Njegoša sa Lovćena u Cetinjski manastir.⁶⁴ Tako brz raspis konkursa pokazuje naglašenu potrebu okupacionih vlasti da se osvajanje Crne Gore i lovćenskog masiva, simbola crnogorske slobode i identiteta (ali takođe i strateški značajnog za vojnu kontrolu Jadranskog mora u širem smislu)⁶⁵ „markira“ kroz novu

⁶⁰ Mijanović, B. (2019.), Lovćen, Njegošev Helikon, *Matica*, br. 79, 183–196.

⁶¹ Isto.

⁶² Čukić, S. (2020), Ogled o Lovćenskoj vili i pjesniku, objavljeno 16. 06. 2020., <https://www.portalanalitika.me/clanak/ogled-o-lovcenskoj-vili-i-pjesniku>, pristupljeno 10. 11. 2024.

⁶³ Andrijašević Ž, Rastoder, Š. (2006), *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica.

⁶⁴ Pejović, Đ. (1963), Zašto su Njegoševi posmrtni ostaci preneseni s Lovćena na Cetinje 1916. godine, *Istorijski zapisi* 3: 498–501.

⁶⁵ Jovanović, S. (2016) Pad Lovćena kao propagandno oružje, dostupno

simboličko-spomeničku formu koja treba da veliča moć države i cara-osvajачa. Na konkurs raspisan „od Njeguša do Dubrovnika“⁶⁶ odazvalo se 17 umjetnika sa preko 100 idejnih rješenja.⁶⁷ Prvonagrađeno rješenje hrvatskog umjetnika Marka Rašice, podrazumjevalo je izgradnju nekoliko metara visoke figure vojnika sa kacigom, lovorovim vijencem i mačem, dok je bilo i rješenja koja su favorizovala arhitektonsko-prostorne elemente takođe vertikalne dominacije.⁶⁸ Ova tendencija ka snažnoj transformaciji i unosu novih slojeva značenja na vrhu Lovćena koje bi značajno uticale i na promjenu morfologije i konfiguracije planinskog masiva, predstavljala je potrebu osvajачa za novim ideološko-simboličkim prekodiranjem lovcenskih vrhova.

I Meštrovićevo rješenje za Njegošev spomenik-mauzolej iz 1924. godine, koje radi po narudžbi Kralja Aleksandra I Karađorđevića, takođe uvodi naglašenu vertikalnu, dodatno akcentovanu piramidalno-kaskadnim krovom, koja izgleda kao strano tijelo u surovom planinskom pejzažu. Ovakva neusklađenost forme sa linijama pejzaža, nesumnjivo proizvod nepoznavanja prirodne morfologije terena budući da tada ni Meštrović ni njegov saradnik Bilinić nisu bili na Lovćenu, iskustvo je kojeg autori kasnije postaju više nego svjesni i ispravljaju grešku kroz novo rješenje iz 1952. godine. I godinu dana kasnije izgrađena kapela koju podiže Kralj Aleksandar po projektu ruskog arhitekta Krasnova, u većim gabaritima u odnosu na staru Njegoševu

na: <https://montenegrina.net/slobodan-jovanovic-pad-lovcena-kao-propagandno-oruzje/> (pristupljeno 10. 10. 2024)

⁶⁶ Pejović, Đ. (1963), ..., 498–501.

⁶⁷ Izložbu je organizovao u „Hrvatskome domu“ u Herceg Novom akad. slikar Marko Rašica (16. 9. 1916).

⁶⁸ Komatina, D.; Alihodžić Jašarović, E. (2018). Projekti Ivana Meštrovića i Harolda Bilinića na Lovćenu u tadašnjem političkom i ideološkom kontekstu, *Prostor*, 26 (2(56)), 320–331.

kapelu, takođe nasljeđuje obrazac kojim se naglašava vertikalnost ukupne siluete. Zapravo, tek će se Meštrovićevim i Bilinićevim drugim projektom (1952.) uvesti novi „horizontalni obrazac“ koji prati morfologiju planinskog vijenca i podržava prirodnu siluetu. Nije bez značaja ovdje pomenuti i da je, iste godine kada je donešena odluka o izgradnji mauzoleja, ustanovljen i Nacionalni park Lovćen (NP Lovćen).⁶⁹

Jedna od osnovnih kritika na kojoj su se zasnivale snažne proklamacije za obustavu izgradnje mauzoleja na Lovćenu, intenzivirano prisutne tokom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina (u prvom redu Izvještaj Komisije za reorganizaciju muzeja na Cetinju, 1966.), bila je tvrdnja da bi izgradnja mauzoleja prema projektu Meštrovića ozbiljno narušila prirodnu konfiguraciju Lovćenskog pejzaža, pominje se „zarubljivanje Lovćena“ (čak i precizna dimenzija od 17 metara), kao i da bi se „promjenom originalne fizonomije i presjekom ravne horizontale unio nesklad u cjelinu planinskog pejzaža“⁷⁰. Još u prvom saopštenju Odbora za izgradnju mauzoleja iz 1969. godine, naglašava se da se mauzolej postavlja na istoj koti na kojoj se nalazi i kapela, da neće narušiti lovćenski ambijent i da je autor „poštovao konfiguraciju i ambijent lovćenskog Jezerskog vrha“, da će „spolja biti zidan lovćenskim kamenom“, kao i da će „načinom gradnje i oblikom činiti jedinstvo sa prirodnim izgledom Lovćena.“⁷¹

⁶⁹ Zakon o proglašenju šumskog područja Lovćena, Biogradske gore i Durmitora nacionalnim parkovima 1952. godine, „Službeni list NRCG“ br. 16-17/52. Zakonom o nacionalnim parkovima iz 1978. god. prvi put su utvrđene granice, izvori finansiranja i način upravljanja u sklopu NP Lovćen. Proročić, B i Uskoković, A. (2021), Istorijat razvoja NP Lovćen, dostupno na: <https://montenegrina.net/bozidar-prorocic-i-ana-uskokovic-istorijat-razvoja-np-lovcen-i/>

⁷⁰ Pismo intelektualaca rodom iz Crne Gore, U: *** (2004), *Lovćen, Njegoš, Meštrović...*, 61–62.

⁷¹ Saopštenje Odbora za podizanje Mauzoleja Petru II Petroviću Njegošu na Lovćenu, Cetinje, 20. avgust, 1969. godine, U: *Lovćen, Njegoš,*

Nakon pristanka Bilinića da učestvuje u projektu, on najprije odlazi na Lovćen i pravi crteže karakterističnog pejzaža, nakon čega u avgustu 1952. godine putuje u SAD, gdje osam mjeseci radi sa Meštrovićem na koncepciji idejnog rješenja.⁷² Osnovna težnja idejnog rješenja bila je upravo u prilagođavanju siluete nove građevine na Jezerskom vrhu obrisima planine i okolnom pejzažu, tako, da gledajući sa bilo koje strane, što manje narušava prirodnu strukturu. Upravo je iz tih razloga objekat horizontalno-izdužene paralelopipedne forme koja se u potpunosti nadovezuje na specifičan planinski reljef, vrlo uzak i izdužen u pravcu približno sjever – jug, sa glavnim pročeljem na južnoj strani, gdje je i glavni prilaz objektu preko ulaznog platoa i tunela (koji se prostire jugoistočno). Puni vanjski zidovi od lokalnog kamena, horizontalno izduženi i bez dekoracije, zatvaraju grobnicu dižući se neposredno nad strmim liticama.

U arhitektonskom birou Horvat – Bilinić⁷³ u Zagrebu napravljeno je 1956. godine situaciono rješenje s pristupom, 1958. godine Bilinić je završio i izvedbene nacрте mauzolja a 1960. godine detalje kamena, koji su bili od velikog značaja i na kojima je i bio poseban akcenat. Međutim, tek po nastavku rada na projektu, 1969. godine projekat se mogao u potpunosti završiti, kada je napravljeno precizno snimanje lokacije. Tokom avgusta

Meštrović....., (2004), 50–51; Bikanović, Lj. (1969), Prva sednica Odbora za podizanje Mauzoleja na Lovćenu, *Politika*, 21. 8. 1969.

⁷² Pipilović, S. (1994), *Harold Bilinić (1894–1984)*, Split: Društvo arhitekata Splita, 1–5; 14–19, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović.....*, (2004), 31–35.

⁷³ Arhitekta Bilinić tijesno sarađuje sa arhitektom Lavoslavom Horvatom (1901–1989), koji je takođe sarađivao sa Meštrovićem na nekim međuratnim projektima. Bilinić se smatrao ekspertom za sve segmente projekta vezane za kamen. Uskoković, S. (2012). Modernitet i tradicija u novijoj dubrovačkoj arhitekturi. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, (50), 305–338.

mjeseca te godine posebna ekipa je detaljno snimila i kartirala greben, kao i područje tunela sve do prilaznog platoa i parkirališta, a istražene su i geološke i hidrološke karakteristike zemljišta.⁷⁴ Zbog ozbiljnijih problema sa vidom, sada već 75-ogodišnjak, Bilinić je angažovao arhitektu Srđana Čulića iz Zadra da mu pomogne u razradi izvođačkog projekta. U avgustu 1969. godine su došli na Lovćen i Bilinić je objasnio položaj mauzoleja, kripe, tunela i prilaznih staza. Proces projektovanja završio je Čulić uz konsultacije sa Bilinićem u martu 1970. godine.⁷⁵

Od značaja je pomenuti da je arhitekta Bilinić imao poseban osjećaj za kamen kao iskonsko i trajno gradivno sredstvo, što je i odredilo njegovo stanovište u arhitekturi, a sigurno i tako snažnu i dugotrajnu saradničku vezu sa Meštrovićem, koja datira još iz međuratnog perioda. Naime, Harold Bilinić je bio sin poznatog splitskog kamenoklesara Pavla Bilinića, kod koga su vajari Ivan Meštrović i Toma Rosandić učili obradu kamena, dok je njegova majka Regina držala časove crtanja. Interesantno je pomenuti da je kum porodice Bilinić bio čuveni trogirski arhitekta dr Josip Slade, ličnost od presudnog značaja za arhitekturu i urbani razvoj Crne Gore krajem XIX vijeka.⁷⁶

⁷⁴ Pečat zadarske struke na Njegoševom mauzoleju (dr Antonia Mlikota, povodom 40-ogodišnjice otvaranja Njegoševog mauzoleja), 14. decembar 2013, (2013) dostupno na: <https://www.057info.hr/kultura/2013-12-14/pecat-zadarske-struke-na-njegosevom-mauzoleju/>, pristupljeno 12. 10. 2024.

⁷⁵ Dana 1. 9. zatražena je ponuda od projektnog preduzeća Donat iz Zadra za projektantske usluge. Odgovorni projektant je bio ing. Maksimilijan Vukelić. Poseban nacrt opskrbe vodom izrađen je takođe u preduzeću Donat. Nacrti su doradivani i kasnije, a Bilinić je kao odgovorni projektant i ovlašćeni predstavnik odbora, povremeno dolazio u Zadar usmjeravati i usklađivati poslove. Inženjerski projektni zavod iz Zagreba bio je kooperant za izradu projekta prilaznog tunela. Bilinić i Čulić su odlazili na gradilište radi nadzora. *Isto.*

⁷⁶ Mitrović, S. (2020), *Arhitekt Josip Slade Šilović: Graditeljska djela u Knjaževini Crnoj Gori 1877–1900*, Nacionalna zajednica Crnogoraca

Pored toga, Bilinić je studirao arhitekturu na Akademiji lijepih umjetnosti u Firenci, što sasvim izvjesno znači da je posjedovao istančan odnos prema graditeljskom nasljeđu. Zналаčki odnos prema „kultu kamena“, kao trajno prisutnom građevinskom materijalu bez koga je nezamisliva svaka gradnja, bio je i osnovna karika Bilinićeve gotovo cjeloživotne veze sa Meštrovićem koji je u njega imao bezrezervno povjerenje.

Sasvim izvjesno je upravo Bilinić odgovoran za znalačke tretmane kamena na Mauzoleju na Lovćenu, a u prvom redu za vizuelni kontakt „kamena zgrade“ sa „kamenom prirode“ i kontekstualnu utopljenost ove snažne strukture u lovćenski greben. Iako se radi o monumentalnoj strukturi, ovako primijenjena kontekstualna gradnja ipak isključuje svako arhitektonsko razmetanje ili privlačenje pažnje na sebe (građevinu), već zapravo naglašava vrijednosti prostora i ambijenta⁷⁷, posebno u sagledavanjima u širem pejzažu. Dodavanje tradicionalnih prostornih elemenata, u prvom redu „gumna-vidikovca“ (kojim se anticipira postmodernistički pristup) takođe je znalački način uvezivanja novog sa starim, čime se kreiraju dodatne ambijentalne vrijednosti.

U idejnom rješenju iz 1952. godine (koje još uvijek nije bilo zasnovano na realnoj topografiji terena) prisutna je nekontekstualna snažna horizontala koja se pruža od primarnog platoa, preko mauzolejske strukture, do „gumna-vidikovca“, i koja je vjerovatno (i sasvim opravdano), izazvala toliko negodovanja i reakcija. U realizaciji ta je osa „slomljena“ i u potpunosti prilagođena terenu, ostavljajući da prirodne konture lovćenskog grebena generišu linije kretanja van mauzolejske forme. Upravo uvođenje „horizontalnog obrasca“ u sadejstvu sa kreativnom „podređenošću“ terenu i pejzažu doveli su do novog prekodiranja značenja ovog mjesta, vraćanju prirodnoj morfologiji i „nultom“, bezvremenom

Hrvatske, Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore, Skaner studio d.o.o.; Podgorica, Zagreb.

⁷⁷ Uskoković, S. (2012). ..., 305–338.

prostoru, oslobođenom jednoznačnih simbolika, što i priliči ličnosti kakav je bio Petar II Petrović Njegoš.

Njegoševe lovčenske vile uživaju u bezvremenosti neprekinutog pejzaža.

Klasik(a) za klasika: Bezvremenost

Biti *klasik* znači biti prvorazredan, vrhunski, posjedovati izuzetne umjetničke, estetske, humanističke kategorije i svojstva. Klasik od svake nove generacije dobija potvrdu svoje izuzetnosti, a razumijevanje njegovog djela je unaprijed obezbijeđeno. Klasik prevazilazi vrijeme u kome je stvarao... istorijski, politički, ideološki kontekst. Dati nekome atribut *klasik* znaci priznati ga ne samo kao nosioca vrijednosti, već kao nosioca uzvišene vrijednosti, tako da onaj ko konzumira to umjetničko djelo doživljava sopstveno uzdizanje.⁷⁸

Njegoš je klasik. Meštrović je klasik.

Analiza Njegoševe biblioteke, u prvom redu ruskih prevoda grčkih i rimskih antičkih pisaca, ukazuje na uticaj antike i antičkih književnih djela, a posebno helenističkog pjesništva, na Njegošev stvaralački opus. Upravo prisustvo klasičnih, antičkih elemenata, često u tako razvijenom obliku da se samo manjim dijelom nalaze bliže paralele u narodnoj epskoj poeziji, ukazuje na snažan „duh klasike“ u djelima Petra II Petrovića Njegoša.⁷⁹ Kada je riječ o arhitekturi, Meštrović se inspiriše arhitekturom starog vijeka i antičkim klasičnim kompozicionim rješenjima i elementima u kojima, vješto ih transponujući, nalazi trajne i univerzalne vrijednosti.⁸⁰

⁷⁸ Izjave prof. dr Predraga Petrovića i prof. dr Jelene Pilipović, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. Serijal „Gorski vijenac izbliza“, Radio Televizija Crne Gore, autorka serijala, Snežana Radusinović, 2018. godina.

⁷⁹ Analiza Njegoševe biblioteke data je u monografiji *Njegoš i antika*, M. Flašara. Mijanović, B. (2019), Lovčen..., 183–196.

⁸⁰ Vujanović, B. (2015), Derivacija klasičnih modela u modernoj umjet-

Klasici se nadahnjuju klasikom.

Pored bojazni za narušavanje lovćenskog pejzaža, drugi najčešći razlog odbacivanja Meštrovićevog projekta od strane jednog broja likovnih kritičara i umjetnika bili su stavovi da je njegov skulptorski i arhitektonski izraz „mrtav i prevaziđen“, da još uvijek odiše secesionističkim uticajima nasuprot tada aktuelnim modernističkim težnjama.⁸¹ Imajući u vidu dominantne tendencije u arhitekturi i likovnoj umjetnosti 60-ih i 70-ih godina XX vijeka donekle su razumljivi stavovi kojima se negira Meštrovićev pristup i ne razumije njegovo pozivanje na provjerene klasične uzore i trajnost arhitekturnih principa starog vijeka. Međutim, krajnje neutemeljene tvrdnje potpisnika ovih dokumenata, vezane za stilske karakteristike Meštrovićevog djela, zapravo pokazuju nedovoljno i površno poznavanje njegovog pristupa (takođe i Bilinićevog, iako se on u pomenutim izvještajima i saopštenjima uopšte ne pominje). Doduše, Meštrović i njegovo djelo, posebno u domenu arhitekture, detaljnije su istraženi tek kasnije, uključujući poslednjih dvadesetak godina.

Sagledavanje arhitektonsko-prostornog jezika Njegoševog mauzoleja mora biti razumijevano na mnogo detaljnijem, višeslojnijem i suptilnijem nivou, a vremenski otklon od, sada više od 70 godina, to svakako i zahtijeva. „Zakašnjela forma“ mauzoleja, „idejno vezana za umjetnički davno prevaziđenu epohu koja je suprotna duhu i životnim tokovima naše savremene umjetnosti“⁸², kako je stajalo u nekim saopštenjima i izvještajima iz 60-

nosti: primjeri monumentalizma u spomeničkoj plastici Ivana Meštrovića, *Adrias*, (21), 153–170.

⁸¹ Izvještaj Komisije za reorganizaciju muzeja na Cetinju; *Otvoreno pismo javnosti* (1969); *Pismo intelektualaca iz Crne Gore*, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović...*, (2004), 56–63.

⁸² Isto.

ih i 70-ih godina, pokazala se, zapravo, više nego odgovarajućom. Teško je danas zamisliti, da bi neka moderna (modernistička) forma, aktuelna u to doba, mogla biti bolje i primjerenije rješenje.

Meštroviću je nezamislivo da mauzolej za velikana Njegoša-klasika može da bude bilo kako drugačije koncipiran, osim da bude monumentalan, ali istovremeno i uklopljen u osjetljiv kameni pejzaž mediteranskog zaleđa. Iako se paradigma monumentalizma u Meštrovićevoj arhitekturi upravo temelji na derivacijama antičkih klasičnih kompozicijskih rješenja i arhitektonskih elemenata⁸³, on uspijeva, budući da je i sam klasik (kao i u domenu skulpture), da prevaziđe ograničavajuću vremensku i stilsku odrednicu.

Prvo Meštrovićevo arhitektonsko idejno rješenje je nerealizovani Vidovdanski (Kosovski) hram⁸⁴, prvi put izložen na izložbi u Beču (1910, maketa u drvetu napravljena 1912), a prvo realizovano arhitektonsko djelo je grobna kapela porodice Račić u Cavtatu (crkvice Gospe od Anđela, popularno nazvana „mauzolej“, 1920–1922), za koju je Meštrović nagrađen Grand Prix-jem u sekciji arhitekture na čuvenoj Međunarodnoj izložbi dekorativnih umjetnosti (L'Exposition internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes) u Parizu 1925. godine.⁸⁵ Iako ih dijeli više od deset godina, različita funkcija i gabariti,

⁸³ Piplović, S. (2019), Klasicizam u arhitekturi Ivana Meštrovića, *Kulturna baština*, (45), 385–420.

⁸⁴ Vidovdanski hram je trebalo da bude izgrađen za oko 50 skulptura tzv. Kosovskog ciklusa koje je Meštrović radio u periodu od 1908. do 1912. god. Prikazane su na izložbi „Nejunačkom vremenu u prkos“ (1910) u Zagrebu, a na Međunarodnoj izložbi u Rimu (1911), u paviljonu Kraljevine Srbije, dodjelom prve nagrade dobile su i međunarodno priznanje. Drvenu maketu hrama Meštrović je napravio 1912. godine i prvi put ju je izložio u Beogradu, zatim u Veneciji 1914. i Londonu 1915. Original makete se čuva u Muzeju u Kragujevcu, Srbija. Machiedo Mladinić, N. (2009), Političko opredjeljenje i umjetnički rad mladog Meštrovića, *Časopis za suvremenu povijest*, 41 (1), 143–170.

⁸⁵ Vujanović, B. (2015), ..., 153–170.

djela su zapravo povezana usmjerenjem ka jednom posebno uzvišenom i specifičnom arhitektonskom izrazu – mauzoleju. Ova činjenica ukazuje da se Meštrović od samog početka bavljena arhitekturom (iako u značajno manjem obimu nego što je to slučaj sa skulpturom) bavi upravo temom mauzoleja.⁸⁶ Nakon ove prve realizacije u Cavtatu, slijedi realizacija Spomenika neznatom junaku na Avali (1934) takođe mauzolejskog tipa, a u nastavku i izgradnja mauzoleja porodice Meštrović u Otavicama (1927–1931). Tu je, naravno, i njegovo prvo idejno rješenje za mauzolej Njegošu (1924), koje takođe radi u saradnji sa arhitektom Bilinićem, inspirisan antičkom grčkom arhitekturom i mauzolejem u Halikarnasu (353 g. p. n. e)⁸⁷, ali mnogo više Kirovom grobnicom (Pasargad, Persija, danas Iran, 530 g. p. n. e) slično kasnijem spomeniku na Avali, kao i Solomonovim hramom u Jerisalimu (tzv. Prvi hram, 957 g. p. n. e), sa strogo naglašenim centralnim prostorom.

Iako je na studijama u Beču početkom XX vijeka, bio izložen uticaju secesije koja je tada bila na svom vrhuncu, secesijski uticaj je samo djelimično prisutan, kako u njegovom vajarskom, tako i u njegovom arhitektonskom izrazu, krećući se od sklonosti ka organskim i prirodnijim oblicima (Vidovdanski hram) do svedenije geometrije i pojednostavljivanja forme (mauzolej u Cavtatu). Secesijska stilizacija prisutna u Meštrovićevom radu se brzo „stvrđuje“ pod uticajem konstruktivizma i neoklasicizma prelazeći tako u svojevrsan *art déco*.⁸⁸ Meštrovićeva arhitektura je već u međuratnom periodu, a posebno nakon Drugog svjetskog rata, u potpunosti odbacila karakterističnu

⁸⁶ Deanović, A. (1983), Meštrovićevi prostori, *Čovjek i prostor*, 369: 23–27.

⁸⁷ Komatina, D.; Alihodžić Jašarović, E. (2018), ..., 320–331.

⁸⁸ Kraševac, I. (2011), Hrvatsko kiparstvo u doticaju s *art décoom*, U: *Art déco: umjetnost u Hrvatskoj između dva rata*, katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt: Zagreb, 120.

secesijsku dekorativnost, pretrpanost plastičnim i slikarskim ukrasima i prevladavanje vajarских radova ne toliko u unutrašnjoj, koliko u spoljašnjoj koncepciji arhitekture.⁸⁹ Iako je primjetna neusaglašenost Meštrovićevog probirljivog eklekticizma sa savremenim težnjama funkcionalističke, konstruktivističke i internacionalističke avangardne arhitekture prve polovine XX vijeka, snažan iskorak od istoricizma prema jeziku moderne arhitekture ipak je obilježio gotovo sve Meštrovićeve projekte.⁹⁰ Snažna tektoničnost, stereometrija i čistota arhitektonskih formi, koja se oslanja na provjerene klasične proporcije⁹¹, praćena pročišćenim klasicističko-monumentalističkim pristupom, ideja reda kao i transpozicija klasičnog jezika, osnovne su odlike Meštrovićeve arhitekture.

Na drugom rješenju Mauzoleja na Lovćenu (1952) Meštrović i Bilinić odbacuju ograničenost i neprimjerenost prvog rješenja, kao i strogu centralizovanost prostora, pa time i mogućnost primjene kružne forme (koja Meštroviću nije strana, budući da je 1938. u Zagrebu realizovao Dom hrvatskih likovnih umjetnika)⁹², a koja shodno specifičnoj konfiguraciji terena ne može biti adekvatno rješenje. Suprotno tome, autori pribjegavaju jedinom logičnom prostornom pristupu koji može da se „osloni“ na prirodnu izduženost lovćenskog grebena – longitudinalnoj

⁸⁹ Kečkemet, D. (1987), *Arhitektura Ivana Meštrovića*, Adrias, Split.

⁹⁰ Meštrović je tokom 30-ih godina na čelu Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu (koju je formirao od Više škole za umjetnost i umjetnički obrt), na kojoj je 1926. godine otvoren Odsjek za arhitekturu koji će voditi znameniti hrvatski arhitekta Drago Ibler, jedan od rodonačelnika modernističke arhitekture u Hrvatskoj, ali i cijeloj međuratnoj i poslijeratnoj Jugoslaviji. Šegvić, N. (1983/84), Ivan Meštrović i arhitektura, *Arhitektura*, 36–37 (186–187–188): 6.

⁹¹ Samerson, Dž. (2004.) *Klasični jezik arhitekture*, Beograd: Građevinska knjiga.

⁹² Sokol Gojnik, Z.; Gojnik, I. (2010), Crkva Krista Kralja u Zagrebu Ivana Meštrovića; *Arhitektonski projekti, Prostor*, 18 (2(40)), 306–321.

arhitektonsko-prostornoj morfologiji, koja takođe omogućava procesijski pristup i postepeno kretanje korisnika.

Ne može se izbjeći činjenica, koja je takođe snažno kritikovana, da Meštrović i Bilinić u koncipiranju prostora mauzoleja, monumentalnost kreiraju kroz inspiracije arhitekturom starog vijeka kasnije utkanom u antiku. To je posebno vidljivo na ulaznoj (propilejskoj) partiji naglašenoj sa dva masivna pilonska zida u kamenu i formiranjem „dvorišta-peristila“ kao svojevrsnog „među-prostora“ (sa simboličnim motivom bunara u centru), a zatim i u dijelu centralnog prostora („cele“) – „prostora u prostoru“, ispred koga se nalaze dvije čuvarkuće – karijatide. Gotovo ritualnim obilaskom oko ovog centralnog „prostora u prostoru“ dolazi se do kripe na donjem nivou. Na ovaj način je kreiran, ovdje tako poželjan, gradirajući prolazak⁹³ kroz sve prostore mauzoleja, koji se razvija upravo iz longitudinalne koncepcije, sa finalnim izlaskom na gumno-vidikovac. Vještim prostornim inscenacijama⁹⁴ omogućeni su različiti načina kontemplacije jedinstvenog pejzaža. Iako je unutrašnjost centralnog prostora sa impozantnom skulpturom Njegoša obložena pozlaćenim mozaikom, ipak je dominantan svečani asketizam prostora. Svedeni enterijer Njegoševe kripe, monolitni u primeni kamena i diskretan u efektima svjetla, sa meditativnom atmosferom skromnosti i intimnosti, radio je crnogorski arhitekta Milorad Petijević (1929–2015).⁹⁵

Primjena različitih vrsta kamena – tamnog jablaničkog granita u poluotvorenom, peristilskom „među-prostoru“, zatim svjetlijeg i tamnijeg bračkog kamena u unutrašnjosti i lokalnog,

⁹³ Sličan prostorni princip Meštrović razvija, takođe u saradnji sa Bilinićem, još 1922–23. godine u nikada realizovanom projektu za crkvu Krista Kralja u Trnju u Zagrebu. *Isto*.

⁹⁴ Vujanović, B. (2015), ..., 153–170.

⁹⁵ Mitrović, S. (2020), Moderni graditelj Herceg Novog, Portal *Pobjeda*, <https://www.pobjeda.me/clanak/moderni-graditelj-khertseg-novog>

lovćenskog kamena na spoljašnjim površinama, kao i njihove različite dimenzije i načini obrade, sigurno su zasluga arhitekta Bilinića koji je bio i vrsni konzervator i odličan poznavalac kamena. Od posebnog je značaja upotreba lovćenskog kamena kao posrednika prema prirodi, kojim se kreira neka vrsta, ovdje poželjne, „monotonije“ kao adekvatnog odgovora na pejzaž. Bilo bi od značaja, ako to bude moguće, imati uvid u „projekat detalja kamena“, koji je, koliko je poznato, Bilinić izradio još početkom 60-ih godina u birou u Zagrebu.

Dominantna reminiscencija prostorno-arhitektonskih elemenata starog vijeka i antike, filtrirana kroz geometrizovanu secesiju i svedeni „klasičistički modernizam“ koji odbacuje dekorativnost i ornamentaciju, kreira svojevrsan „arhitektonski jezik“ koji Meštrović i Bilinić koriste kako bi transponovali univerzalnost i vanvremenost Njegoševog književnog jezika, u sadejstvu sa lokalnim materijalima i elementima (bunar, gumno), a prije svega sa prirodom lovćenskog grebena i veličanstvenim okolnim pejzažem. Koncepti „horizontalne monumentalnosti“ i „prostora u prostoru“ na principijenom nivou preuzeti iz arhitekture egipatskih hramova⁹⁶, više su nego ikad aktuelni danas u savremenoj arhitekturi XXI vijeka, što pokazuje njihovu univerzalnu vrijednost i značaj, što su Meštrović i Bilinić očigledno lako i vješto prepoznavali. I uvođenje tradicionalnih elemenata – centralnog bunara i gumna, početkom 50-ih godina XX vijeka, predstavlja rano anticipiranje postmodernističkih principa koji će, radikalno kritikujući modernizam, prepoznavati vrijednosti tradicije i konteksta, jer istinska modernost uvijek stavlja prošlost u odnos prema budućnosti.⁹⁷

⁹⁶ Nestorović, B. (1974), *Arhitektura starog veka*, Naučna knjiga, Beograd, 62–63.

⁹⁷ Pasinović, A. (1969), O odnosu novog prema starom, *Arhitektura* 101: 12–13.

Kakvo god bilo današnje percipiranje Mauzoleja na Lovćenu (sa bilo kog aspekta), kao i dileme da li ga je trebalo ili ne graditi, sigurno je da se ova prostorno-arhitektonska intervencija na Jezerskom vrhu, u koju su Meštrović i Bilinić nesumnjivo utkali sve svoje znanje i dušu, srodila sa specifičnom, longitudinalnom konfiguracijom terena i da prostor Mauzoleja dostojan značaja i veličine Njegoša i njegovog djela, odaje utisak apsolutne stabilnosti i bezgraničnog trajanja. U intervjuu iz 1971. godine, tada 77-godišnji Bilinić kaže: „Živim za to djelo. Poslije neka se desi što se desiti mora.“⁹⁸

Umjesto zaključka

„Mauzolej na Lovćenu je nešto fenomenalno, ništa slično nismo vidjeli, potpuno je impresivno...“ – neki su od komentara posjetilaca. No, Mauzolej na Lovćenu je, na žalost, često i danas pod lupom preispitivanja i negodovanja, iz razloga koji su navedeni u ovom tekstu. Iako njegova izgradnja nije imala turistički obojenu pozadinu, on je postao jedan od glavnih „turističkih magneta“ koji snažno privlači turiste iz svih krajeva svijeta. To su, sasvim legitimni i očekivani, novi slojevi značenja koji su se tokom prethodnih 50 godina utkali u prostor Jezerskog vrha, gdje se u tišini visina susreću dva klasika: Njegoš i Meštrović.

Iz načina razumijevanja nekog djela proizlazi i njegova valorizacija.⁹⁹ Zato je važno da razumijemo.

⁹⁸ Marinković, N. (1971), Meštrovićev suradnik, Razgovor sa inž. Arh. Haroldom Bilinićem o izgradnji Njegoševa mauzoleja na Lovćenu, *Slobodna Dalmacija*, 5. 6. 1971, U: *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, 98.

⁹⁹ Uskoković, S. (2012), ..., 305–338.

NJEOŠEV MAUZOLEJ NA LOVČENU

Predrag Malbaša

This paper deals with the overall political, cultural and social context in which the Mausoleum of Njegoš on Mount Lovćen was built. The idea of the monument arose in 1950, and its construction was initiated on the occasion of the centenary of Njegoš's death in 1951. The project was entrusted to Ivan Meštrović in 1952, but faced many delays for technical reasons and was completed only in 1974. Today, the mausoleum represents one of the most important works of Meštrović and it is one of the most prominent symbols of the cultural heritage of Montenegro.

Obilježavanje 100 godina od Njegoševe smrti bilo je prvo javno manifestovanje njegovog lika i djela, i to u organizaciji nove jugoslovenske i komunističke vlasti. Zato se u organizaciju jubileja uključila cjelokupna crnogorska kulturna i politička elita, što je, u konačnom, ako se isključe megalomanske ideje, rezultiralo otvaranjem Njegoševog muzeja i izgradnjom Ljetnje pozornice na Cetinju. Pripreme za obilježavanje jubileja započete su tokom 1950. godine, kada je i formiran Državni odbor za proslavu Njegoševe stogodišnjice. Prilikom osmišljavanja svečanog programa, Odbor je predložio Vladi Crne Gore da se „ostvari želja crnogorskog naroda“ i izgradi Njegoša dostojan spomenik na Cetinju. Najveći dio ovog neuspješnog pokušaja da se u okviru jubileja 1951. godine

Njegošu podigne spomenik može se pratiti kroz zvaničnu dokumentaciju Državnog odbora za proslavu Njegoševe stogodišnjice, koja se čuva u fondovima Arhiva Crne Gore.¹

Prva sjednica Odbora održana je na Cetinju 22. septembra 1950. godine i na njoj se, između ostalog, razgovaralo i o podizanju spomenika. Tako je Vuko Radović, član Odbora, predložio da se odabere nekoliko najboljih vajara i da oni, putem užeg konkursa, daju skicu za spomenik. U raspravi je učestvovao i slikar Milo Milunović, koji je kao lokaciju za spomenik predložio plato ispred Biljarde gdje se nekada nalazio kraljev brijest. Milunović je smatrao da treba odabrati nekoliko umjetnika da naprave skicu za spomenik (četvorica eminentnih i dvojica mladih), predlažući tada mlade umjetnike – Vojislava Vujisića i Voja Stanića. Ratko Đurović je podsjetio na činjenicu da su se između dva rata prikupljali prilozi za podizanje Njegoševog spomenika u Beogradu, pa je predložio da se pored spomenika na Cetinju podigne još jedan spomenik Njegošu u Beogradu. Raspravu je zaključio član Politbiroa CKKPCG Radomir Komatina konstatacijom: „Ako raspišemo konkurs nije se nadati nikakvim rezultatima, jer se najčešće jave oni koji nemaju pojma o tome.“

Druga sjednica Odbora za proslavu Njegoševe stogodišnjice održana je na Cetinju 14. novembra 1950. godine, a njoj je predsjedavao Radomir Komatina. Na sjednici je predloženo da se Odbor obrati vajararu Sretenu Stojanoviću² za izradu idejne skice spomenika Njegošu na Cetinju,³ a članovi su informisani da je po ovom pitanju Milo Milunović sa njim već obavio privatni

¹ T. Jović, I. Kovačević, Odbor za proslavu Njegoševe stogodišnjice, *Glasnik NMCG* 9, Cetinje 2013, 129–238.

² Sreten Stojanović (1898–1950), akademski vajar, crtač, akvarelista, teoretičar, pedagog i javni radnik; pripada grupi najvažnih srpskih vajara 20. vijeka. Slikarstvo i vajarstvo je studirao u Beču i Parizu. Nakon Drugog svjetskog rata bio je predsjednik Udruženja likovnih umetnika Srbije, dekan Umetničke akademije, urednik lista *Umetnost* i član SANU.

³ Stojanovića je Odbor već angažovao da uradi bistu Ljube Nenadovića.

razgovor. U vezi sa Njegoševim spomenikom prvi se za diskusiju javio član Odbora Jovan Četković i dao svoje mišljenje da ideja spomenika treba da bude „da Njegoš čita“. I ovu diskusiju okončao je Komatina, dajući svoju saglasnost da se idejna skica za spomenik povjeri većini umjetnika. Na pitanje Vujadina Popovića u vezi sa mjestom gdje će se podići spomenik Komatina je odgovorio da će se to mjesto naknadno odrediti.

Počev od decembra mjeseca, obimni poslovi oko organizacije proslave (planirane za avgust 1951. godine) dijele se na šest sekcija onog dijela Odbora koji je bio zadužen za program,⁴ dok je Građevinsko-tehnički odbor nastavio da funkcioniše kao jedna cjelina. Poslovi oko izgradnje Njegoševog spomenika na Cetinju dodijeljeni su Likovno-dekorativnoj sekciji.⁵ Sjednica ove sekcije održana je u Herceg Novom 21. novembra i na njoj se, pored ostalog, razmatrala i ponuda vajara Sretena Stojanovića da Njegošev spomenik izradi do 1. avgusta 1951. godine. Sekcija je predložila Odboru da ovu ponudu prihvati.

Nakon sastanka rukovodilaca svih sekcija, održanog 13. decembra 1950. godine, Likovna sekcija je u odnosu na svoj definisani zadatak – izradu idejne skice za spomenik Njegošu – konstatovala da su tri jugoslovenska vajara (Vanja Radauš⁶, Lojze Dolinar⁷ i

⁴ Sekcija za akademiju i program, Sekcija za muzej, Naučno-izdavačka sekcija, Sekcija za štampu i agitaciju, Likovno-dekorativna sekcija, Sekcija za izložbe kulturnog naslijeđa i sedma – Građevinsko-tehnička sekcija.

⁵ Članovi ovog tijela bili su: Milo Milunović, Miloš Vušković, Mirko Kujačić, Savo Vujović, Vojislav Đokić, Gojko Berkuljan, Branko Filipović, Svetomir Poček i rukovodioci – Petar Lubarda i Aleksandar Aco Prijčić.

⁶ Vanja Radauš (1906–1931). Završio Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu, a izlagao je na Bijenalu u Veneciji, Antverpenu, Varšavi, Moskvi, Pragu i Budimpešti. Bio je profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu i član HAZU u Zagrebu.

⁷ Lojze Dolinar (1893–1970). Kiparstvo je završio na Umjetničko-zanatskoj školi u Ljubljani. Studije je nastavio na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču,

Vojin Bakić⁸) prihvatila da kreiraju idejne skice za Njegošev spomenik. Dolinar je već tada Odboru uputio svoje skice, dok je Odbor od druge dvojice vajara tražio da što prije upute svoje nacрте kako bi se stvorila mogućnost (i ostavilo vrijeme) za odlivanje skulpture i postavljanje spomenika.

Nešto kasnije je formiran i Žiri za primanje idejnih skica za Njegošev spomenik,⁹ koji je 29. avgusta 1951. godine na sjednici održanoj na Cetinju konstatovao sljedeće: „...da je Radauš uložio najviše truda pri izradi, ali skica po arhitektonskoj i skulpturalnoj obradi nije dobra i kao takva ne može doći u obzir za Njegošev spomenik. Pored ovoga, figura Njegoša a manje više i ostale su slabo date. Žiri je takođe konstatovao da skice Dolinara i Bakića uopšte nijesu uspjele i ne mogu ući u obzir za nagradu.“

Na osnovu ovakvog mišljenja, Žiri je donio zaključke: „Da se ni jedna skica ne može primiti za spomenik; da se prva nagrada ne dodjeljuje, a druga nagrada s obzirom na uloženi trud, dodijeli Radaušu; da se Dolinaru i Bakiću nadoknade stvarni troškovi, ali i da im se skice otkupe za Njegošev muzej; da se rezultati konkursa objave u štampi i da se skice izlože sa oznakom čiji je koji rad i odlukom žirija o uspjehu istog.“ Rado-vi ovih umjetnika objavljeni su u jubilarnom broju časopisu *Stvaranje* za jul i avgust 1951. godine.

a zatim u Minhenu i u Pragu. Izlagao je na brojnim reprezentativnim izložbama jugoslovenske umjetnosti u Parizu, Londonu, Amsterdamu, Briselu, Moskvi, Lenjingradu, Bratislavi, Pragu, Varšavi, Krakovu, Budimpešti i ostalim gradovima. Dolinar je bio profesor na Akademiji likovnih umetnosti u Beogradu od 1949. do 1959. godine, a bio je i član SAZU u Ljubljani.

⁸ Vojin Bakić (1915–1992), vajar. Bakić je završio Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu, a 1950. godine sa skulpturom *Bik* izlagao na Umjetničkom bijenalu u Veneciji. Izlagao je i u Londonu, Parizu, Berlinu, Rimu i Vašingtonu.

⁹ Članovi Žirija su bili Vuko Radović, Petar Lubarda, Milutin Plamenac, Milo Milunović, Jagoš Jovanović i Risto Stijović.

Tako je i jubilej 1951. godine protekao bez postavljanja Njegoševog spomenika – ne samo na Cetinju, nego u čitavoj Crnoj Gori. Ipak, od spomenika se nije odustajalo, pa je (odmah nakon što je Žiri za primanje idejnih skica donio svoju odluku) Sekcija predložila Odboru da raspiše novi konkurs. Na ovoj je sjednici jedan od članova Žirija (slikar Vuko Radović¹⁰) iznio prijedlog da se raspiše novi konkurs ili da se izrada spomenika povjeri Ivanu Meštroviću.

Ovo je zapravo i bilo prvo zvanično pominjanje Ivana Meštrovića kao mogućeg umjetnika za spomenik Njegošu. U vezi sa proslavom iz 1951. godine interesantno je pomenuti i to što je Prijedlogom plana za ukrašavanje grada Cetinja prilikom Njegoševe proslave Odbor u tački 8. predvidio sljedeće: „Nad kapelom na vrhu Lovćena da se istakne na direktnu od 20–25 metara, crnogorska zastava 10 x 20 metara veličine, kao i da noću bude sve osvijetljeno reflektorima, na sjevernoj strani Lovćenove kape vidljivoj sa Cetinja i iz Crne Gore, da bude ispisano ciframa 30 x 50 metara visokim 1851–1951.“ Takođe, Građevinsko-operativnoj sekciji u zadatke koje treba obaviti stavljani su sljedeći poslovi: „Izmještanje Reljefa, restauracija Biljarde, opravka Njegoševe rodne kuće i Kapele na Lovćenu.“

* * *

I pored činjenice da su se za izradu Njegoševog spomenika prijavili vodeći jugoslovenski vajari, umjetnički konkurs nije dao očekivane rezultate. U potrazi za stvaraoцем dovoljno uspješnim i reprezentativnim, dorašlim ovom zadatku, ime Ivana Meštrovića se nametnulo kao najlogičniji izbor. Meštrović je bio priznat i slavan umjetnik sa svjetskom reputacijom, a i dugo se bavio proučavanjem Njegoševog lika – između dva svjetska rata uradio je nekoliko projekata u vezi sa Njegošem.

¹⁰ Vuko Radović (1910–1996).

Na osnovu saglasnosti državnog vrha Jugoslavije, ondašnji ambasador u Vašingtonu Vladimir Popović, po nalogu crnogorske vlade i njenog predsjednika Blaža Jovanovića, krajem 1951. godine nekoliko puta posjećuje Ivana Meštrovića. Popović sa njim vodi usmene razgovore i uručuje mu prepisku crnogorske vlade u kojoj se već poznatom vajararu nudi da projektuje spomenik Petru II Petroviću Njegošu.

Nakon uvodne komunikacije početkom 1952. godine, Vlada Narodne Republike Crne Gore ponudila je Ivanu Meštroviću da se „primi plemenitog posla... rada na spomeniku u slavu Njegoša“. U pismu od 6. aprila 1952. godine Meštrović sa oduševljenjem prima poziv da upravo on podigne spomenik Njegošu i, pored ostalog, piše: „...Kako će vam biti poznato, ja sam se pred više od petnaest godina bavio problemom spomenika Njegošu. Zamišljao sam ga tada na Lovćenu, u formi jednog malog hrama s Njegoševom figurom u nutrini zdanja. Mjesto je bilo ono isto gdje je jedna kapelica Njegošu u spomen. Ta ideja je propala jer su se navodno protivili crkveni krugovi, jer da im nije izgledala dosta pravoslavna. Tom prilikom sam bio napravio jedno njegovo poprsje i poklonio jedno Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a jedan se primjerak nalazio kod kralja Aleksandra na Dedinju. Ovo je samo toliko i usput da vam predočim koliko me je lik i značenje Njegoša zanimalo...“

Meštrović je u usmenoj komunikaciji predložio, a crnogorska strana prihvatila – da se ovaj spomenik (odnosno mauzolej) postavi na Lovćen. Sa druge strane, Meštroviću je sugerisano da sam spomenik bude bez pretjeranih „religioznih motiva“. Njegov idejni projekat zapravo se zasnivao na staroj ideji o podizanju mauzoleja na mjestu Kapele na Lovćenu, o čemu on u pismu Blažu Jovanoviću, predsjedniku Vlade, kaže: „Kako ste vi imali dobru intuiciju da ću se ja rado odazvati da načinim spomenik Njegošu, tako se, i ja vidim, nijesam prevario, da ćete vi prihvatiti moje sugestije, da spomenik treba da bude osamljen, kao što je i on bio osamljen od običnog, svakidašnjeg...“

Lovćenski masiv

Nakon ove komunikacije, Vlada je 1952. godine donijela Odluku o izgradnji Njegoševog mauzoleja na Lovćenu. Sa druge strane, Meštrović je u saradnji sa arhitektom Haroldom Bilinićem,¹¹ svojim prijateljem i saradnikom, razradio kompletno arhitektonsko rješenje koje se u idejnom smislu naslanjalo na projekat mauzoleja iz 1924. godine. Za nepunu godinu je Meštrović uradio detaljnu maketu mauzoleja, i u gipsu Njegoševu figuru i dvije karijatide¹² (bilo je predviđeno da se one urade u kamenu). Nakon što je posao završen, „gipsani gorostas“ i karijatide upućeni su brodom u Split. Posao „prenošenja“ figura iz gipsa u kamen povjeren je Meštrovićevom učeniku i poznatom vajaru Andriji Krstuloviću.¹³

¹¹ Harold Bilinić (1894–1984), arhitekta.

¹² U želji da što autentičnije prikaže crnogorsku ženu i djevojku, Meštrović je zatražio da mu se u Ameriku pošalje što više fotografija viđenih crnogorskih „nevjesta i djevojaka“. Poznato je da je na Cetinju te fotografije radio fotograf Jovan Marić, uz posebnu dozvolu ministra unutrašnjih poslova Voja Biljanovića. On je odabrao oko 500 fotografija djevojaka iz Cetinja, Danilovgrada, Crmnice, Morače, Kolašina i Mojkovca.

¹³ Andrija Krstulović (1912–1997), vajar. „Majstor dlita“ koji je godinama

Do 1959. godine dovršen je umjetnički dio mauzoleja (kameni blokovi, karijatide, Njegoševa skulptura), ali s obzirom na izrazito težak planinski teren i ekstremne klimatske uslove, kasnila je priprema terena i rekonstrukcija pristupnog puta. Očekivalo se da posao bude završen 1963. godine, kada se obilježavalo 150 godina od Njegoševog rođenja.

Zbog loših ekonomskih uslova, a upravo kada je 1962. godine umro Ivan Meštrović, izgradnja Mauzoleja bila je obustavljena na neodređeno vrijeme. Sekretarijat Savjeta za kulturu je 30. maja 1962. godine, uputio Odboru za podizanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu izvod iz zapisnika sa sjednice Izvršnog vijeća od 19. maja iste godine. Zapisnik se ticao obaveza i troškova oko izgradnje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu, sa molbom na postupak.¹⁴ U zapisniku je konstatovano da je Izvršno vijeće prihvatilo prijedlog Odbora za budžet da se radovi na izgradnji mauzoleja obustave jer ne postoje materijalne mogućnosti da se on završi u predviđenom roku. Ovim zaključkom Vlada je do daljnjeg suspendovala Odluku iz 1952. godine, pa je Njegoševa skulptura ostala, zajedno sa karijatidama, u privremenom smještaju u montiranim barakama koje su se nalazile u dvorištu Državnog muzeja.¹⁵

Dolazak Josipa Broza Tita na Cetinje u maju 1968. godine ponovo je aktuelizovao pitanje završetka Njegoševog mauzoleja na Lovćenu. Formalnu odluku kojom preuzima obavezu Vlade Crne Gore iz 1952. godine da podigne mauzolej po projektu Ivana Meštrovića – donijela je Skupština opštine Cetinje na sjednici održanoj 9. decembra 1968. godine.¹⁶ Ubrzo je formiran i Inicijativni odbor za podizanje mauzoleja,¹⁷ koji je dobio

Meštrovićeve gipsane zamisli pretvarao u granitne skulpture velikih dimenzija.

¹⁴ Akt br. 01-638/2 od 30. maja 1962. godine.

¹⁵ Na Cetinje su ovom prilikom bili dopremljeni i gipsani originali Njegoševе biste i karijatida koje su se do sredine devedesetih godina prošlog vijeka čuvalе u Narodnom muzeju. One su, zbog neznanja i nebrige, isječene i skrajnute.

¹⁶ Njegošev mauzolej, *Matica*, br. 50, Podgorica 2012.

zadatak da predloži sastav Odbora za podizanje Njegoševog mauzoleja, pri čemu je bilo ključno da u njemu budu predstavnici cjelokupnog javnog, kulturnog i političkog života Jugoslavije.

U februaru 1969. godine Zavod za zaštitu spomenika kulture SRCG dao je odobrenje Opštini Cetinje da „izmjesti kapelu“, pa je Opštinska skupština 18. marta 1969. godine donijela jedno-glasnu odluku o podizanju mauzoleja na mjestu kapele.¹⁸ Svi poslovi oko izgradnje povjereni su Odboru za podizanje mauzoleja koji je Skupština Opštine Cetinje osnovala 7. jula 1969. godine.¹⁹ U postupku koji je imao za cilj da ospori uklanjanje Kapele i podizanje mauzoleja, Mitropolija crnogorsko-primorska je 23. aprila 1970. godine predala Ustavnom sudu jugoslovenske federacije u Beogradu žalbu na Socijalističku Republiku Crnu Goru, čiji politički predstavnici, prema mišljenju crkve, nijesu imali pravo odlučivanja o rušenju Kapele. Mitropolija je Njegoševu grobnicu smatrala svojim vlasništvom, što je u žalbi pokušala potkrijepiti istorijskim argumentima. Funkciju predsjednika najvišeg suda jugoslovenske federacije je, igrom slučaja, u to vrijeme obavljao Blažo Jovanović, nekadašnji predsjednik Vlade Crne Gore koji je 1952. godine inicirao

¹⁷ U sastav Inicijativnog odbora ušli su: Tomanović Petar, Vicković Mihailo, Dragičević Risto, Vušković Miloš, Vrbica Milo, Radonjić Radovan, Vujošević Stanislav, Jovović Drago, Čelebić Petar, Iličković Čedo, Berkuljan Zagorka, Špadijer Marko, Krivokapić Dimitrije, Martinović Momčilo, Popović Milutin, Vukmanović dr Jovan, Spasić Petar, Đurišić dr Rajko, Živković dr Dragoje, Đonović Pavle, Čejović Marija i Brnović Branko.

¹⁸ Kapela na Lovćenu je u tom trenutku uživala status spomenika kulture (rješenje br. 01-770/I od 7. jula 1961. godine, donijeto od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture na Cetinju).

¹⁹ Odbor je svoju prvu sjednicu održao na Cetinju 20. avgusta 1969. godine i, u cilju sprovođenja povjerenog mu zadatka, donio odluku „da preporučí nadležnim ustanovama da se sadašnja kapela u cijelosti prenese na odgovarajuće mjesto“.

izgradnju mauzoleja. Sud je pod njegovim predsjedništvom 8. juna 1970. godine odlučio da, prema jugoslovenskim zakonima, predmet žalbe ne spada pod kompetencije federalnih organa.²⁰

Rješavanje spora bilo je potom nastavljeno pred Ustavnim sudom Crne Gore. Cetinjski opštinski odbornici su 2. novembra 1970. godine predali sudu opširni elaborat sa argumentima koji negiraju žalbu Mitropolije. Predstavnici Opštine Cetinje osporili su položaj SPC u Crnoj Gori, smatrajući da je njena jurisdikcija nad crnogorskom eparhijom nelegalna. U tom smislu, potencirano je ukidanje autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve koje je uslijedilo nakon prisajedinjenja crnogorske države Kraljevini SHS 1918. godine. Ustavni sud Crne Gore je 11. novembra 1970. godine ocijenio da su odluke Vlade NRCG i Skupštine Opštine Cetinje bile zakonite i donio rješenje da se autentičnost Njegoševe kapele očuva na drugom mjestu. Definitivnu odluku o „dislokaciji kapele“ donijelo je Cetinjsko opštinsko vijeće 3. septembra 1971. godine. Tokom jeseni Kapela je bila demontirana, a u tom postupku je svaki skinuti kamen obilježen brojem i prenesen na Ivanova korita. Dekoracija iz unutrašnjosti Kapele takođe je popisana i prenesena na Cetinje. Ni opštinski organi ni službe zaštite nikada nijesu odlučile na kojem će se mjestu Kapela ponovo sastaviti, pa se njen materijal s vremenom rasuo i raspao u podnožju Lovćena, nedaleko od puta koji je vodio prema Mauzoleju.

Izgradnja Mauzoleja finansirana je obaveznim i dobrovoljnim priložima iz čitave Jugoslavije, a trajala je od 1971. do 1974. godine. Svečano otvaranje obavljeno je 28. jula 1974. godine, a spomenik je otvorio predsjednik Predsjedništva Crne Gore

²⁰ Odbor su u najvećem dijelu sačinjavali visoko postavljeni crnogorski funkcioneri na republičkom i federalnom nivou: Veljko Milatović, Veselin Đuranović, Svetozar Vukmanović Tempo, Peko Dapčević, Jovo Kapičić, Dušan Vukotić, Veljko Bulajić, Oskar Davičo, Branko Ćopić, Esad Mekuli, Vladimir Dedijer i drugi.

Veljko Milatović.²¹ Njegošev mauzolej na Lovćenu ansambl je arhitektonskih i umjetničkih ostvarenja koja sadrže: okretište, prilaznu stazu sa tunelom probijenim u masivu planine, terasu, atrijum s predvorjem i bunarom, portike, karijatide, kapelu, granitnu figuru, kriptu sa grobnicom i Vidikovac sa stazom. Centralno mjesto unutar građevine zauzima kapela, na čijem se ulazu nalaze dvije figure Crnogorki, isklesane od crnog granita – one kao karijatide podupiru kamenu konstrukciju i dočekuju goste. U kapeli je smještena monumentalna sjedeća Njegoševa figura sa otvorenom knjigom na koljenima i orlom iza leđa.²² Figura je rađena od jednog komada jablaničkog granita izvađenog iz Neretve, koji je prije obrade težio oko 50 tona. Svod je obložen mozaikom načinjenim od preko 200 hiljada pozlaćenih staklenih pločica. U mermernom sarkofagu koji se nalazi u kripti, četiri metra ispod figure, pohranjeni su Njegoševi zemni ostaci. Na nadgrobnoj ploči, uz ime, isklesani su simboli duhovne i svjetovne vlasti, krst i crnogorski grb.

* * *

Od svog otvaranja 1974. godine, Njegošev mauzolej je skoro tri godine bio u nadležnosti opštinske administracije Cetinja. Funkcionisanje Mauzoleja pod okriljem opštinske administracije nije se pokazalo posebno efikasno, pa je od 1977. godine pravo upravljanja nad Mauzolejom preuzeo Republički zavod za zaštitu spomenika kulture. Iako je u to vrijeme Zavod za zaštitu spomenika u svom vlasništvu imao i utvrđenje Kosmač, upravljanje „živim spomenikom“ koji je ujedno i značajna turistička destinacija za samo dvije godine pokazalo se kao veoma loše rješenje.

Polazeći od turističkih karakteristika Njegoševog mauzoleja, krajem 1978. godine, Mauzolej se ustupa na upravljanje i kori-

²¹ Veljko Milatović (1921–2004).

²² Figura je teška 28 tona, visoka 3.74, duga 3.10 i široka 1.43 metra.

šćenje turističkoj agenciji Montenegroturistu i Grand Hotelu na Cetinju. Ovakav potez nije imao nikakvog stručnog ni pravnog utemeljenja, a praksa je pokazala da se Mauzolej crnogorskog vladara i vladike ne može ni čuvati ni valorizovati bez prisustva struke. Nakon i ove neuspjele avanture, Mauzolej od 1984. godine preuzimaju Muzeji Cetinje (sadašnji Narodni muzej Crne Gore). Sama činjenica da je ovaj spomenik kulture za samo 10 godina promjenio četiri držaoca, jasno je pokazala njegove specifičnosti i komplikovanost funkcionisanja u okviru šireg institucionalnog sistema.

Iako je Mauzolej na Lovćenu u okviru Cetinjskih muzeja, figurirao kao posebna organizaciona jedinica, njegovo funkcionisanje u okviru muzejske djelatnosti bilo je nezamislivo. Cetinjski muzeji su u ljetnjim mjesecima, uspjeli da na zadovoljavajući način riješe pitanje turističke prezentacije i organizuju kvalitetnu turističku službu, ali se organizovanje službe zaštite i svih njenih specifičnosti u zimskim mjesecima pokazalo kao nerješiv problem. Utopljen u veliki muzejski sistem, Mauzolej je takođe ostao bez sredstava za edukativnu, istraživačku, naučnu i izdavačku aktivnost. Agonija Mauzoleja na Lovćenu u okviru Cetinjskih muzeja, trajala je do 1989. godine, kada se pravo upravljanja i korišćenja nad ovim spomenikom prenosi na Nacionalne parkove. Čini se, da su tek u ovoj situaciji otkrivene sve slabosti i propusti u upravljanju Njegoševim mauzolejom u okviru institucije, koja se prvenstveno bavi očuvanjem i valorizacijom prirodnih resursa.

Brojni pokušaji da se Njegošev mauzolej povjeri na brigu lokalnoj upravi, službi zaštite kulturnih dobara, turističkoj privredi, muzejskoj struci ili nacionalnim parkovima, ovaj spomenik su doveli u katastrofalnu situaciju. Jedva čekajući da ga predaju nekom drugom subjektu, svi oni su zaboravljali da na ovom spomeniku preduzmu mjere zaštite i očuvanja, a situacija je postajala sve gora i gora. Još 1976. godine uočeni su nedostaci u krovnoj konstrukciji, da bi tokom narednih 20 godina a usljed

neodržavanja i ekstremnih klimatskih uslova, došlo do ubrzanog propadanja prilazne stepenaste staze, prokišnjavanja tunela i opadanja maltera, brojnih prekida na električnoj instalaciji i problema sa zaštitom od električnih pražnjenja.

Zbog lošeg stanja ovog spomenika kulture, Ministarstvo kulture pokrenulo je 1994. godine inicijativu za osnivanje Javne ustanove Mauzolej Petra II Petrovića Njegoša, pa je Skupština Republike Crne Gore, na sjednici od 29. jula iste godine, u cilju zaštite i valorizacije Mauzoleja, donijela Odluku o organizovanju ove ustanove. Osnovna djelatnost Javne ustanove Mauzolej Petra II Petrovića Njegoša, bila je čuvanje i održavanje spomenika i njegove ambijentalne vrijednosti, kao i preduzimanje mjera zaštite i obezbjeđenju uslova za zadovoljenje kulturnih, naučnih, estetskih i edukativnih potreba svih zainteresovanih subjekata.

Krajem 2006. godine, Vlada Crne Gore je od postojeće javne ustanove Mauzolej Petra II Petrovića Njegoša i Njegoševog muzeja kao djela Narodnog muzeja Crne Gore, formirala novu javnu ustanovu Centar Njegoš. Prema tada urađenom Elaboratu, ovaj Centar je trebalo da predstavlja multidisciplinarnu instituciju koja bi objedinjavala muzejske, bibliotečke i arhivske sadržaje koji se tiču lika, djela i vremena Petra II Petrovića Njegoša. U cilju aktiviranja naučnih, izdavačkih, edukativnih i umjetničkih programa, Centru Njegoš je odlukom o osnivanju, na korišćenje dodijeljen kompleks Mauzoleja na Lovćenu, Biljarda na Cetinju i Njegoševa rodna kuća u Njegušima. Polemika koja je u crnogorskoj javnosti nastala prilikom donošenja ove odluke, išla je u pravcu problematizacije izdvajanja Njegoševog muzeja i Rodne kuće iz sistema Narodnog muzeja, pa pitanje Njegoševog mauzoleja nije posebno razmatrano. Nakon brojnih rasprava i okruglih stolova, Odluka o osnivanju Centra Njegoš ostala je mrtvo slovo na papiru, a Njegošev mauzolej je nastavio da funkcioniše kao samostalna institucija kulture.

Elaboratom iz 2011. godine koji je usvojila Vlada Crne Gore, obrazložena je opravdanost pripajanja javne ustanove Centar Njegoš i njenih poslova, Narodnom muzeju Crne Gore i kreiran novi način organizovanja Narodnog muzeja u skladu sa savremenim potrebama i važećim Zakonom o muzejskoj djelatnosti. Autori Elaborata propustili su dobru priliku da od fondova i objekata Dvora Kralja Nikole, Biljarde, Njegoševe rodne kuće i još nekih objekata na Njegušima formiraju Muzej dinastije Petrović, da se Mauzolej na Lovćenu izdvoji kao državni specifikum sa širokom lepezom naučnih, kulturnih i edukativnih aktivnosti a da Istorijski, Umjetnički, Etnografski i Prirodnjački muzej, čine jezgro Narodnog muzeja Crne Gore, koji bi se formirao na zdravim muzejskim standardima.

Utapanjem Lovćena i Njegoša u širi kontekst, možda se nesvjesno umanjio i nacionalni značaj, upravo ovog najprepoznatljivijeg crnogorskog simbola. Čak i da su postojale određene funkcionalne prednosti, one su morale biti zanemarene u odnosu na isticanje onih posebnih nacionalnih i državnih specifičnosti koje je potrebno sačuvati i promovisati. Reorganizacija Narodnog muzeja kojom se 2010. godine, definisala budućnost Mauzoleja, nije nastala kao rezultat nataloženog iskustva i znanja, i nije doprinijela kvalitetnijem radu u cilju ostvarivanja vizija i planova zbog kojih je Mauzolej pripojen Narodnom muzeju. Sa stanovišta struke, Mauzolej Petra II Petrovića Njegoša ne posjeduje elemente koji ga mogu uvrstiti u kategoriju memorijalnih muzeja, a njegova eventualna prekvalifikacija u memorijalni spomenik samo bi ga degradirala i umanjila umjetničke vrijednosti djela Ivana Meštrovića. Sudbinu Njegoševog mauzoleja na Lovćenu treba gledati kroz njegovu nesumnjivu ulogu u afirmaciji Crne Gore kao međunarodno priznate države, kao i očuvanju njenih osnovnih atributa: nacije, kulture i jezika.

ZADAR I LOVČEN

Radomir Jurić

The author of this article and the long-time director of the Archaeological Museum in Zadar opened the Cetinje Museum exhibition "Spark in the Stone" on the occasion of the 50th anniversary of the Njegoš's Mausoleum on Mount Lovćen. In his ceremonial speech, which we integrated in the contribution on the anniversary of the Mausoleum, the author reflected on the connections of the Croatian regions with Njegoš, and in particular, the connections between Lovćen and Zadar. In addition to lesser-known details about Meštrović, the creation of the monument dedicated to Njegoš, it also provides information about Đorđe Petrović, whose grave lies in the orthodox cemetery in Zadar.

Zadnjih nekoliko godina ostvario sam izravnu i izvršnu suradnju s najznačajnijim muzejom u Crnoj Gori, a to je Narodni muzej Crne Gore. Mogu istaknuti da su to bili i ostali raznovrsni oblici suradnje. Zaista je to ostvareno u istinskom, prijateljskom i kolegijalnom ozračju. Imenovan sam na čelo Državne komisije za nadzor nad postupkom revizije muzejskog materijala i muzejske dokumentacije Javne ustanove Narodni muzej Crne Gore (2019). Bio je to zahtjevan i slojevit posao, koji je proveden na stručan i zakonit način. To je ujedno bila i prva cjelovita revizija muzejske građe i dokumentacije u toj velikoj i značajnoj muzejskoj ustanovi. Nije bilo lako niti Državnoj komisiji kao i samim muzealcima. Naravno bilo je i iskrenja među nama pa i neslaganja. Međutim

sve je uspješno privedeno koncu. Čvrsti su to temelji za daljni razvitak Narodnoga muzeja Crne Gore. Dolasci iz Zadra nisu bili nimalo laki.

Sa strane Muzeja učinjeno je sve kako bi mi se osigurali kvalitetni dolasci, jednako po hladnom i vrućem vremenu.

Naša suradnja i dalje traje. Crnogorski prijatelji su bili u Zadru u sklopu obilježavanja 190. godine zadarskih muzeja. U tu čast, uz ostalo je održan „Međunarodni skup muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem“. Posebice su bili primljeni u prostoru Zadarske županije, Narodnoga i Arheloškoga muzeja. Naravno razgledali su i bogatu kulturno-povijesnu baštinu.

U sklopu navedene posjete cetinjski muzealci izvjestili su nas da će biti obilježena 50. obljetnica završetka Njegoševa mauzoleja. Izravno je pozvana moja malenkost. Planirano je da održim predavanje na temu koju ću sam predložiti i u cjelosti pripremiti. Daskora sam predložio da uz navedenu obljetnicu Mauzoleja obradim temu veza Zadra i Lovćena. S radošću i znatiželjom prihvaćen je moj prijedlog, ali možda i sumnja o čemu ću govoriti. Nastup mi je bio ograničen na 10 min. Sve je to kod mene izazvalo još veću motivaciju. I krenuo sam uz konzultiranje obimne literature o Njegošu, zatim arhivskoga gradi-va koji se tiče navedene teme. Na korišćenje iz Narodnoga muzeja Crne Gore dobio sam preko tisuću digitalnih dokumenata koji se izravno odnose na izgradnju Mauzoleja. Izdvojio sam one dokumente koji se vežu za Zadar. Bilo je i ugodnih iznenađenja. Na tom sam poslu proveo većinu vrućega zadarskoga ljeta 2024. godine.

Uvjet je bio da se moj govor ne tiska u prigodnom katalogu, plakatima i pojavi u medijima. Išao sam na efekt iznenađenja. To se pokazalo punim pogotkom, jer se o temi na koju ću izlagati većinom prvi put govorilo. Organizatori su prihvatili i poštivali moju želju.

Svečanost otvorenja izložbe „Iskra u kamenu“ planirana je za 31.07. 2024. u 19 sati u Crnogorskoj galeriji umjetnosti Miodrag Dado Đurić na Cetinju. Tako je i bilo.

Pred brojnim posjetiteljima prvi je govorio gospodin Jakša Čalasan, direktor Narodnog muzeja Crne Gore. Izložba je koncipirana tako da prati razvojni put Mauzoleja od prvih ideja do konačne izgradnje. Najatraktivniji su izlošci: hrastova škrinja u koju su bili položeni Njegoševi zemni ostaci, dugme iz groba, zlatne mozaičke kockice, zlatni listići kakvima je ukrašen svod Mauzoleja, planovi Mauzoleja koje je izradio Harold Bilinić, kao i Meštrovićeve dvije karijatide izrađene u gipsu. Izložba je upotpunjena video zapisima, brojnim fotografijama i drugom ilustrativnom građom.

Usljedilo je veoma nadahnuto i emocionalno izlaganje kolegice Isidore Kovačević čelnice Njegoševe „Biljarde“. U ime autorske tima, istakla je temeljne značajke cjelokupne izložbe, te zahvalila svima koji su pomogli u realizaciji iste, a posebice kako je rekla „velikom prijatelju Narodnoga muzeja i Crne Gore, hrvatskom arheologu i dugogodišnjem direktoru Arheološkoga muzeja u Zadru Radomiru Juriću“. Tako sam najavljen.

Sa otvaranja izložbe „Iskra u kamenu“, jul 2024.

Gotovo nepoznat nazočnim posjetiteljima, krenuo sam usmeno govoriti:

Ekselencije, gospode i gospodo, kolegice i kolege, poštovani svi,

Priključujem se izrečenim pozdravima po redosljedu i častima. Dobro došli na svečanost otvorenje ove zanimljive i vrijedne izložbe. Odmah na početku čestitam organizatorima i autorima. Navodim i njezine izvršitelje: Katalog: tekst Predrag Malbaša, Isidora Kovačević. Tiskan je na crnogorskom i engleskom jeziku. Kustosi izložbe: Predrag Malbaša, Isidora Kovačević i Filip Kuzman. Postav izložbe: Predrag Malbaša, Isidora Kovačević, Vukan Ražnatović, Filip Kuzman i Vukadin Nišavić. Restauratorski radovi: Ivan Kapa, Biljana Rašković i Milena Jovović, Fotografije: Saša Kovačević. Grafičko oblikovanje: Branka Vujović Radunović.

Velika mi je čast što se nalazim na Cetinju, u drevnoj povijesnoj prijestonici Crne Gore i što vam se mogu kratko obratiti. Osobitu zahvalnost dugujem muzealcima Narodnog muzeja Crne Gore na čelu s direktorom Jakšom Čalasanom.

Kao što ste čuli dolazim iz hrvatskoga grada Zadra, koji je preko tisuću godina bio glavni grad Dalmacije. Grad je to prebogate kulturne i povijesne baštine, koji traje preko tri tisuće godina. Tom činjenicom se osobito dičimo. To je hrvatski kulturni dragulj.

Nazočne su višestoljetne sveze hrvatskih prostora i Crne Gore. Brojni su povijesni izvori koji to potvrđuju. Mnoge činjenice o izgradnji Njegoševog mauzoleja poznate su široj javnosti. U ostalom o tomu priča i ova izložba. Bilo je prijedora oko njegove izgradnje – već od ideje do realizacije. O tome nećemo sada. Dotaknut ću se nekoliko oblika dodira hrvatske i crnogorske strane s naglaskom na veze Zadra i Lovćena. Sve to na temelju izvorne građe i literature. Ljubaznošću kolegica i

kolega u Narodnome muzeju Crne Gore na uvid su mi dati mnogi dokumenti. Primjerice iz Arhivsko-bibliotečnog odjeljenja tog muzeja.

Veze Vladike Rada s Hrvatima bile su višestruke s većim ili manjim intenzitetom. Katkada je to bilo slučajno premda i njih nije bilo mnogo. Prva veza s jednim Hrvatom bila je osobi kapetana Fridriha Oreškovića, ađutanta generala Mamule vojnog guvernera dalmatinskog koji je služio u Zadru i Kotoru. Rođen je u Perušiću u Lici. Bio je poslan u Kotor kao vojni ekspert pri razgraničenju Crne Gore i Austrije. Pri tom poslu upoznao se spomenuti Orešković s Vladikom. Osim susreta bilo je i prepiske među njima. Prvo pismo je s nadnevkom 28. 08. 1837. O odnosima Njegoša i Oreškovića pisao je akademik Jevto Milović. Vladika je imao veze i s još nekim Hrvatima, kao što su Josip Jelačić, general i ban hrvatski, zatim s Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim, Franom Carrarom, konzervatorom splitskog Arheološkog muzeja, Jakovom Ćudinom koji je rođen u Sv. Filipu i Jakovu kod Zadra, urednikom u zadarskom listu, *Gazzeta di Zara*, književnikom Petrom Preradovićem, braćom Mažuranić, Ljudevitom Gajom i dr. Dana 17. 11. 1848. crnogorski vladar Petar II Petrović Njegoš koji je kako je rečeno bio u svezi s banom, nudio mu je vojnu pomoć od 2.000 Crnogoraca. Napisao mu je sljedeće: „Istina da su Crnogorci spremni da budu od pomoći svojoj braći Hrvatima.“ U jednom Njegoševom pismu opet banu Jelačiću se kaže: „Samo neka je Dalmacija u tvojoj ruci da se jednom sastavimo.“ U Vladičinoj knjižnici se nalazilo nekoliko hrvatskih knjiga. Primjerice, Katančićev prijevod *Sv. Pisma Starog i Novog zavjeta*, *Danica Ilirska*, *Arhiv Ivana Kukuljevića* i druge. Taj hrvatski povjesnik (Kukuljević) posjetio je 1837. Njegoša u Beču. Na jednom mjestu je za Njegoša rekao da je nesporno bio najljepši čovjek kojeg je ikada u životu vidio. Posebice su ga gledale Splitske i divile mu se kada je doplovio u Split na proputovanjima prema

Trstu. Dragocjenih podataka o njemu ima i u Kronici splitske gimnazije. Spomenuti Frane Carrara se tri puta sastao s Njegošem u Beču 1851. godine. Na svojim putovanjima prema Trstu Njegoš je upoznao spomenutog Jakova Ćudinu koji je u Trstu bio nastavnik hrvatskog jezika i književnosti. Njegoš je od samog početka bio uz Hrvatski narodni preporod i Ilirce. Vidio je u tomu mogućnost zbližavanja Srba, Hrvata i Crnogoraca. Njegoš se u Beču upoznao i s hrvatskim književnikom Petrom Preradovićem. Poznat je i njegov emotivan odnos prema Crnoj Gori i u povodu Njegoševe prerane smrti. Godine 1841. koncem maja i početkom juna na Cetinju su se sastali Ljudevit Gaj i Njegoš. Tri brata Mažuranić pokazali su izvjesno zanimanje za Crnu Goru. Nije na odmet spomenuti da je Njegoš na početku 1837. bio upoznat s mitraizmom koji je njegovao kult Sunca. Bog se zvao Mitar. To je zapravo Deus in victus (nepobjedivi Bog).

Proučavanjem života i djela Petra II Petrovića Njegoša primarno su se bavili srpski i crnogorski znanstvenici, a posebice među njima prof. dr. Jevto Milović (1908–1991). On je crnogorski germanist, povjesnik i književnik, jedan od najpoznatijih znanstvenika 20. stoljeća u Crnoj Gori. Zasigurno je najbolji poznavatelj Njegoševog života i djela (Njegošolog). Autor je mnogih knjiga i 240 radova u zemlji i inozemstvu. Uz ostalo bio je i dugogodišnji profesor Filozofskog fakulteta u Zadru i redoviti član Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Već je od 1948. do 1950. obavljao istraživanja u Državnom arhivu u Zadru prikupljajući gradivo o Petru II Petroviću Njegošu. O tom radu izvjestio je u Istorijskim zapisima 7–9 za 1951. godinu. Kako su tekstovi koji se odnose na Crnu Goru pisani na raznim stranim jezicima prof. Milović je osnovao jednu ekipu s znanjem jezika na kojima su pisani. Tako je dokumente na talijanskom jeziku prepisivala Lina Sveljak, na njemačkom jeziku Emilija Milović. Nakon što su dokumenti

prepisani Milović ih je uspoređivao s onim izvornim. Talijanske tekstove je uspoređivao s prof. Matom Suićem, direktorom Arheološkoga muzeja u Zadru, zatim s Krunom Krstićem s prof. Antonijem Zurićem. Njemačke tekstove je uspoređivao sa Emilijom Milović.

Povijesni materijal je sustavno ispisan po godinama. Nisu se prepisivala pisma pojedinih crnogorskih vladara nego i sav materijal koji stoji u uzročnoj svezi s tim pismima. Prepisani su i poduži izvještaji, memorandum, dnevnici i dr. Tijekom Milovićeve ekipe u Zadru prepisano je 8.203 dokumenata. Ta građa obuhvaća 11.032 komada na pisaćim stroju otkucanih i rukom pisanih stranica. Sve je to bilo u suglasju s Istorijским institutom Crne Gore koji je osnovan 03. 07. 1948. na Cetinju. Bio je to Institut za proučavanje istorije crnogorskoga naroda. Časopis *Istorijski zapisi* počeo je izlaziti od 1948. Ujedno se radi o najstarijem povijesnom časopisu u Crnoj Gori.

Dr. sc. Petar Kolendić, već je ranije prepisivao povijesnu građu o Njegošu u Državnom arhivu u Zadru kako nas izvješćuje dr Milović. Isti je Milovićевой skupini pružio u ljeto 1948. veliku potporu i mnoge savjete. Kolendić je bio istaknuti pripadnik dubrovačkih srbokatolika.

To se nastavilo i kasnije osobito od 1956. kada je postao profesor na spomenutom fakultetu pa sve do svog umirovljenja. Bio je član Ogranka Matice hrvatske u Zadru i redoviti suradnik časopisa *Zadarska revija*. U tom časopisu za kulturu, znanost i umjetnost objedinjavao je razgovore s najvećim imenima na tlu nekadašnje zajedničke države, primjerice to su: Vladan Desnica, Čedo Vuković, Desanka Maksimović, Meša Selimović, Olga Meštrović i drugi. Upoznao sam ga 1969. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru. Višekratno smo se sretali i razgovarali. Bio je uglađeni gospodin. Redovito je nosio šešir. Kada smo ga pozdravljali uvijek je skidao šešir i blago se naklonio. Jedna ekipa crnogorskih povjesničara iz Istorijskog instituta Crne Gore

bavila se istraživanjima Njegoša u Državnom arhivu u Zadru. Tada je o njemu ispisano 6.000 dokumenata koji većim djelom nije bio poznat povijesnoj znanosti. Pomoć Institutu pružali su spomenuti arhiv i Naučna biblioteka. Njegoševa stajališta mogu se osvijetljavati na temelju Tajnog policijskog arhiva u Zadru i Beču. U pismohrani u Zadru postoje dokumenti o organiziranoj špijunaži mladoga Njegoša.

Smatram da se može govoriti o kultu Njegoša i Crne Gore u Dalmaciji, čime se bavio Stevan Roca. On je 1963. godine na kongresu folklorista Jugoslavije ovdje na Cetinju uz ostalo referirao o tomu kako se u vrijeme Prvoga svjetskoga rata u Ninu kod Zadra, u sjedištu prve hrvatske biskupije, namjerio na seljaka katolika koji je čitav *Gorski vijenac* znao napamet. I mi smo kao učenici osnovnih škola kao i gimnazije mnoge stihove također znali napamet i s osobitim štovanjem slušali o životu i djelima nezaboravnog Njegoša.

Njegovim djelima bavili su se primjerice: Niko Simov Martinović, Milan Rešetar, Dušan Vuksan, Ljubo Vlačić, Ljubomir Durković Jakšić, Risto J. Dragičević, Dragan Komatina, Ema Alihodžić Jašarović, Darko Hudelist, Tatjana Jović, Isidora Kovačević, Aleksandar Berkuljan, Tatjana Koprivica, Blažo Kilibarda, Slavica Samatović Vučković, Milivoj Medaković, Željko Karaula, Radoslav Rotković i drugi.

Studiju o proučavanju Njegoša napisao je 1949. Niko Simov Martinović, poznati crnogorski novinar, publicist, književnik i znanstvenik. Uslijedila je teška sudbina te studije i njegova autora. Naime, rukopis je za tiskanje bio upućen dubrovačkoj tiskari „Ivo Čubelić“. Nažalost nakon izlaska iz tiska je spaljen po zahtjevu tadašnjih vlasti. Autor je kao infobirovac zatočen na Golom otoku gdje je robovao do 1953. godine. Upozorio je javnost da je proučavanjem arhiva u Zadru u svezi s Njegošem nađen veliki broj materijala o kapetanu Oreškoviću „kao o opasnom špijunu C. L. Metterincha i Lilienberga guvernera

Dalmacije“. Njegošev život se odvijao u mreži austrijskih špijuna. U tom arhivu se nalaze izvorne upute kako špijunski razmatrati Crnu Goru. Kapetan Orešković je bio jedan od najtalentiranijih špijuna koje je u ono vrijeme imala Austrija. Njegovi izvještaji i memoari su tako stručno pisani da zaslužuju posebnu obradu. Prema podacima iz zadarskoga Arhiva dr. sc. Martinović smatra da je Austrija uspjela ubaciti špijune i u Njegošev dvor pa čak i u izaslanstva koja su iz Crne Gore išla u Rusiju. Na taj zaključak navela ga je pojava i uloga špijuna Joka Ručevića. Bilo je i pokušaja trovanja Njegoša. Primjerice 1834. u kući njegova prijatelja Lumbardića u Kotoru.

Ljubo Vlačić je 1936. objelodanio jedan od materijala o Njegošu iz Tajnoga arhiva Namjesništva za Dalmaciju iz koje se jasno vidi da je Orešković bio austrijski špijun koji uhodio Njegoša. Mnogi životopisni podatci o Meštroviću dobro su poznati.

Njegošem se tada najviše bavio Dušan Vuksan koji je uglavnom proučavao Državni arhiv na Cetinju i oslanjao se samo na te izvore. U Šišićevu zborniku 1929, pisao o vezama Njegoša i kapetana Oreškovića. Došao je iz Hrvatske na Cetinje.

Ljubomir Durković Jakšić je pisao o podizanju Njegoševe kapele na Lovćenu po historijskoj građi iz Državnog arhiva u Zadru. Njegovi suvremenici se nisu slagali o datumu podizanja te kapele. Neki su tvrdili da je to bilo 1843. godine, neki 1845, a neki opet 1846. godine. Spomenutim istraživanjima u Državnom arhivu u Zadru pronađen je dokument po kojem se može vidjeti kada je Vladika sagradio kapelu na Lovćenu. Naime, Okružni kotarski poglavar Gabrijel Ivašić je 18. 05. 1845. izvjestio austrijske vlasti u Zadru da će Njegoš podignuti crkvu na najvišem Lovćinskom vrhu Štirovnika. Pisac Izvješća je napomenuo da se taj položaj nalazi na crnogorskom zemljištu.

I neki drugi zadarski dokumenti Namjesništva za Dalmaciju potvrđuju da je kapela izgrađena 1845. godine. Njegoš je

započeo izgradnju 16. 07. navedene godine. Građevinu su 1916. godine oštetili Austrijanci. Već 1921. godine nastale su prve ideje da se Njegošu podigne spomenik – mauzolej na mjestu njegove kapele.

Daljnji kronološki slijed od izgradnje Karađorđevog sakralnog objekta i kasnije sigurno vam je dobro poznat, posebice kontakti Kralja i kipara Ivana Meštrovića.

Iste godine osnovan je Državni odbor koji je prvo trebao pronaći novac za izgradnju nove kapele. Međutim odbor koji je postojao do 1925. godine nije ništa učinio. Tada je na scenu stupio Aleksandar Karađorđević. Kralj se obratio Ivanu Meštroviću koji je po njegovoj želji projektirao taj mauzolej. Zbog visoke cijene (?), odustalo se od njegove organizacije.

O izgradnji Njegoševog mauzoleja na Lovćenu na temelju brojnog gradiva koji je konzultiran u Arhivsko-bibliotečnom odjeljenju Narodnog muzeja Crne Gore, pisali su Tatjana Jović, Isidora Kovačević, Aleksandar Berkuljan. Obiman je to dodatak 10. broju časopisa *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore* za 2014. godinu. To se čita s osobitom znatiželjom, brojnim, podacima koji nas ne ostavljaju ravnodušnim. U uvodnom djelu posloženi su podatci od ideje do realizacije Njegoševog mauzoleja, a prema odlukama tadašnjih crnogorskih vlasti, koje su se zdušno borili da mauzolej bude, uz sve poteškoće, izgrađen. Zasigurno vam je poznat dugi vremenski slijed od ideje do izgradnje Njegoševa spomenika i do njegovog završetka prije 50 godina. Bilo je u tome dosta različitih poteškoća financijske i druge naravi. O ovome opet ukratko.

Značajna je odluka Skupštine Općine Cetinje na sjednici održanoj 8. 12. 1968. godine da se realizira odluka Vlade Crne Gore iz 1952. godine o izgradnji mauzoleja po projektu i izradi kipara Ivana Meštrovića. Za ostvarivanje programa osnovan je Odbor za podizanje mauzoleja od predstavnika svih tadašnjih republika (ukupno 29 članova). Ivan Meštrović i njegov najbliži

suradnik, inženjer arhitekture, Harold Bilinić, izradili su idejni projekt i plan izgradnje. Valja istaknuti da je razradbu glavnog projekta i izradbu svih detalja izvelo Poduzeće za projektiranje „Donat“ iz Zadra. Sve potrebno osim rasvjete mauzoleja. Inženjer Harold Bilinić je i dalje ostao glavni i odgovorni projektant i ovlašteni predstavnik Odbora za izgradnju. Uz zadarskog arhitekta Srđana Čulića koji je bio partner Bilinića na izradi glavnog i izvedbenog projekta mauzoleja još su sudjelovala tri zadarska arhitekta: Niko Jakovčev, Slavko Šimatović i Berislav Petravić (dvoju posljednjih sam i poznavao). Projektно poduzeće „Donat“ bilo je smješteno u jednom djelu Providurove palače gdje ga je zatekao hrvatski obrambeni Domovinski rat. Tom prigodom je stradao najveći broj dokumentacije (pa i one koja se odnosi na izgradnju Njegoševa mauzoleja).

Iz Meštrovićevih pisama najbolje se vidi koliko je bdio nad svakom sitnicom. Slijedi kratki izvod iz pisma datiranog 17. 10. 1956. godine. „Već dulje nemam vaših vijesti o napretku radova oko Njegoševa spomenika. Vi znate da me to pitanje zanima više koliko zbog velikog pjesnika, toliko i zbog naše Crne Gore.“

Smatram da drugom sudioniku naše priče velikom hrvatskom kiparu svjetskog glasa dodamo nekoliko rečenica. Zna se da je Meštrović rođen 1883. godine u Vrpolju kod Slavonskog Broda gdje su mu roditelji radili za koru kruha kojeg nije bilo u Otavicama kod Drniša. Godine 1899. u zadarskom Narodnom listu objavljene su prve vijesti o radovima dječaka Ivana Gabrilovića Meštrovića. To je objelodanio urednik lista Juraj Biankini. „Ovih dana primili smo poštu jedne kutijice i u njoj tri komada izrađenog kamena. Jedan predstavlja hrvatskog bana Jelačića, drugi narodnog čobana a treći križ s razapetim Kristom. Te radnje izveo je jedan četrnaestogodišnji težak, dječak imenom Gabrilović Meštrović iz Otavica občine drniške. Dječak je samouk bez škole, bez ikakvog drugog alata, osim svoje britve, pa tko želi doći u redakciji lista može razgledati te skulpture“,

pisalo je u rubrici „Domaće viesti“ u *Narodnom listu* od 29. lipnja (juna 1899). Eto u Zadru je prepoznat veliki talent mladog Meštrovića. Time je Zadar, smatra se, postao mjesto svojevrsnog umjetničkog rođenja. Veza umjetnika i Zadra možemo pratiti kroz onodobne tiskovine i korespondencije. Meštrović je ostao u svezi s Jurajem Biankinijem. Narodni list je 1904, 1905. i 1906. redovito izvješćivao o izložbama i uspjesima mladog Meštrovića. U jednom pismu ocu iz 1904. godine piše kako planira biti u Zadru pet dana kod Biankinija. Na Meštrovićeovu zamolbu Dalmatinski sabor u Zadru mu je 1903. godine odobrio novac za cjelogodišnje školovanje u Beču. Već u spomenutoj Zadarskoj reviji u prvom broju izišlom 1902. godine stoji vijest da je Ivan Meštrović darovao Naučnoj biblioteci u Zadru svoju monografiju s posvetom, te iskazao svoju radost „da se naš lijepi Zadar opet podiže.“ Toliko o Meštroviću u Zadru. Drugi životisni podatci o Meštroviću dobro su poznati.

Karijatida na Cetinju

U klesarskoj radionici Bilinić, koje je bio osnivač Haroldov otac, Ivan Meštrović je bio šegrt. Tu je dobio posao kada mu je bilo 16 godina. Važno je izreći da je tu dobio temeljno znanje o kamenu u njegovoj dobi. Međutim, iznimno je značajno ukazati na činjenicu da su Bilinić i njegova supruga osobito zaslužni za njegovo školovanje na bečkoj Akademiji likovnih umjetnosti. Prilika je s nekoliko rečenica predstaviti arhitekta Herolda Bili- nića. Rođen je u Splitu 1894. godine. U tom gradu je preminio 1984. godine. Diplomirao je u Firenzi. Ostvario je, između osta- loga, i niz projekata koji se tiču konzervacije i rekonstrukcije niza objekata od Zadra i Šibenika do Dubrovnika.

Njegoševa skulptura i dvije kariatide izrađene su u Splitu pod rukovodstvom poznatog kipara Andrije Krstulovića. Brojna dokumentacija svjedoči koliko je bio trnovit put od više desetljeća od ideje do završetka ovog monumentalnog djela. Nije na odmet istaći da su spomenuti kipovi izrađeni od jablaničkog granita. Pripreme za vađenje granitnih blokova započete su 1953. Dvije godine poslije blokovi su preneseni u Meštrovićev atelje u Splitu. Uslijedili su i klesarski radovi koje je vodio spomenuti Krstulović, akad. kipar. Ekipu su činili J. Radan, P. Dragičević, S. Perić i T. Valenti. Zaista je to bio veliki poduhvat, završen 1958. godine. Isklesani kipovi su prevezeni na Cetinje, u dvorište Muzeja kralja Nikole.

Jablanički
kamen
u Mostaru

Sve republike i pokrajine tadašnje zajedničke države su materijalno pomogle izgradnju mauzoleja. Sve su imale svoje Odbore za izgradnju. Na čelu hrvatskog Odbora bio je akademik Grga Novak, predsjednik tadašnje jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. Sačuvan je veliki zapisnik sa sastanka glavnog Odbora u Zagrebu. Inače je Hrvatska mnogo pomogla izgradnju mauzoleja. Na čelu državnog Odbora bio je Milentije Popović. Pojedini članovi Odbora sastajali su se i u Projektnom poduzeću „Donat“ u Zadru. Više hrvatskih poduzeća sudjelovalo je u izgradnji mauzoleja. Primjerice tvrtka „Jadran kamen“ iz Splita, trgovačko poduzeće „Razvitak“ iz Metkovića, nabavio je iz Italije 200.000 kocki za mozaik svoda kupole koje su pozlaćene s 18 kilograma zlata, i drugo. Svečano otvorenje Mauzoleja je upriličeno 28. 07. 1974. Otvorio ga je predsjednik Predsjedništva Crne Gore Veljko Milatović.

Proslava 140-e obljetnice rođenja Ivana Meštrovića obilježena je prošle godine, dosad njegovom najvećom izložbom u Klovićevim dvorima u Zagrebu. Djela su posuđena iz hrvatskih i inozemnih muzeja. Tu je bilo više od 200 djela iz Hrvatske, Srbije, Slovenije, Austrije, Češke, Italije, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih država, kao i iz privatnih zbirki. Uz izložbu je priređen i znanstveno stručni skup „Ivan Meštrović i svijet“, na kojem su sudjelovale crnogorske znanstvenice Tatjana Koprivica i Slavica Stamatović Vučković. One su izlagale o djelima Ivana Meštrovića u Crnoj Gori. Analizirali su njegove projekte i druge radove, kao što su primjerice Mauzolej Petra II Petrovića Njegoša na Lovćenu 1924, spomenik Aleksandru na Cetinju (1934–1936) i Mauzolej Petra II Petrovića Njegoša na Lovćenu (1952–1974). Pružen je osvrt i na odnos prema Meštrovićevim djelima odnosno na inicijativama, prisutnih još od devedesetih godina 20. st. za rušenje mauzoleja na Lovćenu, podizanja kapele u njegovoj neposrednoj blizini, a u cilju skretanja pozornosti stručne javnosti na neophodnost

međunarodnog djelovanja za zaštitu toga važnog spomenika od potencijalne devastacije. Rad se temelji na literaturi i konzultiranom arhivskom gradivu u Muzejima Ivana Meštrovića u Zagrebu, Splitu, Cetinju, Podgorici i u Americi.

Zanimljiv je referat Željka Karaule s naslovom: „Ivan Meštrović pod prismotrom obavještajnih službi – novi prilozi za političku biografiju za vrijeme razdoblja NDH, te poslije ratne emigracije nakon Drugoga svjetskoga rata“. Među ostalim referatima upućujem na slijedeća izlaganja: Vinko Srhoj „U sjeni velikih stabala“, Anamarija Komesarović, „Odnos Jugoslavije prema liku i djelu Ivana Meštrovića“ i Mihalele Šimat, Tomislava Blaževića i Marijane Senkić Klapan „Ivan Meštrović i Zadar, malo poznate činjenice u Znanstvenoj knjižnici Sveučilišta u Zadru“. Drugi životopisni podatci o Meštroviću dobro su poznati.

Mate Meštrović, sin Ivana Meštrovića, hrvatsko-američki povijesnik i novinar i Darko Hudelist novinar i publicist razgovarali su višekratno o Mauzoleju. On je u oktobru 2017. gostovao na crnogorskoj televiziji u emisiji „Živa istina“ kod novinara Darka Šukovića. Glavna tema razgovora bio je Meštrovićev mauzolej na Lovćenu. Uz ostalo Mate Meštrović je izrekao svoje vlastito mišljenje „Ja mislim da su oni koji su protiv toga mauzeoleja – protivnici samobitnosti Crne Gore“. Ivan Meštrović je jako cjenio Njegoša, a znao je *Gorski vjenac* napamet. Znao je i mnoge narodne pjesme napamet. Kada je bio osobito raspoložen recitirao je te pjesme (katkada i po stotine stihova). Mate Meštrović je svjedočio da mu je otac po dolasku na studij u Beč čitao Tolstoja, Šopenhauera, Ničea i druge. Čak je izradio kip Tolstoja. Trebat će argumentarnije odgovoriti na pitanje zašto hrvatski književnik Miroslav Krleža nije volio Meštrovića.

Zadarski Narodni muzej (Galerija umjetnina) je priredio izložbu „Zahvalimo njoj“ u povodu 130. obljetnice rođenja

Ivana Meštrovića (Gradska loža, 17. 09. 2013). Ideju o toj izložbi dala je prof. Ljiljana Čerina, muzejska savjetnica u Ateljeu Meštrović u Zagrebu. Autorica izložbe je podrijetlom Zadranka. Od stvaralačkih početaka Meštrović je u svojim djelima potvrđivao privrženost majci (ženi, Bogorodici, Domovini). Predgovor u Katalogu napisao je Andro Krstulović Opara. Tu su još prilozi Ljubice Srhoj Čerina, voditeljice Galerije Umjetnina, (Crtnice uz izložbu – što je Meštrović Zadru i što Zadar Meštroviću?).

Kad kažem Njegoš u Zadru, na koga i što mislim? Pokušajte pogoditi. Možda i ne treba znati pogoditi. Vjerojatno znate na moje pitanje odgovoriti. Zaustavljam se i čekam vaše odgovore. Zahvaljujem se na odgovoru. Mislio sam na Đorđija (Đorđa) Savova Petrovića Njegoša (1800–1868), koji sada u miru počiva na starom pravoslavnom groblju unutar Gradskog groblja u Zadru. On je rođak samog Njegoša. Dopustite mi koju rečenicu o njemu. Na crnogorsko prijestolje je trebao doći Đorđije. Godine 1825. poslan je na školovanje u Rusiju, međutim, on nije želio postati svećenik. Odrekao se crnogorskog trona. Završio je vojnu školu u Petrogradu nakon čega je stupio u rusku vojsku. Godine 1835. vratio se je u Crnu Goru i preuzeo dužnost podpredsjednika Senata, a kasnije i predsjednika. Nedugo poslije bio je glavna ličnost među protivnicima Njegoševe vladavine. Za vrijeme Knjaza Danila dolazi do sukoba s vladarom i emigracije jednog broja ličnosti iz Crne Gore 1857. godine. Od tada je kao politički emigrant živio u Zadru. Sve političke snage bile su usmjerene da se Knjaza Danila svrgne a da se na vlast dovede Đorđija Petrovića. Poradi neuspjelog atentata na Danila i nestabilnosti političkog poretka u zemlji, Đorđije se nije vraćao u Crnu Goru (od 1857). Još nekoliko njegovih pristalica je također emigriralo u Zadar. S njima živi u tom gradu kao austrijski umirovljenik. U tom glavnom gradu Dalmacije je umro. Već se u novije vrijeme bavim njego-

im grobom koji je u prilično lošem stanju. Zajedničkim snagama s hrvatske i crnogorske strane treba ga u cijelosti obnoviti. U mojim skromnim mogućnostima stojim na raspolaganju.

Kao dječak nekoliko sam puta iz Ploča plovio u Split brodom „Njegoš“ koji je bio izgrađen u brodogradilištu Uljanik u Puli 1948. godine. Sjećam se da se na tom putničkom brodu nalazila bista Petra II. Petrovića Njegoša. Svaki put sam je znatiželjno promatrao i doznao tko je taj velikan. Vrijeme je to kada još nije bila izgrađena Jadranska cesta (magistrala). Kako je na otvorenju izložbe istakla Kovačević, Njegošev mauzolej je zaštitni znak Crne Gore.

Ploviti se mora, zato zaplovimo svi u još bolju budućnost Crne Gore. Ova predivna zemlja to može i mora.

Neka i dalje gordo stoji možda i prkosi Njegošev Mauzolej na Lovćenu tom crnogorskom Olimpu.

Literatura:

- Stjepan Antoljak, Nekoliko podataka o doseljenu Crnogoraca u Zadar i okolicu Bribira, *Istorijski spisi* 10–12/1951, Cetinje 1951.
- Aleksandar Berkuljan, Podsjetnik na klesare Njegoševa lika, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, n. s. IX, Cetinje 2013, str. 115–127,
- Aleksandar Berkuljan – Isidora Kovačević, Meštrovićeve poruke, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore* n. s. VIII, Cetinje 2011, str. 47–52.
- Ivan Bonači, Njegoš u Splitu, Stvaranje, 11–12, str. 992–995.
- Ljiljana Čerina, *100 djela Ivana Meštrovića*, Muzeji Ivana Meštrovića, Zagreb 2010.
- Ana Deanović, *Meštrovićevi prostori*, Rad JAZU, Razred za likovne umjetnost, knj. 13/1986, knj. 423, str. 7–117
- Risto Dragičević, Njegoševa Biljarda, *Istorijski zapisi* 7–8/1948, Cetinje 1948, str. 113–138.
- Ljubomir Durković Jakšić, O vezi braće Mažuranića s Njegošem, *Istorijski zapisi* 7–9/1951, Cetinje 1951, str. 353–359.
- Ljubomir Durković Jakšić, *Bibliografija o Njegošu*, Beograd 1951
- Jovan Četković, Dva momenta iz vladavine Petra II Petrovića Njegoša, *Istorijski zapisi*, 7–9/1951, Cetinje 1951 str. 360–379
- Cvito Fisković, Nekoliko bilježaka o Njegošu i o Crnoj Gori iz prve polovine 19. stoljeća, *Istorijski zapisi* 1–3/1952, Cetinje 1952, str. 221–237.
- Istorijski institut N. R. Crne Gore 1, *Zbornik za proučavanje Petra II. Petrovića*, Cetinje 1948.
- Izvještaj o radu Istorijskog arhiva Narodnog muzeja Crne Gore u 1951. godini, *Istorijski zapisi* 2/1960, Cetinje 1960, str. 435–446.
- Tatjana Jović – Isidora Kovačević – Aleksandar Berkuljan, Izgradnja Njegoševa mauzoleja, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, n. s., X, Cetinje 2014, str. 185–354.

- *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, Povijest Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952–1974), Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i Matica crnogorska, 21, Zagreb 2004.

- Frančesko Karara, Crnogorski vladika – portret iz njegovih razgovora, *Istorijski zapisi* 7–9/1951, Cetinje 1951, str. 395–398.

- Katalog izložbe Ivan Meštrović, *Zahvaljujmo njoj*, Narodni muzej – Galerija umjetnina, Zadar 2013. Čerina Ljiljana (autor uvoda, predgovor), Srhoj Čerina Ljubica (autor uvoda, predgovor), Krstulović Opara Andro (autor uvoda, predgovor). Zadar 2013,

- Dragan Komatina – Ema Alihodžić Jašarović, Projekti Ivana Meštrovića i Harolda Bilinića na Lovćenu u tadašnjem političkom i ideološkom kontekstu, *Prostor* 26/2/56. Zagreb 2018.

- Isidora Kovačević, *Njegoš – od rođenja do smrti – između Njeguša i Lovćena*, Katalog izložbe, „Iskra u kamenu“ Narodni muzej Crne Gore, Cetinje 2024.

- M.O, O položaju Njegoševe kapele na Lovćenu (po istorijskoj građi Državnog arhiva u Zadru), *Istorijski zapisi* 1–3/1951, Cetinje 1951, str. 117–119

- Predrag Malbaša, Mauzolej, *Katalog izložbe*, „Iskra u kamenu“ Narodni muzej Crne Gore, Cetinje 2024.

- Predrag Malbaša, Spomenici Petra Petrovića Njegoša, *Matica*, br. 55, Podgorica 2013, str. 255–314.

- Niko S. Martinović, O jednom neuspjelom pokušaju trovanja Petra II Petrovića, *Istorijski zapisi* 3–4/1949, str. 113–119.

- Niko S. Martinović, *Proučavanje Petra II Petrovića Njegoša*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, n. s, IX (tematski broj posvećen 200. godišnjici rođenja Petra II Petrovića), Cetinje 2013.

- Maria Meštrović, *Život i djelo Ivana Meštrovića*, s engleskoga preveo Marko Kovačić, Matica hrvatska, Zagreb 2011.

- Božo H. Mihailović, Godina Njegoševa rođenja, *Istorijski zapisi* 7–9/1951, Cetinje 1951, 380–388.

- Jevto M. Milović, Iz neobjavljene Njegoševe prepiske (1), *Istorijski zapisi* 1–2/1948, Cetinje 1948, str. 69–84.

- Jevto M. Milović, Iz neobjavljene Njegoševe prepiske (2), *Istorijski zapisi* 3–4/1948, Cetinje 1948, str. 189–208.

- Jevto M. Milović, Iz neobjavljene Njegošove prepiske (4), *Istorijski spisi* 7–8/1948, Cetinje 1948, str. 65–77.

- Jevto M. Milović, Posjeta kralja saksonskoga Fridriha Augusta vladici Radu 1838. godine, *Istorijski zapisi* 1–2/1949. po istorijskoj građi iz Državnog arhiva u Zadru, Cetinje 1949, str. 50–60.

- Jevto M. Milović, O kovanju medalja u doba vladike Rada (Po istorijskoj građi iz Državnog arhiva u Zadru), *Istorijski zapisi* 1–3/1950, Cetinje 1950, str. 69–74.

- Jevto M. Milović, Pisma Petra I Petrovića Njegoša 1 (Ispisi iz Državnog arhiva u Zadru), *Istorijski zapisi* 4–6/1950, Cetinje 1950, str. 224–244.

- Jevto M. Milović, Pisma Petra I Petrovića Njegoša 2 (Ispisi iz Državnog arhiva u Zadru), *Istorijski zapisi* 7–9/1950, Cetinje 1950, str. 327–346.

- Jevto M. Milović, Pisma Petra I Petrovića Njegoša 3 (Ispisi iz Državnog arhiva u Zadru), *Istorijski zapisi* 10–12/1950, Cetinje 1950, str. 462–493.

- Jevto M. Milović, Neki podaci o izgubljenoj pohvalnoj pjasmu saksonskog kralja Fredriha Augusta, *Istorijski zapisi* 10–12/1950, Cetinje 1950, str. 498–499.

- Jevto M. Milović, Njegoševa „Biljarda“, *Istorijski zapisi* 1–3/1951, Cetinje 1951, str. 1–15.

- Jevto M. Milović, Dnevnik Eduarda GRIJA od 7. aprila 1842, *Istorijski zapisi* 1–3/1951, Cetinje 1951, str. 63–82.

- Jevto M. Milović, Jedan austrijski poklon vladici Radu, *Istorijski zapisi* 7–9/1951, Cetinje 1951, str. 406–410

- Jevto M. Milović, O Njegoševu učenju francuskoga jezika, *Istorijski zapisi* 1–3/1952, Cetinje 1952, str. 99–109.

- Jevto M. Milović, Vladika Danilo u svjetlosti svojih dosad nepoznatih pisama, *Istorijski zapisi* 1–3/1952, Cetinje 1952, str. 334–355.

- Jevto M. Milović, Izvještaj o radu u Državnom arhivu u Zadru od jula mjeseca 1948. do decembra 1950, *Istorijski zapisi* 7–9/1951, Cetinje.1951, str. 410–419.

- Jevto M. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne gore 1685–1782*, Cetinje 1956.

- Jevto M. Milović, *Njegoš u slici i riječi*, Titograd 1974.

- Jevto M. Milović, *Staze ka Njegošu*, Titograd 1983.

- Jevto M. Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd 1985.

- Jevto M. Milović, Cetinje i Mažuranićev spjev „Smrt Smail age Čengića“, *Istorijski spisi* 1–3/1952, Cetinje 1950, str. 175–176.

- Obavještenje Odbora za podizanje Mauzoleja Petru II Petroviću – Njegošu na Lovćenu – Jezerskom Vrh – i poziv na materijalnu pomoć ovoj akciji, *Katalog izložbe, „Iskra u kamenu“* Narodni muzej Crne Gore, Cetinje 2024.

- Mirjana Strčić, Jevto M. Milović, *Petar II. Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd 1985, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 19, Zagreb 1986, 299–300.

- Pero ŠOĆ, *Pohod vladike Rada na Podgoricu* (po spisima Tajne arhive Namjesništva dalmatinskog), *Istorijski zapisi* 7–9/1950, Cetinje 1950, str. 293–295.

- Pregled vrijednosti izvedenih radova za Njegošev mauzolej na Lovćenu prema zapisnicima o izvršenom konačnom obračunu sa izvođačima radova, *Katalog izložbe, „Iskra u kamenu“* Narodni muzej Crne Gore, Cetinje 2024.

- Riječ Veljka Milatovića (*Pobjeda* 1. august 1974, broj 3324, str. 1–2), *Katalog izložbe, „Iskra u kamenu“* Narodni muzej Crne Gore, Cetinje 2024.

- Dušan D. VUKSAN, Veze vladika Rada s Hrvatskom, *Zbornik Njegoš i Hrvati*, Zagreb 2011, str. 157–162 (preneseno iz Šišićeva zbornika koji je tiskan 1929. godine).

-
- Zapisnik Godišnje skupštine Istorijaskog društva Crne Gore održane u Kotoru 16. jula 1950, *Istorijski zapisi* 7–9/1950, str. 351–353.
 - Zbornik *Njegoš i Hrvati*, Zagreb 2011.

LAVIRINTI GLOBALNE PRAVDE

Bojan Jovanović

The main topic of this paper is the concept of destatization, in the context of the political agenda advocated by the most influential political scientists today, which is to establish an order of global justice. As someone did already propulsively ask: does the globalization of re-distributive justice require the globalization of democratic institutions or establishment of world government?

Nešto je na prikradajući način postalo veoma karakteristično i koliko karakteristično toliko i značajno te bi ga stoga, tako bi barem da izgleda, trebalo staviti na početak ili uzeti za ono od čega i čime se započinje, tako ne samo, mislimo, kada je u pitanju ovaj tekst koji je čitaocu predočavajuće predan, nego, štaviše, i sva naša razmišljanja koja bivajući takva treba da budu *up-to-the-minute*, moraju i obavezni smo da budu relevantna i najrelevantnija ili jednostavno sasvim strategijska.

Nakon više od dvije decenije iskustva bavljenja naukom o politici – vjerovatno ako se hoće može se kazati tako i iskusnošću dugotrajnog bavljenja bilo čime drugim – politolog počinje da shvata da je najvažnije saznati i shvatiti upravo nešto bivajuće objektivno najvažnije, shvatiti prevashodnost onoga koje je najvažnije, dakle, potom shvatiti nešto najvažnije u onome poradi čega je i bilo ili je bivajuće najvažnije.

Realnost se skriva saznanju ali i saznanje skriva realnost. Slično kako je primjera radi u ekonomiji, tako i u nauci o politici ili političkim naukama, izgleda više da je tako da primat imaju modeli određenih realiteta, dakle umjesto konkretnih realiteta. Tako je primjerice kada je riječ o demokratiji – istraživaču koji (misli da) istražuje realnost demokratije kao političkog sistema ili procesa u politici, pred očima zapravo (najčešće) model demokratije kao političkog sistema ili procesa u politici.

Ali kako se onda može ikako priznati ono što jeste ako se to što jeste najprije i nije vidjelo ili i dalje uspješno, takoreći voljno – ne vidi, iako je i bilo je od početka u dometu vidnoga polja?

A ukoliko je riječ o onome politički i politikološki najvažnijem, onda je riječ o tome da politika postaje svjetska politika, drugim riječima politika se globalizuje i globalizujući se zapravo nestaje – naime, ukoliko govorimo o politici uobičajeno ukotvljenoj ovamo dolje na tako da kažemo donjem nivou – i biva vaspostavljajuće pronađena na novoj i većoj skali, relocirana na litosferne ploče globalne tektonizacije. To je globalizovana politika, jedan novi apogej svijeta bez granica.¹

I svijeta koji se sve više na način monizma i hegemonizma shvata kao jedan.

Kako znamo, takvo shvatanje svijeta u politici i politikologiji reaktuelizuje se vehementno nakon pada Berlinskoga zida 1989. godine. Nestankom blokofske podjele svijeta, oživljene su sve one stare i novije vizije političkoga ujedinjavanja svijeta samo pod jednu zastavu, počev od danteovske vizije univerzalne monarhije s početka XIV vijeka, zatim kantovskog globalizma iz XVIII vijeka i njegove transepohalne zamisli o postepenom podređivanju svih država svijeta nadređenim zakonima jedne *civitas gentium*, tako sve do njemačkog renomiranog pravnika Hansa Kelzena i njegove preskripcije o državama kao (pukim)

¹ Urluh Bek, *Pronalaženje političkoga*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.

organima međunarodnoga prava te dalje čerčilovske projekcije ujedinjavanja ujedinjenih kontinenata. Isto, Čerčil je primjera radi prilikom posjete Danskoj u oktobru 1950. godine održao radijski govor u kojemu se prepoznatljivo založio za formiranje svetske super-vlade.²

Danas, većina najuticajnijih autora izrazito je tome adaptirana i adeptirana, bivajući na intimnom fonu fantastike gornjih i njima srodnih vizija. Takve ideje su gotovo predominantne, kako u akademskim krugovima, tako i stvarnim centrima odlučivanja. Smatramo da nećemo pogriješiti ako ih u njihovoj manifestnoj šarenolikosti ovdje podvedemo pod jednu od nekoliko mogućih signatura to bi bila signatura: *kosmopolitizam*.

Opet, vidimo da među tim kosmopolitskim – ili ako se hoće: kosmopolitskim pod podebljanim znacima navoda – prononsijacijama neku vrstu primata ima zalaganje zalagatelja ustanovljenja, kako to ustaljeno nazivaju, globalne pravde.

Jednostavna ideja globalne pravde je na prvi pogled neodoljiva. Dočim, njezina materijalizacija, neizostavno, podrazumijeva arhi-tektonske političke i pravne preinake, preinake čitavoga jednoga načina života, takve u vezi sa kojima refleksija vrlo brzo zaključuje o nesumnjivoj radikalnosti toga što je predmetom refleksije. Jedna od tih preinaka je globalno i globalizacijsko, tekuće re-skaliranje države, dešavanje o kojemu će se u analizi pisati detaljnije i u kontekstu tematizacije razdržavljenja.

Zamisao ili projekcija globalne pravde bi bila, onda, pokretačka snaga u operativnom području, atraktor mnogih energija, pokretačka ili privlačna snaga re-reskaliranja, karakterističnoga po tome da mu je zamah najveći kada je smanjena vidljivost saznavanja i pogotovo kada je saglasnost na zamahnuto re-reskaliranje dala nužda a ne slobodna volja onih ugovornih strana koje prema teoriji o društvenom ugovoru,

² Navedeno prema: World government, says Churchill, dostupno na: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/2803089>

nekoj vrsti, razumije se iznimno uticajne, pravne fikcije, Tomasa Hobsa i drugih, ugovorom formirahu to što se naziva država.

Centre Building

Većina od najuticajnijih političkih mislilaca danas zalaže se za neku vrstu relociranja djelova državnoga aparata sa nacionalnog nivoa – tamo gdje su locirane postrojbe onih još uvijek postojećih država modernosti, riječ je o nekih 190 država – na internacionalni ili supranacionalni nivo, tamo gdje je ionako novi lokus da se sve više i više donose najvažnije odluke dok se istovremeno na nacionalnom nivou odigravaju politički procesi i nalaze ostaci, kulise politike, bivajući tendencijski više bez ikakvoga realnoga značaja. Američka politikološkinja Vivijan Šmit je to u-vidjela i opisala kao *politics without policy* i *policy without politics*.

Drugi autori, pak, ovaj oblik razmještaja i premještaja djelova državnoga aparata opisuju neologizmom reskaliranje. Uprošćeno ili najuprošćenije, riječ je o razmještaju ili premještaju nečega odavde tamo. Ali onda nešto što je bilo ovdje nije više ovdje, nego je tamo. Ako nešto premjestimo sa nacionalne skale tamo negdje, bilo gdje drugo, onda je to premješteno od tada negdje drugo a ne više tamo gdje je bilo – tako da onda nije više na nacionalnoj skali.

Radi što boljeg, radi cjelovitijeg razumijevanja, skladno je i važno da stanemo ovdje predočavajuće pokazivati kako je ovdje u povijesnome smislu riječ o novom skaliranju – svakako, tačno je tako kada se u onih i drugih autora govori o reskaliranju, tačno je tako – no prosto bilo bi još bolje ili najtačnije ukoliko bi se govorilo o novom skaliranju ili ukoliko se tako hoće *re-reskaliranje*.

Bez dinamičnosti skaliranja-reskaliranja nema modernosti, no, i bez modernosti nema toga, kako ga dakle recentno opisuju, reskaliranja. U izvjesnom smislu, makar, reskaliranje je

poklapajuće se sa značenjem u modernizovanju i u identitetu reskaliranja i modernizacije Planete i Povijesti pronalazi se istina kakva je u istosti, tako da kažemo neskrivenosti njezinoga predmeta, koji je dakle predmet doista, doista znači u onome identitetu, postao saznat predmet, isto pred-metnuto za nas koji saznajemo i koji smo saznali.

Samo je po sebi jasno, skaliranje je bez smisla – besmisleno – ukoliko ostaje kao puko kretanje koje se u sebi dovršava kao puko kretanje, izjednačujući se tako sa kretanjem bivajućim ciljem kretanja. Ali svako kretanje mora ili barem treba da ima nešto pred sobom, naime, neko: kuda... takvog jednog kretanja, kako u tadašnjosti ili sadašnjosti kretanja, tako isto i u današnjosti ili može da se pojasni u sadašnjosti saznavanja. Tada se i tako kretanje izjednačuje sa onim kuda... koje i jeste stvarni početak takvog jednog kretanja, shodno tome i saznanja saznavane stvarnosti, shodnog saznavalačkog kretanja.

U tadašnjosti doba čija se razdaljina od nas naravno mjeri aršinima mnogih godina, kojima su godinama njihovim tijekom sazdana i duga trajanja nekih vjekova, kuda kretanja koje ovdje pomalo imputativno propitujemo – takoreći nazivamo – bilo je kako je jednostavno identifikovati u jednoj tački novoga centra – gornjoj centralnoj tački; bilo je tačno (ili veoma tačno) upravo nešto što kredibilni italijanski povijesničar Stefano Bartolini opisuje sintagmom *centre formation* a njegovo saznanje, saznanje na koje ćemo ovdje, velimo s pouzdanjem, referisati, sakriva i raskriva i sintagma „politička produkcija novog centra“.

Kako bi sada ovdje trebalo shvatiti i nadalje shvatati njegovu, očito jednu od onih autoru važnih, najvažnijih i zapravo skroz nosećih, sintagmu *centre formation*? Isto onako, smatramo, kako je shvata i autor Bartolini, poradi čega ćemo citirati njegovo ekspliciranje da „dijem ove knjige³ izraz *centre formation*

³ Stefano Bartolini, *Restructuring Europe*, Oxford University Press, Oxford 2005.

koristim kao opštiju kategoriju nego što je *state formation* (ili *state building*)“.⁴ Drugim riječima, objektivna sinonimija briše spoljašnje, vjerovatno i jako, razlikovanje uzeto u onome što je za saznanje bez sinonimije jednom *centre formation* a jednom *state formation*.

Dalje, ovdje, radi bolje komunikacije na relaciji autor – čitalac, takođe ostajući u poštujućem odnosu prema primjetnoj i potrebnjoj različitosti ovih prosedea, treba ne više nego kratko pojasniti isto i kako se nadalje i dalja relacija sinonimije gotovo sama uspostavlja i gotovo da povezuje u jedno nešto što i jeste identitetski jedno, inače na manifestnom nivou primjećivana dva realiteta ili kretanja, takva koja u cjelini teksta opisujemo najprije riječju (re)skaliranje, onda isto i riječima *centre formation*.

Za daljnje kretanje naprijed, naprijed u onome što je saznato i saznanje, važno nam je i potrebno da citiramo Bartolinijevo upućivanje da je „formiranje država bilo formiranje konkretnoga tipa centra“.⁵

A onda i više važno da skupa sa njime saznamo da je i evroglobalizacija, kako ih nazivaju evropske integracije, prava povijesna konstrukcija i re-konstrukcija, upravo oblik povijesne rekapitulacije, takve rekapitulacije kojom i kakvom se konstituiše „novi briselski centar teritorijalnih integracija“, kontinentalne teritorijalne integracije su onda „politička produkcija ovoga novoga centra“.⁶

Transnacionalna država

Možda nije suvišno ne samo reći nego i podvući, istoriografičnost saznavanja ili povijesna interpretacija nijesu ovdje dodatna mogućnost ili jedan konspekt više u saznavanju inače

⁴ *Ibid.*, p. xiii.

⁵ *Ibid.*, p. xiii.

⁶ *Ibid.*, p. xiii.

saznatoga, nego, zapravo, preduslov, omogućavanje da predmetno, pred-metnuto koje saznajemo, ipak ne ostane pre-metnuto (i ništa više), gotovo da je u potpunosti tako, uopšte samo učinimo saznatljivim, zatim i uopšte saznamo, mislimo, jedino tako.

Povijesna je dimenzija nenadomjestiva a tako je i kada je u pitanju koncept *centre formation*, uzet u smislu potrebnoga analitičkoga oruđa, nedostajućega u svakome slučaju i „problemi i sudbina EU ne mogu adekvatno biti studirani bez razmatranja istorijskoga zavještanja njenih sastavnih djelova: nacija-država“.⁷ Dodali bismo tome: i ne samo Unije, nego i globalnih integracija, kontinentalnih integracija na drugim kontinentima, upravo kao i globalizacijom pogođenih i u pitanje dovedenih država modernoga svijeta; takođe ni bez razmatranja toga što se nazvalo reskaliranje.

Kada se u literaturi referiše na reskaliranje, na šta se tačno referiše? Generalno uzev, referiše se na novonastalu i novonastajuću državnu praksu ili, možemo reći, na praktikovanje države odvojeno od države (onakve kakvu i dalje znamo, moderne ili prosto države kao takve).

U mjeri u kojoj se ovakva jedna praksa, tako da kažemo, zgušnjava i tako zgusnuta zadržava, zadržana dobija obrise institucionalnoga, jednoga ustrojstva koje ne samo da se prosto više ne može ignorisati; nego je riječ o ustrojstvu kojemu je postalo karakteristično jedno stvarno subordinisanje prethodno subordinisanih centara sa kojima se centrima uspostavlja jednosmjerna komunikacija i od kojih se k tome zahtijeva, daljnji, novi prenos ne samo eminentnih političkih i pravnih kompetencija nego i svih društvenih i političkih lojalnosti, onih kojima su te institucije tačka fokusa i psiholoških i praktičkih očekivanja.

Međutim, takva artificijelna postavka, takva praksa, ovdje sada ili za sada data više kao u abrevijaturi⁸, posve je

⁷ *Ibid.*, p. 116.

⁸ Misli se na institucionalizaciju, zahtjev za neupitnom (bez ikakve sumnje)

karakteristična za obuhvatnu organizaciju organizacija ili kažimo još uvijek krovnu organizaciju, takvu koja se označava riječju „država“. Pojavio se i pojavljuje se u njegovoj velikoj transformativnoj snazi (u odnosu na realnost ili nešto što je do sada bila realnost) jedan novi *set-up*, takav za kojega autori poput američkog sociologa politike Vilijam I. Robinson koriste oznaku „transnacionalna država“.

Transnacionalna država je po prirodi stvari – no stvari se prema njima inherentnoj prirodnosti, itekako i značajno, štaviše i radikalno, nemajući predaha dalje mijenjaju, mislimo tako u pravcu radikalnoga reskaliranja – multicentrična, no prije svega duocentrična, stvara se i već je stvorena takva jedna konstelacija – takva kakvu bi intelektualni guru i realni ideolog razdržavljenja Habermas opisao kao postnacionalna – koja se razaznaje u onome što su njezine „različite gradacije ‘državnosti’“.⁹

Nešto što je od značaja da bude shvaćeno ili viđeno jeste to da „supranacionalne planske institucije postepeno suplantiraju nacionalne institucije u razvoju politika u globalnom menadžmentu i upravljanju globalnom ekonomijom“.

Isto tako, „funkcija nacije-države se pomjera od formulacije nacionalnih politika ka administriranju politika formulisanih kroz supranacionalne institucije“.¹⁰

Na taj način se uspostavlja nova hegemonija, hegemonija ne više Sjedinjenih američkih država koje su u neopozivom trenutku i trajektoriji desupremacije, nego više transnacionalna hegemonija, tačnije mi svjedočimo „ranim fazama stvaranja transnacionalne hegemonije kroz supranacionalne strukture. Novi zamah snaga kapitala ili globalizacija kapitala zahtijeva centra-

lojalnošću, (pre)uzimanje kompetencija od tekuće prolazećih institucija instituisanih na prethodnom nivou skaliranja ili *centre formation* itd.

⁹ William I. Robinson, *Social Theory and Globalization: The Rise of a Transnational State*, *Theory and Society* 30(2), April 2001, 157–200, p. 166.

¹⁰ *Ibid*, p. 166.

lizaciju autoriteta, odnosno vlasti, takođe i ujedno državne prakse u pojavljujućem se globalnom sistemu“.¹¹

Takođe, ovdje je riječ o ponavljanju ili rekapitulaciji i uzeto uže ili u užem ekonomskom smislu, budući da se opet uzburkava dinamika od onoga što su marksisti opisali kao prvobitna akumulacija kapitala, samo razumije se na većem i najvećem povijesnom i geografskom arealu.

(Prvi) Društveni dogovor

Ova *globalna akumulacija kapitala*, pak, pokreće mnoga pitanja, tačnije iznova pokreće na internacionalnom i globalnom arealu krupna pitanja, takva koja je prvobitna akumulacija kapitala povijesno otvorila a skaliranje ili *centre formation* na ranijem, nivou tada nastajućih nacionalnih ili prosto modernih država, razriješilo i to razriješenje institucionalno kondezovalo u realnost, tako čitavim stuštavanjima i stropoštaivanjima, neminovnim u operativnim formatiranjima i formiranjima država kao modernih država; ili kako se isto negdje označava: državizaciji, bivajući pri tome, štaviše, realna sadržina formiranja, formatiranja ili velimo državizacije. Jedno, možda prvo od tih pitanja je pitanje pravde, odnosno, izraženo u recentnim relacijama, pitanje globalne pravde.

Ali šta je globalna pravda? Ukoliko hoćemo da saznavačkim svrdlom, o kojem govore filozofi fenomenolozi poput Edmunda Huserla, dopremo do središta problematike i stigavši tako opremljeni i do krajnjeg odredišta – istine, zatim da na takvom istinitom temelju ne samo damo odgovor nego i zasnujemo nova, valjanija pitanja kritičke refleksije, onda je najuputnije otpočeti od koncepta pravde uopšte. Šta je pravda? Ili na kakvu se tačno pravdu misli, dakle uzeto u ovome najnovijem, globalnom kontekstu ili kontekstu globalizacije?

¹¹ *Ibid*, p. 168.

Najprije, misli se na pravdu u kontekstu onoga što se u političkoj nastavi i političkoj filozofiji naziva *status civilis*. Prema hobsovskoj genezi, država nastaje zapravo kao ugovorni odnos mnoštva pojedinaca koji su do tada živjeli u prirodnome stanju (*status naturalis*). *State formation* podrazumijeva ugovor između svakoga od njih sa svakime od njih, s jedne, i s vlašću ili vladarom, s druge strane. Sporazum o državi sklapaju svi pojedinci članovi buduće državne zajednice, takav je sporazum od tada i neopozivo sporazumna osnova vršenja državne vlasti vršitelja vlasti, predstavnici ili opunomoćenici koji imaju ovlast da vrše vlast, vrše vlast ali samo dokle seže ugovorna povjera ili volja onoga mnoštva vlastodavca, dalje ne od toga.

Samo, zašto pojedinci stupaju u ovaj ugovorni odnos? Drugim riječima: zašto je (ovdje po Hobsu) postala država? Šta je cilj ili svrha države?

Po Hobsu, biće da je to na prvome mjestu bezbjednost. Cilj države i uspostave države bila je pojedinačna sigurnost koja se ne može imati po prirodnome pravu, sigurnost, vrijednost za koju ljudi žele da traje cijelo vrijeme njihovoga života.

Tako u ljudskoj prirodi nalazimo tri načelna uzroka sukoba: prvo je natjecanje, drugo nepovjerenje, a treće slava. Ono prvo navodi ljude da se napadaju radi dobiti, drugo radi sigurnosti, a treće radi ugleda.

Kako objašnjava Hobs,

„Time postaje očigledno da se ljudi, dok žive bez zajedničke vlasti koja ih drži u strahu, nalaze u stanju koje zovemo RAT, i to rat svakog čovjeka protiv svakog drugog“ (poglavlje xiii).

U kontekstu iste geneze, najviše prirodno pravo: braniti se svim sredstvima kojima možemo. Hobs piše i o ovlasti i punomoći, dakle o opunomoćenju i dakle o ovlašćenju, ovlašćivanju, piše o o-vlasti, ovlašćenju i ovlašćenoj vlasti, moderno iskazano legitimnoj vlasti.

Kakve su Hobsove predikacije o pravdi? Prvo, njegova je pripovijest o tome da u prirodnome stanju postoji nekakva pravda, možemo je označiti da je prirodna pravda. Ipak, riječ je o pravdi koja se u jednoj tački rapidno ukršta sa nepravdom i tada pravda postaje nepravda a nepravda pravda. Pošto, kako u stanju kojega pret-postavlja, takvog stanja rata svakoga protiv svakoga, može da slijedi išta osim toga da ništa ne može biti nepravedno? Proizlazi da za pojmove krivog i pravog, pravde i nepravde, tamo nema mjesta.

Takođe, „pravda i nepravda se ne ubrajaju u sposobnosti ni tijela ni uma. Kad bi to i bile, pripadale bi čovjeku koji je sam na svijetu... Međutim, one su svojstva koja pripadaju čovjeku u društvu, a ne pojedinačno“. ¹²

Prema tome, prema ovom engleskom političkom filozofu, pojam i praksa pravde imaju smisla jedino i isključivo u kontekstu društva i države. Kako veli, „gdje ne postoji zajednička vlast, ne postoji zakon; gdje nema zakona, nema ni nepravde“. ¹³

Sada, valja to i naglasiti, ideja ili ideologija tako nazvane globalne pravde formira se u njezinim suptilitetima i često i nerazumljivim varijetetima ne toliko imajući za jezgro koncept pravde kao takve koliko, prvo i prije svega, prethodeću, ideju u ideji, naime ideju upravo toga što Hobs opisuje (i) kao zajednička vlast.

Ovdje je dakle riječ o onome što autori opisuju i sintagmama poput pravda s one strane granica države ¹⁴ i sljedstveno tome (zajedničkoj) vlasti koja treba da isporučuje ili obezbjeđuje takvu jednu inherentnu vrijednost i prioritarno, kolektivno, jedinstveno političko dobro.

¹² Thomas Hobbes, *Levijatan*, Naklada Jesenski i Turk, 2004, str. 93.

¹³ *Isto*, str. 93.

¹⁴ Simon Caney, *Justice Beyond Borders*, Oxford University Press, 2006.

Globalizacija i federalizacija

Drugim riječima, kako bi se uspostavila pravda na globalnoj ravni ili na Globusu – globalna pravda – neophodno je da se na istoj ravni uspostavi zajednička vlast, osnovna institucionalna implikacija ili *condition sine quo non* tzv. globalne pravde.

Svakako, svako može primijetiti da je ovdje prisutan u podnožju ili bivajući bazičan, tako da kažemo podležeći, jedan jednostavan dizajn ili nešto popularnije rečeno – formula, naime: „globalno kolektivno dobro A zahtijeva – globalnu kolektivnu akciju B i – globalnu institucionalizaciju-globalnu instituciju C“. Ovdje je u jednostavnosti stečen značajan uvid, naime: globalna pravda=globalne institucije.¹⁵

Štaviše, imamo i autore za koje se ispostavlja da se simultano zalažu i za globalnu pravdu i za tako da kažemo potpuni prijenos državnoga aparata – a ne dakle jedino, kako bi se pomislilo, realizaciji principa pravde u globalitetu odgovarajućih djelova toga aparata – navise na globalni nivo. Konkretno, zalažu se i za „pretvaranje ideje svjetske države u realnost“ te za uspostavljanje ili realizaciju mogućnosti „demokratske svjetske države“ radi „ispunjenja globalne pravde“.¹⁶

Među ovim autorima zapaža se izvjesna nepodudarnost, tako da kažemo konceptualna razlika u istome konceptu. Kažemo, isti je koncept, razlika je naizgled konceptualna a stvarno su u pitanju, prosto, dvije modifikacije, rekli bismo jedino dvije instrumentalne kalkulacije. Tako, jedan od najuticajnijih recentnih politikologa – i takoreći ideolog globalna pravda ideologije –

¹⁵ Up: Daniel Weinstock (ed.), *Global justice, Global institutions, Canadian Journal of Philosophy*, Calgary, Alberta, Canada, 2005.

¹⁶ Nancy Kokaz, *Institutions for Global Justice*, in: Daniel Weinstock (ed.), *Global justice, Global institutions, Canadian Journal of Philosophy*, Calgary, Alberta, Canada, 2005, Pp. 94, 104.

Tomas Poge, zalaže se za vertikalnu podjelu suvereniteta i time realno jednačenje globalizacije i federalizacije.

Kako kaže, „ono što umjesto toga predlažem nije ideja centralizovane svjetske države, koja je zapravo varijanta ideje dominantne države. Umjesto toga, prijedlog je da vladina vlast – ili suverenitet – bude široko raspršena u vertikalnoj dimenziji. Ono što nam treba jesu i centralizacija i decentralizacija – neka vrsta decentralizacije drugog reda daleko od sada dominantnog nivoa države. Prema tome, osobe bi trebale biti građani niza političkih jedinica različitih veličina i upravljati njima, a da niti jedna politička jedinica ne bude dominantna i tako ne zauzima tradicionalnu ulogu države. A njihove političke odanosti i lojalnosti trebale bi biti široko raspršene po ovim jedinicama: susjedstvu, gradu, okrugu, pokrajini, državi, regiji i svijetu uopšte. Ljudi bi se trebali politički udomačiti u svima njima, bez konvergiranja na bilo koju od njih kao na putokaznu zvijezdu svog političkog identiteta“.¹⁷

Ovdje se sada omogućilo pitalačko mišljenje ili otvorila mogućnost da se doista centralna pitanja vrate u centar analize. Ovdje je od važnosti refleksivnost pitanja – Može li se genuino kolektivno dobro koje nazivamo pravda isporučiti globalno, tako da bude obezbijedena globalnost pravde ili globalna pravda?

Ovako problematski postavljeno pitanje odmah više podiže refleksiju, otvara nova pitanja i s time u vezi i kritičko pitanje – Zašto da se i poradi čega takvo jedno kolektivno dobro koje nazivamo pravda isporučuje globalno? Ne postoje li uostalom drugi načini da se obezbijedi globalnost pravde ili globalna pravda?

Kako bi se na to pitanje odgovorilo istinito, kako bi refleksija bila refleksivna i nezavedena, najprije treba potcrtati kako je u aktuelnoj sadašnjosti tekuće obezbijedena pravda, takođe i onako kako je to elaborirao Hobs. Pravda je pravna kategorija a garant pravde država, uzeta ovdje u njezinoj konvencionalnoj

¹⁷ Thomas Poge, *World Poverty and Human Rights*, Polity, 2002, p. 178.

formi pravne države. Time je sada i do sada onda obezbijedena globalnost pravde, imajući u vidu činjenicu da danas postojećih nešto više od 190 priznatih država i članica UN pokriva cjelokupnu površinu naseljenoga Globusa.

S pitanjem globalne pravde, onako kako to ne bez utrkivanja na primjer projektuju uticajni politikolozi, poput pomenutog Pogeja, isprepletane i implicirane su višestruke problematike i problematičnosti. Osnovni i opetovani problem, ipak, kada je dakle u pitanju projekcija globalne pravde, jeste problem razdržavljenja ili: problem *obezdržavljenja*, kako se na jednome mjestu izrazio Habermas, inače i sam advokat obezdržavljenja, odnosno razdržavljenja.¹⁸

U ovom kon-tekstu, konkretno značenje je bazično sljedeće: u mjeri u kojoj je država ugovorna tvorevina, svaka od strana ugovornica ima njezine ugovorne obaveze. Jedna od ugovornih obaveza države kao ugovorne strane – potpisnice (društvenog) ugovora na koju građani bivajući opunomoćenici (od koji je svaki pojedinačno takođe potpisnik) prenose ovlasti, dakle: o-vlast – jeste da putem dogovarajućih i odgovarajućih državnih institucija obezbjeđuje pravdu koja je kako se to saopštava javno dobro.

Dočim, projekcija globalne pravde, čini nam se kako je to očevidno, derogira smisao društvenoga ugovora (ili sada smo da možemo precizirati: prvoga društvenoga ugovora), razarajući time i tako legitimacijske osnove države, ništa manje do njezine prvobitne temelje.

¹⁸ Uopšte, pravilno čitanje savremene politikološke literature ili literature iz oblasti (post)moderne političke filozofije nije postignuto ukoliko se preduslovno nije u jasnoći opservacije opserviralo kako su većina najuticajnijih autora, dakle lidera akademskih javnih mnjenja, možemo reći na prvome mjestu, adepti sekte obezdržavatelja, rapidni težitelji razdržavljenju i razdržavljivanju sve do razdržavljenosti. Razumije se da je isto važeće i kada je u pitanju svaki autor propovjednik toga što se nazivlje *global justice*, takoreći po definiciji.

Globalna pravda, naprosto, nije moguća bez uspostave tome shodnih institucija, riječ je o institucijama globalne pravde, međutim, uspostava takvih institucija povlači za sobom ili pretpostavlja opovrgavanje primata države, ništa manje do tektonskog po posljedicama razvrgavanja (prvog) društvenog ugovora.

Ovakvo rezonovanje je dalje utoliko klarifikovanije ukoliko se podsjetimo da koncepcija globalne pravde – i razumije se realnost pravde kao pravne kategorije – obuhvata nekoliko vidova pravde i pravne pravednosti, među kojima je najčešće primat imajuća, kako se naziva, *retributivna pravda*.

Supranacionalno pravosuđe

A globalna koncepcija retributivne pravde je veoma vidljivo prenaseljena implikacijama, svaka od kojih implikacija bivajuća karakterisana znakovitom značajnošću, osim toga i direktno tangirajuća problematiku dekonstrukcije/ rekonstrukcije države – tako je i u smislu direktne disjunktivnosti između suprotnih polova državno:globalno – onaj *praxis* uzajamnoga u-ništenja njihovoga.

U uspostavljanju i vaspostavljanju pravde na novi način, prema modelu problema globalnih proporcija, nalazi i pronalazi se i ima nečega zlobnoga od atmosfere opskurantizma. Politički i politikološki posmatrano, tako se generišu, reklo bi se gotovo iz ničega, postavke za zamašni politički i socijetalni re-konstruktivizam, pret-postavke za skroz drukčiju arhi-tektoniku našega svijeta, arhi-tektonsko preustrojavanje i preusmjeravanje njegovo, tako preusmjerelog upravljenog u nove koordinate, krivim pravcem u kojemu se prestaje i da nazire a kamoli vidi svjetlost... i analogno tome bilo kakva pravednost ili pravda.

Na primjer, direktna empirijska implikacija globalne pravde, onako kako je ista projektovana u proliferovanim kosmopolitikama, bila bi na prvome mjestu jačanje pravnih nomenklatura s

one strane još uvijek postojećih nacionalnih, modernih država. Međutim, nije riječ samo o dodavanju novih odredbi u postojeće internacionalno pravo ili pooštavanju u dijelu sankcija sadržanih kod istoga nego o velikoj komutaciji internacionalnoga prava i nastajanju novog oblika prava – onoga koje nazivamo genuino supranacionalno pravo.

Shodno tome, glavna političko-pravna implikacija čitave, potmulo agresivne, kvazipolitikološke kampanje adepta „kosmopolitizma“, mahom i himbeno spekulisanja o globalnoj retributivnoj pravda, bila bi prototipsko uspostavljanje i jačanje jednoga supranacionalnoga krivičnoga prava, potpuno nove tvorevine, odnosno nad-nacionalnoga dupliciranja nacionalnoga, javnoga krivičnoga prava.

Vidimo da ono što iz ovakvoga stanja stvari, proističućeg iz pravne globalizacije, nadalje proizlazi, jeste i posve nova – neko bi rekao distorzična – pravna i društveno-politička situacija. Naime, svaki će pojedinac, primjera radi stanovnik Crne Gore, građanin kako svoje zemlje tako i Zemlje, kako vrijeme bude prolazilo otkrivati kako je postao subjekt u najmanje tri različita pravna sistema: prvi, crnogorsko pravo, drugi, evropsko pravo i treći, globalno pravo; dakle subjekti u tri jurisdikcije jednovremeno: nacionalnoj, kontinentalnoj i globalnoj.... sa svim onim što bi iz ove postmoderne konstelacije, ovakvog neomedievalnog pravnog pluralizma, bilo proizilazeće konkretno i konsekvantno.

Pred nama je sada, kako izgleda po prilici i po posljedicama, jedan ozbiljujući se objektivni pravno-empirijski lavirint – štaviše, involuiranje stvarnosti u pravni lavirint – trajektorijalno vehementno kafkijanska konstelacija – globalna vladavina prava. Manje je poznato da već sada u svijetu postoji nekih trideset različitih sudova koji su pozicionirani s one strane nacionalnih pravosuđa. Bez sumnje, najznačajniji među njima je Sud pravde Evropske unije. Trijumvirat: zakonodavstvo-pravo-pravosuđe,

sada već i odavno, dostigao je i dostiže na nivou Unije jasna supranacionalna obilježja i po svemu i *de jure*.

Prenošenje nadležnosti u oblasti krivičnoga prava na nadnacionalni nivo i uspostavljanje supranacionalnog krivičnog prava u Evropskoj je uniji konkretno, tako u opštem kontekstu dovršavajućeg stvaranja supranacionalnoga pravnoga sistema i daljnjeg pretvaranja EU ne samo u „jaku supranacionalnu političku zajednicu“¹⁹ nego i supranacionalnu pravnu državu.

O tome zorno svjedoči legalno cinstituisanje funkcije Evropskog javnog tužioca, realizovano 2019. godine, kada je postavljen prvi Evropski javni tužilac, a tako temeljem člana 86 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije.

Kako o tome čitamo, „Evropski javni tužilac predstavlja vrlo simbolično postignuće u smislu svog potencijala za temeljnu promjenu sistema za područje krivičnog pravosuđa u EU. Značajno odstupa od konvencionalnog stajališta među državama članicama da bi međuvladina saradnja trebala ostati dominantno načelo upravljanja. Uspostavom Evropskog javnog tužioca, nadnacionalno tijelo efikasno je preuzelo nadležnosti (na primjer, ovlasti za nezavisno gonjenje kaznenih djela pred domaćim sudovima) kako to tradicionalno pripada centralnoj vladi federalne države“.²⁰

Interesantni su u ovom kontekstu detalji nedavnoga hapšenja hrvatskoga ministra zdravlja. Interesantno, prije svega, kako su ubrzo nakon hapšenja mediji javili da je čitava akcija izvedena po nalogu Evropskog javnog tužioca, tačnije kancelarije Evropskog javnog tužioca u Hrvatskoj.

Postavlja se sada i od sada i implikacijama i implikaturama gusto naseljeno pitanje o tome hoće li uhapšenome biti suđeno po

¹⁹ Jacob Öberg, *The European Public Prosecutor: Quintessential supranational criminal law?*, *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2021, Vol. 28(2) 164–181, p. 165.

²⁰ *Ibid*, p. 166.

hrvatskim ili evropskim zakonima. K tome iz medija saznajemo da je nekih mjesec dana ranije po nalogu Evropskog javnog tužioca uhapšeno devet zaposlenih u jednoj hrvatskoj kompaniji. Nekoliko dana ranije Evropski javni tužilac je podigao optužnicu protiv funkcionerke u gradu Rijeka. Optužnica je pred Županijskim sudom podignuta zbog zloupotrebe službenog položaja.

Zbilja, ovdje je riječ o doista revolucionarnim preinakama u oblasti državnoga prava, prava i politike, ustaljenosti modernosti državnih praksi, inače neshvatljivo neshvaćenih. Treba obratiti pažnju na neupadljivu srednjovjekovnost situacije i, primjera radi, kako kancelarija Evropskog javnog tužioca u Hrvatskoj nije tužila konkretno tuženo ili optuženo fizičko lice nego je podigla optužnicu, dakle, radeći (a)tipičan posao, dosadašnji *terms of reference* samo jednoga državnoga tužioca na nivou jedne države.

Ovakvo preuzimanje je, dabome, veoma karakteristično i predstavlja indikativan primjer razdržavljivajućega (re)skaliranja, naravno uzeto u oblasti prava i pravosuđa. Precizno – jedan od primjera, budući da se ista shema transfera nadležnosti, rekli bismo tako po mnogo čemu ludačkoga seljenja ili preseljenja djelova državnoga aparata izvan i iznad države burno ali ne i bučno efektuira i u drugim oblastima ili u vezi i sa drugim suverenim nadležnostima.

Ali na gornjem primjeru se može vidjeti i detaljnost procesa, naime kako razdržavljenje ne mora da ima pravac, tako da kažemo, *down-top* ili tektoniku na način kretanja tektonske mase ka novom gornjem centru, nego kako dolazi i do „potapanja institucija“, kako je globalizacija (pravde) jedna velika pervazivnost i posve pervazivna u odnosu na do tada egzistentne strukture, kako je slična i svakodnevnome životu, kada je preduslov za nečije useljenje prethodno iseljenje.

Revolucionarna novina koja za umornu percepciju modernoga može ostati zaturena u gornjem primjeru, jeste da od sada domilni sudovi jedne države rade svoj posao, naravno kao i do sada

– sude, sudeći po zakonu, popularno iskazano: dijele pravdu sudeći po zakonu, međutim po zakonu koji više nije nacionalan nego supranacionalan.

Globalno oporezivanje

Onda, objektivno i subjektivno (prema zalaganjima proponenata globalne pravde), konstruisanje ili uspostava pravde kao globalne tekovine i njezino institucionalno obezbjeđenje u realnosti zahtijeva re-formiranje „globalnog sloja državnih institucija“²¹, vertikalnu disperziju javnog autoriteta, koje oboje, onda, konkretno znači i potpuno razvrgavanje povijesnoga ugovora o nastanku države kao države, naime povijesnog Vestfalskog ugovora iz 1648. godine.

Kako u njegovoj uticajnoj studiji objašnjava Poge, „središnja u savremenoj političkoj misli i stvarnosti je ideja autonomne teritorijalne države kao dominantnog načina političke organizacije. U vertikalnoj dimenziji, suverenitet je jako koncentrisan na jednoj razini – države su i samo države te koje zaslužuju različite boje na političkoj karti našeg svijeta. Za gotovo svako ljudsko biće, i za gotovo svaki komad teritorije, postoji tačno jedna vlada s nadmoćnom ovlašću i glavnom odgovornošću za ovu osobu ili teritoriju. I smatra se da svaka osoba duguje primarnu političku odanost i lojalnost ovoj vladi s nadmoćnom vlašću nad njim ili njom. Takve vlade provjeravaju i dominiraju donošenjem odluka političkih podjedinica, kao i nadnacionalnim odlukama koje se obično donose kroz međuvladino pregovaranje“.²²

Zatim njegova poenta, očekivana i posve karakteristična za tabor kosmopolita, zalagatelj za to da se pravda učini globalnim

²¹ Martin Shaw, *The Political Structure of a Global World*, in: Bruce Mazlish, Nayan Chanda, Kenneth Weisbrode (eds.), *The Paradox of Global Usa*, Stanford University Press, 2007, p. 22.

²² *World Poverty and Human Rights*, p. 178.

javnim dobrom: „Sa stajališta kosmopolitskog morala – koji se usredotočuje na temeljne potrebe i interese pojedinačnih ljudskih bića, i svih ljudskih bića – ova koncentracija suverenosti na jednoj razini više se ne može braniti“.²³

Pazimo i zapazimo kako se disperzija suverenosti – globalna podjela suvereniteta – ne prikazuje tako kao da je faktička desuverenizacija nego kao prihvatljiva ili imajuća pozitivni predznak, prepoznatljiva iako svojevrsna, *federativna alokacija nadležnosti*.

Pravda je kolektivno dobro koje iziskuje nadležnosti. Odnosno, kako bi se obezbjeđivalo takvo jedno kolektivno dobro, neophodne su tome institucije i to institucije koje imaju ingerencije, odnosno ovlašćene su i imaju o-vlasti. Tome je pogotovo tako ukoliko se podsjetimo da se pravda, osim što se generalno obezbjeđuje, takođe i nameće, kako o tome svjedoči čitava jedna postrojba institucija i instrumentarija, koje se ujedno ili jednim imenom nazivaju državni aparat (prinude). Prema tome, činjenica da u političkom i društvenom smislu pravde nema bez prinude – kojoj Hobs, kako u XVII vijeku tako indirektno i danas, samo daje rezonovanje i rezonanciju – zasigurno ne gubi na značaju ili ne prestaje da bude činjenica, takođe ni u najširem geografskom, socijetalnom i političkom, drugim riječima – globalnom smislu.

A ako je u pitanju globalna pravda shvaćena da je bivajuća socijalna pravda, utoliko je jasnije, budući da podrazumijeva državno organizovanu prinudu na socijalnu preraspodjelu dobiti i budući da se tako *in praxi* projektuju čitavi nizovi reskaliranja ili re-reskaliranja, pošto je pravda tako tangencijalna s nekoliko susjednih područja politike ili politika. Na primjer, orkestracija pravde u kontekstu društva i države – pravna orkestracija pravde – integriše u faktički jedno koncept pravde i koncept oporezivanja u ime pravde, ukoliko se hoće, oblike pravednoga oporezivanja.

²³ *Ibid*, p. 178.

Otuda se u serijskim tekstovima koje predmetna analiza analizira konektuju *globalna poreska pravda* i *globalna pravda*²⁴ a autori zagovaraju uvođenje globalnoga oporezivanja, prije svega multinacionalnih korporacija, čiji bi krajnji smisao, toga dakle oporezivanja na Globusu, bilo globalpolitičko smanjenje radikalnih globalnih socijalnih nejednakosti. U tom kontekstu, onda, „globalne nejednakosti dohotka nailaze na sve veće zahtjeve za direktnom supranacionalnom redistribucijom“.²⁵

Treba podsjetiti čitaoca na truizam da oporezivanja nema bez aparata prinude te da shodno i tome globalna pravda, naime institucionalno etabliрана globalna pravda, neće biti fizibilna ukoliko ne bude koekstenzivna sa po logici stvari zamašnim moćima ekstrakcije, kojima, pak, moćima poreske ekstrakcije podnožje mora da bude jakost golemoga aparata prinude, tako da to ili moraju imati ili ne mogu da predstavljaju ništa više od ništa.

Dalje, ovdje nije riječ samo o običnom oporezivanju, tako da kažemo, nego o oporezivanju sa socijalnim i političkim predznakom, takvome kojemu je razlog ispravljanje strukturnih društvenih nepravdi ili korigovanje i kompenzovanje bolnih posljedica velikih i nesvodivih društvenih nejednakosti. Otuda je ovdje u pitanju socijalna pravda za koju se uobičajeno saopštava da je prema njezinoj realnoj prirodi redistributivna, odnosno u pitanju je redistributivna pravda a pošto je riječ o globalnosti prostora i politike – dakle, ispravljanju posljedica globalnih nejednakosti – onda je riječ o *globalnoj redistributivnoj pravdi*.

Ali takvim se saznanjem problematika globalizacije pravde – i takođe i onoga što nazivaju pravedna globalizacija – značajno komplikuje, prosto budući da je iz ovoga jasno i sada je pred nama u novoj jasnoći kako u tom odbojnom, vrlom novom svijetu, mehanizam redistribucije biva globalizovan ili globalan.

²⁴ Up.: Gillian Brock, Thomas Pogge, *Global tax Justice and Global Justice, Moral Philosophy and Politics*, May 2014.

²⁵ Ibid., p. 10.

Tako je pred nama novi, jedan jasan i važan, eklatantan primjer re-reskaliranja ili – uzeto prema povijesnoj sagledanosti problematike – krajnjeg skaliranja, takvoga kojemu se više ne nadnosi nikakvo naredno, naravno budući da je u pitanju najveća skala ili zadnja tačka skaliranja – takva koja je po nekim smatranjima zapravo od početka bila (nesvjesni) cilj povijesti ili providjenja – te je odatle moguće jedino de-skaliranje, tako da kažemo.

Prema tome, zasnivajući se na dosadašnjim saznanjima i enuncijacijama autora kosmopolitske politikologije, možemo kazati da je jedan od oblika akutnog i aktuelnog obezdržavljenja – ili jedan od načina da se lingvistički isto izrazi – nešto što se naziva (globalno, globalizacijsko) reskaliranje, nešto što autori kao što je britanski politikolog Bob Džesop nazivaju reskaliranje države.

Nadalje, reskaliranje države, kako u kontekstu tzv. globalne pravde ili kako nazivlju i kosmopolitske pravde tako i uopšte, podrazumijeva transfer sastavnica državnoga aparata prema gornjim nivoima novouspostavljaćih se obuhvatnijih i nadležnijih vlasti ili onoga što Viliijams i drugi nazivaju transnacionalna država, koja se država time dalje objektivizira u objektivnost i supranacionalnost postojanja.

Država sastavljena od država

Država, shvaćena kao moderna ili nacionalno-teritorijalna država, nije, naravno, nastala iz ničega. Onako kako je danas podnoseća re-skaliranje, nastala je i sama tako što su prethodne forme (uslovno rečeno) države ili preddržavni oblici države bili trepeći re-skaliranje... i tako do nestajanja.

Povijest države ili evolucija oblika vladanja faktički je uzeto kao na najvažnije svodljiva na linearno nizanje stalnih smjenjivanja i nastavljanja skaliranja, de-skaliranja i re-skaliranja,

naime stalno „proširenje skale od polisa do države“.²⁶

Opšte je mjesto postalo smatranje da država danas prepušta vlast i o-vlast nagore i nadolje, kako subnacionalnim tako i supranacionalnim nivoima vlade, formirajući i forsirajući tako jednu veliku, novu vladavinsku tvorevinu no unutra koje je tvorevine goli status osnivača postao krajnje upitan... a pogotovo je upitna njezina budućnost, najprije u mjeri u kojoj se navedene tendencije budu nastavile. Spolja posmatrano, država ostaje i opstaje (kako se još dodaje: uprkos svemu); međutim slika je varljiva, više je iluzija, budući da se pri pobližem, realnijem uviđanju, uviđa kako je u pitanju ostajanje i opstajanje forme države, jedino tako.

Jedan primjer je oblast zakonodavstva i francuska država. Naime, 1991. godine, evropske vlasti u Briselu su izdale ukupno 1.564 regulative i direktive. Iste godine, francuske vlasti u Parizu su izdale 1.417 zakonskih akata (zakona, dekreta i regulativa). Prema tome, „od sada Zajednica/Unija introdukuje u korpus francuskoga prava više normi nego nacionalne vlasti kao takve“. I ne samo to. Prema zvaničnim procjenama koje je objelodanio Državni savjet (Conseil d'Etat), „danas su samo 20 do 25% pravnih tekstova primjenljivih u Francuskoj producirani od strane vlade ili parlamenta potpuno autonomno, odnosno, bez bilo kakve prethodne konsultacije u Briselu“.²⁷

Dakle, uveliko je već tome tako, iznad moderne države nalazi se i smještena je gotovo postrojba novih, viših vladavinskih instanci i institucija – zakonodavci iznad zakonodavaca, *decision makers* iznad *decision makers*, odlučiooci iznad odlučilaca. Osim toga, pojavila se i ustalila se i već uveliko – uključujući i validne konspekte koercitivnosti – funkcioniše jedna potpuno nova pravna i pravosudna *potestas*,

²⁶ Warren Magnuson, *Scaling government to politics*, in: Roger Keil & Rianne Mahon (eds.), *Leviathan Undone?*, UBC Press, 2009, p. 110.

²⁷ Majone, *Regulating Europe*, Routledge, 1996, p. 57.

supranacionalno *summum jus*, poradi čega su narativi centrirani oko pitanja da li su države suverene, formalnog i realnog subjekta suverenosti u ovim novim, transgresivnim i tranzitornim konstelacijama i kontekstima te nadasve oko toga šta je – kako uopšte tako i (od)sada – suverenitet, postali monotono uobičajeni. I takođe, uobičajio se narativ o tome da dosadašnji neprikosnoveni – i jedini – suveren, nacionalno-teritorijalna, moderna država, realno i radikalno reterira i insignije njezine suverenosti predaje dalje, odnosno gore, novim, „postmodernim“ favoritima onoga što je hegelijanski *Weltgeist*.

Sve skupa, pronalazi se da je (provizoran) odgovor do kojega je stalo, nađen/ dat kod poznatog juriste Hansa Kelzena u sklopu njegovih istraživanja o suverenitetu i odnosima između konfiguracija državnog i međunarodnog prava, te posledicama, onim pravnim i onim političkim, uspostave saveza država i saveznih država. Čitamo Kelzenov judicijum: „Sa pravnoteorijskog stanovišta dovoljna je konstatacija da predstava o državi sastavljena od država znači protivrečnost celine sastavljene od celina, i da je ono što se označava kao ‘država-članica’ jedan delimičan poredak koji se odlikuje izvesnim pravno-sadržinskim momentima, osobito organizaciono-tehničke vrste, čije karakteristično obeležje može, recimo, biti: da su dalja izgradnja i sprovođenje tog delimičnog poretka, naravno samo u okviru celokupnog poretka, preneti na organe čije je sazivanje delegirano samom tom delimičnom poretku, što ima za posledicu da se ti organi uzimaju samo iz onog kruga ljudi za koje taj delimični poredak posebno važi. To je pravno-teorijski izraz za autonomiju; otuda između neke autonomne opštine i tzv. države-članice nema kvalitativne, već – ako uopšte – samo kvantitativne razlike“.²⁸

Kelzenov judicijum je aktuelan, prosto budući da je u toku velika transformacija države. Transformacija ne ove ili one

²⁸ Hans Kelzen, *Problem suverenosti i teorija međunarodnog prava*, Službeni list SCG, Beograd 2003, str. 243.

pojedinačne države, nego inkomparabilna promjena statusa i strukture države kao takve. Za promjene države, pak, koje ovdje stavismo pod signaturu „transformacija“, biće da nije dovoljno reći samo to da su velike, nego i da su kardinalne. Ali doista, nije dovoljno reći ni to da su te promjene ili transformacije kardinalne, pošto se država mijenja ili transformiše, konkretno ili konsekvantno, zapravo do neprepoznatljivosti. Štaviše, izgleda da će faktičkom stanju najviše korespondirati formulacija u kojoj će se napomenuti da transformacije o kojima je riječ, gotovo svakodnevno, dostižu kritičnu tačku de-formacije.

Ali šta u stvari znači to – transformacija ili deformacija države i državnosti? Šta to znači u teoriji i u praksi? Na koje to i na kakve se to promjene konkretno misli? Jedna takva tendencija i transformacija jeste ono što Džesop naziva ošupljivanje države („hollowing out of the national state apparatus“).

Sintagma ošupljivanje (ili eventualno: izdubljivanje) države opisuje sljedeće zbivanje: „Državne moći se preseljavaju nadolje, nagore i na stranu, kako upravitelji države na različitim nivoima pokušavaju da uvećavaju njihove odnosne operativne autonomije i strateške kapacitete. Jedan aspekt ovoga je gradualno gubljenje *de jure* suvereniteta nacionalne države u određenim aspektima budući da su rule making i decision making ovlasti transferisane nagore na supranacionalna tijela i rezultirajuća pravila i odluke su obavezujuće za nacionalne države. Drugi aspekt je devolucija vlasti na subordinisane nivoe teritorijalne organizacije i razvija se transnacionalni ali inter-lokalni *policy making*“.²⁹

Osim toga, Džesopova analiza identifikuje i to da „postoji trend u pravcu de-državizacije političkog sistema („de-statization of the political system“). Ta de-državizacija „involira

²⁹ Bob Jessop, “Multi-level Governance and Multi-level Metagovernance”, in: Ian Bache, Matthew Flinders (Eds.), *Multi-level Governance*, Oxford University Press, 2004, str. 64.

promjenu od vlade (government) ka vladavini (governance) na različitim teritorijalnim skalama i preko različitih funkcionalnih domena. Postoji kretanje od centralne uloge oficijelnog državnog aparata u obezbjeđivanju državno sponzorisanih projekata i političke hegemonije u pravcu akcentiranja partnerstva između gavernmentalnih, paragavernmentalnih i negavernmentalnih organizacija u kojima je državni aparat često tek prvi među jednakima³⁰

Sada se logično postavlja pitanje – pitanje od prvorazrednog, makar kako nam se čini, kako politikološkog tako i političkog, značaja – onoga što je skrivenija druga strana medalje kada su u pitanju ovi trendovi. Postavlja se pitanje: Gdje je crvena linija? Ili: Gdje je *point of no return*? Ili, kongruentno analizi koju analiziramo, pitanje može da se izrazi i na sljedeći način: Gdje je tačka u kojoj „ošupljivanje“ o kojemu je riječ, dakako kao i drugi ovi trendovi, (najzad) staje i prestaje? Ili izraženo najprostije – jer ovdje, kao što se razumijeva i podrazumijeva, nije stvar u formulaciji pitanja nego u pitanju: Gdje je kraj tome ošupljivanju?

I dabome, otuda je Džesop objektivno u pravu kada zauzima poziciju strateško-relacione analize i evropske integracije studira kao „evoluiranje Evropske unije u formu države“.³¹

Bodenovsko shvatanje suvereniteta

U ovoj recentno nastaloj, takoreći, vavilonskoj zbrci oko problema i problematike suvereniteta... razmislivši, pomislismo da bi bilo naprijed po-krećuće da se u vezi sa ovim problemom i problematikom konsultuje spis *Šest knjiga o republici*.

Zar to nije nešto najpreporučljivije i posve prirodno? Nećemo li tako biti adekvatnije intelektualno – ali i kritički –

³⁰ *Ibid*, p. 65.

³¹ *Ibid*, p. 67.

osposobljeni i za evaluaciju aktualnih predloga kakav je i onaj gornji o vertikalnoj disperziji suvereniteta? After all, ko bi mogao biti kompetentniji u pitanjima koja se direktno tiču suvereniteta i suverenosti ili proizilaze odatle ako ne neko za koga je poznato da je o-smislitelj tog koncepta koji u ono vrijeme predstavljao vrlo krupnu, revolucionarnu izmjenu, tako ne samo u smislu preraspodjele moći ili političke prekonfiguracije, nego i u smislu načina života. To nedvojbeno važi za Bodenov koncept suverenosti države, koncept suverene države, zato što je do tada i vjekovima ranije, bilo uobičajeno da nad kakvom teritorijom ili kakvim stanovništvom vlast ima zapravo nekoliko instanci – od kakvog vlastelina pa sve gore do pape.

Državna suverenost ili suverena država pojavljuju se istovremeno – maltene, pojavljuju se kao nešto što je jedno te isto – kao reaktivni i radikalni odgovor na razne pokušaje univerzalizacije ili ujedinjavanja evropskog kontinenta. „Tako opremljena, Španija je pokrenula prvu kampanju za ovladavanjem Evropom, prvi pokušaj da se Evropa sjedini pod španskom vlašću. Suprotstavljanje španskoj prijetnji je postalo motivacija i otvoreno naznačeni cilj izumitelja nacionalne države, francuskog pravnika i političara Žana Bodena, u njegovoj knjizi *Šest knjiga o republici – Six Livres de la Republique*. Upravo je ta španska prijetnja načinila od Bodenove nacionalne države ‘naprednu stvar’ širom Evrope“.³²

A danas, čitav niz autora različitih profila i vokacija, prosto: ostrašćeno se ostrvljuje na suverenitet kao suverenitet, formira i forsira atmosferu unutar koje je supstitucija logike nacije-države logikom „postnacionalnih konstelacija“ skoro kao neka vrsta povijesne neizbježnosti. Ide se u tome i u krajnost. Tako, Francuz Derida ide dotle da eksplicitno ustvrđuje da je svaka država, samim tim što je država, time što je suverena – odmetnička

³² Peter F. Drucker, *Postkapitalističko društvo*, Privredni pregled, Beograd, 1995, str. 117.

(a rogue state): „Čim postoji suverenost, postoji zloupotreba moći i rogue State... Postoje, dakle, samo odmetničke države... Država je odmetnik“.³³

Kampanjski i nekako eholalijski, ponavlja se u nedogled – u raznim formulacijama i sa raznim obrazloženjima – kako je koncept suvereniteta prevaziđen ili zastareo. Takođe, jedna varijanta jednog te istog, ponavlja se kako je riječ o konceptu koji je vremenom evoluirao, tako „da je moguće da moramo – ne po prvi put u istoriji koncepta suvereniteta – prosto napustiti izvjesne, moguće duboko ukorijenjene, ideje o suverenitetu zato što one više ne korespondiraju realnosti...“.³⁴

U najmanju ruku, ukoliko bismo i prihvatili da je ovaj i ovakav koncept suverenosti, kako vele, evoluirao... nećemo li biti osposobljeniji da razumijemo takvu nekakvu evoluciju ako smo najprije razumjeli koncept kakav je prije nego što navodno evoluirao?

Reći će se da Boden nije više aktuelan. Nasuprot tome, preostali dio ove analize će pokazati da je ovaj klasični autor, bilo na jedan, bilo na drugi način, itekako aktuelan i kada je u pitanju (evro)globalizacija. Da li je Boden pravilno shvaćen i interpretiran?

I kada govorimo o Bodenovom shvatanju koncepta suvereniteta, govorimo li o njegovom shvatanju ili o interpretacijama te kada govorimo o interpretacijama, govorimo li o interpretacijama ili reinterpretacijama? Naprosto, pitanje je da li je Boden pravilno shvaćen i interpretiran te koliko je njegova autentična pozicija distorzirana za potrebe intelektualnih prokrustovih postelja ili čak i ideološke manipulacije?

Odgovarajući na to pomenimo ukratko da treba napraviti razliku između Bodenovog shvatanja suvereniteta i suvereniteta

³³ Žak Derida, *Odmetničke države – (Dva ogleda o umu)*, Centar za medije i komunikacije, 2007, str. 123.

³⁴ Dieter Grimm, *Sovereignty the Origin and Future of a Political and Legal Concept*, Columbia University Press, New York, 2015, p. 9.

kao takvog; to jest, treba raz-vidjeti da li tu ima neke razlike, postupajući tako ne obazirući se na moguću invektivu esencijalizma. Na primjer, nebrojeni tekstovi ukazuju da je po Bodenu glavna karakteristika suvereniteta njegova nedjeljivost. Ovo je prihvaćeno i ustalilo se kao fraza. Međutim, kako je lako provjeriti, isto gotovo da je materijalno netačno. Tako se pogrešno akcentiraju analize, to jest težište se stavlja na pitanje da li je suverenitet djeljiv, naravno odmah se zapaža da puko funkcionisanje kakvog političkog organizma zahtijeva da isti bude djeljiv i dijeljen pa se pomišlja da je riječ o konceptu koji je neka arhaika, neaplikabilan, zastareo. Recimo, ukoliko bi se dosljedno i doslovno ostajalo pri tome, da je suverenitet nedjeljiv, tada ne bi bilo nikakvih integracija. Međutim, tada ne bi bilo ni države kakvu znamo, pošto dnevno funkcionisanje iste podrazumijeva dijeljenje suvereniteta. To je za modernu državu nešto uobičajeno, recimo kada je u pitanju podjela na tri grane vlasti. Kao mislitelju prava i politike i istovremeno praktičnom čovjeku, Bodenu ovo, naravno, bijaše dobro poznato, odnosno očito.

Tako, klasični spis na koji referišemo na dosta mjesta, *as a matter of fact*, ne samo da govori o dijeljenju suvereniteta, opisuje to isto... nego se dijeljenje, podjela suvereniteta i podrazumijeva i preporučuje. Znači, kako i ovaj klasični autor piše, „termin suverenitet traži pažljivu definiciju“. Bodan podjelu suvereniteta predviđa i preporučuje u obliku onoga što on naziva delegiranje suverenosti. Čitamo u *Šest knjiga o republici* i to da neko može dati suverenitet „nekom licu ili grupi lica na neki vremenski period“.³⁵

³⁵ Jean Bodin, *Six Books of the Commonwealth*, Abridged and translated by M. J. Tooley Basil Blackwell Oxford, Printed in Great Britain in the City of Oxford at the Alden Press Bound by the Kemp Hall Bindery, Oxford, 1967, p. 25.

Horizontalna podjela suvereniteta

Kako je onda, postavlja se pitanje, ovaj pisac istakao nedjeljivost suvereniteta kao krucijalnu mu karakteristiku, ukoliko je ovome ovako? Nego, naravno ako ćemo pravo, nešto je drugo za Bodena glavna karakteristika suvereniteta. Šta je to? To je neotuđivost suvereniteta. Dakle – ne nedjeljivost, pošto se ista kod njega sa pragmatizmom predviđa i prepisuje – već neotuđivost. Zato i kaže da se suverenitet može dati (samo, isključivo) na neki vremenski period. A ovakvo prediciranje suvereniteta, dabome, Bodena već čini aktuelnim i u direktnoj vezi sa integracijama, nije to tako samo uopšteno i katedarski. U Bodena, suverenitet je, dakle, (do)djeljiv ali neotuđiv. U čemu i po čemu će se pronaći da će Boden – taj klasik i konstruktor modernosti – biti aktuelan i u današnjoj postmodernoj Evropi?

Pokazuje se da nas pravilno denotiranje spisa *Šest knjiga o republici* i korišćenje ovoga kao referentne tačke prema kojoj se ispituju i preispituju integracije suočava sa dva krucijalna pitanja. Zapravo – sa jednim pitanjem postavljenim u dva oblika. Pitanje o kojem je riječ može se postaviti u temperiranom i zaoštrenijem obliku. Tako, dakle, možemo ovo bodenovskom političkom filozofijom inspirisano krucijalno pitanje postaviti na sljedeći način: Mogu li države stvoriti jednu takvu organizaciju koja ima više vlasti, više **power**, nego li te iste države?

Ili isto to krucijalno pitanje, jedino drugim riječima: Mogu li ili smiju li države otuđivati suverenitet – vertikalno prenositi vlastitu suverenost – pretvoriti se u države-članice stvorivši jednu takvu organizaciju ili više organizacija koja ne samo da imaju više vlasti, više *power*, nego li te iste države, nego, štaviše, ta bazična razlika u moći narasta do tolike disproporcije da one države biva-ju u onome što biva neposredno prevaziđeno, te ih (hegelovski) ima ih još jedino idealno? Pravilno denotiranje Bodena je korisno

i dovoljno da se odgovori na ovo pitanje koje bi se moglo iščitati kao centralno pitanje (evro)globalizacije ili izazova koje pred nas postavlja *globalizacijska kosmopolitika*.

Najprije, treba raz-vidjeti kako stoje stvari kada je u pitanju suverenitet koji je dodijeljen ili podijeljen. Imamo takvu situaciju u ovom spisu. Suveren – ma ko bio ili šta bio taj suveren koji je u pitanju, dodijelio je ili delegirao suverene moći nekome agentu – nekom licu ili grupi lica, nekom guverneru kakve provincije ili svome zastupniku i sl.

Postavlja se pitanje – da li su ti agenti, sada, postali oni suvereni? Ili uopštenije, kakav je sada njihov status, uopšte i s obzirom na suverena? Odgovor je da „čak i dok uživaju suverene ovlasti, oni ne mogu propisno biti smatrani za suverene vladaoce... dok ne dođe trenutak kada je vladaru ili narodu po volji da ovaj dar opozove“. Ovdje je pokazano ono na šta je u ranijim pasusima ukazano, konkretno to da suverenitet može biti dodjeljiv i djeljiv, međutim samo i gotovo isključivo horizontalno, tako da isti ne samo da nikako ne može biti otuđen nego nikako nije otuđiv. Jer, „istinski suveren ostaje uvijek u posjedu njegove moći“.³⁶

Dakle, suverenitet se može po-dijeliti sa ili do-dijeliti nekim drugim nosiocima ili sa-iz-vršiteljima vlasti, ali to je tako uslovno i privremeno, recimo kao da je u pitanju neki dar – ali za razliku od drugih, ovaj ovdje je sasvim specifičan, očito, opozivi dar. Prema tome, subjekti kojima su suverena prava delegirana ne mogu biti smatrani za suverene, „nego jedino za zastupnike i agente suverenog vladara“. Šta biva sa ovim zastupnicima i agentima suverenog vladara, odnosno na njih prenijetim suverenim ovlastima, kada ovima istekne period postavljenja? Naravno, „zakon zahtijeva da guverner neke provincije, ili zastupnik vladara, naprave formalni povraćaj dodijeljenih ovlasti, kada im istekne period postavljenja. U ovom pogledu

³⁶ *Ibid*, p. 25.

nema razlike između najvišeg državnog službenika i njegovog najskromnijeg potčinjenog“.

U ovoj tački analize izgleda da se može zastati i po-kazati koja je to i u čemu je velika razlika između suvereniteta republike/države (*commonwealth-a*) gledanog iz bodenovske vizure i suvereniteta jedne kontemporarne države (članice). Naime, ukratko, nema povraćaja dodijeljenih ovlasti. Naprotiv, umjesto povraćaja ovlasti imamo, znamo, neprestano inkrementalno povećavanje ovlasti, tako da su dodijeljene ovlasti ostale dodijeljenim „zastupnicima i agentima“ – supranacionalnim ili supranacionalizujućim se instancama i institucijama – nekoliko decenija, osobito od kraja Hladnoga rata, potpuno bez povraćaja.³⁷

Ovo je logično unutar logike kontinentalnih i globalnih integracija – kontinentalnih pošto je riječ o politeji/zajednici/uniji formiranoj na neodređeno vrijeme te su prema tome tako i sva ona ovlašćenja dodijeljena na neodređeno vrijeme (u principu-trajno) – no ne i unutar Bodenove logike suvereniteta. No, treba napraviti razliku između onoga što je dodijeljeno na neodređeno vrijeme ali je ipak povrativo i onoga što je nepovratno dodijeljeno, odnosno nepovrativo je. S tim što tu možda treba još izdvojiti i slučaj kada su izvjesna suverena prava ili ovlasti inicijalno dodijeljena kao povrativa (kao kod Bodena) ali se naknadno ispostavilo da tome nije tako.

Zašto su ona suverena prava kako dodjeljiva tako i povrativa? U ovome je srž logike suverenosti, jer „ako bi bilo drugačije, i ako bi apsolutna vlast delegirana od strane vladara na njegovog zastupnika bila smatrana kao po sebi suverena moć, ovaj bi je mogao iskoristiti protiv vladara koji bi na taj način prokockao svoju eminenciju i potčinjeni bi mogao komandovati njegovom lordu, sluga njegovom gospodaru“... Za Bodena, ovo je, kako

³⁷ Ovdje je jedan od rijetkih izuzetaka recentna šengenska reborderizacija, tako u kontekstu pandemije i imigrantske krize.

kaže, „očigledna apsurdnost“.³⁸ Da... ali osim što je očigledna apsurdnost, nije li ovo uzlazno i očigledno realnost globalizacije kontinenta i Globusa?

U spisu Šest knjiga o republici zatim zainteresovano čitamo dalje: „Zbog toga, atributi suvereniteta su osobenost suverenog vladara, jer ako bi bili prenosivi na potčinjene, ne bi mogli biti nazvani atributi suverenosti... baš kao što Svemoćni Bog ne može stvoriti drugog boga jednakog Njemu, pošto je On beskrajn i dva beskraja ne mogu koegzistirati, tako i suvereni vladar, koji je slika Boga, ne može napraviti potčinjenog jednakog njemu bez auto-destrukcije“.³⁹

Sažeta morfogeneza države

Razabiranje i razumijevanje predmetne problematike jednako odvođe ka daljoj od upitnosti i upitanosti za koju možemo kazati, kako mislimo, potpuno bez patetike – ovdje je evo najvažnije od upitanosti našega doba (takozvane globalizacije+razdržavljenja) a to bi moglo biti u pitanju: Kako je zapravo nastala moderna država? Odmahni ili prvi odgovor, razumije se na fonu dosadašnje analize, mogao bi biti: (re)skaliranjem. Ali taj odgovor više nije dovoljan ili zadovoljavajući, dovoljan je od sada jedino ukoliko je uvodni.

U nastavku, treba produbljivanje objasniti šta li je to – ili: i šta je to bilo – (re)skaliranje, osobito kada tu riječ koristimo u ravni jedne *key word* i k tome i poput povijesno-istoriografske Arijadnine niti koja pouzdanošću takvoga starinskoga navigacionoga sredstva vodi istraživača kroz povijesne lavirinte davno minulih stoljeća, tako sve do lavirintne sadašnjosti kraja modernosti, onda kroz daljnje i dolazeće lavirintnosti jedne nove epohe.

³⁸ *Ibid.*, str. 25; Up.: Jean Bodin, “On Sovereignty”, Four chapters from *The Six Books of the Commonwealth*, Cambridge University Press, 1992, p. 2.

³⁹ *Six Books of the Commonwealth*, p. 42.

Prvo, država nastaje relativno nedavno. Kako god inače to izgledalo i ma šta se o tome po-mislilo, proces nastajanja i nastanka savremene države je u priličnoj mjeri obavljen nekom izmaglicom i maglinom, onakvima neprozirnostima kakve obično povezujemo sa nekom arhaikom, te time i minimumom povijesnih podataka. A države nastaju – gledano na najširoj povijesnoj skali – kažemo, koliko je juče. Pa ipak, nastajanje i nastanak modernih država ostade, jednim znatnim dijelom, neproziran i neapsolviran, otprilike kao da su države nastajale i nastale u nekoj dalekoj prošlosti. Zapravo, zapažamo da je i ta činjenica da države nijesu nastale pradavno već da su nastale relativno nedavno – koja je činjenica još uvijek ostala za mnoge ljude nepoznata – nešto za šta su i oko čega su saznanje i saglasnost došli tek nedavno. Znači, „mi smo tek pre kratkog vremena saznali da su države u evropskoj istoriji prilično nova pojava“.⁴⁰

Doduše, posve je jasno kako države ne nastaju niti mogu nastati trenutačno niti *out of blue*. Državi, odnosno nastanku države, možemo kazati u ovom kontekstu, prethode „političke jedinice u procesu nastanka državom“.⁴¹

U njegovim istraživanjima Đanfranko Pođi, povijesničar i sociolog države, ukazuje i na nama važan aspekt procesa nastanka države a to je ustanovljenje uvećano efektivne uprave ili vladavine nad sve većim i većim teritorijama.

Šta je prije svega država? Skupa s Pođijem, mogli bismo o državi razmišljati tako da je u pitanju politička moć stabilizovana i standardizovana u vlast a „vršenje vlasti poprima oblik

⁴⁰ Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd, 2002, str. 19.

⁴¹ Gianfranco Poggi, *Formation and Form: Theories of State Formation*, p. 98, dostupno na:

https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.middlebury.edu/dist/0/2081/files/2013/02/Poggi_Theories_State_Formation.pdf,

izdavanja komandi“. ⁴² Dakle, ukoliko je izvan ili ispod njezine kompleksnosti želimo, takoreći, zateći u njezinom ogoljenom stanju, onda bismo mogli konstatovati kako je tu u pitanju komandovanje ili izdavanje komandi, ogoljenost država je u tome da je država bivajući dominantni *command-giver*.

Reskaliranje je elaboratelju onda, uzeto na takvom jednom fonu, najlakše elaborirati kroz koncept političke moći koja se od početne skale *potestas* – suprotstavljajući se tijekom toga suprotstavljanjima bez broja – uzdižuće bivajući moćnija i moćnija uzdiže tako do *summa potestas* i užičuje u jednu, gornju tačku centra – *centre building* – nakon kojega se užičenja i cetracije one *potestas* porijeklom iz jednoga centra izdaju komande koje su bivajući komande obavezujuće na sve većoj i većoj geografsko-teritorijalnoj skali za sve veći i veći broj ljudi. Teorijski – međutim takođe i povijesno-empirijski – proces se u istom pravcu i bazično isto produžava i produžava bez neke intervencijske ili završne revektorizacije, tako sve do tačke maksimalnog (re)skaliranja, koje znači izdavanja komandi na maksimalnoj (globalnoj po opsežnosti) geografsko-teritorijalnoj skali te nad maksimalnim brojem ljudi.

U sirovom obliku svakako, upravo time je državizacijom definisano (re)skaliranje i *vice versa* i takođe još jednom izravnano sa nastankom države, odnosno podvučeno da je *state formation* isto što i (re)reskaliranje.

Koristeći termin reskaliranje u vezi sa državom kao takvom, definicijama i nastankom, onda, osobito u vezi sa transformacijom bazične državne strukture, sugerišemo povećavanje države i njezinu nadgradnju, međutim, istovremeno se terminom (re)skaliranje referiše i na nastajanje i na nestajanje države. Ili da to izrazimo nešto drukčije, nastajanje (jednog oblika) države neodvojivo je od nestajanja (jednog drugog oblika) države;

⁴² Gianfranco Poggi, *The State-its nature, developments and prospects*, Polity Press, 2007, p. 6.

štaviše, riječ je u praksi i povijesti jedino o dvije strane jednoga te istoga procesa.

Možemo dati jedan instruktivan povijesni primjer, primjer grada Rima, koga su u VIII vijeku prije Hrista osnovali Romul i Rem, prema mitologiji othranjeni mlijekom od strane jedne vučice. Kao što je poznato (no biće i u nekoj mjeri previđeno), Rim je u početku, odnosno po postanku, manje-više običan grad, poput drugih gradova.

Svakako, ipak nije u pitanju običan grad, pošto je riječ o gradu državi, kojega grada-države državno uređenje bijaše kraljevina. Zatim, tijekom povijesne transformacije ovoga grada, odnosno države, Rim postaje imperija, vladavina vladajuća preko velikoga i iznova sve većega prostranstva, prostrane i stalno sve prostranije teritorijalne proširenosti.

Na kraju, nakon toliko stoljeća, Rim se vraća na početak svega, ponovo je samo grad, običan grad. I danas nije više ništa od ondašnje silne imperije, hiljadugodišnje imperije.

Ali dakle, kako je u ovome kontekstu važno ili važnije naglasiti, nije više grad država nego samo grad, grad negdašnja, bivša država, sada preciziran da biva u sastavu jedne države, ipak – samo, teritorijalna i administrativna jedinica, obuhvaćen da je sastavnica jednoga širega pravnoga i političkoga sistema, naime moderne, nacionalno-teritorijalne države.

Reference:

- Beck Ulrich, *Pronalaženje političkoga*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2001.
- Bartolini Stefano, *Restructuring Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Bodin Jean, *Six Books of the Commonwealth*, Abridged and translated by M. J. Tooley Basil Blackwell Oxford, Printed in Great Britain in the City of Oxford at the Alden Press Bound by the Kemp Hall Bindery, Oxford, 1967.
- Boden Jean, "On Sovereignty". Four chapters from *The Six Books of the Commonwealth*, Cambridge University Press, 1992.
- Brock Gillian, Pogge Thomas, Global tax Justice and Global Justice, *Moral Philosophy and Politics*, May 2014.
- Caney Simon, *Justice Beyond Borders*, Oxford University Press, 2006.
- Derida Žak, *Odmetničke države – (Dva ogleda o umu)*, Centar za medije i komunikacije, Beograd, 2007.
- Drucker, Peter F., *Postkapitalističko društvo*, Privredni pregled, Beograd, 1995.
- Grimm Dieter, *Sovereignty. The Origin and Future of a Political and Legal Concept*, Columbia University Press, New York, 2015.
- Hobbes Thomas, *Levijatan*, Naklada Jesenski i Turk, 2004.
- Jessop Bob, "Multi-level Governance and Multi-level Metagovernance", in: Ian Bache, Matthew Flinders (Eds.), *Multi-level Governance*, Oxford University Press, 2004.
- Kelzen Hans, *Problem suverenosti i teorija međunarodnog prava*, Službeni list SCG, Beograd 2003.
- Kokaz Nancy, Institutions for Global Justice, in: *Global Justice, Global Institutions*.
- Magnuson Warren, Scaling government to politics, in: Roger Keil & Rianne Mahon (eds.), *Leviathan Undone?*, UBC Press, 2009.

-
- Majone Giandomenico, *Regulating Europe*, Routledge, 1996.
 - Pogge Thomas, *World Poverty and Human Rights*, Polity, 2002.
 - Poggi Gianfranco, *The State-its nature, developments and prospects*, Polity Press, 2007.
 - Poggi Gianfranco, Formation and Form: Theories of State Formation, dostupno na:
 - https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.middlebury.edu/dist/0/2081/files/2013/02/Poggi_Theories_State_Formation.pdf
 - Robinson, William, I., Social Theory and Globalization: The Rise of a Transnational State, *Theory and Society* 30(2), April 2001.
 - Shaw Martin, The Political Structure of a Global World, in: Bruce Mazlish, Nayan Chanda, Kenneth Weisbrode (eds.), *The Paradox of Global Usa*, Stanford University Press, 2007.
 - Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
 - World government, says Churchill, dostupno na:
<https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/2803089>
 - Weinstock Daniel (ed.), Global justice, Global institutions, *Canadian Journal of Philosophy*, Calgary, Alberta, Canada, 2005.
 - Öberg Jacob, The European Public Prosecutor: Quintessential supranational criminal law?, *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2021, Vol. 28(2).

ZBRINJAVANJE IZBJEGLICA I RASELJENIH LICA U CRNOJ GORI TOKOM RASPADA SFRJ

Cvetko Pavlović

Montenegrin moral principle that says: "Open the door to the one who flees, and close the door to the one who hunts" immortalized by Marko Miljanov in his works, is deeply rooted in the tradition and history of Montenegrin citizens of all religions and nationalities. Montenegrin citizens showed their humanity and empathy towards refugees and all people exposed to persecution and personal troubles during the Hercegovina Uprising, the Great War with Ottomans, the First World War, the Second World War and the wars in the territories of the former SFRY.

Zaoštrene društvene protivrječnosti, nacionalni i vjerski antagonizmi, nejednaka ekonomska razvijenost, namjere za ostvarenje velikodržavnih imperijalnih projekata, istorijski revizionizam, uticaj stranih interesa i političkih ciljeva doveli su do krvavog raspada bivše SFRJ.

Svi ovi činioci, pored ostalih, presudno su uticali na krvavi raspad bivše zajedničke države sa nesagledivim posljedicama, ljudskim i materijalnim gubicima, masovnim kršenjem načela međunardnog humanitarnog prava, seobom stanovništva i zločinima počinjenih protiv m ira, zločinom genocida, protjerivanju stanovništva, etničkog čišćenja, kršenja običaja ratovanja, koncentracionih logora, izgladnjivanja stanovništva, otmicama, uzimanjem talaca, vađenjem ljudskih organa i njihovom trgovinom, masovnim grobnicama i u cilju prikrivanja

zločina, spaljivanja leševa u visokim pećima, organizovanjem bacanja leševa u Drinu, Savu, Dunav i jezera, masovnim grobnicama u krugu policijskih stanica i brojnim drugim primjerima varvarskih postupaka i kriminala, šverca oružja, goriva, hrane, duvana i drugih roba.

Nakon kraha političkih pregovora o mirnom razdruživanju i izbijanju oružanih sukoba, Vlada Crne Gore je u skladu sa načelima međunarodnog humanitarnog prava i Konvencije o zaštiti izbjeglica donijela Uredbu sa zakonskom snagom o zbrinjavanju izbjeglica i raseljenih lica.

U skladu s uredbom vlade formiran je Komesarijat za izbjeglice i raseljena lica, a u opštinama imenovani povjerenici koji su vršili prihvrat, vodili evidenciju ovih lica, izdavali identifikaciona dokumenta za koja su važili propisi o ličnoj karti, koordinisali rad humanitarnih organizacija, sistema zdravstva, obrazovnih institucija – škola, preduzeća za snabdijevanje električnom energijom, komunalnim otpadom, pitanjem sahranjivanja, starali o redovnom informisanju javnosti i svim drugim pitanjima vezanim za izbjegličku populaciju.

I pored činjenice da je Crna Gora nerazvijeno područje sa visokom stopom zaduženosti i nezaposlenosti, s ograničenim kapacitetima smještaja, sistema zdravstva, školstva, saobraćajne i komunalne infrastrukture, vlasti Crne Gore i svi njeni građani od Rožaja do Herceg Novog i Pljevalja do Ulcinja, uključujući sve opštine, organe državne i lokalne uprave i građane, širom su otvorili granice i svoja vrata za prihvrat izbjeglica, prognanih i raseljenih, bez obzira na nacionalnu, vjersku, rasnu, političku, socijalnu ili bilo koju drugu pripadnost.

O tome svjedočim sa mjesta Povjerenika za izbjeglice i raseljena lica.

Prilikom katastrofalnog zemljotresa koji je zadesio Crnogorsko primorje 15. aprila 1979. godine bio sam član tima koji se starao o zbrinjavanju stanovništva, obnovi i izgradnju postradalog

područja. Za svoj doprinos zbrinjavanju postradalog stanovništva, Predsjedništvo SFRJ odlikovalo me je jugoslovenskim odlikovanjem. Skupština opštine Bar imenovala me je za Povjerenika u skladu sa vladinom Uredbom.

Katastrofalni zemljotres je nepredvidiva prirodna pojava, nedovoljno izučena, a rat je organizovana društvena pojava sa predvidivim posljedicama po stradalo izbjeglo stanovništvo.

Tokom raspada bivše SFRJ, od Slovenije do Makedonije, svoje domove napustilo je 4,5 miliona stanovnika, koji su izbjegli kako unutar bivših republika, tako i širom svijeta – u zemlje Zapadne Evrope, SAD, Kanade, Australije i drugih država. Crna Gora je prihvatila 120 hiljada izbjeglica što predstavlja 20% u odnosu na domicilno stanovništvo, a opština Bar 16.200 lica ili 38,70% u odnosu na domaće stanovništvo, što predstavlja jedinstven primjer u svijetu.

Kako bi činjenično i slikovito predstavili svu složenost situacije, navodimo podatak da smo dnevno prihvatili i do 70 porodica sa 300 lica. Svima su izdavani identifikacioni dokumenti koji su im garantovali bezbjednost u Crnoj Gori, kao i pravo na besplatnu zdravstvenu zaštitu, pravo na obrazovanje i humanitarnu pomoć.

Poređenja radi, prilikom ratnih dešavanja u Libiji i Iraku, kolona migranata krenula je preko mora ka Italiji, pa se na ostrvu Lampeduza našlo oko 600 lica. Tim povodom sastali su se premijer Italije, Silvio Berlusconi i predsjednik Republike Francuske, Nikola Sarkozy predviđajući i procjenjujući kako će talas migranata preplaviti Evropu.

Odmah po prilivu velikog broja izbjeglica, u pomoć Crnoj Gori pritekale su brojne humanitarne organizacije, kako iz domaće nadležnosti sistema Organizacije ujedinjenih nacija – Visoki komesarijat UN za izbjeglice – UNHCR, UNICEF – organizacija za pomoć djeci, Međunarodni komitet Crvenog krsta i Crvenog polum jeseća, Svjetski program za hranu, IOM –

međunarodna organizacija za migracije, Ljekari bez granica, Farmaceuti bez granica, Služba traženja Crvenog krsta, humanitarne organizacije brojnih evropskih država, Njemačke, Ujedinjenog Kraljevstva, Norveške, Italije, SAD, Japana i brojnih drugih.

Sve te humanitarne organizacije, pomoć su obezbjeđivale, skladištile i distribuirale samostalno ili preko organizacije Crvenog krsta. Radilo se o brašnu, ulju, šećeru, prehrambenim proizvodima, odjeći, obući, higijenskim paketima i novčanim sredstvima koja su isplaćivana preko poslovnih banaka.

Pomoć u lijekovima, sanitetskom materijalu, bolničkim krevetima, posteljini i sanitetskim vozilima dostavljana je direktno domovima zdravlja, opštini i specijalnim bolnicama kao i Kliničkom centru Crne Gore.

Sva ova pomoć obezbijeđena je uz koordinaciju i zalaganje UNHCR-a bez čije pomoći Crna Gora ne bi mogla izdržati ovakvu katastrofičnu situaciju. Koordinaciju svih humanitarnih organizacija održavali smo jednom nedjeljno. Izuzetnu ulogu i doprinos imao je gospodin Robert Brin, šef kancelarije UNHCR-a za Crnu Goru, koji je nakon napada aviona na SAD 11. septembra 2001. godine morao u roku od 24 sata napustiti Crnu Goru i bio premješten u SAD radi saniranja posljedica napada.

Od brojnih pojedinaca koji su javno ili anonimno pomogli izbjeglicama ističe se humanost gospođe Zade Đurović iz barskog sela Dobra Voda, nastanjenoj u Parizu, koja je Crnoj Gori i Srbiji obezbijedila i lično dovela pomoć u hrani i lijekovima sa preko stotinu šlepera. Bio sam svjedok kada je u zimskom periodu dovezla šleper pomoći u Bar, bez zapreka na svim granicama, a Vojska Jugoslavije i Uprava carina su je blokirali na istovaru u Crvenom krstu u Baru. Ta ista vojska blokirala je šleper sa invalidskim kolicima na granici na Debelom Brijegu.

Sličan primjer dogodio se sa dolaskom iz Londona u humanitarnu misiju princa Aleksandra i princeze Katarine

Karađorđević, kada im je kontrola leta zabranila ulazak na aerodrom Tivat iz pravca Italije i, naredila pilotu da se vrati i uđe u vazdušni prostor iz pravca Mađarske, što su oni naravno odbili, s obzirom na to da je avion Ujedinjenog Kraljevstva, i po dogovoru sa Vladom Crne Gore došli u Tivat, odnosno u Bar.

U koordinaciji sa Komesarijatom Vlade Crne Gore, sve humanitarne organizacije u cilju ravnomjerne distribucije i raspodjele pomoći bile su raspoređene u centralnom, sjevernom i južnom području države. Veliku ulogu u koordinaciji međunarodne pomoći odigrala je Posmatračka misija Evropske unije u Crnoj Gori sa kojom smo imali odnose povjerenja i razumijevanja i stalno razmjenjivali podatke i razmatrali tekuće probleme. Uoči Nove, 2000. godine pozvali su me da zajedno obiđemo najgušća naselja i kolektivne centre u kojima žive izbjeglice. Bilo je to 3. januara u vrijeme Božićnih i novogo dišnjih praznika kada u Crnoj Gori niko ne radi.

Nakon obilaska i uvida u stanje na terenu, brojnost i sve neophodne potrebe, rekli su mi: „Evropa ne zna za Vaš problem, mi popodne pišemo izvještaj za Brisel.“ Rezultat njihovog izvještaja ubrzo je materijalizovan. Njihova humanost, efikasnost i brzina reagovanja rezultirala je hitnom finansijskom pomoći.

Predsjednik Vlade Crne Gore gospodin Filip Vujanović na TV Crne Gore 13. januara 2000. godine je saopštio: „Crna Gora je od Evropske unije dobila pomoć u vrijednosti 26 miliona njemačkih maraka.“ Ta je pomoć iznosila 3 marke po licu na dan koje su dijeljene vlasnicima objekata koji su besplatno primili izbjeglice, elektrodistribuciji za utrošenu električnu energiju i preduzećima vodovoda za utrošenu vodu. Prema utvrđenim spiskovima, isplata je vršena preko Službe društvenog knjigovodstva kako bi se izbjegla bilo kakva mogućnost zloupotrebe. Pomoć je dodijeljena Ministarstvu zdravlja i Ministarstvu prosvjete. Ista pomoć je nastavljena i u sljedećoj godini, uzimajući u obzir manji broj izbjeglica zbog povratka ili napuštanja Crne Gore.

Bar - najveći izbjeglički grad

"U pojedinu trenutaka ispunio sam 28,7 sekunda telegigijene i ispružio sam u odmor na kraj dana ličnih završetaka, što je uopšte nikad ne postojalo tako bogatstvo", kaže profesor Ekonomije i Crkve Foklor (i) škole za je i sada na prvoj strani svake - 18 stranice.

Optimismen. Grynne knu-
te si kare, po diskvalifikaci-
programu, je prvotni sa radnima
okolišima 2.500 naredbama po
časovno 1.200 na drugi pro-
gram, što je dvaput manje broj
naredbi nego kod prvog programa.

Convincence, naprednija je za
komercijalno upotrebu.
(Ova naprednija je od svih iz-
ložajih najveći dobitak u ovom
sektoru, ali najmanje, ali najviše
novi, što je najbolji rezultat iz
ovog sektora.)

[illegible]

Ibrahim Peročević primio 300 izbjeglica

[illegible]

mult postulat, nu trebuie să
neglijăm niciun aspect al
comunității și să nu uităm
de cei care au fost și sunt
cu noi în această călătorie.

Iskust. naša psihologija nepočinje i završava. Ovdje daju posmatrači na ili predstavlja: ljudske organizacije NPO, koje pokušavaju da im pružaju u predaji kariz, stvaraju i stvaraju na Karizma ili kao aktivnosti za karizmatike.

[illegible][illegible]

© 2004 Blackwell Publishing Ltd

Opština Bar zahvata površinu od 505 km² sa 12 mjesnih zajednica i 10 osnovnih škola. Izbjeglice su najvećim dijelom bile smještene u primorskom dijelu ali i u dijelu koji se oslanja na Skadarsko jezero. U osnovnim školama bilo je upisano 558-oro djece izbjeglica, pa je nastao problem učioničkog prostora, nastavnog osoblja, udžbenika i školskog pribora. Iz humanitarne pomoći obezbijedeno je gorivo za grijanje škola i zdravstvenih ustanova. Na području opštine Bar bilo je 27 odmarališta u vlasništvu Republike Srbije koja su izbjeglice samostalno zauzele kao državljani Republike Srbije u kojima je bilo smješteno oko 3.000 lica. Isti je slučaj bio i sa drugim odmaralištima duž čitavog Crnogorskog primorja.

Predsjednik Crne Gore, gospodin Milo Đukanović posjetio je kolektivni centar na sjeveru Crne Gore.

Zbog velike koncentracije izbjeglica u Starom Baru i Sutomo-ru kao i na čitavom Crnogorskom primorju, neadekvatnih higijenskih i infrastrukturnih uslova i navika postojala je opasnost od pojave zaraznih bolesti i epidemija. Važnu preventivnu ulogu imala je malobrojna ekipa Higijensko-epidemiološke službe Doma zdravlja u Baru na čelu sa doktorkom Jovićević. Nije bilo epidemija i masovnih zaraza i obolijevanja.

Zdravstvene ustanove u Crnoj Gori bile su suočene sa višestruko većim brojem pacijenata, porođaja i potrebe za davanjem krvi. Ministar zdravlja, dr Miomir Mugoša zvao je i upozorio da će svaki

ljekar ili medicinsko osoblje biti suspendovani ukoliko se izbjeglicama ne pruži adekvatna pomoć. Takvih slučajeva nije bilo.

Zbog priliva ogromnog broja izbjeglica, povećanog broja operacija i porođaja, sve bolnice u Crnoj Gori bile su suočene sa povećanom potrebom obezbjeđenja dodatnih jedinica krvi.

Društvo dobrovoljnih davalaca krvi „Luka Bar“ koje je brojalo preko 2 hiljade članova, obezbjeđivalo je neophodne zalihe krvi kako u Baru, tako i za druge opštine, a sve zahvaljujući njegovom predsjedniku humanisti Ljubu Joličiću.

Izražen je bio i problem sahranjivanja. Povećan broj smrtnih slučajeva, ograničeni kapaciteti gradskih i seoskih grobalja, visoke cijene grobnih mjesta, istorijske, vjerske i običajne karakteristike, nedostatak sredstava jednog broja porodica preminulih, uzrokovali su da troškovi sahrane padaju na teret komunalnih preduzeća, odnosno opština.

Aktuelnim sunovratom pravnog sistema Crne Gore, najveći broj seoskih grobalja, bez istorijskog utemeljenja i valjanog pravnog osnova, na prevaran način upisan je na crkvu strane države.

Sa kakvim smo se sve slučajevima sučeljivali svjedoče brojni primjeri. Jedan izbjeglica saopštio mi je da će izvršiti samoubistvo bacanjem sa vrha zgrade, jer su mu za tešku operaciju na mozgu u susjednoj republic i tražili 100 hiljada maraka. Odmah sam obavijestio i alarmirao sve subjekte od opštine do Vlade, kojom prilikom smo od Ministarstva zdravlja obaviješteni da su za njega obezbijeđeni uput i sredstva za operaciju.

Pamtim slučaj dječaka, učenika osnovne škole, koji je u mjestu rođenja na ratom zahvaćenom području, u podrumu đe se tada skrivao, od mine iznenađenja (limenka od gaziranog napitka napunjena eksplozivom) izgubio šaku. Stalno je držao ruku u džepu da ne vide njegovi školski drugovi i nastavnici. Njegova brojna porodica tražila je da mu se obezbijedi proteza – elektronska šaka. Angažovanjem novinara i širokom društvenom akcijom obezbijeđena mu je tražena proteza koja je koštala pet

hiljada maraka. Posebnu donaciju obezbijedila je Luka Kotor. Nakon pet preseljenja širom bivše države, porodica se iz Bara iselila u Australiju, đe i danas žive.

Dvojica muškaraca doveli su među sobom na registraciju mlađu žensku osobu koja se jedva držala na nogama. Bio joj je nožem rasiječen stomak, pa je takav omotan višeslojnim zavojima. Odmah je prevezena u bolnicu.

Drugi su donijeli staricu od 90 godina u ćebet. Tražili su da joj se obezbijede invalidska kolica. Ubrzo smo ih obezbijedili zahvaljujući UNHCR -u.

Jedna samohrana majka imala je dijete oboljelo od rijetke bolesti. Obezbiđeno im je liječenje u jednoj stranoj državi. Majka je tokom dugog liječenja djeteta u inostranstvu, na klinici napisala roman pod nazivom Luka male princeze. Dijete je izliječeno, roman je objavljen i zajedno smo ga predstavili u najvećem kolektivnom centru pred trista izbjeglica. U znak sjećanja na srećan kraj, majka male princeze koja je i slikarka, uručila mi je sliku „Molitva za mir“, koju je specijalnom tehnikom na kineskoj svili naslikala troje djece, crne, bijele i žute rase. Danas „mala princeza“ radi u državnoj upravi Crne Gore.

Bio je početak jeseni 2000. godine. U koloni izbjeglica, zajedno sa roditeljima bila je djevojčica koja je završila prvi razred osnovne škole. Uplakana, rekla mi je: „Čiko, ja želim da idem u školu“. Odgovorio sam joj da će ovdje ići u školu. I dalje je plakala i željela da ide u školu u svome selu, svome zavičaju.

Mnogi odrasli, ne samo djeca, mislili su da će rat trajati samo nekoliko dana. Mnogi se ni danas nijesu vratili na svoja ognjišta. „Kućni prag je najviša planina.“

Nedugo zatim, u koloni je bio dječak. Kako se registracija vrši po porodicama, dječak je rekao: „Ja tražim đeda.“ Pogledao sam u red, sve su bili stariji ljudi, pa kad sam od njih obaviješten da je on sam, da to nijesu njegovi srodnici, na osnovu podataka koje sam prikupio, alarmirao sam sve one koji bi mogli znati đe

mu je ded. Uspje li smo da ga nađemo i spojili deda i unuka.

U koloni je bila i romska porodica od 67 članova. Tri, četiri generacije zajedno u porodici, svi oženjeni i udati sa 16 godina, bili su veseli jer su spašeni od pokolja i što su pronašli utočište i mir. Sjutradan je u novinama osvanuo naslov: „U Baru porodica sa 67 članova“. Nešto kasnije javili su mi se iz Bosne, vjerovatno sa puta u zemlje Zapadne Evrope.

Jedna brojna porodica imala je deda koji je navršio 100 godina. Kada smo ga zajedno s novinarima posjetili, rekao je da je bio zarobljenik u Prvom svjetskom ratu, u Drugom svjetskom ratu bio je u koncentracionom logoru Kampo Mamula na ostrvu Lastavica i opet preživio. Pored dva svjetska rata, preživio je i ovaj. Spasio se i on i njegova brojna porodica. U novinama je bio naslov: „Izbjeglica u 101. godini“.

Jedna samohrana majka imala je dvoje djece u invalidskim kolicima. U dugoj izbjeglickoj koloni uz put, prihvatila je još jedno napušteno dijete. Zajedno smo ih registrovali i obezbijedili smještaj i humanitarnu pomoć.

U izbjeglickoj koloni imali smo studente iz stranih država. I njima smo pružili neophodnu pomoć.

Kroz kancelariju Povjerenika prošlo je 16 doktora nauka, supružnici profesori univerziteta. Jedan, koji je imao dva doktora, imao je brojnu porodicu i pokušavao da se zaposli kako ne bi zavisio od humanitarne pomoći. Kako niko nije htio da ga zaposli a nema sredstava za izdržavanje porodice, povjerio mi se i rekao: „Kolega, ja ću da se ubijem“. Nakon više razgovora, ubijedio sam ga da odustane.

Napustili su Crnu Goru i otišli u inostranstvo.

Među izbjeglickom populacijom poznat je slučaj dr Tomanovaća, čuvenog ljekara Kliničkog centra u Prištini, nestalog 1999. godine, o čijem nestanku se ni danas ništa ne zna.

Pitanje nestalih lica sa ratom zahvaćenih područja ni nakon tri decenije još nije riješeno. Potražuje se oko 10 hiljada lica.

Crna Gora potražuje 51 lice, od kojih je 39 nestalo na Kosovu, devet u Bosni i Hercegovini i tri na prostoru Republike Hrvatske.

Ujedinjene nacije su 30. avgust proglasile kao Međunarodni dan nestalih osoba. Sve novostvorene države preuzele su obavezu da uspostave saradnju, razmijene podatke i otkriju mjesta na kojima se nalaze posmrtni ostaci ubijenih osoba, formirale su komisije za taj proces. Taj se proces i dalje opstruiše, pravosnažno osuđeni ratni zločinci se svakodnevno pojavljuju u štampanim i elektronskim medijima, njihove murale čuvaju državni organi i takvi mediji svakodnevno šire ratnohuškačku i etnočistačku propagandu, naročito prema Crnoj Gori kao medijskoj koloniji, a državni organi Crne Gore ćute, na isti način kako je bilo na početku raspada SFRJ.

Brojni su masovni zločini počinjeni nad civilnim stanovništvom pa navodim samo neke. U Višegradu je mjeseca juna 1992. godine živo spaljeno 70 Bošnjaka i taj je zločin poznat kao „živa lomača“. Granatiranjem sa brda iznad opsjednutog Sarajeva, 28. avgusta 1995. godine na pijaci Markale ubijena su 43, a ranjena 84 civila.

Nacionalna i univerzitetska biblioteka u Sarajevu u kojoj se nalazilo kulturno blago od nacionalnog značaja sa dva miliona knjiga zapaljena je 25. avgusta 1992. godine što predstavlja eklatantan primjer kulturocida. Gospođi Muniri Subašić, jednoj od majki Srebrenice ubijena su 22 člana porodice. Upoznao sam Jevrejina iz Subotice kome je u holokaustu stradalo 28 članova porodice.

U zločinu genocida u Srebrenici do sada se zna za 8.372 ubijena Bošnjaka. Broj stradalih još uvijek nije konačan .

Koliko može biti posrnuće Crne Gore, pored napada na Konavle i Dubrovnik, logora u Morinju, deportacije Bošnjaka, zločina u Kaluđerskom Lazu i etničkog čišćenja pljevaljske Bukovice, svjedoči izjava zvaničnika koji je u ime Crne Gore na

komemoraciji žrtvama genocida u Potočarima kod Srebrenice: „Ovdje nijesu ubijeni Bošnjaci“.

Kamion hladnjača PIK-a „Progres eksport“ iz Prizrena sa 70 civila ubijenih na Kosovu potopljena je na obali Dunava u Petrovom selu koje su nekada naselili Crnogorci.

U vojvođanskom naselju Veliki Torak u opštini Žitište sa većinskim rumunskim stanovništvom, formiran je koncentracioni logor za ratne zarobljenike iz Republike Hrvatske.

O razmjerama organizovanog zločina svjedoči činjenica da je čuvena ergela konja lipicanera u Dakovu prevezena u Srbiju. Tek nakon sedam godina pregovora, Srbija je 2007. godine u Dakovo vratila 66 konja. Napominjemo da je prilikom posjete SFRJ britanska kraljica Elizabeta II 1972. godine posjetila čuvenu ergelu.

Kada je o životinjama riječ navodim o činjenicu da je jedna zemlja ponudila da iz Podgorice odvede 50 do 60 pasa raznih rasa, a druga se zabrinula za majmune u beogradskom Zoološkom vrtu kako bi im dostavila hranu.

U seriji ratnih zločina, javnosti je poznat slučaj otmičara putnika iz voza 671 na stanici u Štrpcima na liniji Beograd – Bar 27. februara 1993. godine kada su paravojne formacije otele 19 putnika od kojih 18 Bošnjaka i jednog Hrvata, koji su bili mučeni, pa zatim likvidirani. Hrvat, Tomo Buzov, penzionisani oficir iz Beograda, jedini koji nije bio Bošnjak suprotstavio se otmičarima i završio među ostalima. O ovom ratnom zločinu protiv civilnog stanovništva snimljen je igrani film „Čovjek koji nije mogao šutjeti“ koji je na filmskom festivalu u Kanu 2024. godine dobio Zlatnu palmu. Filmski centar Crne Gore odbio je finansiranje ovog filma i pored činjenice da su u Štrpcima stradali crnogorski građani. Kako sam tada često putovao istražujući ratne zločine, ne znajući za zločin, nalazio sam se u sljedećem vozu i igrom slučaja preživio.

Zbog kršenja Povelje Ujedinjenih nacija, Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju

zločina genocida iz 1948. godine, Konvencije o zaštiti izbjeglica i drugih odredaba međunarodnog humanitarnog prava, Ujedinjene nacije su donijele Rezoluciju broj 827 o osnivanju Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji. Međunarodni sud pravde je februara 2007. godine presudio da je ratni zločin u Srebrenici genocid. Haški tribunal je do sada sedam osoba pravosnažno osudio za genocid izvršen nad Bošnjacima u Srebrenici. Skupština Crne Gore je 2009. godine usvojila Deklaraciju o prihvatanju Rezolucije Evropskog parlamenta o Srebrenici.

Danas okosnicu vlasti u Crnoj Gori formiranu od vjerske zajednice sa sjedištem u stranoj državi, čine snage koje negiraju zločin genocida u Srebrenici, a pravosnažno osuđene ratne zločince slave kao njihove nacionalne heroje kao izvršioce strategije razdržavljenja Crne Gore.

Svakodnevno sagledavajući ukupnu problematiku zbrinjavanja zbjeglica i raseljenih lica, sve njihove potrebe i ograničene kapacite Crne Gore u zadovoljavanju njihovih potreba, u cilju animiranja međunarodne zajednice, preko sredstava javnog informisanja, domaćih i stranih, pozvao sam predstavnike vlasti država čiji su građani i državljani sada izbjeglice i podsjetio ih na njihove stvarne obaveze prema njima.

Nakon što su Ujedinjene nacije imenovalе gospodina Mareka Antona Novickog za Ombudsmana Kosova, učinio sam sve kako bih ga pozvao u posjetu izbjeglicama u Crnoj Gori. Nakon puno opstrukcija političke i tehničke prirode, uspio sam da ga dobijem. Rekao mi je: „Niko me nije pozvao od Ulcinja do Subotice, ja ću doći kod Vas“. Napominjemo da je tada 800 hiljada građana napustilo Kosovo. Zajedno sa svojim saradnicima došao je u Bar i u prepunoj sali održali smo sastanak sa izbjeglicama. O toj posjeti izvijestio je Ujedinjene nacije. Kada je nakon toga Crna Gora formirala Kancelariju ombudsmana na čelu sa gospodinom Šefkom Crnovršaninom, ponovo je došao u

Crnu Goru i pozvali su me na zajednički sastanak. Spomen obilježje ispred zgrade Skupštine Opštine Ulcinj podignuto je u znak zahvalnosti građana Kosova građanima Crne Gore na humanosti u njihovom prihvatu i prijemu.

Zbog izuzetne složenosti situacije, region je posjetila gospođa Sadako Ogata, Visoka komesarka Ujedinjenih nacija za izbjeglice UNHCR. Saznavši za posjetu, tražio sam od Komesarijata Vlade Crne Gore i Državnog protokola da posjeti i Bar. Odgovoreno mi je da će zbog kratkog vremena posjetiti samo Podgoricu. Nakon ličnog uvida u stanje na terenu izjavila je: „Primjerena politika Crne Gore prema izbjeglicama i raseljenim licima primjer je za sve druge države i narode svijeta.“

Pozvao sam predstavnike Vlade Republike Hrvatske da dođu u posjetu izbjeglicama smještenim u Crnoj Gori. Odmah sam dobio odgovor gospođe Jadranke Kosor.

Na području opštine Bar bilo je 10.452 lica izbjeglih sa Kosova.

Uputio sam poziv potpredsjedniku Vlade Republike Srbije i šefu Koordinacionog centra za Kosovo, dr Nebojši Čoviću, u koordinaciji sa Komesarijatom i Državnim protokolom. Održali smo sastanak u Sutormu kojem su prisustvovalе izbjeglice iz svih opština sa Crnogorskog primorja. Dva dana nakon posjete, Vlada Srbije donijela je odgovarajuće odluke o njihovim pravima na penzije, socijalna davanja kao i pravo na liječenje i školovanje.

Marek Anton Novicki,
Ombudsman Kosova i
Cvetko Pavlović

Spomen obilježje
ispred zgrade
Skupštine Opštine Ulcinj
podignuto je
u znak zahvalnosti
građana Kosova
građanima Crne Gore
na humanosti
u njihovom prihvatu
i prijemu

S obzirom na nefunkcionalnost vlasti u Bosni i Hercegovini, vjerske i nacionalne antagonizme, tada i sada, i pored više pokušaja, nijesam uspio da dovedem njihove predstavnike.

Opštinu Bar je posjetio gospodin Hojt Brajan Ji, zamjenik pomoćnika Državnog sekretara SAD. Na tom sastanku, pored razmatranja ukupne problematike zbrinjavanja izbjeglica, predložio sam da se održi Regionalna konferencija na kojoj bi učestvovali predstavnici i svih novostvorenih država nakon raspada Jugoslavije i Albanije, a na kojoj bi se razmatrala sva pitanja vezana za izbjeglice i pravo na njihov povratak. Odgovorio mi je: „To! Organizujte takvu Konferenciju. Stejt department Sjedinjenih Američkih Država će vas podržati.“ Kao rezultat posjete ovog visokog zvaničnika Stejt departmenta SAD kao najvećeg donatora UNHCR-a, jedna američka humanitarna organizacija na čelu sa gospođom Džil Dejvison obezbijedila je pekaru, brašno, namirnice, prevoz i besplatnu dostavu hljeba i toplog obroka u Starom Baru i Sutomoru, đe su pomoć

pored izbjeglica dobijala lica u slučaju socijalne potrebe i penzioneri sa najnižim primanjima.

Zbog opstrukcije vlasti novonastalih država, Konferencija je održana mnogo godina kasnije u Sarajevu sa minimalnim ili nikakvim rezultatima. U tom kontekstu treba spomenuti Aneks VII Mirovnog sporazuma u Dejtonu, kojim se predviđa povratak izbjeglih u ranija mjesta boravka. Ovaj Sporazum se opstruiše, sa ciljem legalizacije etničkog čišćenja ostvarenog u ratu i predstavlja latentni izvor novih sukoba.

Na sastanku s ambasadorom jedne moćne države, ponovio sam prijedlog da se preduzmu sve raspoložive mjere za povratak izbjeglica na svoja imovinu stečenu prije ratnih dešavanja i regulišu sva prava koja im pripadaju i na taj način zatvori problem izbjeglištva na prostoru bivše Jugoslavije. Odgovorila mi je: „Ukoliko se sve tako riješi, Vi i ja ćemo ostati bez posla!“ Zamrznuti konflikt je ostao i ne nazire se njegovo razrješenje. Etimološki, naziv Balkan potiče od turskih riječi „bal“ – med i „kan“ – krv, područje meda i krvi.

Kako sam u toku izbjegličke krize sav svoj intelektualni i naučni potencijal usmjerio na praktična i teorijska istraživanja usmjerena na zaštitu izbjeglica i njihovih prava, o svojoj namjeri izrade doktorske disertacije obavještavao sam sve ambasadore, šefove misija i humanitarnih organizacija koji su dolazili u Crnu Goru. S ambasadorom jedne velike zemlje, članice Savjeta bezbjednosti UN s pravom veta na njegov poziv, razgovarali smo o izbjegličkoj problematici, kazao sam mu, da sam prilikom terenskih istraživanja svojim vozilom prolazio uzanim putem kroz Hercegovinu pored kojeg su bile crvene table sa upozorenjem „MINE.“ Kao inženjerski oficir znao sam što to znači. Ambasador mi je rekao: „I ja sam tuda prolazio, ali su me pratili i čuvali vojnici koji su bili u Avganistanu.“ I danas na području Hrvatske, BiH kao i na Kosovu postoje područja zasijana minama i neeksplodiranim ubojnim sredstvima koja nijesu razminirana, i predstavljaju dugogodišnju opasnost po civilno stanovništvo, naročito djecu.

Nesporno je utvrđeno da je 1999. godine područje Kosova, Srbije, BiH i rt Arza u Crnoj Gori bombardovano bombama sa osiromašenim uranijumom, što je kao i upotreba kasetnih bombi

zabranjeno međunarodnim konvencijama. Angažovao sam jednog naučnika – doktora nuklearne fizike iz Savezne Republike Njemačke, kojom prilikom smo zajedno s njegovim instrumentom obilazili mjesta na koja su pale bombe u cilju utvrđivanja da li ima radioaktivnog zračenja. Tu ideju sam saopštio ambasadoru jedne demokratske države, koji mi je rekao: „Ja sam bio na Kosovu. Instituti moje zemlje su istraživali na Kosovu. Ja ću Vam dostaviti rezultate istraživanja.“

Nedugo zatim, dostavio mi je podatke o mjestu udara svake bombe s osiromašenim uranijumom na području Kosova. Znajući za katastrofalne posljedice po život i zdravlje ljudi nakon Hirošime i Nagasakija, akcidenta u nuklearnoj elektrani u Černobilju, predložio sam profesoru Lukiću temu doktorske disertacije: „Uticaj radioaktivnog zračenja na izbjegličku populaciju“. Potrebno je da podobnost teme i referentnost kandidata prođu naučno-nastavna vijeća Fakulteta civilne odbrane i Univerziteta u Beogradu. Iskusni naučnik, prof. Lukić mi je rekao: „Kolega, Vi ste u pravu, ljudi će umirati, obolijevati i dugo patiti, ali potrebno je dugo vrijeme da dokažete posljedice radioaktivnog zračenja, broj oboljelih, broj preminulih i druge

brojne posljedice.“ Iz praktičnih razloga promijenili smo temu. Danas je na svim ovim područjima višestruko povećan broj kancerogenih oboljenja i onkoloških pacijenata. Ta se patologija ne istražuje, ne iz naučnih, već iz političkih razloga.

Pripadnici oružanih snaga Italije koji su u sklopu međunarodnih Mirovnih snaga boravili na Kosovu, ozračeni su (kao i drugi), obolijevali, tužili svoju državu i dobili odštetu.

Nakon više godina praktičnog rada s izbjeglicama i terenskih istraživanja u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Republici Srbiji i na Kosovu, na Univerzitetu u Beogradu sam dana 25. marta 2005. godine odbranio doktorsku disertaciju pod nazivom: „Mjesto i uloga Civilne zaštite u zbrinjavanju izbjeglica i interno raseljenih lica“. Tada je u svijetu bilo 24 miliona izbjeglica, a danas taj broj prelazi stotinu miliona.

Deset godina nakon odbrane doktorske disertacije, 2015. godine, na jednom naučnom skupu u Beogradu na kojem su učestvovali neki koji su prisustvovali javnoj odbrani, rekli su: „Kolega, Vi ste bili prorok. Vi ste doktorirali na pitanju jugoslovenskih izbjeglica, a sada milioni sa Bliskog istoka, Iraka, Libije, Sirije, Avganistana i drugih država sa tri kontinenta kreću prema Zapadnoj Evropi.

Tada je kancelarka Savezne Republike Njemačka dr Angela Merkel izjavila da će primiti 800 hiljada migranata. Preko Turske, Grčke, Italije, Sjeverne Makedonije, Srbije, Albanije, Crne Gore, BiH i Republike Hrvatske prešlo je, i danas prelazi na desetine hiljada ljudi. Basen Sredozemlja postao je plava grobnica za desetine hiljada muškaraca, žena i djece .

Tokom izbjegličke krize bilo je i kriminala i neprihvatljivog ponašanja. Ovakve društvene pojave ugroženosti stanovništva širokih razmjera zakonomjerno prati pojačana aktivnost pojedina i organizovanih kriminalnih grupa, kao što je trgovina ljudima i šverc humanitarne pomoći. Najdrastičniji primjer dogodio se u Baru odmah nakon prestanka bombardovanja, jula mjeseca 1999. godine. Organizovane kriminalne grupe sa prostora Srbije, Crne Gore, Kosova i Albanije okupile su u Baru više hiljada Roma, Aškalija i Egipćana iz regiona, kao najranjivije društveno-socijalne grupe uz lažno obećanje da će doći brod koji će ih odvesti u strane zemlje. Prevara se odnosila na činjenicu da broda nema, već će ih prevoziti u manjim čamcima u Italiju uz cijenu prevoza od 2 hiljade njemačkih maraka za odraslu osobu i 600 maraka za dijete. Zajedno sa predstavnicima UNHCR-a ubjeđivali smo ih da su prevareni i da odustanu.

Prema našim saznanjima već je bilo 36 utopljenih. Neki od izvršilaca su uhapšeni, procesuirani i osuđeni. Ista praksa se i danas sprovodi širom Mediterana ali u mnogo širem obimu. Bilo je i slučajeva preprodaje brašna i humanitarnih paketa.

Svu dokumentaciju o svim izbjeglicama sređenu po načelima arhivske struke, zajedno sa djelovodnim protokolom predao sam nadležnom opštinskom organu.

Kada sam kao član crnogorske delegacije na sastanku Jadranskojonske inicijative bio u Italiji, na licu mjesta sam se uvjerio s kojim izazovima se susrijeće Italija s emigrantima. Rimski pravnik, Marko Porcije Katon zapisao je: „Ono što je nevaljano od početka ne može se osnažiti protokom vremena.“

„Što se grbo rodi, vrijeme ne ispravi“, izreka je koju je koristio Valtazar Bogišić, tvorac Opšteg imovinskog zakonika.

Za svoj humanitarni rad dobio sam Priznanje od Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju – OSCE.

POVODOM 110 GODINA OD ROĐENJA MIHAILA LALIĆA

Borislav Jovanović

Mihailo Lalić is still very modern and indispensable author, both in the context of understanding contemporary Montenegrin reality he had foreseen in his works, and the context of dispersive considering the destiny of men in the dramatic struggle for the supremacy of ethics and humanity which, for Lalić, was synonymous with existence.

Prvo, glas pisca:

„A, možda, je to samo bol pjesničkog i spisateljskog nezadovoljstva na kakav smo osuđeni dok smo živi svi mi ovdje... Tješio sam ga koliko sam umio, ali ga nijesam utješio. Osjeća se usamljen, kaže, a ja sam mislio da sam samo ja osamljen“ – iz dnevnika *Prutom po vodi* Mihaila Lalića iz 1958.

Emil Zola je uzviknuo svoje „Optužujem“, Mihailo Lalić je na početku svojih dnevnčkih zapisa *Sam sobom* kao prolog uzviknuo tiho i burno: „Ne slažem se!“... I to je zanat.

„Napio sam se vode na potoku, a onda se opet sjetih Nika. Pored sve hrabrosti, on je, ipak, bio ograničen čovjek bez poleta i mašte. To što nije mogao da izdrži samoću, dokaz je da su mu nedostajale osobine neophodne za čovjeka veće vrijednosti.

Međutim, kad neko ima mašte i unutrašnje vatre u sebi, kao što ja imam tih stvari, onda mu samoća ne može naškoditi, niti ga navesti na pogrešan put. Mučna je samo u početku, ali poslije, kad se snađe i navikne, samoća čovjeka postiže da dođe do neslučenih otkrića i da njima obogati riznicu oslobodilačkih mašina“ – iz romana *Lelejska gora*, odjeljak „Šuma u tamnici“.

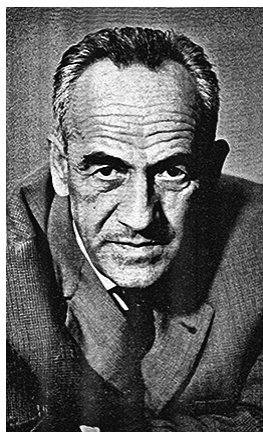
„Samoća je sam protiv svega“ – Lalić

...

Jeste, Mihailo Lalić je bio i usamljenik i buntovnik, i tihoidan i vulkanski uzrujan moralnim padom čovjeka uopšte – a cio smisao života vidio je u žilavoj, hrastovoj, etičkoj dimenziji ljudskog bića. To je za njega bila kvintesencija egzistencije uopšte. Jedino čovjekovo vrijeme – jedino čovjekovo spasenje od samog sebe prije svega. Izdaju slobode i rodoljublja, humanizma, smatrao je najtragičnijim činom kako pojedinca, tako i cijelog naroda. Bratoubilački rat nije opravdavao, nije mogao da shvati taj istorijski udes. Ali, isto tako nije mogao da shvati poklonstvo pred neprijateljem svoga naroda. Izdaju. Predaju pred onim što „Strah životu, kalja obraz često“. Jer bratoubilački rat ne izazivaju oni koji se bore za čast i dostojanstvo čovjeka, već oni koji su antipod svemu tome.

Tvrda je Lalićeva etika, tvrđa i od njega samog. Ona je magija koja ga je odvlačila u iskustvene i literarne samice i vraćala ga iz njih. Inatio se s njom, vjerujući da će je stići. Mučila ga je misao, kao što čovjeka muči dilema o postojanju Boga, zašto sva vremena nijesu čovjekova, a ne đavolja, prapoganska. Zašto smo svi uvijek u nekoj „svadljivoj sobi“ – kako je u romanu *Svadba* nazvao prostoriju u kolašinskom zatvoru đe se nalazilo oko četiri stotine robijaša – žrtava četničkog terora. Malo je poznato da je

Mihailo Lalić
(1914–1992)

Mihailo Lalić poslije preuzimanja tog zatvora od Njemaca i transporta kažnjenika prema Beogradu i dalje, odlučio da, za razliku od drugih, ne prihvati pomilovanje i odustajanje od svojih ideja koje mu je nuđeno, već se odlučio da ide tamo đe je otišao – u novi zatvorenički logor, koncentracioni logor u Grčkoj.

...

Značaj jednog pisca po nacionalnu literaturu mjeri se, prije svega, po insceniranju situacije u kojoj pojave tog pisca ne bi bilo uopšte, ili ako, bi se u jednom trenutku, apstrahovala činjenica da to djelo postoji. I u jednom i u drugom slučaju osjetila bi se velika praznina, kako u tematskom, tako i u esencijalnom volumenu onoga što u stvari jeste književni svijet i književna mapa Crne Gore Mihaila Lalića.

...

Sveukupna aktuelnost i pojava Mihaila Lalića jeste u tome što je njegovo književno djelo od zbirke *Stazama slobode* (1948) do

Staračkih poslanica ispisao jedan ogroman književno-tematski kompleks koji je rjetkost u nacionalnim literaturama. I od prvo-razrednog značaja. Taj koncept bavljenja Crnom Gorom od početka do kraja njegovog djela je izuzetan i dosljedan, kohezion, slojevit, poduhvat. Enciklopedijska transformacija crnogorskog rata i mira u dvadesetom stoljeću. Radi se o nečem što se iz svakog aspekta može nazvati „mega Montenegrina“.

Sve što je pisao, a napisao je mnogo, sve njegove trilogije i tetralogije posvećene su Crnoj Gori i njenim velikim trijumfima i tragedijama. Njenom uspravnom i lako prevrtljivom čovjeku, i njenom suštinskom biću odanom, prije svega, univerzalnim ljudskim vrijednostima.

...

Mihailo Lalić je u svakom od tri glavna pregaoca njegove literature. U Tadiji Čemerkiću, Ladu Tajoviću i Peju Grujoviću. Čemerkić je nepokolebljivi junak epskog zamaha, neokovane energije i hrabrosti. Čovjek – opomena i u najtežim izazovima. Lado Tajović je ličnost od intelekta, zatočen svojim idealom komunizma i samoćom. I hajkom na njega. Prepušten samom sebi. Vjerolomnik koji uprkos svih iskušenja to neće da bude. Proleter koji zna što hoće – ali vidi da sve jeste utopija koja ne mora biti to. On, poput njegovog autora, kao da odustaje od ideološkog utemeljenja da bi u škripcima svoje drame kao zamjenu prihvatio ideologiju života i ideologiju samoće. One mu u svojim misaonim proplamsajima daju nad-ideološko osvjetljenje života i smisao borbe sa inicijalnom ideologijom ili bez nje. Sve ostalo je vraćanje u neviđelicu.

Pejo Grujović je ličnost koja je okrenuta pozitivističkom pogledu na sudbinu svoga naroda u jednom vijeku. Um introspekcije

svih crnogorskih golgota, konfabulacija, i vrćenja u začaranom krugu. On u svom monološkom činu propituje i svoje i druge periode, smireno i studiozno, ne gubeći nit sa kontinuitetom istorije i života, crnih i kao po pravilu samo smjenjivih, istoidnih, povijesnih hronika.

...

I, danas poslije 110 godina od rođenja Mihaila Lalića, tridesetdvije godine od njegove smrti i šezdesetogodišnjeg stvaralačkog rada, i njegovog mučenja sa svijetom i svijeta sa njim, Mihailo Lalić je tu. Njegov, kao u kamen isklesan lik, bdije nad stoljećem u kojem je živio, ali ne samo nad njim. Bdije i u nama. Ali samo za one čitaoce koji nijesu brzoidnog i tabloidnog pogleda na sopstveno i tuđe iskustvo, već moraju kao intelektualni imperativ imati strpljenja, totalne uključenosti, u ono što piše u Lalićevim romanima, pripovjetkama, dramama, i, posebno, njegovim dnevničkim i memoarskim zapisima i porukama – *Prelazni period* (1988), *Sam sobom* (1998) *Prutom po vodi* (1992), *(godina njegove smrti)*, *Epistolae seniles*, odnosno, *Staračke poslanice* (1995).

Mihailo Lalić je vidio Crnu Goru onako kako je ona videla njega. Ili je šćela i hoće da ga vidi. I nijesu se mimoišli. Očitavaju se jedno u drugome kao tamna I dobra knjiga u tamnoj i dobroj knjizi. Čitajući Crnu Goru svog i svih vremena čitao je i sebe. Pesimistički optimista i optimistički pesimista. A Crna Gora i njena sudbina je samo metafora svijeta u malom.

...

Mihailo Lalić, uvijek među nama... I kad pomislimo da tako nije. Njegov *Pramen tame* ne silazi sa crnogorskog horizonta, a

i ne samo crnogorskog. Njegovi neophodni „raskidi“ su još uvijek na čekanju. Ne, poput Nika Sajkova, već, Lada Tajovića. Lalić je, zapravo, iza sebe i pred sobom ostavio cijelo jedno stoljeće samoće i otpora. Bio jesvoj junak i antijunak. Nesebično se suočavajući sa sobom cijelog vijeka i ostavljajući nam to kao stamen i priručni testament.

PETROVIĆI NJEGOŠI: CRNOGORSKI METAISTORIJSKI DRAMSKI PEJZAŽ

Janko Ljumović

The paper considers the role of the Petrović Njegoš dynasty in the development of dramatic art and theatre through the works of Petar II Petrović Njegoš and Nikola I Petrović Njegoš. Their writings represent a great segment of the national dramatic heritage and the constant inspiration of the contemporary theatre repertoire. In the field of contemporary Montenegrin drama, the members of the Petrović Njegoš dynasty are heroes placed in a historiographical metafiction who follow us in the challenges of our own time.

Članovi dinastije Petrović-Njegoš, kao dramski autori i junaci savremenih drama predstavljaju osoben i nezaobilazan segment repertoara unutar crnogorskog pozorišnog sistema. Drama i pozorište su elementi zbog kojih se izdvajaju od nekih drugih dinastičkih biografija, jer su njeni članovi bili i dramski pisci, ali i sanjari pozorišnog života, što ih već čini sličnima sa nekim drugim dinastijama. Kraljevi i carevi su voljeli pozorište, jer je pozorište od osnivanja nacionalnih teataru širom Evrope reprezentovalo moć politike i kulture. Poput recimo, austrougarskog vladara Franca Jozefa čije naglo odsustvo na predstavama istorija opisuje ovako: „Mjesto gdje je moralno srce Carstva trebalo kucati bilo je prazno. Sam Franjo Josip, koji je u mladosti bio strastan ljubitelj kazališta, nenamjerno je ojačao taj dojam.

Carska loža bila je rezervirana za cara i njegovu obitelj u svakom kazalištu u Carstvu, bila je poput krune i središnji dio arhitekture kazališta, presvučena crvenim baršunom s carskim dvo-glavim orlom na vrhu. Nakon ženine smrti Franjo Josip gotovo više nije išao u kazalište. Carske lože od Lavova do Trsta desetljećima su zjapile prazne i, umjesto da udaljene gradove povezuju s carskom slavom, samo su služile kao stalan podsjetnik na prazninu u središtu habsburškog svemira.“ (Blom, 2015: 71)

Produkcija dramskog teksta i pozorišnog repertoara koja za polazište ima dinastiju Petrović-Njegoš, stvara poseban suodnos između autora i publike, kao i različiti oblici umjetničkih djela koja se bave istorijom i istorijskim ličnostima od značaja za zajednicu. Takav repertoar uspostavlja specifičan segment dramskog opusa koji pripada istorijskim ili metaistorijskim dramama i koji determiniše razvoj nacionalnih dramaturgija uz različite rediteljske strategije i autorske postupke. Unutar pozorišne istoriografije i teatrologije takav repertoar čita se kao ključni označitelj nacionalne dramaturgije, kako unutar kruga dramske klasike, tako i savremene domaće drame. Takav repertoar posebno determiniše i identitet teatra, kao prepoznatljivo mjesto produkcije domaće drame koja počiva na ključnim označiteljima nacionalne istorije, i koji se uglavnom vezuje za nacionalna/narodna pozorišta. Nacionalna pozorišta, naravno nijesu i jedina mjesta produkcije takvih projekata.

Pet vladara dinastije Petrović-Njegoš, od ukupno sedam, su dramski akteri. Oni su autori dramskih djela i junaci u djelima savremenih autora. To su Petar I Petrović-Njegoš, Petar II Petrović-Njegoš, knjaz Danilo I Petrović-Njegoš i knjaz i kralj Nikola I Petrović-Njegoš. U *Gorskom vijencu*, najizvođenijem djelu Petra II Petrovića-Njegoša, glavni lik je vladika Danilo, rodonačelnik dinastije Petrović-Njegoš. Osim njih, crnogorski dramski pisci u fokus stavljaju knjeginju Darinku, suprugu knjaza Danila i crnogorske princeze Kseniju, Zorku i Jelenu,

kao glavne likove savremenih dramskih tekstova. Osim njih imamo čitavu galeriju i drugih ličnosti dinastije. Kada se to tako postavi članove dinastije Petrović-Njegoš čitamo kao *dramatis personae*, termin koji Patris Pavis zaključno definiše kao „najširi generički pojam kojim se označava osoba (karakter, lik, tip, uloga, junak)“. (Pavis, 2004: 66) Dodajmo da je i još jedan vladar iz dinastije ostavio iza sebe književna djela. To je Petar I Petrović-Njegoš, i preko trista sačuvanih Poslanica i sedam junačkih pjesama. S druge strane njihovo „pojavljivanje“ uz druge likove iz djela dramske baštine i savremenih drama, kreira galeriju antologijskih likova crnogorske dramske književnosti i pozorišta, bilo da su to fiktionalni likovi u književnim djelima, prije svega dramskim, ili su to istorijske ličnosti.

Cilj ovog rada jeste mapiranje dramskih tekstova i predstava koje za polazište imaju nasljeđe dinastije Petrović-Njegoš. Kroz čitanje dinastije Petrović-Njegoš u pozorištu, čitamo i specifičnosti pozorišnih politika ili temu pozorišta u kontekstu, odnosno prožimanje društvenih, političkih i ideoloških aspekata i repertoarskih i autorskih strategija i pozicija. Priča o njihovom odsustvu sa repertoara jeste i priča diskontinuiteta u razvoju pozorišta u Crnoj Gori nakon 1918. godine ili njegovog razvojnog karaktera nakon Drugog svjetskog rata koji se suočavao sa izazovima profesionalizacije i uspostavljanja pozorišnog sistema kakvog danas poznajemo, kao i sa standardima umjetničke produkcije koji su mogli da odgovore izazovima složenosti samih djela i adekvatnim rediteljskim i dramaturškim postupcima koji bi doveli do uspješnih predstava. Konstrukcija nacionalnih istorija i nacionalnih mitologija u pozorištu, kao produžene ruke politike ili pak njena kritička savremena interpretacija i nerijetko ironijska dimenzija, nijesu samo dva moguća aspekta za mapiranje pozorišnog repertoara domaće drame, već su ona samo okvir za dodatnu klasifikaciju dramskih tekstova i predstava koje grade složen sistem značenja

i žanrova, pozorišta koje se u konačnom tiče zajednice, kakva god bila ta zajednica u svom političkom ili kulturnom značenju. Pozorište možda utopijski teži da ona bude bolja, ili da je ono katalizator društvene promjene. Svaki od mapiranih naslova može biti poseban predmet rada.

Dramsko nasljeđe ili dramska klasika u crnogorskoj dramaturgiji započinje djelima Petra II Petrovića-Njegoša i Nikole I Petrovića-Njegoša. Repertoar baziran na njihovim djelima dugo vremena je bio potisnut iz pozorišta, a reafirmacija njihovog dramskog nasljeđa započinje devedesetih godina XX vijeka. Na scenu dolaze i novi dramski tekstovi. Devedesete godine XX vijeka su godine dezintegracije druge Jugoslavije i unutar tog procesa otvara se ideja obnove državnosti Crne Gore. Tako 1994. godine nastaje dramski tekst i predstava *Princeza Ksenija od Crne Gore*, autorke Radmile Vojvodić, prvi savremeni dramski tekst koji u fokus stavlja dinastiju Petrović-Njegoš. Teatrološka zona tumačenja toj drami daje status prelomnog događaja u istoriji „tranzitnog“ dramskog teksta u Crnoj Gori (Nelević, 2008: 6). Interes za istorijom u dramama koje slijede i predstavama koje nastaju počevši od *Princeze Ksenije od Crne Gore* predstavlja uzbudljiv arhiv koji može proizvesti posebnu ili novu antologiju dramskih tekstova koji referišu na postavljenu temu. Od *Princeze Ksenije od Crne Gore* Radmile Vojvodić do dramskog teksta Maje Todorović *Šćeri moja*, koje se pišu iz ženske perspektive. U prvoj antologiji savremene crnogorske drame *Dramski tranzit – antologija dramskih tekstova u Crnoj Gori 1994–2005*, ističe se da je takav dramski tranzit rodno decentriran i da se marginalna ženska pozicija pojavljuje kao najuzbudljiviji resurs osporavanja institucionalizovanih istorijskih naracija, koja se dekonstruišu sa marginalnih pozicija (Nelević, 2008: 11). Pozorišta u odnosu na istoriju, ili junakinja u odnosu na junake kao nosioce ideološke moći.

Mapu dramskih tekstova koja ulazi u postavljeni okvir čitanja čine drame koje ulaze u polje dramske klasike i savremeni dramski tekstovi.

Dramski klasici, otvaranja pozorišta i autorski projekti

Dramsku klasiku čine djela *Gorski vijenac* (1846), *Lažni car Šćepan Mali* (1851) i *Luča mikrokozma* (1845) Petra II Petrovića Njegoša, i drame Nikole I Petrovića-Njegoša *Balkanska carica* (1886) i *Knjaz Arvanit* (1895) i komedija *Kako se ko rodi* (1896). Na osnovu drame *Balkanska carica* nastaje i libreto za operu *Balkanska carica* u obliku klavirskog izvoda, djelo italijanskog kompozitora Dionizija de sarno San Đorđa (1891). Djelo je premijerno je izvedeno u Trstu iste godine kada je i nastalo. *Gorski vijenac* u formi scenskog oratorijuma za hor, sola, recitatore i orkestar nastaje 1957. godine kao svečana predstava u čast Dana oslobođenja Beograda. Libreto po Njegoševom djelu potpisuju reditelj Radomir Raša Plaović i kompozitor Nikola Hercigonja, a muziku Nikola Hercigonja.

Opera *Balkanska carica* biće izvedena u Crnoj Gori, 117 godina od svog nastanka. Produkcija prve crnogorske nacionalne opere *Balkanska carica* svoju premijeru imala je na Cetinju 2008. godine u koprodukciji Crnogorskog narodnog pozorišta i Muzičkog centra Crne Gore, Autorski tim su činili Radovan Papović (orkestracija), Radmila Vojvodić (režija i adaptacija) i Žarko Mirković (muzička direkcija). Sto godina je bilo potrebno da se desi i premijera jedine komedije kralja Nikole I. *Kako se ko rodi* u režiji Blagote Erakovića praizvedbu ima u Crnogorskom narodnom pozorištu (1998). Predstava je uspjela svojim trajanjem od ukupno deset sezona na repertoaru da stekne status prave narodne predstave, vjerovatno baš onako kako je i sam pisac priželjkivao, ali nije imao priliku da njegova

komedija bude u ravni s njegovom najizvođenijom istorijskom dramom *Balkanska carica* koja je nalazila svoj put u različitim scenskim izvedbama u vrijeme Knjaževine Crne Gore (Ljumović, 2020: 51).

Predstavom *Balkanska carica* po njegovom dramskom tekstu i svojom besjedom Nikola I je 16. maja 1910. godine proglasio otvorenim Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište Zetski dom. Prve predstave na repertoaru pozorišta bili su dramski tekstovi Nikole I, pomenuta *Balkanska carica* i *Knjaz Arvanit*. Nikola I je poput austrougarskog Franja Josifa bio veliki ljubitelj pozorišta, ali za razliku od austrijskog imperatora bio je i dramski pisac. Njegova sklonost ka pozorištu svakako čini njegovu biografiju dodatno zanimljivom građom za istraživanje, ali mu daje i još jednu titulu – prvog komediografa crnogorske dramaturgije, autora komedije *Kako se ko rodi*. Kralj Nikola je u rukopisu ostavio autobiografiju, memoare i putopise koji su objavljivani nakon njegove smrti. Pisao je i lirske pjesme. Sabrana djela kralja Nikole objavljena su prvi put 1969. godine. Nikola I je ostavio u nasljeđe i fragmente dvije drame, *Vukašin*, kao svoj prvi dramski tekst koji je objavio samo u fragmentima (1867), zatim *Husein-beg Gradašćević*, objavljenu u dva odlomka 1937. i 1969. godine i za koju se smatra se da je ili nedovršena ili u cjelosti nesačuvana, bio je autor jedne pozorišne igre za djecu, koja je predstavljena samo u dvorskom krugu i koja do sada nije pronađena u rukopisu.

Za razliku od dramskog opusa Nikole I, ključna djela Petra II Petrovića-Njegoša naknadno su se čitala i kao dramska djela, kako to ističu teoretičari i istoričari književnosti, dok teatrolozi ističu probleme u scenskim čitanjima Njegoševog djela koja su dugo važila u jugoslovenskom pozorišnom kontekstu. Od tri ključna Njegoševa djela dva su istorijske drame – *Gorski vijenac* i *Lažni car Šćepan Mali*, a savremena literatologija dramske elemente prepoznala je u filozofskome spjevu *Luča*

mikrokozma. U Njegoševu djelu crnogorska književnost XIX vijeka prešla je ubrzanim putem tokove triju poetika – od elemenata klasicizma, preko romantizma u dramskome spjevu *Gorski vijenac* do realizma *Lažnoga cara Šćepana Malog* (Radoman, 2013: 110).

Predstavom *Gorski vijenac* Petra II Petrovića-Njegoša u režiji Branislava Mićunovića otvoreno je i obnovljeno Crnogorsko narodno pozorište 25. maja 1997. godine.

U pozorišnoj istoriji Crne Gore nakon II svjetskog rata predstave na osnovu djela Petra II Petrovića-Njegoša, nastaju u produkciji različitih crnogorskih pozorišta i festivala. Izdvaja se *Gorski vijenac* brojnošću izvedbi, baš kao što je i samo književno djelo doživjelo najveći broj izdanja i prevoda. *Gorski vijenac* je preveden na skoro sve evropske jezike, kao i na kineski i japanski jezik. Na južnoslovenskom jezičkom području objavljen je u preko osamdeset izdanja. Glavni lik *Gorskog vijenca* je vladika Danilo, rodonačelnik dinastije Petrović-Njegoš, kroz koga pratimo vladarske i intimne dileme u kontekstu vječne borbe dobra i zla, pisan u vremenu koje je bilo predvorje evropske revolucije 1848. godine i romantičarskog zanoša mnogih velikana tog doba. *Gorski vijenac*, kao narodna drama koju je pisac nazvao istorijskim sobitijem je „događaj u dramskom, a ne u epskom smislu“ (Đurović, 2006: 75).

Gorski vijenac u Crnogorskom narodnom pozorištu je četiri puta premijerno prikazan. Prva izvedba *Gorskog vijenca* u adaptaciji i režiji Nikole Vavića u produkciji Narodnog pozorišta u Titogradu, premijerno izvedena u Zagrebu 11. decembra 1960. godine povodom stogodišnjice Hrvatskog narodnog kazališta. Drugu izvedbu rediteljski potpisuje Blagota Eraković, u adaptaciji Miladina Ševarlića, a premijera je izvedena 28. decembra 1973. godine u Crnogorskom narodnom pozorištu. Treća izvedba *Gorskog vijenca* u adaptaciji i režiji Branislava Mićunovića otvara obnovljeno pozorište 25. maja 1997. godine, a

čevrtu produkciju režira slovenački reditelj Diego de Brea u adaptaciji Žanine Mirčevske (17. decembar 2010). Slobodan Milatović potpisuje adaptaciju i režiju *Gorskog vijenca* u produkciji pozorišta DODEST, premijerno izvedenu 8. jula 1986. godine u Titogradu (danas Podgorica). *Gorski vijenac* nastaje i u adaptaciji, režiji i izvođenju Veljka Mandića i Bora Begovića 1975. godine, označen kao „dvoglasni *Gorski vijenac*“ u produkciji Republičkog centra za kulturno-umjetničku djelatnost, a predstava je igrana i na Dubrovačkim ljetnjim igrama. Iste godine u CNP-u premijerno se izvodi još jedna kamerna izvedba *Gorskog vijenca* pod nazivom *Sat sa Njegošem* u režiji i adaptaciji Blagote Erakovića. Navedeni primjeri *Gorskog vijenca* su primjeri kamernih formi izvođenja djela o kojima detaljno piše Milorad Bošković u svojim tekstovima objavljivanim u različitim periodima od 1981. godine u časopisu *Stvaranje* („Njegoš na jugoslovenskim scenama“), pa do članka u *Matici* 2017. godine (Predstave „Gorskog vijenca“). Njegošem u pozorištu bavili su se i teatrolozi i pozorišni kritičari Ratko Đurović i Sreten Perović, kroz teatrološke studije i članke objavljene u časopisima i autorskim monografijama.

Djelo *Lažni car Šćepan Mali* premijerno je izvedeno u Crnogorskom narodnom pozorištu i na festivalu Grad teatar. Predstavu u CNP-u 1969. godine režira Blagota Eraković, obnovljenu osamdesetih godina, a na festivalu Grad teatar u Budvi režiju Njegoševog djela potpisuje Dejan Mijač. Slobodan Stojanović, dramaturg predstave potpisuje adaptaciju i autor je novog epiloga, koji je po ocjeni kritike reditelju dao predložak i mogućnost da predstava ima savremenu konotaciju (Radunović, 2017:62). Predstava je rađena u koprodukciji Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu i Grada teatra, premijerno izvedena u avgustu 1993. godine. Predstava je obnovljena i premijerno izvedena 3. oktobra 1997. godine i bila je na repertoaru Crnogorskog narodnog pozorišta, koje se pridružuje koprodukciji projekta.

Izvan Crne Gore, Njegošev *Gorski vijenac* imao je dvije izvedbe u Narodnom pozorištu u Beogradu. Prva izvedba je realizovana kao svečana predstava povodom 100 godina od smrti Njegoša i desetogodišnjice Narodne revolucije u režiji Radomira Raše Plaovića, koji je tumačio lik Vladike Danile, drugi *Gorski vijenac* režira Vida Ognjenović, a adaptaciju potpisuju Borislav Mihajlović Mihiz i Matija Bećković. Pozorišna kritika predstave naslanja se na mnogobrojne teatrološke analize koje istražuju razloge neuspjeha scenskog izvođenja i činjenicu da Njegoševo djelo nije zaživjelo na repertoarima pozorišta u jugoslovenskom kontekstu (Selenić, Perović, Đurović). Naslovi kritika znakovito ističu taj problem, koji će se tek kasnije prekinuti biti prevaziđen („Reč visko, a scena poniže“, Feliks Pašić, *Večernje Novosti*, Beograd i „Nekritički, uz gusle i narodnu nošnju“ Nevena Todorović, *Književna reč*, Beograd).

Njegoš je glavni junak i dvije monodrame, *Ja, rade Tomov* u izvedbi Gojka Šantića, premijerno izvedene u Jugoslovenskom dramskom pozorištu 1979. godine i *Potonja ura Njegoševa* po tekstu Slobodana Tomovića, u režiji Blagote Erakovića, u kojoj ulogu Petra II Petrovića-Njegoša tumači glumac Crnogorskog narodnog pozorišta, Slobodan Marunović. Monodrama u izvedbi Slobodana Marunovića predstavlja i pozorišni fenomen, jer je živa i izvodi se širom svijeta od 1988. godine kada je premijerno izvedena u Crnogorskom narodnom pozorištu.

Preokret u scenskom čitanju *Gorskog vijenca* nastaje režijom Branislava Mićunovića, predstavom kojom je otvoreno obnovljeno Crnogorsko narodno pozorište 1997. godine. Pozorišna kritika ističe da je predstava dekonstruisala Njegoševo kulturno djelo „najsloženiju sliku mentaliteta i karaktera crnogorskog naroda i njegove (donekle mitizirane) istorije“, kao i činjenicu da reditelj „nije poslušao ni crnogorske ni srpske nješkošologe“ i da je „klasičnu žrtvenu borbenost Crnogoraca podveo pod kritičku lupu, oslobodio se epskih obaveza i folklorne tradicije“ (Perović, 2014: 275).

Koliko je „dramatična“ bila izvedba Mićunovićevog *Gorskog vijenca*, svjedoči i refleksija na predstavu od dijela javnosti koja ne samo da nije razumjela poetiku savremenog pozorišta, već je u samoj predstavi „prepoznala“ njenu političku opasnost, ali i više od toga. Jeromonah (Jovan) Ćulibrk u časopisu *Luča* kaže: „Svetinja se ne može pretvoriti u igru“. Dalje ističe da je *Gorski vijenac* sveštenički umjetnički tekst, da je Vojvoda Draško u predstavi žrtva Maršalovog plana, jer, kako ističe autor eseja, i datum premijere poklopio sa pedesetogodišnjicom Maršalovog plana.¹

Ideja pozorišta, naravno, daleka je stavovima ukidanja igre, igra je zasnovana na materijalu za diskusiju, a savremeno pozorište kada bira dramsku klasiku koja poput *Gorskog vijenca* ima dodatnu „težinu“ da ga uspješno osavremenjava. Otklon od mitomanskog, bijeg od patetičnog logičan je izbor u vremenu kada je tragičan raspad Jugoslavije bio određen povampirenim mitomanskim politikama. Dobijenih sedam Sterijinih nagrada na Sterijinom pozorju (1998) dokaz je uspješnosti i predstave i prava na igru.

Zanimljiva je refleksija bosansko-hercegovačkog pisca Ahmeda Burića i na predstavu *Gorskog vijenca* koju režira prvi izvanjac, Diego de Brea, četvrtog *Gorskog vijenca* u produkciji Crnogorskog narodnog pozorišta od osnivanja do danas. „I tu negdje staje i ona priča o melanholiji, koja me je obuzela nakon gledanja ove predstave. Razumije li iko izvan ovdašnjega konteksta naše muke i probleme? Skoro da ne... Jer, kakvog je gledaoca, ako je uopće Njegoš mogao zamisliti, ako ne zamišljenog, u stvarnost, nesigurnost, a zagledanog, kakav je ovaj što ovo ispisuje? I zato je svako novo, znalačko, čitanje *Gorskog vijenca* značajan doprinos.

¹ Tekst pod nazivom „Politička poetika Crnogorskog narodnog pozorišta – *Gorski Vijenac* kao žrtva Maršalovog plana“, objavljen u časopisu Filozofskog fakulteta u Nikšiću *Luča*.

Za one koji budu čitali u budućnosti.“²

Da ga stvarno razumijemo, jer Njegoševo djelo je od Njegoševe smrti do danas predmet učitavanja nacionalističkih diskursa, zloupotreba i obračuna u kojima mu se pripisuje čak i genocidni narativ. Da je drugačije, možda bismo danas svjedočili drugačiju društvenu zbilju kako u Crnoj Gori, tako i u regionu, koja bi u svojoj emancipaciji zaista znala da se nosi sa svojim Genijem. Zbog takvog konteksta važna su scenska tumačenja Njegoševih djela o kojima govorimo, jer ona počivaju na demitologizaciji i dekonstrukciji koja se itekako odnose na diple i gusle koje nikako da spakujemo, baš kao ni i puške. Teško ide oslobađanje od epske obaveze i folklorne tradicije i zato je važno da i u budućnosti svjedočimo novim pozorišnim i performativnim tumačenjima Njegoševih djela, ukoliko vjerujemo u moć kulture i moć pozorišta, ili umjetnosti u funkciji društvene promjene. Takvo čitanje Njegoša potvrđuje i stanovište da je svaka kultura opterećena jednim brojem klišeja, a u crnogorskoj kulturi je to u slučaju čitanja Njegoševog djela u pozorištu važno dugo. Prilazi mu se uz smjelo napuštanje historicističkih i rekonstrukcijskih diskursa, aktuelizuju se teme učitavanjem savremenih gledišta, dekonstruiše se njegovo djelo bez prijetećih i razarajućih nagovještaja i ne potire slojevitost izvornog teksta (Vojvodić, 213: 165).

Njegošev život i djelo su inspiracija za različite autorske projekte koji su nastali u produkciji crnogorskih pozorišta i festivala. Po motivima *Luče mikrokozma* nastaje autorski projekat Radmile Vojvodić i Paola Mađelija, predstavu *Njegoš, vatre* (2010). Prozna djela Petra II Petrovića-Njegoša su bila polazište za predstavu *San na Božić* u režiji Lidije Dedović (2013), a Njegoš i refleksija njegovog djela scenski materijal za autorski projekat Paola Mađelija, predstavu *Njegoš i ja* (2013). Predstave iz 2013. godine bile su dio Jubileja 200 godina od

² Burić, Ahmed: „Odmak od neizvjesne prošlosti“, *Pobjeda*, 07. 03. 2017.

rođenja Petra II Petrovića-Njegoša realizovane u koprodukciji Međunarodnog festivala Kotor art, Crnogorskog narodnog pozorišta i Kraljevskog pozorišta Zetski dom. Sve tri predstave nastaju u estetici ambijentalnog pozorišta, kao dio programskog segmenta Kotor arTeatar premijere, prva u napuštenom zatvoru u Starom gradu, druga u prostoru zatvorenog bazena devastiranog hotela Fjord i treća u diskoteci Maximus. *Njegoš, vatre* autori čitaju „i duhom Džojisa i duhom Joneska, gestom grafita i video arta, spontanošću i humorom performansa i stvarnošću zatvorskog prostora“, kako se navodi u katalogu predstave. Performativan pristup bio je princip i predstave *Njegoš i ja*. Autorski pogled ili sjećanje Paola Mađelija na prvi susret sa Crnom Gorom i Njegošem. Nakon tako intimnog, nostalgичnog i kritičkog okvira predstave, u kojoj se preklapaju velike i male/privatne istorije, logično i poetično odzvanjaju Njegoševi stihovi iz *Luče mikrokozma* unutar prostora devastiranog fotela Fjord i njegovog zatvorenog bazena, sada već porušenog zdanja nekadašnje sunčane strane istorije turizma grada Kotora:

S točke svake pogledaj čovjeka,
kako hoćeš sudi o čovjeku –
tajna čojku čovjek je najviša.
Tvar je tvorca čovjek izabrana!
Ako istok sunce svjetlo rađa,
ako biće vri u luče sjajne,
ako zemlja priviđenje nije,
duša ljudska jeste besamrtna,
mi smo iskra u smrtnu prašinu,
mi smo luča tamom obuzeta.

Željka Udovičić Pleština dramturškinja u katalogu predstave ističe: „Njegoševe stihove ne citiramo kao nešto uzvišeno i nedodirljivo, nego ih koristimo stavljajući ih u suvremeni

kontekst, kao replike koje se dobacuju, ili kao neke narodne mudrosti koje su u stanju profunkcionisati u ovom društveno-političkom kontekstu. Jer dobri pjesnici žive zauvijek, i zato im ne treba pisati nekrologe, nego se sa njima treba igrati, svađati, kritički ih promišljati – jedino to znači da su još uvijek živi, i da nas se još uvijek tiče ono što su imali za reći.“

Iste godine, kao programski segment jubileja, premijerno se realizuje i scenska bajka *Njegoš za djecu – kako rastu veliki ljudi* u okviru Kotorskog festivala pozorišta za djecu i mlade, koja se bavi Njegoševim djetinjstvom. Projekat autorski potpisuju reditelj Petar Pejaković i glumci Mišo Obradović i Slaviša Grubiša.

U nasljeđe imamo i dramski tekst Vićenca Jelčića iz 1860. godine pod nazivom *Ubojstvo Danila Petrovića Njeguša*, koje je autor napisao mjesec dana nakon ubistva knjaza Danila u Kotoru. Tekst je pronađen šezdesetih godina XX vijeka. Ratko Đurović ističe da se rijetko desilo da je tako brzo napisan neki dramski tekst inspirisan tek odigranim zbivanjem (Đurović, 2006: 131). Drama nije doživjela izvođenje.

Nove drame, potisnuta istorija i kultne predstave

Arhiv savremenih dramskih tekstova koji za polazište ima ličnosti dinastije Petrović-Njegoš nastaje dramskim tekstom *Princeza Ksenija od Crne Gore* Radmile Vojvodić i praizvedbom u režiji autorke u Zetskom domu na Cetinju (1994). Život princeze Ksenije bio je motiv pisanja kultne drame i predstave autorke Radmile Vojvodić *Princeza Ksenija od Crne Gore*, koja je jedna od najznačajnijih predstava u istoriji crnogorskog savremenog pozorišta. Dramaturškinja Borka Pavićević za prvo objavljeno izdanje drame koja se podnaslovu imenuje kao *Izgnanička tugovanka doma Petrovića* (1995) piše: „Njeno ljudsko iskustvo, njeno istorijsko pamćenje, karakter i osećaj

misije nalažu joj podloge da se sa ljudima i sa narodima, sa muškarcima i sa državama može živeti i postojati samo sloboda 'sa', dakle ne ni 'od', niti 'za'. Čitav politički i ljudski, svetoznazorni, program *Princeze Ksenije* bio bi neka vrsta klasičnog i modernog prosvetiteljstva. Tu tendenciju, takvo viđenje domovine pojačava izgnantsvo, iz daljine Crna Gora se Kseniji ukazuje i kao uspomena i kao utopija.“ Predstava je stekla status kulturne predstave, kako po broju igranja, tako i reakcijama publike i pozorišne kritike i stručne javnosti na festivalima. Taj kulturni projekat, kako piše Sreten Perović, „postao je simbolom preispitivanja nacionalnih iluzija, pregrijanih istorijskih pregnuća, uzaludnih žrtava, ali i simbolom samoosvješćenja kroz autoironiju“, i zaključuje „bez ironije nema ni prave nacionalne samokritičnosti, pa ni samoobnove“ (Perović 2005, 77). Jedan dramski tekst i predstava otvorili su proces pozorišnog djelovanja u kontekstu istorijskog sjećanja, odnosno izvlačenje iz ormana tema i ličnosti koje su označavale mjesta istorijske traume Crne Gore u XX vijeku. *Princeza Ksenija od Crne Gore*, otvara i temu istraživanja dokumenata, koja su bila potisnuta iz zvaničnih reprezentacija istorije. Predstavlja primjer uvođenja u javni diskurs potrebe suočavanja sa onim identitetskim pitanjima koja su, posebno u kontekstu traumatičnih devedesetih godina XX vijeka, bila važna kako u potrebi suočavanja sa sopstvenom istorijom, tako i sa zbiljom u kojoj je postojala realna opasnost novog potiranja Crne Gore u postjugoslovenskoj verziji tzv. „krunje Jugoslavije“ (Ljumović, 2016: 23).

Mirko Kovač po narudžbi Crnogorskog narodnog pozorišta piše dramu *Lažni car*, koja se premijerno izvodi povodom 50 godina pozorišta (2003). Adaptaciju i režiju potpisuje Branislav Mićunović. Drama *Lažni car* Mirka Kovača dovodi u pitanje tradicionalni istorijsko-nacionalni identitetski diskurs, fokusirajući se na temu konstruisanosti istorijskog znanja (Nelević, 2011: 11). Pozorišna kritičarka Darinka Nikolić ističe

u prvi plan temu identiteta u predstavi *Lažni car*, „...u maniru postmoderne, tematizuje/travestira samu istoriju, pronalazeći uporište u jednom monologu u Kovačevom tekstu koji upravo govori o ambivalentnosti (istorijske) istine (...sve naše istine i jesu i nisu. Ondašnje dvojbe, još su dvojbe...)“³ Analizirajući izvedbu *Lažnog cara* u režiji Branislava Mićunovića, teatrološkinja Maja Mrđenović ističe da „glavni lik Kovačeve drame poredi istoriju s ‘lošom glumom u ofucanim kostimima’ (Kovač 2003, 23) i da je možemo okarakterisati kao historiografsku metafikciju (Hačion, 1996, 179), koja teži da prikaže i istoriju i fikciju kao konstrukte“ (Mrđenović, 2020: 94).

Zatim slijedi drama *San o Svetom Petru Cetinjskom*, autorke Mirjane Drljević koja je imala praiizvedbu u Crnogorskom narodnom pozorištu u adaptaciji i režiji Branislava Mićunovića (2006). Ubistvo knjaza Danila u Kotoru, 1860. godine je bio inspiracija piscu Mirku Kovaču da napiše dramu *Danilo* za koju Filip David ističe da je priča kratkog života i vladavine koja ima „težinu šekspirovske tragedije“. Praizvedbu druge Kovačeve drame na repertoaru Crnogorskog narodnog pozorišta režira Radmila Vojvodić (2007). Drama *Šćeri moja* autorke Maje Todorović svoju prazivedbu ima takođe u Crnogorskom narodnom pozorištu u režiji Ane Vukotić (2016). Autorka drame zapisuje u katalogu predstve: „Iako su junaci drame *Šćeri moja* istorijske ličnosti, ovo nije istorijska drama.“ Glavna junakinja drame je knjeginja Zorka Petrović-Njegoš (kasnije Karađorđević). Treba istaći da je *Šćeri moja*, nagrađeni tekst na Konkursu Crnogorskog narodnog pozorišta za najbolji savremeni domaći dramski tekst, konkursa koji je tematski bio određen naslovom *Izgubljeno-nađeno: dramska rempairanja novije crnogorske istorije*. U obrazloženju žirija istaknuto je da je on feministička dekonstrukcija istorijskih ličnosti, drama koja vješto kombinuje

³ *Obnova, uspon, decenija* (ur. Milovan Radojević, Goran Bulajić). 2007. Podgorica: CNP. str. 220.

dokumentarne, usvojene istorijske narative i alternativnu, marginaliziranu žensku istoriju.⁴ Duodrama *Prevlaka*, autorke Nataše Nelević je takođe primjer metaistorijske fikcionalne drame, objavljene 2016. godine koja polazi od jedne istorijske činjenice, tajnog noćnog susreta između kontese Katarine Vlastelinović i vladike Petra II Petrovića-Njegoša u avgustu 1845. godine na Miholjskoj Prevlaci. Kroz lik Katarine se propituje pozicija žene koja se beznadežno i tragično suprotstavlja ideologiji „krvi i tla“ (Maja Mrđenović), kroz fikcionalnu rekonstrukciju jednog susreta o kome nagađanja, kako ljubavna, tako i politička do današnjeg dana nijesu prestala.⁵

Jelena od Savoje (1872–1952), crnogorska princeza iz dinastije Petrović-Njegoš i kraljica Italije junakinja je dva savremena dramska teksta, drama *Karusel (jedna žena – jedna sudbina: Jelena Savojska)* Nade Zogović Bukilić, koja je praiizvedbu imala u Centru za kulturu Tivat u režiji Roberta Raponje (2003) pod nazivom *Jelena Savojska – Karusel* i monodrama *Ređina Jelena*⁶ Marije Sarap čiju je praiizvedbu režirao Zoran Rakočević, korpodukcija Kulturnog centra „Nikola Đurković“ Kotor i Korifej teatar Kolašin pod nazivom *Jelena Savojska* (2024). Hrvatsko izdanje drame (Antibarbarus, Zagreb, 2008) prati prikaz koji dramu *Karusel* definiše kao istorijsku dramu „koja suvremenim diskursom propituje odnos moći i pojedinca, politike i individualnosti osobito s obzirom na poziciju žene u patrijarhalnome poretku vrijednosti. Povijesni okvir, sudbinu i život Jelene Savojske, autorica je uzela kao paradigmu tragičnog odnosa strogog društvenog poretka i ženske nepokornosti slobode, pri čemu je evidentno da

⁴ <https://cnp.me/konkurs-za-savremeni-domaci-dramski-tekst/> (9. 11. 2024).

⁵ Duodrama *Prevlaka* objavljena je u izdanju Nove knjige sa još dvije drame Nataše Nelević, *Jaja* i *Crvene čarape, bijeli kreč* (2016).

⁶ Monodrama je objavljena u časopisu *Ars*, br. 2–3, 2024.

specifičnost povijesnoga konteksta postaje tek dekorom jedne univerzalne priče našega doba“.⁷

Istorija opere bilježi okolnost da je Đakomo Pučini svoju čuvenu operu *Madam Butterfly* posvetio kraljici Jeleni, a nije slučajna i podatak da je pisala pjesme pod pseudonimom Leptir.

Zaključak

Mapiranje dramskih tekstova i autorskih projekata uz osvrt na predstave nastale po tekstovima koji u fokusu imaju dinastiju Petrović-Njegoš pokazuje koliko je tema sadržajna i inspirativna za istraživanje. Ovaj rad samo inicijalno otvara temu, a ona je takva da svaki pojedinačni naslov predstavlja izazov za posebnu analizu. Vrijednost mapiranih dramskih tekstova i predstava ostvarena je na različite načine. Kroz relevantne pozorišne nagrade pozorištima i umjetnicima koji su ih stvarali, zatim kroz njihov život na sceni, a to znači interes publike da bude akter tih projekata, kao i bogat arhiv tekstova o predstavama. Sve ovo je samo djelimično navedeno u ovom radu.

Dramsku klasiku i savremene drame koje se baziraju na nasljeđu dinastije Petrović-Njegoš možemo čitati u različitim aspektima. Kao dramske tekstove i otvorene forme / dramsko i postdramsko pozorište, zatim kroz višedecenijsko odsustvo tema nacionalne istorije u dramskim djelima i na repertoaru, kao dio studija kulture u funkciji istraživanja identiteta i otvorenih pitanja, kroz reinterpretaciju istorije i nove perspektive/nove narative, kao lične priče i emotivnu povezanost. Takođe ih čitamo kroz politički i socijalni kontekst njihovih junaka. Takav opus dio je kulture sjećanja i propitivanja zaborava i, konačno, uspostavlja se jasna veza na relaciji – ženska paradigma i savremena crnogorska drama. Tako postavljene aspekte čitanja, otvaraju

⁷ <https://www.superknjizara.hr/hr/karusel-prstenje-drame-2008-nadazogovic-bukilic> (04. 11. 2024).

perspektivu novih istraživanja i sistematskog istraživanja crnogorske drame i pozorišta, koja je nedovoljno zastupljena kroz istraživačke projekte i publikacije u savremenosti.

Osim značaja za nacionalnu i kulturnu istoriju i teatarski pogled na znamenite ličnosti istorije, ovakav repertoar ulazi i u polje kulture sjećanja ili kulture pamćenja, nerijetko on propituje zaborav. Ako dramsku klasiku kao dio ukupne baštine sagledavamo kao produktivan arhiv za stvaranje novih narativa i samih događaja (predstava) pokazuju se različiti tipovi vrijednosti koji važe za baštinu u cjelini, pa samim tim i za dramsku baštinu ili, tačnije, scensku umjetnost kao dio nematerijalne kulturne baštine. To su njena estetska vrijednost, socijalna vrijednost kroz njenu ulogu u povezivanju zajednice i njen doprinos stvaranju osjećaja identiteta i pripadnosti, zatim istorijska vrijednost koja govori o doprinosu kulturne baštine u razumijevanju istorijskih veza i odnosa kroz doprinos stvaranju osjećaja kontinuiteta sa prošlošću, simbolička vrijednost i njena uloga kao spremišta i prijenosnika znanja i konačno vrijednost autentičnosti baštine koja se odnosi na originalnost i jedinstvenost objekta ili prakse (Mesić 2022: 22). Dodajmo i političku vrijednost, jer političnost pozorišta da aktivno djeluje u zajednici jeste njegova suština od antičkih vremena. Političnost je u direktnoj vezi s pitanjima ličnih i kolektivnih identiteta; a pozorišne predstave s istorijskom tematikom redovno ulaze u neprekidni proces (de)konstruisanja nacionalnih identiteta (Mrđenović, 2020: 88).

Izvan postavljene teme i fokusa na dinastiju Petrović-Njegoš, navedimo posebno značajan segment repertoara koji referiše na kulturnu istoriju grada ili regije, u kojoj se prepliću istorija i fikcija, i u kome nastaju dramski tekstovi i predstave koji računaju na interpretacije i reinterpetacije istorije, legendi, mita, istorijskih ličnosti ili su fiktionalne priče koje za polazište imaju neki istorijski događaj, poput prvog poštanskog automobila u

Crnoj Gori. Navedimo samo jedan dio dramskih tekstova *Marko Kraljević Superstar* Slobodana Milatovića, *Izvanjac* Igora Bojovića, *Kanjoš Macedonović* i *Don Krsto* Vide Ognjenović, *Konte Zano*vić Vladimira Sekulića u dramatizaciji i adaptaciji Radmile Vojvodić, *Vladimir* i *Kosara* Milice Piletić, *Skočiđev*ojka Maje Pelević, *Marko Miljanov* Novaka Kilibarde, *Tre sorelle* Stevana Koprivice, *Everyman* Đilas Radmile Vojvodić ili dramski tekst Aleksandra Radulovića 1903. *Poštanski saobraćaj u Crnoj Gori* iliti *Na dlanu pupoljak*.

Tema nacionalne istorije u drami i pozorištu sadržajna je bilo da govorimo o ličnostima ili događajima u djelima dramske klasi-ke ili je to građa za nove dramske tekstove i autorske projekte. Identitet i istorija ostaju velike teme i za XXI stoljeće, posebno na Balkanu koji živi sa disonantnim nasljeđem, na kome su i dalje (svi) susjedi neprijatelji, gdje se prekraja i prisvaja istorija. Sve ono što je trebalo da ostavimo u devedesetima, godinama krvavog raspada Jugoslavije, uništavanja sistema vrijednosti i urušavanja institucija. Pozorište je imalo svoj odgovor na takvu stvarnost i posezanje za istorijom i istorijskim ličnostima u većini slučajeva bio je čin kritičke pozicije autora da govore o izazovima vlastitog vremena.

Literatura:

- Andrijašević, Živko (2015), *Crnogorske dinastije. Dinastija Petrović Njegoš*, Cetinje: Ministarstvo kulture.
- Bloom, Philipp (2015), *Vrtoglave godine. Europa 1900–1914*, Zagreb: Fraktura.
- Bošković, Milorad, „Predstave *Gorskog vijenca*“, *Matica* br. 72, Podgorica, 2017.

- Ćulibrk, Jovan, „Politička poetika Crnogorskog narodnog pozorišta – *Gorski Vijenac* kao žrtva Maršalovog plana“, *Luča* broj 1–2 Godina XIV, Nikšić, 1997.

- Đurović, Ratko (2006), *Teatrološki spisi*, Podgorica: Crnogorsko narodno pozorište.

- Ljumović, Janko (2016), „Crnogorsko narodno pozorište u traganju za redefinicijom crnogorskog kulturnog identiteta: Estetski i emancipatorski aspekti savremene repertoarske politike“, U: *Crnogorske studije kulture i identiteta* ur. Radmila Vojvodić, Janko Ljumović, Cetinje: Fakultet dramskih umjetnosti.

- Ljumović, Janko (2020), *Pozorište kao capital*, Podgorica: Matica crnogorska.

- Mesić, Hrvoje (2022), *Baština, emocija, identitet*, Zagreb: Ljevak.

- Mrđenović, Maja (2020), „Pozorišno izvođenje istorije: Lažni car Šćepan mali“, U *Moć kulture. Politika i pozorište – sjećanje na stvarnost* ur. Janko Ljumović, Podgorica, Cetinje: Fondacija Konrad Adenauer, Fakultet dramskih umjetnosti.

- Nelević, Nataša (2008), *Dramski transit – antologija dramskih tekstova u Crnoj Gori 1994–2005*, Podgorica, Cetinje: Nova Knjiga, Kraljevsko pozorište Zetski dom.

- Nelević, Nataša, „Naša drama u našem pozorištu“, *Gest* br. 5/II, Podgorica, 2011.

- Pavis, Patrice (2004), *Pojmovnik teatra*, Zagreb: Antibarbarus.

- Perović, Sreten (2014), *Crnogorci na sceni*, Podgorica: Crnogorsko narodno pozorište.

- Radoman, Aleksandar, „Njegoš i crnogorska dramska književnost romantizma“, *Matica* br. 55, Podgorica, 2013.

- Radunović, Veselin (2017), *Teatralije*, Tom II, Podgorica: CID, Centar savremene umjetnosti Crne Gore.

- Vojvodić, Radmila (2013), „Luča mikrokozma – himera kreacije ili mogućnost interpretacije Njegoša danas“, U: *Njegoš u ogledalima vjekova*, ur. Sava Anđelković i Paul-Louis Thomas, FDU, Cetinje, Gest, Podgorica.

DRAMSKI IZRAZ U RANOME NOVOVJEKOVLJU

Luka Milunović

With reliance on very rare authentic testimonies, preserved remains of traditions, including those stemming from constant mutual influences between the continental and coastal areas, the author tries to observe the traces of dramatic expression in Montenegro during the 16th, 17th and 18th centuries.

Na samoj razmeđi 15. i 16. stoljeća, upravo sa početkom ranoga novovjekovlja,¹ perioda će nastojimo da tragamo za saznanjima o pojavama koje će kontinuirano biti u centru naše pažnje, na prostorima Crne Gore je otpočeo naglo zamirati ošetni renesansni zamah, koji se mogao jasno očitavati u mnogim oblastima života.² To je u Crnoj Gori vrijeme kada sa

¹ „Tačno je da je novi vek sa sobom doneo subjektivizam i individualizam, koji su pratili oslobođenje čoveka. Ali isto je tako tačno da nijedna prethodna epoha nije stvorila objektivizam koji bi se mogao uporediti sa novovekovnim, i da ni u jednoj prethodnoj epohi ono – neindividualno nije došlo do izražaja u obliku kolektivnog.“ (Martin Hajdeger, *Šumski putevi*, Beograd, 2000, str. 70).

² U atmosferi kreiranoj devedesetih godina 20. stoljeća, uz upućivanje (reagovanje) na tekst akademika Pavla Mijovića, „Renesansno Cetinje“, koji je donio beogradski dnevni list *Politika* bezmalo tri decenije ranije, biće objavljeni i nešto drugačiji stavovi: „Neki razgovetniji nagoveštaji novih oblika književnosti i kulture, koji su se stali javljati 'v dni blagočestivago hristoljubivago i blagohranimago gospodina Đurđa Crnojevića' u korenu su bili

političke i državne scene silazi dinastija Crnojevića. U slobodnoj Crnoj Gori nastupaju stoljeća čije će dominantne karakteristike biti uporna nastojanja stanovništva da obezbijedi uslove za, najčešće samo elementarnu, egzistenciju uz stalnu borbu za očuvanje slobode i dostojanstva života. Novonastali uslovi za život na našim prostorima neminovno će donijeti i duboko tihovanje ukupnoga kulturnoga pregalaštva. Štampari su na Cetinju morali zaustaviti prese u prvoj državnoj štampariji.

Karakteristike kuturnoga i, uopšte, društvenoga ambijenta u vremenima koja će nastupiti sa početkom 16. stoljeća, kao i najavu posljedica što će biti prouzročene, možda najslikovitije pokazuje činjenica da je, poslije zaustavljanja štamparskih presa u prvoj, trebalo da prođe više od 300 godina pa da u Crnoj Gori, na Cetinju, otpočne sa radom druga po redu državna štamparija. Konačno, što se, pak, posljedica tiče, odnosno njihova dosljednoga identifikovanja, možda je najpotrebnije, sasvim seriozno (*sine ira et studio*) tražiti što potpunije odgovore na generalno postavljeno pitanje: kakve sve uticaje trpi narod koji štampa izvanredne inkunabule, pa zatim duže od tri stoljeća nema, (ne samo) svoju štampariju i izdavaštvo? Odsaje i uticaje plodnosnoga rada Crnojevića štamparije možemo tokom 16. stoljeća tražiti u venecijanskim izdanjima šatampara i izdavača Božidara Vukovića Podgoričanina, njegovoga sina Vićenca, te takođe u radu „vlastelina od grada Kotora“ Jerolima Zagurovića.

Veoma upečatljivu skicu stanja u društvu tokom tri stoljeća o kojima ovđe govorimo nalazimo pred kraj ovoga perioda u

presečeni svim onim što je došlo ubrzo zatim, i „renesansnoga Cetinja“ nije moglo biti, kao što, iz istih razloga, nije bilo ni renesansnoga Smedereva.“ Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990, str. 7. Ovđe ćemo naglasti da se mi ipak oslanjamo na razmatranja akademika Mijovića, kao i dr Evgenija Ljvovića Nemirovskoga. Viđeti: *Crnogorska bibliografija*, Tom I – knj. 1, Cetinje, 1989, str. 58. i dalje.

pismu vladike i gospodara Crne Gore, Petara I Petrovića. Pišući 1784. godine, još kao arhimandrit, Sinodu preko petrogradskoga mitropolita, Petar I Petrović ističe da se njegov narod „...bezprestano s oružjem v rukah...” mora štititi, te da zato: „...ne imeja kapitalu na zavedenije tipografiji i učilišt i tak lišajutsja obojega i mnogih obšče poleznih učereždenij i vsego, što nauka dat možet...”³ Mudri vladar još sa početkom svoje vladavine dobro oseća koliko je stanje teško i jasno vidi što bi to, koliko je god moguće prije, trebalo imati u Crnoj Gori: kapital neophodan za osnivanje učilišta i ponovno otpočinjanje rada štamparije.

U, za sve, objektivno teškim uslovima egzistencije, sa posebno nenaklonjenim okolnostima kada su razne forme društvenoga života u pitanju, ipak se određeni oblici pjesme, zabave, raznih igara, pa i onih sa dramskom karakteristikama, nijesu sasvim ugasili.⁴ Međutim, veoma rijetka preciznija neposredna saznanja o načinu života i organizacije zajednice, koja bi poticala iz relevantnih autentičnih izvora, uslovljavaju veoma teško detaljnije praćenje svih tokova života, čak i generalnih linija kretanja društva, a kamoli oblika i formi umjetničkoga izraza uopšte, te osobito nastojanja i postignuća na javnim scenama, što nas ovđe naročito interesuje.

³ „Istorijska građa“, *Zapisi*, XXIII/1940, knj. XXIV, str. 171. U istome pismu Petar I nastavlja: „... i v onom že monastire, ašče li desnica božija pospešit hotja malenkiju dlja obučenija detej namjeraju zavesti školu.“ (Ibidem, str. 171–172). Trebaće, međutim, da prođu decenije pa da želje i namjere Petra I ostvari njegov nasljednik na crnogorskom duhovnome i svjetovnome tronu.

⁴ „Nije sve u podjelama i konfliktima, s koje god strane posmatrali problem, zapadne ili istočne.“ ... „Tunel Crnojevići – Petrovići, jedan od bezbroj meandara od vizantijske do zapadne kulture, ja smatram čudesnom epohom.“ Gojko Čelebić, *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića*, Cetinje, 2016, str. III.

Važno žarište kulturnoga daha u slobodnoj Crnoj Gori tokom ranoga novovjekovlja je nastajanje i održavanje trajanja usmene književnosti. Na značaj samoga postojanja usmene književnosti, sa jedne, te njene povezanosti sa javnim i kulturnim životom na ovim prostorima, sa druge strane, već je ukazivano u literaturi: „...kao i drugde, ta je književnost na ovom tlu pratila gotovo sve manifestacije života i predstavljala na svoj način, njihov osoben izraz; stoga je, i ona u stihu i on u prozi, živela u punoj raznovrsnosti svojih oblika“. ⁵ Pri tome treba imati na umu da je skoro čitava poezija naše usmene književnosti bogata opisima dramatičnih događaja, dramski oblikovanih sukoba likova i dijaloških sekvenci, što, samo po sebi, glasno poziva na odgovarajući (javni) govorni iskaz. Vjerujemo zato da se ova poezija tokom 16. 17. i 18. stoljeća (stihovi se uvijek lako uče i pamte) na raznim skupovima nije mogla čuti isključivo od guslara, već da su stihovi javno govoreni, ili ponekad recitovani, moguće u dijalozima, trijalozima, ... u za to prigodnim prilikama. Autentične zapise o ovakvome izvođenju pjesama na seoskim skupovima nalazimo, doduše, tek u 19. stoljeću. Pomenućemo i zapažanja da u našoj usmenoj književnosti burni događaji, kao i život uopšte tokom 16. i 17. stoljeća, mada su trajali u sećanju, nijesu našli odarza u pjesmama i pričama, dok će kasnije, neki od važnijih događaja kao tema biti prihvaćeni u 18. stoljeću. ⁶

Kulturnu i uopšte društvenu atmosferu kontinuirano podržava rad skriptorijuma po manastirima, kao i biblioteke koje se u

⁵ Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990, str. 9.

⁶ Šira razmatranja vidjeti u: Novak Kilibarda, *Istorija crnogorske književnosti, Usmena književnost, knjiga I*, Podgorica, 2012, str. 81–91. Polazeći od konstatacija u Njegoševome pogovoru u *Ogledalu srpskome* Kilibarda ističe: „Društveno-istorijsko stanje Crne Gore tokom XVI i XVII vijeka nije pružalo tematiku koju bi prihvatila usmena književnost kao izraz kolektivne svijesti Crnogoraca.“, Ibidem, str. 81.

početku formiraju u okviru sakralnih objekata. U tome pravcu govori važan zapis vladike Rufima II da je 1593. godine u Cetinjskome manastiru zatekao 42 knjige. Protokolom vremena u skriptorijumima prepisane knjige, kao i druge sačuvane u bibliotekama, dobijaju naročitu važnost i stoga što će nam na marginama, slobodnim stranicama, ili kao posebne priloge sačuvane među svojim koricama, dostavljati najčešće kraće bilješke i zapise o važnim tekućim događajima i životu uopšte, te tako svjedočiti o trajanju pismenosti i egzistenciji ovoga, specifičnoga oblika pisane (autorske) književnosti. Treba uočiti minornu pismenost i minorno pismo, što: „predstavlja širok i rasprostranjen umjetnički korpus sa svojom minornim autorima: ... među kojima se ubrajaju i: guslari, pjevači, rapsodi, interpretatori (tekstualnih i muzičkih karnevalskih formi)...“⁷

Uz razmatranja raznih pojava oblika u određenome kulturnome ambijentu, nama ovđe interesantnih na prostoru slobodne Crne Gore, treba ukazati na stalne uticaje koji stižu sa primorja, dominantno iz, ili preko, primorskih mjesta i gradova prije svega onih u neposrednome sušedstvu. Veoma mala (tek koji „sahat hoda“) geografska udaljenost primorskih i kontinentalnih naselja dodatno je pogodovala inače raznorodnoj i veoma intenzivnoj komunikaciji koju je stalno snažno uslovljavala nužnost međusobne egzistencijalne upućenosti žitelja ovih područja jednih na druge. Imamo navlaštito na umu brojne veze koje su sa kontinentalnoga područja stalno održavane sa primorjem posebno sa Bokom Kotorskom i naročito Kotorom.⁸

⁷ Videti šire: Gojko Čelebić, *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića*, Cetinje, 2016, str. 17, i dalje: „Ovi autori sa svojim minornim autorstvom, kojim su ispunjene sve istorijske etape na tlu Crne Gore, i Balkana uopšte, jedna je od konstitutivnih slika pismenosti i kulture.“ Ibidem, str. 17–18.

⁸ „Već početkom XVI vijeka nalazimo Crnogorce naseljene u Kotoru, kao kućevlasnike, trgovce i zanatlije.“ Dr Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 186.

Već smo prateći raznovrsnost, intenzitet i širi značaj odnosa Cetinja i Kotora, uz oslonac na izvanredna autentična svjedočanstva koja nalazimo poglavito u pismima crnogorskih vladika, kao i u zapisima iz notarskih kacelarija u Boki, tokom 17. i 18. stoljeća ustvrdili, figurativno govoreći, da se pet stoljeća istorije Crne Gore može sagledati kao „priča o dva grada“.⁹

U Kotoru, đe se još od kraja 13. stoljeća pominje Gramatikalna škola, kontinuirano je njegovana tradicija i održavana tekuća kulturna atmosfera.¹⁰ Zahvaljujući ekonomskome potencijalu i kulturnome nasljeđu, sa jedne, te veoma raznorodnim, širokim tekućim odnosima i intenzivnoj komunikaciji sa Dubrovnikom, Venecijom i drugim razvijenim sredinama, sa druge strane, književna produkcija, koja snažno podstiče stvaranje atmosfere naklonjene kulturnim pregnućima uopšte, pa i pojavu dramskih formi, u Kotoru se neće sahnuti. Tokom 16. stoljeća,¹¹ pored teoloških autora, javljaju se humanistički pisci: Bernard Pima, Trifun Bizanti, braća Vicko i Domeniko Buća, ... kao i pjesnici: Đorđe Bizanti, Ludovik Pontana (*Ludovicus Pontanus*), Ludovik Paskvalić (*Lodovico Pasquale*) Vicko i Fračesketo Buća, Kamilo Drago, Lodovik Pontana, Ivan Bona

⁹ Koristimo prijevod naslova (*A Tale of Two Cities*) romana Čarlsa Dikinsa iz 1859. godine. Luka Milunović, „Narodni dramski izrazi i poklade u Knjaževini Crnoj Gori“, *Bibliografski vjesnik*, XXXV/2006, br. 1–2–3, str. 233–242. Videti i: Cvetko Pavlović, *O Crnoj Gori i Crnogorcima*, Bar, 2007, str. 268.

¹⁰ „U Kotoru su predstave, pretežno religioznoga karaktera, davane još od 16. vijeka u crkvi sv. Tripuna, u drugim manastirima i u salonima kotorskih plemića, a najviše na „Benovu“, gdje su se za vrijeme poklada igrale razne viteške igre.“ Jagoš Jovanović, „Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori“, *Stvaranje*, IX/1954, br. 7–8, str. 417.

¹¹ „U doba Renesanse Kotor je dostigao vrhunac svoga duhovnog uzdizanja.“ I dalje: „Šesnaesti vijek je cvjetno doba kotorske književnosti i kulturnoga života, kao i cvjetno doba kotorske gimnazije.“ R. Kovijanić i I. Stjepčević, *Kulturni život staroga Kotora : (XIV – XVIII vijek)*, Cetinje, 1957, str. 49–50.

(*Joannes Bona de Boliris*)...¹² O pozorišnome životu u Kotoru, odnosno mogućemu gostovanju dubrovačke pozorišne trupe sredinom 16. stoljeća, na svoj način svjedoči i Držićeva komedija *Tripče de Utolče*,¹³ otvarajući pri tome mnoga pitanja i prilike za realne pretpostavke.

Tokom narednoga, 17. stoljeća, za perioda baroka, u kulturnome miljeu pored Kotora¹⁴ na kulturnoj mapi, saglasno ekonomskome jačanju, vidne pozicije zauzimaju i druga mjesta sa primorja. Posebno se ističe Perast đe, kako je uočeno, pored: „...erudita sa sklonostima ka istoriji i sa osetljivošću za tradicije,“ ima i: „...ljubitelja pozorišta i skromnih pisaca za pozorište...“.¹⁵ Na književnome polju iz Perasta se javlja izvanredni Andrija Zmajević, potomak familije porijeklom iz slobodne Crne Gore, koja je došla prvo u Kotor, a zatim u Perast.

Posebno treba skrenuti pažnju na veoma važno, po svoj prilici originalno, prikazanje nepoznatoga autora iz Perasta. Sačuvani su prijepisi iz 17. i 18. stoljeća, kada je po sigurnim potvrdama sakralna drama „Prikazanje razgovora Jesusova s učenicima svojijema u brijeme napokonje večere“ i prikazivana.¹⁶ Veoma

¹² Viđeti: Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990, str. 11–52 i dalje.

¹³ Aleksandar Radoman, „Bokeljsko komediografsko nasljeđe ranog novovjekovlja“, *Bibliografski vjesnik*, XLV/2016, br. 1, 2, 3, str. 455.

¹⁴ „U XVII vijeku Kotor je u opadanju, naročito od sredine stoljeća.“ I dalje: „Ali broj školovanih ljudi ipak ne opada. Puno je akademski obrazovanih građana, u prvom redu pravnika i teologa.“ Ibidem, str. 68–69. Opadanjem ekonomskih aktivnosti i u 18. stoljeću: „Duhovni život Kotora bio je takođe opao, ali se održao. Bilo je dosta školovanih ljudi, ...“ Ibidem, str. 81.

¹⁵ Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990, str. 83.

¹⁶ Dr Darko Antović, „Neovoljno istraženi arhivski fondovi kao izvori za proučavanje istorije dramske književnosti jedna sakralna drama nepoznatog peraškog autora XVII vijeka“, *Arhivski zapisi*, VIII/2001, br. 1–2, str. 78–79.

je važan i dodatak, skica na kraju teksta ovoga prikazanja će je prikazan raspored učesnika (glumaca) za što dr Darko Antović smatra da: „... jeste najstariji takav primjer u našoj dramskoj književnosti i praktičnom dramskom životu.“¹⁷

U drevnome gradu Budvi, odakle nam nepoznati autor ostavlja zbornik poezije „Budvljanska pesmarica“, rodio se pjesnik Krsto Ivanović (1618–1688), čija je familija porijeklom sa Cetinja.¹⁸ Za nas je posebno interesantno to što će Krsto Ivanović kasnije u Veneciji tokom perioda nešto dužega od jedne decenije (1663–1674) biti autor pet dramskih tekstova u stihu, za koje su napisane kompozicije i blie izvođene na sceni.¹⁹ Ivanović je napisao drame u stihu (libreta): „Ratnička ljubav“ (*L'amor guerriero*), „Kirka“ (*La Circe*), „Koriolan“ (*Il Coriolano*), Trijumf postojanosti (*La costanza trionfante*) i Lisimah (*Lisimaco*).

U Kotoru se važnim djelima, već početkom 17. stoljeća, javljaju Marijan Bolica („Izvještaj i opis Skdarskoga sandžakata“) i braća Cisilla, Mihovil i Timotej („Bove d'Oro“) koje zatim prati i niz autora stihova. U literaturi je naveden i dokument kotorskoga generalnoga providura iz 1691. godine će se jasno vidi da su tu već godinama uobičavane karnevalske svečanosti.²⁰ Ukazaćemo da djelo Timoteja Cisille *Bove d'Oro*

¹⁷ Ibidem, str. 80.

¹⁸ „Porodica Ivanović bila je vlasteoska budvanska porodica, koja je igrala važnu ulogu u istoriji staroga grada Budve,...“, Don Anton Milošević, „Glasoviti Budvanin Krsto Ivanović“, *Stvaranje*, VI/1851, br. 9, str. 566.

¹⁹ „...Krsto Ivanović je pored jedne knjige pjesama i dviju knjiga pod naslovom „Minerva al tavolino“, gdje je pored korespodencije sa raznim savremenici iznio neku vrstu hronike mletačkoga teatra, napisao pet opernih libreta i jednu serenatu,...“ Dušan P. Berić, „Nekoliko bilježaka o Budvaninu Krstu Ivanoviću“, *Stvaranje*, VI/1951, br. 12, str. 755.

²⁰ Aleksandar Radoman, „Bokeljsko komediografsko nasljeđe ranog novovjekovlja“, *Bibliografski vjesnik*, XLV/2016, br. 1, 2, 3, str. 454.

sadrži slike iz društvenoga života kotorskoga plemstva, odnosno opisa određenih javnih događaja (turniri i drugi prikazi). Ovakve manifestacije lako su mogli posmatrati i okupljeni, mada drugim povodom, sa *Crnogorskoga pazara*²¹ da bi zatim, preko pričanja o doživljenome, njihovi utisci stizali u slobodnu Crnu Goru, gdje je opet za očekivati da nijesu mogli ostati sasvim bez odraza na shvatanja uopšte, ali i određene oblike ponašanja u prigodnim prilikama. To je vrijeme kada uglavnome iz kruga kotorskih patricija potiče čitav niz pjesnika među kojima su i: Jeronim Pima, braća Tripo i Vicko Skura, Vicko Bolica – Koko-lić (*Život Blažene Ozane*), Dživo Bolica, ... U drugu polovinu 17. stoljeća smješta se nastanak, naravno i prikazivanje, najvjerovatnije o pokladama, komedije „u tri ata“ *Lukrecija ili Trojo* čiji se autor vezuje za Kotor.²²

Krajem 17. stoljeća iz Perasta dolazi zbirka narodne poezije, čiji je autor pomorski kapetan Nikola Burović, dok se samim krajem 17. i početkom narednoga, 18. stoljeća javljaju autori: Mako Martinović, Julije Balević i Antun Zambeli. Zapis iz 1715. godine, koji nam ostavlja Marko Martinović (1663–1717) iz Perasta rječito govori o oblicima egzistencije karnevalskih svečanosti i dramskoga izraza uopšte.²³ Na važnost ovoga

²¹ „Crnogoroski pazar, koji spominje pjesnik *Gorskog vijenca*, Vladika Rade, gdje mletački glumci zabavljahu Crnogorce, zove se ona ravan, koja leži između diviju rijeka i stoji putniku desno, kad ide drugoj rijeci; nazvana je pak tim imenom, jer su Crnogorci do u zadnje vrijeme jedino na ovoj ravni prodavali svoje proizvode.“ Ivo Stijepčević, *Voda po Kotoru*, Kotor, 1926, str. 54.

²² „... *Lukrecija* je dragocjen tekstualni trag teatarske i dramske baštine zatomljene šutnjom arhivskih izvora i često nemarnim odnosom generacija Crnogoraca prema vlastitoj kulturnoj tradiciji.“ Aleksandar Radoman, „Predgovor“ u: *Lukrecija ili Trojo*, Cetinje, 2015, str. 33.

²³ „Prilično kompleksnu ceremoniju sastavljenu od nekoliko scenskih i ple-snih cjelina, s propratnim dopadljivim efektima i uz pratnju muzike, ...“ Aleksandar Radoman, „Predgovor“, u: Đuro Bane, *Ilija Kuljaš*, Cetinje, 2016, str. 6.

zapisa već je ukazano u literaturi: „Zahtjevni scenski spektakl koji bilježi Martinović danas je gotovo jedini tekstualni trag po svoj prilici bogatih i dinamičnih pučkih teatarskih aktivnosti Perasta XVIII vijeka, u kojemu izgledno je, postoje pisci scenarija i glumačke družine...”²⁴ U kontekstu kulturnih i naročito dramskih strujanja u Boki sredinom 18. stoljeća vidno mjesto pripada „Komendiji u tri ata“, dramskome djelu *Ilija Kuljaš*, koje je ostavio književnik iz Perasta Đuro Bane.

Književnim, iako još uvijek nedovoljno proučenim, opusom posebnu pažnju u Boki 18. stoljeća privlači i Antun Ivan Nenadić (Perast, 1723 – Dobrota, 1784). Za našu temu Nenadić je naročito interesantan kao pisac (pisana njegovom rukom) dvije crkvene drame (*Izak, prilika našeg Otkupljenja* i *Bogoljubno prikazanje muke gospodina našega Jezukrsta*) koje izlaze iz okvira srednjovjekovnih prikazanja i okrenute su svjetovnome pozorištu,²⁵ a za koja valja vjerovati da su, ne jednom, i izvođene u Boki, makar nastojanjem samoga autora.

Na našem primorju, pored pučkih dramskih oblaka, kontinuirano su predstavljana i prikazanja, religiozne dramske forme, o čemu svjedoči čitav niz sačuvanih prijepisa literarnih predložaka od kojih su neki obogaćeni likovnim prikazima lica iz samoga prikaza. Konstatacije o pomenutim kulturnim pojavama dozvoljavaju čitav niz pitanja i pretpostavki o vremenu njihovog nastanka i izvođenja, obimu i prostornoj disperziji na što se, zbog nedostatka pouzdanih izvora, još uvijek ne može detaljno i sasvim pouzdano odgovarati. Međutim, takođe držimo da, koliko god ne možemo tvrdo zaključivati o onome za što nam autentični i vjerodostojni izvori ne nude čvrstu podumijentu, jednako tako ne bi trebalo krajnje minimalistički sa sigurnošću tvrditi da se tako što na određenome mjestu izuzetno rijetko (samo jednom) događalo,

²⁴ Ibidem, str. 11.

²⁵ Ratko Đurović, „Pozorište“, *Stvaranje*, XXXV, jul 1880, str. 923.

ili da se na sušednim prostorima nikada i nije dogodilo.

Traganja za odgovorima na pitanja u vezi ovih, ali i drugih, tema iz naše prošlosti najčešće se kreću *šumskim putevima* idući u susret mnogim nagovještajima i raznim mogućnostima. Tek poneđe, poslije upornoga hoda, pažljivoga posmatrača će sresti poneki sigurniji putokaz. Držimo, ipak, da ovđe imamo valjani razlog za pretpostavku kako je u vrijeme poklada i održavanja karnevala, pored crkvenih prikazanja i raznih jednostavnih pučkih dramskih sekvenci, u mnogim mjestima na našem primorju bilo i predstavljanja sa složenijim dramskim karakteristikama koja bi mogla odgovarati određenim oblicima *comédie dell'arte*, što bi opet bilo sasvim u skladu sa tada aktuelnim tendencijama na širim prostorima. Treba imati na umu da je već krajem 18. stoljeća u Kotoru postojao *Casino Nobile* (plemićiki kazino). „U pokladama (karnevalu) u prostorijama ‘Kazina’ držali su se plesovi, pretstave, deklamacije i razne zabave.“²⁶ Indikativna su i autentična zapažanja ruskoga pomorskoga oficira Vladimira Bronjevskoga sa samoga početka 19. stoljeća o radu kotorskoga kasina i održavanju balova, te naročito tvrdnja da: „Povremeno u Kotor dolaze grupe putujućih glumaca.“²⁷

Jednako kao što, zahvaljujući stvaranome kulturnome ambijentu i ostvarivanju intenzivnih kontakata sa inostranstvom, Kotor i druga primorska mjesta nijesu mogla ostati bez uticaja iz ovoga domena, prije svega iz Dubrovnika i Venecije, ali i drugih prostora razvijenije Evrope, isto tako, zbog istih, odnosno analognih razloga, moralo je i prikazano na primorju, makar u bliskome kontinentalnome pojasu, vršiti određeni uticaj

²⁶ Anton Milošević, „Prosvjetna (kulturna) društva u Kotoru“, *Glasnik narodnog univerziteta Boke Kotorske*, V–VII/1940, br. 1–4, str. 38–40. Viđeti: Idem, „Prosvjetno-kulturne društva u prošlosti Kotora“, *Stvaranje*, II/1947, sv. 4–5 (april – maj), str. 252.

²⁷ Vladimir Bronjevski, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, Podgorica Cetinje, 1995, str. 86.

ostavljajući traga na shvatanja i pojedine oblike društvenoga života. Kada u ovakvome kontekstu govorimo o Kotoru, Perastu, drugim mjestima u Boki i na crnogorskome primorju uopšte, posmatramo ih i kao stalna, snažna emisiona, odnosno transmisiona, kulturna žarišta. Za očekivati je da su kulturni uticaji, koji kontinuirano zapljuskuju domaća žarišta, tu bili prihvatani, implementirani i emitovani, da bi se dalje prenosili i osjećali na sušednim prostorima, širom područja slobodne Crne Gore, đe opet to ne bi moglo ostajati sasvim bez određenih (vjerujemo konkretnih i ne malih) odraza, odnosno bez ostavljanja konkretnoga traga na shvatanja i ponašanja ljudi u adekvatnim i za to prigodnim prilikama.

Kada, posmatrajući paralelno tri stoljeća, govorimo o karakteristikama događanja u kulturnome i uopšte društvenome miljeu, mogu se, uz oslonac na izdašnost iako još uvijek posnih relevantnih izvora, ipak uočiti i ne tako male razlike, pogotovo kada imamo na umu 18. stoljeće. U Crnoj Gori se krajem 17. stoljeća završava, da tako kažemo specifični, svakako ne samo međudinastički, tunel²⁸ otvoren padom dinastije Crnojevića. Na duhovno i svjetovno čelo slobodne Crne Gore dolazi vladika Danilo, osnivač dinastije Petrović Njegoš, čiji će članovi, vodeći jasno usmjerenu stalnu borbu za jačanje unutrašnje kohezije i afirmaciju državne ideje, ostaviti i važna pisana svjedočanstva – zanačajne spomenike crnogorske kulture. Treba primijetiti i to da će dva dinasta Petrović zadužiti crnogorsku književnost kao autori značajnih dramskih djela, te da će svaki od Petrovića svojim izuzetnim životinim putem snažno inspirisati umjetnike, tako da će kao likovi bili obrađeni u značajnim djelima književnosti (drami poglavito), muzici, likovnoj umjetnosti i filmu. Pored porodice Petrović uzdiže se i guvernadurska porodica Radonjić, kao i drugi plemenski glavari, koji će biti

²⁸ O tunelu Crnojevići – Petrovići, videti detaljnije: Gojko Čelebić, *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića*, tom I i II, Cetinje, 2016.

najuporniji pobornici jačanja plemenske kohezije i stvaranja državnih organa.²⁹

Kada, naročito od 18. stoljeća, razmatramo mogućnosti i puteve prožimanja kulturnih uticaja sa širih prostora treba imati na umu i to da nijesu samo vladari Petrovići, bili za svoje vrijeme solidno obrazovane ličnosti i nerijetko putovali u inostranstvo. Kada su prilike za kulturne i druge uticaje u pitanju, treba napomenuti da će vladike iz dinastije Petrović, počevši od osnivača, mitropolita Danila, često sa najbližim saradnicima, duže boraviti u svojim manastirima u priobalju (Stanjevići, Maine).

Dolaskom na vlast dinastije Petrović i Cetinje počinje trajno snažiti, ne samo kao duhovno i državno, već i kulturno središte. „Iz zadnjih decenija XVII vijeka i prvih decenija XVIII vijeka otkriveno je više rukopisa istih karakteristika i stilskih osobina, koji pokazuju da je u ovom periodu postojala na Cetinju prepisivačka radionica.“³⁰ Kulturne karakteristike središta slobodne Crne Gore kontinuirano će generisati i trajno razvijati upravo državni i vjerski čelnici iz dinastije Petrović Njegoš. Posmatrano iz ugla tvorenja kulturnoga miljea, svakako nije bez značaja da je već prvi dinast Petrović, vladika Danilo (1670–1735) u sačuvanim pismima, mada ih je uglavnom pisao zbog državnih i uopšte potreba naroda, pokazivao izvanredno poznavanje narodnoga jezika, određene književne afinitete (primijećeno je

²⁹ Viđeti opširnije: Risto J. Dragičević, „Povodom ovog izdanja *Gorskog vijenca*“, u: Petar Petrović-Njegoš, *Gorski vijenac*, Cetinje, 1959, str. V–XXIX.

³⁰ Rajka Ivanišević-Vujošević, „Cetinjska prepisivačka škola u XVII vijeku i prvim decenijama XVIII vijeka“, *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori* (Zbornik radova sa naučnog skupa) Cetinje, 1989, str. 171. „Sasvim slobodno, ali ne bez osnova, početak rada cetinjske prepisivačke škole mogao bi se vezati već i za vrijeme kada se formira Cetinje kao grad i podiže Cetinjski manastir. Prvi njeni majstori mogli su biti štampari Crnojevića štamparije...“ (Ibidem)

da u nekim detaljima dodiruje čak poetske forme)³¹ i, za ono vrijeme, ima relativno visok nivo opšteg obrazovanja.

Za nas je ovđe posebno interesantno uočiti da se u sačuvanome pismu vladike Danila pominju i određene proslave na Cetinju. „Sad je Cetinjanima fešta, ...“ piše vladika Danilo u pismu koje je upućeno kotorskome providuru početkom 1728. godine, a nama ostavlja da osvrćući se prema sušedstvu, te uz oslonac na narodno pamćenje i sačuvanu tradiciju iz ranijih stoljeća, razmišljamo o mogućim oblicima i sadržajima tih fešta.³² Pored kulturnih gibanja u sušednim primorskim mjestima u razmišljanjima se stalno oslanjamo na snažno prisustvo tradicija Crnojevića trajno čuvanih i naročito podsticanih: ugrađenim kapitelima na drugome spratu konaka, grbu Crnojevića ugrađenom spolja na ckvenoj apsidi i starim ktitorskim natpisom iznad ulaza u crkvu Cetinjskoga manastira,³³ koji je, nedaleko od prvobitno podignutoga, obnovljen početkom 18. stoljeća u vrijeme vladike Danila.

Nasljednik vladike Danila, mirni arhipastir, vladika Sava Perović (1702–1782), ostajući dugo na crnogorskome tronu, ostavlja u kulturnome miljeu nekoliko stotina pisama o problemima sa kojima se susrijetao, a koja je pisao svojim savremenima. Energični vladika Vasilije Perović (1709–1766), koji će dvadesetak godina, do svoje izenadne smrti u Rusiji, upravljati Crnom Gorom sa vladikom Savom, ostaviće znatnoga traga u crnogorskoj književnosti, kulturi uopšte i nauci. Pored najvažnijega djela, *Istorija o Crnoj Gori*, štampanoga u Rusiji 1754. godine,

³¹ Videti dokumenta, koja se ističu u literaturi, naročito br. 54 (opis *tri skrbi*) zatim br. 55, 57, 67... u: *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1783)* / dr Jevto Milović, Cetinje, 1956.

³² Ibidem, dokumenat br. 107.

³³ „Cetinjski manastir je bio trajan spomenik koji je sjećao ljude na svog osnivača Ivana Crnojevića.“ Dr Gligor Stanojević, „Cetinje i njegovo područje (XVI–XVIII v)“ u: *Cetinje 1482–1982*, Cetinje, 1994, str. 81.

iza vladike Vasilije će ostati čitav niz pisama u kojima o Crnoj Gori govori kao o slobodnom knjaževstvu koje se samo oružjem brani, drugi spisi, te zbornik poznat kao *Cetinjski ljetopis*, u kojemu se pored nekoliko posebnih priloga nalaze i tri pjesme.³⁴ Opisujući prirodne karakteristike i potencijale raznih krajeva Crne Gore vladika Vasilije u *Istoriji o Crnoj Gori* zapisuje: „Nije moguće opisati miomirisni vazduh ove zemlje,...“³⁵

Dok govorimo o kulturnome ambijentu koji nastaje u to doba, treba ukazati da je vladika Vasilije stalno nastojao da nabavlja knjige za domaće potrebe, te da će, putujući državnim i crkvenim poslovima van Crne Gore, svoj boravak u mnogim mjestima koristiti da bi konsultovao razne izvore i arhivsku građu od čega je dio koristio pri pisanju *Istorije o Crnoj Gori*.

Kao što je kraj 17. i početak 18. stoljeća, sa vladikom Danilom i dinastijom Petrović, donio značajano unapređenje državnoga, društvenoga i kulturnoga ambijenta u Crnoj Gori, tako će od kraja 18. stoljeća sa vladikom Petrom I Petrovićem (1748–1830) biti napravljeni krupni pomaci u snaženju unutrašnje kohezije i formiranju države Crne Gore u punome značenju te riječi. Vladika Petar I dolazi na čelo Crne Gore 1784. godine da bi, do kraja stoljeća, ostvario dvije izuzetno značajne pobjede crnogorskoga oružja (bitke na Martinićima i Krusima), čvršće povezao crnogorska plemena i donio *Stegu* i *Zakonik* kojima su državi postavljeni neophodni temelji i okviri.

Pokušaćemo jednom ilustracijom tek nagovijestiti će se na razmeđu 18. i 19. stoljeća, u odnosu na razvijenije države i narode u Evropi, nalaze Crnogorci koji su još krajem 15. stoljeća nošeni renesansnim zanosom u prijestonici svoje države štampali bogato iluminisane inkunabule sa upravo tu izračunatim pashalnim

³⁴ Videti: *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis : Drugo, prevedeno izdanje* / Dr Božidar Šekularac, Cetinje, 1996, str. 140, 153–154, 184.

³⁵ Mitropolit Vasilije Perović, *Istorija o Crnoj Gori* (faksimilno izdanje) Cetinje – Titograd, 1895, str. 47. Videti: Ibidem, str. 46.

tablicama. Uz sav rizik koji sobom nose poređenja ilustrativnoga karaktera, ipak ćemo navesti samo jednu paralelu iz sfere ekonomskih odnosa o stanju u Crnoj Gori i razvijenoj Evropi toga doba. Pogledaćemo ko se kakvim pitanjima bavi. Naime, u vrijeme kad Petar I *Zakonikom* tek utvrđuje obavezu plaćanja poreza državi i način ponašanja na pazarima, u Engleskoj je na snazi *Bank Restriction Act*, (donešen 3. maja 1797. god.)³⁶ kojim vlada ovlašćuje Englesku banku da ne isplaćuje svoje note kako bi zaustavila konstatovani nagli porast cijena i odliv zlata iz zemlje.

Govoreći o vladici Petru I sa aspekta uticaja na formiranje i širenje kulturnoga miljea, već smo pomenuli rano pokazano shvatanje potrebe i iskazane namjere ustanovljavanja rada škole i štamparije. Zatim treba istaći veliku pažnju koju je posvećivao poznavanju stranih jezika, te čitanju i nabavci knjiga. Nastojao je da dobavi, ponekada u pretplati (*prenumerant*)³⁷ knjige i to ne samo one religioznoga sadržaja, već i razna u to vrijeme šire aktuelna svjetovna izdanja. Posebnu pažnju privlače izuzetne literarne vrijednosti onoga što je pisao vladika Petra I Petrović. Upravo literarne vrijednosti sadržaja njegovih pisama i poslanica, čiji su nastanak najčešće nametale složene prilike i brojne narodne poteškoće koje je, boreći se sa njima, morao neprestano da savladava, dozvoljavaju da Petra I posmatramo i kao književnika. Posmatrajući sa raznih aspekata doprinos i značaj vladike Petra I Petrovića možemo potpunije sagledati

³⁶ Pierre Vilar, *Zlato i novac u povijesti 1450–1920*, Beograd, 1990, str. 386.

³⁷ Vladika Petar I Petrović Njegoš je bio jedan od pretplatnika na prvo izdanje *Rječnika* Vuka St. Karadžića. U okviru karakteristika ondašnje kulturne klime držimo da nije bez značaja napomenuti kako je Crnoj Gori bilo dvadesetak pretplatnika na prvo izdanje Vukova *Rječnika*, koji je štampan u Beču 1818. godine. Risto Dragičević, „Pretplatnici iz Crne Gore na Vukov *Srpski Rječnik*“, *Zapisi*, XIII/1940, knj. XXIII, str. 316–318.

ličnost sa kojom je na čelu država Crna Gora izašla iz 18. i ušla u novo, 19. stoljeće.

Tokom razmatranja mogućega nivoa, obima i obika egzistencije dramskoga izraza na našim prostorima do kraja 15. stoljeća, u vrijeme naših dinastija Vojislavljevića, Balšića i Crnojevića, ukazivali smo i na značaj intenzivnih kontakata, veza i odnosa ostvarivanih sa susjednim i prekomorskim državama.³⁸ Ovakvi odnosi su na naše prostore neminovno donosili čitav spektar širih uticaja u pravcu konstituisanja uslova za formiranje veoma sličnoga društvenoga ambijenta i načina života. U tako stvaranome društvenome ambijentu morala su se, naravno, osećati i tekuća kulturna strujanja, pa se sa velikom izvjesnošću moglo očekivati da je u okviru sadržaja javnih manifestacija (kako religioznih, tako i sekularnih) bilo i segmenata sa određenim dramskim karakteristikama. Govorimo o pojavnim oblicima koji su bili, ako ne potpuno isti, a ono veoma slični, onome što se u susjednim primorskom mjestima, ali i na evropskim prostorima tada dešavalo u ovoj oblasti.

Društvena atmosfera na našim prostorima bitno se mijenja sa početkom 16. stoljeća. Međutim, stečena iskustva, običaji i ponašanja u društvenome životu, koja smo upravo pomenuli, njesu mogala namah nestati. Nastavljeni su i intenzivni kontakti sa susjedima na primorju. Međutim, sada su, pored doseljavanja i održavanja porodičnih i drugih ličnih veza, motivi za međusobne kontakte dolazili uglavnome iz ekonomske sfere i bili motivisani obezbjeđivanjem uslova za, najčešće elementarnu, egzistenciju. Ekonomski motivisani kontakti najčešće su se ostvarivali preko najbližih pazara i pasišta o čemu upečatljivo govore sadržaji pisama crnogorskih vladika tokom 17. i 18. stoljeća providuru u Kotoru. Dok širom Evrope razvoj pozorišta hvata snažan zamah u *de facto* slobodnoj Crnoj Gori, dah odre-

³⁸ Luka I. Milunović, „Ka pozorištu – države i dinastije“, *Matica*, XXV/2024, br. 99, str. 237–271.

đenih aktuelnih oblika u dramskoj umjetnosti i strujanja u kulturi uopšte stiže najčešće preko Kotora (u tome smislu veoma je sugestivno pominjanje „Crnogorskoga pazara“, u *Gorskome vijencu*³⁹) ali i drugih mjesta u Boki i Budve, kao i kroz rijetka kazivanja uglednika koji su, obično opet njačešće iz ekonomskih razloga, boravili i u nešto udaljenijim destinacijama.⁴⁰

Dok konkretnije govorimo o oblicima javnoga kulturnoga izraza u slobodnoj Crnoj Gori tokom stoljeća ranoga novovjekovlja moramo se uglavnome oslanjati na dokumenta, zapise i svjedočanstva, koja su ponekada i mnogo kasnije nastala. Obično se oslanjamo izvore sa samoga početka, ali i na one nastale kasnije, tokom 19. te u manjoj mjeri i početkom 20. stoljeća. Pored velike posnosti događajima aktuelnih izvora, ovakav pristup držimo dopustivim i stoga što se o analognim pojavama: javnoga muziciranja, pjevanja, raznim oblicima igara prikaza i predstavljanja, u dokumentima i zabilješkama nastalih u 19. stoljeću i kasnije najčešće govori kao o nečemu, rekli bismo, sasvim prirodnome,⁴¹ odnosno tradicionalnome ponašanju, kontinuirano praktikovanome i tokom proteklih stoljeća.

Uz saznanja iz dokumenta, perodike i autentičnih memoarskih zapisa iz 19. stoljeća za oslonac koristimo i književna djela

³⁹ „U Boku su jedni dohodili / iz Talije, ili otkud drugo, / na naš pazar isti izlazili“ (kaže Obrad u *Gorskome vijencu*, stih: 1584–1586; zatim opisuje nastup mađioničara, pozivajući se na pričanja svoga đeda, što sugerira davno vrijeme kada se događaj dogodio. Ne kaže se da li je đed to vidio ili je to i njemu neko pričao). U istome djelu pominje se i nastup akrobata („vidio sam ljude u Mletkama / đe na konop skaču i igraju“). Već smo pomenuli kasnija zapažanja Vladimira Bronjevskoga o dolasku glumačkih družina u Kotor.

⁴⁰ Lijepu ilustraciju srijetamo u Njegoševu *Gorskome vijencu*, kada Vojvoda Draško Popović priča o putovanju u Mletke.

⁴¹ „Što nam se čini prirodnim jeste po svoj prilici samo nešto poznato u dugoj tradiciji koja je zaboravila nepoznati izvor iz kojega je nastala.“ Martin Hajdeger, *Šumski putevi*, Beograd, 2000, str. 13.

Draško u Mlecima, P. Pocek

Petra II Petrovića Njegoša, naročito ona čija je radnja smještena u period koji ovde posmatramo. Ovo držimo, ipak uslovno, prihvatljivim iz dva dobra razloga. Njegoš je kao dramski pjesnik visoko uvažavao arhivsku građu, sam je koristio i često snažno naglašavao njen značaj kada se govori i piše o prošlosti.⁴² Kod ovakvog pristupa veoma je važno imati na

⁴² „Dokumenta slabo se kod nas nalazi, jerbo po nedostatku hartije često puta i listovi svetih knjiga za fiške su se upotrebljavali; ...“ kaže nam Njegoš, pa želeći da piše o Šćepanu Malome odlazi u Mletke početkom 1847. godine i posećuje tamošnji arhiv, jer da to nije uradio, kako sam ističe: „...ne htijah ništa vjernoga o njemu svome rodu objelodaniti.“ O pomoći na koju je naišao i radu u Mletačkome arhivu dalje kaže: „...pet šest valjatijeh pisarčićah tri čitava nedjelje po svim uglovima od arhive kopaše, i što god se moglo nać o čudnovatom Šćepanu i o drugijem stvarima odnoseći se Jugoslovenstva sve ispi-saše“, tako da, kako dalje ističe, u njegovome djelu ništa nema što nije osnovano na *pričanju narodnome* i na *raportima* mletačkih predstavnika u Turskoj. Videti šire u autorovome predgovoru uz dramsko djelo *Šćepan Mali*. Veoma indikativne podatke o usudu crnogorske arhivske građe od Njegoševa vremena iznosi Risto J. Dragičević pišući o testamentu Petra I. Videti: Risto J. Dragičević, *Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949, str. 59–60.

umu i to da je Njegoš, crkveni poglavar i svjetovni gospodar, te da zato kao dosta pouzdano možemo uzeti, da i kao dramski pisac ne bi u svojim djelima za ponašanje Crnogoraca vezivao pojave o čijemu postojanju nema određena sigurna saznanja, odnosno kojih makar u nekim oblicima nikada nije bilo na našim prostorima. Naravno, kada uz faktografiju za ilustrovanje koristimo neko, makar to bilo i Njegoševo, književno djelo da bi, bilo to i uslovno, oslonili zaključke, uvijek to činimo uz sav oprez imajući na umu da se i pored svega rečenoga ipak radi o umjetničkim tvorevinama.

Prateći ovakva razmišljanja odmah ćemo za ilustraciju napomenuti da, pored niza iskaza i opisa, u Njegoševu djelu nalazimo i generalno objašnjenje o njegovanim karakteristikama narodnoga duha, odnosno, kako je uopšte bila moguća egzistencija javnoga izvođenja zabava, raznih pjesama i igara u ambijenu stalnih upornih nastojanja da se obezbijede elementarni uslovi, nerijetko, samo za preživljavanje i uz to snažnoga pritiska posljedica veoma čestih sukoba i oružanih borbi sa pripadnicima inostrane vojne sile iz nepsrednoga sušedstva:

Običaj je vazda crnogorski:
nit se hvalit ni klonuti duhom,
u mukama najvećim pjevati,
smrtne rane podnositi bez suze.⁴³

Pri prihvaćenome pristupu razmatranjima treba napomenuti i to da, najčešće veoma jednostavni, oblici egzistencije i karakteristike raznih formi dramskoga izraza, čije je formiranje i nivo u prošlosti uglavnome bio uslovljen opštim načinom života naroda na našim prostorima, neće kasnije odmah usahnuti nastajanjem mnogo povoljnijih uslova i dostizanjem mnogo većih razina u razvoju kulture. Naprotiv, razne analogone oblika dramskoga

⁴³ Petra II Perović Njegoš, *Šćepan Mali*, stih 73–76.

izraza iz minulih stoljeća srijetaćemo u narodu i do duboko u 20. stoljeće u isto vrijeme dok, zahvaljujući novoformiranome društvenome ambijentu, postoje profesionalna državna pozorišta. Stoljećima nastajalu praksu, možemo reći i tradiciju, održavanja jednostavnijih dramskih oblika srijetaćemo najčešće na ruralnome području u vrijeme, dok u većim urbanim sredinama rade profesionalni teatari, ili dobro organizovana i uređena pozorišna društva.

Možemo takođe reći da će rad oficijelnih pozorišnih kuća indirektno čak podsticati pojave jednostavnijih dramskih oblika, odnosno formiranje želje i pregnuća da se nešto od onoga što je, ili kako je, upravo viđeno na profesionalnoj pozornici, prenese (podražava), predstavi u okviru domaćih, naravno vrlo skučenih, uslova i mogućnosti. Skenućemo ovđe pažnju i na pojavu, kojoj se do sada poklanjalo veoma malo pažnje, a čije pomene nalazimo sačuvane uglavnome u raznim zapisima šecanja, memoarskoj i srodnoj literaturi. Naime, u gradskim sredinama paralelno sa radom pozorišnih institucija, ili dobro organizovanih dramskih društava, javljaju se pojave, da ih tako nazovemo, „kućnoga“, ili „komšijskoga“ pozorišta (analogno nekada šednicima kod domaćina). Povremeno, obično mlađi članovi brojnijih familija sa drugarima iz sušedstva, oformili bi *ad hoc* grupu koja će za veoma kratko vrijeme (obično dan-dva, najčešće tokom vikenda) urediti priručni prostor (binu, gledalište), te obezbijediti određenu rekvizitu i pripremiti za javno izvođenje neki kraći sadržaj, ili sadržaje, sa dramskim karakteristikama, računajući pri tome na svoje rođake, sušede i prijatelje kao publiku.⁴⁴ Pominjemo ovakve

⁴⁴ U porodici autora ovih redaka sačuvana su šecanja na takve oblike dramskog iskaza. Viđeti: Ilija Milunović, *Stihovi*, Cetinje, 2010, str. 176 i 182. Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje – Podgorica, 2017, str. 8–9. Šire u: Luka I. Milunović, *Porodica Milunović Piper na Cetinju do 1916. godine*, Cetinje, 2022, str. 118–119.

pojave⁴⁵ jer držimo da ih uz dramske sadržaje prikazane u okviru, kako školskih, tako i priredbi raznih neprofitabilnih organizacija i društava sa različitim oblastima interesovanja, treba imati umu posebno pri širim razmatranjima trajanja tradicije, stepena disperzije, afiniteta i opšte sklonosti ka dramskome izrazu u Crnoj Gori. Egzistenciju raznih dramskih formi u narodu za vrijeme rada domaćega profesionalnoga pozorišta možemo posmatrati i kao analognu ponašanjima koja su, pod uticajem praćenja raznih scenskih prikaza u kulturno razvijenijima sredinama, nastajala tokom minulih stoljeća u slobodnoj Crnoj Gori.

Već smo ukazali da veoma skroman obim izvora,⁴⁶ a, saglasno tome, i poznatih relevantnih saznanja, čini da ne možemo neposredno konstatovati vrijeme nastanka, te makar iole kontinuirano, hronološki pratiti genezu i prostornu disperziju pojava, formi i oblika javnih nastupa sa raznim sadržajima, naročito onih sa manje, ili više dramskih elementa. Zato se opredjeljujemo da, kada je, prije svega, u pitanju poručje slobodne Crne Gore, kod perioda od tri stoljeća ranoga novovjekovlja koji ovđe posmatramo iz izabranoga ugla, razmatranja vezujemo za praćenje oblika dramskoga izraza kroz tri uslovno formirane tematske cjeline koje smo naslovili: (1) *Formiranje opšte sklonosti u narodu ka dramskome izrazu*, (2) *Pojave i ponašanja u vrijeme poklada* i (3) *Narodni dramski izraz* (Narodno glumovanje).

⁴⁵ O naročitim oblicima, koje, šire gledano, možemo podvesti pod pojam *kućnoga* (ovđe *dvorskoga*) *pozorišta*, u 19. i početkom 20. stoljeća, možemo govoriti prateći priredbe sa dramskim karakteristikama održavane u dvorcima članova dinastije Petrović. Ovđe, naravno, ne mislimo prije svega na gostovanja profesionalnih umjetnika na crnogorskome dvoru.

⁴⁶ Za period 1685–1782. godine dr Jevto Milović je sabrao i objavio svega 577 dokumenta (351 stranica). Videti: *Zbornik dokumenta iz istorije Crne Gore (1685–1783)* / dr Jevto Milović, Cetinje, 1956. (ukupno str. sa prilogima 463).

Prije nego što u okviru formiranih tematskih cjelina razmotrimo oblike i obim egzistencije dramskoga izraza, treba se zapitati o mogućim **(a)** *mjestima i oblicima okupljanja*, te **(b)** *povodima okupljanja* naročito za one vrste dešavanja (sabori, zborovi, zborovanje, šednici, ...) ⁴⁷ ljudi na našim prostorima kada su se uz druge sadržaje, razne forme javnoga dramskoga izraza uglavnom mogle i očekivati. Imajući na umu život ljudi u uslovima đe se nijesu mogla formirati veća zgusnuta naselja (gradovi) sa vidno boljestojećim slojem stanovništva, odnosno, kada je neophodno ulaganje velikih napora da se obezbijede najelementarnije pretpostavke, često samo gologa, preživljavanja i uz to stalne borbe, četovanja, pogibije i pohare, mora se otvoriti pitanje: da li se narod i đe, u časovima makar i kratkoga predaha, mogao okupljati da bi zborovao, zapjevao, zaigrao, da bi se mogli čuti zvuci kojega instrumenta, ili kakav kraći monolog, dijalog, ...

(a) *Mjesta i oblici okupljanja*. Obično sasvim spontano, nerijetko bez naročite pripreme i najave, vođeni raznim potrebama, ljudi su se povremeno okupljali pod krošnjom nekoga većega drveta, koje se najčeće nalazilo na poznatoj lokaciji u naselju, ⁴⁸

⁴⁷ U „Zakonu o javnim zborovima i udruženjima“, koji je u Knjaževini Crnoj Gori donešen tek 1907. godine, kada je i objavljen u *Glasi Crnogorca*, prepoznati su javni i privatni zborovi. U čl. 5. ovoga zakona istaknuti su: „skupovi, koji se čine u ime vršenja uobičajenih obreda, zabava ili drugih poslova,“ i pobrojani u nastavku: javna veselja, svadbe, narodne svetkovine ili litije, pogrebne pratnje, sabori kod crkava, proslave, mobe, šednici i t. d. (*Glasi Crnogorca*, XXXVI/1907, br. 9, str. 4). Pomenućemo da su neki od ovih pojmova prihvaćeni i kao toponimi. J. Erdeljanović (*Stara Crna Gora*) bilježi toponime: Zborište, Zborna glavica, Zborni mjesto.

⁴⁸ „Iznikla jabuka / Usred Budve grada, / Pred svetim Jovanom, / Pod njom mi sjedahu / Biskup s popovima, A knez vlastelama, / Kapetan suđama; / Gledale ih sa grada devojkje“. Zapis Vuka Karadžića citiramo po: Gojko Čelebić, *Književnost i pismenost od Crnojevića do Petrovića*, tom II, Cetinje, 2016, str. 24.

ili češće, pri dužim putovanjima, na sredokračama i raskršćima puteva. Tu se u momentima predaha, uz riječi kojega uglednika, mogao čuti dobri guslar, diplar, vješti govornik stihova, ili kakvoga monologa.

Dugo trajanje običaja okupljanja pod drvetom kako to sugeriraju poznati zapisi,⁴⁹ može nas dovesti i do opisa okupljanja pod krošnjom čuvenoga brijesta sa Cetinjskoga polja. Ovaj brijest, za koji se kaže da se „piše velikim slovom“, nalazio se ispred Biljarde, neposredno pored Ćipura, mjesta đe je u 15. stoljeću podignut manastir Crnojevića. Tu bi nerijetko Gospodar sa svojom svitom razgovarao sa okupljenim narodom i donosio razne odluke rješavajući nerijetko i konkretne probleme koji su pritisicali kojega od prisutnih, kada bi neko, kako se tada govorilo, „izašao pred Gospodara pod brijest“.⁵⁰ Dugu tradiciju

⁴⁹ Treba imati na umu i značenje drveta u ravni simbola, ili mitova.

⁵⁰ Pod brijestom je javno okončan krupan sukob između popa Ilije Popovića i vojvode Marka Miljanova o čemu je ostavio zapis dugogodišnji ministar vojni, vojvoda Ilija Plamenac. (*Memoari*, dr Živko M. Andrijašević, mr Slavko Burzanović, Podgorica, 2004, str. 109). O ovome brijestu videti i: Risto J. Dragičević, „Prilozi kulturnoj istoriji“, *Starine Crne Gore*, I/1963, br. 1, str. 147. Tokom 19. i 20. stoljeća o Cetinjskome brijestu objavljivane su i pjesme. Plodni pjesnik, Radoje Roganović – Crnogorac je u *Glasi Crnogorca* (XIX/1890, br. 34, str. 1) objavio pjesmu „Cetinjskom brijestu.“ (prva od sedam strofa):

Pod tvojjem debelijem hladom
Više puta počijeva soko,
Za to tebe „Cetinjski Brijestu“
Crnogorci poštuju visoko!

O sudbini istorijskog brijesta, kao i onog, kasnije posađenog, koji je sa starijim nerijetko identifikovan (ovaj brijest je noću u, prisustvu činovnika pošećen tridesetih godina 20. stoljeća) pisali su pored Rista J. Dragičevića i: Isidora Sekulić, dr Niko S. Mratinović, naravno, i drugi. Danas pred Biljardom postoji brijest koji je posađen u 21. stoljeću.

Brijest pred Biljadom, *Orao* 1897.

okupljanja, raspravljanja o važnim pitanjima i suđenja pod krošnjom drveta istaći će i knjaz Nikola I u „Bešedi“ povodom proglašenja državnih reformi 1902. godine, koju je objavio *Glas Crnogorca*: „...vršili su pravdu u ovoj zemlji naši bolji junaci, vojvode, serdari i prvaci zemaljski, a potonja je riječ bila nas Gospodarâ. – S njima su Moji stari vršili pravdu pod krovom i pod rastovima, pod vedrim nebom i u logorima. – I taj isti način suđenja zastao sam Ja i glavom sam po njemu dosta puta postupao.“⁵¹

Okupljanja pod krošnjom drveta, u ovome slučaju u specifičnome scenskome prostoru (istorijska zdanja, građevine, mlin i gumna), vuku duboke korijene u narodnom pamćenju, a mogu se posmatrati i sa specifičnoga aspekta odvijanja osobenih narodnih scenskih oblika, kako nam je skrenuo pažnju profesor Ratko Đurović govoreći o zapisu Laza Popovića koji se odnosi na događaje kod cetinjskoga brijesta. „Navešćemo taj odlomak Laza Popovića, i posmatračemo ga, ovaj put, kao jedan od osobenih

⁵¹ „Besjeda Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza Gospodara prilikom proglašenja državnih reforma na Nikoljdan 1902“, *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 49 (7. XII) str. 1.

narodskih teatrskih fenomena, s dramskim elementima i predstavljačkim oblicima, u kojima dijaloška i situaciona napetost saglasna crnogorskoj stalnoj tenziji življenja“ – zapisuje profesor Ratko Đurović⁵² ukazujući i na ovaj ugao posmatranja kada govorimo o tradicionalnome okupljanju pod krošnjom drveta.

U naseljima, pored hladovine pod krošnjom obično većega drveta, pri povoljnim klimatskim prilikama, mjesto javnih okupljanja najčešće je bilo gumno/guvno⁵³ kao tada jedini pogodni uređeni prostor. Gumno je obično neveliki horizontalni popločani plato kružnoga oblika, ograđen vrlo niskom kamenom ogradom. Generalno ima namjenu za poljoprivredne aktivnosti (vršidba žita i drugo) ali se vrlo često koristi za susrete, zborovanja i zabavu ljudi kada su se, uz izgovorenu riječ, mogle čuti bešede i dijalozi, zvuci gusala i svirala i viđeti, pored učinjenih pokreta, raspjevano kolo, a poneđe razne šaljive i viteške igre. Višestruku namjenu gumna, kao privrednoga objekta i *narodnoga amfiteatra*, diktirali su uslovi života koji su stoljećima vladali u slobodnoj Crnoj Gori.

Pomene gumna kao mjesta okupljanja, ili toponima⁵⁴ nerijetko ćemo srijetati u zapisima, putopisima i literaturi o

⁵² Ratko Đurović, „Teatarski oblici ispod Brijesta“, *Cetinjski list*, XI/1987, br. 275 i 276, str. 12. Viđeti: Ratko Đurović, *Teatrološki spisi* / Milovan Radojević, Podgorica, 2006, str. 46–50.

⁵³ Guvno – dijalekatski obik. U *Gorskome vijencu*: stih 1709 „guvno mu je od kuće lijepo“; 2141. „Kupimo se na mejdeno guvno“; 1209–1210 „... A kolo na velje guvno poje“. U *Cetinjskome ljetopisu*: *званъ*.

⁵⁴ Dr Jovan Erdeljanović, bilježi toponime (*Postanak plemena Pipera*): Dragiljevo guvno, Velje guvno, Stara guvna, Raškovo guvno, Rodovo guvno; (*Kući pleme u Crnoj Gori*): Guvno, Guvno Jusupovo, Guvno Perovića; (Bratonožići pleme u Crnogorskim brdima): Bulino guvno, Radulovo guvno; kao i u Staroj Crnoj Gori: Guvno Rasaljića, Andrijino guvno, Jovanovo guvno, Marićevo guvno, Mladenovo guvno, Raslapčevo guvno i Savovića guvno. U konsultovanome dokumentu pominje se gumno Đurovića početkom 1609. godine.

Crnoj Gori. Poslije dolaska iz Rusije, vladika Sava je nedaleko od Cetinjskoga manastira 1742. godine sagradio gumno koje imalo veličinu obima Car-zvona u Moskovskome Kremlju (prečnik 6,6 m) koje je izliveno 1735. godine. Gumna Cetinjskoga manastira pominju se kroz dokumenta u 17. i 18. stoljeću.⁵⁵ Na nekoliko mjesta u *Gorskome vijencu* Njegoš govori o gumnu kao mjestu će nastupa kolo: „Noć je mjesečna; sjede oko ognjevah i kolo na Veljemu guvnu poje“ (stih 562–3) ili mjestu će se dogovaraju glavari: „Glavari sjede okolo veljega guvna i razgovaraju se, ...“ (stih 2044–45).

Okupljanja naroda radi dogovora, ili zabave bilo je pored crkava i manastira, najčešće poslije crkvenih obreda, ali i u vrijeme koje nije vezano za religiozne obrede. Pored sakralnih objekata obično je bilo slobodnoga prostora pogodnog za okupljanje i razne oblike zabave, dok je pored manastira najčešće postojalo i gumno. U Njegoševu *Gorskome vijencu* nalazimo stihove o razlozima okupljanja mladih ljudi kod crkve: „da slušaju božju liturđiju / i da vode kolo oko crkve“ (stih 102–103).

Pazari su također bili veoma važna mjesta okupljanja, koja su diktirana potrebom za nabavkom, prodajom, ili razmjenom raznih prozoda, onosno obezbjeđivanjem, najčešće osnovnih potrepština za život. Pazari su obično bili organizovani jednoga, rjeđe dva, ili više, unaprijed određenih dana u sedmici, na mjestima povoljnim sa aspekta udaljenosti od iole većih naselja odakle je poticala ponuda (prodavci) ili potražnja (kupci), na širim slobodnim prostorima, tako da je pored obavljanja trgovinske djelatnosti bilo dovoljno mjesta i za organizovanje raznih

⁵⁵ O manastirskim gumnima Risto J. Dragičević zapravo veli: „U poznatim mi dokumentima manastirsko gumno na Cetinju pominje se 1698, 1738 i 1756. godine. Bila su dva gumna, jer je drugo podigao vladika Sava poslije povratka iz Rusije...“ (Risto Dragičević, „Prilozi kulturnoj istoriji“, *Starine Crne Gore*, I/1963, /poseban otisak /str. 147).

igara i zabava, posebno kada je mađa populacija u pitanju.⁵⁶

Pod krošnjom drveta, gumno, prostor pored sakralnih objekata, ili pazara pominjemo kao javna mjesta okupljanja. Pored javnih bilo je privatnih (porodičnih) mjesta okupljanja u posebnim prilikama. U kućama domaćina, o porodičnim proslavama, ili kakvom drugo prijatnom prigodom okupil bi se (šednici i pošedci) komšije, rođaci i prijatelji, ponegda i oni sa stalnim boravištem u nešto udaljenijim naseljima. To je bila prilika da se pokrenu i razni oblici igara i zabave.⁵⁷

(b) *Povodi okupljanja*. Povode za razna okupljanja naroda, što je obično bila prilika i za razne oblike zabava, pa i one sa nastupima koji su imali dramske karakteristike, možemo posmatrati kao redovne i vanredne. Redovni povodi, koliko su životne prilike dozvoljavale, su u stvari određeni, unaprijed poznati datumi u godini kada se tradicionalno organizuju prigodna okupljanja. Povodi o kojima možemo govoriti kao vanrednim, pored ponegda sasvim spontanih, bili su uglavnom u vezi sa nekim važnijim događajem koji se upravo desio.

Neposredni povodi za okupljanja, generalno gledano, su obično bili: važni porodični, seoski, ili širi događaji kao što su

⁵⁶ Već smo isticali pomen prikaza na *Crnogorskom pazaru* u Kotoru, a koje u svome djelu Njegoš (*Obrad u Gorskom vijencu*) vezuje za 17. stoljeće („Istoričeskoe sobitije pri svršetku XVII veka“). Pazar je posetio i saksonski kralj Fridrih Avgust II u maju 1838. godine: „Kralj je potom posjetio crnogorski Pazar, smješten na otvorenom trgu izvan grda, pored takozvane Portafjamera, na kome se trguje tri puta nedjeljno: utorkom, četvrtkom i subotom.“ Bartolomeo Bjazoletto, *Putovanje u Crnu Goru saksonskog kralja Fridriha Avgusta* / Vesna Kilibarda, Podgorica, 2021, str. 45.

⁵⁷ Krajem 19. stoljeća časopis *Luča* će (1897. i 1898. god.) objaviti nazive sa kratkim opisom sadržaja tridesetak igara za koje se kaže da su se tradicionalno praktikovale uglavnome na seoskome području. Treba napomenuti da se neke od ovih igara našle i na programu zabave u Zetskome domu. Program jedne ovakve zabave objavljen je i u *Glasu Crnogorca*.

svadbe i slave; skupovi religioznoga karaktera koji su uglavnom vezani za sakralne objekte; godišnjice važnijih događaja iz prošlosti, ili većih tekućih uspjeha; važni tekući događaji vezani za državni centar, ličnosti koje su bile na čelu društvene piramide ili važnijih gostiju iz inostranstva; važnije ekonomske aktivnosti: odlazak i boravak na pazaru,⁵⁸ prikupljanje i skladištenje ljetine, realizovanje veće individualne trgovine (prodaja ili kupovina), izdizi stoke (odmah po dolasku, tokom boravka, ili pred odlazak sa katuna⁵⁹) i naročito povodom godišnjega velikoga ribolova na Skadarskome jezeru. O atmosferi po završetku ribolova ostao je zapis i sa početka 19. stoleća: „To je dan velikoga praznika i zabave. Svi donose razne namirnice; toga dana okupljaju se i svi guslari; njima hrana nije potrebna; njih bogato goste, a i dosta novca dobijaju. Kolo i pjesma traju kasno u noć, koju osvjetljavaju vatre sa obala na kojima se lovilo.“⁶⁰ Treba naglasti da u knjizi svojih zapisa o Crnoj Gori Viala de Somijer donosi i nekoliko likovnih priloga. Na jednome od ovih likovnih

⁵⁸ Poslije boravaka u Crnoj Gori Vilehem Ebel piše 1842. godine o odlasku naroda na pazar (Rijeka Crnojevića): „Muškarci su se živo kretali preko kame-nja, a njihov teret bile su samo puške, pištolji i handžari, a zatim i prazne torbe za tanad, sačmu i prah, a koje će sada trebati ponovo da napune. Oni su se u grupama odvajali od žena i žurili takmičeći se da što prije stignu na Rijeku. Ponegdje se začula i jednolična pjesma.“ (*Crna Gora vrata Balkana* / Vukić Pulević, Daniel Vincek, Cetinje, 1991. str. 248).

⁵⁹ O raznim zabavama na katunima postoje putopisni zapisi, doduše, iz 19. stoljeća: „Kad su planinke svršile mužu, kad se večeralo – onda nastupa veoma zanimljiv prizor katunskog života. Momci i đevojke iskupe se na kakvoj ledini, nalože oganj pa oko njega skaču, pjevaju ili se igraju različitih igara.“ (*Sa naših katuna, iz bilježaka N. Graovskoga*).

⁶⁰ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1994, str. 180. U djelu koje smo ranije pominjali ribolov na Skadarskome jezeru opisuje 1614. godine Marijan Bolica („Izvjestaj i opis Skdarskoga sandžakata“).

priloga predstavljeno je okupljanje pri ribolovu na Skadarskome jezeru, đe su jasno prikazane narodne zabave, nastupi guslara i igranje u kolu, kako su mogli biti viđeni u Crnoj Gori na samome početku 19. stoljeća.

Širih okupljanja obično je bilo i povodom (u vrijeme) održavanja raznih oblika zborovanja, najčešće održavanja skupština (bratstveničke, plemenske,⁶¹ ili međuplemenske, odnosno one na nivou čitave zajednice) radi donošenja važnih odluka koje se svih tiču.⁶²

Pomenuli smo najčešća mjesta i povode za okupljanja imajući na umu uglavnom prostor slobodne Crne Gore, đe je u povoljnim opštim prilikama obično dolazilo do raznih oblika igre i zabave. U stvari, to su bile prilike da se kroz igru i zabavu javno prezentiraju individualni afiniteti i sklonosti ne samo ka kulturnome, pa i dramskome izrazu. Tada su mogli biti viđeni i neposredni odrazi doživljaja u sušednim primorskim mjestima, kao i odnos okupljenih prema takvim iskustvima.

(1) Formiranje opšte sklonosti u narodu ka dramskome izražavanju i izrazu. Razmišljanja o osnovama na kojima se kod Crnogoraca mogla formirati i razviti opšta sklonost ka izražavanju sa dramskim karakteristikama i dramskome izrazu uopšte, kako su to konstatovali brojni putopisaci i dugi inozemci koji su

⁶¹ U zapisima sa istraživanja dr Jovan Erdeljanović (ljeto, 1906. god.) bilježi da je tradicionalno u Piperima najveću vlast imao plemenski zbor ili skupština, koja se sastajala na Bjeloglavu, prostranoj glavici kod sela Radeća. Pravo učešća na Skupštini su imali svi punoljetni Piperi. Poziv na zbor, ili skupštinu tradicionalno je upućivan pucnjem iz male puške i uzvikom: *Ko je Piper, na Bjeloglav!* (Dr Jovan Erdeljanović, *Postanak plemena Pipera*, Beograd, 1981, str. 283).

⁶² „Najvažniji je bio zbor koji se održavao o Petrovu dne na Cetinju. Taj zbor pretvorio se u tradicionalni praznik naroda Crne Gore. I, kako je nama poznato, on se nezvanično slavio sve do 1941. god.“ Dr Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, str. 192.

Praznik ribolova, Viala de Somijer

pošćivali Crnu Goru, makar neko vrijeme u njoj boravili, ili se njome bavili, dovode nas do sazvučja osobina prirodnoga ambijenta, sa jedne strane, kao i društvenih uslova u kojima se, naročito tokom stoljeća ranoga novoga vijeka, živi na ovim prostorima, sa druge strane. Geografske karakteristike Crne Gore tvori veoma razvijeni reljef sa izraženim kontrastima: kopno oštro uzdignuto nad morem, visoke planine, niske površi i duboko usječena riječna korita, što će samo po sebi uticati na način donošenja odluka i ponašanje ljudi pri savladavanju problema u svakodnevnome životu, ali i formiranje specifičnoga načina gledanja i razmišljanja o raznim, ponekada ne samo praktičnim pitanjima. Egzistencija u sazvučju neposrednoga prirodnoga okruženja i društvenih uslova konstituisanih i tokom stoljeća o kojima ovđe govorimo učiniće da korišćenje dramskih elemenata kao izražajnoga sredstva u komunikaciji postane kod Crnogorca dio uobičajenoga svakodnevnoga ophođenja, odnosno da se vremenom široko u narodu razvije afinitet ka takvome izražavanju, ali i dramskome izrazu uopšte.

U uslovima kada nema mnogo vremena za duge razgovore, pričanja i opširnu deskripciju, riječi je malo, obično su rijetke, ali nose jezgrovitu poruku, pa su se dugo pamtile. Pri govoru valjalo je vrlo često voditi mnogo računa o gestikulaciji i pokretima kako bi prenešene poruke mogle biti kraće, ali vrlo sadržajne, što preciznije prenešene i shvaćene. Sve ovo nosi u sebi zametke stvaranja sklonosti ka poeziji,⁶³ odnosno dramskom izražavanju i drami uopšte.⁶⁴ Zato se valjda i moglo desiti da se u Crnoj Gori na podumijenti opštega kolektivnoga pamćenja i tragova šecanja na prve pisane i štampane knjige, sa jedne, te usmenoj književnosti koja obiluje dramskim elementima, sa druge strane, kao prva značajna autorska djela u 19. stoljeću pojave drame u stihu.

Od samoga početka 19. stoljeća kroz zapise najranijih putopisa nalazimo uočenu, već potpuno formiranu kao tradicionalnu, opštu sposobnost Crnogoraca da u ophođenju umiju dramski naglasiti suštinu poruke i smisao saopštenoga (*teatralna žica u narodu*). Napoleonov pukovnik, Viala de Somijer, autor prve cjelovite studije o Crnoj Gori i Crnogorcima, na samome početku 19. stoljeća, zapaža dramske karakteristike u ophođenju Crnogorca pa ističe: „Crnogorci improvizuju veoma vješto. Oni su rođeni govornici. Treba ih čuti kada raspravljaju o politici i u situaciji kada je u pitanju njihov ugled, ili treba da razrade neki

⁶³ Dr Vedovi u djelu objavljenome u Kermoni 1862. godine piše: „Crnogorac koji je još uvijek čestit, kojega nijesu iskvarili kukavičluk, nemoral i gordost, sačuvao je jak i snažan osjećaj za poeziju, a njegov vreo i neobuzdani duh nikako se ne okreće izvještačenosti ili uzdanosti, već se smiono i hrabro širi poljem imaginacije.“ Dr Timoleone Vedovi, *Statistički podaci o Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, str. 27.

⁶⁴ „Svaki njihov govor mogao bi se zapisati i u knjige staviti. Svaki dan mogao bi se po jedan nov „gorski venac“ isplesti, kada bi se sve njihove značajne reči mogle skupiti, što ih toga dana izgovore.“ Ljuba P. Nenadović, *O Crnogorcima*, Podgorica, 1997, str. 30.

vojni pohod. To su muževni, smjeli, žustri i puni zanosa govornici...“⁶⁵ Na važnost i odnos Crnogoraca prema govorništvu ukazuje i Vuk St. Karadžić: „U Crnoj Gori rječitost ima vrlo veliki značaj. Jedan glavar bez nje nije ništa, i najsiromašniji i najnezatniji može se pomoću rječitosti umiješati među glavare, i cijela će ga nahija slušati.“⁶⁶

Opštu sklonost u narodu ka načinu izražavanja sa lako uočljivim dramskim karakteristikama, formiranu tokom proteklih stoljeća, nalazimo, dakle, u zapisima putopisaca još od prvih gostiju, koji su sa različitih pobuda tek sa početkom 19. stoljeća počeli nešto češće dolaziti u Crnu Goru i o tome ostavljati pisana svjedočanstva. Treba reći da se opšta sklonost ka izražavanju sa dramskim karakteristikama naglašenije ispoljavala tokom raznih javnih događaja,⁶⁷ pri vršenju nekih obreda, ili na opštim skupovima. Naročiti oblici iskaza (prikaza) sa dramskim karakteristikama su se mogli sresti i tokom večernjih šednika kada bi, uz doticanje važnijih i opštijih pitanja, bili upriličeni i različiti oblici zabave, đe bi se mogli javiti razni oblici specifičnoga, nešto razvijenijega *narodnoga dramskoga izraza* (narodno glumovanje).

(2) *Pojave i ponašanja u vrijeme poklada.* U slobodnoj Crnoj Gori tokom stoljeća novovjekovlja izvjesno se svuda znalo za poklade,⁶⁸ pa bi za očekivati bilo da je u tim periodima bilo

⁶⁵ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1994, str. 263.

⁶⁶ Vuk Stef. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1922, str. 43.

⁶⁷ Krajem 19. stoljeća Norvežanin, kapetan Henrich Angel poslije prisustva školskoj priredbi na Cetinju, đe je bio oduševljen nastupima dece, bilježi svoje impresije: „Ne mogu se Crnogorci optužiti da su glumci, ali pomislio sam zbilja da su ova djeca posebno za to odgajana.“ Henrich Augusto Angell, *Kroz Crnu Goru na skijama*, Cetinje – Podgorica, 1991, str. 61.

⁶⁸ Poklade, ili pokladi je period kada se iz religioznih razloga u ishrani prestaju upotrebljavati meso i životinjski proizvodi uopšte, te prelazi sa mrsa na

dešavanja sa sadržajima na koje su morale uticati razne manifestacije u susjednim primorskim gradovima. Zbog oskudice izvorne građe oslonac za ovakva očekivanja, bar kada je praznovanje pokladnih perioda u pitanju, tražimo uglavnome u nemalome broju zapisa u dokumentima nastalim tokom 19. stoljeća u kojima se sa različitih razloga pominju poklade kao tradicionalni, dakle, veoma dugo korišteni pojam za pojave sa svima poznatim ponašanjima i sadržajima.⁶⁹ Za ilustraciju pomena poklada biramo tek nekoliko primjera u dokumentima iz veoma uskoga segmenta fonda *Praviteljstvujući senat* u Državnome arhivu Crne Gore. U dokumentima iz pomenutoga arhivskoga fonda srijetamo zapise: ...da je Marko Sredanov dolazio na sud oko poklada gospođinskih;⁷⁰ o nekome dugovanju koje je nastalo „oko božitnjija poklada“;⁷¹ Izricanje zakletve: „ko laže od nas dva na zlo mu Poklade“, ili kletve: „na zlo mu poklade došle“;⁷² te da se izvjeshi Novica oženio „...na Martinjske poklade...“⁷³

post. Od 14. stoljeća u Evropi se razvijaju posebni oblici *pokladne igre* i *pokladne pjesme* koje su bile ispjevane po posobnim pravilima. Smatra se da je riječ *poklade* nastala od korijena *klad* (klasti, kladem = *ostaviti, puštati*) pa su poklade vrijeme kada se meso (mrs – hrana životinjskog porijekla) ostavlja, pušta (mesopust). *Rječnik Hrvatskog ili Srpskog jezika*, Dio X, Zagreb, 1931, str. 504. Viđeti: Luka Milunović, „Narodni dramski izrazi i poklade u Knjaževini Crnoj Gori“, *Bibliografski vjesnik*, XXXV/2006, br. 1–2–3, str. 233–242.

⁶⁹ U literaturi je ukazano na uporište pri razmatranju mogućnosti redovnog upražnjavanja pokladnih praznovanja u Crnoj Gori tokom prve polovine 19. stoljeća. Viđeti: Dr Jovan Vukmanović, „Pokladne maškare u staroj Crnoj Gori“, *Zbornik na XIX kongres na Sojuzot na združenijata na folkloristite na Jugoslavija, Kruševo 1972*, Skopje, 1977, str. 197–200.

⁷⁰ DACG, Praviteljstvujući senat, 1872, fas: 8, br. 426.

⁷¹ DACG, Praviteljstvujući senat, 1872, fas: 8, br. 531.

⁷² DACG, Praviteljstvujući senat, 1872, fas: 8b, br. 1008 i Ibidem, br. 1009.

⁷³ DACG, Praviteljstvujući senat, 1873, fas: 9, br. 181.

Pomenućemo još dva, za potporu utemeljenosti poznavanja i veoma duge tradicije određenoga ponašanja tokom poklada u Crnoj Gori, držimo, relevantna dokumenta, doduše sa kraja 19. stoljeća. (1) Upravnik kaznenoga zavoda u Podgorici obavještava ministarstvo da je: „...pošto su danas božićnje poklade...” prema pravilniku povisio porciju mesa osuđennicima, pa moli: „...Ministarstvo da bi izvoljelo pokloniti osuđennicima po malo vina za večeru.”⁷⁴ Zabilješku o gošćenju zatvorenika o pokladama (privatni poklon) donijeće dvije godine kasnije i *Glas Crnogorca*. „Ja sam bio slučajni posmatrač na poklade, dan raskrsnice mrsa i posta, kada se svaka hrišćanska duša jače okrijepi i proveseli, – kako se tamničari u kaznenom zavodu podgoričkom, uz pjesmu i popijevku, goste obilatim pićem vina i raki-je.”⁷⁵ (2) Ministarstvu unutrašnjih djela upućen je početkom 1897. godine službeni upit hijerarhijski podređene vlasti u kojemu se kaže: „Kao što Vam je poznato, ovđe se običavalo ispred poklada da se po neki obuku u maškare, obično mladež – i tako će ko,“ o čemu bi gradska uprava bila unaprijed obaviještena, te pored toga: „Ako se pak ko obukao bez znanja Uprave ili sa usmenom prijavom, to su bile ličnosti, kojima se to moglo dozvoliti, bez bojazne od rđavih posljedica.”⁷⁶ Važno je ovđe uočiti da se iz citirane službene komunikacije organa vlasti krajem 19. stoljeća može jasno uočiti kako se radi o vrlo ukorijenjenoj pojavi sa dugom tradicijom koja zahvata različite slojeve stanovništva.

Iz zapisa u *Dvorskim knjigama* (fond u DACG), će su uredno bilježeni svi rashodi koji su bili vezani za svakodnevni život na crnogorskome dvoru saznajemo da su o pokladama i za dvorske potrebe nabavljane maske, te da su maskirana lica koja bi dolazila

⁷⁴ Ministarstvo je odobrilo da se te večeri zatvorenima može dati: „...po kvarat od kila vina.” DACG, MUD-1898, fas: 111, br. 1188.

⁷⁵ Anonim, „Pišu nam iz Podgorice“, *Glas Crnogorca*, XXIX/1900, br. 10, str. 3.

⁷⁶ DACG, MUD-1897, fas: 99, br. 104.

do Dvora čašćavana novcem.⁷⁷ O pokladama i realizovanim zabavnim programima u to vrijeme nerijetko je pisala i crnogorska periodika 19. stoljeća,⁷⁸ kao i o maskenbalovima, održanim u crnogorskim gradovima tokom prvih decenija sljedećega, 20. stoljeća, u kojima su učestvovali članovi dinastije Petrović-Njegoš i diplomatskoga tijela.

U Njegoševu *Gorskom vijencu* čija je radnja, podšetićemo se, smještena pod kraj 17. stoljeća, nalazimo veoma sugestivan iskaz i kada su poklade u pitanju. Poslije povratka sa putovanja u inostranstvo Vojvoda Draško, odgovarajući glavarima okupljenim kod gumna Cetinjskoga manastira na pitanje: „kakav narod bješe na te strane“, opisuje Mletke i pominje atmosferu u gradovima kroz koje je prolazio. Na jednome mjestu Vojvoda Draško će o gradskoj vrevi reći: „Svagda graja bješe oko mene / kada hoćah po gradu izaći“ (stih 1435–1456). Da bi zatim napravio poređenje sa bukom (grajom) koja se u određenim prilikama može čuti u Crnoj Gori i izgovara riječi zabilježene u stihovima (stih 1457–1458) koje su za nas u ovoj prilici naročito indikativne i važne:

kao u nas bijele nedelje
kada se krenu momčad u maškare.

Nama ostaje samo da se pitamo kakve je sve sadržaje mogla imati ta „graja“ (od čega je sve poticala buka) koja se pod kraj

⁷⁷ „Po nalogu Nj. V. Gospodara, a preko perjanika Mileta Garančića maškarama dato 1. napoleon“ DACG, Dvorske knjige br. 75, redni br. 6. (16. februar 1897. godine).

⁷⁸ U *Glasa Crnogorca* sa naslovom „Posljednje cjelovanije.“ o pokladnim zabavama pred Uskršnji post na Cetinju 1890. godine se kaže: „...U lijepo i bogato iskćenoj, još bolje osvjetljenoj dvorani naše čitaonice u Zetskom domu, posljednja dva dana poklada lijepo se zabavismo i baš kako treba otpojasmo šaljivome karnevalu – ‘posljednje cjelovanije’.“

17. stoljeća mogla čuti (i vidjeti njeni nosioci) tokom poklada u Crnoj Gori kako nam to, preko iskaza Vojvode Draška, sugerije Njegoš u *Gorskomе vijencu*.

Treba i ovđe napomenuti kako kod ovoga Njegoševa književnoga zapisa ne možemo lako prihvatiti da bi makar i u slobodnoj umjetničkoj formi ovaj autor mogao vezati tako direktno za Crnogorce neku pojavu, ili ponašanje čega nikada nije bilo, odnosno saopštiti nešto što se nikako nije dešavalo, u svakodnevnome životu slobodne Crne Gore. Držimo, naime, da Njegoš ovim stihovima sugerira kao tradicionalno praktikovanje određenih karnevalskih formi o pokladama i to veže neposredno za čitavo područje Crne Gore. Kada bi čak i pretpostavili da Njegoš nije imao sigurnih saznanja o pokladama i pokladnim zabavama, ili redovnosti takvih ponašanja, u slobodnoj Crnoj Gori tokom 17. i 18. stoljeća, tada ove stihove možemo tumačiti kao pjesnikov stav o takvim oblicima praznovanja. Autor *Gorskoga vijenca* nam ovim stihovima, naime, saopštava da bi, po njegovome mišljenju, u to vrijeme bilo savim očekivano i prirodno održavanje raznih oblika praznovanja tokom poklada na prostoru Crne Gore. Ovđe treba podštetiti i na pismo vladike Danila kotorskome providuru od 7. januara 1728. godine, koje smo već citirali, đe se pominju fešte na Cetinju, da bi se sada direktno zapitali da li su ta praznovanja imala i sadržaje u kojima se mogao nazreti makar neki odraz viđenoga u periodu poklada kroz primorska mjesta u sušedstvu.

Zapise o pokladnim feštama u Crnoj Gori u svojim radovima ostavlja i Vuk Karadžić. U *Rječniku* (1. izdanje 1818. a drugo 1852. godine) Vuk Karadžić navodi pojmove: Poklade, Pokladovati, Pokladovanje (*actio bacchannlium*), Pokladnica,⁷⁹ ali u objašnjenju pojavu ne vezuje direktno za Crnu Goru.

⁷⁹ Navodimo po 4. izdanju, koje je reprint trećega, str. 547. Uporedi: Luka Milunović, „Narodni dramski izrazi i poklade u Knjaževini Crnoj Gori“, *Bibliografski vjesnik*, XXXV/2006, br. 1–2–3, str. 237.

Međutim, u sačuvanomome Vukovome rukopisu, koji je objavljen poslije njegove smrti u svemu kako ga je sam autor ostavio, pod odrednicama „Mesojeđe i bijela nedjelja“, te „Svatovi s mladom“, stoji širi opis ponašanja naroda o pokladama, uz jasnu naznaku da se pojave o kojima govori odnose na područje Crne Gore: „U Crnoj Gori idu po selima uz Bijelu nedjelju maškare: djeca se nagare i objese o sebi zvona i svakojako drukčije nagrade se, pa idu po selu od kuće do kuće, te istu sira, masla, jaja itd...“⁸⁰ Ovdje međutim nije neposredno istaknuto da li je nešto od zabilježenoga sam autor vidio prilikom dolazaka u Crnu Goru (1833. i 1835. godine), tada čuo od sagovornika, ili prenositi pričanja koja je kasnije čuo, odnosno iznosi preuzeto iz nekoga drugoga izvornika.

Dok razmatramo moguća praktikanja raznih oblika maškanja u Crnoj Gori treba pomenuti i *Требникъ*, koji je, prema bibliografu F. Velcu (*Ferdinand Velc*): „pod nadziranijem arhimandrita Petronija Lujanovića“ štampan u štampariji Petra II Petrovića, na Cetinju 1837. godine.⁸¹ Pri kraju *Trebnika*, poslije sveštenodejstva i molitava za svršavanje svetih tajni, u odjelu „Iz nomokanona“, poglavlje o vradžbinama u tački 24. stoji: „... ili su se muškarci oblačili u žensku odjeću, a žene u mušku.“ Dalje se kaže da su takođe, u latinskim zemljama različite osobe imale čest običaj da se pretvaraju (maškaraju, predstavljaju) i na taj način su se mnogi narugali crkvenim obredima. Šira istraživanja

⁸⁰ U nastavku objašnjenja za „Pokladnicu“, te u sljedećoj odrednici („Svatovi s mladom“) dat je opis specifičnih običaja praznovanja o pokladama u Risnu i Dubrovniku. (Vuk Stef. Karadžić, *Život i običaji naroda srpskoga*, /SKZ/ Beograd, 1957, str. 22–24). Primijetićemo da ovdje V. Karažić maškanje vezuje za djecu, dok Njegoš kaže da kreću momci u maškare.

⁸¹ Ferdinand Velc, *Bibliografija Crne Gore 1800–1912*, Cetinje, 1991, str. 11 (bibl jed. br. 101). *Требникъ*, videti: *Crnogorska bibliografija*, Tom I knj. 3 / Vidak Rajković, Cetinje, 1989, str. 32 (bibl. jed. br. 92), kao i ilustraciju (faksimil stranice originala), Ibidem, str. 33 (*Требникъ*).

Igre na Lovčenu, P. Poček

tek treba da utvrede da li je u *Trebniku* ovo jednostavno preuzeto iz nekoga izvora ili, kako vjerujemo, upućuje na stoljetnu praksu ponašanja koja pokazuje da scenska dešavanja i karnevali, organizovani obično o pokladama u sušednim gradovima na primorju, nijesu mogli potpuno ostati bez odraza i na društveni život u podlovcenskoj Crnoj Gori.

Nastojali smo da uz poziv na arhivsku građu, periodiku i autorske zapise, uglavnom iz 19. stoljeća, ukažemo na osnovanost uvjerenja da je na tragovima kolektivnoga šecanja na dah renesanse iz doba Crnojevića i tekućih uticaja sa primorja bilo praktikovanja raznih oblika ponašanja i zabavnih numera o pokladama u Crnoj Gori i tokom prvih stoljeća novovjekovlja. Oslanjajući se na građu iz 19. stoljeća za tvrdnje o onome što se događalo stoljećima ranije, imali smo na umu način na koji se o tome u dokumentima i periodici govori. Naime, kada se pominju poklade, ili događaji za njih neposredno vezani, u dokumentima iz 19. stoljeća uvijek se to čini na način kao da se radi o ponašanjima koja na tim prostorima imaju tradiciju koja traje više stoljeća. Sugestivan primjer je i dio telegrama Baja Gradaševića

1885. godine sa granice Crne Gore kada je pravdao nastupe predstavljača, koji su tokom rada mješovite komisije za razgraničenje sa Turskom carevinom, izveli određeni prikaz na aktuelnu temu. Gardašević telegramom između ostaloga, javlja iz Kolašina vojvodi Stanku Radonjiću, ministru spoljnih poslova Crne Gore: „Jučen načiniše se Maskare, kao vazda i svuđ što bivaju maskare na poklade.“ O istome sporu, odnosno datoj predstavi javlja ministarstvu i kapetan M. Bojić: „... i sve se predstavljalo kao obično maskare što rade u narodnim običajima,“⁸²

Pored toga što se u Crnoj Gori od početka 19. stoljeća na ovakav način govori o pokladama i maškaranju upućivali smo i na intenzivne relacije, povezanost i saradnju primorskih mjesta sa zaleđem, što je, između ostaloga, moralo rezultirati i određenim uticajem na oblike i sadržaj zabava uopšte, odnosno naročito na ponašanja o pokladama. Tako smo došli do mogućih granica okvira u kojemu treba tražiti sadržaje realizovanih ponašanja i mogućih pretvaranja-prestavljanja, čega je na području Crne Gore, kako sve indicije ukazuju, bilo u vrijeme poklada i tokom prva tri stoljeća novoga vijeka.

(3) *Narodni dramski izraz* (Narodno glumovanje). Držeći u fokusu dramske karakteristike određenih pojava i raznih oblika scenskih prikaza razmotrićemo u osnovnim crtama nešto složeniji *narodni (amaterski) dramski izraz* (predstavljanje) koji, od druge polovine 19. stoljeća, u dijelu literature sriječemo pod nazivom „narodno glumovanje“. Ovi oblici dramskoga izražavanja kreću se od sasvim jednostavnih nastupa sa izraženim dramskim karakteristikama do složenijih oblika amaterskih prikaza i predstavljanja pred, nekada i brojnijom, publikom. U za to povoljnim prilikama, koje svakako u slobodnom dijelu Crne Gore zbog opštih uslova života nijesu bile tako česte, okupljeni raznim povodima su obično mogli čuti: kakav monolog od viđenije, ili za to naročito pripremljene, ličnosti sa dramskim afinitetima, guslara, ili

⁸² DACG, MUD -1885, br. 90 i Ibidem, br. 91.

diplara, što sve nije bilo lišeno lako uočljivih, određenih dramskih karakteristika.

Tokom stoljeća najuobičajeniji, tradicionalni oblik igre⁸³ i zabave, uz pomenute govorne sekvence, pjevanje i muziciranje, bilo je kolo, odnosno, još uže, igranje u kolu, kako se to vrlo često pominje i nerijetko, čak i vrlo detaljno, opisuje u putopisnim zapisima.⁸⁴ Treba napomenuti da *kolo*, odnosno poziv „na kolo“, nije moralo da znači isključivo igranje u kolu, već se obično podrazumijevalo okupljanje i radi raznih oblika zabave.

Zbog vremena nastanka (prva decenija 19. stoljeća) sa jedne, te veoma interesantnih i sa dosta detalja izloženih zapažanja na ovu temu, sa druge strane, zadržaćemo se nešto duže na zapisima Viale de Somijera. Poslije dolaska do gumna će se već igralo u kolu, Viala odmah punu pažnja poklanja garderobi igrača: „I muška i ženska narodna nošnja bile su ljepše izrađene od svih drugih koje sam dotle vidio. Nakit je bio pravi i vrlo bogat. Dolaktice i pojasevi od velura raznih boja, velika zlatna i srebrna dugmad, koja blistaju na muškoj nošnji, dobro očuvani ćemeri. Opanci protkani živim bojama – sve u skladu sa sjanim oružjem. Naročito su žene bile udešene i isticale su se u poređenju sa izgledom koji imaju obučene u svakidašnju odjeću.“ Autor posebno ističe svoju zainteresovanost za događaj kojemu prisustvuje: „Pažljivo sam posmatrao kako igraju“ – kaže Viala, da bi zatim veoma detaljno opisao sam tok igre i izvođenje pojedinih koraka

⁸³ Imamo na umu samo oblike igre će se jasnije primjećuju dramske karakteristike. Ostavljamo po strani razne oblike zabavnih igara sa sportskim karakterom, koje imaju takmičarske karakteristike, će je obično dominantna fizička snaga i vještina, ili dobra memorija i što uspješnije korištenje unaprijed poznatih preciznih pravila. Razne vrste igara sa takmičarskim karakteristikama pominje i Njegoš u *Gorskom vijencu*.

⁸⁴ „Crnogorci vole svirku, pjesme i igre...“ Zapaža Vladimir Bronjevski, poslije boravka u Crnoj Gori početkom 19. stoljeća, dok piše o svojim utiscima u djelu koje smo već citirali.

i figura, uz komentar: „Pokreti su im čudni i hitri i izvode ih s takvom lakoćom da bi i groteskna Italija mogla na njihovom primjeru da se uči.“

Viala u nastavku neposredno detaljnije opisuje dramske karakteristike određenih segmenta igre koju posmatra: „Međutim, najneobičnije i najčudnije od svega je to što je kod nekih figura jedna ruka naprijed, druga nazad, prsti spojeni, glava podignuta, prijeteći pogled kruži od jednog do drugog, tako da čovjek pomisli da će se oštro sukobiti. Ali, kada dođu sasvim blizu jedan drugom, svaki od njih napravi tako brz pokret da se mimoiđu, a da se ne dodirnu...“⁸⁵

Pored upečatljivih zapažanja Viale de Somijera iznosimo i opis kola kako ga je, u djelu objavljenome 1862. godine, vidio dr Timoleone Vedovi: „Tokom te igre plesači muškarci i žene, međusobno se držeći za pojas, prave krug umjerenim i sporim korakom, a zatim nastavljaju kretanje s jednoobraznim pokretima nogu sve brže, snažnije i poskačući, a završavaju skokovima.“ Dr Vedovi opisuje i figure koje plesači obrazuju u kolu: „Kolo se ne igra isključivo ukrug, već, prema vještini, izvježbanosti i iskustvu vođe igre, pretvara se u pentagon, elipsu, trougao ili drugu figuru. Krug se tada dijeli na više različitih parova, ali korak ostaje uvijek isti, jedino se mijenja skok, naročito kad se par vrti.“⁸⁶

Botaničar Bartolomeo Bjazoleto, koji je pratio saksonske kralja Fridriha Avgusta II pri dolasku u Crnu Goru maja 1838. godine, ostavlja nam zapise o kolima kakva se igraju u Boki Kotorskoj. Za Kotorane Bjazoleto sasvim kratko kaže da su saksonske kralju prvo pokazali vježbe sa oružjem, a: „zatim su odložili puške i započeli jednu svoju nacionalnu igru, pri čemu

⁸⁵ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1994, str. 98–99.

⁸⁶ Dr Timoleone Vedovi, *Statistički podaci o Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, str. 26.

su pokazali veliku vještinu i okretnost“.⁸⁷ Mnogo više pažnje Bjazoleto posvećuje opisu kola koje je, pred kraljem Augustom II, odigrano u Risnu: „Ovaj ples se razlikovao od prvog jer je formirao krug koji se unutar kretao. Četiri plesača koja su se našla u sredini, bili su povezani lijepim maramama koje su preko ruku prolazile na leđa susjednog igrača. Okrećući se tako i uz određeni korak igrali su naročitu igru, koja je imala oscilatorne pokrete, pri čemu su pjevali svoje dvoglasne narodne pjesme. Naginjali su glave pri kraju pjesme svakog para koji se okretao, tj. na lijevo prema ramenu svog suigrača, imajući, možda, sa time namjeru da pojačaju glas, kojega su u tome momentu držali više izduženim, ili su time htjeli da pripreme za nastup susjedni par. Pjesma je počinjala sa jednog kraja kruga, da bi to isto ponovili svi naokolo i tako je išlo postepeno od jednog do drugog sve do kraja. Četiri igrača zatvorena u krugu plesali su i pjevali gotovo isto kao i prvi. Njihove pjesme su podsjećale na herojstva. Melodija pjesme je bila jednostavna i nije bila previše prijatna za uši.“⁸⁸

Iz uočenih karakteristika istaknutih u zapisima putnika koji su pratili igru u kolu i druge oblike kulturnih pojava u Crnoj Gori sa početka 19. stoljeća, ili koju deceniju kasnije, vidimo prije svega da se kolo na širim prostorima javlja kao uobičajeni oblik narodne zabave sa dugom tradicijom, za čije je nastajanje, svakako trebao duži vremenski period. Igranje i pjevanje u kolu Njegoš će u svojim djelima povezati sa 18, odnosno 17. stoljećem.

Igra u kolu je vrlo bogata dramskim karakteristikama i porukama koje se odašilju pjesmom i načinom igre. Važno je primijetiti da su kola, koja se sastoje od veoma sličnih, ili istovjetnih

⁸⁷ Vukić Pulević, Danijel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana*, Cetinje, 1991, str. 81.

⁸⁸ Ibidem. Str. 82–83. Uporedi: Bartolomeo Bjazoleto, *Putovanje u Crnu Goru saksonske kralja Fridriha Avgusta* / Vesna Kilibarda, Podgorica, 2021, str. 46–48.

elementa i obično se ponavljaju, jednako prihvaćena u primorskim i kontinentalnim oblastima Crne Gore. Upravo kolo možda najvidljivije pokazuje koliko je u narodu prisutan afinitet prema dramskom izražavanju i dramskome izrazu uopšte, te koliko se karakteristike, način ponašanja i oblici igre i zabave prelivaju iz jednoga područja u drugo, pa nas tako upućuje na zaključke o postojanju dugotrajne povezanosti, korespondencije i određene jedinstvenosti, ne samo u ovoj oblasti na čitavome prostoru Crne Gore.

Zaslužuje posebno skrenuti pažnju na egzistenciju neposrednijih dramskih formi, odnosno raznih složenijih oblika predstavljanja, koje, sa aspekta mjesta održavanja, broja učesnika i publike možemo posmatrati kao **(a)** jedinačne (uže) i **(b)** grupne (šire). Jedinačni oblici složenijega dramskoga izraza, odnosno predstavljanja, obuhvataju nastupe na jednome mjestu uz učešće jednoga, dva-tri, ili rjeđe manje grupe predstavljača i ograničene broju posmatrača, dok masovni oblik podrazumijeva učešće većega broja predstavljača (ponekada žitelja iz više naselja), a odigrava se uz veća kretanja na širim prostorima. Treba imati na umu da su izvođači svih ovakvih dramskih oblika, pored određenoga ličnoga afiniteta i prirodne sklonosti (talenta), mogli imati mogućnost da posmatraju izvođenje i razvijenijih dramskih formi u Kotoru navlaštito, ali i u drugim primorskim gradovima đe su, pored ostalih potreba, uglavnome morali odlaziti radi obezbjeđivanja raznih potrepština za nešto kvalitetniju svakodnevnu egzistenciju svojih porodica.

(a) Jedinačni, uočljivo složeniji oblici narodnoga dramskoga izraza (predstave), odnosno izvođenje radi zabave raznih igara-prikaza bogatih dramskim elementima, obično su bili upriličeni tokom porodičnih i seoskih skupova, najčešće u dugim zimskim noćima na šednicima i posecima. Kod ovakvoga oblika predstavljanja, kada je tekst na očekivanu temu u pitanju, valja kazati da učesnici u predstavi obično unaprijed znaju ono što treba reći

tokom predstavljanja, ali je u nekim slučajevima bilo i improvizacija, pa bi se doduše veoma rijetko sve izgovoreno, ili češće neki dio, mogao izmijeniti, ili dodati, na licu mjesta. Uobičajeno je bilo da predstavljači tokom prikazivanja promijene uobičajeni načina izgovaranja riječi i kretanja, koriste prikladnu garderobu, odnosno razne oblike prerušavanja (kostimiranje) i poneki pogodni unaprijed pripremljeni predmet (rekvizita). U zapisima o ovim predstavama najčešće se ističe da se dešavaju u kući kod domaćina na šednicima i pošecima o domaćim slavljinama, ili u vrijeme poklada.

U autorskomu radu 1893. godine,⁸⁹ uz citiranje dopisa Marka T. Perovića-Cuce (autor dopisa je u stvari, kako se pretpostavlja, Jovan F. Ivanišević) uredništvu *Glasa Crnogorca* sa početka 1891. godine,⁹⁰ dr Lazo Kostić skreće pažnju na igre-predstave: „Der-Đidija“, „Pauna“, „Igra s vratilom“ i „Ded i baba“. Kostić dalje napominje da kao glavni urednik „Glasa Crnogorca“ nije u cjelosti objavio dopis koji je primio zbog stava cenzure (*jer su besposlice za ozbiljan službeni list jedne države*). U istome radu Kostić poziva na prikupljanje opisa ovakvih pojava i dalje ističe da su mu dok je bio u Crnoj Gori vojvode Marko Miljanov za Kuče,⁹¹ a Đuro Cerović za Tušinu,⁹² pričali o igrama koje imaju

⁸⁹ dr Lazo Kostić, „Narodno glumovanje“, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, V/1893, str. 377–368.

⁹⁰ „Mi Veljo-Cuce slavimo Jovanj-dan, pa ni otišla ‘turma jovanjska’ za piće ‘na more’, te ih u vrtanje zaustavila mećava na Grahovo, a oni se svi sastavili, bješe ih preko pedeset druga – pa prvi idu, koji su pojači te prte i na Bogojavljenje dođoše svi zajedno, pjevajući i piće na sebe noseći, a jednako mećava vijaše. Na Jovanj- dan daljne zvanice nijesu nam mogle doć od snijega, nako obliže i provedosmo ovaj dan u veselju, a u večer rekosmo: svak na kolo!“ (Marko T. Perović Cuca, „Cuce, 25. januar“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 6, str. 1).

⁹¹ „Vojvoda Marko Miljanov reče mi, da Kuči tako provode u poklade, da se odaberu najbolje šaljivčine, pruruše se svakojakim kožama, krpama i

izražene dramske elemente, u kojima ponekada učestvuju žitelji više sela, a narod ih tamo obično organizuje o pokladama.

O ovakvim oblicima predstavljanja, uz poziv na već objavljeni rad dr Laza Kostića, piše krajem 19. stoljeća i Jovan F. Ivanišević, koji je učiteljevao po selima u okolini Cetinja (Katunska nahija). O raznim oblicima narodnoga dramskoga izraza u Crnoj Gori pisalo je Pavel A. Rovinski, kao i Josef Holeček, koji će konkretno pomenuti igru sa nazivom „Međed“. Zbog obilja detalja opis jednoga od ovakvih oblika narodnoga dramskoga izraza („Vratilo“) navodimo po objavljenim zapisima učitelja Jovana F. Ivaniševića.

„Na dugijem martinjskijem noćima sam više puta...“ piše J. Ivanišević i nastavlja: „...bio po seoskim sijelima i — samo se po sebi razumije — primijetio sam, da seljaci izbiraju između sebe najvještije, koji i umiju i znaju prikazati gledaocima, da im se bolje sviđi i dopadne njihov prikaz, što i jest glavno u pojavama samonikle narodne umjetnosti...“ Pišući o ovome obliku dramskoga izraza (zašto ne reći: naša narodna, specifična, samonikla *commedia dell'arte*) Jovan F. Ivanišević napominje da je ovakvim igrama bogato: „cucko Trešnjevo i sve Cuce“.⁹³

U citiranome tekstu iz 1895. godine J. Ivanišević u nastavku detaljno opisuje igru-predstavu kojoj je prisustvovao: „Ja imam pouzdane bilješke iz igre ‘Vratilo’, te ću stoga po savjetu dra. Laza govor o toj igri u svoj prostoti svojoj iznijeti pred štovana

andravoljama, te izvode svakojake šale i zgode, tako da im se svaki mora nasmijati ko ih gleda i sluša.“ dr Lazo Kostić, „Narodno glumovanje“, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, V/1893, str. 364–365.

⁹² „Biva veli, da se dogovore čitava sela, sva momčad usjedne na konje, pa se podijele u dvije vojske.“ zatim, priča vodova Đuro Cerović: „Tu je pozornica čitava dolina sa okolnim brdima i klancima, a gledaoci se moraju popeti na glavice, da vide evolucije toga prikaza.“ Ibidem, str. 365.

⁹³ J. F. Ivanišević, „Narodno glumovanje u cuckom Trešnjevju“, *Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, V/1895, str. 152–155.

čitaoca. Na sijelu jedne noći od glave do pete se obuče Milovan u prnje; mjesto kape na glavu stavi ovnujsku kožu; zašede za pas drveni nož; o pasu objesi torbicu napunjenu pepelom, a mjesto puške uze u ruke dugačku toljagu i tobož iznenada, posagnut uđe preko praga, cotajući, jedva se držeći na nogama od žalosti..." U detaljnom opisu igre-predstave „Vratilo“ Ivanišević napominje da se učesnik tokom predstavljanja služio „mucavijem govorom“, tj. izmijenio izgovor (naglašeno umekšavanje glasova) da bi u nastavku naveo neposredni tok događanja i sve ono što glavni lik i drugi učesnici u toku igre-predstave, urade i izgovore.

(b) Masovne oblike složenijih dramskih izraza, odnosno predstavljanja sa više učesnika, nekada iz više sela, već smo pomenuli uz poziv na zapis L. Kostića o kazivanju vojvode Marka Miljanova za Kuće i vojvodre Đura Cerovića za Tušinu. Treba, međutim, u ovome kontekstu posebno skrenuti pažnju na veoma ilustrativne zapise švajcarskoga ljekara dr Frederika Ferijera, koji je 1876. godine boravio u Crnoj Gori da bi pomagao ranjenima i bolesnima koji su se u vrijeme hercegovačkoga ustanka nalazili u bolnici u Župi Nikšićkoj. Pored ljekarskih dužnosti dr Ferijer je pokazao izuzetno interesovanje za društveni život kraja đe je boravio, tako da je u svojim dnevnicima ostavio veoma upečatljive detaljne opise narodnih skupova i zabava kojima je prisustvovao. Uz opise zabava na pokladama, nekoliko kola i više igara koje možemo svrstati u jedinačne složenije dramske izraze, dr Ferijer, kao prisutini posmatrač, opisuje i jedan grupni narodni dramski izraz za koji kaže da je trajao čitav sat, te da je lijepo zabavio sve gledaoce. U jednoj od pruženih prilika, poslije posmatranja igranja u kolu, što je, kako kaže, trajalo oko pola sata, prisutni su pozvani da zauzmu mjesta na obližnjima uzvišenjima kako bi mogli što bolje pratiti narednu igru-predstavu. Dr Ferijer zatim sa puno detalja opisuje tok predstave koju je pažljivo posmatrao:

„Nakon toga su nas zamolili da se popnemo na jedan brežuljak odakle posmatramo narodne igre: s jedne strane livade prvo dođe jedna osoba smiješno zaogrnuti ovčijim kožama, okružena velikom grupom žena – to je čobanin sa ‚ovcima‘. Oko ‚stada‘ kruži nekoliko njih predstavljajući pse. Stado se lagano primicalo k nama, podržavajući glasom i pokretima, svako pojedinačno, životinju koju je glumio. Čobanin je od glave do pete bio prekriven ovčijom kožom. Lice svo nagaravljeno skrivala je ogromna krznena šubara. U ruci mu imitacija puške, grubo istesane od drveta, a za pojasom kesica mekinja koje sipa po glavama naroda podražavajući puščani dim. Najednom, s kraja livade na ivici šume, pojavljuju se dvije spodobе umotane u vučije kože sa repovima, sa vučijim glavama i bosim nagaravljenim nogama. Bili su vješto maskirani i izvanredno igrali svoje uloge, jureći iza plastova sijena, duž potoka, skrivajući se iza stijena, a zatim se munjevito ustremljuju na stado, odnoseći ovcu. Ovo je, naravno, izazvalo okršaj, u kojem je više ‚ovaca‘ ranjeno, psi izuđani, a čobanin doveden do očajanja.“⁹⁴ Pružili smo na uvid čitaocu nešto duži izvod iz zapisa dr Ferijera jer držimo da je pouzdan, te zato što nam je tu, kao rijetko će drugo, od strane neposrednoga posmatrača vrlo detaljno i slikovito opisan masovni (grupni) oblik složenoga narodnoga dramskoga izraza.

* * *

Slikoviti i detaljni opisi obika igara-predstava koje bilježe J. Ivanišević i dr L. Kostić, sa jedne, te dr F. Ferijer, sa druge strane, uzimajući pri tome makar donekle u obzir i opise dramskih karakteristika kod igrača u kolu koje srijetamo naročito u opisu ma Viale de Somijera, dozvoljavaju nam da možemo zaključivati kako se u određenim slučajevima radi o vrlo razvijenome obliku

⁹⁴ Dr Frederik Ferijer, *Crna Gora: Dnevnik švajcarskog ljekara*, Podgorica, 2007, str. 109–110.

dramskoga prikaza će možemo lako uočiti da su tu: (a) pripremljeni učesnici (svi učesnici znaju svoju ulogu: što i kako da izgovaraju, kako i kuda da se kreću); (b) kostimiranje (svi su naročito, u skladu sa prilikom i ulogom, odjenuti); (c) šminkanje (nagaravljen, ili na drugi način izmijenjen izgled lica i drugih djelova tijela); (d) upotreba raznih (pripremljenih) rekvizita (drvena puška, ili nož, kese sa pepelom, ili mekinjama i dr.).⁹⁵

Igre-predstave i drugi oblici igara sa veoma izraženim dramskim karakteristikama, koje smo pomenuli, svojom načinom izvođenja i prostornom disperzijom upućuju na zaključak da ovakvi oblici zabave, igre-predstavljanja nijesu mogli nastati, ili se razviti do tako detaljno konstatovane razine, u kratkome vremenskome periodu, već da svojim korijenima sežu dublje u prošlost.

U izlaganju smo nastojali da se, uz zaista rijetke relevantne zapise iz perioda koji pratimo, oslanjamo i na: (a) tragove tradicije poglavito iz prethodnoga perioda Crnojevića koje su čuvane u narodnome pamćenju; (b) posljedice uticaja koje neminovno donosi stalna intenzivna komunikacija žitelja na priobalju sa geografski veoma bliskim kontinentalnim mjesima, a preko ovih i na one dalje na kontinetu; (c) Njegoševo književno djelo koje je sadržajem vezano za 17. i 18. stoljeće; te, (d) na dokumenta i autentične zapise nastale najčešće na početku, u prvoj, ili rjeđe drugoj polovini 19. stoljeća. Pri osloncu na izvore iz 19. stoljeća imali smo naročito na umu da se o pojavama koje pratimo tamo govori na način kao da se radi o ustaljenoj tradiciji koja ima daleka izvorišta. Uz oslonac na navedenu podumijentu držimo za objektivno razmišljanje da su na postoru Crne Gore određeni oblici zabava i dramskoga izražavanja, od kojih smo neke i detaljnije pomenuli, u suštini svuda bili, ako ne potpuno isti, a ono bar ne mnogo različiti, te da su izvjesno mogli egzistirati u

⁹⁵ Videti: Luka I Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1899, drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Cetinje, 2022, str. 38.

18. ali i 17. stoljeću, te da bi možda, ako ne kod svih, a ono svakako u nekim slučajevima, njihove dublje korijene mogli tražiti u 16. stoljeću, pa i ranije.

Smatramo, naime, da, generalno gledajući, možemo zaključiti da: (1) opšta slonost ka izražavanju sa dramskim karakteristikama, (2) ponašanja u vrijeme poklada i (3) autentični, naročito složeni, narodni dramski izraz, predstavljaju, figurativno rečeno, tjemena trougla u okviru kojega, uz uvažavanje društvenih uslova kakvi su vladali, bogatstva ostvarivanih relacija između žitelja primorskih i kontinentalnih mjesta, prisustva uticaja sačuvanih tragova ponašanja u starijim epohama, kao i stvaranih tradicija, treba tražiti odgovore na pitanja o konkretnim načinima zabave, odnosno o pojavama, oblicima i sadržajima, te prostornoj disperziji i intenzitetu egzistencije neposrednih dramskih formi kod Crnogoraca u ranome novome vijeku, odnosno tokom 16. 17. i 18. stoljeća.

GRANICE TOTALITETA DRAME *OTPAD* LJUBOMIRA ĐURKOVIĆA

Đorđe Sanković

We have witnessed that many contemporary works cannot be confined within a single art period (romanticism, realism, modernism, neo-avant-garde, etc.), since they contain features of several epochs and directions. However, what is common to many of these works is war as the central motive of the plot. One of the literary creations that have rightfully earned the attention and acclamation of critics and audiences is „Otpad“ (Waste), play of great writer Ljubomir Đurković. In this paper, we will analyze the totality of the drama through structuralism, post structuralism, Aristotle's and Horace's teachings, and most importantly - the characterization process.

Kratak pregled pokretačkih motiva u crnogorskoj savremenoj književnosti

U brojnim književnim ostvarenjima crnogorske književnosti, kao i drugim balkanskim književnostima savremenog perioda, oseća se dah rata kao jednog od ključnih dinamičnih motiva i mjerila moraliteta likova. Pod dahom rata mislimo na građanski rat iz devedesetih godina prošlog vijeka, kojim je okončano postojanje SFR Jugoslavije. Mnogi pisci koji su učestvovali u ovom ratu ili bili njegovi svjedoci će svoja iskustva i zapažanja

prenijeti na papir. Pod iskustvima i zapažanjima ne mislimo na reportersku vještinu, već psihološku pronicljivost i vješt način sagledavanja i analize društvenih pojava koje se javljaju usljed rata. Upravo u tom pogledu Ljubomir Đurković je (1952–2022) pokazao takve vještine.

Kao formu svojih književnih dostignuća nije odredio jedino drame, već i zbirke pjesama *Polifemove suze*, *Poslovi i dani*, *I dalje se nešto mijenja*. Iz datih naslova se može zaključiti da su Đurkovićeva preokupacija bili likovi epova i mitova Stare Grčke. O tome će više biti riječi u daljem dijelu rada. U nastavku ćemo pogledati fabulu i istorijsku pozadinu drame *Otpad*, prvi put objavljene 2002. godine. Drami ćemo pristupiti sa stanovišta strukturalizma, poststrukturalizma, Aristotelovih i Horacijevih učenja.

Pregled radnje i njenog vremenskog konteksta

Radnja obuhvata događaje koji se odvijaju tokom bombardovanja Jugoslavije u aprilu 1999. i u septembru iste godine. Radnja je smještena u Podgorici, u Zabjelu, u stanu porodice Markošević. Na početnoj strani drame Ljubomir Đurković je napisao posvetu svim dezterterima svijeta i Niku Goršiću. Podnaslov drame nam otkriva i strukturno-tematske elemente. Riječ je o drami sastavljenoj od trinaest slika, koja tematski pripada otadžbinsko-porodičnim tricama. Likovi su: Janko, Ćano, Nada i Andrej Stanošević, te Igor Romanić i Novka Prisojević.

Glavnu ličnost predstavlja Stanislav Ćano Markošević, ratni invalid. Pored njega, najpresudniji značaj zauzimaju njegov brat Janko i njegov sin, a Ćanov sinovac, Andrej, devetnaestogodišnji mladić koji ima želju da napusti Crnu Goru i pođe na Novi Zeland, zato što u Crnoj Gori ne vidi nikakvu obećavajuću perspektivu. Nada vara svog muža Ćana jer joj ne

može pružiti tjelesni užitak, ali istovremeno drži niti gotovo disfunkcionalne porodice. U jednom času Andrej odlazi u sukob u kom, kao i njegov stric, postaje invalid. Nada čini isto ono što je činila do tada – uzima Čana u ruke i vodi ga u kupatilo.

Struktura drame

Drama Ljubomira Đurkovića *Otpad* je jednočinka koja se sastoji od trinaest slika. Jedinstvo mjesta, vremena i radnje koje je predlagao Aristotel u svojoj čuvenoj knjizi *O pesničkoj umetnosti* nije ispoštovano u potpunosti. Sa druge strane, struktura i žanr se ne poklapaju sa Horacijevim učenjima koje je iznio u *Pismima*. Horacije je u pomenutoj knjizi predlagao žanrovsku homogenost, tj. dramu u kojoj ne dolazi do miješanja žanrova i stilova, a što nije je slučaj sa dramom *Otpad*.

O žanru ove Đurkovićeve drame pisao je doc. dr A. Radoman u okviru pogovora. On je iznio sljedeća zapažanja: „Ratna, samo u domenu uokvirenosti dramskoga zbivanja posljednjim balkanskim ratom u XX vijeku, antiratna i politička u pogledu angažmana teksta. *Otpad* je u prvom redu porodična drama, koja svjedoči raspad tradicionalnih vrijednosti, pravih koliko i lažnih, i rasulo zajednice u postkomunističkim, tranzicijskim vremenima. Veliki ideali svedeni su na dnevno preživljavanje svijeta u kome je porodica tek zbir otuđenih jedinki prepuštenih fatalnoj kobi balkanske istorije. Rasplet ove drame podražava stari mit o cikličnom ponavljanju vremena obremenivši ga farsističkim elementima“ (Radoman, 2019: 141). Na Radomanove stavove o Đurkovićevom obrađivanju starog mita se može nadovezati studija prof. dr Jakova Sablića *Književno bogatstvo dramske trilogije „Grci“ Ljubomira Đurkovića*, koja je ušla u sastav petog broja književnog časopisa *Quest* iz 2014. O drami *Grci* Sablić je napisao sljedeće: „Za fazu Đurkovićeva

stvaralaštva u kojoj su nastali ti naslovi odmah je uočljivo referiranje na grčku mitologiju i poznata djela, prije svega, iz antičke književnosti. Upravo zbog tako naglašeno intertekstualne tendencije u njegovu stvaralaštvu nužno je poznavanje kulturnih temelja zapadne civilizacije kojima pripada grčka mitologija, usmena i pisana književnost, a pogotovo drame. Postavlja se pitanje djelotvornosti reciklažnoga osmišljavanja dramskih tekstova, budući da oni nisu rijetkost, pogotovo u recentnoj produkciji u okvirima svjetske književnosti. Odgovor na prethodno generalno pitanje ne leži u navodnoj lakoći takvoga zadatka, nego u poželjnosti preoblikovanja starih i vječno ponavljanih ljudskih preokupacija. Odatle proistječe i pisanje drama s istim sadržajnim odrednicama i likovima, ali u skladu s ozračjem epohe i autorskim intencijama učitavanja novih značenja“ (Sabljčić, 2014: 93). Iz prikazanih premisa možemo da zaključimo da drama *Otpad* nije jedina drama u kojoj je Đurković pokušao da oživi stare mitove, pritom ih stavljajući u nove kontekste i obogaćujući ih motivima iz savremenog života, već da je iste namjere pokazao u trilogiji *Grci*.

Borislav Jovanović je u zborniku radova *Nova crnogorska književnost* objavio rad Danice Andrejević „Tragom mitskog u svakodnevnom“. Autorka je u toj studiji iznijela premise koje se tiču tema i kompozicije Đurkovićevog dramskog opusa, a koje se mogu dovesti u korelaciju sa premisama već pomenutih izučavalaca Đurkovića: „Svoj glas razdrešenog i osamljenog čoveka mladi pesnik Ljubomir Đurković je zasvodio teme istraživanja stvarnog pomoću mitskog. Na tački dozrevanja životnih i umetničkih nedoumica, ako se uslovno pozabavimo pevanjem i mišljenjem koje u mladog čoveka ne može imati programski i filozofski karakter, nalaze se u ovom slučaju demistifikovanje nekih svetinja i apriorni revolt na život, na smrt, na svet, na fenomene u čoveku i oko njega koji su mu svojim prirodama suprotstavljeni“ (Andrejević, 2010: 335).

Ovaj i prethodni stavovi se mogu pokazati praktičnim prilikom analize kompozicije drame. Čano Markošević, čovjek koji je postao invalid nakon misije u Dubrovniku oslobođen je statusa patnik *božanski*, kao i njegov sinovac koji prilikom tuče, takođe, postaje invalid. Tome doprinose jezik likova, kao i ponašanje ostalih ukućana prema njima.

Važna strukturalna razlika između *Otpada* i drame koju je predlagao Horacije je u broju činova. Horacije je predlagao dramu ne kraću od tri i ne dužu od pet činova, dok drama *Otpad*, kako rekosmo, sadrži jedan čin sastavljen od 13 slika.

Đerđ Lukač u svojoj knjizi *Teorija romana* iznosi zapažanje o epskoj poeziji koja, uprkos očiglednim razlikama, sadrži dodirne tačke sa dramom *Otpad*. Lukač tvrdi: „Velika epska poezija oblikuje ekstenzivni totalitet života, drama intenzivni totalitet bitnosti. Zato drama može, kada je izgubljen bitak spontano zaokruženog i čulno prisutnog totaliteta, da u svojoj formalnoj apriornosti, uprkos tome, pronade jedan možda problematičan svijet, ali koji ipak u sebi sve sadržava i u sebi zaključuje.“ (Lukač, 1990: 35). Drama *Otpad* se ne nalazi u domenu transcendentálnih simbola koji su bili zastupljeni u starogrčkim dramama, ali je zato njen totalitet (njena zaokruženost kako empiriska tako i psihološka) statičan i dovoljan za sebe, jer je u njemu sve zaključeno. Čitajući didaskalije i govor aktera, mi uvidamo statiku prostora i vremena koji predstavljaju granice radnje. Jezik i dijalozi (o kojima će biti riječi u daljem dijelu teksta) nam govore, kako smo to zaključili, da je Lj. Đurković uzeo psihološke profile iz modernih vremena i pomoću njih obradio stare, već ponavljane mitove.

Kad govorimo o strukturi drame, ili književnoumjetničkog teksta uopšte, ne smijemo zaobići Lotmanova zapažanja. U svojoj studiji *Strukturalni prilaz književnosti* Lotman iznosi sljedeće stavove o strukturi umjetničkog djela: „Umetničko delo je dvojako po svojoj prirodi.: ono je idealno, jer kao fakat društvene

svesti vlastito objašnjenje nalazi u nizu čovekovih teorijskih predstava, i ono je materijalno ukoliko se prikazivanje stvarnosti može realizovati samo uz pomoć određene strukture, koja preoblikuje stvarnost koja preoblikuje strukturu slikane pojave“ (Lotman, 1978: 45–46). Ranije smo spomenuli stavove A. Radomana, J. Sablića i Danice Andrejević, iz kojih smo zaključili da autor, koristeći se okom vještog posmatrača, pokušava da elemente mitskog svijeta prikaže u kontekstu sadašnjeg vremena ili u kontekstu bliske prošlosti, pritom vršeći demistifikaciju. Ipak, svaki književnoumjetnički postupak podrazumijeva preoblikovanje stvarnosti unutar granica autorovih saznavnih mogućnosti, na što je ukazao Lotman. „Umetnost je sredstvo spoznaje života. Ipak, jedno specifično sredstvo. Umetnost spoznaje život oblikujući ga. U svakom materijalu umetnik preoblikuje sliku života u skladu sa strukturom koja je, po njegovom mišljenju, svojstvena datoj pojavi stvari“ (ibid, 46–47). Dalje u tekstu J. Lotman navodi antičko predanje po kom su ptice koje su počele da ključaju sliku grožđa na platnu, te da je sličnost životnih pojava i istih tih pojava u umjetničkom djelu zapravo mjerilo razlike: „Tako se ocrta zaključak koji neće začuditi čitaoca koji dijalektički misli: uvećavanje sličnosti među umetnošću i životom produbljuje shvatanje njihovih razlika. U antičkom predanju je sačuvana legenda o pticama koje su ključale platno na kome je bilo naslikano grožđe. Teško da će iko među savremenim kritičarima videti trijumf umetnosti u pokušaju gledalaca da pojedu mrtvu prirodu. Iz svega što je rečeno proizilazi da je samo utvrđivanje sličnosti istovremeno i određivanje razlika“ (ibid, 48–49).

Na ovo se može nadovezati teorija čuvenog Umberta Eka koju je iznio u Pogovoru svom slavnom romanu *Ime ruže*, a koja se tiče načina putovanja informacije. Naime, Umberto Eko je smatrao da informacija prolazi kroz više faza. Najprije postoji original (stvarni događaj) koji se preoblikuje u svijesti

stvaraoca, nakon čega biva stavljeno na papir. Nakon prerada, redakcija i recenzija, dobija se publikovana verzija koja je dostupna masama, tvrdi Eko. U našem slučaju, imamo realni događaj koji je Đurković uobličio u svom saznajnom procesu (pritom vršeći pažljivo promatranje mentaliteta Podgoričana s kraja XX vijeka), potom imamo materijalizovanje uobličavanja (pisanje drame) i na kraju imamo prerade, redakcije i recenzije. Iz tog razloga, umjetničko djelo uopšte često ne može biti pouzdani dokument. No, uprkos tome, u nastavku ćemo reći nešto o jeziku drame, koji je prikazan izuzetno realistično.

Jezik aktera u drami Otpad

Po Lotmanu, jezik je jedan od materijala umjetnosti. Teoretišući o mogućim materijalima raznih vrsta umjetnosti, J. Lotman je za jezik rekao: „Osobit karakter ima u tom smislu materijal umetničke književnosti – jezik. Jezik, koji predstavlja složen sistem prilagođen za prenošenje bilo koje informacije, sadrži mogućnost imenovanja svih pojava i odnosa u stvarnosti.“ (ibid, 60). S obzirom na to da je u ovom slučaju u pitanju drama, dijalozi i monolozi imaju jednaku važnost kao didaskalije, s tim da ćemo više obratiti pažnju na dijaloge. Dijalozi nam pružaju uvjerljivu predstavu o govoru stanovnika Zabjela s kraja minulog vijeka. Pogledajmo par primjera:

„JANKO: Ti ka da navijaš za njih! (Ulazi Nada.) A nije no se zna! Ko oće da zna! A svak može da zna ko je oće u pravu . Je li, Nado? Neka su vala svi na jednu stranu, a mi na ovu, zna se. Je li, Nado?

NADA: Ne znam i neću da znam.

ĆANO: Nikad nijesam bio takva i tolika avetinja da ka onda dok sam mislio da znam ko je u pravu i na čijoj sam strani.

JANKO: Mi, mi smo u pravu!

ĆANO: A ko su to mi, Janko?

JANKO: Kako ko? Mi. Država. Narod. Ti, ja, Andrej, vlast ova naša, pravoslavna i socijalistička... Nada, svi... mi... koliko nas je...

ĆANO: E na mene više ne računaj! Odustajem!

JANKO: Ne može se odustati od svog naroda... (*barata nešto ko kompjutera; ne ide mu od ruke*) Pička im lijepa materina! Ovo su Ameri i smislili da nas izluđuju...“ (Đurković, 2019: 96).

„NADA: Idem u podrum. Nastavite sa diskusijom bez mene. Tamo je sigurnije i manje besmisleno nego sa vama dvojicom.

(*Ulaze Igor i Andrej*)

IGOR: Bombar dan, svima!

ĆANO: Govnarveće, mrklo je.“ (ibid, 97).

U navedenom odlomcima vidimo jedan oblik farse (koji je istakao A. Radoman) pomoću kog nam autor na uvjerljiv način prikazuje mentalitet tadašnjih Podgoričanina, a koji je i danas prisutan, mada, u znatno redukovanoj mjeri. Iz prikazanog načina pozdravljanja se jasno vidi da je to pokušaj podnošenja okrutne situacije u kojoj su se zatekli protagonisti.

Upotreba ovakvog jezika je u skladu sa Horacijevim načelima iznijetim u *Pismima*. Horacije je stil pisanja podijelio na niski, srednji i visoki. Kad je riječ o komedijama, u kojima treba prikazati ljude gore od nas, Horacije je predlagao upotrebu niskog ili osrednjeg stila, ali nikako njihovo miješanje što je upravo slučaj u drami *Otpad*.

Kompozicija

U ovom slučaju, pod terminom kompozicija mislimo na postupak karakterizacije, fabularni tok i status vremena. Najprije ćemo poći od analize karaktera.

Kako već pomenusmo, Čano je jedan od centralnih likova drame. Doc. dr Aleksandar Radoman je u okviru pogovora o Čanovoj ličnosti napisao sljedeće: „U sredini komada je Stanislav Čano Markošević, jedini lik koji je sve vrijeme prisutan na sceni, ratni invalid prikovan za kolica, ironični ‘komentator zbivanja’ koji iz svoje pozicije nemoći, zapravo razobličava velike totalitarističke naracije o patriotizmu, naciji, slavnoj prošlosti i sličnim ‘tricama i kućinama’“ (Radoman, 2019: 140). Radomanov stav se najbolje ogleda u Čanovom i Andrejevom dijalogu koje ćemo citirati:

„ANDREJ (*daje mu džoint*): Ne može se više nać ni šibica poštene trave. Jebi ga, dok je bilo Tita, bilo je i šita.

ČANO: Što ti znaš kako je bilo tada!

ANDREJ: Pričaju ljudi...

ČANO: (*Vraća mu džoint*) Priče za malu decu i naivčine. Trice i kurčine. Kad bi’ ti ja priča kako ti je đed skapava na Golom Otoku...

ANDREJ: Pušti, molim te!

ČANO: Kako su nam majku zamalo naćerali da ga se odrekne.

ANDREJ: Nemoj...

ČANO: Kad bi ti sve priča što su nam sve činjeli ljudi u ono Titovo vrijeme i u njegovo ime, i to oni najbliži, pa kad bi’ ti priča...“ (Đurković, 2019: 102–103).

A. Radoman u pogovoru dalje piše: „Čanov život dijeli se na dva dijela, onaj do dubrovačke ratne operacije u kojoj će ostati oduzet od kukova na dolje i onaj nakon toga u kojem je bez lažnih ideala, prepušten eskapističkoj letargiji, na teret drugima, običan ‘otpad’, ‘trunja’.“ (Radoman, 2019: 140). Sa druge strane, treba pomenuti i stav Bojane Pržić, koja je u svom radu

Drama Otpad Ljubomira Đurkovića, objavljenog u 2022. u 92. broju *Matice* istakla da otpad simbolizuje raspad svih porodičnih i tradicionalnih vrijednosti: „Radnja je dovedena do pucanja, do potpunog raspada svih porodičnih vrijednosti nakon čega ostaju samo opiljci tih ideala, samo otpad. Jadan, groteskan, trošan“ (Pržić, 2022: 109). Na ove citate se može nadovezati Čanov odnos prema sebi samom, koji je, po svemu sudeći, pokušaj oslobođanja od samosažaljenja:

„JANKO: (*Nadi, pokazujući na „patku“*) Iznesi to ka boga te molim. Smrdi.

ČANO: Pa ne serem cvijeće. Govna su to, brate, govna. A ništa ne smrdi ka govno bogalja“ (Đurković, 2019: 100).

U ovoj Čanovoj izjavi se naslućuje i osećaj krivice koja proizlazi iz njegovog hendikepa, koji je svima na teretu. No, evidentno je da Čano prema sebi gaji određenu dozu samosažaljenja i samosputavanja, što proizlazi iz činjenice da ga žena vara sa rođenim bratom:

„ČANO: Samo ti idi, idi i nadaj se!...Luzer, čisti gubitnik.

ČANO: Sanjam....

NADA (*miluje ga*): Ne sanjaš.

(*Pauza*)

ČANO: Onda sam sanja e si otišla.“ (Đurković, 118).

Dakle, osnovne komponente Čanove ličnosti su krivica usljed fizičkog onesposobljavanja tokom ratne operacije, pokušaj nošenja sa nemilosrdnom realnošću, i ogorčenost usljed traumatskih iskustava za koje je zaslužna Titova komunistička partija.

Drugi značajan lik ove drame je Čanov sinovac, Andrej, koji pripada novijoj generaciji, čiji je primarni cilj napuštanje neobećavajuće jugoslovenske realnosti. Taj odlazak postaje

nemoguć za Andreja, jer nakon tuče ostaje paralizovan, baš kao i njegov stric. Ovoj epizodi, a i drami uopšte, bi se moglo pristupiti sa Aristotelovog stanovišta. Naime, uvodeći pojam katarze, Aristotel želi ukazati na važnost tragedije. Po jednom tumačenju, katarza je trenutak u kom se publika poistovjećuje sa junakom koji biva rastrzan nedaćama. Po drugom, katarza je trenutak u kom se postiže moralna ravnoteža drame. Čini se da je drama *Otpad* bliža ovom prvom tumačenju. Akteri su u mnogo čemu slični ljudima iz stvarnog života, kao i njihovi životi i nedaće u kojima se nalaze. Bitna razlika je ta što u ovoj drami, za razliku od starogrčkih tragedija, ne pronalazimo onog junaka koji biva opterećen patnjama kosmičkih razmjera. Samim tim mi nemamo mogućnost da vidimo njegov put iskupljenja, borbi i poteškoća koje ga susrijeću na putu ka moralnoj i psihološkoj stabilnosti.

Dva bitna karaktera ove drame su Nada, žena koja svog muža invalida vara sa đeverom i Novka, Jankova bivša supruga. O njenom liku Radoman je napisao: „I dok Nada, premda posvećena njegovanju muža invalida, svoje seksualne nagone zadovoljava odnosima s đeverom, a ipak do kraja ostaje održavanju kakvog-takvog privida funkcionalne porodice, Novka je epizoda, njeno je prisustvo gotovo na granici halucinacije i svedeno na pokušaj da davno ostavljenog sina povede u Australiju, no suočena s tragičnim raspletom, napušta scenu bez mnogo kolebanja“ (Radoman, 2019: 141). Razlog zbog kog se Novka, kako tvrdi doc. dr Aleksandar Radoman, nalazi na granici halucinacije leži u Andrejevom i Čanovom konzumiranju trave. Iako, možda, po prvi put vidi svoju majku, Andrej, sem iznenađenja, ne pokazuje prejake emocije:

„NOVKA: Dobar dan!

ĆANO: Novka!...Dugo te nije bilo.

(Pauza)

NOVKA: Devet godina... će u novembru...

ĆANO: Pola njegova života...

NOVKA: (prilazi Andreju zbunjena, nesigurna) Andrej, milo moje, zlato majčino, izrasta si...

(Andrej ustaje, trlja oči, smije se isprekidano, na ivici plača.)

ANDREJ: Jebem ti... ova trava udara ka luda, pričinjaju mi se... stvari... Počinjem da haluciniram. Naduvan sam, ka majmun sam naduvan... Mora da su je nečim prskali, da su nečim dopingovali dop..."
(Đurković, 2019: 104).

Pored navedenih likova, lik Janka, Andrejevog oca, takođe, ima zanimljivu poziciju. A. Radoman je o njemu napisao da je sitni švercer sa patriotskim osećanjima kojima država nije dopustila da dođu do izražaja. Sa druge strane, ta njegova patrijarhalna osećanja su upitna, jer je Janko pred Nadom i Ćanom pokušao opravdati svoje nepriključivanje vojsci. Nada je u njegovim opravdanjima pronašla rupe:

„JANKO: Blago ti prema njemu, blaga...

NADA: Zborila sam mu da ne ide tamo, da se ne junači...

JANKO: Kad otadžbina zove, mora se...

NADA: Pa što ti ne pođe?

JANKO: Nijesu me zvali, nije mi stiza poziv...

NADA: Moglo je i dobrovoljno. Za taj rat patrioti nijesu plaćali karte.

JANKO: Da sam pošla, pa da se ne daj bože nijesam vrnuo, ko bi sad... ko, ko bi sve ovo... a?" (ibid, 101).

Ono što je Jankova kontradiktornost je savjetovanje Andreja da se ne druži sa Igorom, momkom koji je iste profesije kao Janko, i pritom mu duguje novac koji uporno ne vraća.

Zaključak

Tokom našeg istraživanja došli smo do sljedećih zaključaka:

1. Ljubomir Đurković je nastojao da u drami *Otpad* obradi stari mit o cikličnom ponavljanju vremena, pridajući mu farsičke elemente.

2. Drama se sastoji od jednog čina koji obuhvata trinaest slika. Jedinstvo vremena, mjesta i radnje je ispoštovano.

3. Drama nije homogena, već se u njoj javlja hibridnost (tragikomedija).

4. Jezik i portreti aktera odgovaraju jeziku i portretu stvarnih likova iz realnog života.

5. Đurković ovom dramom šalje antimilitarističke poruke ne osuđujući dezerterstvo. Pored toga, pokazao je raspad porodičnih i patriotskih vrijednosti, rasulo porodice.

6. Naziv drame se odnosi na glavnog aktera Ćana koji je, usljed hendikepa, svima na teretu.

7. Ćano je čovjek koji je ostao invalid tokom dubrovačke misije, te je zbog toga počeo gajiti određenu vrstu samosažaljenja i samoprezira. Ogorčen je činjenicom da ga žena Nada vara sa rođenim bratom Jankom, koji se kreće između dviju krajnosti: patriotizma i pukog šanerisanja. Janko tvrdi da nije otišao u Dubrovnik jer nije dobio poziv, dok ga Nada kori da je mogao poći kao dobrovoljac. Drugi ženski lik je Novka, Jankova bivša žena koja je napustila njega i njihovog sina Andreja 1989. kad je Andreju bilo oko 11 godina. Njen povratak kući i želja da sina povede u Australiju je upitan, jer se on događa upravo kad Andrej i Ćano bivaju pod dejstvom trave. Andrej predstavlja novu generaciju koja teži napuštanju domovine iz razloga što mu ne može ponuditi jasnu perspektivu i sigurnu budućnost. Njegov najbolji drug je švercer Igor, kog Janko prekori jeva iako su im

profesije iste. Razlog zbog kog ga prekori jeva je Igorov neizmiren novčani dug prema njemu. U Igorovu odbranu staje Andrej, a pridružuje mu se i Čano. Andrej nikada neće napustiti Balkan jer će usljed tuče ostati invalid, te tako početi da dijeli Čanovu sudbinu. Ova drama sadrži katarzične elemente jer su sve scene preuzete iz života i prikazane uvjerljivo, te se iz tih razloga recipijent može poistovjetiti sa akterima.

Kad uzmemo u obzir sve premise, moglo bi se zaključiti da je riječ o realističnoj tragikomediji u kojoj nemamo junake i antijunake, već nosioce unutarnje i spoljašnje entropije.

Literatura:

Primarna:

- Đurković, Ljubomir (2019), *Otpad*, OKF; ZUNS; CNBCT; FCJK; Cetinje – Podgorica
- Eko, Umberto (2016), *Ime ruže*, Nova knjiga, Podgorica.

Sekundarna:

- Aristotel (1982), *O pesničkoj umetnosti*, Rad, Beograd.
- Horacije (1972), *Pisma*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Lotman, H. M. (1978), *Strukturalni prilaz književnosti*, NOLIT, Beograd.
- Lukač, Đerđ (1990), *Teorija romana*, Svjetlost, Sarajevo, 2. izd.

Tercijarna:

- Sablijić, Jakov (2014), Književno bogatstvo dramske trilogije Grei Ljubomira Đurkovića U *Literary magazine Quest*, uredio Slobodan Vukanović, Podgorica, no: 5.
- Andrejević. Danica (2010), Tragom mitskog u savremeno u *Nova crnogorska književnost*, uredio Borislav Jovanović, Plima, Podgorica
- Pržić, Bojana (2022), Drama *Otpad* Ljubomira Đurkovića U *Matica*, uredio Marko Špadijer, Podgorica, no. 92

NJEGOŠ I MUZIKA

Vesna Ivanović

Njegoš's idea to institutionalize a certain segment of national musical heritage was a significant step forward not only in Montenegrin musical culture but also, formally speaking, in the wider South Slavic context. As a historical figure and writer, Njegoš inspired numerous composers of the 19th and 20th centuries in the romantic momentum of the awakening of national consciousness. In the atmosphere of strict patriarchal norms of Montenegrin society and the non-acceptance of "novelties" from the West, Njegoš therefore helped the development of the musical culture of the city of Kotor.

Ni poslije više od dva vijeka od rođenja Petra II Petrovića Njegoša, a rođen je 13. novembra 1813. godine, iste godine kada su rođena dva velikana svjetske muzičke scene, Đuzepe Verdi i Rihard Wagner, dakle, više od dva vijeka ne jenjava veliko interesovanje za Njegošev život i njegovo djelo.

No, malo je onih koji su Njegoša dovodili u vezu sa muzikom. Izučavajući muzički život Crne Gore u XIX vijeku pronašli smo podatke kojima je mogla biti odbranjena teza da je Njegoš jedan od prvih utemeljitelja muzičkog obrazovanja kroz institucionalni, školski sistem, na južnoslovenskim prostorima – u onom obliku kako je to u ono doba jedino i bilo moguće, kroz predmet *crkveno pjenije*. Kasnije je koleginica, Branka Radović, obradila temu *Njegoš i muzika*,¹ gdje je u najvećem dijelu studije dala

¹ Branka Radović, *Njegoš i muzika*, MC, Podgorica, 2013.

prikaz uticaja našeg pjesnika na brojne srpske i crnogorske kompozitore 20. vijeka.

Tokom daljeg rada na istraživanju razvoja muzičkog života u Crnoj Gori naišli smo na značajan broj podataka koji govore o Njegoševom odnosu prema muzici: tradicionalnoj – narodnoj, crkvenoj i svjetovnoj – zapadnoevropskog tipa.

U ovoj studiji odgovorićemo na nekoliko pitanja:

1. U kakvom je okruženju Njegoš formiran?
2. Kako se odnosi prema muzičkim novinama koje srijeće van Crne Gore: prvo u austrijskom Kotoru, Dubrovniku, Trstu i Beču, ali i u Petrogradu i Parizu?
3. Što je on na polju muzičke umjetnosti mogao uraditi na Cetinju i na koji način je pomagao razvoj muzičkog života u obližnjem Kotoru?
4. Na koje je to svoje savremenike – evropske kompozitore izvršio uticaj da Crna Gora postane popularna u evropskim kulturnim krugovima toga doba?

No, krenimo redom. U kakvom je okruženju mladi Njegoš formiran, kako je formiran njegov muzički ukus i ko je najviše uticao na ukupno formiranje njegove stvaralačke ličnosti?

Jefto Milović, možda najznačajniji biograf i Petra I i Petra II, izvodi zaključak da Njegoša nijesu dobro obrazovali i pripremili ni učitelji na Cetinju, ni u manastiru Savina na Toploj u H. Novom, ni cetinjski kaluđer Misail, ni Jakov Cek, ni Josip Tropović ni Simo Milutinović. Jer je više vrijedio Njegošev rad u kancelariji Petra I od 1827. do 1930. nego sve što je naučio od svojih prethodno navedenih učitelja.²

Tokom školovanja u manastiru Savina, primijećeno je da ga nijesu mnogo zanimale crkvene knjige, žitija svetaca, nego je po gradu tražio svjetovnu literaturu iz različitih oblasti. U

² Jefto Milović, „Jedan od prvih dosad nepoznatih Njegoševih rukopisa“, *Stvaranje*, 12, 1952.

manastiru se obučavao i za crkveno pjevanje, odnosno pojanje. No, svi prisutni posebno su se divili njegovom sviranju i pjevanju uz gusle, kada je kao dječak sam stvarao stihove.

Kasnije je u kancelariji Petra I vodio njegovu korespondenciju, prepisivao i dobro izučio njegovo književno djelo: *Poslanice, Kratku istoriju Crne Gore, Zakonik, Pjevanije crnogorske i hercegovačke* u izdanju Sima Milutinovića, veliki broj pjesama koje su objavljene u cetinjskoj *Grlici* itd. Mladi Njegoš će u prvom periodu svog stvaralaštva dobrim dijelom izrasti upravo iz pjesništva svoga strica.

On je za kratko vrijeme pročitao sve knjige iz oblasti filozofije, književnosti, koje su se nalazile u riznici Cetinjskog manastira. Zajedno sa već oboljelim stricem učio je kako se rješavaju državni problemi. Uz strica je učio, a onda ga i zamjenjivao u činodejstvovanju i pojanju prilikom liturgijskih službi – posebno za vrijeme velikih crkvenih praznika.

Za sve to vrijeme mladi Njegoš se predstavljao kao odličan guslar i stihotvorac. Vuk Vrčević je zabilježio da je mladi Njegoš ispojao pjesmu uz gusle, „o svatovima u Čeklicima“. Sva najbliža Njegoševa okolina grohotom se smijala, ali u strahu da ne čuje Petar I. A čuo je i on, pa se u manastirskoj ćeliji smijao do suza.³ Tu se može uočiti jedna Njegoševa crta koju ćemo i tokom cijelog perioda života moći pratiti. To je njegova želja za iskakanjem iz zacrtanih regula. Kasnije ćemo se u to uvjeriti na primjeru jednog veoma važnog trenutka u njegovom životu – što se to desilo na jednoj operskoj predstavi u Trstu, kad se jedan dio inostrane javnosti okrenuo protiv njega?

On se kao vladar i crkveni poglavar morao povinovati strogim patrijarhalnim normama. I njegov stric je van Crne Gore upoznao kulturu i umjetnost drugih naroda i po zapisima njegovih biografa bio vrlo tužan što u svoju zemlju ne može i ne smije unijeti novine.

³ Vojislav P. Nikčević, *Mladi Njegoš*, ICJK, Podgorica, 2011, 187.

Kakve su bile norme crnogorske kulture toga doba?

To je isključivo narodna kultura, koja je u čvrstom spoju sa etikom i filozofijom života Crnogoraca. Narodna umjetnost je sinkretička – neraskidivi spoj muzičkog, pjesničkog i dramskog, što karakteriše sve kulture ovoga svijeta u njihovom prvobitnom obliku. I nema dokumenta, kao što je to Njegoševo pjesničko djelo, koje nam može prikazati oblike narodne umjetnosti i njihovu sociološku funkciju.

Gerhard Gezeman, izučavajući karakterologiju Crnogoraca kaže – Neprekidna viševjekovna borba konstituisala je oslobodilački duh, tzv. *humanitas heroica*,⁴ koji teži da, u najširem smislu, odbrani narodni integritet. Ta se borbenost iskristalisala u heroizam, životni pogled, čvrstu životnu formu. Herojski patrijarhalizam, kao suština crnogorskog duhovnog bića, razvio se kao poseban životni i socijalni oblik. Van tog okvira nije bilo ni života ni opstanka. Svi ideali takve sredine morali su se razviti ka jednom cilju, neustrašivoj hrabrosti i istrajnosti otpora.

Činjenica je da su tužbalica i epska pjesma koja se oduvijek izvodila uz gusle, imale u duhovnom životu Crnogoraca najvažniju ulogu. Tužbalica spada u red najstarijih duhovnih tvorevina. Vidimo ih još u antičkoj Grčkoj, helenskoj kulturi pod nazivom *threnos*. Autori grčkih tragedija je koriste kao bitan element dramskog izraza. Tako će je i Njegoš upotrijebiti u *Gorskom vijencu*.

Crnogorke su u osami od najranije mladosti pjevale tužbalice. Krećući se po planinskim vrletima, one nijesu pjevale ni svađbene, ni ljubavne pjesme, nego samo tužbalice. U njima je treperilo divljenje prema svim Crnogorkama koje su znalački tužile. Onaj agonalni, takmičarski duh, tako karakterističan za ovaj narod, izlazio je na vidjelo i kod crnogorske žene i to upravo na ovom polju. Ona je, ako je bila pjesnički i muzički obdarena

⁴ Gerhard Gezeman, „Njegoševa filozofija heroizma“, *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, Cetinje, 1963, 61.

mogla izazvati divljenje sredine. Tu je ona postajala nešto više i značajnije od drugih, možda ravna junaku kojeg je opjevala. Istu počast je mogao imati i guslar. Ali, jedino tužilica i guslar. Jer, ma kako da je neko dobro igrao u crnogorskom oru, ili pjevao svadbene i orske pjesme, balade, svirao u frulu, dvojnice, diple – nije mogao zavrijediti toliku pažnju i divljenje sredine.

Jezgro crnogorske svijesti je bilo, dakle, junaštvo, osveta, sloboda, što manje-više karakteriše još neke etničke grupacije u bližem okruženju, uglavnom mediteranskog područja, kome ova kultura u širem smislu i pripada. Riječ je o Hercegovcima, življu Dalmatinske Zagore (Like, Korduna), stanovništvu Sjeverne Albanije, i ako idemo dalje, i Sicilije i Korzike. Ali ako odemo u daleku prošlost i stare Grčke.

Pogrebni ritual Crnogorcima predstavlja od davnina, možda najznačajniji kolektivni čin, sa puno originalnih postupaka. Pored lelekanja i tuženja, tužilice se udaraju pesnicama u grudi, čupaju kosu, grebu lice. Kod Albanaca, Sicilijanaca i Korzikanaca takođe. Sestra Batrićeva u Gorskom vijencu, siječe kosu i grebe svoje lice, da bi na kraju svoje tužbalice okončala na grobu svoga brata. U *Ilijadi* Hekaba, koja zaklinje Hektora majčinim mlijekom da ne ide u suludi dvoboj sa Ahilom tuži za sinom, čupa kosu i nagrđuje lice, poput starih Crnogoraca i Albanaca (*Ilijada*, XVIII, 408–409), a otac Prijam tuži zajedno sa svojim narodom.

Nijemo kolo kao dio pogrebnog rituala, kao i horsko pjevanje tužbalica, tuženje muškaraca, tužbalički „dijalog“ muškarca i žene, stari su crnogorski načini izvođenja tužbalica, poput grčkih.

I u jednoj i drugoj kulturi podignut je nivo tužbalice od običnog tuženja do panegiričkog obilježja.

Možemo da zamislimo osjećanja koja se bude u ratnicima, koji slušaju ovu pjesmu. Kakva se žaoka za osvetom mogla zabosti u dušu ratnika, kada sluša tuženje tužilice, njena pitanja,

prijekore i usklike, tamo gdje je krvna osveta bila sveti zakon.

Zbog toga „Tužbalica sestre Batrićeve“ ima možda i najvažniju ulogu u *Gorskom vijencu*, kao pokretač dramske radnje. Upravo ona podstiče skup da donese konačnu odluku i da se krene u borbu.

A jedan drugačiji tekst tužbalice koji se čuo na sahrani Njegoševoj, sačuvani tekst tužbalice Njegoševe sestre, Stane-Ćane Đurašković nad njegovim odrom,⁵ svjedoči o izdizanju Crnogorke iznad subjektivnog osjećanja bola za izgubljenim bratom. Ona žali za vladarem i Crnom Gorom:

„(...) No te želja ponijela, to znam divno,
Prije reda i vremena, zelen bore!
Do tvog strica Petra sveca.
Al' te molim, noge ljubim, Gospodare!
Kada budeš svecu stricu uz koljeno
Često okom pogledujte, svetitelji!
Na sirotnu Crnu Goru, Sveta goro!
Šiljite im bracku slogu i slobodu!“

U Njegoševim djelima nailazimo na sve muzičke instrumente koji su u upotrebi u Crnoj Gori i njenom okruženju, kojem, u to doba, pripada i Podgorica i Kotor gdje su Crnogorci odlazili na pazare da prodaju ili kupuju svoje potrepštine. Pomenuti instrumenti su: gusle, diple, tambure, bubnji, talambasi, doboši i trube. On u svom stavralačkom opusu govori i o crnogorskoj orskoj igri „kolu“ i tužbalici. Činjenica je da od svih pomenutih instrumenata Njegoš najviše spominje gusle. Uz to, on im daje i

⁵ Radmila Pešić, „Tužbalica sestre nad Njegoševim odrom“, *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, III knjiga, 1963. Objavljeno iz zaostavštine Vuka Vrčevića: „Tužba nad vladikom crnogorskim (...) koju je naricala njegova sestra Stane (Ćane), udata za Marka, sina serdara Filipa Đuraškovića (...)“; Branko Banjević, *Polje jadikovo*, crnogorske narodne tužbalice, Matica crnogorska, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Podgorica, 2011.

naznačajniju ulogu navodeći u *Gorskom vijencu*: „Đe se gusle u kući ne čuju, tu je mrtva i kuća i ljudi“. Jer, Crnogorci, koji su rasuti po kršu, vječno s puškom o ramenu, nijesu mogli stvoriti dominantno lirsko pjevanje, već epski recitativ.

Tako je Njegoš, kroz jedan svoj tekst u kasnijem periodu osjetio potrebu da Evropi skrene pažnju na dominantnu formu muzičkog izraza svog naroda. Riječ je o tekstu na crkvenoslovenskom i njemačkom jeziku u kojem Njegoš govori o značaju narodnog instrumenta – gusala; razlici zvuka i „zgrade“ violine i gusala, u kome spominje i imena tvoraca violinskih koncerata – Mocarta (Mozart), Betovena (Beethoven), Paganinija (Paganini) i Vijetana (Vieuxtemps). Dakle, Njegoš poznaje velika imena svjetske muzičke istorije pa uz to i detalje ko su u to doba najznačajniji autori violinskih koncerata. U pomenutom tekstu Njegoš konstatuje da guslarska pjesma „izobraženom sluhu“ evropskom ne može ponuditi „nikakove laskatelne harmonije; on razmišlja o mogućnostima usoveršenstvovanja gusala koje su proste zgrade, ali su borbu naše braće poetičnim lavrom uvjenčavale“.⁶ Može se reći da ovim svojim prilogom Njegoš utire put muzičkoj publicistici u Crnoj Gori.

Njegoš diple spominje samo u *Šćepanu Malom*. Crnogorski oblik ovog duvačkog instrumenta, u svom rasprostranjenju obuhvata usko područje u Zetskoj ravnici, kome pripada i Podgorica. Zbog toga ga Njegoš ne smatra „pravim“ narodnim instrumentom jer ga narod u njegove 4 nahije nije široko prihvatio. Njegoš diple stavlja u kontekst zabavljanja Šćepana Malog, koji je došljak: „On pod bogom drugo ne tražao, do po oku dobrog mesa na dan, i dipalah dvoje da mu svira“. I dok na zvuke gusala „puk se nagomila da se ne može krknuti“, Šćepan gleda pred sobom: „bolje mu se dopadala pjesma papagalova, no ovoga slijepca“. Šćepan je stranac i reaguje na zvuk gusala kao i drugi stranci kada ga čuju.

⁶ *Zeta*, 1885, br. 7, 9.

Lirsko pjevanje je više karakteristično za age, begove i stano-
vništvo koje živi u u okvirima orijentalne narodne kulture. To i
Njegoš primjećuje.

Tambure Njegoš stavlja u ruke Turaka. Tambure su stigle na
balkanski prostor posredstvom Turaka. Ova turska tambura se u
našim krajevima odomaćila, a kasnije dala i nove vrste tambura
koje su od sredine XIX vijeka postale jedan od najpopularnijih
instrumenata na cjelokupnom južnoslovenskom prostoru, pa sve
do današnjih dana. Pravi orijentalni oblik tambure služio je
prvenstveno za pratnju pjevača i zadržao se u svom najstarijem
obliku i načinu sviranja u predjelima gdje je bilo muslimanskog
živilja. Njegoš o tome kaže: „Kakvi li su Turci Anadolci, pod
njima su hati od Misira, na njih Turci noge prekrstili, još od sile
uzeli tambure, uz tambure na konje pjevaju“. To staro pjevanje
uz tambure je bilo polutiho i odražavalo je jednu intimnu atmo-
sferu u kojoj se mogla pjevati i ljubavna lirski pjesma, ali i izra-
ziti rodoljublje pa čak i epika. Kao da im je Njegoš intimno i
zavidio. Možda je opisao svog najboljeg prijatelja-pobratima Ali
Pašu Rizvanbegovića, sa kojim se sastajao i družio u
Dubrovniku, a koji mu je sjedeći prekrštenih nogu na svom
konju tiho pjevao i svirao, o čemu će biti riječi.

A crnogorsko pjevanje je bila sušta suprotnost ovom tihom li-
rskom izvođenju.

Ono je bilo pjevanje „u glas“, „iz glasa“, „iz grla“, kako navo-
di dr Pero Šoć.⁷ Ono se do negdje čak pri kraju XIX vijeka izvo-
dilo i na zvaničnim priredbama: „Za nj su se tražili snažni
glasovi i dobra prsa – gromazi. Milina bješe videti one delije –
gromaze, Petra (Vujovića) i Krca (Petrovića) – obojica vojvode,
kad ćahu zapjevati (...). Dvor se ćaše zatresti od njihova groma-
za (silnog, gromkog, gromovitog glasa). Pričali su tako stari“. Ovo
pjevanje je i nakon Njegoševog doba bilo dio zvaničnih i
umjetničkih priredbi

⁷ Pero Šoć, *Stvaranje*, 12, 1952, str. 760, 761.

Koja je uloga Kola, koje je veoma bitno u dramskoj strukturi *Gorskog vijenca* ali i *Šćepana Malog*. I u formalnom i sadržajnom smislu. Kolo, crnogorsko oro, djeluje u životu Crnogoraca od najstarijih vremena kao potencijalna snaga u svim važnim momentima zajednice. Kolo je oduvijek bilo mobilizator, nosilac aktuelne misli i podstrekivač u opasnosti i u radosti. Tako ga i Njegoš vidi u *Gorskom Vijencu* i *Šćepanu Malom*. Sve crnogorske igre imaju simboliku koja je vezana za snagu i otpornost i simbolizuju slobodu i nadmoćnost Crnogoraca nad neprijateljem. A sam naziv oro potiče od egipatskog, a zatim i grčkog horusa, ili horosa – s jedne strane to je oko orla, dakle u egipatskoj simbolici simbol orla, a s druge strane u grčkoj kulturi znači obruč, kolo.

Obilježja crnogorskog narodnog života, duhovnih i moralnih stremljenja, običaja, vjerovanja i kulture, sintetizovana su i sačuvana u *Gorskom vijencu*. Miješaju se tu ostaci animističkih shvatanja predhrišćanske epohe sa nekim originalnim poimanjem hrišćanstva, gdje junaci gataju u plečku (poput starih Grka i Etruraca), a popovi uzimaju puške u ruke. Kolo igra, pjeva, i kao u antičkoj drami opominje, predstavlja glas naroda, zapravo skupštinu. Tužilica tuži, „za srce ujeda“ ali i podstrekuje na donošenje konačne odluke. Gusle se čuju u svakoj kući, jer ako tako nije „tu nema ni kuće ni ljudi“. Svadbena povorka prolazi, a u daljini odjekuju turski talambasi, trube i „zlatne svirale“.

Njegoš, dakle, spominje i instrumente koje je crnogorski narod mogao vidati u najbližem okruženju, na pazarima u „latinskom“ Kotoru, u obližnjoj Podgorici ili u ratnim sukobima – u rukama Turaka. I premda se tuđa muzička kultura Njegošu veoma dopadala, nije bilo ni pomena da bi zbog strogih patrijarhalnih normi mogao unijeti u crnogorsku kulturu neke novine. I zato je patrijarhalna kultura sa odgovarajućim odnosima i načinom mišljenja znatno usporavala proces modernizacije. Koliko je snažan otpor Crnogoraca bio prema svemu što je u

muzici novo, svjedoče sljedeći podaci. I poslije Njegoševe smrti u doba knjaza Nikole prodor novog, evropskog, je vrlo težak.

„Školovanje“ mladih Crnogoraca prvo za vojne trubače, u procesu reorganizovaja crnogorske vojske sredinom šezdesetih godina, samo 15 godina poslije Njegoševe smrti, i formiranje Prve vojne muzike za ceremonijalne potrebe Dvora – sedamdesetih godina prošloga vijeka, nije moglo biti realizovano bez primjene autoriteta države, pa čak i prisiljavanja zakonskim sankcijama. Riječ je, dakle, o pojavi izvođačkog ansambla i fabričkih instrumenata kakve je crnogorski narod mogao vidati u najbližoj uticajnoj zoni, „austrijskom“ Kotoru, ili u ratnim sukobima – u rukama Turaka. Povredu patrijarhalnih moralnih normi teško su doživljavala „đeca najgorih nemalaca“, prvi vojni trubači i učenici Prve vojne muzike na Cetinju.

Njegoš je kao crkveni poglavar i te kako morao imati znanje i vještinu crkvenog pjevanja u okviru crkvenog bogoslužbenog ceremonijala.

U Njegoševo doba na širim južnoslovenskim prostorima nije bilo svjetovne muzike. Ona je do 30-tih godina 19. vijeka, na tom cjelokupnom prostoru, kada je riječ o pravoslavlju, bila isključivo jednoglasna.

Kad smo na polju crkvene muzike koju je Njegoš kao vladika morao poznavati i pjevati u okviru liturgijskog ceremonijala, posebno pri velikim crkvenim praznicima, ona se vjekovima unazad prenosila usmenim putem. U crnogorske manastire dolazili su grčki, a kasnije i ukrajinski sveštenici koji su prenosili svoja znanja i iskustva u oblasti crkvenog pjevanja.

U prvoj štampariji na Balkanu – štampariji Crnojevića, prva štampana knjiga je *Osmoglasnik*, osnova za crkveno pjevanje, gdje su se koristili posebni znaci tzv. neume koje su označavale visinu i trajanje tona. Uz brojne ostale crkvene bogoslužbene knjige koje je Crna Gora štampala i posjedovala, osim ove činjenice ništa se sigurno ne zna o varijantama i stanju crkvenog

pjevanja. Ono je sasvim sigurno prenošeno usmenim putem, kao i narodno stvaralaštvo. Nameće se pitanje da li je postojao centar, na primjer Cetinjski manastir na čelu sa crnogorskim vladikama, koji je kontrolisao nastavu i način pjevanja?

Zadugo su manastiri i crkve bile prve škole, a sveštenici i kaluđeri prvi učitelji, koji su na prvom mjestu učili đake molitvama i božjim zapovijestima, da čitaju crkvene i bogoslužbene knjige. Pretpostavka je da je u ovaj „obrazovni proces“ moralo ući i crkveno, odnosno crkveno-narodno pojanje.

No, uglavnom se u praksi događalo da đaci izašli iz manastira nijesu usavršavali vještinu čitanja i pisanja, već su napamet naučivši veliki dio časlovca, trebnika, psaltira, jevandjelja služili službu u crkvama, vršili crkvene obrede i uglavnom usmenim predanjem novim generacijama prenosili naučeno.

Njegoš u svoje književno stvaralaštvo prenosi svoja lična iskustva pjevanja u crkvi. Vezanost crkvene sa narodnom muzičkom praksom prikazana je u liku igumana Stefana u *Gorskom vijencu*. On služi liturgiju ali i pjeva uz gusle.

Vraćajući se u doba vladike Danila, vijek ranije, Njegoš nam u *Gorskom vijencu* u šaljivom tonu govori o „pismenosti“ sveštenika i o usmenom prenošenju tradicije.

Govoreći o jednom crnogorskom zboru, Njegoš nam iznosi kako pop Mićo čita pismo vladici Danilu, koje ni knez Janko ne umije pročitati:

Vuk Mićunović:

„Amanati, ne najjedi se!
A kako im čitaš leturđiju,
Kad ovako u pismo zatežeš?

Pop Mićo:

Amanat mi, ja je i ne čitam,
Niti mi je knjiga za potrebu,

Nit' je kada u crkvu otvaram;
Na pamet sam dobro utvrdio
Leturđiju, krstit i vjenčati,
Ka i druge pomanje potrebe;
Pa kad mi je koje za potrebu,
Ispojem ga ka pjesnu na usta“

Pitanje je koliko su crnogorske vladike imale smisla za održavanje ili razvijanje melodijskog oblika u muzičkom elementu crkvenog obreda? S jedne strane, bili su najobrazovaniji i najuticajniji u svom narodu, a s druge, bili su u savremenosti sa zbivanjima u duhovnim centrima pravoslavlja.

Sačuvani podaci govore o pojanju vladike Vasilija Petrovića u Rusiji. Učeći da čita i piše u Cetinjskom manastiru, kao i njegovi prethodnici, slušao je, divio se i pamtio pjesme pravoslavne liturgije. Te pjesme koje je mladi Vasilije usvajao, najvjerojatnije bez posredstva bilo kakve notacije, odzvanjale su na veliki četvrtak 31. marta 1754. u pridvornoj crkvi u Moskvi, gdje je crnogorski miotropolit sa dva arhimandrita i duhovnikom Njenog Veličanstva carice Jelisavete, protojerejom Teodorom, kao i drugim sveštenicima, služio svečanu liturgiju. Takvu počast nije doživio ni jedan vladličanski glas iz južnoslovenskih zemalja. Ruska carica Jelisaveta i prestolonasljednik Petar iz njegovih ruku primili su svetu pričest.⁸ Istu takvu ceremoniju je morao proći i mladi Njegoš u Petrogradu prilikom zavladiceanja, gdje je 6. avgusta 1833. u prisustvu cara Nikolaja I i svih članova Sinoda rukopoložen za arhijereja.⁹ Bližih podataka o samom ceremonijalu, nemamo.

⁸ Manja Radulović-Vulić, *Muzička kultura Crne Gore XIII–XVIII vijek*, CANU, 2009, 225; Branko Pavićević, „Misija mitropolita Vasilija Petrovića u Rusiji 1765–1766. godine“, *Istorijski glasnik*, 1–4, 1962, 57.

⁹ Jevto Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, knjiga 5, Posebna izdanja, CANU, 1984, 484; Margulis, Nataša R, Op. cit, 173.

Pošto se liturgijsko pjevanje prenosilo usmenim putem, sve što su naučile prethodne vladike prenosile su budućim. Tako Vasilije Petru I, a Petar I Njegošu.

Mladom Vasiliju su bili učitelji dva grčka monaha, Dionisije i Gligorije, koji su 1764. godine došli iz Patrasa.¹⁰

Od Njegoševog doba počinju uticaji sa strane, sa šireg južno-slovenskog prostora pravoslavlja. Da bi na Cetinje uveo nešto novo u kulturi i muzici morao se osloniti i prihvatiti one muzičke novine koje su u to doba nastajale kod pravoslavnog življa u okviru Austrougarske monarhije.

Petar Konjović u knjizi *Ogledi o muzici* spominje u okviru karlovačkog pojanja „crnogorsku varijantu“. Što predstavlja *karlovačko pojanje* i kako je ono stiglo u Crnu Goru?

Crkveno pjevanje – *karlovačko* ustalilo se na Cetinju od kako ga je Njegoš kao predmet uveo u osnovnu školu četrdesetih godina XIX vijeka i od tada kontinuirano teklo kroz obrazovni proces svih kasnijih osnovnih i srednjih škola na Cetinju i Crnoj Gori. Kako su učitelji i profesori pojanja bili oni koji su se u najvećem broju školovali u Karlovačkoj bogosloviji, nije ni čudno da se krajem XIX vijeka govori o „cetinjskoj varijanti“ *karlovačkog pojanja*.

Rad Srpske pravoslavne crkve zamire više vjekova. Poznate su I i II seoba pećkih patrijarha koji su zbog osmanlijske okupacije sa jednim dijelom srpskog naroda naselili krajeve drugog okupatora Austrougarske. U prvom redu Vojvodinu, a zatim i brojne druge gradove, Arad, Temišvar, Peštu, Beč, Pakrac itd. Revitalizacija Srpske crkve se desila krajem 18. vijeka u svojstvu Karlovačke mitropolije, uz pomoć Austrougarske i Rusije, koje su u tome vidjele svoje interese.

U XVIII vijeku u školama u Vojvodini u kojima se obrazovao učiteljski i sveštenečki kadar učitelji su bili doseljenici iz Grčke

¹⁰ Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba 1740–1766*, Beograd 1978, 175.

i Rusije. Sa sobom su donosili elemente svoje tradicije. To njihovo učenje uz ostatke nekog starijeg narodno-crkvenog pojanja dovelo je do jednog vida anarhije u crkvenom pojanju. Na području Karlovačke mitropolije na samom kraju XVIII i početkom XIX vijeka počeo je da se uvodi red u crkvenom pojanju, odnosno da se teži uniformnosti, pa se tako formira *karlovačko crkveno pojanje*. Nastalo od postvizantijskog, narodnog i ukrajinskog pojanja, ono se dugo prenosilo usmenim putem sve do sredine XIX vijeka. Njegove karakteristike su da sadrži vizantijske i elemente uopšte pravoslavne crkvene muzike – jednoglasno je, nema instrumentalne pratnje i počiva na osmoglasnom sistemu. To pjevanje je zatim prenešeno u Dalmaciju.

Snažna uticajna zona na Boku i Crnu Goru bila je upravo Dalmacija.

Ne treba zaboraviti da je pod Karlovačkom jurisdikcijom i naša Boka, Dubrovnik cijela Dalmacija i Trst, gdje se u crkvi svetog Spiridona školuju brojni sinovi naših pomorskih kapetana, brodovlasnika.

Kako su učitelji na Cetinju, uglavnom dolazeći iz Vojvodine i Dalmacije, uvodili u svoje škole nastavne programe iz vojvođanskih škola i Karlovačke i Zadarske bogoslovije, tako su u Crnu Goru stizali i udžbenici i muzičke prakse koje su nastajale u tim krajevima. U Cetinjskom arhivu je sačuvano i *Kratko uputstvo za srpske narodne učitelje* Đorđa Natoševića, vojvođanskog ljekara, glavnog školskog nadzornika u Vojvodini. On se obraća učiteljima nezadovoljan stanjem koje uočava u oblasti crkvenog pjevanja: „Crkovno pjenije ne sme biti teatralno. Teatralno pjenije sablažnjava svetinju crkve. Staro pjenije, karlovačko, ljepše je i veličanstvenije, nego ikoje od ovi novi izmišljotina. Karlovačko pjenije ima se svuda uvesti a svako drugo izbaciti.“¹¹

¹¹ Đorđe Natošević, *Kratko uputstvo za srpske narodne učitelje*, 2.

Koje su to „nove izmišljotine“ na koje Natošević reaguje, ali i mnogi tamošnji sveštenici?

Riječ je o prodoru višeglasnog pjevanja koje je u Rusiji opšte-prihvaćena forma crkvenog pjevanja još od perioda vladavine Ivana Groznog, tj. druge polovine XVI vijeka. Srpski muzikolozi tvrde da se na južnoslovenskom području višeglasno pjevanje prvi put čulo u Sremskim Karlovcima 1834. godine na ustoličenju Stefana Stankovića za bačkog episkopa. No, činjenice govore nešto drugo. Četiri godine ranije, 1830. godine na sahranu Petra I dolazi jedna horska grupa iz Kotora koja višeglasno pjeva. Ako je taj hor bio spreman da pjeva na sahrani jednog zvaničnika, morao je imati praksu, što znači da je morao postojati i prije 1830. Toj grupi austrijske vlasti u Kotoru nijesu dozvoljavale zvanično formiranje sve do 1839. godine. Riječ je o pjevačkom društvu *Jedinstvo* u Kotoru. U Novom Sadu 1838. godine Aleksandar Morfidis formira učenički mješoviti hor, a zatim iste godine, Bokelj porijeklom, školovan u Trstu, Nikola Đurković, učestvuje u formiranju i vodi *Pančevačko pjevačko društvo*. Odmah, sljedeće, 1839. godine, Petar II Petrović Njegoš u Kotoru pokreće zvanično formiranje pjevačkog društva *Jedinstvo*,¹² uz pomoć nekoliko uglednih Kotorana. Ovo su, dakle prvi centri gdje se višeglasno pjevanje praktikuje u pravoslavnim crkvama širom austrougarske monarhije. Kotor je, po svemu sudeći ipak bio prvi centar.

Popravljen izdanje, Novi Sad, 1861, 37; Uputstvo je pisano crkveno-slovenskim jezikom. Prvo izdanje je štampano u Beču, 1858. a upućeno je „učiteljima narodnih učilišta u Austrijskom carstvu“.

¹² Pjevačkom društvu *Jedinstvo* austrijske vlasti su prvobitno odobrile rad pod nazivom *Sobrano društvo muzikalnog pjenija*. Tek će krajem šezdesetih godina XIX vijeka dobiti novi zvanični naziv – SPD *Jedinstvo* – Miloš Milošević, *Muzički leksikon*, JAZU, Zagreb, 1984, 382; Protá Jovan Bućin, *Pregled rada SPD Jedinstvo u Kotoru od 1839–1929*, Kotor, 1929.

Ovo društvo Njegoš potpomaže na različite načine. Osnivači, tzv. tutori, među njima i Njegoš, društvu su nabavljali svu literaturu koja je u to doba bila dostupna i jedino dozvoljena od strane austrijskih vlasti. Na početku su članovi *Jedinstva* javno i svečano dočekivali Njegoša u Kotoru, a kasnije tajno zbog zabrana crkvenih Karlovačkih vlasti, potpomognuti Austrijskim vlastima u Kotoru, plašeći se Njegoševog uticaja na pravoslavno stanovništvo.

Uz bogatu literaturu ruskih kompozitora: brojnih liturgija, duhovnih koncerata, i prigodnih djela sažetije forme, manje poznati austrijski, italijanski i domaći kompozitori-amateri su počeli da pisu višeglasna crkvena djela. U prvom redu su bilježili i harmonizovali napjeve liturgijskih pjesama.

Među brojnim liturgijama i duhovnim kompozicijama koje je izvodilo pjevačko društvo *Jedinstvo* nalaze se najranije napisana višeglasna djela crkvene pravoslavne muzike: Radhartingerova Liturgija (bečki kompozitor), više Liturgija Frančeska Sinika (Italijan), nastarije liturgije, odnosno tzv. duhovni koncerti Dmitrija Bortnjanskog i Maksima Berezovskog, ruskih kompozitora. Njegoš se kao jedan od osnivača ovoga društva sasvim sigurno potrudio da iz Petrograda, Beča i Trsta donese te najstarije višeglasne liturgije, troglasne, četvoroglasne pa i šestoglasne pisane za muški hor. One se i danas čuvaju u Arhivu pjevačkog SPD *Jedinstvo* u Kotoru koje se nalazi pri crkvi sv. Nikole.

Između Sremskih Karlovaca, Beča, Kotora i Cetinja bila je u to doba živa komunikacija i to baš na području kulture i obrazovanja. Crnogorski vladari su u kontaktu sa njima, posebno Njegoš, a zatim, Danilo i Nikola, te njihovim posredstvom na Cetinju i Kotoru ostvaruju obrazovni proces pa i u segmentu muzičkog obrazovanja, koje se jednim dijelom ostvarivalo kroz školske programe, a drugim, preko pjevačkih društava koja su u to doba imala ulogu muzičkih škola. Dakle, cilj navedenih krugova je bila unifikacija kulture i obrazovanja balkanskih prostora, posebno

onih u kojima živi pravoslavno stanovništvo.¹³

U prvoj polovini XIX vijeka unifikacija muzičkog obrazovanja tekla je kroz predmet *crkveno pjenije* ili izvođenja u pjevačkim društvima duhovne muzike koja počiva na temeljima karlovačkog pojanja.

Prve institucije kulture svjetovnog karaktera u Crnoj Gori pojavile su se u vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša. U dvoru dubrovačkog poglavara i austrijskog savjetnika Ferdinanda barona Šalera, krajem 1833. godine, Njegoš se zariče da će „upotrijebiti sve sile“ da prosveti svoj narod. Istovremeno traži i dobija od austrijske vlade obećanje da ubuduće neće ometati dopremanje u Crnu Goru knjiga i drugih sredstava potrebnih za obrazovanje. I zaista, 1834. godine, Njegoš iz Rusije donosi štampariju, koja je predstavljala oslonac u podizanju opšteg kulturnog nivoa zaostale Crne Gore.

Njegoš se kao dvadesetogodišnji mladić našao u Evropi. Sišao je preko Njeguša do Kotora, pa parobrodom preko Dubrovnika i Zadra do Trsta. Odatle je otputovao za Beč, pa u Petrograd. Suvišno je govoriti koliko je novina i muzičkih dešavanja mogao upoznati na tom dugom putovanju.

Na povraku iz Petrograda, gdje je „pred Carem i Sv. Sinodom“ posvećen za vladiku, Njegoš je donio štampariju i, kao dar od ruskog cara, nekoliko stotina knjiga za potrebe crkve i škole. Možda je baš na tom dugom putovanju ispojao Tropar Sv. Petru, koji će odmah po dolasku na Cetinje 1834. godine štampati kao jedno od svojih prvih djela. A Tropar je morao biti ispjevan, jer je to u prvom redu crkvena muzičko-književna forma. Iako nije ostao zapis, Njegoš bi po ovome mogao biti prvi ili jedan od prvih muzičkih stavralaca kod nas.

Povremeno boraveći u Trstu i Beču, Napulju, Parizu i Rusiji, Njegoš je dolazio u kontakt sa tekovinama evropske muzičke

¹³ Živko M. Andrijašević, „Škola u službi državne ideologije“, *Matica*, br. 20, Cetinje – Podgorica, 2004, 93.

kulture. U Petrogradu je mogao čuti i operaska izvođenja, ali i raskošne ruske horove, kojima se zasigurno divio.

Postoje podaci da je Njegoš rado prisustvovao operskim ili baletskim predstavama, o čemu je kasnije sa zanosom i pisao. Njegoš je, kao gost gradonačelnika Trsta i uz prisustvo svog dobrog prijatelja Nikole Tomazea, značajnog italijanskog lingviste, političara, borca za ujedinjenje Italije, 21. januara 1844. u *Teatru Grande* prisustvovao izvođenju opere *Robert Ćavo*, Jakoba Majerbera. Inspirisan glavnom junakinjom napisao je i u tršćanskoj štampi objavio pjesmu „Tri dana u Trstu“.¹⁴ Opčinjen ulogom, baletskom igrom i harizmom Flore Fabris, koja je u operi imala ulogu Helene, u toj objavljenoj pjesmi njoj je posvetio 8 stihova:

„Skupa smo se mi svi veselili
Gledajući gracioznu Floru
Sjajnu zvijezdu trestanskog teatra
Koja odmah zefirnim poletom
I pogledom svojim očaranim
Paka u raj može pretvoriti
Ka Danica iza mračne noći
Što zasmije svode Uranove.“

Poznato je da je poslije te večeri i objavljivanja ovih stihova Nikolo Tomazeo prekinuo prijateljstvo sa Njegošem. Iako će ga do kraja života Tomazeo cijeniti.

Pitamo se, nije li pjesma „Noć skuplja vijeka“, jedna od najvećih ljubavnih pjesama u ukupnoj literaturi, napisana u Perastu samo nekoliko mjeseci kasnije, koja u podnaslovu kaže – *Paris i Helena*, nije li to bila pjesma o Flori i Njegošu.

¹⁴ Stijepo I. Kastrapeli, „Njegoš na predstavi opere *Robert le Diable*“, *Stvaranje*, 1952, br. 11, 692–700.

Evo nekih mogućih detalja sa predstave kojima se posebno bavio naš istoričar Marijan Mašo Miljić:¹⁵

„Sjedio sam u loži njegove svjetlosti, grofa Štadiona. Kad se ona pojavila nešto se u meni desilo mimo moje volje. Bio sam kao opčinjen – oduševljen baletom, hipnotički očaran njenom igrom. Vrhunac voshištenija se zbilo kad su nam se pogledi sreli. Ona me je videla u publici i kao da je samo za mene igrala... to se ne uči, to je božji dar – talenat i genijalnost, kao da nije bila od ovoga svijeta, a možda i nije.

Neka sila me je digla s fotelje. Kad su nam se pogledi sreli kao da je munja kresnula, kao da su se zvijezde sudarile, kao da me je grom pogodio. (...) Ona je to videla i osmjehom me pozdravila i ohrabrila.

Igrala je iznad ljudskih mogućnosti, kao boginja Flora, a ja sam čoe, vladika, bio van sebe. Vrijeme kao da je stalo (...). Predsatvljenje je dočaravalo pakao na moje oči, ali je Flora u roli Helene svojom pojavom sve to demonsko preobrazila u ljudsko, čak i nesrećnog Roberta je preobratiila u osobu dostojna raja. Ja sam, zahvaljujući njoj, bar za trenutak izašao iz sopstvenog pakla u duši i djeistviteljnosti (...). Shvatio sam kolika je i kakva je moć tvorenija, umjetnosti uopšte, poezije posebno, kad sve prožima muzika sa nebeskih orgulja koja prati andeoske horove...(podvukla V. I.)._

Ovdje ćemo napraviti digresiju zbog posljednje rečenice u kojoj spominje „nebeske orgulje“ i „andeoske horove“, uz to se prisjećajući brojnih drugih, na primjer „harmonija sfera“ itd. Očigledno je da je muzika koju je svuda na putovanjima slušao, do te mjere imala uticaja na njega da ju je doživljavao kao nebesku, neuhvatljivu umjetnost. U svoju poeziju transponuje sve zapamćeno iz svijeta muzike kroz muzičku terminologiju. Dakle, uočavamo da Njegoševa terminologija, u gotovo svim njegovim rukopisima – djelima, ima vrlo bogato uporište u

¹⁵ Marijan Mašo Miljić, <https://vijesti.me/121675/flora>.

muzici u najširem smislu. Osim konkretnih izraza koji označavaju stvarne pojave vezane za muziku, muz. instrumenti, pjesme, pjevanje i slično, raznorodni izrazi iz muzičke umjetnosti u službi su mu brojnih stilskih figura – bogato ih koristi u hiperboli, metafori, gradaciji, simbolu, metonimiji. Prethodno je naučio bogatstvo stilskih figura u narodnoj poeziji, koja ih je prepuna.

Sad se vratimo na operu *Robert Davo* i ulogu Flore Fabri koja se mladom Njegošu urezala u dušu.

Što bi muzikološka analiza rekla o operi *Robert Davo* i kakva je uloga Flore odnosno Helene u toj operi? Opera je premijerno izvedena u Parizu 1831. godine. Majerberovu pažnju je privukla normanska legenda o poludemonskom liku Roberta „đavola“. Ežen Skrib i Kazimir Delavinj su napisali libreto na osnovu srednjovjekovne misterije o đavolovom sinu Robertu koji kroz pokajanja postaje hrabri hrišćanski junak. Majerber se u libretu najviše oslanja na romantičarsku strast prema fantastici i misteriji. Opera je doživjela ogromnu popularnost i veliki broj izvođenja u svim evropskim centrima.

Djelo je pravi spektakl, napisano je u tradiciji velike francuske opere u kome vrhunac predstavlja **balet ukletih opatica** u III činu opere. Flora je predstavljena kao jedna od duhovnih figura u baletu, a njena uloga simbolizuje uživanje u životu i slobodi. U okviru baleta, opatica Flora i ostale opatice se pojavljuju kao duhovi koji se oslobađaju svojih okova i vraćaju se u svijet zabave i hedonizma. Sve se to odvija u scenografiji u čijem je središtu crkva iz čijih se dubina oslobađaju ti duhovi. Ova scena sa baletom je ostavljala snažan utisak na publiku i upravo je ona najviše doprinijela popularnosti opere. Ukratko, uloga Flore i njena fanatična igra služi kao simbol slobode i hedonizma nasuprot mračnim silama koje predstavljaju Robertov otac Bertran i njegovo nasljeđe, koje predstavlja ovozemaljski život – nemir, patnju i stradanja. Flora predstavlja odbacivanje starih

normi i okova tradicije. Uz izražajnost i umjetnički izraz i ljepotu same Flore nije li Njegoša istovremeno dodirnuo i taj momenat – želja da se oslobodi svih okova koji ga sputavaju da živi drugačiji život za kojim je očigledno čeznuo.

Poznato je i da je sa svojim pobratimom Ali-pašom u Dubrovniku septembra 1842. godine rado slušao muziku.¹⁶ Mogao je to biti i dubrovački ali i austrijski vojni orkestar. Njegoš se Ali-paši mogao pohvaliti da mu je jedan takav orkestar u Kotoru svirao serenade sa odabranim programom ispod prozora dok se on odmarao. A Ali-paša je Njegošu mogao pripovijedati o tome kako su nastali svi ovi vojni orkestri širom Evrope. Njegoš je u bojevima protiv Turaka imao prilike da sluša turske vojne orkestre, sastavljene od „od zlatnih svirala“ koje spominje u svojim djelima, o čemu je bilo riječi. Ali-paša je sa Njegošem mogao podijeliti svoja znanja o orkestrima oba tipa. I ovaj orijentalni orkestar, kojeg čine zurile, sopile i bubnjevi kao i ovaj zapadnjačkog tipa – nastali su od starog orkestra Mehter. Mehteri su se pojavili sredinom XV vijeka na temeljima duge islamske tradicije upotrebe muzike u vojničke svrhe. Po ugledu na njih sve vojske svijeta su osnovale svoje orkestre. Iako raznorodni po sastavu i muzičkom sadržaju koji su izvodili, ovi orkestri imaju iste funkcije. U mirnodopske svrhe su služili za ceremonijalne potrebe vladara i gradske zabave, a u ratu radi podizanja borbene svijesti i ratničkog duha vojnika.

Njegoševa vojska nije željela ni jedan instrument u borbi, ali je jedan takav orkestar, *Građanska glazba grada Kotora* tokom četrdesetih godina 19. vijeka priređivala kraći javni koncert, tzv. *Serenadu*, u čast „Njegovog preosveštenstva vladike Crne Gore“.¹⁷

Sigurno je da je Njegoš priželjkivao na Cetinju i Vojnu muziku i pjevačko društvo, koje je viđao u obližnjem Kotoru,

¹⁶ Nataša R. Margulis, „Njegoševa Crna Gora, velike sile i proces modernizacije na Balkanu (1830–1851)“, *Matica*, 2013, 173.

¹⁷ Miloš Milošević, *Muzičke teme i portreti*, CANU, 1983, 63.

Dubrovniku, a i šire. No, suočen sa činjenicom pomanjkanja čak i osnovnog obrazovanja u svojoj zemlji, morao je krenuti od samih početaka.

Prije 1834. godine u Crnoj Gori nema škola u kojima bi crnogorska omladina dobila osnovna znanja. Godine 1833. u pismu upućenom Gabrielu Ivačiću, okružnom kapetanu u Boki Kotorskoj, Njegoš traži dozvolu da crnogorsku djecu pošalje u kotorsku školu radi obrazovanja. Sigurno je da je već tada imao u planu osnivanje škole na Cetinju.

Osnivajući prvu školu u Crnoj Gori godinu kasnije – 1834. godine, Cetinjsku osnovnu školu, Njegoš ispoljava vrlo jasnu težnju i za muzičkim obrazovanjem cetinjske omladine, a u onolikoj mjeri i onakvom vidu kako je ono bilo zastupljeno u kulturno razvijenijim sredinama u kojima su živjeli Južni Sloveni. Na taj način Njegoš postaje i utemeljivač muzičkog obrazovanja u Crnoj Gori.

Sa saznanjem o njegovoj ulozi u osnivanju pjevačkog društva „Jedinstvo“ u Kotoru, i praćenjem njegovoga rada (pjevačkog društva) još od perioda kada su se kao pjevačka grupa 1830. godine pojavili na Cetinju da liturgijskim pjevanjem isprate posmrtnu ostatke njegovog strica Petra I, predstava o njemu kao organizatoru i utemeljivaču muzičke kulture u okviru današnje Crne Gore, postaje cjelovitija.

U Njegoševo vrijeme Crna Gora, razumljivo, nije imala određenu instituciju koja bi se bavila pitanjima obrazovanja i vaspitanja. Sa sigurnošću se može reći da su te poslove obavljali Njegoš, njegov sekretar Dimitrije Milaković i arhimadrit Petronije Lujanović, prvi učitelj Cetinjske osnovne škole. Poznato je da je Petronije Lujanović, cetinjski arhimandrit, bio je vrlo obrazovani Srbin iz Vojvodine. Postoje zapisi da je „Po 8. glasu *Osmoglasnika* sastavio napjeve za *Tropar* i *Kondak*.“ Svetoga Petra Čudotvorca – Petra I.¹⁸ Njega će Njegoš 1837. postaviti za

¹⁸ Filip Radičević, *Prosvjeta*, 1893.

urednika prvog crnogorskog almanaha *Grlica* (1835–39) u kojem Njegoš, Medaković i Lujanović nastoje da pruže važne informacije već pismenoj cetinjskoj omladini koje je bilo potrebno, po njihovom mišljenju, znati o Crnoj Gori i svijetu.

U dogovoru sa njima, a i prema sopstvenom nahođenju, učitelji su uvodili nove predmete koji su u datom trenutku najviše odgovarali Njegoševim zamislima o procesu obrazovanja.

Sedam godina nakon osnivanja, u Cetinjskoj osnovnoj školi je zvanično uveden predmet – *Karlovačko crkveno pjenije*.¹⁹ Uveo ga je „za to sposobni učitelj“ Lazar Vlahović, učitelj iz Vojvodine koga je Njegošu poslao Vuk Karadžić.²⁰

Vlahović je imao solidno obrazovanje – sem preparandije završio je tri latinske škole, govorio je mađarski, čitao i pisao njemački.

Po kazivanju savremenika, a i prema nekim arhivskim podacima, može se zaključiti da je Vlahović znatno unaprijedio nastavu u školi, stekao veliki ugled i postao omiljena i cijenjena ličnost. On se i 1848. godine spominje kao učitelj na Cetinju, a Njegoš ga je tada angažovao i u diplomatskoj službi. U Crnoj Gori je boravio do 1864. godine, dakle i u doba knjaza Danila i na početku vladavine knjaza Nikole. Vlahović je kasnije razvio višestruku djelatnost: bio je ađutant knjaza Danila, upravnik dvora, a u znatnoj mjeri se bavio i sakupljanjem narodnih pjesama. Zapisi Kornelija Stankovića posvećeni knjazu Danilu svjedoče o tome. Ono što nam se posebno čini zanimljivim za ukupni razvoj kulture u Crnoj Gori jeste podatak da je on bio glumac i režiser. U doba Danila, Vlahović je, pretpostavljamo uz snažan uticaj knjaginje Darinke, uveo u cetinjsku osnovnu školu Svetosavsku proslavu 1856.²¹ Knjaginja Darinka je odrasla i školovala se u istoj onoj

¹⁹ Jevto Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu, knjiga 5*, Posebna izdanja, CANU, 1984, 130.

²⁰ Petar I. Popović, *Postanak i razvitak prve škole u Crnoj Gori (1834–1934)*, 75, 78.

²¹ Petar I. Popović, *Op. cit.*, 93, 94.

školi u crkvi sv. Spiridona u Trstu, i kako je ta crkvena opština potpadala pod jurisdikciju Karlovačke mitropolije, jasno je da je Darinka bila pod snažnim uticajem Srpske crkve i da je željela da u Crnu Goru uvede Svetosavsku proslavu, koja se do tada nije ni u Crnoj Gori ni u Boki proslavljala.

Crkveno pjenije u okviru nastavnog plana i programa bilo je vrlo kompleksan predmet. Iako Natošević, koga smo spominjali, u svojim uputstvima i naredbama u Vojvodini, a taj dokument je stigao i u CG (DACG), želi jednostavno pjevanje, Njegoš i njegovi učitelji idu svojim pravcem. Za samo petnaestak godina poslije Njegoševe smrti vidjećemo u nastavnim planovima i programima Cetinjske bogoslovije koliko je to kompleksna materija. Njegoš, zapravo utire put ka višeglasnom pjevanju. I upravo zahvaljujući tom kontinuiranom nastavnom procesu pojaviće se prvo pjevačko društvo na Cetinju, a činili su ga đaci Bogoslovije, 70-ih godina XIX v.

Za vrijeme Njegoševe vladavine, u Parizu je poznati francuski pjesnik Žerard de Nerval posvetio Crnoj Gori operu *Les Monténégriens – Crnogorci*, na čiji je libreto muziku napisao Arman – Mari Limnander, koja je imala dva svoja izdanja i više puta bila izvođena tokom 1849. godine.

Veliki broj bibliografija svjedoči nam o bogatstvu francuskih izvora o Crnoj Gori i Njegošu. Govorimo o zemlji u kojoj je prva katedra za izučavanje slovenskih jezika osnovana za vrijeme Njegoševog života, 1840. godine.

Koliko je na samom rađanju romantizma u Evropi i Francuskoj u centru interesovanja bilo nacionalno oslobođenje naroda, svjedoči predstava *Sicilijanska večernja služba (Vepres Siciliennes)* autora Kazimira Delavinja, napisana 1819. To je onaj isti Delavinj koji je sudionik izrade libreta opere *Robert ďavo*. To je drama o sicilijanskoj krvavoj borbi i oslobođenju od Francuza. Ova drama je imala možda najveći teatarski uspjeh u Francuskoj 19. vijeka. Stoga nije ni čudno francusko interesovanje za borbu

male Crne Gore za svoje oslobođenje.

Naročito od vremena Petra I Petrovića, Crna Gora počinje da privlači brojne strance, koji kasnije, pišući o njoj, nerijetko ističu povezanost narodne muzike sa životom i navikama Crnogoraca. Jedan od prvih, francuski pukovnik Violla de Sommieres, guverner Boke između (1807–1813), u svom djelu *Političko i istorijsko putovanje kroz Crnu Goru*, objavljeno u Parizu 1820, govori sa dosta simpatija o „neobičnim“ melodijama i igrama, kao i jednostavnim narodnim instrumentima crnogorskih gorštaka, primoranih da stalno bdiju nad svojom slobodom.

Dakle, najstarije muzičko djelo posvećeno Crnoj Gori je Limnanderova opera *Crnogorci*.²² Ona je očigledno izazvala veliko interesovanje pariske javnosti, budući da je do kraja sezone, dakle, tokom sljedeća tri mjeseca, izvedena čak dvadeset šest puta. Među muzičkim kritičarima punih hvale, čak i žestoko pero Hektora Berlioza u listu *Le journal des Debats* od 5. aprila 1849. odaje komplimente muzici, režiji i kostimima opere *Crnogorci*.

Crnogorci, kao i sadržaj literarnih i muzičkih djela inspirisanih Crnom Gorom koja će tokom XIX vijeka nastajati i u drugim evropskim zemljama, ima malo ili nimalo dodirnih tačaka sa tom „egzotičnom zemljom“, kako su je redovno nazivali, i njenim ljudima, izuzme li se dio Berliozovog izlaganja u kojem kaže da se radnja Limnanderove opere događa „u onim strašnim planinama koje se dižu iznad jadranskih obala“. Tako u tim strašnim planinama u vrijeme francuske okupacije Boke Kotorske 1807. godine postoje, prema autoru libreta, dvije struje – jedna orijentisana ka Rusiji, a druga ka Francuskoj. Poslije niza sukoba, zarobljavanja i fantastičnih događanja, trijumfovaće snaga francuskog i crnogorskog oružja, jednako kao i ljubav jedna mlade Crnogorke prema francuskom kapetanu.

²² Pero Šoć, *U kulturno blago Crne Gore (...)*, „Deset godina SMŠ Njegoš“, 14.

Iako kao odrednica tog Limnanderovog djela stoji oznaka – komična opera, u stilu vremena, riječ je o vedrom idilično-sentimentalnom komadu s elementima fantastike, ali i s prizvukom herojske opere, koja je kao žanr trijumfovala u prethodnom periodu. Nećemo govoriti o strukturi opere. Izdvojiću samo – vrlo razvijene početne horske scene, u kojima učestvuju i Crnogorci i Francuzi, iz kojih izdvajam svečanu horsku pjesmu crnogorskog skupa:

„U ovim brdima, koja dodiruju nebo
Bog je stvorio taj hrabri narod“.

I finalnu trijumfalnu scenu u čast nezavisnosti Crne Gore, francuskog i crnogorskog oružja, koja završava himnom:

„Crna Goro neka te Bog čuva,
Bićeš vječno slobodna,
Kao snijeg na tvojim visovima“.

Neki Francuzi, koji su tokom druge polovine XIX vijeka dolazili da posjete Cetinje i Crnu Goru, penjući se vrletima preko Njeguša, u zanosu su pjevušili poletne melodije iz Limnanderovih *Crnogoraca*, posebno stihove „U ovim brdima koja dodiruju nebo“. Tako je bar zapisao Šarl Iriart u svojoj publikaciji o Crnoj Gori, objavljenj 1877. u čuvenom putopisnom žurnalu *Le tour du monde*.

U visokim krugovima evropskog društveno-političkog i kulturnog života prve polovine 19. vijeka, Njegoš je kao vladar, harizmatična, obrazovana i umjetnička ličnost privlačio veliku pažnju na sebe, jer toliko kvaliteta nije imao nijedan evropski vladar. Sa Njegošem se i Crna Gora našla u središtu pažnje. Ovo je tek prva u nizu opera, baleta i brojnih drugih muzičkih djela tokom XIX vijeka inspirisana Njegoševom Crnom Gorom.

KOSMIČKI LOGOS JE JEDINI NJEGOŠEV BOG

Slobodan R. Vukićević

Njegoš was a true apprentice of the cosmic logos. Njegoš's view of the world belonged only to the cosmic logos. No one else could "monasticize" Njegoš, and subordinate him to any other god, except the god of the cosmic logos. Njegoš's view of the world is not a dogmatic image of perfection or a Manichean world divided into Light and Darkness. Any interpretation of Njegoš, which does not have a cognitive framework of the cosmic logos, inevitably leads to dogmatization and partialization of his cosmic thought. Njegoš's thought is aimed at discovering the meaning of the creation and existence of man, the human community and the human race in their historical development, bearing in mind the inevitable meeting of the universal and the concrete and their indestructible and indispensable logos of creation.

Njegoš je istinski iskušenik kosmičkog logosa

Kosmički logos je jedini Njegošev Bog. Njegoš je bio istinski iskušenik kosmičkog logosa. Njegošev pogled na svijet pripadao je jedino kosmičkom logosu. Niko drugi nije mogao „zamonaišiti“ Njegoša, i podrediti ga nekom drugom bogu, sem bogu kosmičkog logosa. Njegošev pogled na svijet nije dogmatska slika savršenstva ili, manihejska podjela na srećno i

tragično. Njegošev pogled na svijet je neupitno dosljedan kosmičkom logosu, kao svom izvoru. Njegošev pogled na svijet prati sve protivrječnosti povijesnog kretanja čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda u kontekstu logosa opstanka Majke Prirode. Njegošev pogled na svijet neprestano traga za metafizičkim razrješavanjem ovih protivrječnosti.

Šta doprinose u tom pogledu, pita Njegoš: filozofa, astronoma i poetu?

„Ti si ka statuja (filozof SV) studena mramora
sklopljenijeh očih, mislećega čela,
a ti (astronom SV) ka, budala, kako očajnik,
ka, neko plašilo očih otprtijeh
tegliš svoje vlase stravične figure.
Ti zviždiš (poeta SV) i poješ i nemirno sjediš,
svuda se okrećeš ponosito, gordo,
na sve pogled bacaš s dovoljnošću živom;
valjda si sretni zaljubljenik neki
ali može biti sin nekoga cara.
Kažite mi, molim, šta je vaše djelo.
Šta je vaša dužnost, – rad sam to upoznati.“ (Njegoš, 1975, 163)

Njegoševo pitanje izvire iz dubina temeljnog principa kosmičkog logosa koji se odnosi na smislaonu vezu univrezalnog i konkretnog. To je temeljni **stvaralački princip** kosmičkog logosa, van kojeg ostaje besmisleno stvaralaštvo, pa i stvaralaštvo filozofa, astronoma ili poete. Filozof sa mislećim čelom, ali zatvorenih očiju, astronom uplašen u tjeskobi svoje osiromašene stravične figure, a poeta je sretni zaljubljenik u svoju carsku posebnost. Osnovni problem je u nepoštovanju temeljnog principa kosmičkog logosa: filozof ostaje u apstraktnoj misli, otuđen od ljudi i prirode, „Ja ne vidim ljude više nego mrave..... gledam mora isto kao kaplju vode. Sve na

svijet prezirem, pa i samog sebe; astronom se pita. „Prelazim li predjel vazmožnosti ljudske?“ s obzirom na to, da ima zadatak da otkrije tajnu kretanja zvijezda, a tome „se kraja do vijeka neće naći“; poeta: „Ja pojući idem kroz mračnu grobnicu, u predjele sv’jetle vječite radosti da glas moje lire s glasovima slijem lika besmrtnoga kod prestola višnjeg“ (Njegoš, 1975, 163/4/5).

Kritički odnos Njegošev, prema svim vidovima otuđenosti od kosmičkog logosa i njegovog temeljnog principa nastajanja i postojanja Kosmosa i svih Modela kosmosa, veoma je jasan:

„Čudnovata služba što vi ispunjate!
Na zemlju ste nikli i zemlja vas pita,;
Hram je njezin za vas malen i tijesan,
I vi s nje bježite, na nebo živite!
Stoga se vaša i kaže narava
Radi sve nas smrtne strana i smiješna.
Vi ste sveti dusi al, vjetreni vrazi, –
Ostajte zbogom, jer vi drug nijesam! (Njegoš, 1975, 165).

Njegoš jeste iskušenik kosmičkog logosa, ali iskušenik koji nije zarobljenik nikakve onostrane sile, „vi ste dusi al, vjetreni vrazi“, već iskušenik koji, u jedinstvu kosmičkog logosa univerzalnog i konkretnog, prihvata ulogu, ne samo izazvanog, nego i izazivača kao izraza vlastitog logosa, „Ostajte zbogom, ja vi drug nijesam“. Njegoš je monah kosmičkog logosa, zamonašen principom stvaranja. Niko drugi nije mogao Njegoša zamonašiti, sem kosmički logos temeljnim principom stvaranja u jedinstvu univerzalnog i konkretnog. Zato je za Njegoša „Misao“, potreba stvaranja u kojoj se neprestano sjedinjuju univerzalno i konkretno, sa neuništivim logosima, i jednog i drugog. Misao filozofa i poete raskida stvaralačku vezu univerzalog i konkretnog, a time i suštinsku, smisaonu, vezu čovjeka i Majke Prirode, i zato im Njegoš saopštava: „Ostajte

zbogom, ja vi drug nijesam“. Njegoš ostaje s kosmičkim logosom u procesu uzajamnog poštovanja, univerzalnog kosmičkog logosa stvaranja, i konkretnog vlastitog logosa stvaranja. Zato, imamo kosmos kao univerzalno djelo i konkretno Njegoševo djelo, u neprestanoj autentičnosti i neprestanoj vezi.

Svako tumačenje Njegoša, koje nema saznajani okvir kosmičkog logosa, neminovno vodi dogmatizaciji i parcijalizaciji njegove kosmičke misli. „Njegoš ovdje postavlja pitanje kako je ‘došlo’ do ‘objedinjavanja’ duše sa telom (što znači da ih religiozno i dualistički smatra za dva suprotna dualistička principa), je li duša besmrtna, zatim pominje svoja tumačenja po ‘plavoj pustinji’ da bi ‘našao’ i ‘saznao’ boga, ‘silazak’ u pakao i slično (Vuko Pavićević, 354, P. P. Njegoš, *Pjesme*, Beograd, 1975). Ovdje se radi o nedopustivom reduciranju duboke Njegoševe kosmičke misli na religioznost i manihejski dualizam. Njegoš je bio doživotni iskušenik kosmičkog logosa, koji je svoju misao usmjerio na otkrivanje **ontoloških dokaza smisla** života čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda u kontekstu logosa opstanka Majke Prirode.

Ovo je neprihvatljivo tumačenje Njegoša: Kod Njegoša nema nikakvih suprotstavljenih principa. Osnovni princip je kosmički logos koji u sebi sadrži unutrašnju energiju ovlaštenja svoje apstraktnosti, svoje univerzalne energije u vidu posebnih modela vlastitog postojanja, od kojih je poseban model Društvena vasiona koja po istom principu kosmičkog logosa ovlaštenje apstraktnost univerzalnosti ljudske energije u vidu struktuiranja svojih cjelina: čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda. Znači, nema nikakvih suprotnih principa na kojima se spajaju duša i tijelo, već samo specifičnost kosmičkog principa u nastajanju ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice. Njegoševa misao je utemeljena na kosmičkom logosu, ali veoma jasno pokazuje da je kosmički logos besmislen u svojoj univerzalnoj zatvorenosti, bez njegovog

ovlapoćenja u specifičnim cjelinama Društvene vasion: čovjeku, čovjekovoj zajednici i ljudskom rodu u cjelini. Plamen božanstveni – u ništavnom hramu, za Njegoša je upravo kosmička energija koja svoju vremenitost ovlapocuje u vremenu čovjeka koji nikad do kraja neće saznati svu suštinu kosmičkog logosa, jer je ljudska energija, iako sa neuništivim vlastitim logosom, slabija od kosmičke energije. Ove dvije energije sadrže protivrječnosti, ali su jedinstvene u **principu stvaranja**, a ne suprotne. Njegoševa misao dosljedno prati djelovanje jednog jedinog principa: principa ostvarivanja kosmičkog logosa na raznim nivoima u jedinstvu univerzalnog i konkretnog.

Dosljednost principa univerzalno – konkretno

Sva misao čovjekova, vođena principom univerzalno – konkretno, se kreće u otkrovenju odnosa kosmičkog logosa i logosa čovjeka i čovjekove Zajednice.

„Plamen božanstveni u ništavnom hramu,

Kakva te je sudba u njemu zažegla?

Ali si ti t'jelu vječno mučenje

Ali t'jelo tebi vremena tavnica

.....

On tainu ovu nikad prozret neće“ (Njegoš, 1975, 158).

Kosmički logos (plamen božanstveni) i čovjek (Tj'elo) sjedinjeni su vremenom, a otvorenost tog jedinjenja krije vječnu tajnu. Za tom tajnom traga i kosmički logos i logos čovjeka, na jedinstvenom logosnom stvaralačkom principu, jer je čovjek samo jedan povijesni momenat kosmičkog logosa, specifikovan preko logosa Društvene vasion i njene apsolutne nulte tačke čovjekovog – društvenog vremena. Kod Njegoša nema suprotnosti dva principa, njegov pogled na svijet i mjesto i

ulogu čovjeka u svijetu se temelji na jednom jedinom principu kružnog i ciklusno-povijesnog kretanja kosmičkog logosa od univerzalnog do konkretnog i obrnuto.

„On tainu ovu nikad prozret neće“, jer bi to značilo prekid kretanja, vremena i kosmičkog logosa i čovjeka tj. apsolutizaciju i kosmičkog logosa i čovjekovog logosa nastajanja i postojanja.

„Da, smrtni bi bio najgrđe stvorenje
ako mu nijesi ti vjesnica prava
besmrtniju duše vječnoga blaženstva“ („Misao“, 158).

„Vječno blaženstvo“ nije apsolutistički dogmatski okvir koji bi čovjeka pretvarao u „najgrđe stvorenje“, već esencijalno-utopijska „vjesnica“ čovjekove generičke slobode, **čovjekova poznata utopija**. Aktivnost i kreativnost je neminovna i samosvojna postojanost, kosmičkog logosa (univerzalnog) i čovjeka (konkretnog). Time se obezbeđuje jedinstven princip nastajanja i postojanja i Kosmosa i čovjeka, bez ikakve dogmatske i manihejske podjele na nepomirljive suprotnosti, tragične sudbine i sl. U pitanju je stvaralački princip metafizičkog razrješavanja neminovnih protivrječnosti povijesnog razvoja čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda.

„Elektrizma plamom ti čovjeka paraš
kako munja sv'jetla u mračnojzi noći
što poletom svojim gradonosni oblak
sa ljutošću hitrom besprestano kroji
Želeć svoju svjetlost u mir usijati“ (Njegoš, 1975, 158)

Na djelu je čisti princip univerzalno – konkretno, u kojem kosmički logos preko logosa Društvene vasiona, svojom enrgijom (elektrizmom) preko čovjeka ostvaruje generičku suštinu ljudskog roda (svoju svjetlost u mir usijati). Svoju misao

Njegoš ne ostavlja u vidu nedjelotvornog apstraktizma, već univerzalnu energiju kosmičkog logosa, osmišljava u vidu ljudske enrgije sa konkretizacijom u vremenu čovjeka i čovjekove zajednice (čovjekovom vremenu i čovječanskom vremenu). Time Njegoševa misao dobija snagu ontološkog dokaza nastajanja i postojanja ljudskog roda u jedinstvu generičke nužnosti i genričke slobode.

„I ti tako isto usiljavaš čojka
da svijetlo zaždi u bezdne čudesah,
da otkrije jasno smrtnijem očima
sva čudesa božja – tainstvenu knjigu,
u koju bi smrtni moga vidijeti
Budućnost svoje kakvost i sudbinu
Budućnost je naša velika taina,
koja se sadrži u onim njedrima
iz kojih je naše proisteklo biće“ (Njegoš, 1975, 159).

Kosmički logos, transformisan u generičku suštinu, sadrži intencionalnost, „I ti tako isto usiljavaš čojka“ da prihvata svoje mjesto i ulogu , u smislu vlastitog oslobađanja, „da svijetlo zaždi u bezdan čudesah“, da na tom putu otkriva „budućnosti svoje kakvost i sudbinu... ali, Budućnost je naša velika taina, koja se sadrži u onim njedrima iz kojih je naše proisteklo biće“ („Misao“, 159).

Jasan Njegošev pogled na svijet u kojem se čovjekov smisao života otkriva u neprestanoj vezi generičke nužnosti i generičke slobode, tj. gdje je čovjekova istinska sloboda sadržana u ostvarivanju njegove generičke nužnosti. To jeste utopija, ali njena istina se zasniva na realnim pretpostavkama onto-antropološkim i gnoseološkim česticama ljudske prirode koje omogućavaju povijesno smisaono ostvarivanje ove utopije i objektivno vrednovanje tog ostvarivanja na posljedicama koje

prate to ostvarivanje. Zato vezu generičke nužnosti i slobode, Njegoševa genijalna misao osvetljava u vidu **čovjekove poznate utopije**, u kojoj je čovjek u ulozi **izazvanog**, ali i ulozi **izazivača**. Zato Njegoševa poznata utopija nije religijsko vjerovanje u onostranu silu, već vjerovanje u ovlaštenje kosmičkog stvaralačkog principa u smisaonom djelovanju čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda. Lucidno to potvrđuje Miloš Crnjanski: „Prepredeno je hteti od Njegoša praviti sveca“ („Misao“, 159). Naše biće, tj. ljudska priroda kao jedinstvo ljudskog roda, čovjeka i čovjekove zajednice, proisteklo je iz energije kosmičkog logosa, ali to ne znači da ono nema svoju autonomiju u nastajanju i postojanju, sa kojom gradi cjelinu kosmičkog logosa, tj. afirmiše smisao kosmičkog logosa.

Kosmički logos je jedina granica genričke slobode

Čovjekova generička sloboda se nalazi u neograničenoj granici kosmičkog logosa. Toj granici „um granicu staviti nikako ne može“, u toj granici „on sa velikim trudom sa tobom upravlja.

„Koliko sam putah, tvojim ognjem svetim
opit, tumarao po plavoj pustinji
tražeć prestol sjajni oca vječitosti.
U mome poletu bezbrojna sam sunca,
njina sazvezdija nalazio svuda,
sva prestolna polja će su zasijana
sv’jetlim šarovima kako kaplja bistre
U njihovu svjetlost i u rednu tečnost
čita’ sam s vnanijem tainu čudesah,
svud sam prestol njegov u svim svjetovima
uzdignut gledao, ali mi se svijet ,
od kog su svi drugi istekli svjetovi,
što se više dizah, dalje odmicaše“ („Misao“, 159/60).

Fantastična Njegoševa skica otkrovenja stvaralačke putanje kosmičkog logosa od univerzalnog do konkretnog, u kojoj je sadržan pogled na svijet o mjestu i ulozi čovjeka na tom putu. Precizno je ovdje data, ne samo struktura nastajanja, nego i struktura postojanja Kosmosa. Prva činjenica koju ovdje treba izdvojiti, jeste da ni jedan elemenat Kosmosa, niti sam Kosmos, nema apsolutni karakter, sve je u vremenitosti, tj. u „rednoj tečnosti“, što znači u **smislaonom stvaralaštvu, a ne u stanju međusobne isključivosti**.

Druga stvar je bitna da su sve posebne cjeline Kosmosa, nastajale na bazi svojih strukturnih pretpostavki i njihovih logosnih valentnosti kao sposobnosti građenja specifične cjeline. Svaka posebna cjelina Kosmosa ima specifičnu apsolutnu tačku vremena svoga nastajanja i postojanja. U tom procesu struktuiranja Kosmosa nastala je Drštvena vasiona, kao poseban Model Kosmosa, sa apsolutnom nultom tačkom čovjekovog – društvenog vremena u trilogiji: ljudsko, čovjekovo i čovječansko vrijeme (Vukićević, 2019). Njegoš genijalno apstrahuje dosljedno **intencionalnost** kosmičkog logosa na neograničenom putu od univerzalnog do konkretnog, na kojem se otkriva adekvatna autonomija i jednog i drugog. U intencionalnoj autonomnosti, na svojstven način, univerzalno sadrži i konkretno, konkretno sadrži i univerzalno. Tako svaki čovjek u svojoj autonomnoj intencionalnosti jeste konkretan, neponovljiv subjekt, ali subjekt koji nužno sadrži kosmičku univerzalnost i njenu specifikaciju u ljudskom i čovječanskom vremenu. Svaka čovjekova zajednica, kao prva čovjekova svojina, **ima povijesno konstituisanu intencionalnost** koja jeste enrgija njene autonomnosti, ali istovremeno i nosioca njene univerzalnosti u kontekstu povijesnog razvoja ljudskog roda. U Njegoševom pogledu na svijet nema nigdje dualističke podjele na dva suprotna dualistička principa, jer on prati temeljni princip kosmičkog logosa u jedinstvu univerzalnog i konkretnog, kao beskonačan stvaralački okvir i univerzalnog i konkretnog.

Na djelu je stvaralačka energija kosmičkog logosa u Društvenoj vasioni, kao posebnom Modelu Kosmosa, koja ispoljava svoje otkrovenje na svim nivoima fizičkog i metafizičkog nastajanja i postojanja ljudskog roda, čovjeka i čovjekove zajednice. Njegov pogled na svijet prati dosljedno ovu **stvaralačku maticu**, ali ne na dogmatski način, kao neki savršeni red, ili „savršen“ nered, već neprestano, dubinskom imaginacijom identifikuje sve protivrječnosti koje na tom putu prate čovjeka i čovjekovu zajednicu i ljudski rod u cjelini, tragajući za metafizičkim razrješavanjima tih protivrječnosti (a svi ovi besporeci, po poretku nekome sleduju).

„Ti si me vodila u prelesna polja,
de' smrtnoga biće proizniklo negda
od ništavnog praha voljom svemogućom.
Prah sam takvi isto ja težio smjelo
Mojom rukom smrtnom rad višega čuda“ („Misao“, 1975, 160).

Lucidno otkriven **kosmički izvor** nastanka čovjeka pod dejstvom kosmičkog logosa („voljom svemogućom“ – univerzalnom samosvojnom potrebom nastajanja cjeline/a), smisaono ujedinjeni, a ne manihejski suprotstavljeni kao dva nepomirljiva principa. Čovjekov kosmički izvor ima utopijsku snagu:

„Duša mi je jako u grudi stenjala,
blaženstvo gledeć radi nas stvoreno
te, pogreškom grdnom vječno izgubljeno.
O kakva me žalost s užasom morila
Kad sam u povratku prešao granicu
Iz besmrtnog stana u predjele smrtne“
(Njegoš, „Misao“, 1875, 160).

To „blaženstvo“ je čovjekova generička nužnost, i njegova sloboda da se smooostvaruje u tom blaženstvu, jer je to „blaženstvo radi nas stvoreno“. Njegoš ne gaji utopijsku nadu o konačnom ostvarenju „blaženstva“, koje bi ukinulo beskonačnost vremena i prostora. Naprotiv, Njegoš upravo naglašava da postoji vječna granica između besmrtnog i smrtnog, ali vremenita granica koja se reflektuje u metafizičkom razrješavanju njihove protivrječnosti u vidu stvaranja novog.

„O kakva me žalost s užasom morila
kad sam u povratku prešao granicu
iz besmrtnog stana u predjele smrtno“ („Misao“, 160).

Na tom putu javljaju se strašni prizori:

„Ti si me vodila u bezdne Tartara;
s trepetom sam gleda kipeće rijeke,
s trepetom sam gleda mračna čudovišta,
s trepetom sam gleda užasne kartine,
sa strašilom ljudskim zlijem natopljene,
s trepetom sam gleda bezdne tame guste,
koje s jekom strašnom bljuvahu oblake
dima i plamena, crna i smrdljiva,
iz žedne utrobe kojim se hrani
carstvo vječne moći nad svodom Tartara“ („Misao“, 160).

Gledajući sva čudesa stvarnosti, Njegoš pesimistički zaključuje da je blaženstvo: „te’ pogreškom grdnom vječno izgubljeno“ („Misao“, 160).

Njegoš ipak nalazi metafizički izlaz:
„No i tvoja sila moguća je dosta ;
ne gledajuć pustoš što vrijeme čini,

dižeš nove stvari na razvale palih,
tvom pripravljaš vragu.....da šta rušit
ima!“ (Njegoš, „Misao“, 1975, 161).

Smisaona energija stvaranja

Kosmički logos je univerzalni, samosvojni smisaoni princip stvaranja novog. Sve postojeće stvari nose u sebi **smisaonu snagu stvaranja novog**. Bez smisaone enrgije postaju „razvaline palih“, „pustoš što vrijeme čini“. Lucidno otkrivanje suštine protivrječnosti stvaranja koja nosi u sebi metafizički odnos starog i novog, kao zakonitost povijesnog razvoja čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda u kontekstu logosa ospstanka Majke Prirode. Zato lucidnost Njegoševe misli nije moguće parcijalizovati i dogmatizovati na Njegoša filozofa, pjesnika, vladara, ili je vezati za bilo kakvog **Apsoluta – Boga**. Njegoševa misao je usmjerena na otkrivanje **smisla** nastajanja i postojanja čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda u njihovom povijesnom razvoju, imajući u vidu neminovno susretanje univerzalnog i konkretnog i njihovim neuništivim i nezamjenjivim logosima stvaranja. Njegoševa misao nije prazna apstrakcija, već ontologizirana misao obogaćena otkrivanjem ontoloških dokaza, oslonjenih na autentičnost i metafizičku konzistentnost ljudske prirode. Tako i rušenje ima smisao, smisao stvaranja novog, a ne prekid stvaranja uništavanjem starog. Zato Njegoševa misao nikad ne ostaje u idealnoj slici stvarnosti, nikad ne daje konačne odgovore, ona samo traga za smislom stvaranja, tj. Smislom nastajanja i postojanja čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda u kontekstu logosa Majke Prirode.

Otkriće konačnih uzroka je nemoguće, to se nalazi u dubinama kosmičkog logosa:

„U nečem je zbilja sve nama podobno;
svjetovi se kreću i svjetlosti liju,
a ne znadu način kojim se okreću,
njin ne znadu oganj kako se zaždio,
ne znadu postanja niti svoga konca“
Da mu zakon tvori – put je dao svakom,
svijetnjaku isto ka, svijetlom suncu“ (Njegoš, 1975, 162).

Kosmički logos je ono „što nam je svima podobno“, u njemu se kreću svi svjetovi sa svojim logosom, „svjetlosti liju“, kreativni su dio kosmičkog logosa, i time se kreću putem vremenitosti, odnosno beskonačnosti, u kojem je sve otvoreno, „ne znadu postanja niti svoga konca“.

Tajna se nalazi u univerzalnom principu stvaralaštva kosmičkog logosa, u kojem, kao što smo već rekli, niko nema apsolutnu moć, već samo moć smisla stvaranja, i univerzalnog i konkretnog.

„Jedan znade za sve, on sa znanjem vlada;
on pričine znade, mi ih ne ištimo!“ (Njegoš, 1975, 162).

Svoj put imaju i univerzalno i konkretno u otvorenosti kosmičkog logosa. Njegoševa misao ima stvaralačku ulogu otkrivanja smisla života. Ona ne preuzima ulogu bilo koga, u otkrivanju uzroka smisaonog stvaranja, jer bi time pasivizirala sve druge subjekte povijesnog razvoja ljudskog roda, a sbe proglasila Apsolutom. Smisao stvaranja, sudbinu stvaralašta prepušta stvaraocima, i tako predstavlja čovjekovu poznatu utopiju, a ne antiutopijsku čaroliju.

„To jedino u mene nadeždu povraća
da s besmrtnim dusma hoću uživati
blaženstvo vječito u sv'jetlomu domu
vječnosti, vremena stvoritelja divnog“ (Njegoš, 1975, 162).

Njegoš na kraju nalazi spoj generičke nužnosti i generičke slobode kao način čovjekovog **uživanja** i pronalaska smisla života. Jedino rešenje Njegoš nalazi u metafizičkom razrješenju svih protivrječnosti univerzalnog i konkretnog:

- „u njihovu svjetlost i u rednu tečnost“ (znači u njihov logos i vremenitost (tečnost)) sve čita: znači nema nikakvih različitih principa: kosmički logos je jedan jedini princip koji je osnov i saznanja i vremena... saznanje u vremenu ili saznanje o vremenu (rednoj tečnosti: vremenu u skladu sa logosom kosmičkim);

- „u njihovoj svjetlosti i pravilnom okretanju čitao sam s pažnjom tajnu čudesa“: čitav krug kosmičkog logosa na principu univerzalno – konkretno: to je jedini princip koji je princip kosmičkog logosa i koji Njegoš prati u svom razumijevanju čovjeka i čovjekove zajednice;

- „od kog su svi drugi istekli svjetovi“: (kosmički logos, a svi ti svjetovi su samo proizvod kosmičkog logosa, a ne nikad sam kosmički logos, čovjek je proizvod kosmičkog logosa, specifično, logosa Društvene vasiona, koji nastaje na istom principu, a to znači u dalji tok kosmičkog logosa, „đe smrtnoga bića proizneklo negda“;

- „te pogreškom grdnom vječno izgubljeno“ , očigledan Njegošev ukaz na generičku nužnost čovjekovog nastajanja i postojanja u vezi sa kosmičkim logosom, što znači da ostaje vječna čovjekova utopija traganja za smislom postojanja u kontekstu kosmičkog logosa i time ispravlja „pogrešku“ otuđenosti od smisla stvranja;

- „ti si me svodila u bezdne tartara – pakao: neminovne protivrječnosti povijesnog spoja univerzalnog i konkretnog;

- „da mu zakon tvori, – put je dao svakom“: svako ima put izlaska iz pratećih protivrječnosti (bezdana); svakome je dao put da „izvršuje“ njegov zakon, da svoju genričku nužnost pretvara u svoju generičku slobodu.

*Kvintesencija Njegoševog djela:
povijesno kretanje kosmičkog logosa*

Znači, nema nikakvih suprotnih principa na kojima se spajaju duša i tijelo, već samo specifičnost kosmičkog principa u nastajanju ljudskog roda, čovjeka i čovjekove Zajednice. Nikada mi nije bilo jasno, kako neko može jedan veličanstveni kosmički UM, kakv je, u svoj svojoj dubini i visini, Njegošev UM, redukovati na razne parcijalne principe, i njihove suprotnosti, isključivosti i zanemarivati cjelinu Njegoševog pogleda na svijet. Jedino opravdanje nalazim u saznajnoj nemoći autora koji su samo u prolazu pored Njegoševog djela, i nemogućnosti shvaćanja njegove cjeline. Oni „rade ono što znaju, ali ne znaju šta rade“ reko bi im Njegošev veliki stric Petar I Petrović Njegoš. Oni „vide“ u Njegoševom djelu ono što mogu da „vide“, ali ne zanju da ne „vide“ Njegoševo djelo. U Njegoševom pogledu na svijet je kvintesencija, traganje za **smislom** nastajanja i postojanja čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda u kontekstu logosa opstanka Majke Prirode. To je saznajni okvir Njegoševog djela, misaono skiciranog u njegovoj pjesmi „Misao“, a smisaono ontologiziranog u *Luči* i *Gorskom vijencu*.

Smisao uvijek nosi u sebi protivrječnosti univerzalnog i konkretnog, koje traže metafizičko razrješenje, i tako ontologizuje svoju energiju. Smisao nikad ne miruje u svojoj univerzalnosti, niti u svojoj konkretnosti, već svojom intencionalnošću nalazi metafizičko razrješenje vlastitih protivrječnosti. Metafizičko razrješenje afirmiše, prije svega, smisao opstanka ljudskog roda, a to znači da ima generički karakter i njegovu vezu sa kosmičkim logosom. U tome je kvintesencija metafizičkog razrješenja smisaone protivrječnosti univerzalnog i konkretnog. Smisao opstanka nikad nije važan samo za konkretno, jer smisao opstanka nikad nije proizvod samo konkretnog. Snaga smisla

opstanka se nalazi u vezi univerzalnog i konkretnog, jer konkretno nikad ne bi moglo samo proizvesti smisao vlastitog opstanka (smisao opstanka čovjeka nalazi se u jedinstvu smisla ljudskog roda i smisla čovjekove zajednice i neminovnoj vezi sa kosmičkim logosom; pojedinac nikad ne bi mogao proizvesti sam smisao vlastitog opstanka, jer on ne posjeduje ontološke dokaze za to; dokazi smisla nastajanja i postojanja pojedinca imaju svoju autentičnost i autonomiju u ontologizaciji logosa nastajanja i postojanja čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda, kao univerzalnog, a dobijaju svoju subjektiviziranost u logosnim valentnostima čime se ontologizira – objektivizira smisaono nastajanje i postojanje pojedinca (na istom principu možemo diferencirati smisao i drugih društvenih fenomena: porodice; nacije; i sl).

Majka Priroda postoji, ljudska priroda postoji, ali dokaz njihovog ontoantropološkog i gnoseološkog nastajanja i postojanja, Njegoš otkriva u smislu koji imaju za naše nastajanje i postojanje u neprestanoj vezi prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ideja postoji samo u misli, a smisao je na autentičnim i autonomnim dokazima Majke Prirode i ljudske prirode, ovaploćen i objektiviziran temeljni princip kosmičkog logosa u vidu odnosa, univerzalno – konkretno. Zato, Njegoš pozdravlja filozofa, astronoma, poetu, „ostajte zbogom, jer vi drug nijesam“.

Smisao jeste utopija, ali utopija koja ne ostaje na dogmatskoj proklamaciji o „savršenom društvu“ i „netakutoj prirodi“, već sasvim obrnuto, na aktivnoj razmjeni potreba čovjeka i prirode koja afirmiše stvaralačku intencionalnost i Majke Prirode i ljudske prirode. Radi se ovdje o smisaonoj interferenciji Majke Prirode i čovjeka i njegove zajednice, pri čemu smisaono značenje, značaj i moć imaju oboje. Smisao ne ostaje na idealnom tipu djelanja i ponašanja pojedinaca ili kolektiva, već se gradi na uvažavanju svih protivrječnosti na osnovu kojih one postoje i prevladavanju tih protivrječnosti u skladu sa intencionalnošću

njihovih logosa. Na tome se zasniva objektivitet smisla kao ontološkog dokaza nastajanja i postojanja čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda. Njegoševo djelo prati suštinu života, i zato je prihvaćeno od strane „živog života“.

Njegoševo djelo je otvorena ponuda čovjeku, da objektivizira – ontologizira, svoje iskustvo uma i iskustvo bića u smislu, a ne u ideji. U smislu se ostvaruje čovjek kao smisaono biće kosmosa. Ostajanje u domenu ideje zadržalo bi protivno kosmičkom logosu kao izvoru čovjekovog nastajanja i postojanja i njegovom temeljnom principu jedinstva univerzalnog i konkretnog. U kategoriji smisla, svi elementi ljudske prirode dobijaju logosnu – smisaonu valentnost na bazi koje čine jedinstven faktor – kvant ljudskog djelovanja i ponašanja. U kategoriji smisla i osjećaji i emocije dobijaju karakter ontoloških dokaza identifikovanja određenih društvenih fenomena. U kategoriji smisla, osjećaji i emocije ne ostaju samo na nivou svijesti kao apstraktni misaoni elementi, već postaju autentični izrazi ljudske prirode u njenom djelatnom vidu, u vidu susreta iskustva uma i iskustva bića. Zbog toga, smisaonost Njegoševog djela, nije apstraktna esencijalnost ideje, niti brutalno oduzimanje smisla postojanja i Majke Prirode i ljudskog roda pozitivističkim empirizmom. Smisao prati „postojanje u biću“ Majke Prirode i ljudskog roda. U kategoriji smisla se prevladava problem „dualizma duha i tijela“. Kategorija smisla ima snagu metafizičkog razrješenja „dualizma duha i tijela“, jer nosi u sebi autentičnost i jednog i drugog, produkujući jedinstvo ljudske prirode. Sve su ovo utopijski elementi koje na misaonoj ravni Njegoš postavlja za njihovo smisaono otkrivanje u *Luči* i *Gorskom vijencu*. Kosmički logos je, pritom, nezamjenjiva i neuništiva energija – demijurg, ljudskog roda, ali ne u vidu Apsoluta, onostrane sile, Boga, već energija koja prima energiju čovjeka, čovjekove zajednice i ljudskog roda, sa svom njenom smisaonom autonomijom i specifičnostima.

Literatura:

- Petar Petrović, Njegoš (1975), Obod Cetinje, Prosveta Beograd
- Branko Banjević (2012), *Crnogorska moderna*, Matica crnogorska Podgorica
- Vuko Pavićević, 1975, Beleške i objašnjenja u *Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*
- Miloš Crnjanski, 1975, Beleške i objašnjenja u *Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*
- Iljin, I. (1998), *Put duhovne obnove*, Logos, Beograd
- Krleža, M. (1938), *Na rubu pameti*, Naprijed Zagreb
- Safranski, R. (2017), *Zeit – was sie mit uns macht und was wir aus ihr machen*, Erscheinen bei FISCHER, Taschenbuh: Frankfurt an Main.
- Ejodor Mihajlović Dostojevski (1998), *Dela*, Laguna, Beogra
- Sekulić Nada (2022), „Kritika pojma prirode u pristupu Donne Haraway“, *Sociologija* br. 3, Beograd
- Simić, Čarls (2023), *Nauka, Kultura, Umjetnost, Politika*, Beograd 14-I
- Banjević, Mirko (2003), *Pobune uma*, M&B, Podgorica
- Wudman Marion (2022), *Svesna ženskost*, Fedon Beograd
- Vukićević Slobodan, „Mirko Banjević – pjesnik vremena“, *Matica*, br. 73, godina XIX, Podgorica
- Vukićević, S. (2018), „Goranovićevo obraćanje vremenu“, *Ars*, br. 4, godina XV, Cetinje
- Vukićević, S. (2019), *Kosmički logos društva – sociološke inovacije*, Medijska kultura, Nikšić
- Vukićević, S. (2019), „Nacionalizam i globalizam u kvalitetivnom posredovanju“, *Revija za sociologiju*, Svezak 49 br. 3, Zagreb
- Vukićević R. S (2019), *Sociologija dosade*, Zavod za školstvo, Podgorica
- Andrić I. (2017), *Sever*, Beograd, Kritičko izdanje dela Iva Andrića: Zadužbina Iva Andrića, *Politika Kulturni dodatak*, 2022.

- Arent, H. (1991), *O revoluciji – odbrana javne slobode*, Filip Višnjić, Beograd
- Blumenberg, H. (2006), *Beschreibung des Menschen*, Frankfurt am Main: ShrkampVerlag.
- Fabijan, J. (2001), *Vrijeme i drugi*, Jasen, Nikšić
- Crnobrnja S. (2022), Pogled iz stratosphere, *Politika – kulturni dodatak*, Beograd
- Denet K. Danijel (2015), *Razbijanje čarolije*, Mc Millan, Beograd
- Evangelos O. Panatanasiju (2022), Muzika je navažnija sila univerzuma, *Politika* 21. maj, Beograd,
- Habermas, J., Rancier, J. (2006), *Dijalektika sekularizacije*, Dosije, Beograd
- Hartung (Hrsg.), G. (2015), *Mensch und Zeit*, Springer, Wiesbaden
- Heidegger, M. (1985), *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb
- Herbert, M. (1986), *Natur als Kultur aufgabe*, Stuttgart: Deutsche Verlags, Astart.
- Hiršman, A. (1999), *Strasti i interesi*, Filip Višnjić, Beograd
- Hollitscher, W. (1985), *Natur und Mensch im Weltbild der Wissenschaft – lebensweswn Mensch*, Akademie Verlag, Berlin
- Irena Malenica, Zdenka Matek-Šmit (2018), Distopijsko tematiziranje budućnosti: od Zamjatina do Mlakića i Popovića, *Književnost časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu, Filozofskog fakulteta*, Zagreb
- Jerofejev V. (2022), Dostojevski – patolog žive ljudske duše, *Politika, kulturni dodatak*, Beograd,
- Jokić, V. (1983), *Marksovo viđenje umjetnosti*, Centar za marksističko obrazovanje, Nikšić
- Konstatinović, R. (2010), *Filozofija palanke*, Otkrovenje, Beograd
- Lefebvre, H. (1988), *Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed, Zagreb
- Leković, D. (1984), *Pojam pogleda na svijet*, CANU, Titograd
- Mandić, B. (2023), Da ne postoji umetnost, umrli bismo od istine, *Politika – kulturni dodatak*, Beograd

- Marković, M. (1999), *Društvena misao na granici milenijuma*, Službeni list SRJ Beograd
- Mišel, F. (1998), *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad
- Petar II Petrović Njegoš, (1995), *Gorski vijenac*, CID, Podgorica
- Petar II Petrović Njegoš, (1995), *Luča Mikrokozma*, CID, Podgorica
- Petrović, G. (1978), *Mišljenje revolucije*, Naprijed, Zagreb
- Pijaže, Ž. (1979), *Epistemologija nauka o čovjeku*, Nolit, Beograd
- Pogled na svijet (1984), CANU, Titograd
- Popper, K. (1993), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* / T. 1. *Čar Platona*, BIGZ, Beograd
- Ralston, Dž. S. (2011), *Propast globalizacije i preoblikovanje sveta*, Arhipelag, Beograd
- Stamenić B. (2022), *Mjera ljudskosti u danima budućim, Pobjeda*, Objektiv, Podgorica
- Božović R Ratko (1991), *Kultura potreba*, Nučna knjiga, Beograd
- Vukićević, S. (2013), *Anthropocentrism: Existence against Essence*, *Global Journal of Human Social Science, History Archaeology & Anthropology*, Global Journals Inc, (USA): Cambridge, Volume XIII, Issue 1
- Vukićević S. (2015), *Generic sublimate of gender communication*. *Коммуникология*, Томе 3, № 6 (ноябрь-декабрь)
- Vukićević, S. (1990), *Homoprivatus*, Beograd – Nikšić, Nučna knjiga – NIP Univerzitetska riječ
- Vukićević, S. (1994), *Manihejstvo i nauka*, *Sociološki pregled*, No. 3
- Vukićević, S. (1998), *Mit o nauci i obrazovanju*, Nikšić: Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, Obod, Cetinje
- Vukićević, S. (2000), *Futurološka sociologija u saradnji sa filozofijom i istorijom*, Vukićević, S. (ured.) (2000), *Komunikacija sociologije sa filozofijom i istorijom*, Podgorica – Nikšić, Univerzitet Crne Gore – Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Vukićević, S. (2000), *Progres u kontekstu sociološkog značenja vremena*, *Sociologija*, Vol. 42, br. 1

- Vukićević, S. (2001), Etničko i vjersko kao građansko, U: Đorđević, D. (ured.) (2001), *Vere manjina i manjinske vere*, JUNIR VII, Niš
- Vukićević, S. (2004), Filozofske pretpostavke sociološkog značenja roda, *Filozofija i rod*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
- Vukićević, S. (2005), *Sociologija / filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi*, Plato, Beograd – Filozofski fakultet, Nikšić
- Vukićević, S. (2011), *Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta*, Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta, Nikšić
- Vukićević, S. (2012), Antropocentrizam: egzistencija protiv esencije, *Sociologija*, vol. 24, br. 1.
- Vukićević, S. (2012). *Globaliyation, human nature and the nature of societs / An ispring reflectiveness of sociological analiyisis of profesor Dobrenjkov*, New Delhi (the international institute of sociology, the 40th is world congress).
- Vukićević, S. (04. 2013), Kultura je večita čovekova utopija, *Politika-umjetnost, nauka, kultura*
- Vukićević, S. (2015), „Društvo znanja“ kao kulturološka konstanta globalizacije, U zborniku radova *Globalizacija i kultura*, Institut društvenih nauka, Beograd
- Vukićević, S. (2016), *Njegošu su zahvalni: I Bog i čovjek*, Centralna narodna biblioteka Đurđe Crnojević, Cetinje
- Vukićević, S. (2019), Kosmički logos društva – sociološke inovacije, *Medijska kultura*, Nikšić
- Vukićević, S. (2019), Nacionalizam i globalizam u kvalitetivnom posredovanju, *Revija za sociologiju*, Svezak 49 br. 3, Zagreb
- Vukićević R. Slobodan (2021), Vrijeme sela u novom saznanom okviru, *Sociološki pregled* br. 4, Beograd
- Vukićević R. Slobodan (2020), *Sociologija dosade*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica
- Vukićević R. Slobodan (2023), *Kosmička sociologija i sudbina čovječanstva*, Abatrosplus, Beograd
- Zamjatin, J. *Mi* (prev. R. Božić Šejić), Breza, Zagreb 2003.

- Zerzan, J.: *Future primitive*. [www.primitivism.com/future – primitive.htm](http://www.primitivism.com/future-primitive.htm).

- Zimbardo, F. (2017), *Paradigma vremenskih perspektiva*, Politika, Beograd

- Županov, J. (1983), *Marginalije o društvenoj krizi*, Globus, Zagreb

- Erić, D. Milomir (2023), Odnos filozofije i sociologije u svetu fenomenološke filozofije Morisa Merlo-pontija, *Sociološki pregled* br. 3, Beograd

EROS I THANATOS

U DJELU DIMITRIJA POPOVIĆA

Lucija Pušonjić

In this paper we will try to present the complex motifs of Dimitrije Popović's artworks, relying primarily on the philosophy of Emil Cioran, Friedrich Nietzsche and Arthur Schopenhauer. His works represent a deep exploration of a human being, which he observes through the prism of eroticism, lust, sin and transience. Through the frequent motifs of death, lust and beauty, Popović questions the conventional understanding of aesthetics and confronts observers with the raw reality of existence. Parallel to the pessimistic philosophies of Schopenhauer and Cioran and Nietzsche's prevalence of nihilism, Popović's works question the cruelty of this world and life in general, inviting observers to grasp the existential dilemmas. Synthesizing the thoughts of Schopenhauer, Nietzsche, Cioran and Popović, the paper shows the interplay of art and philosophy and shows humans as depraved, mortal, sinful and naked beings for whom art is the only way out of the ugly and difficult life.

Cilj ovog rada jest prikaz sinergije filozofije i umjetnosti kroz stvaralaštvo crnogorsko-hrvatskog umjetnika Dimitrija Popovića. Pomoću filozofske interpretacije dualizma *erosa* i *thanatosa* razradit će se aspekti povezanosti navedenih područja. Sveprisutni motivi smrti, požude i ljepote u Popovićevom umjetničkom opusu postavljaju okvir za analizu dubokih egzistencijalističkih pitanja o propadanju i dekadenciji, kao i za preispitivanje tradicionalnog poimanja ljepote u kontekstu estetike.

Uzevši u obzir mračnu prirodu umjetnosti Dimitrija Popovića, povezanost filozofije i umjetnosti bit će analizirana kroz pesimističku i nihilističku filozofiju Arthura Schopenhauera (1788–1860), Friedricha Nietzschea (1844–1900) te Emila M. Ciorana (1911–1995).¹ Dubljim ulaskom u proučavanje Popovićeve likovnog i literarnog stvaralaštva, pokazat će se kako je filozofska analiza neophodna za potpuno razumijevanje njegove poruke. Iako je Cioran ključna figura za jasnu interpretaciju Popovićeve umjetnosti, bitno je prikazati filozofsku misao Cioranovih prethodnika koji nisu samo utjecali na razvoj njegove filozofske teorije, već i na dinamiku Popovićeva umjetničkog izražavanja.

S tako postavljenim ciljem, u prvom poglavlju ovog rada ukratko će se izložiti osnovni filozofski pogledi Arthura Schopenhauera (učenje o volji, estetički stavovi te naročito teorija genija). Potom će se u najbitnijim segmentima prikazati temeljne filozofske i estetičke misli Friedricha Nietzschea, bit njegova (stvaralačkog) nihilizma kojim nastoji reaktualizirati jedinstvo apolonijskog i dionizijskog. Naposljetku će se izložiti i filozofska teorija Emila Ciorana, mislioca kojeg je Popović osobno pozna-
vao te koji je, bez sumnje, utjecao na njegove određene umjetničke koncepte. Ovdje će također biti riječi o Cioranovom radikalnom pesimizmu, te njegovom shvaćanju umjetnosti. Cilj prvog poglavlja jest uspostaviti temelj za razumijevanje Cioranovih

¹ S obzirom na to da je Emil Mihai Cioran Rumunj, no velik dio svog života provodi u Francuskoj, konkretno u Parizu, njegovo se ime u literaturi javlja u varijacijama (Émil – Francuzi koriste *l'accent aigu* kako bi se razlikovao fonem /ə/ (⟨e⟩ bez akcenta) od fonema /e/). Što se tiče izgovora, on ostaje isti kao što bi bio na rumunjskom. Također, srednje ime Mihai dobilo je svoju francusku varijantu Michel. Njegovo prezime, iako se jednako piše na francuskom i rumunjskom, izgovara se drugačije na francuskom [sjɔʁɑ̃] i rumunjskom [ʦjo'ran]. U ovom radu koristi će se izvorno ime, dakle ono na rumunjskom (Emil Mihai Cioran).

koncepta, te pružiti osnovu za daljnju analizu pojmova *erosa* i *thanatosa* kroz filozofsku perspektivu navedenih filozofa.

Drugo poglavlje je posvećeno pojmovima *eros* i *thanatos*, točnije, njihovom snažnom dualizmu koji se nerijetko prikazuje kroz prizmu umjetnosti. Istražit će se podrijetlo ta dva pojma, te njihova manifestacija u umjetnosti, s naglaskom na elemente smrti putem umjetničkih pokreta *memento mori* i *ars moriendi* te motiv *dance macabre*. Ovaj dio će se također fokusirati na interpretaciju pojmova smrti, požude, ljubavi te ljepote spomenutih filozofa. Dakle, svrha ovog poglavlja jest pružiti osnovni pregled *erosa* i *thanatosa* s posebnim naglaskom na njihov filozofski aspekt.

U posljednjem poglavlju ukazuje se na materijalizaciju ovog vječnog dualizma putem umjetnosti Dimitrija Popovića. Cilj ovog poglavlja jest potvrditi glavnu tezu rada koja se sastoji u tvrdnji da su umjetnost i filozofija komplementarna područja čija interakcija omogućuje produbljeno istraživanje pitanja ljudske egzistencije, posebice u kontekstu prolaznosti života. Navedena se teza pokušava utvrditi pomoću prikaza umjetnosti Dimitrija Popovića koji živopisno oslikava čovjeka kao kompleksno biće s posebnim fokusom na ontološke i psihološke dimenzije smrti i požude. Motivi smrti i požude kojima se umjetnik često služi u potpunosti otjelovljuju pojam *erosa* i *thanatosa*, te neupitno naglašavaju neraskidivu vezu između umjetnosti i filozofije. S obzirom na opsežnost umjetničkih disciplina kojima se umjetnik služi, u ovom će radu naglasak biti stavljen na njegovu vizualnu i multimedijalnu umjetnost. Također će biti predstavljeni određeni životni i likovni aspekti koji su oblikovali umjetničko stvaralaštvo Dimitrija Popovića. Izdvojiti će se i njegovi određeni biografski podaci, osobito njegovo upoznavanje i prijateljevanje s Emilom Cioranom, a potom filozofski i umjetnički dojmovi, te zaključci koje je umjetnik iznio u svojim autobiografskim spisima. Nadalje će se uspostaviti korelacija između učenja navedenih filozofa i

umjetnikovih tumačenja smrti, požude, ljepote, te umjetnosti kao cjeline. Zaključci umjetnika o iznesenoj problematici provlače se kroz cijelo poglavlje, no posebno se ističu u razgovoru koji je realiziran za potrebe ovog rada. Razgovor se prvenstveno fokusira na Popovićeve filozofske dojmove i utjecaje Schopenhauera, Nietzschea, te naročito Ciorana, koji su oblikovali njegov umjetnički rad. Filozofski aspekt koji se prikazuje u ovom kontekstu primarno je usmjeren na egzistencijalnu problematiku spomenutih filozofa, uz razmatranje određenih estetičkih pitanja poput uloge harmonije i senzualnosti u umjetničkom djelu. Također, značajan dio razgovora posvećen je pojmovima *erosa* i *thanatosa* koji čine reprezentativan dio Popovićevih ciklusa. Sam cilj razgovora s Dimitrijem Popovićem jest razjasniti manifestaciju filozofskih utjecaja u njegovim umjetničkim djelima, kao i dodatno potvrditi glavnu tezu ovog rada – da umjetnost i filozofija djeluju u sinergiji.

Za sada ne postoje akademski članci koji tematiziraju umjetnost Dimitrija Popovića iz filozofske perspektive, što upućuje na potrebu za daljnjom analizom navedenog aspekta njegova rada. Popovićev umjetnički svjetonazor može se objasniti kroz Schopenhauerov koncept svijeta kao predodžbe, u kojem nezasićena volja potiče stvaralački nagon, često prelazeći u opsesiju i time doprinosi osjećaju životne nesreće i nezadovoljstva. Budući da Popovićeva umjetnost paradoksalno podsjeća na smrt i slavi život, njegova fascinacija Nietzscheovim principom volje za moć kojim afirmira život, kao što će biti prikazano, u potpunosti je opravdana. Nadalje, pesimistička poetičnost Cioranovih filozofskih formulacija, te afirmacija samoubojstva, kako će se pokazati, predstavljaju vrlo važan segment Popovićeva stvaralaštva inužna su u svrhu potpunijeg razumijevanja njegova umjetničkoga rada. Stoga razmatranje navedenih filozofskih utjecaja pruža ključne uvide u Popovićeve filozofske perspektive koje se snažno reflektiraju u njegovoj umjetnosti.

Arthur Schopenhauer: U raljama života

Kako bi se mogla jasno iznijeti filozofija Emila Ciorana, neophodno je ukratko predstaviti filozofiju Arthura Schopenhauera koji je svojom pesimističkim i estetičkim mislima iznimno utjecao na razvitak Cioranova filozofskog djelovanja. Naime, u svojem kapitalnom djelu *Svijet kao volja i predodžba*, Schopenhauer tvrdi kako je volja bit svega, ona upravlja svijetom, te svoj vrhunac pronalazi u čovjeku. On promatra volju kao stvar po sebi koja predstavlja unutrašnji sadržaj svijeta koji stoga i naziva „ogledalom volje“. Volja prati ovaj svijet kao sjena, navodi Schopenhauer, jer ako postoji volja, postoji i svijet. „Dakle, volji za život zajamčen je život, sve dok smo ispunjeni voljom za životom, ne treba da brinemo za svoju egzistenciju, čak ni pred prizorom smrti.“ (Schopenhauer, 1981, 14).

Rađanje i smrt pripadaju pojavi volje, dakle životu i to kroz jedinke koje su prolazne jer one su polovi života kao takvog. Neprekidno rađanje i umiranje, stvaranje i nestajanje, neophodan su proces svakog bića. Važno je prihvatiti smrt kao dio tog procesa, navodi Schopenhauer: „Otuda, s ovog stanovišta, kao što je besmisleno da priželjkujemo trajanje svog individualiteta, koji zamjenjuju druge jedinke, isto je tako besmislena i naša želja za postojanošću materije našeg tela, materije koju neprekidno zamjenjuje nova: balzamovanje leševa podjednako je glupo kao kada bismo brižljivo čuvali svoje izmetine.“ (Schopenhauer, 1981, 17). Pokretač cijelog tog ciklusa života, ali i čovjeka kao takvog, jest volja. Sama manifestacija volje očituje se u čovjekovoj percepciji stvari. Svaki pojedinac ima moć vlastite percepcije objekta, no upravo ta vlastita, individualna percepcija čini čovjeka subjektom:

„Međutim, svaki je objekt volja, ukoliko je postao predstava,² a subjekt je nužni korelat svakog objekta: s druge strane, realni

² Predodžba (Prev).

objekti postoje jedino u sadašnjosti: prošlost i budućnost sadrže puke pojmove i fantazme, stoga je sadašnjost suštinska forma pojave volje i neodvojiva je od te forme.“ (Ibid). Nema potrebe, niti smisla, kaže Schopenhauer, da se osvrćemo na prošlost ili brinemo oko budućnosti jer se sve bitno što se događa manifestira u sadašnjosti. „Okrećući se, Zemlja prelazi iz dana u noć; jedinka umire; ali Sunce neprekidno sja u večnom podnevu.“ (Schopenhauer, 1981, 22).

Volja je vječna, ona ne pripada vremenu, ona je stvar po sebi, sadržaj svih pojava. Kaopokretačka sila, Schopenhauer sugerira da volja ima određenu moć nad čovjekom i njegovim djelovanjem. Ona konstantno traži zadovoljstvo, te ne dopušta pojedincu krajnji mir niti zadovoljstvo. Tjera čovjeka na postizanje samo kratkotrajne sreće i zadovoljstva, no također traži cilj koji ne postoji. On ne postoji jer je nedostižan. Stvarajući, naizgled, beskrajni krug, nezasitna volja dovodi čovjeka do osjećaja besmisla i jada (Schopenhauer, 1981, 104–105). Jedino odricanjem od volje prekidamo taj krug i dajemo priliku manifestaciji unutarnjeg mira. Schopenhauer to odricanje opisuje kao neprekidnu borbu (Schopenhauer, 1981, 155). No, s obzirom na imanentnu prirodu volje, uvijek postoji mogućnost da će nas ponovno zvesti.

„Otuda, u životu svetih ljudi mi onaj opisani mir i blaženstvo nalazimo samo kao cvet koji izrasta iz stalnog prevladavanja volje, i neprekidnu borbu s voljom za život vidimo kao tle iz kojeg taj cvet niče: jer, trajnog mira na zemlji nikako ne može da ima.“ (Schopenhauer, 1981, 166). Askeza, kao dobrovoljno samoodricanje, otvara put k unutarnjem rastu pojedinca. Jednostavnim životom, uz pomoć samodiscipline i skromnosti, umirujemo volju (Schopenhauer, 1981, 153–155). Također, Schopenhauer nudi još jedan izlaz, a to je umjetnost. Ako se pojedinac svjesno izlaže ljepoti, kroz umjetnost i već navedenu samodisciplinu, on zaboravlja na nezasitnu volju koja ga tjera u

beznađe. Pronaći pravu, istinsku sreću za Schopenhauera je nemoguće. No, uz umjetnost, moguće je ugasiti tu volju koja vodi u bespuće (Schopenhauer, 1981, 74–75). Iako je primarni fokus Schopenhauerove estetike glazba, on se također u velikoj mjeri dotiče i slikarstva, kiparstva, arhitekture, te pjesništva. Svoje misli otjelovljuje u esejima *O geniju* i *O esteticu, učenosti i knjigama*, te u svojem opsežnom, kapitalnom djelu *Svijet kao volja i predodžba*.

Kako je već istaknuto, volja se očituje u percepciji subjekta. Točnije rečeno, predočavanje objekta čini unutarnju prirodu volje. Promatranjem i predočavanjem određenog objekta, subjekt zanemaruje poziciju objekta u prostoru i vremenu. Objekt je promatran u odnosu na subjekt i time se stvara vlastita veza s objektom. Naravno, uvjet za ostvarenje takva odnosa jest da se moć spoznavanja odvoji od prvobitnog služenja volji (Schopenhauer, 2020, 7). Iako je volja inače u pokretačkoj poziciji, u ovom slučaju spoznajna moć mora djelovati samostalno, te u potpunosti biti lišena volje. Jedino na takav način čovjek doživljava čistu objektivnu spoznaju. Takva spoznaja, bez volje, ne pripisuje se „običnim“ ljudima, već je rezervirana samo za genije. Schopenhauer navodi da je cilj same umjetnosti da pojedincu pruži formu bez materije, te da se njezin slučaj prenosi na tisuće promatrača na način da se prikazom individualnog usmjerava prema ideji vrste (platonike) kojoj to individualno pripada (Schopenhauer, 2020, 12–14). Schopenhauer ističe da „[z]a razliku od pravog umjetničkog djela, koje nas odvodi od onog što postoji samo jednom i nikad više, to jest individualnog, i vodi prema onome što trajno postoji u beskonačnom mnoštvu, u beskonačnom broju individua, odnosno čiste forme ili ideje, imamo voštanu figuru koja nam daje samog pojedinca, ono što postoji jednom i nikad više, ali bez onog što u takvoj prolaznoj egzistenciji daje vrijednost i život.“ (Schopenhauer, 2020, 14). Sve što se umjetnički stvara, treba izgledati kao da je sama priroda stvarala.

Najbitniji aspekt pri stvaranju umjetničkog djela jest koncepcija, kaže Schopenhauer. Riječ *koncepcija* dolazi od latinske riječi *conceptio* koja znači začće, a Schopenhauer navodi da je upravo koncepcija djela jednako bitna kao i začće u čovjeka. Objekt se promatra kao muški segment, on obavlja začće nad subjektom koji je ženske prirode. Nakon začća, u subjektu se rađaju nove, originalne misli koje nastavljaju dalje „živjeti“. Plodnost i raspoloženje su unutar začća kod čovjeka, to jest koncepcije u umjetnosti, vrlo važni dijelovi, te ponajviše ovise o subjektu. Ako je raspoloženje pogodno i ako je subjekt raspoložen, mogu se stvarati svakakva umjetnička djela (Schopenhauer, 2020, 20).

Schopenhauer ističe flamanskog slikara Jana van Eycka, te ga uzima kao svojevrstu prekretnicu u slikarstvu. Naime, prema Schopenhaueru, prije Van Eycka vlada bizantski stil s ukočenim i beživotnim figurama, sa zlatim pozadinama i velikim aurorama. No, Van Eyck uvodinešto novo: „Kao istinski genij, Van Eyck se vratio prirodi, slikama dao pozadinu, figurama životan izgled, držanje i grupiranje; njihovim licima dao je izraz i istinitost, a naborima odjeće pravilnost.“ (Schopenhauer, 2020, 46). Mnogi su slikari slijedili Van Eyckov put, dok su ostali, ističe Schopenhauer, izabrali put apsurdnosti, aludirajući na bizantski stil, te crkvene motive. No, ni sam Van Eyck nije mogao pobjeći od takozvane apsurdnosti nametnute crkvenim mišljenjem (Schopenhauer, 46–48). Schopenhauer krivi vrijeme u kojem su živjeli renesansni umjetnici jer su bili osuđeni na „besmislene, apsurdne i uvijek trivijalne, obične i crkvene“ (Schopenhauer, 2020, 47) teme. Prikaz plemenitog izraza lica, najviše ljepote i istinske gracioznosti putem sredstva tehničke savršenosti, čine cilj umjetnosti, naglašava Schopenhauer (Schopenhauer, 2020, 46–48). Umjetnička djela koja imaju sve navedene segmente, ali za svoj predmet uzimaju crkvene teme, ne mogu se uvrstiti u umjetnička djela najvišeg dometa. Ono što ističe Van Eycka i njemu slične, jest uvjerljiva imitacija stvarnosti koju su ostvarili

pomnim promatranjem prirode i marljivošću (Ibid). Schopenhauer smatra da nije svaki slikar, arhitekt, kipar, autor ili skladatelj uistinu i umjetnik. Jer „[a]utori se mogu podijeliti na me-teore, planetei nepomične zvijezde.“ (Schopenhauer, 2020, 49). Meteori su snažni, ali prolazni, naprave bljesak i nestanu zauvijek. Planeti i kometi, iako trajniji, ograničeni su na vlastite sate-lite, to jest suvremenike. Lutaju i mijenjaju se, te ne ostaju rele-vantni zauvijek. No, nepomične zvijezdesu konstantne i nepro-mjenjive, određeno su posložene u nebeskom svodu, te je njiho-vo svjetlo stalno aktivno. Za razliku od ostalih autora ili stvaratelja koji pripadaju samo određenom sustavu, to jest narodu, nepomične zvijezde pripadaju cijelome svijetu (Ibid). Međutim, čak i najveći umjetnici imaju slabe trenutke, ali Schopenhauer navodi da se ne treba fokusirati na njihove nedo-statke i slabosti, već je potrebno promatrati ona djela kojima se ističu „[j]er, čak i u onom što je intelektualno, slabost i izopače-nost tako su nepokolebljivo prilijepile za ljudsku prirodu da ni najblistaviji um nije uvijek i potpuno slobodan od njih.“ (Schopenhauer, 2020, 49). Kao što je već istaknuto, prepoznavanje lijepog djela zahtijeva um koji je osjetljiv za ljepotu, dok misaono djelo zahtijeva um koji može misliti. Mnogi promatrači smatraju djelo lijepim zbog raznih nametnutih autoriteta, te nji-hovo divljenje ne dolazi iz istinskog užitka već iz straha i nezna-nja. Svakome se istinski sviđa nešto što mu je slično: „Tako će tup, plitak i nastran čovjek, jednostavno rečeno, cincar, izraziti svoje iskreno i srdačno odobravanje samo za ono što je dosadno, plitko i nastrano ili pusto naklapanje.“ (Schopenhauer, 2020, 56). Stoga je za promatranje djela umjetnika genija potreban po-vlašten i nadaren um (Schopenhauer, 2020, 55–57).

Ono po čemu se umjetnik genij razlikuje i izdvaja od ostalih talentiranih umjetnika jest visina koju je dosegao uz povoljno vrijeme i raspoloženje. On će uvijek biti iznad prosječnog stva-ratelja i to je potrebno imati na umu pri promatranju umjetničkih

djela genija. No, što ako se pojavi lažni genij? Netko tko je zauzeo to mjesto prije nego što je pravi genij otkriven. Za Schopenhauera je to problem vremena i lošeg prosuđivanja. Dakle, te lažne genijalne stvari s vremenom gube svoju vrijednost i tek nakon toga pravi geniji postaju prepoznati. Ljudi rijetkokad prepoznaju genijalnost u stvarnom vremenu. Iz tog je razloga ključna mentalna sposobnostuma koja ima moć prepoznati remek-djelo (Schopenhauer, 2020, 59–67). „Tako čim je eminentan talent u bilo kojoj grani znanja prepoznat, svi ga mediokriteti jednoglasno žele poklopiti, oduzet mu priliku, na svaki ga način spriječiti da postane poznat i izađe na vidjelo, baš kao da je to velika izdaja koja ide proziv njihove nesposobnosti, plitkosti i amaterizma.“ (Schopenhauer, 2020, 59). Genij koji posjeduje dječju lakovjernost i naivu, jednostavno se ne zna obraniti od takvih pojedinaca. Naprotiv, on počinje sumnjati u sebe i svoju sposobnost, gubisamopouzdanje, ostaje zbunjen i obeshrabren, te odustaje od daljnjih pokušaja. Čest uzrok napadanja genija je zavist, zbog koje se pokušava podcijeniti i osporiti istinski kvalitetno djelo. Stoga je ključno da zasluga zaista bude prisutna, te vrijedna hvale i slave, jer jedino tako genij može računati na jednostavniji put k afirmaciji. Schopenhauer navodi da je vrlo teško doći doslave, no jednom kada se postigne, lako ju je održavati, pogotovo ako je prisutna vrijednost, tojest kvaliteta umjetničkog rada (Schopenhauer, 2020, 59–67): „Tko želi svoju poziciju zadržati tako dugo, mora imati vrijednost koju je teško postići; čak i za samo priznanje valjanosti ove vrijednosti ne postoji uvijek dovoljno pametnih glava da bi se za njih čulo, dok zavist nikad nespava i učinit će sve da utiša njihov glas.“ (Schopenhauer, 2020, 64). Navedeno pravilo, kaže Schopenhauer, najprimjenjivije je na slikare. Jer najveće remek-djelo ne ostavlja bombastičan dojam na prvi pogled, u tom slučaju bi to bio samo meteor ili komet koji je tek u prolazu. Najbolji dojam ostvarit će se tek nakon višestrukih posjeta djelu (Schopenhauer,

2020, 65). Budući da je lažna slava prolazna, te dolazi samo od prijatelja ili korumpiranih političara, pravi genij se može nadati kako će njegovi radovi ostati zapamćeni. Originalna djela upravo u sebi sadrže slavu, ona „plivaju niz rijeku vremena“ (Schopenhauer, 2020, 67), dakle ostaju zauvijek relevantna i zbog toga uistinu zaslužuju divljenje. Ipak, za to su potrebne generacije umova koji imaju sposobnost razlikovanja pravog od lažnog. Takve je umove teško pronaći, što geniju samo još više otežava put k slavi. Stvarajući (buduće) remek-djelo genij ne treba očekivati odobrenje svojih suvremenika, jer jedino na taj način može stvoriti nešto čemu se moguće diviti stoljećima i generacijama (Schopenhauer, 2020, 59–67). Za razliku od genija, ljudi običnog talenta dolaze u pravo vrijeme jer su nadahnuti duhom vlastitog vremena. Talenti prepoznaju potrebe vremena i jedino ih oni mogu zadovoljiti. Dobivaju nagrade, sudjeluju u napretku kulture, raspravama, no već sljedeća generacija ne uživa u njegovim djelima, jer ih ne razumije. Djela talenta bivaju zamijenjena nekim drugim, novim talentom koji opisuje duh vlastitog vremena. No, talent se i dalje uzdiže nad običnim ljudima. Stvara ono što je iznad tuđih mogućnosti, ali njihova djela ne zahtijevaju toliku opazajnu sposobnost kao što je to slučaj s djelima genija. Talent pronalazi svoju publiku i afirmaciju (Ibid). Djela talenta su kvalitetnija od „običnih“ pojedinaca, ali djela genija su nemjerljiva i neusporediva jer uopće ne pripadaju ovom svijetu (Sunajko, 2023, 177). „Talent sliči na strijelca koji pogađa metu koju drugi nisu sposobni; a genij na strijelca koji pogađa metu koju drugi ne mogu ni vidjeti.“ (Schopenhauer, 2012a, 46).

Schopenhauer posebno ističe nizozemske slikare, uglavnom one koji su za svoj likovni subjekt uzimali mrtvu prirodu. Upravo mrtva priroda reprezentira objektivnost i duhovni mir. Na promatrača se prenosi mirnoća, smirenost, spokoj umjetnika koji je slobodan od volje, te u njemu budi emociju koja „pleše“ između mira i nemirnog stanja uma uzrokovanim žarkom

voljom (Schopenhauer, 2011, 261–263). Schopenhauer ovdje posebno ističe baroknog nizozemskog slikara Jacob van Ruisdaela, poznatog po svojim izvanrednim pejzažima (Ibid). Iako hvali nizozemske slikare, kritizira one koji u svoje slike uključuju svakodnevne namirnice poput kruha, piva ili maslaca, smatrajući da takvim motivima nije mjesto u umjetnosti. Ono što Schopenhauer također smatra diskutabilnim kada je riječ o umjetnosti, konkretno u slikarstvu, jest prikaz golotinje. Prema njegovu stavu, golotinja mora biti prikazana isključivo u čistom objektivnom duhu u smislu da izražava idealnu ljepotu. Ukoliko to nije slučaj te ako su u stvaranju djela sudjelovale subjektivne i niske senzualnosti umjetnika, takvo djelo ne ispunjava kriterij umjetnosti (Schopenhauer, 2011, 275).

Schopenhauer dodatno ističe da je percepcija često manjkava i nepotpuna. Stoga je fantazija, odnosno mašta, ključno oruđe genija. Razboritost je također neophodna kvaliteta genija kako bi precizno mogao prenijeti prirodu na platno. No, genijalnost je nerijetko popraćena i negativnim aspektima (Schopenhauer, 2012a, 15–26). Zbog otuđenja intelekta od volje, koje jasnije oslikava bijedu stanja pojedinca, rađa se melankolija koja se javlja kao nuspojava tog procesa. Osim toga, nekorisnost je još jedna karakteristika genija, poput cvijeta koji je lijep, ali nekoristan. Ta beskorisnost često zna podsjećati i na ludilo. Nekorisnost uz hiperfiksaciju te česte promjene raspoloženja čine život genija mnogo težim nego što je to život običnog čovjeka. Ne dolaze u pravo vrijeme, hipersenzitivni su i često zbog sitnica padaju u razne afekte koji ih čine neshvatljivim drugim ljudima. Zbog toga, navodi Schopenhauer, geniju nedostaje trezvenosti jer je stalno opijen sanjarenjem i stalnim uzbuđivanjem. Genij živi sam jer se suviše razlikuje od drugih. Zbog svoje genijalnosti, on nikada ne pripada sebi već cijelom čovječanstvu (Schopenhauer, 2012a, 27–46).

Istinsko umjetničko djelo nastaje samo ako je spoznaja odvojena od volje. Potrebna je promjena u subjektu, navodi

Schopenhauer, privremena nadmoć intelekta nad voljom. Intelekt, koji je inače samo u službi volje, promatrajući odnose objekta, ima moć napustiti volju i shvatiti čistu objektivnu bit pojave, te pojedinačne stvari kao takve neovisno o vremenu (Schopenhauer, 2012a, 15–26). Perceptivna spoznaja, to jest svijest o drugim stvarima, savršenija je što je više pojedinac manje svjestan sam sebe: „Što smo svjesniji nekog objekta, manje smo svjesniji subjekta: što je subjekt više obuzet objektom, to je slabije i nepotpunije naše opažanje izvanjskoga svijeta.“ (Schopenhauer, 2012a, 16). Takva spoznaja sama od sebe odstranjuje volju iz svijesti jer u njoj stoje jasnije i preciznije stvari o kojima pojedinac zna više nego o samome sebi. Na taj je način svijest u ulozi medija kroz kojeg zamijećeni objekti stupaju u svijet kao predodžba. Sve je ugodnije kada je čovjek manje svjestan samog sebe. Razlog tome leži u činjenici da sva ljudska patnja proizlazi iz same volje. Ukidanjem jastva, ukida se i patnja, te tako nastaje čista spoznaja objektiviteta percepcije koja može voditi do sreće (Schopenhauer, 2012a, 15–26). Pojedinac postiže čistu objektivnu bit stvari, to jest ideju koja je manifestirana u njima jedino ako ne postoji nikakav interes, to jest kada je odvojena od volje. Takve su ideje, prema Schopenhauerovu tumačenju, čovjeku pristupačnije u umjetničkim djelima nego u stvarnosti. Jedino genij, koji ionako već ima snažniju moć spoznavanja, posjeduje tu karakteristiku. Dakle, uvjet uživanja u estetskom predmetu, no i njegova stvaranja, jest potpuno objektivno, bez ikakvog htijenja, intuitivno shvaćanje, što čini čovjeka čistim subjektom spoznaje (Ibid). „Zašto pogled na puni mjesec djeluje tako dobrotvorno, umirujuće i uzdiže dušu? Zato što je mjesec predmet percepcije, nikad htijenja.“ (Schopenhauer, 2012a, 24).

Iako cijeni sve oblike umjetničkog izražavanja, Schopenhauer uzdiže glazbu kao najviši oblik umjetničkog izraza. Glazba ne izražava pojedinačan osjećaj, na primjer tuge ili radosti, već

tugu i radost kao takvu, u cijelosti (Green, 1930). Ona daje jedinstven i neposredan uvid ustvarnost pojava, te otkriva transcendentnu stvarnost (Alperson, 1981). Schopenhauer daje duboku analizu glazbe, promatrajući njene tonove, harmoniju, vibracije i ritam. „Možda će se netko protiviti tomu što je glazba, koja tako često uzdiže naš duh, toliko da nam se čini da ona govori o drugim, boljim svjetovima nego što je ovaj naš, shodno ovoj metafizici glazbe, svedenana to da samo laska volji za život, predstavljajući njenu istinsku bit, slika joj njene uspjehe, i na kraju izražava njeno umiranje i zadovoljenje.“ (Schopenhauer, 2012a, 135–136).

Umjetnost, uz filozofiju, pokušava riješiti problem egzistencije. Schopenhauer navodi da čista objektivna spoznaja i svako umjetničko shvaćanje stvari često postavljaju pitanje *Što je život?* te na to pitanje ispravno odgovara svako istinsko umjetničko djelo. Odgovor nikada neće biti nešto što daje potpuno zadovoljenje već tek nešto privremeno. Umjetnici tumače stvarnost, prikazuju mudrost same prirode stvari (Schopenhauer, 2012a, 67–68). „Svatko se treba staviti pred sliku kao ispred nekog vladara, čekajući hoće li mu se obratiti i što će mu reći.“ (Schopenhauer, 2012a, 68). Suradnja promatrača neophodna je za uživanje i promatranje nekog djela, jer, kao što je već rečeno, umjetničko djelo se stvara i promatra putem medija fantazije. Ona je neodvojiv dio procesa uživanja u umjetnosti (Schopenhauer, 2012a, 69).

Friedrich Nietzsche: Tko pjeva zlo ne misli

Friedrich Nietzsche, kao jedan od najvećih kritičara tradicionalnih filozofskih sustava, stvara temelje za dodatno preispitivanje klasičnih filozofskih problema. Kao takav postaje ključna figura u oblikovanju modernog filozofskog promišljanja, posebice u filozofiji radikalnog nihilizma Emila Ciorana. Iz tog je

razloga potrebno ukratko prikazati glavne aspekte Nietzscheove filozofije, s naglaskom na njegovo učenje o (stvaralačkom) nihilizmu, zatim konceptu volje za moć, te estetiku u okviru koje njemački filozof razmatra važnost i ulogu skladnog odnosa dionizijskog i apolonskog u umjetničkim djelima.

Iako je nihilizam shvaćen kao pogled na svijet koji nema nikakvu vrijednost, uz neutemeljeno znanje i besmislicu ljudske egzistencije, Nietzsche ipak ne stavlja sve u negaciju (Hatab, 1987). Premda kritizira tradicionalne vrijednosti, on ne negira sve vrijednosti kao takve. Naprotiv, Nietzsche smatra da je nihilizam opasnost koja nikako ne smije biti konačan odgovorna egzistencijalna pitanja. U kontekstu tradicionalnih vrijednosti, on ubija Boga, a s njime umirei krajnja istina koja je bila temelj mnogim filozofskim sustavima. Bog kao jamac naših istina više ne postoji (Ibid). „Mi smo ga ubili, vi i ja! Svi smo njegove ubice!“ (Nietzsche, 1989, 146). Smrću Boga umro je i kršćanski moral koji guši život (Li, 2016). „Nigde se tako poročnije zloupotrebljavaju dva velika evropska narkotika, alkohol i hrišćanstvo.“ (Nietzsche, 1988a, 49). Nije moguće pronaći konačno opravdanje, ostaje samo ništavilo koje daje temelje za razvitak nihilizma. No, to ništavilo ne znači nužno kraj. Nihilizam je za njega jedini mogući korak unaprijed: „Zašto je naime uspon nihilizma nuždan? Zato jer u njemu svoj krajnji zaključak imaju upravo naše dosadašnje vrijednosti; jer je nihilizam dokraja promišljena logikanaših velikih vrijednosti i ideala – jer nihilizam moramo najprije doživjeti, da bismo doznali štoje zapravo bilo vrijednost ovih vrednota [...] Kad-tad, potrebne su nam nove vrijednosti“ (Nietzsche, 1988a, 6). Kritike prethodnih sustava svoj vrhunac dosežu u devetnaestom stoljeću, no ironično Nietzsche u ovom periodu pronalazi volju za istinom, to jest podlogu za postavljanje nove doktrine (Hatab, 1987). Ironija se sastoji u tome što nihilizam predstavlja vjeru u nevjeru. Nazivanje Nietzschea nihilistom možda može pronaći svoje opravdanje u njegovoj kritici

misli zapadne tradicije, ali on ne može samo iz tog razloga biti nihilist (Ibid). Za njega je čitav svijet volja za moć: „Rješenje za sve njegove zagonetke? I neko svjetlo za vas, vi najskrovitiji, naj-snažniji, najnezastrašeniji, vi najponoćniji? – *ovaj je svijet volja za moć – i ništa osim nje!* I vi sami ste ta volja za moć – i ništa osim nje!“ (Nietzsche, 1988a, 493). Koncept *volja za moć* podrazumijeva otpor, promjenu i suprotstavljanje (Hatab, 1987). Sam pojam moći oslikava nešto pozitivno, optimističnu mogućnost promjene. Volja za moć prisutna je u svemute daje mogućnost pozitivne i negativne relacije u stvaranju značenja. Samim time, volja za moć predstavlja antinihilistički prijedlog. Nihilizam se mora proživjeti, no i prevladati kako bi došlo vrijeme novih vrijednosti (Ibid). No, ne može svatko prevladati nihilizam. Nietzsche ističe dvije vrste nihilista, aktivnog i pasivnog. Aktivni nihilist podrazumijeva povećanu duhovnu snagu, on ruši nametnute doktrine, dok pasivni nihilist više ne napada, njegova duhovna snagaje iscrpljena, te je potraga za smislom okončana. On nije neovisan poput aktivnog nihilista koji svojim rukama ruši, te traži rješenje kroz destrukciju (Nietzsche, 1988a, 18).

Schopenhauer je nesumnjivo imao značajan utjecaj na Nietzscheovu filozofiju, do te mjere da ga je Nietzsche u početku gotovo štovao, no ne toliko zbog njegovih učenja, koliko zbog njegovih ljudskih karakteristika (Dolson, 1901). Schopenhauer uči kako sreća nije sastavni dio života, što Nietzschea toliko oduševljava da unutar svojih zbirnih ogleda *Vremenu neprimjerenia razmatranja* objavljuje esej „Schopenhauer kao odgajatelj“. Tada za Nietzschea Schopenhauer nije bio samo filozof već istinski čovjek koji je zbog svojih osobina nadmoćan. No, iako je Nietzsche bio opčinjen Schopenhauerovim karakterom, te načinom izražavanja, on se ne slaže u potpunosti s njegovom filozofijom. Nietzsche, za razliku od Schopenhauera, ne proučava metafiziku, dapače on ismijava svaki pokušaj rješavanja problema kozmosa (Ibid). S vremenom, kako se više osamostalio

kao filozof, Nietzscheove dodirne točke sa Schopenhauerom počinju blijediti. Doduše, pojam volje i dalje povezuje ova dva filozofa: kod Schopenhauera je to volja za život, a kod Nietzschea volja za moć. Kao što je rečeno, i za Nietzschea i za Schopenhauera, volja je sveprožimajuća, ona predstavlja svaki dio svijeta i čovjeka. Volja za moć nije poput volje za život, u smislu da nije samo formula za postojanje, već kriterij vrijednosti. Također, Nietzscheova volja za moć je više orijentirana na moralnu vrijednost, nego na samu manifestaciju volje. Time čini veliki odmak od Schopenhauera koji volju smatra uzrokom ljudske patnje i zagovara njeno poricanje kao put k oslobođenju, dok Nietzsche, s druge strane, traži upravo njenu afirmaciju (Vandenabeele, 2003). Nietzsche također priznaje Schopenhauerov pesimizam, no ne i njegov zaključak: „Pesimizam nije problem nego *simptom* – da bi se taj naziv [morao] zamijeniti *nihilizmom* – da je pitanje nije li nebitak bolji no bitak samo već neka bolest, propadanje, idiosinkrazija [...] Pesimistički je pokret samo izraz fiziološke *décadence*“ (Nietzsche, 1988a, 25). Njihovo jedino polje slaganja postaje estetika, iako su i na tom području vidljive jasne razlike.

Ključni pojmovi Nietzscheove estetike predstavljaju apolonsko i dionizijsko, dvije sile koje prožimaju svako umjetničko djelo (Vandenabeele, 2003). Razdioba i definicija tih pojmova nalaze su u njegovu djelu *Rođenje tragedije iz duha glazbe*. Apolonsko predstavlja sklad, individualnost, umjerenost, jasnoću i logiku (možda bolje reći racionalnost), dok dionizijsko simbolizira opsjednutost, ludilo, mahnitost, nekontrolirano stvaralaštvo, te afirmaciju životnih radosti. Apolonska umjetnost je jasna, precizna, daje osjećaj smirenosti i suzdržanosti kroz kiparstvo, arhitekturu, te epsku poeziju (Nietzsche, 1997, 27–35). Dionizijskoima veću ulogu jer Nietzsche gleda na tu silu kao borbu protiv morala: „Tako se, dakle, ovom prijepornom knjigom, moj instinkt osovio protiv morala, kao instinkt koji zagovara

život, te je iznašao u sebi načelni protunauk i protuvrednovanje života, čisto artistski, antikršćanski. Kakoga nazvati? Kao filolog i čovjek koji se bavi riječima, ne bez određene slobode – ta tko bi znaopravo ime antikrstu? – krstio sam ga imenom grčkog boga: nazvao sam ga dionizijskim“ (Nietzsche, 1997, 17). Dok je apolonsko racionalno, dionizijsko je emocionalno, instinktivno, dinamično, bezlično, te se najbolje i najsnažnije manifestira kroz ples i glazbu. No, svoju sintezupronalaze u grčkoj tragediji koja je za Nietzschea bila vrhunac estetičkog iskustva (Nietzsche, 1997, 85). „Sjetimo se vlastita čuđenja glede kora i tragičnog junaka te tragedije, od kojih ni jednog nismo mogli povezati ni s onim čemu smo svikli ni s predajom – dok nismo samu tu dvojnost ponovno postavili kao izvor i bit grčke tragedije, kao izražaj dvaju međusobno umjetničkih nagona, apolonskoga i dionizijskoga“ (Ibid). Grčka tragedija nije nužno pesimistična, naprotiv, ona slavi bol te žudi za ružnim. Nietzsche optužuje Sokrata za smrt tragedije: „Sve mora biti razumljivo, da bi bilo lijepo“ (Nietzsche, 1997, 88). Ukoliko ne postoji ravnoteža i sinteza apolonskog i dionizijskog, Nietzsche takvo stajalište naziva *estetskim sokratizmom* (Nietzsche, 1997, 88). Umjetnost, a posebice tragedija, najbolje opisuje život kaotakav. Schopenhauer i Nietzsche umjetnost smatraju važnim dijelom čovjekova života. Nietzsche u umjetnosti vidi upravo potvrđivanje života u svojoj patnji, dok Schopenhauer u njoj vidi moćno sredstvo oslobađanja životnih patnji (Vandenabeele, 2003). Također, Schopenhauerovo proučavanje umjetnosti uključuje promatrača koji nezainteresiranipromatranjem postaje čisti subjekt, te kontemplira oblike izvan individualnosti. Nietzsche, s druge strane, uključuje subjekt koji se transformira kroz umjetnost, te se individualnost promatrača »rastapa« u iskustvu dionizijskog i dovedo do stanja ekstaze, te duboke životne afirmacije (Ibid). Nietzscheov pojam dionizijskog pesimizma predstavlja velik raskorak od Schopenhauera. Schopenhauerov romantični pesimizam

bježi od svjetovne patnje i kaosa, dok dionizijski pesimizam prihvaća upravo te aspekte, te ih transformira u izvore kreativne i pokretačke snage (Dienstang, 2001). Nietzscheov pesimizam je pokretački, on crpi snagu iz neuređenosti svijeta te potiče na djelovanje (Ibid). Stoga se Nietzsche smatra tragičnim optimistom (Dolson, 1901). Njegovo poimanje pesimizma otjelovljuje se u grčkoj tragediji koja dopušta mistično-pesimističnu spoznaju. Na taj način on kritizira sokratski optimizam koji daje mogućnost spoznatljivosti uređenog svijeta (Dienstang, 2004). Osim tragedije, Nietzsche, poput Schopenhauera, prepoznaje moć koju posjeduje glazba. Za Nietzschea, glazba pruža emocionalnu zadovoljivost i ispunjenje (Love, 1979). Glazba je manifestacija volje, ona je univerzalna osnova ljudskog iskustva. Ima duboku moć spašavanja te omogućuje strastima da uživaju same u sebi. Pored navedenog, omogućuje zajedničko iskustvo jer prenosi suštinu emocija, te daje osjećaj jedinstva (Higgins, 1986).

Kakvo bi čovječanstvo bilo da su svi zadovoljni i da se ne predaju borbi? Čovječanstvo koje ne preispituje, već se samo zadovoljava do granica svojeg komfora, umjesto da se prepusti kreativnosti i samoprevladavanju? „*Pronašli smo sreću* – kažu posljednji ljudi i trepću očima. Napustili su krajeve gdje je bilo teško živjeti: jer je potrebna toplina. Ljube još susjeda i trljajuse o njega: jer potrebna je toplina“ (Nietzsche, 2001, 14). Posljednjim čovjekom Nietzsche naziva svaku osobu koja nema interesa za postizanje samoprevladavanja. Njegova volja za moć je nepostojeća. „Što je dobro? – Sve što jača moć, volju za moć, samu moć u čovjeku. Što je loše? – Sve što potječe od slabosti. Što je sreća? – Osjećaj da moć raste, da se svladava prepreka. Ne zadovoljstvo nego veća moć; ne mir općenito nego rat, ne vrlina nego vrsnoća (vrlina u renesansnom stilu, virtù, vrlina bez moralina). Slabi i neuspješni trebaju propasti: prvo načelo naše ljubavi prema čovjeku. A pritom im treba još i pomoći. Što je štetnije

od ikojeg poroka? –Djelatno suosjećanje sa svim neuspješnima i slabima – kršćanstvo [...]“ (Nietzsche, 1999, 4). Nasuprot posljednjem čovjeku nalazi se nadčovjek. „Nadčovjek je smisao zemlje. Vaša volja kaže: nadčovjek *neka bude* smisao zemlje! Preklinjem vas braćo moja, *ostanite vjerni zemlji* i ne vjerujte onima koji vam govore o nadzemaljskim nadama! Trovači su to, svjesno ili nesvjesno“ (Nietzsche, 2001, 10). Nadčovjek je ideal, on kreira vlastite vrijednosti, strastveno živi život, te neprekidno traži nešto više. On nadilazi jedno čovječanstvo koje živi u komforu. Snaga volje za moć je ključna karakteristika koju nadčovjek mora posjedovati. Nadčovjek predstavlja novu vrstu čovjeka koji razvija inovativne vrijednosti i odbacuje postojeće zablude (Nietzsche, 2001, 10–11). Za razliku od Ciorana, Nietzsche i Schopenhauer ipak nude nekakav bijeg iz trule egzistencije, te za njih beznade i ništavilo nisu sveprisutni i beskonačni pojmovi.

Emil Mihai Cioran: Davitelj protiv davitelja

Pored Schopenhauera i Nietzschea, francuski filozof Emil Cioran izdvaja se kao jedan od najpesimističnijih mislioca. Dekadencija, ništavilo, tjeskoba, dosada, apsurd, smrt, te samoubojstvo samo su neke od sfera zanimanja ovog teoretičara očaja. Cioran ide toliko dalekoda proklinje svoje rođenje gotovo u svim svojim radovima: „Ne biti rođen. Kolika sreća, kolika slabost, kolika širina već sama pomisao na to“ (Cioran, 2013, 24). Njegove su filozofske ideje uglavnom formulirane kroz aforizme koji podsjećaju na osobni dnevnik. No, konkretniji segmenti Cioranove filozofije pronalaze se u njegovom kapitalnom djelu *Kratak pregled raspadanja*. Koliko god su Cioranove misli na prvi pogled odraz pomalo napornog, beznadnog i radikalnog pesimizma, ipak, kroz dublju interpretaciju, moguće je pronaći i određene utješne misli koje je vješto sakrio između slojeva satire, ironije i groteske. Cioran gotovo da se izruguje životnom apsurd,

a pojedincu ne preostaje ništa drugo nego mu se pridružiti u tom ismijavanju. Njegovi izljevi, ponekad bizarnih i neobičnih misli, nalikuju na provokaciju čitatelja, no i života općenito. Cioran u stvari provocira i testira granice životnog očaja i patnje.

„U svetu bez melanholije, slavuje bismo pekli na roštilju“ (Cioran, 1980, 41).

Cioran se uglavnom ne referira na konkretne mislioce, već ispoljava svoje misli kroz koje se provlače razni utjecaji. Njegovo ime i djelo se često povezuju s Nietzscheom, iako se Cioran kroz svoje djelovanje trudi upravo odvojiti od njega i u svojim ga radovima često prikazuje u vrlo podrugljivom tonu: „Nietzscheova velika sreća bila je što završio kako je završio. U euforiji!“ (Cioran, 2013, 24). Također, u intervjuu s Jasonom Weissom iz 1983. godine kaže da više ne čita Nietzschea, već ozbiljne filozofe. Za Ciorana, Nietzsche nije filozof, on je temperament (Weiss, 1983). On priznaje da je Nietzsche u mladosti na njega ostavio snažan dojam i značajno utjecao na njegovo pisanje. S druge strane, smatra ga jadnim i naivnim megalomanom (Ibid). „Predbacujem mu njegove zanose koji idu sve do gorljivosti. Porušio je idole samo zato da bi ih zamijenio drugima. Lažni ikonoklast s crtama nedoraslog mladića i nekakvog djevičanstva, nekakve nevinosti, koje su proizlazile iz njegove osamljenosti. Ljude je promatrao samo iz daljine. Da ih je gledao izbliza, nikada ne bi mogao smisliti i propovijedati nadčovjeka, luckastu, smiješnu, ako ne i grotesknu viziju, koja se mogla pojaviti samo u duhu nekoga koji nije imao vremena ostariti, upoznati ravnodušnost, dugo, spokojno gađenje.“ (Cioran, 2013, 79). Unatoč takvom stavu, nemoguće je zanemariti sličnosti između dvaspomenuta filozofa. Paralele su očite, od filozofske misli, aforističke forme izražavanja, do uzdizanja glazbe u nebeske visine. Također, neizbježno je spominjanje Dostojevskog kao autora kojeg oba filozofa duboko poštuju i slijede. „Dostojevskog, jedinog psihologa, uzgredno rečeno, od kojega

sam imao čemu da se naučim: on spada u najsrećnije slučajeve moga života, čak i više od otkrivenja Stendala“ (Nietzsche, 1988b, 87). „Volim pisma Dostojevskog tako jako zato što je u njima riječ samo o bolesti i novcu, jedinim ‘gorućim’ temama“ (Cioran, 2013, 177). Za Ciorana, Nietzsche je bio previše usamljen, akademski orijentiran i neupućen uživot kao takav da bi mogao donositi nekakve zaključke o njemu (Regier, 2005). Karijere su im obratne, Nietzsche je završio u ludilu, dok je Cioran započeo u njemu (Ibid).

Slična je situacija sa Schopenhauerom. Iako je nemoguće zanjekati i njegov utjecaj na Ciorana (vidljiv, primjerice u filozofiji pesimizma, sklonosti budizmu, stavovima o umjetnosti, posebice glazbe kao potencijalnog oslonca u životu), Cioran ipak navodi: „Bilo bi mi neugodno da me nazivaju učenikom Schopenhauera ili Nietzschea“ (Cioran, 1991, 211). Unatoč mislima kojima jasno potvrđuje svoje slaganje sa Schopenhauerom, on ga ipak kritizira: „Što više čitam pesimiste, to više volim život. Schopenhauer je u pravu kada tvrdi da je život san. Ali je jako nedosljedan kada ruši iluzije, umjesto da ih podržava, nagoviještajući da bi i bez njih moglo nešto postojati“ (Cioran, 2023, 97). Za Ciorana san je mješavina čarolije i straha. Stoga se pita zašto prekidati iluziju kada ona služi čovjeku kao bijeg od vremena? (Ibid). Bijeg filozofi pronalaze u glazbi. Schopenhauer, koji gasi volju djelima genija, ističe glazbu kao najjaču, najbržu i najpotrebniju metodu koja čovjeku pomaže u postizanju mira. Cioran, svoju ljubav prema glazbi posebno ističe u ranijem djelu *Suze i sveci*. U njemu predstavlja, kako ju sam naziva, hermeneutiku suza, koja pokazuje u kolikoj mjeri i u kojem trenutku se čovjek može uzdići iznad samoga sebe (Cioran, 2023, 90). On traži podrijetlo tih suza koje predstavljaju nostalgiju za boljim i ljepšim danima, no i sve teške trenutke koji su ga samo dovodili do osvješćivanja užasa svijeta. „Hoću li ikada oprostiti zemlji što me samo kao uljeza uvrstila među svoje?“ (Cioran, 2023, 111). Pokušava odbaciti sve, te

mističnost koja ga je zauzela tijekom mladosti. On traži slobodu: „Zaboravi me, jer želim biti slobodan – i ne boj se, neću misliti na tebe. Kad budemo mrtvi jedan kraj drugoga, tko će nas spriječiti, da na tom napuštenom groblju, ona kojem si ti u svome božanskom Neznanju blagoslovio Život, isto uradimo i sebi?“ (Cioran, 2023, 105). Iako je uvjeren da je čovjek-patnik prepušten samome sebi, Cioran ipak pronalazi nešto što bi umrtvilo ljudsku patnju. Kao što je već rečeno, poput Schopenhauera i Nietzschea, Cioran ističe umjetnost kao potencijalni oslonac u životu. Iako spominje razne vrste umjetnosti, on najveći naglasak stavlja na glazbu. „Svaka prava muzika nastala je iz plača, jer se rađa iz žala za rajem“ (Cioran, 2023, 27). Glazba potiče refleksiju i reminiscenciju, ona budi nešto što je oduvijek bilo u nama. Cioran navodi da jedino u glazbi postoji sveobuhvatna misao. Nijedan filozof nije pojmio neki motiv u potpunosti, te za njega jedino glazba daje konačne odgovore (Cioran, 2023, 31). Mjerilo same umjetnosti jest približavanje nebu. Orgulje su za Ciorana kozmologija, one stvaraju zavodljiv osjećaj samoće, te pomoću njih apsolut sam sebe interpretira (Cioran, 2023, 82–83). Glazba je, dakle, za Ciorana utočište za duše (Cioran, 1998, 98).

Poput Schopenhauera, i Cioran izdvaja djela nizozemskih slikara zlatnog doba,³ u čijim pejzažima i mrtvoj prirodi obojica pronalaze određeni stupanj utjehe: „Što bih bez holandskog pejzaža, bez Salomona⁴ i Jacoba van Ruisdaela⁵ ili Aerta van der

³ Nizozemsko zlatno doba je naziv koji se koristi za označavanje povijesnog razdoblja Nizozemske u 17. stoljeću. U umjetnosti prevladava tipičan barokni stil, naturalizam, pejzaži, mrtva priroda. <https://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/dutch-painting-the-golden-age/content-section-6> (Pristupljeno: 20. lipnja 2024)

⁴ Salomon van Ruisdael (1600–1670), nizozemski slikar pejzaža u baroknom stilu i ujak pejzažista Jacoba van Ruisdaela. <https://www.britannica.com/biography/Salomon-van-Ruysdael> (Pristupljeno: 20. lipnja 2024)

⁵ Jacob van Ruisdael (1628/29–1682), nizozemski barokni pejzažist <https://www.britannica.com/biography/Jacob-van-Ruisdael> (Pristupljeno: 20.

Neera?⁶ Svako njihovo platnobudi u nama snove u oblacima, o bojama u sutonu i morskim povjetarcima, o uzburkanim prostranstvima stvorenim da sakriju pustinjaka. Toliko o melankoliji. Stabla, sama ili stisnuta jedno uz drugo pod neizmjereno prostranim nebom; životinje ne pasu travu nego beskraj; ljudi ne idu nikamo, nepomični čekaju u naborima sjene – svi pripadaju svijetu u kojemu i sama svjetlost naglašava tajnu. Ono što nam Vermeer van Delft majstor intime i povjerljive šutnje, otkriva u svojim portretima i interijerima, bez *chiaroscuro* velikih dimenzija, koristeći nježne poteze, ublažavajući osjećaj samoće toplom atmosferom interijera, tišinu čini opipljivom – Jacob van Rusidael, više pjesnik nego slikar, veličanstvenim *chiaroscuro* izbacuje prostor bezgranica. *Čujemo* tišinu sutona – to je tužna čarolija holandskog pejzaža, a treba mu dodati određenu vibraciju, bez koje ne bi pogodio melankoliju poetske tipke“ (Cioran, 2023, 79). Osim Nizozemaca, među slikarima ističe i El Greca koji izdužuje svoje figure prema nebesima, te ih poistovjećuje s okomitim plamenima. Nadalje uspoređuje El Greca s Van Goghom te ističe da je Van Gogh „El Greco bez neba, El Greco bez onoga svijeta“ (Cioran, 2023, 83). Naglašava unutrašnju atmosferu kao centar gravitacije umjetnosti, uz različite strukture forme i stilove. Umjetnost se orijentira prema besmislu i privatnom, ona djeluje u prostoru nekomunikacije. Poput Schopenhauera, i Cioran kritizira duhovnu umjetnost, te ističe kako će njena publika vrlo brzo iščeznuti, a s njom i takav oblik umjetnosti. „Civilizacija koja je započela s katedralama morala bi da okonča u hermetizmu shizofrenije“ (Cioran, 1998, 11). Cioran evidentno posjeduje zavidno znanje o umjetnosti, iako

lipnja 2024)

⁶ Aerta van der Neer (1603/04–1677), nizozemski slikar baroknog razdoblja, poznat po svojim noćnim pejzažima i zimskim prizorima.

<https://www.britannica.com/biography/Aert-van-der-Neer> (Pristupljeno: 20.

lipnja 2024)

ona nije bila njegov glavni predmet misli. Ono što se može tvrditi s potpunom sigurnošću jest da je smrt bila fokus Cioranove misli u svim njegovim djelima.

Uz smrt, dominira i tema mržnje, ne samo prema svijetu i životu kao takvom, već prema samome sebi. Cioran sebe jedva trpi, što se jasno može vidjeti kroz njegove brojne zapise, poput: „Što radite od jutra do mraka? Podnosim se“ (Cioran, 2013, 35). Njegova mržnja prema samome sebi donekle i objašnjava njegove filozofske stavove. Proklinjanje vlastite egzistencije logično rezultira proklinjanjem i egzistencije u cijelosti. Mržnja prema samome sebi otvara vrata usamljenosti, dosadi, nesanici te pesimizmu. „Švrljam kroz dane poput neke kurve u svetu bez trotoara“ (Cioran, 1998, 45). Cioran možda pronalazi utjehu u prihvaćanju smrti i umjetnosti, no u njegovom slučaju to su tek kratkotrajna uživanja. Poznata fotografija američkog fotografa Richarda Avedona⁷ koja pokazuje Ciorana kako sam sebe davi govori u prilog Cioranove mržnje prema samome sebi kojeg doživljava kao najvećeg neprijatelja. Neprekidno proklinjanje sebe i vlastitih misli dokazuje svakodnevnu borbu davitelja protiv davitelja.

Smrt i svi propratni elementi, poput raspadanja, prolaznosti, praznine, usamljenosti te melankolije prožimaju Cioranovu filozofiju. Paradoksalno, Cioranov pogled na smrt je vrlo pozitivan. Ona je određeni spas od patnje, konačni mir, jedino slobodno stanje čovjeka. „Živim samo zato što je u mojoj moći da umrem kad mi se prohte: bez *ideje* o samoubistvu, odavno bih se ubio“ (Cioran, 1998, 59). Ciorana ne brine smrt, već život. Čovjeku nedostaje lucidnosti i trezvenosti koje se postižu skepticizmom. Za Ciorana život predstavlja kombinaciju kemije i utrulosti, dok je sreću moguće postići tek u starosti, a rezervirana je samo za mali broj ljudi. Fanatizam se rađa iz osjećaja sigurnosti koji proi-

⁷ Richard Avedon (1923–2004) bio je vodeći fotograf 20. stoljeća. Poznat je po svojim fotografijama modnih kreacija, te portreta. <https://www.britannica.com/biography/Richard-Avedon> (Pristupljeno: 20. lipnja 2024)

zlazi iz pronalaska istine. No, za Ciorana to je mana nad manama koja potiče čovjeka na provokaciju i nasilje. Jedino skeptici tome ne podliježu jer oni ništa ne predlažu, već ruše unaprijed utvrđena mišljenja, te ispituju luđačka stanja čovječanstva (Cioran, 2020, 8). Cioran žudi za svijetom bez ideala, vječnošću bez života, te umiranjem bez doktrine. „Savršeno lucidan, što će reći, savršeno *normalan* čovjek, trebao bi da se oslanja isključivo na to *ništa* koje se u njemu nalazi“ (Cioran, 2020, 11). Ispraznošću se zavarava svijet, ona je »najefikasniji protuotrov za zlo što smo to što jesmo« (Cioran, 2020, 13). Pojedinaac postoji zato što život ne počiva ni na čemu. Ne postoji cilj ili smisao života, upravo ta neodređenost ga čini jačim od smrti. Smrt je dio čovjeka, ona je određena stvarnost sakrivena duboko u njemu, stvarnost koja se može uočiti, no teško ju je prihvatiti. Postoje dvije vrste čovjeka, onaj koji poznaje svoju smrt i onaj koji ju ne poznaje. Obojica umiru, no razlika je u tome što jedan umire trenutačno, dok drugi neprestano, jedan je vječan, a drugi bez prestanka misli na svoju vječnost. Smrt postaje opsesija u svakom pogledu. Međutim, Cioran nudi metodu za uništavanjem te opsesije: „Valja živeti do kraja, okusiti sva njena milja, sve jeze, ne učiniti ništa da im se izbegne. Opsesija koja se živi do prezasićenja gasi se u sopstvenom prekomerju“ (Cioran, 2020, 16–17). Misao otupljuje, ona izaziva gađenje te umanjuje čari smrti dok razotkriva život kao takav. Kroz navedenu misao Cioran ističe osjećaj tjeskobe koja, ako se nikada ne iskusi, ne može dovesti do oslobađanja od opsije smrti. No, onaj čovjek koji se svakodnevno susreće s užasima svijeta, može vidjeti u *prošlosti* smrti. Metoda anksioznog čovjeka oslobađa ljudsko biće i od života i od smrti. Ne postoje nikakve svjetovne tajne, postoji jedino praznina, ništavilo. Stvarnost je samo proizvod ljudskih pretjerivanja, nerazumnosti i neobuzdanosti. Vrijeme teče zahvaljujući samo ljudskim željama iz kojih nastaje, kako ga Cioran naziva, „napirlitani svijet“ (Cioran, 2020, 81). Međutim, oštroumnost čovjeka vraća u prvobitno stanje, u

golotinju koja se pokazuje skidanjem ironije nadanja. Ironija koja dopušta čovjeku trenutak samozavaravanja. Početak tog puta jest dosada preko koje je vrijeme razvučeno u beskraj. To *ništa* i *sve* je jedino čovjekovo stanje – *stanje ne-samoubijanja* (Cioran, 2020, 24). Čovjek se prekasno budi, navodi Cioran. Spoznaja o slobodi donosi olakšanje, dane i noći je lakše preživljavati, nesreća je podnošljiva, no rijetko tko dohvati tu spoznaju. Naravno, ta se sloboda očituje u slobodnom činu samoubojstva, no kao što je Cioran prije napomenuo, život je potrebno živjeti do svih granica (Ibid.). „Čemu – uzrečica Promašenog čoveka, te udvornice smrti“ (Cioran, 2020, 92). Smrt prije nego što čovjeka omlohavi, daje mu snagu i obogaćuje ga. Opsesija smrću preobražava čovjeka u vrstu poremećenog i izopačenog heroja koji u isto vrijeme radi sve i ništa, koketira s prazninom, te biva opsjednut jedino mišlju o svom nepostojanju. Pojedinač se oslobađa prirode kada uništi neuvjetovanost, te kada mu život poprimi dojam lutkarske predstave u kojoj sudjeluje radi vlastitog veselja. No, to veselje predstavlja početak općeg kraja jer jedino tada čovjek postaje čisto biće i svijet ispunjava svoju ulogu. Cioran tumači da je čovjekova egzistencija najčudnija i najvažnija pustolovina koja je nužno kratka. Pojedinač ne može izbjeći svoju propast, on je rob svojih djela, te je u ulozi pokretačke sile zla (Cioran, 2020, 132). Čovjek se u stanju ludila oslobađa svojih patnji. „Živeti i umreti u trećem licu [...] povući se u izgnanstvo u samome sebi, razdvojiti se od svog imena, jednom za svagda odvrćen od čoveka koji bejah [...] najzad – pošto je život jedino po tu cenu snošljiv – doći do mudrosti ludila [...]“ (Cioran, 2020, 181–182). Za održavanje budnog stanja duha pojedinac može potražiti pomoć u kavi, bolesti, nesanici ili opsjednutosti smrću. Bijeda kao strah od sutrašnjice, vječnosti, metafizičke jeze, vrsta je kukavičluka. Ona nije privremeno stanje, već uvjerenje da se nikada ništa neće moći posjedovati, od nade i sna, do novca i zraka (Cioran, 2020, 184).

Kao što je već istaknuto, Cioranova filozofija ima vrlo osoban

karakter. On je zaista živio i osjećao sve užase koje je pisao: „Neka je zauvijek prokleta zvijezda pod kojom sam se rodio, neka joj nebo zaštitnika nikada ne da, neka se smrska u vasioni i raspe kao gnusna prašina! I neka podli trenutak koji me je uvrstio u bića zanavek bude izbrisan sa lista Trajanja!“ (Cioran, 2020, 198). Zbog svoje radikalnosti Cioran danas ostaje relativno nepoznat, ali ne i omražen filozof. Francuski pjesnik ukrajinskog podrijetla Alain Bosquet u svojem članku iz 1995. godine „Cioran antikrist ili prorok?“⁸ zapisuje: „Sve do svojih osamdesetih godina Cioran ostaje čisto i žilavo biće, iako priznaje nedokučiv kukavičluk“⁹ (Bosquet, 1995, 140). Iako od strane znanoosti još nije dostatno istražen, njegova filozofska misao živi u umjetničkim djelima Dimitrija Popovića.

Vječni dualizam: Eros i thanatos u umjetnosti i filozofiji

Pojmove *eros*¹⁰ i *thanatos*¹¹ znanstveno je popularizirao austrijski neurolog i utemeljitelj psihoanalize Sigmund Freud koji pomoću njih opisuje ljudsko ponašanje. Prema Freudu, *eros* simbolizira životni nagon, seksualnost, ljubav, kreativnost, te želju za reprodukcijom i opstankom, dok *thanatos* predstavlja nagon smrti, destrukciju, agresiju, te težnju samouništenju i prekidu životnog tijeka (Marcuse, 1966). No, interes za ovaj dualizam

⁸ *Cioran antéchrist ou prophète* (Prev).

⁹ *Jusqu'au seuil de ses quatre-vingts ans, Cioran reste un être pur et dur, même s'il admet une insondable lâcheté* (Prev).

¹⁰ *Eros* (grč. Ἔρως, *Ērōs*), u staroj grčkoj mitologiji smatrao se bogom ljubavi i životne snage. Platon ga u *Gozbi* opisuje kao simbol čiste i duhovne ljubavi. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/18316> (Pristupljeno: 22. lipnja 2024)

¹¹ *Tanat* (grč. Θάνατος, *Thánatos*), u grčkoj mitologiji se smatra personifikacijom smrti. U antičkoj umjetnosti je često prikazivan kao mladić s preokrenutom zubljom života. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/tanat> (Pristupljeno: 22. lipnja 2024)

prisutan je još od doba antike. Sam Freud se referira na Empedokla, liječnika i filozofa iz 5. stoljeća prije nove ere. Empedoklo tumači dva temeljna principa, ljubav (*φιλία*) i svađu (*νεῖκος*). Dva pojma su u konstantnom sukobu, nastojeći prevladati jedan drugoga. Ljubav pokušava ujediniti, dok svađa pokušava razoriti sve aspekte života pojedinca (Gabbard, 1996). Ovaj dualizam privukao je zanimanje znanstvenika raznih sfera, no i umjetnika koji su ga stoljećima nastojali vizualno prikazati. Proučava li se umjetnost prema naputcima Schopenhauera, Nietzschea i Ciorana, moguće je zaključiti kako je njena uloga u životu pojedinca od velike važnosti, posebice kada je riječ o egzistencijalnim pitanjima. Teme poput smrti i požude danas su gotovo svakodnevne. Informacije bruje kroz razne medije i društvene mreže, što dovodi do desenzibilizacije promatrača. Čovjek suvremenog doba će rijetko kad biti užasnut prikazima suvremene i konceptualne umjetnosti koji tematiziraju seksualnost, požudu, smrt ili nasilje. No, povijest umjetnosti pokazuje da su teme smrti i požude imale praktičnu ulogu. Konkretno, u srednjovjekovnoj i renesansnoj umjetnosti bio je aktualan pokret *memento mori* koji je služio kao moralno-didaktički podsjetnik narodu, pozivajući ga da obrati pozornost na način na koji živi (slika 1). Kroz pokret *memento mori*, čest motiv u umjetnosti bio je *dance macabre*, to jest ples mrtvacu, koji prikazuje kosture koji plešu zajedno sa živućima (slika 2). Također, u 15. i stoljeću javlja se *ars moriendi*, umjetnost koja prikazuje iskušenja smrti, poput priručnika koji pokazuje umirućoj osobi što da očekuje te kako da dosegne konačno pomirenje s Bogom (slika 3). Motivi smrti često su prikazani kroz kosti (kosture, lubanje), pješčane satove, bodeže i zmije. Pokret *memento mori* gotovo da nikada nije prestao, od starog Egipta, Grčke i Rima, preko srednjeg vijeka pa do danas i dalje se javljaju djela koja podsjećaju promatrača na njegovu smrtnost (Carter, 1990) (slika 4).

Slika 1. Urs Graf, *Two mercenary soldiers approach a seated prostitute while Death sits in a tree, pointing to an hourglass*, bakropis, 1524.

(izvor: <https://www.jstor.org/stable/community.24888117>).

Slika 2. Vincent iz Kastva, *Ples mrtvaca*

u crkvi sv. Marije na Škrilinah kraj Berma (detalj), freska, 1474.
(izvor: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/713/ples-mrtvaca>).

Slika 3.
Nicolaus Gotz
(izdavač),
Ars moriendi,
drvorez, oko 1475.
(izvor:
[https://www.jstor.org/stable
/community.18674573](https://www.jstor.org/stable/community.18674573)).

Slika 4.
Dimitrije Popović,
Osvijetljena noć,
asamblaż, 1972.
(Biškupić, 2018, 31).

Schopenhauer: *Eros i thanatos*

Za Schopenhauera, sve u svijetu ima urođeni strah od smrti. Smrt inače ima negativnu konotaciju, no on pokušava barem donekle osvijetliti njeno lice. „Volimo život, ali i ništavilo ima svoje dobre strane: ne znam što je vječni život, ali ovaj ovdje loša je šala.“¹² (Voltaire prema Schopenhauer, 2017, 8). Prema Schopenhaueru, nema se smisla brinuti oko smrti jer je život vrlo kratak.

Spoznaja otkriva bezvrijednost života i time se smanjuje strah od smrti. Schopenhauer smrt argumentira na sljedeći način: beskrajinost nakon života (*a parte post*), dakle kadapojedinac *de facto* ne postoji, nije ništa strašnija no beskrajinost prije života (*a parte ante*). U oba je slučaja nepostojanje pojedinca jednako indiferentno. Jedina razlika između ta dva stanjajest kratkotrajni život koji se nalazi između. „Izgubiti nešto što se ne može ni konstatirati očigledno nije nikakvo zlo; zbog toga bi nas činjenica da jednom nećemo egzistirati jednako malo treba uzrujavati kao i činjenica da nismo egzistirali“ (Schopenhauer, 2017, 12). Smrt subjekta Schopenhauer uspoređuje s nesvjesticom, te ističe kako to ne bi trebalo biti bolno iskustvo. „A osjećaj koji prati taj proces ni najmanje nije neugodan i, bez sumnje, ako je san brat smrti, nesvjestica je njena sestra blizankinja“ (Schopenhauer, 2017, 13). Smrt je, dakle, prema Schopenhaueru, u subjektivnom smislu, gubitak svijesti, što čovjek, u principu, iskusi sva-ku noć utonućem u san (Ibid). U kontekstu smrti, Schopenhauer spominje ispraznost, te životnu patnju. Ispraznost direktno povezuje s vremenom pomoću kojega se ispraznost manifestira putem njegove prolaznosti. Upravo je ispraznost jedini objektivni

¹² *On aime la vie; mais le néant ne laisse pas d'avoir du bon: je ne sais pas ce que c'est que la vie éternelle, mais celle-ci est une mauvaise plaisanterie...* (Schopenhauer, 2017: 8).

element vremena, te je vrijeme radi toga *a priori* nužan oblik svih ljudskih intuicija, u njemu se sve očituje pa time i čovjek kao takav (Schopenhauer, 2017, 68–71). Što se tiče ljudske patnje, Schopenhauer je opisuje kao nužan oblik života. Čovjek osjeća bol, ali ne njezinu odsutnost, osjeća strah, no ne i sigurnost. Kao rezultat toga, čovjek nije niti svjestan dobrih stvari u životu, poput mladosti, zdravlja ili slobode, jer ih primjećujemo samo kada su u negaciji. Čovjek jedva primjećuje sreću to samo kada je nema (Ibid). „Velika živa radost može se zamisliti isključivo samo kao posljedica velike patnje koja joj je prethodila jer se ništa ne može dodati uz stanje krajnjeg zadovoljstva osim malo zabave ili naglo zadovoljenja sujete“ (Schopenhauer, 2017, 71). Bol i patnja su, dakle, nužni oblici čovjekove egzistencije. Kada bi svijet bio lišen te boli, suočavanja sa smrću bilo bi mnogo teže. Zato optimizam nije najbolji pogled koji čovjek može imati po pitanju egzistencije. Za Schopenhauera, optimizam je lažno i ubitačno učenje jer ono forsira sreću kao čovjekov cilj, te prikazuje život kao poželjno stanje pojedinca (Schopenhauer, 2017, 78–79). „No jedan optimist govori mi neka otvorim oči i pogledam kako je lijep ovaj svijet, svojom sunčanom svjetlošću, svojim planinama, ravnicama, rijekama, biljkama, životinjama i tako dalje. Ali zar je svijet jedna panorama? Sigurno je da je te stvari lijepo *gledati*, ali *biti* onenešto je sasvim drugo“ (Ibid).

U ovom kontekstu postaje jasniji jedan od Schopenhauerovih poznatijih iskaza:

„Očigledno, sofističkom *Leibnizovu* dokazu da je ovaj svijet najbolji od svih mogućih svjetova može se čak, ozbiljno i pošteno, suprotstaviti dokaz da je ovaj svijet *najgori* od svih mogućih svjetova. Jer, termin mogućí ne znači nešto što možemo svojevolutno zamisliti u glavi, nego nešto što može egzistirati i trajati u stvarnom životu. A ovaj je svijet uređen onako kako je morao biti, da bi jedva nekako mogao opstojati. Kada bi on bio malo

gori, ne bi više ni mogao opstati. Prema tome, budući da jedan svijet gori od ovoga ne može postojati, on apsolutno nijeni moguć, tako da je ovaj svijet među mogućim svjetovima najgori“ (Schopenhauer, 2017, 81). Što je pojedinac svjesniji prolaznosti i ništavila, to mu je lakše nositi se sa smrću, smatra Schopenhauer. No, općenito za čovjeka prekid života ostaje nešto negativno, ali Schopenhauer traži pozitivan aspekt, za kojeg priznaje da je skriven zbog nesposobnosti razuma da ga shvati. Nakon smrti čovjek je sve i ništa. Prema Schopenhaueru, sve što postoji, već u sljedećim trenucima postaje prošlost. Čovjek je samo pojava, nije stvar po sebi i zato je smrt jednostavnonužna. Nema smisla žaliti za propuštenim prilikama prošlosti jer su isprazni i nebitni (Schopenhauer, 2017, 107–108). „Svaku večer siromašniji smo za jedan dan“ (Schopenhauer, 2017, 108).

Iako se Schopenhauer direktno ne dotiče požude kao takve, ipak obrađuje temu spolnosti u poglavlju »Metafizika spolne ljubavi« svog kapitalnog djela *Svijet kao volja i predodžba*. Napočetku poglavlja opisuje kako su uglavnom pjesnici i književnici usredotočeni na temu »ljubavi među spolovima«. Kroz tragedije, komedije, drame, bilo klasična ili romantičarska djela, »ljubav među spolovima« je u principu glavna tema. U svim književnim vrstama mogu se pronaći opisi strasti (Schopenhauer, 2012c, 327–330). Schopenhauer spominje Platona, Kanta, Rousseaua, Platnera i Spinozu kao mislitelje koji su se također bavili ovom tematikom, no ne na adekvatan način (Jurić, 2005). Za Schopenhauera, sva je ljubav utemeljena u individualiziranom seksualnom porivu. Seksualni nagon se javlja poput razarajućeg demona koji zahvaća svaku osobu, što je za Schopenhauera vrlo ozbiljna stvar kojoj je potreban ozbiljan pristup (Schopenhauer, 2012c, 330–331). Egzistencija bića izravno ovisi o seksualnom porivu, zaljubljenost je tek specijaliziran, individualiziran spolni nagon (Jurić, 2005). „Zaljubljenost, fizička i duhovna privlačnost i ljubav (između muškarca i žene,

dakako) – samo su varke pomoću kojih priroda pridobiva ljudsku jedinku za izvršenje svoga cilja, a to je produženje ljudske vrste“ (Jurić, 2005, 792). Ono što veže dvoje ljubavnika jest volja za životom nove osobe koju oni mogu proizvesti. Ta čežnja za sjedinjenjem svoj vrhunac i ispunjenje dobiva u djetetu, kada ljubavnici postaju ujedinjeni u jednom biću (Schopenhauer, 2012c, 333–334). Za Schopenhauera novo biće je poput ideje (platonске) koja se pokušava manifestirati u fenomenološkom svijetu. Privlačnost muškarca i žene ne proizlazi samo iz njihove tjelesne kompatibilnosti i fizičkog sklada, već i iz međusobne privlačnosti muškarčeve volje i ženina intelekta. Novo biće od oca nasljeđuje volju, to jest karakter, dok od majke dobiva intelekt. Nataj način se dvije individualnosti spajaju i čine individuu prema kojoj volja za životom osjeća čežnju. Što je prilagodba dviju osoba savršenija, to je strast jača. No, kao što je rečeno, to je sve prevara kako bi se mogla održati vrsta kao takva (Jurić, 2005).

Nietzsche: *Eros i thanatos*

Za razliku od Schopenhauera, Nietzsche se nigdje konkretno ne bavi temom smrti, već se u njegovim djelima mogu naći samo određeni fragmenti. Nietzsche se suprotstavlja srednjovjekovnom podsjetniku *memento mori* s geslom *memento vivere*, za kojeg priznaje da još nije dovoljno razrađen kako bi se zaista mogao suprotstaviti srednjovjekovnom sustavu (Dries, 2017).

U djelu *Vesela znanost* Nietzsche odgovara na pitanje *Što znači živjeti?* Za njega život predstavlja dugu smrt, te ga sama pomisao na smrt čini „melanholično srećnim“ (Nietzsche, 1989, 191). Život je prepun uživanja, žudnje i opijenosti, no sve to vrlo brzo postane tišina. Smrt je neizbježna sudbina koja svakoga čeka u budućnosti. „Čini me srećnim da vidim da ljudiuopšte ne žele da misle na smrt! Ja bih rado doprineo tome da im pomisao

na život učinim još sto puta vrednijim razmišljanja“ (Nietzsche, 1989, 191). Nietzsche se zalaže za slobodan čin smrti. Iako, poput Ciorana, slavi slobodu smrti u smislu da pojedinac odlučuje o njoj, Nietzsche ide toliko daleko da se zalaže samoubojstvo. „Neka vaše umiranje ozare vaš duh i vaša krepost, poput večernjeg rumenila što je ozarilo zemlju: inače vam je umiranje loše uspjelo. Tako hoću i sam umrijeti, da biste vi, prijatelji, zbog mene više ljubili zemlju; i hoće ponovno postati zemlja da nađem mir u njoj koja me rodila“ (Nietzsche, 2001, 67–68).

S druge strane, Nietzsche se dotaknuo teme *erosa* u već spomenutom djelu *Rodenje tragedije* kroz pojam dionizijskog. Dionizijski impuls u kontekstu *erosa* ima snažnu seksualnuprirodu, temelj je ljudske prirode općenito, te spada u njene najosnovnije aspekte. Kao što je rečeno, dionizijska umjetnost stvorena je u ekstazi, te orgijastičkom zanosu. Dionizijske proslave poznate su po orgijama i seksualnom razuzdanošću, te se pomoću njih oslobađaju divljiinstinkti prirode koje značajno prelaze granice ljudske „normalnosti“. Iako su se grčki orgijastički festivali ipak razlikovali od onih barbarskih i bestijalnih, njihova je osnovna svrha i dalje bila usmjerena na seksualnost (O’Flaherty, 1970). Ljubav je za Nietzschea općenito nagon za posjedom. Taj se nagon javlja u čovjeku samom, te kada netko postane sit posjeda, on u stvari postaje sit samog sebe. Ljubav se manifestira kroz uživanje u posjedu, pri čemu u kontekstu suparništva pojedinac ostvaruje bezuvjetnu moć nad tuđom dušom ili tijelom. Čovjekse tako transformira u bezobraznog izrabljivača, a prema Nietzscheu ljubav postaje čisti egoizam (Nietzsche, 1989, 52–53). „Ljubav. – Ljubav prašta voljenom čak i požudu“ (Nietzsche, 1989, 90). Čovjek koji posjeduje preveliku žudnju u ljubavi postaje mizantrop i „ljudožder“. Prema Nietzscheu, za muškarca i ženu postoje različita pravila kada je u pitanju ljubav. To proizlazi iz tog razloga što muškarac i žena nemaju jednaku

definiciju ljubavi. Ženatraži predanost, no ne samo duše i tijela, već potpunu predanost u svakom segmentu. S druge strane, muškarac koji voli poput žene postaje rob, no žena koja voli poput žene, postaje savršenija (Nietzsche, 1989, 164–165). „Strast žene u njenom bezuslovnom odricanju od vlastitih prava, ima upravo za pretpostavku da na drugoj strani ne postoji isti patos, ista želja za odricanjem“ (Nietzsche, 1989, 277). Ne mogu se oba spola odreći samih sebe. Prema Nietzscheu, žena želi biti uzeta, posjedovana, samim time ona želi nekoga koji uzima, koji se ne predaje, koji ima moć. Žena se predaje i dobiva muškarca (Ibid). Nietzsche sam priznaje dasu takve izjave mučne, užasne i amoralne, no to je za njega jednostavno čista priroda. Prema njemu, ljubav je općenito amoralna priroda. Vjernost je prisutna isključivo u ženskom poimanju ljubavi, dok kod muškaraca ta kvaliteta prirodno izostaje. Muškarčeva ljubav je u najvećoj mjeri želja za posjedovanjem, a ne odricanjem i predavanjem (Ibid). Schopenhauer je također istraživao pojam vjernosti, objašnjavajući bračnu nevjeru muškaraca kao manifestaciju lukavosti prirode. Muškarac može napraviti beskonačno mnogo djece u godinu dana, dok ženamože donijeti na svijet samo jedno dijete (ne uzimajući u obzir blizance, trojke i slično), te je u muškarčevoj prirodi vjernost umjetna, doslovce je protiv njegove prirode, dok je ženi vjernost urođena (Jurić, 2005). „Ljubav je stanje u kojemu čovjek vidi stvari uglavnom onakvima kakve one nisu“ (Nietzsche, 1999, 13).

Cioran: *Eros i thanatos*

Budući da je u ovom radu već bilo govora o Cioranovu stavu o smrti, u ovom će se poglavlju ukratko izložiti još neke ključne misli koje će doprinijeti boljem rasvjetljavanju Cioranova pogleda na smrt. Već je ranije istaknuto da je smrt jedna od dominantnih tema Cioranova filozofskog promišljanja.

Za razliku od Schopenhauera, koji nastoji otkriti veo mističnosti oko pitanja smrti, prikazujući njene pozitivne i negativne aspekte kako bi je približio čovjeku, Cioran život doživljava kao neprestanu melankoliju, a samu smrt slavi smrt kao prekid životne patnje. On ne ide detaljno u objašnjenje smrti kao takve, nego opisuje svoj odnos prema njoj. Čovjek je, prema Cioranu, predodređen za samoubojstvo. „Samoubojstvo je naglo ispunjenje, munjevito oslobađanje: nasilno postignuta nirvana“ (Cioran, 2019, 45). Za njega svi putovi vode u smrt.

Zanimljivo je spomenuti kako Cioran opisuje teškoće koje prate melankoličnu narav, poput dekadencije, nesanice, usamljenosti, te depresije. Posebno ističe nesanicu, koja melankolicima čini noć najnesnošljivijim periodom svakodnevice, budući da njihova intenzivna mentalna aktivnost i sklonost pretjeranom razmišljanju dodatno pogoršavaju subjektivni doživljaj patnje. Cioran iskorištava upravo stanje nesanice razmišljajući o dubokim egzistencijalnim pitanjima, te često gubi borbu sam sa sobom. Osjećaj besanosti pojačava njegovu mogućnost razmišljanja o smrti, samoći, gađenja, nostalgije i žaljenja. No, Cioran to stanje vidi kao mogućnost vježbe oštine uma, produktivnosti i kreativnosti (Regier, 2004). Zatonije neobično što ima takav prislan odnos sa smrti. Prema njemu, čovjek pati od početka, gotovo da je predodređen isključivo na patnju. Pojedinaac samo igra igru života koja mu je nametnuta, konstantno kontemplirajući samoubojstvo.

Cioran najčešće povezuje fenomene *erosa* i *thanatosa* kroz svoje aforizme, te ih ističe kao temeljne pojmove koji su ključni za čovjekovu egzistenciju. „Da nema predosjećaja ljubavii smrti, čovjek bi se dosađivao već u majčinu trbuhu i bez iluzija sisao besperspektivne dojke“ (Cioran, 2009, 113). Snažnu povezanost između seksualnosti i smrti ilustrirao je aforizmom: „Zagnjuriti svoje lice među dve dojke, među dva kontinenta Smrti...“ (Cioran, 1998, 90), te jena taj način prikazao neodvo-

jivost ta dva pojma. Prema Cioranu, smrt, požuda i strast ne mogu izliječiti čovjeka. Naprotiv, kritizirao je Freuda jer je čovjekovu razuzdanost zamijenio

„pseudoznanošću“ o ljudskim nemirima i na taj način dopustio čovjeku da se zabavlja

„značenjem“ svojih uspjeha, pothvata i stidljivosti. „Naše veze s drugima ubrzo se svode na nabranje njihovih stvarnih ili izmišljenih orgazama...“ (Cioran, 1998, 94). Ljubav je na kraju krajeva, za Ciorana, još samo jedan segment života u nizu razočaranja koje nam taj život nudi.

Dimitrije Popović: Materijalizacija erosa i thanatosa

Dimitrije Popović rođen je 1951. godine u Cetinju. Diplomirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu 1976. godine u klasi hrvatskog apstraktnog slikara Šime Perića. Za vrijeme boravka u Parizu 1974. godine, crnogorski slikar Dado Đurić, jedan od najznačajnijih predstavnika europskoga fantastičnoga slikarstva, upoznaje ga s pariškim kolekcionarom Jeanom Davrayom. To je poznanstvo Dimitriju omogućilo prvo izlaganje s velikim Salvadorom Dalijem 1978. godine u Galeriji Alexander Braumüller kao dio sastava nadrealističke zbirke koju je posjedovao Davray. Do drugog izlaganja s Dalijem dolazi 1982. godine u njemačkom gradu Pforzheimu u organizaciji Galerije Liberta i Universal Fine Arts iz Washingtona (Biškupić, 2018, 617). Tada, sa samo trideset godina, Popović je već bio izuzetno afirmiran i prihvaćen umjetnik na svjetskoj razini, premda nije mogao ni slutiti razmjere svog budućeg uspjeha.

Sada, s više od sedamdeset samostalnih te tristotinjak zajedničkih izložbi, Popović je zapečatio svoje mjesto u likovnom svijetu. Vrijedi spomenuti i da je, kao jedan od sedamnaest umjetnika, filozofa, te likovnih kritičara, 1999. godine pozvan da odgovori na *Pismo pape Ivana Pavla II. umjetnicima* (Ibid).

Također, 1994. godine, papi Ivanu Pavlu II. uručena je Popovićeva slika *Raspeće* koju je poglavar Katoličke crkve primio s oduševljenjem, uzviknuvši „Impressionante!“, „Impressionante!“ (Biškupić 2018, 184). Dobitnik je Zlatne medalje Giacomo Manzù za skulpturu *Rajska vrata* 1998. godine u Raveni u sklopu XIII biennale internazionale dantesca, te još tridesetak domaćih i međunarodnih nagrada za likovnu umjetnost i književnost. Aktivan je i na području književnosti, te je do sada objavio gotovo dvadeset knjiga. Član je Slavenske akademije književnosti i umjetnosti (Bugarska), Crnogorskog PEN centra, Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, Ruske akademije književnosti, te Hrvatskog društva pisaca (Biškupić, 2018, 617).

Umjetnička djela Dimitrija Popovića sjajno otjelovljuju odnos *eros* i *thanatos*. „Ova dva pojma *lijepo* i *smrt* ostala su do danas vezana mističnim nerazmrsivim nitima što se neprestano pletu i prožimaju u mojoj svijesti i projiciraju u moju umjetnost“ (Popović, 2018, 8). Popović često spominje dvije stvari iz djetinjstva koje su utjecale na razvoj njegova umjetničkog senzibiliteta. Prva je anatomska maketa ženskog tijela koja se nalazila u bibliotecinjegove rodne kuće u Cetinju. Popović bi proučavao ljudsko tijelo od mišića, vena, arterija do živaca, organa te u konačnici kostura, posebice lubanje koja se nalazila na posljednjoj stranici simbolizirajući kraj – smrt. Druga stvar jest reprodukcija slike Kristova raspeća s Isenheimskogoltara, njemačkog kasnogotičkog slikara Matthiasa Grünewalda¹³ iz jednog starog njemačkog leksikona (Biškupić, 2018, 19–20). Ta ga je slika u njegovoj dječjačkoj fazi zbunjivala svojim mračnim prikazom boli i okrutnosti smrti Krista kao svemogućega Božjeg Sina. Ta

¹³ Matthias Grünewald (1470/1480–1528), njemački slikar i graditelj. Uz Dürera, jedan je od najznačajnijih njemačkih renesansnih slikara. <https://enciklopedija.hr/clanak/grunewald-matthias> (Pristupljeno: 10. srpnja 2024).

su dva predmeta značajno potaknula njegovo zanimanje za ljudsko tijelo i tajnu čovjekove prirode, posebice po pitanju egzistencije (Ibid). Smrt je Dimitrija zanimala još od ranih dana njegova djetinjstva. Odlazak na spavanje doživljavao je kao odlazak u smrt, što je zanimljivo povezati sa Schopenhauerom koji uspoređuje smrt sa snom radi transformacije čovjekove svijesti. U djetinjstvu bi Popović često pronalazio životinjske kosti, poput lubanje mačaka, ptica, glodavaca, te leševe psa. Otkrivao je prirodu općenito, proučavao insekte, raslinje, guštere, zmije, crve, puževe, ptičja jaja i slično. Takvi su prikazi uzbuđivali njegovu maštu te su postali česti motivi njegovih ranih radova. „Životinjska kost može na svoj način biti isto tako lijepa i privlačna kao i cvijet koji je rastao pored nje. Prije nego što su ušli u umjetnost, lijepo i ružno harmonično su živjeli u svijetu prirode“ (Biškupić, 2018, 35).

Slika 5.

Dimitrije Popović,
Ornamentalna anatomija
 Carla Crivellia,
 kolaž, 1972.
 (Biškupić, 2018, 67).

Jedan od ključnih elemenata koji Dimitrija ističe kao osebnog umjetnika suvremenog doba jest njegova sklonost i divljenje prema renesansnom slikarstvu. Tijekom mladosti je intenzivno proučavao radove Leonarda da Vincija, Carla Crivellia, te, osobito, manirističkog slikara Giuseppa Arcimbolda. Uz navedeno divljenje prema renesansnom slikarstvu, značajnu ulogu u oblikovanju njegova umjetničkog izraza imala su i književna djela, među kojima se posebice izdvaja Kafkin *Preobražaj*. Ova kratka novela ostavila je snažan dojam na Dimitrija. Toliko ga je inspirirala da je 1967. godine izradio crtež naslovljen *Kafka*, kojeg smatra početkom svog likovnog stvaralaštva. U nešto kasnijoj fazi fenomen metamorfoze postaje bitan element Popovićeve umjetnosti (Biškupić, 2018, 20). Motivi i mediji Popovićevih djela uvijek su pomno odabrani. „Karakter motiva određivao je vrstu medija u kojem sam se izražavao. Stoga su u momemu stvaralaštvu ravnopravno zastupljeni klasični i moderni mediji: crtež, slika, grafika, skulptura, odnosno kolaž, asamblaż, objekt, fotografija, instalacija ili performans“ (Biškupić, 2018, 22). Iako je renesansna umjetnost njegova prva ljubav, Popović jednako cijeni i avangardu poput pisoara *Fontana* Marcela Duchampa. Popovićev prepoznatljiv spoj klasičnog i modernog proizlazi iz provokativnog stava kojeg je imao kao mladi umjetnik kada je smatrao da je prikaz ljudske figure značajniji nego nefigurativna umjetnost (Ibid). Ono što ga je posebno privlačilo kod ljudske figure jest beskonačna mogućnost njenog prikaza. Izraz ljudske figure naročito postaje zanimljiv kroz nadrealizam, koji predstavlja velik dio Popovićeva stvaralaštva. No, njegova interpretacija nadrealizma nije klasična, poput nadrealizma Andréa Bretona. Ovdje je riječ o nadrealizmu u širom kontekstu, a Popović ga naziva *arhinadrealizam*. Prema njemu, u *arhinadrealizam* se ubrajaju umjetnici i mislioci poput Boscha, Dürera, Arcimbolda, Goye, Picassa, Kafke, te Ciorana (Ibid). „To su umjetnici koji su znali izraziti ono što pripada tajnim i zamršenim dubinama

čovjekovog nesvjesnog, koji su znali nazrijeti unutrašnje pukotine i usudi ljudskoga bića“ (Biškupić, 2018, 23).

Slika 6.

Dimitrije Popović,
Masturbator (Maldoror),
olovka u boji, 1974.
(Biškupić, 2018, 34).

Brojne motive Popovićeve umjetnosti ipak zasjenjuje ljudsko tijelo. Posebice u kontekstu erotizma pomoću kojeg se unutrašnja strast izravno manifestira na vanjsko tijelo. Teme *erosa* i *thanatosa* prožimaju njegovu umjetnost i gotovo svaki njegov ciklus. Fenomenima požude, ljepote i smrti Popović posvećuje samostalni ciklus. „U ciklusu *Eros i thanatos* nastojao sam izraziti onaj zatumljeni i mračni karakter ljudske prirode, gdje se u odrazima Desadeovskih fanatizma toga *kataloga nastranosti*, kako kaže Lacan, zadovoljstvo i bol, ekstaza i hropac manifestiraju u grčevitim prožimanjima. *Eros* posjeduje i svoju razornu snagu, destruktivan nagon što se oslobađa u ritualima tjelesnih užitaka koji kroz zanose strastvenih preplitanja i podavanja postaju mučna patnja protagonista ozračena smrću“ (Biškupić, 2018, 69). Erotizam, dakle, ne otkriva isključivo privlačnost tijela, već kroz mučnu

intimu izražava i određenu tragičnu dimenziju ljudskog otuđenja. Tijelo tako postaje „erodirani oblik emotivne i duhovne praznine“ (Ibid). Prema Dimitriju, spol gubi značenje u depersonaliziranoj interakciji otuđenih sudionika, u ovom kontekstu tijela se međusobno potvrđuju, no i poništavaju (Ibid). Psihoseksualni poremećaju poput mazohizma, sadizma, te perverzije čine mračnu stranu *erosa*. Ovim ciklusom iz 1980. godine Popović otkriva čovjekovuskrivenu izopačenost.

Slika 7. Dimitrije Popović, *Nexus (Hommage à Sade)*, 1980, pero, tuš, platno, 1980. (Biškupić, 2018, 74).

Međuigru navedenih pojmova Popović pronalazi u starozavjetnoj priči o Juditi i Holofernu. Posebice ga zanima psihološka dimenzija udovice Judite koja pokušava spasiti svoj narod od Holofernove vojske, no s druge strane, i Judite kao žene koja svojom fatalnošću zavodi vojskovođu. Temu Judite Popović prikazuje kroz crtež već osamdesetih godina prošlog stoljeća, no

2009. godine se ponovno vraća spomenutoj temi i to kroz medij fotografije. Njegov likovni prikaz iz osamdesetih godina fokusiran je na Juditinu ženstvenost, te njezinu duboku psihologiju. Pitanje koje Popović postavlja kroz ovu grafiku jest kako se Judita osjeća nakon što ubija muškarca s kojim je provela noć? Ona se bori sama sa sobom, iskustvo smrti i ubojstva je razara (slika 8). Zato na crtežima nije prikazana s oružjem (mačem), jer nije bitan čin, bitni su njezini osjećaji. Holofernova odsječena glava postaje dio nje. „Istovremeno kao da ju želi prigrhliti i odbi-

Slika 8. Dimitrije Popović, *Judita*, pero, tuš, akvarel, tempera, 1984. i Dimitrije Popović, *Judita*, kolor print, akrilik, 2009. (Biškupić, 2018, 151).

ti od sebe. U nekim se kompozicijama naslađuje svojom žrtvom. To je određeni vid animalnog oblika *erosa*. Kao da se u Juditi održava i nešto od onih De Sadeovih tvrdnji kako se vrhunac erotskog uzbuđenja nalazi u ubojstvu“ (Biškupić, 2018, 133).

Temi Judite vraća se 2009. godine aktualizirajući je putem medija fotografije, no i modela suvremene žene, psihologinje Petre Vrkljan. Ovog puta Judita je prikazana s mačem, jer ona sada predstavlja karakter privlačne, samosvjesne zavodljive žene, naravno s dozom okrutnosti i nemilosrđa (Ibid).

Trenutak strasti se još više očituje u ciklusu *Saloma*, inspiriranim novozavjetnom fatalnom plesačicom koja od svog oca Heroda traži glavu Ivana Krstitelja. Popović se u ovom ciklusu služio interpretacijom Oscara Wilda prema kojoj je Saloma zaljubljena u Ivana Krstitelja. Ivan Krstitelj odbija Salomu te mu se ona osvećuje. „Salomin *eros* se naslađuje smrću“ (Biškupić, 2018, 365). Samim time, Popović proučava Salomin ples kao mračno prožimanje žudnje i osvete koje sadrži osjećaje neostvarenih strasti. Popović interpretira ples kao svojevrsnu metamorfozu tijela. „Prije nego što je krvnikov mač zasjekao prorokov asketski vrat, Salomino je zamamno tijelo postalo neumoljiva oštrica što osvetničkim pokretima *erosa* smrtno kažnjava žrtvu“ (Ibid). Saloma se zadovoljava činom osvete, te se njezino zavodljivo toplo tijelo spaja s hladnom odsječenom glavom Ivana Krstitelja. Popović je koristio jednaku tehniku kao kod ciklusa o Juditi – oslikavanje fotografija akrilikom. Također koristi suvremenu muziku koja će reprezentirati modernu fatalnu Salomu, pjevačicu Severinu Vučković. Godine 2010. u sklopu otvorenja izložbe *Saloma* u Muzeju Mimara, Severina je izvela performans *Ples bez velova* u kojem je prikazala pobjedu i poraz biblijske princeze. Odjevena u zlatnu haljinu izraelske modne kreatorice Mikal Negrin, Severina je koračala ispred Muzeja Mimara uz uznemirujuću i mističnu skladbu György Ligetia *Rekvijem*. Popović posebno naglašava kako performans, osim odabira glazbe i općih uputa o karakteru, nije bio uvježban, te je Severina ponesena jezivom atmosferom reagirala spontano i zaista uvjerljivo. „Te noći pred Muzejom Mimara, pred mnogobrojnom publikom kao da se nakratko dogodilo prožimanje

biblijskoga i sadašnjeg vremena“ (Biškupić, 2018, 373). Pet godina kasnije, Popović je napravio još jedan performans, ovoga puta u svojem domu na Šalati. Performans je izveden u sklopu dokumentarnog filma o Popovićevu radu redatelja Danila Marunovića *Preludij za snajper*. Severina je ponovno bila protagonistica performansa, previjena na klaviru crne politure zajedno sa srebrnim pladnjem glave Ivana Krstitelja. Ona je šaptala rečenicu Wildeove *Salome*: „Ja ljubim tvoja mrtva usta Ivane, ja ljubim...“ (Ibid). Klavir je ovdje bio moderni element glazbe s Herodotove raskošne zabave, ali i kao crni odar na kojemu počivaju Salomin poraženi *eros* i *thanatos* odrubljene glave Ivana Krstitelja (Biškupić, 2018, 373). „Brutalnost prizora u ciklusu o Salomi pretvara se u neku mističnu ceremoniju u kojoj se požuda sjedinjuje sa smrću senzualnošću i elegancijom *erosa*“ (Biškupić, 2018, 365).

Slika 9. Dimitrije Popović, *Saloma*,
kolor print, akrilik, olovka u boji, 2010.
(Biškupić, 2018, 379).

Slika 10. Kadrovi iz filma *Preludij za snajper* (Performans *Saloma*), 2015. i Dimitrije Popović, *Ples bezvelova*, performans, Muzej Mimara, Zagreb, 2010. (Biškupić, 2018, 372–373).

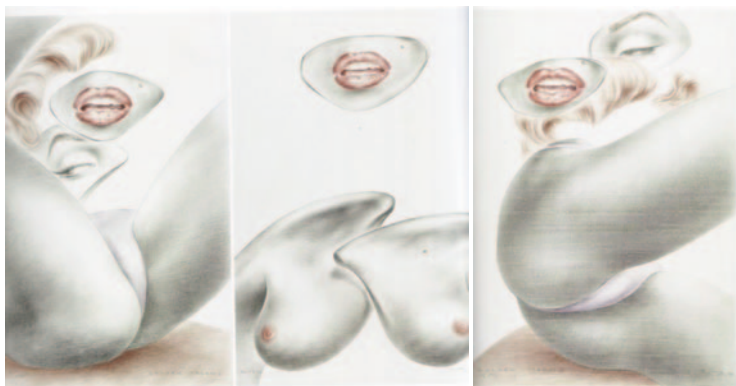
Analiza dihotomije *erosa* i *thanatosa* u Popovićevom umjetničkom radu zahtijeva i spomen tragično preminule zanosne zvižde Marilyn Monroe. Prema Dimitriju, ona je upravo moderno otjelovljenje ovog dualizma. „Međutim, na onoj unutrašnjoj crti kontinuiteta koja *logički* spaja sve moje tematske cjeline, a u čijem se karakteru ogledaju podjednako erotizam i smrt, lijepo i ružno, sklad i ekspresija, cjelina i rasap, Marilyn Monroe pojavljuje se kao tipičan model“ (Biškupić, 2018, 287). Popović posebno ističe tri elementa na kojima je temeljio svoju ekspresiju ove tragične dive: smrt, erotizam i ljepota (Ibid). Kao savršena

Slika 11.

Dimitrije Popović, *M. M.*,
 olovka u boji, 1990.
 (Biškupić, 2018, 289).

muza pop-arta, Marilyn reprezentira imperativ potrošačkog i utilitarnog društva. No, Popović stavlja naglasak na mračnu stranu njezine sudbine. Njezina ljepota je tragična, prepuna boli i iskorištavanja. Popović se igra s deformacijama njenog lica ukazujući na bolne trenutke njezinog života (slika 11). Erotizam koji ona predstavlja je direktan, pristupačan svakome i nimalo privatn. Popović promatra njeno lice spuštenih kapaka i otvorenih usana kao direktan izraz požude, ali i izdisaja smrti. Triptih *Golden dreams* (slika 12), predstavlja njezine početke kada je pozirala gola, još kao mlada djevojka s optimističnom percepcijom svijeta, no s druge strane i naglašenu erotičnost njene karijere koja je završila veoma tragično, poništavajući optimizam iz mladosti.

Slika 12. Dimitrije Popović, triptih *Golden dreams*,
olovka u boji, 1990.

(Biškupić, 2018, 290–291).

Popovićeva gotovo šezdesetogodišnja karijera krije još brojne cikluse koji potvrđuju međudjelatnost *erosa* i *thanatosa*, ali ih u ovom radu, koji predstavlja samo kratki pregled, nije moguće u cjelosti prikazati. Zato su u dogovoru s umjetnikom izabrani samo određeni segmentinjegova stvaralaštva koji najbolje opisuju temu i cilj ovoga rada.

Smrt kao kralježnica umjetnosti Dimitrija Popovića

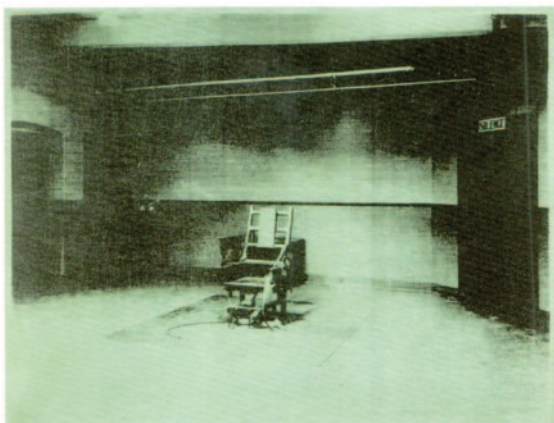
U djetinjstvu je Popovića duboko fascinirala lubanja zbog svojeg specifičnog oblika, no i zbog osjećaja straha i privlačnosti koje je izazvala u njemu. „Najčešće sam ih crtao na kartonskim podlogama s kojih sam ih poslije završenog minucioznog rada izrezivao. Zabavljaosam se strašeći djecu tim mrtvačkim licima. Izrezanu lubanju s kartonske podloge polagao sam i lijepio na vunu izvađenu iz nekog starog madraca koja je zamjenjivala raščupanu kosu. Zatim bih to *mrtvačko lice* pažljivo stavio u kapuljaču neke stare vjetrovke i sve položio na uzglavljekreveta u mojoj spavaćoj sobi. Neke bi djevojčice kada bih ih ostavio

same s *mrtvacem* i zaključao ih, briznule u plač“ (Popović, 2018, 61).

Smrt je, dakle značajna i dominantna tema Popovićeve umjetnosti. Godine 2001. Popović piše knjigu *Smrt u slikarstvu*, svojevrsni osobni pregled slika iz povijesti umjetnosti koje su ga potaknule na razmišljanje, te svakako ostavile trag na njegovo stvaralaštvo. Cilj njegova literarnog rada jest dokazati da je smrt prisutna u umjetnosti od samih njenih početaka. To potvrđuje analizom likovnih djela od renesanse do posljednjih godina dvadesetoga stoljeća. Pomoću odabranih djela Popović ističe različite prikaze smrti, od radova koji prikazuju doslovnu ilustraciju smrti u obliku ljudskog leša, poput Rembrandtova *Sata anatomije dr. Tulpa* (slika 13), no i metafizičke smrti, poput *Električna stolica* Andyja Warhola (slika 14). Smrt se kod Warhola ipak da naslutiti, iako čovjekove figure nema na vidiku. Dakle, izričaj smrti ne mora uvijek biti direktan. Čovjekov strah od smrti kroz povijest dobiva sasvim nove dimenzije. Popović se ovdje referira na razvoj znanosti, posebice atomske fizike dvadesetog stoljeća koja je čovjeku otkrila mogućnost sveopćeg uništenja čovječanstva.

Slika 13. Rembrandt van Rijn, *Sat anatomije dr. Tulpa*, ulje na platnu, 1632. (Popović, 2001, 30).

Slika 14. Andy Warhol, *Električna stolica*, sitotisak i akrilna boja na platnu, 1964. (Popović, 2001, 153).

Knjigom *Likovni zapisi u doba korone* Popović daje svoj komentar na pandemiju SARS- CoV-2 virusa koja 2020. godine u potpunosti utišala svijet. Strah, paranoja, samoća i otuđenje preplavili su čovjekove misli sve do 2023. godine. Takva su stanja uvijek bila velika inspiracija umjetnicima općenito. Popović je odlučio dokumentirati svoje misli kroz ciklus likovnih eseja koji pokazuju umjetnikov pogled na navedenu problematiku. Pomoću raznih poznatih umjetničkih djela, Popović opisuje osjećaje praznine, pustoši, te ljubavi za vrijeme pandemije. No, najveći fokus eseja jest smrt. Smrt je tada bila doista svakodnevna tema, ljudi su bili opsjednuti dnevnim brojkama preminulih. U eseju „Vječna zagonetka Dürerove imaginacije“, Popović se fokusira na opterećenje čovjekove psihe. Melankolija je, prema Dimitriju, stanje koje je dominiralo pandemijom. On koristi gravuru *Melankolija I*, Albrechta Dürera kako bi analizirao povijest ovog stanja. Spominje mislioce od Hipokrata, Aristotela, Platona do Agrippe i Ficina. No, najveći fokus stavlja na Dürerova suvremenika, njemačkog liječnika, filozofa i alkemičara, Heinricha Corneliusa Agrippu von Nettesheima (Popović,

Slika 15. Dimitrije Popović, *Koronino čedo*, performans, KBC Dubrava, Zagreb, 2021.
(izvor: <https://eadu.kbd.hr/?p=13764>)
Pristupljeno 1. srpnja 2024.

2021, 46). Naime, Popović tvrdi da je najveći utjecaj na Dürerovu *Melankoliju I* bio upravo Agrippa, te njegovo opsežno trosveščano djelo *De occulta philosophia libri tres* gdje spominje učenje o saturnovskoj melankoliji, o kojoj je također raspravljao talijanski liječnik i filozof Marsilio Ficino. Popović dalje pomno analizira ovu mističnu gravuru, pa ističe kako je melankolija bila jedini „normalan“ čovjekov odgovor u pandemijskom svijetu (Popović, 2021, 45–49). On se ponovno dotiče Dürera u eseju „Apokalipsa koja je probudila Dürerov gotski gen“, u kojem pažljivo sagledava grafiku *Četiri jahača apokalipse*. Ovdje također opisuje osjećaj apokalipse koji je vladao tijekom pandemije. „Osjećaj straha i malodušnosti širi se poput virusa koji ga je prouzročio. Čovjek je u takvim situacijama ugrožene egzistencije sklon fatalističkim mislima“ (Popović, 2021, 93). Osjećaji koje on prikazuje već više od pola stoljeća postaju realnost za svaku osobu na svijetu. Promocija ove zbirke eseja nije mogla proći bez performansa. Performans *Koronino čedo* izveden je u listopadu 2021. godine u predvorju KBC-a Dubrava.

Pandemija koronavirusa poslužila je Dimitriju kao snažan motiv i poticaj za umjetnost koja je zahvaćala okrutnu realnost. Njegovu opsjednutost smrću dijelili su svi, no za Dimitrija, smrt je bila tema koja se protezala kroz čitav njegov život, još mnogo prije pandemije SARS- CoV-2 virusa. Tu opsesiju je još više potvrdio Cioran, čija će filozofija oblikovati Popovićevu umjetnost koju poznajemo danas.

Filozofski aspekt umjetnosti Dimitrija Popovića

U svojim literarnim radovima Popović se često poziva na razne filozofe i mislioce, od Platona, preko Dostojevskog, Nietzschea pa sve do Ciorana. No, Cioran je zasigurno ostavio najveći trag na Dimitrija. Elementi Cioranove filozofije jasno su vidljivi u Popovićevim radovima koji su gotovo sudbinski stvoreni da prate tijek misli mračnog davitelja.

Popović svoje upoznavanje s Cioranovom filozofijom dokumentira u zbirci esaja *Labirinti sjećanja* iz 2018. godine. Popovićeva veza s Cioranom započinje u jesen 1971. godine kada je upisao studij slikarstva na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Naime, pri odlasku u jednu zagrebačku knjižaru, koja je tada bila zatvorena, Popović je stao proučavati njen izlog. Uočio je knjigu *Kratak pregled raspadanja* Emila Ciorana, te ju je sljedećeg jutra odlučio kupiti. Proučavao je Cioranovu crno-bijelu sliku na unutrašnjim stranicama knjige, te ga je njegov portret jako zaintrigirao (Popović, 2018, 12). „Zbog loše kvalitete, tiskarskim jezikom kazano, zbog *zalivene* crne boje, tamo na profilu gdje se trebalo vidjeti piščevo oko, taj se dio lica doimao kao mračna šupljina što vodi u Cioranovu lubanju“ (Ibid). Već sami naslovi poglavlja spomenuta Cioranova djela, poput „Na groblju definicija“, „Filozofija i prostitucija“,

„Putokazi mržnje“, „Otpadnik“, „Varijacije smrti“, „Izvori samouništenja“, „Čovjek bez kože“, „U slavu ludila“, „Žena i

apsolut“ te „Prizivanje nesanice“ posebno su zaintrigirali Dimitrija i bio je siguran da će ova knjiga ovjekovječiti njegove studentske dane (Popović, 2018, 13). „Kao dvadesetogodišnjak s izrazitim afinitetom za nadrealno, za slikare i pisce takozvanih mračnih stvaralačkih poetika, sklon provokacijama i ekscesima, svemu onom što priliči nevinoj oholosti i aroganciji mladosti, već sam nakon nekoliko pročitanih stranica bio očaran *Kratkim pregledom raspadanja*.“ (Popović, 2018, 15). Ono što je zaokupilo Dimitrija pri čitanju Ciorana jest pesimistička poetičnost njegovih filozofskih formulacija te afirmacija samoubojstva. Naime, Popović je u djetinjstvu svjedočio samoubojstvu susjeda koji si je pucao pištoljem u glavu, no to nije sve. U stanu Popovićevih studentskih dana na zagrebačkom Trnskom nalazila se zapečaćena soba u kojoj se dogodilo samoubojstvo. Atmosfera pri čitanju Ciorana, pod takvih okolnostima, činila je Dimitrija pomalo uznemirenim, no upravo mu je Cioran pomogao da prihvati takvu tragičnu situaciju te da se „pomiri“ s duhom samoubojice koji se ubio u njegovu stanu (Popović, 2018, 14). „Razmišljanja o smrti ionako su bila svakodnevni dio života u umjetničko-filozofskom smislu. Misao o samoubojstvu me nikada nije privlačila na način da bih, možda, jednoga dana mogao razriješiti svoju sudbinu lišavajući sam sebe života. Samoubojstvo sam smatrao slabom, najslabijom, stranom čovjekove volje. Ionako se život ubija življenjem“ (Popović, 2018, 20). S obzirom na to da je i sam Popović bio pod utjecajem Dostojevskog i Nietzschea, kroz učenja o volji i nadčovjeku, bilo je čisto prirodno da ga Cioran u potpunosti impresionira svojom negacijom svijeta.

Popović svojim motivima uistinu prenosi Cioranova filozofska učenja. Njegovi prikazi čovjeka i ljudske figure uvijek podsjećaju promatrača na njegovu smrtnost i propadanje, čime otjelovljuje Cioranovu tezu da je čovjek rođen samo kako bi umro. Stvaralaštvo Dimitrija Popovića uvijek čini iskorak kao

duboko istraživanje čovjekove psihe i egzistencije. Osjećaji patnje, mržnje i beznađa prate njegov umjetnički opus jednako kao što su pratili Cioranov filozofski rad. Popovićev pogled na svijet, neovisno o tome je li je riječ o suvremenim ili klasičnim temama, u svojoj je osnovi mračan. Uzmimo za primjer njegov prikaz ženskoga tijela. Žensko tijelo, koje se uobičajeno uzima kao uzor idealne ljepote i savršenosti, kod Dimitrija dobiva sasvim drugu konotaciju. Žena nije samo objekt ljepote, ona je za njega nešto puno dublje: majka, ratnica, svetica, bludnica, junakinja. Njezino tijelo nije uvijek savršeno, ono je sklono propadanju, ožiljcima i deformacijama. Za razliku od brojnih prikaza ženske ljepote u povijesti umjetnosti, Popović u svojim prikazima ljudskih tijela stavlja naglasak na propadanje, raspadanje, naposljetku i umiranje. A u tome i leži temeljna poruka Cioranove filozofije.

Slika 16. Gustave Coubert, *Žena u valovima*,
ulje na platnu, 1868.

(izvor: <https://jstor.org/stable/community.18412919>) i

Dimitrije Popović, *Judita*,
suha igla, 1983.

(Biškupić, 2018, 119).

Već je bilo govora o Popovićevom ciklusu *Judita* iz osamdesetih godina prošloga stoljeća. Upravo je taj ciklus direktno povezao Ciorana i Dimitrija. Naime, navedeni ciklus objavljen je u istoimenoj monografiji 1986. godine u kojoj je tekst napisao poznati pjesnik i likovni kritičar Tonko Maroević. Spomenutu monografiju Popović poklanja prijateljici novinarki i publicistici Branki Bogavac Le Comte. Bogavac je slučajno srela Ciorana na jednom predavanju na Sorbonni te mu je u razgovoru naglasila kako ga mnogi jugoslavenski intelektualci i umjetnici rado čitaju, istaknuvši također da ga je sam Popović citirao u svojim intervjuima. Zatim mu je pokazala navedenu monografiju koja je Ciorana toliko impresionirala da je izrazio želju da upozna samog umjetnika. Popović dolazi u Pariz 1989. godine sa suprugom Jagodom i sinom Petrom, te dva mjeseca ostaje u rezidenciji za umjetnike Cité internationale des arts. U međuvremenu sreće Branku Bogavac i dogovara susret s Cioranom (Popović, 2018, 30). „Četvrtak u pet sati poslije podne u Cioranovoj mansardi u ulici Odeon 21“ (Popović, 2018, 31). Popović je bio vrlo uzbuđen zbog susreta s filozofom koji je obilježio njegova mladenačka promišljanja, posebno zbog činjenice da je do Ciorana bilo gotovo nemoguće doći. Prema Dimitriju, Cioran je zatočenik vlastite slobode, nevjernik koji ne može bez vjere, te nihilist koji se nadahnjuje životom. S obzirom na prvotni Popovićev dojam Cioran kao strogog i pomalo uznemirujućeg filozofa, njegova se slika o mračnom filozofu u potpunosti promijenila od trenutka njihova upoznavanja (Popović, 2018, 33). „Vrata potkrovlja otvorio je simpatičan stari gospodin sitne građe, hitrih pokreta, ljubazno se pozdravivši s nama. Smješkajući se, upozorio nas je niski štok ulaznih vrata tapnuvši se rukom po glavi. *Attention*. (...) Činilo mi se da duboko ispod vedrine pogleda pri-tajeno drijema melankolija“ (Popović, 2018, 34). Ono mračno lice s korica knjiga je nestalo. Cioran je proveo Branku Bogavac i Dimitrija kroz zidove knjiga, časopisa i kataloga sve do dnevne

sobe te ih je ponudio šljivovicom crnogorske kućepaziteljice. Cioran je s njima dijelio sjećanja iz djetinjstva i mladosti koja su utjecala na razvoj njegove filozofije. Popović je tom prilikom francuskom filozofu poklonio spomenutu monografiju *Judita*. Prelistavajući monografiju o Juditi, Cioran se prisjetio kako je kao dijete živio blizu groblja gdje se često igrao s ljudskim lubanjama kao s nogometnom loptom. I sam Popović pripovijedao je kako je kao đak često bježao iz škole naobliznje groblje na kojem se osjećao najsigurnije (Popović, 2018, 58).

No, jedan od zasigurno najzanimljivijih trenutaka tijekom razgovora zbio se u trenutku kada je Cioranu zazvonio telefon. Naime, s vremena na vrijeme, no uvijek u isti sat poslijepodne, Ciorana je nazivao jedan mladić koji je svaki put tražio njegovo dopuštenje za samoubojstvo o kojem je razmišljao. Cioran bi ga svaki put pažljivo saslušao, te na kraju odbio dati ikakvo dopuštenje bez prethodne psihijatrijske dozvole, znajući da ju neće dobiti. Iako bi odgovarao mladića od samoubojstva, svejedno mu je naglasio kako se on kao filozof i dalje u potpunosti slaže s odlukom o samoubojstvu kao neophodnom činu (Popović, 2018, 43).

Cioran im se također povjerio i o svom poznatom problemu s nedostatkom sna.

„Govorio je kako je u tim besanim noćima, beskonačno dugim, šetajući kao duh, najviše razmišljao i kako je u tim mučnim stanjima permanentne budnosti dolazio do mnogih spoznaja. Smatrao je nesanicu najvećim iskustvom koje se može doživjeti u životu“ (Popović, 2018, 41). Svaka pomisao na odgovornost činila bi ga bolesnim, osjećao je beskorisnost svakog truda.

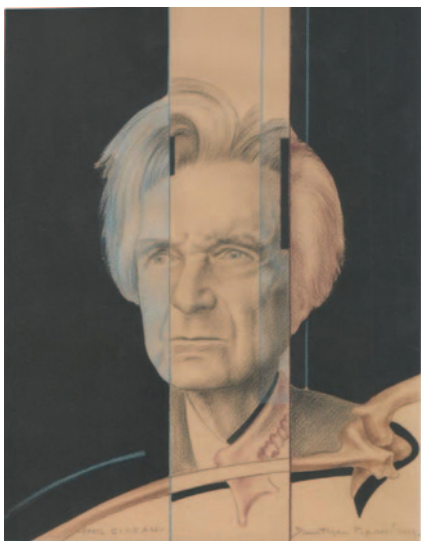
Popović je proučavao njegovo lice obojeno melankolijom osobe koja je intelektualno superiorna i duhovno zrela zbog općinjenosti razočarenja svijetom.

Prilikom tog susreta, Cioran je dao pravo Dimitriju da izradi grafičku mapu njegovih eseja o piscima koje je posebno cijenio

pod naslovom *Kratak pregled obožavanja*. No, nažalost, zbog političke situacije u Jugoslaviji, nakon 1989. godine suradnja je ostala neostvarena, a Cioran je u međuvremenu i preminuo (Popović, 2018, 72). Ratne okolnosti prekinule su prijateljstvo i buduću suradnju, ali Popović krajem ljeta 1989. u Budvi sreće Branku Bogavac koju je zamolio da Cioranu proslijedi originalnu grafiku iz njegovog ciklusa *Omaggio a Dante* inspiriranom paklom. Prema svjedočanstvu Branke Bogavac, Popovićeva spomenuta grafika pronašla je svoje mjesto na zidu Cioranova stana (Popović, 2018, 74). „Bilo mi je neobično drago što je Cioran držao na zidu moju grafiku koja je nastala među prvim radovima, od kojih se desetak godina kasnije, zaokružio tematski ciklus inspiriran i posvećen djelu talijanskog pjesnika. Ta je kompozicija predstavljala suvremenu interpretaciju Danteova *Pakla*, što je u osnovi odgovaralo Cioranovu viđenju, odnosno tumačenju ovoga djela“ (Ibid).

Slika 17. Dimitrije Popović i Branka Bogavac Le Comte kod Emila Ciorana, Pariz, 1989.
(Popović, 2018, 37).

Slika 18.

Dimitrije Popović,
Emil Cioran,
olovka u boji, tempera,
2014.
(Biškupić, 2018, 483).

Moguće je, dakle zaključiti kako je Cioranova filozofija izvršila velik utjecaj na Popovićevo stvaralaštvo. I to ne samo po pitanju smrti, već i mržnje. Godine 2022. Popović piše djelo *Slikarstvo i mržnja: od Leonardove Meduze do dadaističke Mona Lise* u kojem daje pregled slikarskih djela u kojima je mržnja inspirativno izvoriste umjetnika. Pitanje koje Popović ovdje postavlja jest zašto su mračne i tragične teme posebno inspirirajuće u kontekstu umjetničkog izričaja, ali i zašto su umjetnička djela takvih motiva zanimljivija nego ona optimistična i vedra koja slave klasičan oblik ljepote. U takvim umjetničkim djelima nerijetko se prepoznaje i motiv strasti. „[S]trast i porok unose živost u djelo koje se stvara, u djelo koje se bazira na tematu u kojem osjećaj mržnje proizvodi razne oblike negativnih stanja koje umjetnik, ovisno o svome stvaralačkom temperamentu i kreativnom senzibilitetu, transponira u svoje djelo“ (Popović, 2022, 10). Popović ovdje detaljno analizira razna umjetnička djela od *Meduze* Michelangela Merisi i Caravaggia do Duchampove *Mona Lise*.

Popovićeva djela otvaraju mnoga pitanja koja zadiru u područje ljudske psihe i egzistencije. Njegov umjetnički izričaj razgolićuje čovjekovo ponašanje, nerijetko dovodeći u fokus ružne, odbojne i groteskne trenutke života u kojima nastoji uočiti elemente lijepog. Za Ciorana znamo da je cijenio Popovićevu umjetnost, no bi li Schopenhauer i Nietzsche dijelili takvo mišljenje? S obzirom na Nietzscheovo shvaćanje umjetnosti i kreativnosti, moguće je zaključiti da bi zasigurno cijenio umjetnost Dimitrija Popovića upravo zbog elemenata dionizijskog i apolonskog, mahnitosti i jasnoće koji u njegovim djelima postižu ravnotežu. Što se tiče Schopenhauera, moguće je diskutirati o pitanju kako bi njemački filozof definirao umjetnost Dimitrija Popovića – kao umjetnost talenta ili kao umjetnost genija. On je zaista došao u svoje vrijeme, publika ga cijeni, te uživa odobrenje svojih suvremenika no, s druge strane, on također posjeduje i osobine genija poput hiperfiksacije, te mašte pomoću koje stvara nezamisliva djela koja ne pripadaju samo njemu već cijelom čovječanstvu. Popović se evidentno slaže s Cioranovim pogledom na smrt, no on također pozdravlja Schopenhauerov pogled na smrt koji se sastoji u njezinu razgolićenju i približavanju čovjeku. Popovićevi radovi direktno suočavaju promatrača s nelagodnim vječnim pitanjem, što bi Schopenhauer svakako cijenio. Nietzsche bi odgovarao Dimitriju po pitanju orgijastičkog zanosa *erosa* koji je prisutan gotovo u svim njegovim ciklusima. Cioranov odnos s *erosom* je pak teže rastumačiti. Dok su Nietzsche i Schopenhauer poprilično direktni po tom pitanju, Cioran se ovdje čini pomalo izguubljen. Iako u nekolicini svojih aforizama vrlo jasno spaja *eros* i *thanatos*, teško je zaključiti radi li se o provokaciji i izrugivanju ili je doista ozbiljan. No, ono što se vrlo jasno može zaključiti jest da je Popović snažno filozofski orijentiran umjetnik koji svojim djelima izaziva promatrača na duboku refleksiju.

Razgovor s Dimitrijem Popovićem

S obzirom na to da je Popović, iako je već ušao u osmo desetljeće života, i dalje vrlo aktivan, razgovor s njim je neizbježan dio ovoga rada. Razgovor je proveden sredinom srpnja 2024. godine putem elektroničke pošte jer Popović ljetu provodi u svom rodnom kraju u Crnoj Gori.

Autorica: Schopenhauer ljudsku volju promatra kao neumornu silu koja navodi čovjeka na postizanje tek kratkoročne sreće, što rezultira dugoročnom patnjom, dok je za Nietzschea volja ipak pozitivnije prihvaćena u smislu volje za život, moći koja pokreće čovjekovu moralnu vrijednost. Na koji način Vi promatrate ljudsku volju u smislu čovjekove egzistencije?

Dimitrije Popović: „Egzistencija je širok i kompliciran pojam naročito kad je sagledavamo u kontekstu filozofije i umjetnosti, dakle, u okviru dvije važne discipline koje se bave svaka na svoj način, smislom čovjekovog postojanja. Dakle, šopenhauerovski kazano ‘svijet kao volja i predstava’ stoje u uzajamnom odnosu. Za umjetnika svijet postaje predstava koju ima o toj i takvoj stvarnosti i koju transponira u kreaciju umjetničkog djela. Naravno, kada govorimo o Schopenhaueru treba imati na umu i Kanta, odnosno njegovu ‘stvar po sebi’ koja je uvijek diskutabilna. Jer, kako mi možemo, s obzirom na našu subjektivnost, biti sigurni da stvar postoji po sebi. To je bila i Schopenhauerova dilema. Po umjetniku stvar postoji na način na koji je doživljava i promišlja. U tom doživljavanju i promišljanju stvarnosti javlja se volja kao bitni pokretač bića. Volja nosi ambivalentnost zato što u snazi i volji za napretkom, za znanjem i saznanjem, paradoksalno kazano čovjek, dosežući sve više i suptilnije stupnjeve spoznaje o sebi i svijetu postaje nesretan, frustriran, da ne kažem tragičan, jer nema kraja tom putu spoznaje. Stoga nužno postaje

nesretan. Ljudi jesu u osnovi nezadovoljni životom. Zato je za filozofa umjetnost izvjesno pribježište. Pošto poglavito govorim kao umjetnik moram naglasiti da ono što prethodi volji jest potreba, nagon za stvaranjem, želja da se na umjetnički način izrazi nešto što je predmet umjetnikovog zanimanja, da ne kažem opsesije. Tu smo već u zoni Freudovih učenja, ali stvaralaštvo kao izraz u svakom slučaju računa na volju koja je, da se tako izrazim, vanjski element ključan za otjelotvorenje ili odjelotvorenje neke zamisli ili ideje.“

A: Schopenhauer i Cioran ističu slikare nizozemskog zlatnog doba u kojima nalaze svojevrsnu utjehu (Jacoba van Ruisdaela, Aerta van der Neera, Vermeera van Delfta). Zašto, prema Vašem mišljenju, oba filozofa pronalaze utjehu u nizozemskim pejzažima?

DP: Premda su generalno i Schopenhauer i Cioran percipirani kao mračni, cinični mislioci, u suštini su bili okrenuti životu i sav njihov pesimizam jest ustvari pokušaj davanja smisla postojanju. Dok smo ispunjeni voljom, kako bi rekao Schopenhauer, ne bismo trebali da brinemo o egzistenciji. Život je ono što nam je dato. Takav je kakav postoji. Cioran je, po vlastitom kazivanju, gotovo cijelu Francusku obišao na biciklu uživajući u pejzažima, u raznim ambijentima prirode. Vjerojatno su ova dva filozofa posebno bila sklona nizozemskim majstorima zbog iluzije o skladnom svijetu kakav daje kompozicije slika, harmonija koja vladaprizzorom bez obzira da li pokazuje tamni oblak nad Delftom ili uznemireno nebo nizozemskog krajolika. Vidjeli su u tim slikama spokoj i mir toliko potreban čovjeku. Onda i danas. Možda su također u takvim slikama nalazili onaj neophodni ekvilibrij u odnosu na shvaćanje surove stvarnosti što je odraženo u njihovoj filozofiji pa su im mirni tonovi Vermeera van Delfta bliži od one Michelangelove *Terribilita*.

A: Djela koja ne prikazuju golotinju kao idealnu ljepotu, već samo kao nisku senzualnost, Schopenhauer snažno osuđuje te optužuje kako takva djela nisu umjetnička. S obzirom na to dasu golotinja i erotizam vrlo česti motivi Vaše umjetnosti, što mislite o Schopenhauerovoj izjavi?

DP: Premda se bavio estetikom, ovakvi Schopenhauerovi stavovi su diskutabilni. Mora se imati na umu da je veliki filozof imao problematičan odnos, kao što je poznato, sa svojom majkom i također sa ženama. Često se kvalificira i kao ženomrzac. Ali to su više pitanja za delikatni posaopsihoanalize, a što nije za potcjenjivanje. Pitanje je što je idealna ljepota. Ima više ideala ljepote. Ono što je bila ljepota za renesansu nije za manirizam ili barok, za neoklasicizam iza romantizam itd. Međutim, čim je nago tijelo u pitanju, dakle golotinja, bez obzira naideal, imanentan mu je *eros*, ono, nago tijelo, mora imati senzualnost, pa makar to bila i „niska senzualnost“. U takvim stavovima se pokazuje filozofovo nerazumijevanje suštine umjetničkog izraza. Što bi Schopenhauer rekao da vidi danas njemačke ekspresioniste, od fašističke ideologije proskribirane „degenerirane umjetnike“? U tim djelima ne bi našao ni stupanj niske senzualnosti.

A: Vaša sklonost Cioranu je jasna, no u svojim literarnim radovima često spominjete Nietzschea. Što Vas konkretno privlači u njegovoj misli?

DP: Dostojevski i Nietzsche su bili omiljeni Cioranovi autori. Kod njemačkog filozofa me posebno privlačilo ono što se najčešće krivo tumači ili pogrešno interpretira, a odnosi se na volju za moć. On ju je vidio i afirmirao u isključivo pozitivnom smislu kao snagu za čovjekov život. Zna se da je Nietzscheova sestra sklona nacionalsocijalistima predala nacistima njegove spise koji su činili djelo *Volja za moć*. Nacisti su filozofove misli preokrenuli u svrhu poznate rasističke teorije. Ali moć koja

čovjeka drži i podstiče da ide naprijed usprkos porazima i nesreći da prihvati ono čuveno, *amor fati*, ljubav prema sudbini, bio je filozof pokretač. Volja za moć je volja za život kako je sam Nietzsche govorio. Ako je pisao o strogosti to je bila strogost prema sebi, prema svom biću koje je usmjereno za nova saznanja koja znaju donijeti patnju. Ali patnja ga treba jačati, poraz ga treba uzdizati, kad je najslabiji, čovjek mora biti najjači. Čovjek ne smije pokleknuti pred nevoljama koje gasnađu. Tražio je da čovjek prevladava samog sebe u smislu kontrole emocija i strasti, da obuzda sirovu prirodnost svoga bića, da se dovede u stanje ravnoteže što nije lako ostvarivo.

Težio je plemstvu duha. O njegovoj čuvenoj sintagmi „Smrt Boga“ riječ je o čovjeku koji je napustio Boga, koji ga je ubio u sebi. Tu opet nalazimo uticaj Dostojevskog, o ideji o čovjekobogu. Nietzsche je pisao briljantnim stilom, često u aforističkoj formi što je odlika i Cioranovog načina izražavanja. Imao je imao istančan poetski senzibilitet.

A: Treba li, prema Vama, postojati ravnoteža između dionizijskog i apolonskog u umjetnosti?

DP: Ta podjela ustvari pokazuje da se umjetnost zasniva na tim suprotnostima. Jer ono što je unekoj temi vehementno, razulareno, divlje, strastveno, u umjetničkoj formi mora biti skladno artikulirano. Umjetničko djelo se temelji na harmoniji.

A: Često spominjete svoju sklonost aroganciji i provokaciji u mladosti. Mislite li da su ta dva elementa prisutna u filozofiji Emila Ciorana?

DP: Ovisi kako se gleda, odnosno tumači. Na primjer, afirmirati čin samoubojstva može biti prezrenje prema životu i arogancija onoga koji prezirući život sebe može lišiti postojanja kad god to poželi. To je ekstremni oblik samosvijesti. U ovakvim se

problemima koji se tiču slobodne volje Cioran nadovezuje na Dostojevskog, konkretno mislim na lik Kirilova iz romana *Bjesovi*. Arogancija u stanovitom može biti u službi umjetničkog ili filozofskog izraza. Umjetnik je kao i filozof biće izazova. Oni prihvaćaju stvarnost, ali joj se i suprotstavljaju. Opasno je prihvaćati filozofove misli bukvalno ili razumijevati tekst doslovno. Kad je jedna novinarka pitala Ciorana zašto se on sam ne ubije kad toliko zagovara samoubojstvo i na taj način pokaže svoju dosljednost, filozof je odgovorio: „Bez ideje o samoubojstvu davno bih se ubio.“

A: Sva tri filozofa, dakle Schopenhauer, Nietzsche i Cioran izdvajaju glazbu kao najvišu među svim umjetnostima. Budući da i Vi često koristite glazbu u svojim performansima, možete li objasniti u čemu se sastoji moć glazbe koja je uspjela zavesti ova tri filozofa melankoličnog raspoloženja do razine veličanja?

DP: Mislim da je moć glazbe u njenom apstraktnom, nedokučivom biću, premda je neki misliocikao Moris Merlo Ponti smatraju nižom umjetnosti od one vizualne. Treba napomenuti i ono što se malo zna, da je Nietzsche imao glazbene ambicije i da je sam stvarao neke kompozicije koje su ocijenjene kao neuspjele, što ga je obeshrabilo da dalje komponira. Također znamo njegov odnos prema Wagneru od adoracije do negacije. Veličanje Bizetove *Carmen*. Vjerojatno su navedeni filozofi glazbu osjećali ili doživljavali je na način da glazba nadilazi život, da je izvan onih sustava kojima se povinuje život, da je izraz koji je možda najbliži pojmu slobode. U knjizi *Suze i sveci* Cioran je zaneseno pisao o Mozartu.

A: Prema mojem mišljenju, postoje mnogi elementi Cioranove filozofije u Vašim umjetničkim djelima. Slažete li se s tom tvrdnjom?

DP: U pravu si, tim prije ako se uzme činjenica da su neki autori kao Lautreamont, Dostojevski, Nietzsche i posebno sveta Tereza iz Avile bili predmet mog zanimanja u likovnom i literarnom smislu, a znamo da su navedeni autori bili važni za formiranje Cioranove filozofsko-poetske misli. Kad sam 1989. godine s Brankom Bogavac bio u Cioranovoj čuvenoj pariškoj mansardi u kojoj je stanovao, u jednom je momentu prelistavajući moju monografiju ciklusa „Judita“ filozof kazao kako bi moju umjetnost najbolje mogla razumjeti Rusija Dostojevskog i Španjolska svete Tereze Avilske. Zanimljiva misao koja uključuje fenomene kao što susakralnost i misticizam. Žao mi je da se zbog spleta okolnosti (početak rata u bivšoj Jugoslaviji i filozofovo loše zdravstveno stanje), nije ostvarila zamisao da se realizira jedna grafička mapa koja se trebala zvati *Kratak pregled obožavanja* koja bi sadržavala portrete pisaca i filozofa koje je preferirao Cioran i za koju bi tim povodom odabrao svoje tekstove. Trebalo je da se grafičko-filozofska mapa ostvari u suradnji izdavačkih kuća Galimar iz Pariza i Mladosti iz Zagreba.

A: U svojim književnim djelima često se referirate na Dürerovu personifikaciju melankolije. Smatrate li da je melankolija osjećaj koji opsjeda svakog umjetnika?

DP: Ne opsjeda svakog umjetnika, barem ne u onom smislu da bi melankolija imala bitan utjecaj na njegov umjetnički izraz. Matisse je slavio život, volio je radosna stanja duše. Njegova djela odišu optimizmom za razliku, na primjer od De Chiricovih ambijenata talijanskih ulica i trgova sablasne praznine. Pisao sam o Dürerovom grafičkom remek djelu *Melankolia*. Ako ovo stanje duha gledamo kao temperament, a ne kao patologiju, dakle bolest, u umjetnosti ima niz primjera gdje se melankolična stanja umjetnika pokazuju kao poticajna za kreaciju. Nije li Michelangelo zapisao: „Moja radost je melankolija“. Stanje melankolije je još Aristotel smatrao kao nešto što stimulativno

djeluje na stvaralaštvo umjetnika, na razmišljanja filozofa. Mnogi su umjetnici bili melankolici po prirodi svoga bića, sjetimo se samo osim spomenutog Michelangela, slikara manirista koji su bili podložni melankoliji kao Pontormo. Zatim tu su Goya, Munch, Modigliani, Giacometti ili Bernard Buffet... S melankoličnim osjećajem mogu se ostvariti velika umjetnička djela. Mirna snaga Michelangelovih alegorijskih skulptura kao onih u kapeli Medici u Firenci prožeta je melankolijom. Između ostalog, to je bitna karakteristika njegovog genija.

A: Znamo kada je započelo Vaše zanimanje za »thanatos«, ali kada počinje zanimanje za „eros“, te kako dolazi do povezivanja tih tema u Vašim radovima?

DP: *Eros i thanatos* su neodvojivi i u njihovoj prožetosti ogleda se zanimljivost tema kojima sam se bavio, a u kojima ova dva stanja, ili kako ih Freudova psihoanaliza tretira, kao dva nagona imaju bitnu ulogu. To su Judita, Saloma, Marija Magdalena, Kleopatra kao i moderna *femme fatale* Marilyn Monroe. U mojim najranijim radovima nastalim krajem šezdesetih godina i početkom sedamdesetih kada sam puno radio kolaže i asamblaže, elementi *erosa* i smrti su značajno naglašeni kao na primjer u asamblažima, *Osvijetljena noć* iz 1972, *Opsjednuta nevinost* 1974. ili u kolažu *Esmeralda* iz 1972. godine.

A: Požuda, smrt i ljepota – kako biste Vi povezali ova tri pojma jednom rečenicom?

DP: Sva tri pojma daju vitalnu snagu i tajnu umjetnosti.

A: U knjizi „Labirinti“ sjećanja spominjete kako ste izrađivali maske u obliku lubanje i njima plašili djevojčice, kao i situaciju iz vremena kada ste živjeli u stanu na Trnskom, gdje ste strašili djevojku s pričom o duhu čovjeka koji se ubio u Vašem stanu.

Postoje li elementi šoka u Vašoj umjetnosti u smislu želje zastrašivanja promatrača?

DP: U djetinjstvu sam namjerno želio izazvati šok kod djece, posebno su se djevojčice, moja sestra i njene prijateljice strašile od mojih horor izmišljanja. Zazirale su također od knjiga koje sam volio prelistavati kao što su anatomske atlasi. Privlačila me, ali na neki način istovremeno odbijala unutrašnja građa čovjekovog tijela, taj, da se tako izrazim, anatomske interijer s organima zahvaljujući kojima funkcioniramo. Ono što ću kasnije osvijestiti, a što sam u tim danima samo osjećao, bila je ljepota forme tih organa, njihova boja, te posebno oblici kosti, zglobova, rebra, lubanja. Sve su to savršene forme i uvijek inspirativne. Kao profesionalni umjetnik nikada nisam imao želju da nekoga šokiram svojim djelom, da izazovem ekscesu. Drugi je problem što netko od gledatelja, konzumenata umjetnosti, ono što izlažem može doživjeti kao provokaciju ili šok. Najčešće se tada radi o neznanju, o slaboj informiranosti konzumenta. Kada je, na primjer, Severina kao Saloma u mom performansu *Ples bez velova* 2010. godine usklupu izložbe ciklusa *Saloma* nosila odsječenu glavu Ivana Krstitelja na srebrnom pladnju i pokazivala je mnogobrojnoj publici pred Muzejom Mimara, neki od prisutnih su bili zbunjeni i šokirani. Smatrali su to bizarnim pretjerivanjem, blasfemijom, morbidnom provokacijom. Problem je u tome što nisu poznavali taj dio priče iz *Novog zavjeta*, niti su čitali Wildeovu dramu *Saloma* kada zanosna plesačica ljubi mrtva prorokova usta. Saloma se okrutno sveti zbog neuzvraćene ljubavi. Tim poljupcem doživljava istovremeno moć i poraz vlastitog *erosa*. Ono što želim u takozvanim „mračnim temama“ kojima se bavim, bilo da su mitske, sakralne ili svjetovne, jest da dam novi suvremeni oblik, novi izraz staroj temi, a da njena suština ostane ista. To je uvijek veliki izazov za umjetnika. Ostati u temi, a biti drugačiji od prethodnika koji su se bavili istim motivom.

A: Prema Nietzscheu, ljubav je želja za posjedovanjem, muškarac želi posjedovati ženu, a ona želi biti posjedovana. S obzirom na to da Vi uglavnom prikazujete žene kao moćna i samosvjesna bića, slažete li se s tom konstatacijom?

DP: Ljubav se zasniva na uzajamnosti partnera. To je dosta složen odnos koji u rijetkim slučajevima izdrži dugotrajnu uzajamnost, razumijevanje, poštovanje i podršku u zajedničkom življenju. Kod Nietzschea je stvar složena u smislu da je veliki mislilac koji je, kako kažeš, želio posjedovati ljubav, doživio razočarenje u svom emotivnom životu. Kad ga je, za mnoge u to doba fatalna žena Lu Salome ostavila, ne uzvrativši mu ljubav, teško je podnio taj, kako ga je doživio, poraz. Čak se nije ustručavao da ovu zanimljivu ženu jake osobnosti uvrijedi nazvavši je „majmunče“, te kazavši da je njena ženstvenost felerična jer „nema grudi“ dobra strana, ironično kazano, tog ljubavnog neuspjeha, rezultirala je vrhunskim ostvarenjem *Tako je govorio Zaratustra*. Tu se javlja ideja o nadčovjeku koja također ima korijene u Dostojevskom, u *Zapisima iz mrtvog doma*, djelu koje je Nietzsche dobro poznao. Bio je fasciniran psihičkom energijom robijaša koju opisuje Dostojevski, energijom ljudskog bića koja je u ovom slučaju negativno bila usmjerena. Te su misli posebno bile važne za mladog Nietzschea, za ideju o nadčovjeku. Inače za Nietzschea se, kao i za Schopenhauera, smatra da je u suštini mrzio žene. Uvijek se naglašava ono „ideš li kod žene, ne zaboravi bič“. To se, naravno ne treba doslovno shvaćati. Njegova smrt od sifilisa također može biti indikativna. Ali u osnovi, Nietzsche je afirmativno govorio o ženi. Smatrao je da ona ne treba težiti izjednačavanju s muškarcem i tako ostvarivati svoju moć, nego treba afirmirati ono što po prirodi ona jest, što jest njena izvorna moć, dakle žena u najsloženijem smislu te riječi, koja daje život rađanjem, koja je snažna, mudra, zavodljiva, tajanstvena, hrabra...

A: Prema Schopenhaueru i Nietzscheu, muškarcu sama priroda brani vjernost. Muškarac može oploditi koliko god žena želi u godinu dana, dok žena može donijeti na svijet samo jedno dijete godišnje. Muškarci, dakle idu protiv svoje prirode kada su vjerni samo jednoj ženi. No, zaboravljaju li oni na fatalnost i okrutnost žene (poput Judite ili Salome)?

DP: Što se tiče odnosa muškarca i žene, u slučaju ova dva velika njemačka filozofa koliko je intrigantno toliko je i nezahvalno govoriti o tome, jer su i Schopenhauer i Nietzsche specifični slučajevi. Naime, malo se zna o njihovom ljubavnom životu. S druge strane, vlada opće mišljenje da su bili mizogini. Spominjao sam kompliciran odnos Schopenhauera s njegovom majkom. Također se zna, premda je privlačio žene svojom pojavom i svojim intelektom, da je živio u nekoj vrsti celibata. Po nekoj priči je čak jednu „napasnicu“ fizički odgurnuo od sebe, te je zbog njenog pada morao do kraja života plaćati neku vrstu odštete. Nietzscheov odnos sa sestrom Elizabetom je, po onima koji su se bavili filozofovom biografijom, bio takav da se čak sumnja na njihovu incestnu vezu. Spomenuo sam ljubavni poraz s Lu Salome. Također se smatra da je Nietzsche imao „problem sa svojim tijelom“ te da je, inače bolešljiv, također živio u nekoj vrsti celibata. Međutim, zna se da je imao sifilis što se po nekim (teoretičar Nikola Milošević) smatra da je razlog u homoseksualizmu. Dakle, sve kazano treba gledati s velikom dozom opreza kada se donosi mišljenje o odnosu kakav su imali prema ženama ova dva mislioca. Očito da je kod oba filozofa postojao neku duboki kompleks, možda, kako bi rekli psihoanalitičari, nisu imali u sebi dovoljno razvijenu *animu* pa je moguće da su osjećali neku vrstu straha od žene. Kao lucidni mislioci bili su sigurno svjesni moći koju posjeduje žena i u tom smislu imali strah prema potencijalnim Juditama i Salomama koje su bile njihove suvremenice.

A: Zašto žene prevladavaju kao Vaš likovni subjekt, jesu li žensko tijelo i psiha bolja reprezentacija erosa i thanatosa od muškog?

DP: Žena u svoj svojoj složenosti, u privlačnoj tajni njenog bića, predstavlja dominantnu temu u mom stvaralaštvu. Izražava se u raznim aspektima njene posebnosti. Dakle, od mitske ili povijesne, svjetovne ili sakralne teme u kojoj je žena glavni akter predstavlja neiscrpno izvoriste za umjetničku transpoziciju. Privlačna snaga *erosa* i *thanatosa* koja se može izraziti u određenim temama, svojim interpretativnim bogatstvom nadilazi one mogućnosti kojima bi se ljubav i smrt mogle izraziti tijelom muškarca. To je moje uvjerenje. Uostalom i povijest umjetnosti, generalno kazano, pokazuje dominaciju ženskog tijela kao predmeta zanimanja umjetnika. O tome sam pisao u knjizi *Žensko tijelo u ogledalu slike*. Zar nije još onaj prethistorijski umjetnik imajući potrebu da se izrazi oblikovao *Vilendorfsku Veneru* pokazujući nam kako postoji nešto iskonsko, neimenovano, što tijelo žene čini toliko privlačnim i zanimljivim.

A: Je li je Vaša umjetnost svojevrsni »memento mori« ili »memento vivere«?

DP: *Memento vivere* ima smisla samo ako smo svjesni onoga što nam govori *memento mori*. Egzistencijalistička misao da je čovjek počeo živjeti onda kad je postao svjestan svoje smrtnosti precizno određuje suštinu postojanja. Čovjek je smrtno biće. Moja umjetnost je na stanovit način simbolička slika koja zrcali *memento mori*, ali paradoksalno odražava kroz misao o čovjekovoj prolaznosti i smrti veličanje života. Umjetnost na metafizički način nadilazi smrt.

A: Već je poznato da gotovo svako Vaše umjetničko događanje u sebi sadrže element performansa. Koja je uloga performansa u Vašoj umjetnosti?

DP: Svi moji performansi proizlaze iz karaktera teme kojom se bavim. Na neki način tema se produžava u živu radnju ovog likovno-scenskog medija. Svaki je performans osmišljen na način da maksimalno izražava suštinu teme koju izražava. Uvijek je u strogoj funkciji teme.

A: Možete li mi pomnije opisati performans iz 2021. godine koji je izveden prilikom promocije Vaše knjige „Likovni zapisi u doba korone“?

DP: Radi se o performansu kojeg sam nazvao *Koronino čedo*. Naime, od početka pandemije izazvane koronavirusom nisam spadao u one koje je ta strašna stvarnost kojoj smo svjedočili inhibirala, stvarala malodušnost, ubijala volju za radom. Svaka je stvarnost, pa i najcrnja, poticajna za umjetnost. Knjiga likovnih eseja koju sam naslovio, *Likovni zapisi u doba korone* je djelo koje je nastalo tijekom pandemije i prva knjiga kod nas koja je na likovni način govorila o tom vremenu. Na pisanje tekstova me potakao jedan TV izvještaj o strašnim učincima smrtonosnog virusa u Italiji. Naime 2019. godine sam imao izložbu u Rimu. U nekim dijelovima Vječnog grada se nije moglo bukvalno mimoilaziti s brojnim turistima. Pred znamenitostima *Citta Eterna* bile su nepregledne kolone radoznalih posjetitelja. Samo par mjeseci kasnije ti su isti ambijenti, isti trgovi i ulice bili avetinjski prazni. Korona je harala. Nekom izazvanom mračnom asocijacijom ti su me prizori podsjetili na De Chiricove metafizičke kompozicije, na avetinjski prazne ambijente talijanskih trgova i ulica. Tako je nastao prvi tekst. Želio sam one probleme koje je stvarala korona, strah od smrti, melankolija, paranoja, depresija, osamljenost... dakle, uobičajene ljudske privatne probleme koji su okolnostima pandemije postali javni, opći problemi, povezati s odabranim umjetničkim djelima. Spojiti medicinu i umjetnost. Po karakteru teme knjige najprikladniji prostor za njenu promociju bila je bolnica KBC Dubrava koja je u to vrijeme bila Covid centar u

Hrvatskoj. U susret mojoj zamisli izašao je ravnatelj bolnice prof. dr. sc. Ivica Lukšić, dr. med. Osigurao je sve što mi je bilo potrebno za promociju i performans. Dakle, u velikom holu bolnice Dubrava, u vrijeme ponovnog rasta broja oboljelih, pred ograničenim brojem prisutnih koji su morali predložiti potvrdu o cijepljenju, u mjesecu listopada održana je promocija i performans. Manekenka Ivana Majstorović ležala je u svečanoj haljini na bolničkom krevetu kojeg su gurale dvije medicinske sestre sporo se krećući dugim holom između dva reda prisutnih do stola gdje su sjedili predstavljači knjige. Klimaks performansa bio je kada je manekenka polaganom kretnjom ruku sa trbuha podizala uvis zlatni fetus koji je imao po tijelu izbočine kao kratke pipke što je asociiralo na model virusa korone. Dramatiku te kretanje potencirao je glazbeni fragment koji sam odabrao iz Ligetijevog *Requiema*. Stvarnost života i umjetnosti su se prožimali. Performans sam nazvao *Koronino čedo*, jer je virus mutirao, rađajući nove verzije korone. Bilo je to veče koje ću posebno pamtiti.

A: Mislite li da je filozofija neophodna za proučavanje umjetnosti općenito?

DP: Svakako. Umjetnost i filozofija se u suštini bave istim problemom. Jer ono što za filozofa predstavlja problem bitka, za umjetnika predstavlja problem bića. Jedno proizlazi iz drugog. Umjetnost je vizualni filozofski rječnik. Fenomeni ontologije, odnosno njene kategorije mogu biti velike teme umjetnosti.

Zaključak

U ovom teorijskom radu prikazana je poveznica između umjetnosti i filozofije kroz pojmove *erosa* i *thanatosa*. Pomoću mračne umjetnosti Dimitrija Popovića, čiji radovi otjelovljuju požudu, ljepotu, te smrt, predstavljena je komplementarnost

navedenih područja. Kroz proučavanje ključnih figura nihilističke i pesimističke filozofije, Schopenhauera, Nietzschea, te posebice Ciorana, prikazano je kako umjetnost služi ne samo kao sredstvo izražavanja, već kao ozbiljan odgovor na egzistencijalni očaj. Korelacija umjetnosti i filozofije je naročito prisutna u prikazanom stvaralaštvu Dimitrija Popovića koji kroz razne umjetničke izričaje prikazuje rezultate svojih promišljanja o ljudskoj psihi i vječnim egzistencijalnim pitanjima.

Rad je započet kratkim prikazom filozofskih osnova na kojima počiva ova analiza. Predstavljena je Schopenhauerova filozofija pesimizma, učenje o volji, te estetika, s naglaskom na teoriju genija. Schopenhauerov filozofski diskurs pruža temelj pomoću kojeg se dalje prikazao razvoj misli o fundamentalnim egzistencijalnim pitanjima, te umjetnosti. Zatim je predstavljena Nietzscheova filozofija koja konceptom volje za moć, te kritikom nihilizma pruža okvir za razumijevanje umjetnosti Dimitrija Popovića zbog prikaza života kao borbe i konflikta. Nietzscheovu ideju o afirmaciji života, unatoč strahotama i patnjama, moguće je uvidjeti u Popovićevim dinamičnim te, prema nekima, provokativnim umjetničkim djelima. Njegova djela prikazuju ekstremne emocije, te na taj način pozivaju promatrača da se suoče s vlastitim strastima života i neizbježnom smrću. Nakon kratkog prikaza Schopenhauerovih i Nietzscheovih temeljnih filozofskih i estetičkih misli, prikazan je Cioranov radikalni nihilizam koji direktno utječe na Popovićovo stvaralaštvo. Njihova je komplementarnost vidljiva u istraživanjima teme dekadencije, propadanja i praznine. Cioranova teza da je smrt ta koja je u fokusu života pojedinca, svoje otjelovljenje dobiva upravo u umjetničkim radovima Dimitrija Popovića, posebice kroz dualizam *erosa* i *thanatosa*.

U radu je također dat osvrt na početke istraživanja pojmova *erosa* i *thanatosa*, s posebnim naglaskom na smrt. Ova dva osnovna, pogonska principa, iz psihoanalitičke teorije

Sigmunda Freuda, bila su čest predmet rasprave raznih mislilaca. Stoga je prikazano stajalište svih navedenih filozofa o ovoj mističnoj dualnosti. Povezivanjem spomenutih koncepata s umjetničkim izrazom, ovaj rad je prikazao kako je Popovićev opus viđen kao svojevrsna vizualna filozofija. Umjetnost na taj način postaje predmetom filozofskog istraživanja koje nudi nova razumijevanja te interpretaciju ljudskog postojanja. Promatrač tako dobiva mogućnost aktivnog sudjelovanja u filozofskom dijalogu.

Popovićevi radovi izazivaju promatrača da preispita konvencionalne ideje o estetici, no i brutalnu realnost egzistencije kao takve. Njegova umjetnost kao moć transformacije može se očitovati kroz aktivni nihilizam Friedricha Nietzschea, u kontekstu stvaranja novih vrijednosti. Pasivni nihilizam je također prisutan u Popovićevoj umjetnosti kroz prikaze očaja i beznađa. Njegova djela često „skaču“ između ova dva stanja, te na taj način prikazuju snagu, ali i ranjivost čovjekova duha. Nietzscheovo prevladavanje nihilizma, te suočavanje sa surovom stvarnošću života također se može lako uočiti u Popovićevoj umjetnosti. Iako Nietzscheovo shvaćanje *erosa* i *thanatosa* nije eksplicitno kao što je to kod Schopenhauera ili Ciorana, ipak bi mogao ponuditi određeni okvir za razumijevanje Popovićevih djela u kontekstu ljudske patnje. Kroz svoje stvaralaštvo, Popović nudi sintezu filozofskih ideja i estetičkih izraza, on ne istražuje samo elemente života i smrti, ljepote i ružnoće, te ljubavi i požude, već naglašava i krhkost ljudske egzistencije, te trajnu borbu između stvaralačkih i destruktivnih sila unutar svakog pojedinca. Požuda, smrt i ljepota daju snagu umjetnosti. *Eros* kao sila stvaranja, ljubavi i požude, te *thanatos* kao sila uništenja, smrti, te destrukcije simboliziraju osnovne pokretače ljudske egzistencije. Popović istražuje međudjelatnost navedenih elemenata koji oblikuju čovjeka i njegovo iskustvo, te ih manifestira kroz svoja inspirativna umjetnička djela.

Ovim radom se također pokazala interdisciplinarnost teme u smislu pristupa proučavanja umjetnosti. Povijest, filozofija i psihologija imaju mogućnost pružiti nužne alate za razumijevanje zahtjevnih metafora koje su skrivene unutar umjetničkog djela. Popovićeva umjetnost savršen je kandidat za takvu analizu s obzirom na složenost svojih motiva koji živopisno prikazuju povijest čovječanstva, te kulture, kompleksnu čovjekovu psihu uz najdublje aspekte čovjekove egzistencije uopće. Sam Popović ističe kako umjetnost i filozofija imaju zajednički konačni cilj, a to je upravo istraživanje, te razumijevanje čovjekove prirode.

O Popovićevoj umjetnosti napisani su mnogi umjetnički i kritički radovi, no povezanost njegove umjetničke misli s filozofskom predstavlja još uvijek otvorenu temu koja zahtijeva detaljnije istraživanje. Bitno je naglasiti važnost kontinuiranog preispitivanja te reinterpretaciju postojećih umjetničkih i filozofskih paradigma. Filozofija svakako daje bogat okvir za istraživanje umjetnosti, te se nadam da će ovaj rad potaknuti daljnja istraživanja o međudjelovanju navedenih komplementarnih područja. Iako je Popović, poput Ciorana, Nietzschea i Schopenhauera, naizgled „mračan“ mislilac, njegova umjetnost poziva na život i njegovo slavlje. To je u konačnici i poruka svih navedenih filozofa, čak i Ciorana koji direktno zagovara samoubojstvo. Svi navedeni filozofi, koliko god nihilistički ili pesimistički bili nastrojeni, zagovaraju određeni spektar slavlja života. Smrt, ljepota i požuda će uvijek biti predmet zanimanja ovog svijeta. Zadaća je filozofa i umjetnika da približe te fenomene čovječanstvu, omogućujući dublje razumijevanje koje potencijalno može unaprijediti kvalitetu ljudskog života. Umjetnost Dimitrija Popovića djeluje upravo u tom smislu, ona služi poput određenog podsjetnika na smrtnost i seksualnost čovjeka. „Ko ne vidi smrt u ružičastom, boluje od daltonizma srca“ (Cioran, 1998, 117).

Literatura

- Alpers, P. (1981), "Schopenhauer and musical revelation". *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 40 (2), 155–166.
- Biškupić, B. (2018), *Dimitrije Popović, 1966–2018*, Zagreb: Skaner Studio.
- Bosquet, A. (1995), "Cioran antéchrist ou prophète?", *Revue des Deux Mondes*.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia, (2024, 11. svibnja), Richard Avedon. Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Richard-Avedon> (Pristupljeno: 20. lipnja 2024)
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia, (2024, 4. travnja), Jacob van Ruisdael, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Jacob-van-Ruisdael> (Pristupljeno: 20. lipnja 2024)
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia, (2024, 5. travnja), Salomon van Ruysdael. Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Salomon-van-Ruysdael> (Pristupljeno: 20. lipnja 2024)
- Carter, C. (1990), "Eros and thanatos: Images of life and death in contemporary art", *Philosophy Faculty Research and Publications*.
- Cioran, E. (1998), *Silogizmi gorčine*, Novi Sad: Budućnost.
- Cioran, E. (2009), *Brevijar poraženih*, Zagreb: Drugi smjer.
- Cioran, E. (2013), *O nedaći biti rođen*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Cioran, E. (2019), *Zli demijurg*, Beograd: Dereta.
- Cioran, E. (2020), *Kratak pregled raspadanja*, Beograd: Dereta.
- Cioran, E. (2023), *Suze i sveci*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Dienstag, J. F. (2001), "Nietzsche's dionysian pessimism", *The American Political Science Review*, 95 (4), 923–937.
- Dienstag, J. F. (2004), "Tragedy, pessimism, Nietzsche", *New Literary History*, The Johns Hopkins University Press, 35 (1), 83–101.
- Dolson, G. N. (1901), "The influence of Schopenhauer upon

Friedrich Nietzsche”, *The Philosophical Review*, 10 (3), 241–250.

- Dries, M. (2017), “Memento mori, memento vivere: Early Nietzsche on history, embodiment, and value”, *Journal of Nietzsche Studies*, 48 (1), 29–55.

- Gabbard, G. (1996), *Love and hate in the analytic setting*, Northvale: Jason Aronson Inc. Green, L. D. (1930), “Schopenhauer and music”, *The Musical Quarterly*, 16 (2), 199–206.

- Hatab, L. J. (1987), “Nietzsche, nihilism and meaning”, *The Personalist Forum*, 3 (2), University of Illinois Press, 91–111.

- Higgins, K. (1986), “Nietzsche on music”, *Journal of the History of Ideas*, 47 (4), 663–672.

- Jurić, H. (2005), “Svijet kao samovolja i predrasuda: Schopenhauer o spolnosti i o ženama”, *Filozofska istraživanja*, 25 (4), 791–804.

- Li, G. (2016), “Nietzsche’s nihilism”, *Frontiers of Philosophy in China*, 11 (2), 298–319. Love, F. R. (1979), “Nietzsche, music and madness”, *Music & Letters*, 60 (2), 186–203. Marcuse, H. (1966), *Eros and civilization*, Boston: Beacon press.

- Nietzsche, F. (1972), *Volja za moć*, Beograd: Prosveta. Nietzsche, F. (1988a), *Volja za moć*, Zagreb: Mladost. Nietzsche, F. (1988b), *Sumrak idola*, Beograd: Grafos. Nietzsche, F. (1989), *Vesela nauka*, Beograd: Grafos.

- Nietzsche, F. (1997), *Rođenje tragedije*, Zagreb: Matica hrvatska. Nietzsche, F. (1999), *Antikrist*, Zagreb: Izvori.

- Nietzsche, F. (2001), *Tako je govorio Zaratustra*, Zagreb: Moderna vremena.

- O’Flaherty, J. C., & Friedrich, W. P. (1970), “Eros and creativity in Nietzsche’s birth of tragedy”, vol. 67. U S. Mews (ur.), *Studies in German Literature of the Nineteenth and Twentieth Centuries: Festschrift for Frederic E. Coenen*, University of North Carolina Press. 83–104.

- Popović, D. (2001), *Smrt u slikarstvu*, Zagreb: Matica hrvatska. Popović, D. (2018), *Labirinti sjećanja*, Zagreb: Litteris.

- Popović, D. (2021), *Likovni zapisi u doba korone*, Zagreb: Skaner

Studio. Popović, D. (2022), *Slikarstvo i mržnja*, Zagreb: Naklada Ljevak.

- Regier, W. G. (2004), "Cioran's insomnia", *MLN*, 119 (5), 994–1012.

- Regier, W. G. (2005), "Cioran's Nietzsche", *French Forum*, 30 (3), 75–90, University of Pennsylvania Press.

- Schopenhauer, A. (1981), *Svet kao volja i predstava* (prvi tom, drugi deo), Beograd: Grafos.

- Schopenhauer, A. (2011), *The World As Will And Idea (Vol. 1 of 3)*, The Project Gutenberg EBook

- Schopenhauer, A. (2012a), *O geniju*, Zagreb: Cid-nova.

- Schopenhauer, A. (2012b), *The World As Will And Idea (Vol. 2 of 3)*, The Project Gutenberg EBook

- Schopenhauer, A. (2012c), *The World as Will and Idea (Vol. 3 of 3)*, The Project Gutenberg EBook

- Schopenhauer, A. (2017), *O smrti i postojanju*, Zagreb: Cid-nova.

Schopenhauer, A. (2020), *O esteticici, učenosti i knjigama*, Zagreb: Cid-nova. Sunajko, G. (2023), *Estetika genija*, Zagreb: Durieux.

- Vandenabeele, B. (2003), "Schopenhauer, Nietzsche, and the aesthetically sublime", *The Journal of Aesthetic Education*, 37 (1), 90–106.

- Weiss, J., & Cioran, E. (1986), "An interview with Cioran", *Grand Street*, 5 (3), 105–140.

CRNA RUKA PROTIV POSTOJANJA DRŽAVE CRNE GORE

Novak Adžić

A large part of the one-sided elitist historiography of our region has mostly avoided investigating or writing about the role of the secret Great Serbian terrorist and conspiratorial organization the Black Hand against the state of Montenegro. Numerous researchers of Montenegro-Serbia relations in the 20th century, with some exceptions, not only did not thoroughly deal with this issue, but either kept silent or only mentioned it casually. The Black Hand was infiltrated in various ways in almost all actions against Montenegro and its statehood since 1903, even after the organization's formal abolition following the Thessaloniki process in 1917, when it continued to be active in various mutated forms.

Veliki dio jednostrane, ideološki, dogmatski determinisane i dvorske istoriografije na ovim prostorima je potpuno zaobišao da istraži ili da piše u dovoljnoj mjeri o ulozi Crne Ruke protiv Crne Gore, pogotovo o tome kako je preko nekih svojih istaknutih glavešina Crna Ruka u crno zavila Crnu Goru, naročito u periodu od 1914. do 1945. godine.¹ Brojni istraživači istorije

¹ O djelovanju Crne Ruke protiv Crne Gore, zavjereničkim akcijama protiv kralja Nikole I dvora Petrovića, te njenom udijelu u slomu crnogorske vojske 1916. godine značajne podatke nalazimo u knjizi inženjera Pavla Popovića, *Geneza srbijanskog-crnogorskog pitanja*, Ženeva 1919. godine. Pavle

crnogorsko-srpskih odnosa u XX vijeku, čast izuzecima, ne samo da se temeljnije nijesu bavili tim pitanjem, nego su ili prećutkivali ili samo ovlaš pominjali. O tome da je velikosrpska politika Crne Ruke bila infiltrirana na razne načine skoro u sve akcije protiv Crne Gore tokom svog trajanja, *de facto* od 1903, formalno od 1911, i poslije svog formalnog ukidanja, nakon Solunskog procesa 1917. godine, kada je nastavila da živi u mutiranim oblicima, postoji mnoštvo istorijskih izvora i relevantne historiografske literature, koja daje za pravo da se poštujući metodološke principe objektivnosti, provjerljivosti, sistematičnosti i logičnosti izvedu određeni i održivi zaključci.

Prvo, Crna Ruka je, po nalogu srpske vlade i dvora Karađorđevića, koje je i dovela na vlast u Srbiji maja 1903.

Popović je bio borac za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru, istaknuti crnogorski politički emigrant. Kasnije je radio kao profesor na Tehničkom fakultetu u Ženevi. O terorističkim akcijama Crne Ruke videti studiju dr Vladimira Dedijera, *Sarajevo 1914*, Beograd, 1966. O istorijatu Crne Ruke i njenim akcijama protiv nezavisne crnogorske države i dinastije pisali su: Savić Marković Stedimlja u knjigama *Crna Gora u Jugoslaviji*, Zagreb 1936. i *Zavjere protiv svjetskog mira*, izdanje na njemačkom Zagreb, 1944, prijevod na hrvatski s pogovorom dr Josipa Jurčevića, Zagreb, 2005. O ulozi Crne Ruke protiv Crne Gore pisao je i dr Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1905–1944*, reprint izdanje, Zagreb, 1990. O postanku i radu Crne Ruke videti: dr Milan Živanović, *Pukovnik Apis*, Beograd, 1955. i dr Vasa Kazimirović, *Crna Ruka*, Kragujevac, 1997. Koliko je Crna Ruka radila protiv Crne Gore vrijedne historiografske fakte možemo naći i u brojnim naučnim studijama akademika prof. dr Šerba Rastodera. O tome videti i: Dr Danilo Radojević, *Crnogorci na limesu*, Podgorica, 1998; Dr Radoslav Rotković, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Podgorica, 2002. O tome pogledati i: Radule Simov Brajičić, *Moji memoari*, te Niko Hajdukovic, *Memoari*, CID, Podgorica, 2000, dr Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima sjećanja jednog federaliste*, Cetinje, 1995, Čedomilj Popović, *Nova Evropa*, 1927 i brojne druge radove i studije koje nam pružaju značajne podatke o istorijatu i djelovanju Crne Ruke uopšte.

godine, realno stajala iza Bombaške afere 1908. i Kolašinskog procesa 1909. organizovanim i razotkrivenim zavjereničkim terorističkim akcijama usmjerenim na tada bezuspješne pokušaje atentata, ubistva, kralja Nikole i obezdržavljenja Crne Gore. Izvršilac naloga Crne Ruke u anarhističkoj aferi s bombama 1908. godine bila je grupa crnogorskih emigranata i studenata u Beogradu, na čelu sa Markom Dakovićem, Jovanom Đonovićem, Todorom Božovićem, Nikolom Vukotićem, itd, koja je bila u vezi s grupom lidera i aktivista Narodne stranke – klubaša, na čelu sa Andrijom Jagoševim Radovićem i drugima. Bombe su crnorukci, usmjereni od pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa, a uz blagoslov srpskog dvora i Vlade, predvođeni oficirima Jašom Nenadovićem i Vojislavom Tankosićem Šiljom predali iz kragujevačkog zavoda opredijeljenim atentatorima na kralja Nikolu. Zavjera je otkrivena i spriječena i suđeno je na poznatom Cetinjskom procesu 1908. godine učesnicima te anti-crnogorske urote. Takođe, Crna Ruka je realno stajala i iza zavjereničke akcije 1909. godine protiv crnogorske države i njene vlasti, ali je i ta akcija na vrijeme zaustavljena. Prevratnicima i zavjerenicima suđeno je na Kolašinskom procesu 1909. godine i osuđeni su. Među organizatorima i izvršiocima urote bili su, pored ostalih i major Nikola Mitrović iz Bratonožića i Puniša Račić, lični prijatelj i čovjek od povjerenja i zadatka Nikole Pašića, kasniji radikalni poslanik i ubica hrvatskih narodnih zastupnika Stjepana i Pavla Radića i Đura Basašičeka u beogradskoj skupštini 1928. godine. Inače, Puniša Račić je pripadao Crnoj Ruci, ali je pristao 1917. godine da montirano, lažno svjedoči na Solunskom procesu, kao i neki drugi crnorukci, koji su pristali da budu režimski bjelorukci s crnorukaškim stažom i uvjerenjima.

Drugo, u Rezoluciju tzv. Podgoričke skupštine od 26. XI 1918. godine, kojom se proglašava prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, detronizuje kralj Nikola i dinastija Petrović-Njegoš s

crnogorskog prijestolja. U dokumenat je ugrađena ideologija i politički duh kojeg je inaugurisala Crna Ruka – tajna zavjerenička organizacija Ujedinjenje ili smrt. Dovoljno je samo sa dužnom pažnjom uočiti da se u toj rezoluciji, koju su pripremile srpska vlada i dvor, a koju su aklamativno prihvatili unaprijed određeni delegati, od kojih je bilo i zvaničnih i nezvaničnih ideoloskih crnorukaca, a koju su sprovodili u djelo srpska vojska, leteći kažnjenički kontrakomitski odredi i bjelaši, na nekoliko mjesta, kao esencijalni njen programski cilj i ishodište pominje sintagma Ujedinjenje ili smrt – koja je ne samo drugo ime za Crnu Ruku, nego i osnova revolucionarnog, prevratničkog nasilnog, ideološko-političkog praktičnog cilja i metoda u namjeri stvaranja Velike Srbije, što je podrazumijevalo, uz ostalo, i uništenje nezavisne crnogorske države i njeno prosto apsorbovanje Srbiji.

Treće, mnogi vojni komandanti u okupiranoj i osvojenoj Crnoj Gori poslije 1918. godine pripadali su Crnoj Ruci kao njeni aktivni članovi, a bili su zvanični srpski oficiri. U tom smislu prednjače pukovnik Stojan M. Popović i pukovnik Milan Zavađil. Interesantno je da su se najmasovnije i najjeziviji zločini nad crnogorskim narodom događali od 1919. do 1921. godine, kada je na vlasti bila Demokratska stranka Ljube Davidovića, koja je okupljala mnoštvo crnorukaca i pripadnika organizacije „Narodna odbrana“, koja je bila politička i propagandna sekcija Crne Ruke. Kao crnorukci koji su komandovali, palili, masovno ubijali i mučili stanovništvo i upropaštavali njihovu imovinu u Crnoj Gori poslije njene nasilne aneksiji Srbiji, istakli su se i okupacioni pukovnici Stojan M. Popovic i Milan Zavađil, iza kojih su ostale krvave posljedice u Crnoj Gori kao komandanta odreda za gonjenje crnogorskih komita i pomoćnika komandanta Zetske divizijske oblasti, o čemu brojni autentični i vjerodostojni dokumenti postoje u knjigama istoričara akademika prof. dr Šerba Rastodera. Takođe, nije slučajno da su i glavne

vođe, politički lideri bjelaškog pokreta u Crnoj Gori, koji su vršili vlast i bili pokrovitelji i protagonisti terora nad Crnogorcima, bili su crnorukci, poput Marka Dakovića, Todora Božovića i Jovana Đonovića i drugih.

Četvrto, Crna Ruka, zavjerenička organizacija bila je revolucionarno vojno krilo Narodne odbrane, masovne organizacije koja je propagirala velikosrpsku ideju, na čijem je čelu od 1908. godine bio srpski general Božidar Janković, onaj isti Božidar Janković, koji je bio delegat Vlade Srbije u Crnoj Gori i načelnik Štaba Vrhovne komande crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu tokom 1914–1915. godine i koji se veoma uspješno aktivirao da bi se ostvario plan uništenja i sloma crnogorske vojske. Taj crnorukaški i uopšte plan srpske vlade i dvora Karađorđevića, je dovršio raniji Jankovićev pomoćnik, a poslije njegove demisije i nasljednik generalštabni pukovnik crnorukac Petar Pešić, glavni krivac za svjesni slom crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu kojeg je pripremio. Crnogorsku vojsku je njena crnorukaška komanda oličena u pukovniku Petru Pešiću (kojemu je kralj Nikola u vlastitoj naivnosti i kratkovidosti dao čak i titulu serdara) i drugim oficirima poslatim iz Srbije svjesno i planski dovela do sloma, sve sa ciljem da se ukine Crne Gore i da nestane crnogorska vojska kao garant opstanka crnogorske države. A Crna Ruka mirovala nije. Planirala je atentate na kralja Nikolu, kako 1910. godine, o čemu svjedoči Dnevnik crnorukca Velimira Vemića, tako i 1915. godine kad je Dragutin Dimitrijević Apis (koji je organizovao ubistvo prijestolonasljednika austrougarskog Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine) nudio novac jednom crnogorskom oficiru iz Vasojevića da ubije kralja Nikolu i da se nasilnim putem obezbijedi pripajanje Crne Gore Srbiji, što je ovaj oficir odbio da učini.

O činu svjesnog pripremanja i izvođenja kapitulacije crnogorske vojske od strane Petra Pešića i crnorukaških oficira koji su upravljali Vrhovnom komandom crnogorske vojske, a koja je

bila potčinjena srpskoj Vrhovnoj komandi, govore mnogobrojni izvori i relevantna literatura. Kralj Nikola je tokom Prvog svjetskog rata bio samo nominalni vrhovni komandant crnogorske vojske, ali stvarna vrhovna komanda bila je u rukama srpskog Generalštaba i političke elite Srbije, a u tome Generalštabu šef obavještajne službe bio je pukovnik Apis.

Crna ruka je odigrala važnu ulogu i u, sa vojno-strategijskog stajališta, besmislenoj Mojковаčkoj bici, koja je predstavljala pobjedu koja se završila nestankom pobjednika. U Mojковаčkoj bici 6. i 7. januara 1916. godine je u isti mah kulminiralo crnogorsko herojstvo i podvig, ali i sopstvena propast². Bila je to sa operativnog, strategijskog i vojnog stanovišta, bespotrebna bitka i pirova pobjeda koja je bila uvertira u slom crnogorske vojske. Crnorukac Petar Pešić okovao je i objektivno zarobio crnogorsku vojsku u ledu i snijegu u mojковаčkim i drugim gudurama i klancima, sve sa ciljem da se ne dogodi odstupanje crnogorske vojske, na način, kao što je to ranije uradila srpska vojska. Petar Pešić komandovao je i naredio, da se na Mojkovcu položaji brane do potonjeg čovjeka, da bi se navodno štitila odstupnica srpskoj vojsci, koja je već bila odstupila od Skadra prema Krfu. Potonji vojnici srpske vojske napustio je Skadar 4. januara 1916, a danima iza toga crnogorska vojska, prevarena od Petra Pešića, koji je to uradio po nalogu srpske vlade i dvora, herojski je ginula u sukobu sa elitnim jedinicama general-majora Vilhema fon Rajnera da bi pobijedila i da bi se pobjeda pretvorila u gubitništvo. Nijesu Crnogorci na Mojkovcu branili Srbe, nijesu bili njihova zaštitnica u odstupanju, jer su Srbi već bili odstupili i osigurani prali svoje

² O Mojковаčkoj bici vidjeti i Velimir Terzić, *Operacija crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Beograd 1955, dr Aleksandar Drašković, *Mojkovačka bitka*, Podgorica, 1996, a o ulozi Petra Pešića u slomu crnogorske vojske: potpukovnik Jevto A. Ružić, *Crna Gora u danima krize*, Minhen, 1962, dr Novica Radović, *Crna Gora na savezničkoj Golgoti*, Peć, 1938, Petar Plamenac, *Uzroci crnogorske kapitulacije*, Nova Evropa 1926.

vojničke čizme u Jadranu. To što je učinio Crnogorcima, Petar Pešić je i sam priznao. Zašto je crnogorsku vojsku doveo do sloma Petar Pešić je priznao u beogradskom listu *Pravda* od 25. maja 1925. godine kada je, odgovarajući na optužbe generala Živka Pavlovića i pukovnika Bojovića i Marinovića, indirektno sam sebe optužio da je grobar crnogorske vojske, kazavši: „Jeste li ikada razmišljali (Pavlović i ostali) kakva bi situacija bila za naš narod, da se na Solunskom frontu, pored Srpske Vrhovne komande našla i crnogorska Vrhovna Komanda, a po probodu ovog fronta (solunskog) i ulaska u otadžbinu da se pored kralja Petra našao i kralj Nikola“. Petar Pešić koji je bio crnorukac, sprovodio je i sproveo u djelo naređenje srpske vlade i njene Vrhovne komande da se crnogorska vojska svjesno dovede u bezizlazan položaj, da joj se spriječi blagovremena odstupnica i da doživi slom.

Crna ruka je kontinuirano, iako je formalno nije bilo, a realno je postojala u raznim oblicima, infiltrirana u društveno-političke, vojne, paramilitarne i druge strukture, od 1918. do 1945. permanentno radila protiv crnogorskog identiteta. Činila je to i tokom Drugog svjetskog rata od 1941–1945. O tome svjedoči i poznati crnogorski pravni mislilac i političar dr Sekula Drljević. Naime, u zemunskom *Graničaru*, godina III, br. 2, Zemun, 8. siječanj 1944. godine, strana 1. dr Sekula Drljević govori i o zločinačkoj i zavjereničkoj terorističkoj srpskoj organizaciji „Crna ruka“ i o pogibiji, uništenju četničkog štaba kod manastira Ostrog 1943. godine. On piše da četnički komandanti Blažo Đukanović i drugi koji su „potučeni bili (su) agenti Beograda i da su palili kuće crnogorskim seljacima“ u vrijeme od 1919. do 1925. godine. Drljević u tome članku navodi da su „crnorukci poubijali ogroman broj Crnogoraca“, što je objektivno istorijski tačan podatak, jer je jedan od glavnih crnorukaca koji je ubijao, palio, mučio i zatvarao Crnogorce bio i pukovnik Stojan Popović, a da je u akciji zločina nad crnogorskim narodom učestvovao kao tada srpski major, a kasniji brigadni general i četnički komandant i ideolog Blažo Đukanović.

U članku „Potrebna opomena“, *Graničar*, god III, broj 23, od 5. kolovoza 1944. strana 1, dr Sekula Drljević, pored ostalog, piše o opasnosti koja prijeti od „cincarskog duha“ iz Beograda, govoreći da taj duh namjerava da izvrši ekspanziju nad „što većim brojem susjednih zemalja“ i da sve srpske terorističke organizacije, još od 1903. godine, u koje ubraja četnike i „Crnu ruku“ rade na tome, te da su vazda spremne na najgore zločine za interes „beogradskog cincarskog imperijalizma“. On opominje na opasnost od „četničkih crnih trojki, čije se oštrenje noža čuje sa Kalemegdana“. Drljević navodi i zločin četničkih „crnih trojki“ Pavla Đurišića koje su početkom jula 1944. godine u Kotoru ubile dr Boža Krivokapića, potpredsjednika Crnogorske federalističke stranke³.

I kralj Nikola je znao da je Crna Ruka organizator sarajevskog atentata 1914. godine na Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju. Naime, kad je kralj Nikola saznao vijest da je nelegalno i nelegitimno detronizovan u Crnoj Gori obratio se 7. januara 1919. godine Predsjedniku SAD g. Vudrou Vilsonu ovim pismom: „Teška i neumoljiva potreba stavlja me u položaj da moram da se ogriješim o sva pravila ceremonijala i pristojnosti. U samom trenutku kad se iskrcava veliki čovjek pobjede i svjetskog mira, ja dolazim pred njega kao prvi među moliteljima koji traže njegovu pravdu i zaštitu. Jučer je u jednoj od glavnih vairoši crnogorskih proglašeno moje zbacivanje s prijestola pomoću srpskih bomba i novaca, koji je prosut u narod umirući od gladi. Tako je ujedinjenje moje države sa Srbijom odlučeno zloupotrebom srpskih vojnika i to u trenutku kad je 9.000 crnogorskih prvaka, od kojih 2.000 oficira, bilo u austrijskim koncentracionim logorima i kad je njihov kralj od Saveznika bio zadržan u Francuskoj. Ako se usuđujem da Vam pišem, Gospodine Predsjedniče, to činim samo iz straha od intriga srpskih i onih

³ Dr Danilo Radojević, *Dr Sekula Drljević – politička misao*, Podgorica 2008, str. 79.

koji ih pomažu, da bi unaprijed zadobio dobru vjeru najvećeg čovjeka u ovom vijeku. Makako da su bili bestidni (Srbi) ja sam bio prvi da im pružim ruku, objavljujući prvi Austriji rat, premda sam bio uvjeren, da izazivanje potiče s njihove strane ubistvom u Sarajevu i od njihove Crne Ruke. Zločinstvo izvršeno nad prestolonašljednikom i njegovom ženom bilo je uzrok, zašto svijet danas oplakuje deset miliona žrtava. Strašna pomisao, da ta zemlja neće da uvidi počinjeni zločin za koji je ona odgovorna pred čovječanstvom isto kao i Viljem“⁴.

Bilo je mnogo formalnih i faktičkih članova i promotera Crne ruke koji su djelovali sa ciljem uništenja crnogorske države, stvaranja Velike Srbije i svrgavanja kralja Nikole s prijestola. Pored Marka Dakovića, Todora Božovića, Jovana Donovića, crnorukac je bio i emigrant i novinar Milutin Tomić, docniji političar, koji je u svojim kozerijama koristio pseudonim „Nikac od Rovina“. Treba naglasiti da su, kao špijuni i rovatori Crne ruke, bili infiltrirani u crnogorsku vojsku i brojni Apisovi povjerenici, a ne treba zaboraviti da je Andrija Radović bio crnorukaški politički promovent, koji je u Bombaškoj aferi 1908. bio osuđen kao učesnik u terorističkom činu pokušaja svrgavanja kralja Nikole sa crnogorskog trona. Realno, Crnorukac je bio i Blažo Đukanović, nekadašnji oficir crnogorske vojske, a potom major vojske KSHS koji je zbog svojih “zasluga” kao vođa oružanih bandi pljačkaša, palikuća i ubica unaprijeđen od režima u KSHS i Jugoslaviji u čin brigadnog generala, pa postavljen za potonjeg bana Zetske banovine, koji je na taj položaj postavljen voljom Marka Dakovića, tada beogradskog pučističkog ministra bez portfelja. Crnorukac je bio i Stevan Rajković, bombonosac i zavjerenik u Bombaškoj aferi 1908, kasnije istaknuti četnik, te major Nikola Mitrović iz Bratonožića, osuđenik na

⁴ Jovan Četković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik, 1940, str. 337–338. i Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, Dokumenti, Bar, 1997, tom I, str. 100.

smrt u Kolašinskom procesu 1909, koji je uspio da emigrira, ali je likvidiran od strane crnogorske tajne službe u Skoplju 1910. godine. Bio je crnorukac i Spasoje Tadić, istaknuti bjelaš i gonilac crnogorskih ustanika i komita, kasniji četnički komandant kojega su likvidirali komunisti. Član Crne Ruke bio je i Nikola Vukotić, sin polubrata kraljice Milene Petrović, politički emigrant u Srbiji, kojeg je plaćala srpska vojna služba i dvor Karađorđevića. On je bio je član crnorukaške organizacije „Ujedinjenje ili smrt“ u grupi broja 400 (čiji je šef bio oficir Vojislav Gojković, kasniji komunistički general-major u Jugoslaviji) upisan pod brojem 486. Nikola M. Vukotić bio je aktivni kapetan srpske vojske⁵. Sa špijunskom i rovatorskom misijom upućen je u crnogorsku vojsku i Vladimir Gaćinović, koji se kao dobrovoljac priključio crnogorskoj vojsci u Prvom balkanskom ratu. Vladimir Gaćinović je bio jedan od ideologa terorističke i zavjereničke „Mlade Bosne“ i atentata na nadvojvodu Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju u Sarajevu 1914. godine. Gaćinović je zvanično član Crne Ruke i njene prevratničke organizacije, vojnog krila „Ujedinjenje ili smrt“ od 1911, a bio je član i političkog krila Crne Ruke, propagandno-političko i kulturne organizacije „Narodna odbrana“. Gaćinović je poslat u crnogorsku vojsku po obavještajnom zadatku. Jedan od vođa Crne Ruke major i četnički komandant Vojislav Tankosić radio je na uništenju crnogorske vojske, države, dinastije, a poslije njegove smrti njegovi mitraljesci – srpski četnici su 1918. godine u Crnoj Gori bili vrlo aktivni. Možda je

⁵ Da je Nikola M. Vukotić bio član Crne Ruke i i da je pripadao organizaciji „Ujedinjenje ili smrt“ u grupi Vojislava Gojkovića, eksplicitno navodi i dr Novica Rakočević u knjizi *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903–1918*, Titograd, 1981, strana 139, fusnota 44. To isto dr Rakočević navodi i za Marka Dakovića, člana Crne ruke i organizacije „Ujedinjenje ili smrt“ – grupe čiji je šef bio Ljubomir Jovanović-Čupa, urednik crnorukaškog lista *Pijemont*. Da je Daković bio član Crne Ruke navodi i Mihailo Lalić u romanu *Ratna sreća*.

interesantno napomenuti da je kolumnista crnorukaškog časopisa *Pijemont* u to doba bio i Moša Pijade, koji je pokrenuo postupak rehabilitacije Apisa i drugova, a jedan od vođa Crne ruke bio je oficir Čedomilj Popović, rođeni brat Damjana Popovića, jednog od prvaka Srpske socijaldemokratske partije, kao i Vladimir Tucović, kasniji vijećnik AVNOJ-a, rođeni brat Dimitrija Tucovića. Crnorukac, je bio okupator Crne Gore 1918. godine, tada potpukovnik Dušan Simović (koji je odbio da svjedoči na Solunskom procesu 1917. protiv Apisa, Vulovića, Malobabića i drugova) kasniji general i predsjednik pučističke vlade od 27. marta 1941, koji je uveo u Vladu kao ministra bez portfelja crnorukca Marka Dakovića. Crnorukac je bio i pukovnik Božin Simić koji je 1913. rovario u crnogorskoj vojsci tokom Drugog balkanskog rata, čak i ubijao ratne zarobljenike. Božin Simić je, znatno kasnije, pristupio komunistima, i poslije Drugog svjetskog rata bio ambasador Jugoslavije u Ankari i Parizu.

Član Crne ruke i blizak Apisov prijatelj bio je i zloglasni Staljinov atentator Mustafa Golubić, koji je prešao put od crnorukca do agenta Kominterne i general-majora NKVD, proglašen herojem SSSR-a, a crnorukašku velikosrpsku političku doktrinu zapisanu u programu, statutu „Ujedinjenje ili smrt“ prema Crnoj Gori sprovodili su političari i klerikalci, duhovni sljedbenici Crne ruke dr Gavriilo Dožić, episkop Nikolaj Velimirović, njome su se oduševljavali Dragiša Vasić i dr Slobodan Jovanović, potpredsjednik i predsjednik Srpskog kulturnog kruga. Vasić, književnik i advokat, bio je četnički ideolog i član Centralnog Komiteta ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihajlovića, a Slobodan Jovanović, profesor i rektor Beogradskog univerziteta, predsjednik izbjegličke jugoslovenske vlade u Londonu. Član Crne ruke i njene filijale „Mlada Bosna“ u svojoj mladosti bio je i akademik istoričar Vasa Čubrilović, koji je iznosio projekat iseljavanja Albanaca iz Kraljevine Jugoslavije i koji je negirao postojanje crnogorskog nacionalnog individualiteta. I sam

kralj Nikola je govorio da je Miroslav Spalajković, tadašnji srpski diplomata u Petrogradu, a kasniji, tokom Drugog svjetskog rata, pristalica i funkcioner u kvislinškoj vladi Milana Nedića, jedan od duhovnih inspiratora zavjereničkog terorističkog pokušaja atentata i prevrata u Crnoj Gori 1908–1909. godine. Spalajković je bio zakleti protivnik postojanja Crne Gore kao države. Umro je u Parizu kao bjegunac, emigrant 1951. godine. Članovi i promoventi, pristalice politike Crne ruke sa ciljem uništenja crnogorske države, stvaranja Velike Srbije i svrgavanja kralja Nikole s prijestola, bili su, kako je već napomenuto, i emigrant Milutin Tomić, redovni saradnik crnorukaškog lista *Pijemont* i lični prijatelj jednog od vodećih crnorukaca i urednika *Pijemonta* Ljuba Jovanovića Čupe i njegovog nasljednika Branka Božovića. Milutin Tomić je naručeno svjedočio na Solunskom procesu 1917. godine po nalogu Pašića i Aleksandra, ali je ideološku crnorukašku biografiju, i pored formalne konverzije, nastavio nadograđivati na velikosrpskoj osnovi, samo u drugim oblicima političkog i stranačkog djelovanja. Saradnik *Pijemonta* i blizak prijatelj Ljuba Jovanovića Čupe, bio je i Marko Cemović, činovnik srpske Vlade političar, i emigrant, brat brigadira Avra Cemovića, koji je 1913. godine na svjeveru Crne Gore bio jedan od glavnih planera i nalogodavaca nasilnog pokršćavanja Muslimana/Bošnjaka.

Prof. dr Stevan Dedijer u beogradskoj reviji *Republika*, glavni i odgovorni urednik dr Nebojša Popov, broj 299, u opširnom članku pod naslovom „Velika Srbija i mali glupi akademici“, početkom 2003. godine, u pismu tadašnjem srpskom premijeru dr Zoranu Đinđiću, u kojemu predlaže da se raspusti SANU i reorganizuje na novim osnovama, navodi i ovo:

„Uticaj Velike Srbije u mom životu.

Ovde ću ukratko opisati samo uticaj ideje Velike Srbije u svom ličnom životu. Rođen sam u Sarajevu od srpskog oca i majke juna 1911. U istom mesecu je u

Beogradu šef vojne obaveštajne službe pukovnik Dimitrijević ‘Apis’ osnovao terorističku organizaciju Ujedinjenje ili smrt, bolje poznatu kao Crna ruka, sa ciljem da terorom ruši Austro-Hungarsku imperiju i ‘da pod dinastijom Karađorđevića ujedini’ – citiram ustav Crne ruke – ‘sve srpske pokrajine: 1. Bosnu i Hercegovinu, 2. Crnu Goru, 3. Staru Srbiju i Makedoniju, 4. Hrvatsku, Sloveniju i Srem, 5. Vojvodinu, 6. Morsku Obalu (Dalmaciju)’. Oktobra 1911. bio sam izbeglica u naručju majke bežeći za Beograd, jer je Austrija htela da hapsi moga oca, doktora Jevtu Dedi-jera, kao člana Crne ruke, za šta imam bezbroj dokaza. To se iz svih njegovih obimnih radova – umro je u 37. godini, 1918, i vidi. Godine 1913, posle Prvog balkanskog rata, on je napisao o Makedoniji knjigu *Nova Srbija* i u njoj rekao: ‘Imajući Vardarsko-Moravsku dolinu, Srbija sada može dominirati celim Balkanskim poluostrvom’. U izdanju knjige Jevta Dedi-jera o Hercegovini, koju je priredio Vladimir Dedi-jer, objavljeno je njegovo pismo ministru unutarnjih poslova Srbije u izgnanstvu 1916, u kojem J. Dedi-jer kaže: ‘Kod Bitolja našao sam nekoliko sela Vlaha koje treba pretvoriti u Srbe kulturnim postupkom’. Godine 1915. Hrvat Supilo je došao u Niš, gde je bila vlada Nikole Pašića, izbegla iz okupiranog Beograda, da upozori Pašića da Italija namerava da okupira Dalmaciju. Na Pašićevo pitanje ‘Šta je Dalmacija?’, Jevto Dedi-jer je napisao, 15. maja 1915, brošuru *Dalmacija*. Na zadnjoj strani brošure stoji: ‘Velika Srbija biće oko 250.000 km kvadratnih’, to jest veća od Kraljevine Srba, Hrvata, Slovenaca uspostavljene na Versajskoj konferenciji 1919. Aleksandar Karađorđević i Nikola Pašić uspostavili su srpsku diktaturu nad svim narodi-

ma jugoslovenskih zemalja. Novembra 1918. kao dete od sedam godina u Bosanskom Šamcu slušao sam majku Milicu Dedijer da zgranuta priča da je gledala kako 'naša, srpska policija' na trgu prisiljuje Muslimane da jedu svinjetinu i slaninu. Decembra 1918, posle Podgoričke skupštine, počela su ubistva Crnogoraca koji su se borili za monarhiju Petrovića i slobodu Crne Gore. Januara 1919. general Milan Nedić, docnije šef vlade u okupiranoj Srbiji, pucao je na demonstrante na Jelačićevom trgu u Zagrebu, koji su tražili autonomiju Hrvatske. Godine 1922. Žika Lazić, ministar unutrašnjih poslova, pozvao me je: 'Hajde, Stevice, da ispratimo našu srpsku vojsku koja ide na Kosovo da tuče Arnaute'. Juna 1928. majka Milica rekla je meni i braći, Vladimiru i Borivoju: 'Djeco, ovo je kraj Jugoslavije. Prokleti Aleksandar je dao ubiti demokratske vođe Hrvata'. To je bilo kada je Puniša Račić, lični prijatelj Aleksandra, sa kojim je noć prije igrao pokera, ubio u Skupštini braću Radić. Godine 1931. sekretarica Alberta Einsteina, koji je radio u zgradi matematike Princeton Univerziteta, gde sam bio student teoretske fizike, dala mi je Einsteinov protest da je vlada Aleksandra dala ubiti hrvatskog naučnika Šuflaja. Godine 1936, kada sam postao član KPJ u New Yorku, čitao sam *Proleter* kojeg je uređivao Josip Broz Tito, da je Jugoslavija 'tamnica naroda' što je od nje Aleksandrova vlada načinila, te je 1941. propala pod prvim udarom fashiističke vojske. Godine 1941. čitao sam u *New York Times*-u da je Aleksandar Belić, predsednik SAN-a, potpisao proglas u kojem napada narodnooslobodilačku borbu Srba protiv nacizma.

'Velika Srbija' je od poslanika skupštine Ante Pavelića, kako piše Svetožar Pribićević u svojoj knjizi

Diktatura Kralja Aleksandra (1936), koji je u parlamentu zagovarao samo autonomiju Hrvatske u okviru Jugoslavije, kad je vidio da Puniša Račić ubija hrvatske vođe, pretvorila u kvislinga Hitlera i Musolinija i dušmana srpskog življa u Hrvatskoj.

Od 1988. godine sam uvidio velikosrpsku politiku Miloševića na prvom mestu protiv srpskog naroda. U nizu napisa potpisivao sam se, počev od *Borbe* godine 1989, kao ‘Srbin sa dna kace’, gde je kiseli kupus najbolji, napadajući Miloševiće, Čosiće i zagovornike Velike Srbije. Miloševićev napad, najavljen na Kosovu 28. juna 1989, na Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Kosovo doživio sam kao najgoru tragediju u svom buрном životu. Godine 1989, oktobra meseca, u otvorenom pismu mom pokojnom ocu, uz uredničku pomoć generala Peka Dapčevića, napisao sam intervju – sa Lukom Brailom u *Slobodnoj Dalmaciji* da je njegova ideja Velike Srbije donela ratove i katastrofu za srpski narod 1914, pa onda 1941, i da će pod Miloševićem doneti i treću katastrofu, za koju danas, 2002. godine, i plaća. U tom intervjuu izneo sam mnoge ideje – kao na primer pogubna šteta nacionalizma koji je nerazdvojan od šovinizma – u kojima mi je pomagao moj prijatelj iz detinjstva sa Bob kluba kod ‘Šest topola’ u Beogradu i najslavniji Titov general Koča Popović. On mi je stalno ponavljao: ‘Stevo, dok se ne reše nacionalizma i na prvom mestu srpske elite, nema im spasa: propašće sa Miloševićem!’ Njega su interesovale moje ideje o razvitku inteligencije država, koje smo diskutovali na bezbroj ručaka u njegovoj maloj kući u Dubrovniku. Mala mi je uteha u tome bila 5. oktobra 2000. kada me je iz Londona zvao bivši sekretar Laburističke partije Velike Britanije Michael Foot

da mi se zahvali i čestita na svrgavanju Miloševića.

Pet kardinalnih gluposti SAN-a

Ovde ću samo navesti ukratko pet kardinalnih gluposti SAN-a.

I Uprkos bezbroj dokumenata, počev od Garašaninovog *Načertanija*, preko pisanja Jovana Cvijića, ustava Crne ruke, ideologa Draže Mihajlovića S. Moljevića i vladavine svih velikosrpskih vlada od 1918. do 1941. SAN sad negira postojanje ideje Velike Srbije.

II Srpski političar Svetozar Pribićević na strani 163 svoje knjige *Diktatura Kralja Aleksandra* veli sledeće: ‘Nema na svijetu snage što može slomiti hrvatsku misao. Prije će se Velebit srušiti u more i Drava i Sava presušiti nego će se Hrvati odreći svojih težnji sto sadržavaju čuvanje i nesmetani razvoj njihova individualiteta’. Korenita glupost rukovodstva SAN-a kao i Miloševića bila je da ne razumiju da ovo što je Pribićević rekao za Hrvate, vredi i za Slovence, Bošnjake, Makedonce, Albance i Crnogorce.

III U istoriji, Srbija je počela četiri rata, koja je najavio Milošević u svom govoru na Kosovu 28. juna 1989, protiv Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova i sva četiri izgubila. Nema primera u istoriji da jedna država izgubi u pet godina četiri rata, što SAN negira.

IV Glavni zadatak svakog naučnog centra danas je da shvati tokove u svijetu uključiv i desetu revoluciju inteligencije u istoriji čovečanstva u kojoj danas svi živimo. Rukovodstvu SAN nije ni na kraj pameti stalo kad su propagirali Miloševića i njegovu Veliku Srbiju, da je međunarodna zajednica danas spremna da otpočne rat protiv jedne suverene države i njenog šefa stavi na sud za ratne zločine, što se prvi put u istoriji dogodilo, i to sa Srbijom.

V Glavna i najgora glupost rukovodilaca SAN-a je da su se bavili svime osim onim čime se svaka akademija nauka treba baviti: razvitkom kreativne moći svog naroda u nauci, tehnologiji, u izumima i inovacijama. Iz priloženog pisma Dobrice Ćosića meni možete videti da sam ja urgirao u tom smislu i to ne prvi put. U prvom članku prvog broja *Nove misli*, koju je osnovao Crnogorac i član Politbiroa Komunističke partije Jugoslavije Milovan Đilas godine 1952, naći ćete moj članak u kojem osuđujem SAN da sledi katastrofalnu politiku Sovjetskog Saveza na tom području. Šta veli to pismo Dobrice Ćosića meni od 25. juna 1984. godine? Napominjem da od njegove zamisli da SAN održi konferenciju ‘Društvo, nauka, budućnost’ ništa nije bilo. Jer su se počeli baviti svojim Memorandumom da ožive ideju Velike Srbije. Drugo: ‘naš narod, on ostaje u planinama Balkana’, jer njegovi akademici i blesavi političari kao Koštunica igraju se još uvek nazadnim idejama nacionalizma, šovinizma, mržnje i gluposti. To njihov trodnevni simpozijum o nepostojanju ideje Velike Srbije i dokazuje.

Poštovani g. Đinđiću, nadam se da ćete u ovom pismu naći dovoljno argumenata da Vam pomognu u teškom zadatku koji Vas očekuje da stavite Srbiju na put dinamičkog razvitka.

S poštovanjem

Stevan DEDIJER, kao i uvek, Srbin sa dna kace“.

Jedan od najistaknutijih crnorukaca iz Crne Gore bio je Marko Daković. Pokušaću odgovoriti na pitanje: Ko je bio Marko Daković, odnosno, koja je druga strana njegove biografije? O njemu postoje brojne kontroverze i različite ocjene njegove političke djelatnosti. Marko Daković je sin Akima Dakovića sa

Grahova. Rođen je 1880. godine na Grahovu, a poginuo je aprila 1941. godine, u avionu Vlade Kraljevine Jugoslavije prilikom njenog bjekstva iz zemlje iznad Atine u Grčkoj, prignječen tovarima zlata uzetog iz jugoslovesnih trezora.

Kako piše dr Ivan Ivo Jovićević u svojim memoarima pod naslovom *O ljudima i događajima*, objavljenim na Cetinju 1995. godine, strana 50: „Dakovićeva mržnja naspram knjaza Nikole bila je lične prirode. Naime, njegov otac Akim Daković bio je plemenski kapetan na Grahovo, pa je kupio daciju, kao što su radili i ostali plemenski kapetani. Jedne godine dođe na Grahovo državna kontrola i utvrdi da je on pronevjerio državni novac. Knjaz Nikola, naravno, digne ga sa službe.“

Marko Akimov Daković gimnaziju je završio u Beogradu. Pravni fakultet je upisao 1902. i završio ga u Beogradu tokom 1906. godine. Još kao student Beogrskog univerziteta povezao se sa crnogorskim političkim emigrantima, koji su sa teritorije Srbije klevetali Crnu Goru, knjaza Nikolu i dinastiju Petrović-Njegoš. Sa njima je održavao saradnju i bio veoma aktivan u mnogim akcijama usmjerenim ne samo u pravcu svrgavanja knjaza i kralja Nikole s crnogorskog prijestola, već i ukidanja Crne Gore kao nezavisne države. Marko Daković je uspio da se nametne kao vođa crnogorskih studenata školovanih u Beogradu, inače, politički organizovanih, a koje je usmjeravala, kontrolisala i finansirala srpska Vlada Nikole Pašića i Dvor Karađorđevića. Marko Daković je pripadao srpskoj konspirativnoj, zavjereničkoj i terorističkoj organizaciji Crna ruka – Ujedinjenje ili smrt, koja je na čelu s oficirom Dragutinom Dimitrijevićem Apisom krvavim majskim prevratom 1903. godine dovela knjaza Petra Karađorđevića na prijesto Srbije, izvršila brojne atentate od kojih je napoznatiji onaj na Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914, te nekoliko puta pokušala da likvidira i kralja Nikolu Petrovića-Njegoša. Marko Daković je bio član Crne ruke upisan u grupu 5, Ljubomira Jovanovića Čupe, pod rednim brojem 201. Članstvo Marka Dakovića u crnorukaškoj

organizaciji „Ujedinjenje ili smrt“ svrstava ga u red nekoliko istaknutih crnogorskih potuđenika koji su pripadali ovoj organizaciji sa terorističkim karakterom.

Klub crnogorskih studenata školovanih u Beogradu, kako piše dr Ivo Jovičević u svojim *Memoarima*, imao je za cilj „da se napada knjaz Nikola i njegova uprava i da se radi na uništenju Crne Gore kao nezavisne države“. Marko Daković je jedan od glavnih aktera nastanka i obznanjivanja jednog propagandno-agitacionog anti-crnogorskog pamfleta poznatijeg kao „Riječ crnogorske univerzitetske omladine o prilikama u Crnoj Gori“ od 1906. godine. U tome proglasu, kojeg su inspirasali srpski dvor i vlada, a iza kojeg su stali Marko Daković i družina, ne napada se samo knjaz Nikola i njegova vlast, već se atakuje na crnogorski ustav, donijet 1905. godine, i žestoko nasrće na temelje suvereniteta crnogorske države. Zbog tog proglašenja izbila je politička afera, koju je knjaz Nikola odlučio da službeno zataška tako što je sudski postupak pokrenut protiv poptisnika tog proglašenja 28. septembra 1906. godine na Cetinju, riješio da završi tako što će potpisnicima tog pamfleta oprostiti nanijete uvrede i klevete i osloboditi ih odgovornosti.

Svoju sklonost terorizmu, politički motivisanom, usmjerenom i determinisanom, Marko Daković će potvrditi 1907. godine, kada je bio jedan od glavnih aktera u pokušaju atentata na knjaza Nikolu, u akciji usmjerenoj na rušenje crnogorske vlade i kralja, koja je, konačno, za cilj imala ukidanje crnogorske države i njeno prisajedinjenje Srbiji. U „Bombaškoj aferi“ 1907. godine, zavjeri protiv Crne Gore i knjza Nikole, koju su inspirisali i organizovali srpski dvor i vlada, a koja je od strane crnogorskih vlasti na vrijeme bila otkrivena i spriječena, Marko Daković je, na sudskom procesu koji je trajao od 25. maja do 13. juna 1908. godine zbog veleizdaje, kao zavjerenik (bombaš) bio osuđen na smrt, ali se nalazio izvan domašaja crnogorskih vlasti. Austrougarska i Srbija su, po raznim izgovorima, odbile da izvrše njegovu ekstradiciju. Naime, u vrijeme kad je vođen sudski proces zbog Bombaške

afere, Marko Daković se nalazio u Boki Kotorskoj, prikriven od strane austro-ugarskog redarstva. Jedno vrijeme Marko Daković se krio kod svog ujaka Petra Zimonića, mitropolita bosanskog, a onda je prešao u Srbiju, đe su ga vlasti zaštitile od potjernice koju je za njim raspisala crnogorska vlast. U dogovoru sa tadašnjim srpskim ministrom inostranih poslova Milovanom Milovanovićem, (koji je održavao veze sa crnorukcima) Marko Daković je otišao u Švajcarsku, tokom 1908. godine, iz koje se nedugo potom vratio u Srbiju. Vlasti u Srbiji davale su mu utočište, sinekure i novac samo da ga iskoriste u akcijama protiv Crne Gore, kralja Nikole i dinastije Petrović Njegoš.

Marko Daković je tokom trajanja Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918–1941) sve do njenog sloma i raspada 1941. godine, bio kruti velikosrpski centralista i unitarista. Bio je to i onda kada se povukao iz politike tokom 1921. godine i posvetio advokatskom pozivu. Marko Daković se zvanično u politiku vratio nakon puča u Beogradu 27. marta 1941. godine. Tada je ušao kao ministr bez portfelja u pučističku vladu generala Dušana Simovića, inače crnorukca (koji je u svojstvu potpukovnika bio jedan od okupatora Crne Gore 1918. godine) koja je ubrzo napustila zemlju i emigrirala u inostranstvo (u London). Inače, srpski i jugosloveski general Dušan Simović je kao potpukovnik komandovao jednim dijelom srpske vojske koja je novembra 1918. godine okupirala Crnu Goru sa ciljem da pripremi i omogući njenu nasilnu ankesiju Srbiji. Poznanstvo generala Dušana Simovića i Marka Dakovića od tada ima čvrstu političku vezu. Marko Daković je bio vrlo aktivan u realnoj podršci crnorukcima, pukovnicima Stojanu Popoviću i Milanu Zavađilu, koji su naročito od 1919. do 1923. Crnu Goru pretvorili u krv i pepeo, zgarište i groblja. Tada je Marko Daković, uz Andriju Radovića, bio ključna ličnost velikosrpskog bjelaškog pokreta u Crnoj Gori, sastavljenog od crnogorskih janjičara koji su bili grobari slobode i nezavisnosti svoje domovine, Crne Gore. General Dušan Simović i advokat Marko Daković našli su se ruku

pod ruku u vrijeme kada je trebalo sprovesti u djelo odluke lažne i vleizdajničke tzv. Podgoričke skupštine od 26. novembra 1918. godine, kojima je bespravno likvidirana Crna Gora. Tadašnji srpski potpukovnik, Dušan Simović i Marko Daković naći će se na istoj strani fronta, kada je ugušen crnogorski Božićni ustanak januara 1919. godine. Marko Daković je bio jedan od najratobornijih političara koji je zajedno sa srpskom okupacionom vojskom u krvi ugušivao Božićni ustanak crnogorskog naroda. Marka Dakovića jedan od hroničara tih zbivanja, tumač prilikom vođenja pregovora i razgovora između srpske vojske, savezničkih snaga i ustaničkih trupa, Selaković u jednom svom memoarskom radu naziva „Lombrozovim tipom“, što će reći tipom „rođenog zločinca“. Izabran je u tzv. Izvršni odbor Podgoričke skupštine, koji je do dolaska srpskog vladinog povjerenika Ivana Lole Pavićevića uspostavio represivni režim u Crnoj Gori.

Godine 1941. Marko Daković je pristao da uđe, kako piše dr Radoslav Rotković, „u Simovićevu vladu i pobjegao s njome avionom sa Kapinoga polja (Nikšić) i poginuo u tome istome avionu, jer kao Crnogorac nije mogao da sjedi naprijed, nego pozadi, među sanducima zlata, pa kako je u Grčkoj bilo nevrjeme, a avion je morao da poleti da ga ne bi zarobili Njemci, Daković je u toku leta, zbog tumbanja, pričinjen vladinim zlatom“ (*Velika zavjera protiv Crne Gore*, Podgorica, 2001, str. 598). Dakle, prilikom bjekstva u inostranstvo Marko Daković je poginuo u vrijeme uzlijetanja sa aerodroma u Atini na taj način što su se na njega sručile kašete sa zlatnim polugama, uzete iz jugoslovenskih trezora, koje su ga u usmrtili. Tako je neslavno 1941. godine poginuo Marko Daković, jedan od najvećih crnogorskih kolaboracionista u povijesti Crne Gore. Simbolika njegove smrti ogleda se u tome što je skoro četiri decenije, kao plaćenik srpske vlade i dvora, radio protiv Crne Gore i njene slobode, a stradao je od onog istog zlata, kojeg je podosta dobijao za svoj veleizdajnički rad. Pravda, na kraju, ipak, zločine kažnjava.

Srpski publicista i žurnalista Pantelija Jovović u knjizi *Crnogorski političari – portreti*, objavljenoj u Beogradu 1924. godine, piše da je naročito došao do izražaja poslije 1918. godine „rđav posao Dakovićev za crnu Goru i Crnogorce“. Prema tvrđenju Pantelije Jovovića, Marko Daković je od 1918. godine inaugurisao režim, koji je sa sobom donio ubijanje, paljenje kuća, pljačku i hapšenja po Crnoj Gori.

Marko Daković nije direktno učestvovao u radu tzv. Podgoričke skupštine od novembra 1918. godine, na kojoj je, u uslovima vojne okupacije, proglašena nasilna aneksija Crne Gore Srbiji, jer se još uvijek nije bio vratio iz zarobljeništva. Ali, je na tzv. Podgoričkoj skupštini, Marko Daković izabran u Izvršni narodni odbor, koji je imao pretenzije da bude civilna suverena vlast u zemlji dok se prisajedinjenje Crne Gore Srbiji ne sankcioniše i ne dovede do kraja. Za poslanika u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu Marko Maković je izabran 27. januara 1919. godine. Bio je vođa grupe poslanika iz Crne Gore, koje je delegirala tzv. Podgorička skupština. Govori koje je držao u beogradskoj skupštini bili su, velikim dijelom, usmjereni protiv kralja Nikole, crnogorske vlade u egzilu i crnogorskog ustaničkog i komitskog pokreta. U beogradskoj skupštini Marko Daković je sa svojom grupom avgusta 1919. godine omogućio da se izabre vlada Ljube Davidovića, koja je Crnoj Gori donijela samo zlo. Iako je kasnije Daković kumovao rušenju Davidovićeve vlade, iako nikad nije zatražio audijenciju kod kralja Aleksandra Karađorđevića, iako je napustio Privremeno narodno predstavništvo, to nimalo ne može izmijeniti njegovu rđavu ulogu u sprovođenju režima terora i tlačenja crnogorskog naroda. Kada se povukao iz politike, pravdajući to svojim „slabim zdravstvenim stanjem“ mislio je da će postati heroj kod Srba (kod Crnogoraca smatran je zločincem), ali se prevario. Niko u vladajućim strukturama Kraljevine SHS nije zažalio za odlaskom Marka Dakovića.

Marko Daković je patološki mrzio ne samo kralja Nikolu, nego

i Crnu Goru kao samostalnu državu. Zato je sve što je bilo u njegovoj moći i učinio da se kralj Nikola detronizuje i da se Crna Gora izbriše iz spiska država. Kralja Nikolu je nazivao „izdajnikom srpskog naroda“, pa je i protestovao u Skupštini u Beogradu kada je regent Aleksandar Karađorđević bezuspješno pokušao da se sretne u privatnj posjeti sa kraljom Nikolom u Parizu februara 1919. godine. Koliko je Marko Daković mrzio crnogorsku državnost jasno govori i činjenica da je on bio aktivni i grlati učesnik na jednoj konferenciji u Beogradu, održanoj 24. oktobra 1919. godine, kojoj su prisustvovali pored njega, Andrija Radović, Ljubomir Davidović, Ante Trumbić, Svetozar Pribićević i general Stevan Hadžić i na kojoj je odlučeno da Andrija Radović otputuje u Pariz i da se priključi srpskoj delegaciji kao navodni „stručnjak“ za Crnu Goru. Podržavajući misiju Andrije Radovića u Parizu, koja se sastojala u akciji uništenja Crne Gore, Marko Daković je jasno pokazao da se nalazi na putu državne i nacionalne izdaje Crne Gore i crnogorskog naroda.

Marko Daković je u zajednici sa srpskim okupacionim oficirima generalom Dragutinom Milutinovićem, majorom Svetolikom Nikolićem, majorom Aleksićem, te svojim saborcem vojvodom Stevom Vukotićem, organizovao na Cetinju 28. decembra 1918. godine u Sali „Doma slobode“ („Vladina Doma“) polaganje zakletve kralju Petru Karađorđeviću, slaveći i veličajući odluke tzv. Podgoričke skupštine. On je bio *spiritus movens* i vođa militantnih bjelaških formacija, poznatijih kao „organizovana omladina“, koja je žarila i palila po Crnoj Gori, ostavljajući iza sebe krv, pepeo, žgarišta i groblja. Zato Savić Marković Štedimlija u svojoj knjizi *Crna Gora u Jugoslaviji*, objavljenoj u Zagrebu 1936. godine, s pravom Marka Dakovića naziva „vođom bandi palikuća i ubica“. Dr Sekula Drljević u jednoj polemici koju je preko štampe vodio 1928. godine sa Markom Dakovićem objašnjava njegovu ulogu u ukidanju Crne Gore i učinjenim zločinima nad crnogorskim narodom. Dr Sekula Drljević napisao je tada o Marku

Dakoviću i ovo: „Daković je dao sebi mnogo truda, da što opsežnije odbrani režim vatre i krvi, kojim se vladalo Crnom Gorom nakon ujedinjenja. Dobro je što priznaje taj režim za svoj. To priznanje treba svi Crnogorci da čuju i upamte. Daković kaže da je tako upravljao, da bi učvrstio ujedinjenje, a danas i djeca vide, da je na zgarištima crnogorskih domova izgorelo moralno jedinstvo Srbijanaca i Crnogoraca, koje je prije državnog jedinstva postojalo kroz vjekove. Naposljetku, zar ne zna Daković da nema ideje, ni nacionalne, ni religiozne, ni socijalne, radi čijeg bi se ostvarenja smjele spaljivati žene i djeca i paliti seljacima kuće.“

Marko Daković se formalo povukao iz aktivnog političkog života tokom 1921. godine, nakon došenja Vidovdanskih ustava Kraljevine SHS. Povukao se zato što nije dobio onu nagradu koju je očekivao od svojih beogradskih poslodavaca, a ni od bjelaški profilisanih Crnogoraca ili crnogorskih Srba. Ali, nije prestao da politički djeluje, mada izvan partijskih okvira i organa državne vlasti. Njega su smatrali svojim duhovnim vođom glavni protagonisti Zemljoradničke stranke i Demokratske stranke za Crnu Goru tokom dvadesetih godina XX vijeka. Velikosrpski centralizam i unitarizam i sve ono što je bilo protiv Crne Gore i slobode crnogorskog naroda karakterisalo je Marka Dakovića i u vrijeme kada se službeno povukao iz javnog političkog života. Da je to tačno, govori i podatak da je on odbio poziv Demokratske stranke Ljubomira Davidovića da se na izborima 1935. godine kandiduje na listi udružene opozicije. Marko Daković je to učinio s motivacijom da ne može biti na onoj listi na kojoj se nalazi Crnogorska stranka (federalisti), koje on naziva „separatistima“, jer oni ne priznaju odluke tzv. Podgoričke skupštine iz novembra 1918. godine. S zagriženom opredijeljenošću crnogorskog velikosrbina, Marko Daković je ušao 1941. godine u pučističku vladu generala Dušana Simovića, ali londonske emigrantske dane nije dočekao.

HUMANITARNI RAD ŽENSKIH ČLANOVA DVORA PETROVIĆA U BALKANSKIM RATOVIMA

Nada Tomović

While it would be an overstatement to claim that Montenegrin Petrović-Njegoš princesses were solely responsible for the numerous Red Cross missions arriving in Montenegro, we should not overlook their commitment and efforts in coordinating these missions and their collaboration with international humanitarian organizations. This paper aims to provide deeper insight into their activities during the Balkan Wars, their role in caring for the wounded, organizing the financial aid and ensuring the arrival of medical personnel from abroad, having thereby significantly contributed to the history of Montenegrin humanitarian efforts.

Crnogorke su vjekovima bile ključna logistička i sanitetska podrška crnogorske vojske u dugotrajnim oslobodilačkim ratovima. Žene su nosile potrebnu opremu svojim najbližima na front i često služile kao jedini oblik saniteta. Stizale su do najvažnijih bojišta poput Grahovca, Vučijeg Dola, Skadra, Lovćena i Mojkovca. Knjaz Nikola je brojnim naredbama pokušavao da spriječi odlazak Crnogorki na front, ali te zabrane nijesu imale efekta.¹

¹ Srđa Martinović, Aleksandar Berkuljan, *Crnogorski vojni sanitet*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2019, 5.

Kroz istoriju oslobodilačkih ratova Crne Gore, osim viteških podviga crnogorskih ratnika, značajnu ulogu odigrale su i hrabre žene, čiji su podvizi zadivili mnoge evropske putopisce, ostavljajući trajna svjedočanstva o njihovoj hrabrosti. Među tim ženama, posebnu pažnju zaslužuju princeze iz dinastije Petrović-Njegoš, koje su se isticale svojim humanitarnim misijama. Iako su i druge vladarke na evropskim dvorovima bile poznate po filantropiji, djelovanje crnogorskih princeza bilo je jedinstveno i posebno. U ratnim vremenima, one su se brinule o ranjenicima, posjećivale vojnike na frontu i donosile im hranu i odjeću. Ovaj rad fokusira se na njihov humanitarni rad tokom Balkanskih ratova, analiziran uglavnom na osnovu izvještaja iz *Cetinjskog vjesnika* i *Glasa Crnogorca*.

Osim kraljice Milene i princeza Ksenije i Vjere, knjeginje Milice-Jute i knjeginje Natalije² koje su se stavile u službu Crvenog krsta, i crnogorske princeze udate po evropskim dvorovima uskoro nakon početka Prvog balkanskog rata dolaze na Cetinje. Tako *Glas Crnogorca* 6. oktobra 1912. godine izvještava: „Njihova Carska Visočanstva Veliki knjaz Petar Nikolajevič i Knjaginja Milica³ i Njihova Kraljevska Visočanstva Knjaz i Knjaginja Batenberg doputovali su danas poslije tri sata na Cetinje“.⁴ Uskoro po dolasku na Cetinje, knjaginja Milica sa suprugom Petrom osnovala je od svojih sredstava bolnicu na Cetinju u zgradi kadetskog korpusa. Ta bolnica bila je namijenjena za ranjenike i imala je 75 postelja. Angažovali su

² Natalija Petrović (1882–1950) bila je kćerka Aleksandra Konstatinovića, rođaka Aleksandra Obrenovića. Udala se 1902. godine za sina knjaza (kralja) Nikole – Mirka. Imali su pet sinova: Stevana, Stanislava, Mihaila, Pavla i Emanuela. Jedini je potomstvo ostavio Mihailo. Njegov sin Nikola je princ od Crne Gore. Ostala četvorica umrla su veoma mladi. (Božidar Šekularac, *Crnogorske vladarke, plemkinje i princeze*, Matica crnogorska, Podgorica, 2023, 171–172.)

³ Milica Petrović (1866–1951) udata 1899. za ruskog knjaza Petra Nikolajeviča Romanova (opširnije vidi: Božidar Šekularac, isto, 141–145.)

⁴ *Glas Crnogorca*, 6. X 1912, br. 44, 1.

u njoj nekoliko ljekara i medicinskih sestara iz dobrotvornih društava koji su pristigli na Cetinje iz mnogih evropskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država. Bolnicu su opremili i potrebnim sanitetskim materijalom za ranjenike. Nadzor nad bolnicom lično je vršila knjaginja Milica.⁵

Knjaginja Ana⁶ i knjaginja Milica odmah po dolasku u Crnu Goru uključile su se u brigu o ranjenicima zajedno sa medicinskim osobljem. *Glas Crnogorca* sa velikim poštovanjem i zahvalnošću piše o njihovoj požrtvovanosti i nesebičnoj ljubavi prema domovini: „Za kratko vrijeme otkako su se povratile u svoju domovinu one su za nju i ranjenike mnogo učinile, ne žaleći nikakvih žrtava i predano i neumorno radeći, da zemlji u kojoj su se rodile za vrijeme rata što više koriste i da ranjenicima budu od što veće pomoći. Kao kćeri Kralja Gospodara i prave Crnogorke, one su svoje ruke svile oko ranjenika i ne propuštajući ni jednu priliku da im pomognu i da im stanje što više olakšaju dvoreći ih kao prave sestre i mile dobre, i čineći za njih velike materijalne žrtve kao plemenite i izdašne dobrotvorke“.⁷

Na osnovu izvještaja *Glasa Crnogorca* i *Cetinjskog vjesnika* može se zaključiti da su ženski članovi kraljevske porodice planski i organizovano radili na pružanju pomoći ranjenicima. Dok su knjaginke Milica i Ana bile angažovane u bolnici na Cetinju, kraljica Milena i princeza Ksenija brinule su o ranjenicima na Rijeci. Princeza Ksenija insistirala je da se uprava bolnice njoj direktno obraća za sve što je potrebno ranjenicima, uz obećanje da će se ona lično pobrinuti da te potrebe budu ispunjene. Kraljica Milena izdejstvovala je da se perjanički stan na Ljeskovcu ustupi za proširenje bolnice, čime je obezbijeđeno dodatnih 35 postelja. Ovaj njen humani gest bio je od velikog značaja, s obzirom na to da je improvizovana bolnica na Rijeci prije

⁵ *Cetinjski vjesnik*, 12. oktobar 1912, br. 84, 4.

⁶ Ana Petrović (1874–1971), udala se 1897. godine za princa Franca Jozefa Batenberga, brata prvog bugarskog kralja. (vidi opširnije: B.Šekularac, *isto*, 159–160)

⁷ *Glas Crnogorca*, 17. oktobar 1912, br. 86, 1.

toga imala samo 15 postelja⁸. Kao pokroviteljica Društva Crnogorskog Crvenog krsta, kraljica Milena je uručivala odlikovanja i iskazivala zahvalnost stranim misijama i pojedincima za njihova dobročinstva.⁹ Dragocjeno svjedočanstvo o humanitarnom radu kraljice Milene, crnogorskih princeza i stranih misija Crvenog krsta predstavljaju brojne fotografije sačuvane u Državnom arhivu na Cetinju.¹⁰

Po svjedočenju prestolonasljednice Milice-Jute Petrović, princeza Ksenija je bila uzela u svoje ruke cjelokupnu organizaciju sanitetske službe. Posebno divljenje zaslužuju postupci knjažinje Milice-Jute, strankinje, koja je iz luksuza u kome je živjela na dvoru Meklenburg-Strelica prihvatila život u crnogorskim brdima i odmah po pristizanju prvih ranjenika na Cetinje u kući plela na mašini kape i šalove za ranjenike i namotavala zavoje. Čak je smatrala da je stavljena u drugi plan jer njoj kao prestolonasljednikovici nije pripala obaveza oko organizovanja sanitetske službe. Iako joj je Danilo bio strogo zabranio da posjećuje ranjenike da se ne bi zarazila, ona nije mogla dugo izdržati i svakodnevno je u pratnji jedne od zaova odlazila u posjete ranjenicima. Hrabrost crnogorskih ranjenika ostavila je na nju snažan utisak. O susretima sa ranjenicima ona je, između ostalog, zapisala kako joj je jedan ranjenik rekao: „Ako mi dozvoli naš dobri doktor, želim odmah nazad da se borim!“¹¹. Ove riječi ostavile su na nju neizbrisiv trag jer taj momak bio je za nju oličenje cijelog crnogorskog naroda. Ona je to doživjela kao da se on osjećao neprijatno što još leži iako mu je već bolje, jer je na frontu svaki borac dragocjen. Još više je ostala zapre-

⁸ *Cetinjski vjesnik*, 10. oktobar 1912, br. 83, 3.

⁹ Srđan Martinović, Aleksandar Berkuljan, *nav.djelo*, 83.

¹⁰ Fotografije o crnogorskom sanitetu iz balkanskih i Prvog svjetskog rata objavljene su u knjizi Srđe Martinovića i Aleksandra Berkuljana *Crnogorski vojni sanitet*.

¹¹ Milica Juta Petrović Njegoš, *Memoari jedne njemačke princeze*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Narodni muzej Crne Gore, Podgorica 2019, 170.

pašćena kada je lično držala ruku ranjenika dok mu je doktor, bez anestezije, vadio dijelove kosti iz raznesene noge, jer nije bilo vremena za davanje iste buduću da su teški ranjenici u velikom broju pristizali, a svakome je trebalo pružiti pomoć. Među ranjenicima je počela da se širi kolera i za njih su podignute posebne barake. Milica ih je i njih obilazila, te je tako i ona zaražena kolerom. Kada je ozdravila, vjerovatno zahvaljujući tome što je bila vakcinisana, pošla je u Nikšić da posjeti oboljele od tifusa koji su bili izolovani u posebnim barakama. Tom prilikom ona je posjetila i turske ranjenike u jednoj bolnici koju je bila zauzela crnogorska vojska.¹²

Duž cijele linije fronta stizale su pošiljke od knjaginje Milice-Jute. Njena briga nisu bili samo ranjenici, nego i vojnici na frontu koji su oskudijevali u odjeći i obući. Tako je ona, kada se rat već vodio u surovim zimskim uslovima oko rijeke Kir, uputila preko bolnice u Drivastu toplu odjeću i obuću za vojnike, sa izričitom naredbom da se to podijeli najsiriromašnijima, a posteljina da se dodijeli bolnici u Drivastu. Njeni humani gestovi iznenadili su vojnike, koji su uzvraćali izrazima najtoplije zahvalnosti.¹³

Milica-Juta pokrenula je akciju za prikupljanje finansijskih sredstava, lijekova i sanitetskog materijala za potrebe bolnica tokom Balkanskog rata 1912. godine u domovini svog djetinjstva. Brojni stanovnici Meklenburg-Strelica učestvovali su u prikupljanju sredstava za crnogorske ranjenike, a sam princezin otac, veliki vojvoda Adolf Fridrih V, dao je značajan novčani prilog. Osim Miličinog zalaganja za slanje pomoći, svakako se mora istaći i da je posjeta kralja Nikole domovini svoje snahe u februaru 1912. godine imala uticaja na to da stanovnici Meklenburg-Strelica pokažu interesovanje za prilike u Crnoj Gori.¹⁴

Uprkos tome što je u roku od godinu dana prije početka Prvog balkanskog rata pretrpjela težak gubitak – smrt dva sina, Steva-

¹² Milica Juta Petrović Njegoš, *Memoari*, 170–171.

¹³ *Glas Crnogorca*, 1. decembar 1912, br. 54, 3.

¹⁴ *Isto*, 7–8. Vidi još: *Juta i zemlja crnih brda*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2019, 36.

na (5 godina) i Stanislava (3 godine) – knjaginja Natalija pronalazila je snage da obiđe bolnice i pruži podršku ranjenicima. Njen nešto manji angažman u odnosu na druge članice kraljevske porodice može se objasniti time što je, nakon dvije tragične smrti, rodila sina Mihaila, koji je imao samo četiri godine kada je rat počeo. Briga o malom djetetu svakako je zahtijevala dosta vremena i pažnje, čak i uz pomoć posluge. Ipak, knjaginja Natalija pominje se u posjetama bolnici u Vojnom stanu¹⁵ i bolnici ruskog Crvenog krsta u Ulcinju¹⁶.

Nije poznato da li je kraljica Jelena, supruga italijanskog kralja Viktora Emanuela III, posjećivala Crnu Goru tokom Balkanskih ratova. Razlog za njeno eventualno odsustvo mogao bi se tražiti u činjenici da je Italija u to vrijeme još uvijek bila u sukobu sa Osmanskim carstvom, koji je okončan samo desetak dana prije početka Prvog balkanskog rata.¹⁷ Ipak, imajući u vidu njen nesumnjiv humanitarni angažman i saosjećanje sa stradalnicima, gotovo je nemoguće da kraljica Jelena nije pronašla načina da pomogne svojim sunarodnicima, makar iz daljine.

O nesebičnoj požrtvovanosti kraljice Jelene svjedoči i njen angažman nakon razornog zemljotresa koji je pogodio grad Mesinu 1908. godine. Tada je više od 20 dana provela među stradalim stanovništvom, pomažući u zbrinjavanju ranjenika. Njena predanost humanitarnim aktivnostima i brizi za siromašne trajala je čitavog života, a 1937. godine papa Pije XI odlikovao ju je zlatnom ružom kao priznanje za njen rad.¹⁸

Ruske knjaginje Milica i Stana¹⁹, kćerke kralja Nikole, prema

¹⁵ *Glas Crnogorca*, 27. oktobar, 1912, br. 49, 1.

¹⁶ *Glas Crnogorca*, 16. februar 1913. br. 8, 1.

¹⁷ Italijansko-osmanski rat trajao je od 29. 9. 1911. do 18. 10. 1912. Prvi balkanski rat počeo je deset dana prije završetka italijansko-osmanskog rata (25. sept/8. oktobar)

¹⁸ *Žene Crne Gore*, Montenegrina, pdf, undp.org/sites/g/files/zskge326/files/2021-1/žene%Crne%Gore20MONOGRAFIJA (pristupljeno 16. 09. 2024)

¹⁹ Princeza Stana (1867–1935) udata 1889. za ruskog knjaza Đorđa Maksimilijanoviča Romanova, a drugi put se udala 1907. za velikog ruskog

svjedočanstvu Milice-Jute, ne samo da su došle u Crnu Goru ubrzo nakon početka Prvog balkanskog rata, već su i značajno finansijski doprinijele nabavci neophodnih medicinskih sredstava. Osim toga, pokrenule su i humanitarne akcije među brojnim dobrotvornim društvima u Rusiji.²⁰ O velikodušnim novčanim priložima koji su pristizali iz Rusije, ali i drugih zemalja, redovno su izvještavali listovi *Glas Crnogorca* i *Cetinjski vjesnik*. Premda se ne može sa sigurnošću tvrditi da su baš sve donacije iz Rusije bile rezultat direktnog angažmana Milice i Stane, njihova uloga u mobilizaciji pomoći svakako je bila zapažena i ne može se zanemariti.

U toku Prvog balkanskog rata, knjaginja Milica je u dva navrata boravila u Crnoj Gori. Prvi put, kako je već pomenuto, neposredno po izbijanju oružanih sukoba, dok o njenom drugom dolasku *Glas Crnogorca* donosi vijest u broju od 1. februara 1913. godine²¹.

Uopšte uzevši, humanitarni rad ženskih članova kraljevske porodice najbolje odslikava jedan od brojnih izvještaja iz *Glasa Crnogorca*: „Kao i u prvom periodu rata, tako i sada poslije obnovljenog neprijateljstva svi ženski članovi Kraljevskog Dvora predano i s najvećom požrtvovanošću preduzeli su njegovanje i staranje oko ranjenika, prednjačeći u svakom pogledu u tome. Dok se mlađi ženski članovi Kraljevskog Dvora gotovo i ne odvajaju od ranjenika i staranja oko njih, dotle Njeno Veličanstvo sa Njegovim Kraljevskim Visočanstvom Knjaginjom Našljednicom obilazi sve ranjenike smještene na Cetinju, milostivo se raspitujući od jednog do drugog i s pravom ljubavlju blagoizvolijevajući se duže zadržati sa njima“.²²

Dolazak velikog broja ljekara, medicinskog osoblja i slanje pomoći iz velikog broja zemalja Crnoj Gori tokom balkanskih

kneza Nikolaja Nikolajeviča. Umrla je u izgnanstvu 1935. godine u Antibu, u Francuskoj (vidi opširnije: B.Šekularac, *Crnogorske vladarke...*, 145–147).

²⁰ *Isto*, 170.

²¹ *Glas Crnogorca*, 1. februar 1913, br. 5, 1.

²² *Isto*, 1.

ratova može se tumačiti kao divljenje jednom, po broju malom, narodu koji se sam borio protiv daleko brojnijeg osvajača. Tome je doprinio i veliki ugled kralja Nikole na evropskim dvorovima, zapisi mnogih putopisaca o herojskom narodu, a svakako ne smije se zanemariti ni kraljevo srodstvo s evropskim dvorovima preko kćerki i snaha.

Požrtvovanost i predanost crnogorske kraljice Milene, kraljice Jelene Savojske, te princeza i knjaginja dinastije Petrović u humanitarnom radu pokazuju da su, pored vladarskih titula, posjedovale i ono najvrednije – plemenitost duha i nesebičnu ljubav prema svom narodu.

Literatura:

- *Juta u Zemlji crnih brda*, Narodni muzej Crne Gore, Cetine, 2019.
- Martinović Srđa, Berkuljan Aleksandar, *Crnogorski vojni sanitet*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2019.
- Petrović Milica Juta, *Memoari jedne njemačke princeze*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Narodni muzej Crne Gore, Podgorica, 2019.
- Šekularac Božidar, *Crnogorske vladarke, plemkinje i princeze*, Matica crnogorska, Podgorica, 2023.
- *Žene Crne Gore*, Montenegrina, pdf/undo.org/sites/g/files/zskge326/files2021-1/žene%Crne%Gore20MONOGRAFIJA (pristupljeno 16. 9. 2024)

Štampa:

- *Cetinjski vjesnik*, br. 83. i 84. 1912. godine
- *Glas Crnogorca*, br. 44, 49, 54, 86. 1912. godine
- *Glas Crnogorca*, br. 5 i 8. 1913. godine

VILIJAM EVART GLEDSTON

Jelisaveta Blagojević
Aleksandar Klarić

William Ewart Gladstone wrote about Montenegro with deep sympathy and affection, particularly in his apotheosis inspired by Lord Alfred Tennyson's poem „Montenegro“ published in May 1877. In the political context, Gladstone's sympathies were confirmed after the Berlin Congress, when upon the initiative of his administration, the Western powers sent their war fleets to the Adriatic Sea with the aim to force the Ottoman Empire to cede the city of Ulcinj and the surrounding territory to Montenegro.

Jedna od najznačajnijih ličnosti koje su doprinijele političkoj i kulturnoj afirmaciji devetnaestovjekovne Crne Gore u Velikoj Britaniji, a time i u svijetu, predstavlja britanski državnik Vilijam Ewart Gladston (*William Ewart Gladstone*, 29. decembar 1809. Liverpool – 19. maj 1898. Havarden). Iako je kao mladić započeo političku karijeru kao torijevac, tj. konzervativac, vremenom je svoja shvatanja i djelovanja transformisao u liberalna, posebno značajna u onovremenom crnogorskom kontekstu, u pogledu na prava na slobodu i samoopredjeljenje balkanskih naroda od vlasti imperijalističkih sila. Naročito se u literaturi izdvaja njegov odnos prema tadašnjoj poziciji Crne Gore i njenog naroda, o čemu svjedoči kako ono što je sam Gladston pisao o Crnoj Gori, tako i odnos dubokog poštovanja i

zahvalnosti crnogorskog naroda prema Gledstonu. U tom kontekstu, u nastavku rada dat je prikaz izvoda iz onovremenog crnogorskog nedeljnog lista za politiku i književnost *Glas Crnogorca*, kao i izvodi iz apoteoze Gledstona Crnoj Gori koju je napisao povodom pjesme lorda Alfreda Tenisona pod nazivom *Crna Gora*, objavljene u maju 1877. godine.

O Vilijamu Evartu Gledstonu, koji je bio premijer Velike Britanije četiri puta (1868–1874, 1880–1885, februar – avgust 1886, 1892–1894), više nego i jedan drugi britanski premijer, Slobodan Jovanović je, *inter alia*, istakao: (...) „U političkoj borbi Gledston se nije služio ni silom ni lukavstvom. Engleski javni život nikada nije bio u moralnom pogledu toliko čist kao onda kada je Gledston vodio prvu riječ. Tu su mu zaslugu i protivnici priznavali. Njegovo jedino oružje bila je njegova moć ubjeđivanja, njegova rečitost... Svojom rečju Gledston je stvarao javno mnjenje i davao pravac događajima (...)“.¹

U kontekstu apostrofiranja istorijskog značaja razvoja crnogorsko-britanskih odnosa, odnosno njihovog viševjekovnog trajanja i očuvanja, na kraju rada su, kao prilozi, dati tekst objavljen 17. aprila 1671. godine, u br. 566 *the London Gazette*, gdje se Crna Gora prvi put spominje u britanskoj štampi, a potencijalno i prvi put u novinarstvu, kao i trgovinski ugovor koji je Crna Gora sklopila sa Velikom Britanijom 21. januara 1882. godine, što predstavlja prvi trgovinski ugovor zaključen sa nekom stranom zemljom u istoriji Crne Gore.

Biblioteka Gledston

Gledston je bio veliki bibliofil, i sakupio je više od 30.000 knjiga. Po njegovom zavještanju, stanovnici Havordena su nakon njegove smrti 1898. godine sakupili novac za izgradnju kuće u kojoj su knjige trajno smještene. Tako je 1902. godine

¹ Slobodan Jovanović, *Gledston*. Jugo-istok, ca. 1938.

otvorena biblioteka *Gledston* kao nacionalni spomen čovjeku čije ime nosi.²

Gledston i Crna Gora

Kako navodi Knežević, „Vilijam Evart Gledston svojim pisanjem i političkim djelovanjem ostao je kao prijatelj Crne Gore u trajnom sjećanju crnogorskog naroda. Upravo Gledston je taj koji je od svih evropskih državnika najviše poznavao i vrednovao crnogorsku istoriju i tradiciju. Gledston je kao veliki hrišćanin³ vidio u Crnoj Gori hrišćansku svetu zemlju koja nekoliko vjekova

² Više informacija na: DELFI knjižare

https://www.delfi.rs/vesti/vest/3051_11_neverovatnih_hotela_za_knjigoljupce_delfi_knjizare.html, Gladstone's Library

<https://www.gladstoneslibrary.org/>

³ Gledston je unutrašnju i spoljnu politiku zasnivao na crkvenom anglikanizmu. Njegova naklonost istočnom pravoslavlju predstavljala je faktor u definisanju njegovog odnosa prema Istočnoj krizi. Steele D. Three British Prime Ministers and the Survival of the Ottoman Empire, 1855–1902. *Middle Eastern Studies*. 2014: 50 (1): 43–60. doi:10.1080/00263206.2013.850304

grčevito čuva svoju čast, vjeru i slobodu. Procjenjivao je da je istorija Crnoj Gori nametnula posebnu misiju. Njegova shvatanja puno su učinila na upoznavanju i vrednovanju Crne Gore u britanskoj javnosti. To navodi na zaključak da se nalazio u posebnom duhovnom odnosu sa Crnom Gorom. Gledstonova odbrana Južnih Slovena u njihovoj borbi za nezavisnost zasnivala se na snažnom moralnom uvjerenju da mali narodi imaju pravo da upravljaju samim sobom i da je dominacija jedne imperijalne sile moralno pogrešna.⁴ U skladu sa tim, u nastavku teksta izložene su informacije koje se odnose na politički i kulturni značaj i uticaj Gledstona kada je u pitanju pozicija Crne Gore na međunarodnom i nacionalnom planu.

Politički značaj i uticaj

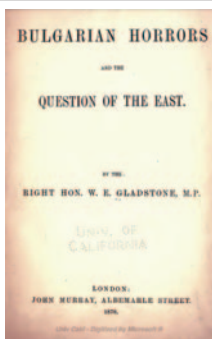
Gledstona je nakon poraza na izborima 1874. godine, u središte britanske politike vratilo Istočno pitanje tj. kriza koja je otpočela ustankom u Hercegovini u julu 1875. godine. Politika torijevskog lidera Bendžamina Dizraelija (koji je od 1876. godine postao lord Biksford)⁵ implicirala je djelovanje u pravcu pružanja podrške očuvanju turskog uticaja i interesa na Balkanu i zatvarala oči pred nevoljama i poniženjem hrišćanskog stanovništva u Turskoj. U Britaniji toga doba, razvilo se posebno nepovjerenje prema Rusiji, pri čemu su balkanski, slovenski, pravoslavni narodi doživljavani kao produžena ruka carske Rusije.⁶ Prema Gledstonu,

⁴ Saša Knežević, Knjaz Nikola i Gledston, u zbornik radova *Crna Gora i Velika Britanija* ur. Branislav Kovačević, Podgorica: Istorijski institute Univerziteta Crne Gore, 2001: 131, 137.

⁵ U istoriji Velike Britanije Bendžamin Dizraeli je zapamćen kao dvostruki premijer, utemeljivač modernog britanskog konzervativizma i popularni romanopisac.

⁶ Anđelka Cvijić, Istoričar nije sudija u *Politika* (01. 03. 2008)

<https://www.politika.rs/sr/clanak/34776/Istoricar-nije-sudija> (15. 11. 2022)

militia. It is also at war with the few scores of thousands of that very martial people, who inhabit the mountain tract of Montenegro. [Upon these handfuls of our race, an empire of more than thirty millions discharges all its might: for this purpose it applies all its own resources, and the whole of the property of its creditors; and, after two months of desperate activity, it greatly plumes itself upon having incompletely succeeded against Serbia, and less doubtfully failed against Montenegro. Shades of Bajazets, Amuraths, and Mahmouds!

Izvod iz knjige 'The Bulgarian Horrors and the Question of the East', W. E. Gladstone, London, John Murray, Albemarle Street, 1876: 15.

Dizraelijeva politika podrške Turskoj samo je pogoršavala položaj balkanskih naroda i primoravala ih da gledaju u Rusiju kao u spasioca.⁷

Gledston se stavio na čelo jedne jake struje u engleskom javnom mnjenju, sastavljene od poznatih publicista i naučnika koji su se zalagali za prava malih balkanskih naroda, a koji su sa posebnim simpatijama i naklonostima pisali o Crnoj Gori. Podstaknut zvjerstvima koje su turske trupe tzv. bašibozuka⁸ počinile nad bugarskim stanovništvom, uključujući i žene i djecu, pripremio je brošuru pod nazivom „Užasi u Bugarskoj i istočno pitanje“⁹, gdje o Crnoj Gori piše sljedeće: „(...) Takođe, u ratu je i nekoliko desetina hiljada tog veoma ratnog naroda, koji naseljavaju planinski predio Crne Gore... imperija od više desetina miliona gubi svoju moć... i bez sumnje nije uspjela protiv Crne Gore (...)“.

⁷ Knežević, 2001: 138.

⁸ Slobodan Jovanović, *Gledston*. Jugo-istok, ca. 1938.

⁹ 'The Bulgarian Horrors nad the Question of the East', W.E. Gladstone, London, John Murray, Albemarle Street, 1876: 15.

https://attackingthediabol.co.uk/pdfs/bulgarian_horror_glad.pdf (15. 11. 2022)

но смањити, шта више могуће је да ће либералци и побједу одржати.

Најважнија личност, у коју данас сви очи упиру не само у Инглешкој него и у осталом свијету, то је: Гледстон. Пред време и кошања у овој изборној борби он стоји као стјена са својим колосалним политичким значајем, čistим карактером, јасним програмом и моћним говорничким даром. У прошлом броју саопштили смо у кратко његов изборни говор те га је држао у Мидлотијаму. Против овог његовог говора устала су три министра да га пораза својим бесједима, по без икаквог успјеха, јер, како већ рекосмо једнога не хтјеше бирачи ни пуштати да говори а телеграме Елнотове не даше прочитати. Против министара устао је опет да говори Гледстон у једном изборном

Политички преглед.

Избори у Инглешкој, о којима се општег гледишта на другом мјесту опширније говоримо, вадја су већ на измаку и чудо нам је да нам се ништа телеграфично не јавља о њиховом коначном исходу. Да је партаја Гледстонова побједу одржала, о томе се данас већ више нико не сумња. Колико се за сад зна за изборе, рачуна се да ће либералци у инглешком парламенту располагати са већином од 70 гласова, и то без хомрулера. Ново министарство образовање се одмах, чим се краљица врати у Инглешку. Новине о том већ доносе свакојаке комбинације и једне

Glas Crnogorca, br. 12

Glas Crnogorca, br. 14

Crnogorci su sa pažnjom pratili izbornu borbu u Engleskoj, o čemu najbolje govore tekstovi u *Glasu Crnogorca*, gdje se navodi da Gledston u izornoj borbi „stoji kao stijena sa svojim kolosalnim političkim značajem, čistim karakterom, jasnim programom i moćnim govorničkim darom“, dok se povodom njegove pobjede na izborima 1880. godine navodi „Nikada se u nas Crnogoraca neće zaboraviti sve lijepe i plemenite riječi, koje je on za našu stvar puštao u svijet na svoja zlatna usta“.^{10 11}

Crna Gora je, u tom periodu, imala problem u pitanju razgraničenja sa Turskom, jer je Turska stalno odlagala izvršenje odluka Berlinskog kongresa i ustupanje određenih teritorija Crnoj Gori.¹² Na inicijativu i pritisak Velike Britanije, odnosno Gledstonove administracije, koja je zajedno sa ostalim zapadnim silama poslala ratnu flotu u Jadran, poslata je jasna

¹⁰ *Glas Crnogorca* br. 12 od 22. marta 1880, [https://www.dlib.me/me/kolekcije/651-URN:DLIB.ME3910P-3_\(15.09.2024\)](https://www.dlib.me/me/kolekcije/651-URN:DLIB.ME3910P-3_(15.09.2024))

¹¹ *Glas Crnogorca* br. 14 od 5. aprila 1880, <https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9nin4lu1tp34gi1ns5lntd464.pdf> (15.09.2024).

¹² Knežević, 2001: 138.

Гледстон о Црногорцима.

„Сад, Господо, ја сам с највећим сажаљењем разабрао, како суди мој поштовани пријатељ члан за Њукеел (Koen) о народу црногорском, најјуначнијој раси у Јевропи (the most heroic race in Europe). Он се руга њиховој неплодној земљи. А за што је њихова земља неплодна? За то што су они једини међу јевропскијем расама, који су вољели напустити имање, могућство, угодност, и повући се у брда и уставити се ту као у усамљеном неком граду, докле је свуд око њих отоманска дјављачна сила пустишила, и за то су зар заслужили да им се пребацивања чине и да их мој поштовани пријатељ, пријатељ вјерности, обаспе поругама! (Дошадне.)

чујмо!) Сваки наш извјештај, који ми добијемо, гласи да становници уцњески нијесу противни да буду црногорски. И кад се опет каже, да је г. Грви једини, који тако јавља, онда је то мишљење са свијем погрешно. Преставници осталијех сила, а баш нарочито најнадлежнији центамар, представник аустријски, слажу се с њим у томе потпуно. Поштовани центмар каже да је турска влада вољна да изведе берлински уговор. Ја у ту ствар не ћу сад да улазим. Ми смо о томе имали довољно искуства, од како смо на влади. Турска влада да има вољу извршити уговор берлински! Ја са свијем противно од тога тврдим.“

Izvodi iz teksta pod nazivom „Gledston o Crnogorcima“

Glas Crnogorca, br. 36 od 22. marta, 1880.

poruka Porti da preda Crnoj Gori grad Ulcinj sa okolinom.¹³ Glavni komandat udružene eskadre bio je britanski admiral Sejmur. Kvalitet britanske inicijative i držanja u pomorskoj demonstraciji bio je u tome što se nije isključivala mogućnost upotrebe sile.¹⁴

Branеći poziciju Britanije u donjem domu britanskog parlamenta, Gledston je, između ostalog, istakao „Sad, gospodo, ја сам са највећим сажаљењем разабрао, како суди мој поштовани пријатељ члан за Њукасл (Koen) о народу црногорском, најјуначнијој раси у Европи. Он се руга њиховој неплодној земљи. А зашто је њихова земља неплодна. Зато што су они једини међу јевропскијем расама, који су вољели напустити своје имање, могућство, угодност, и повући се у брда и уставити се ту као у усамљеном неком граду...“¹⁵

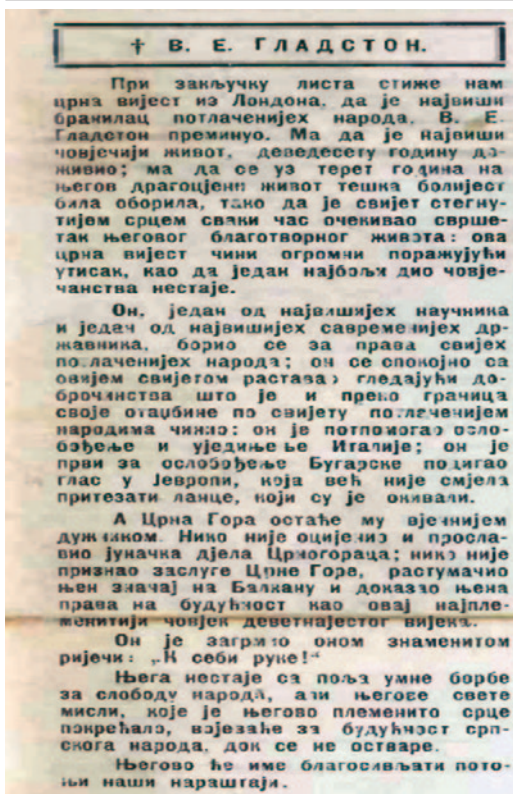
¹³ Karaula, Željko. „Pisma crnogorskoga pjesnika, svećenika i diplomata Jovana Sundečića bosanskođakovačkom i srijemskom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru (1881–1887)“, *Diacovensia*, vol. 17, br. 1, 2009: 104.

<https://hrcak.srce.hr/38892>. Citirano 17. 11. 2022.

<https://hrcak.srce.hr/file/61078> (15. 09. 2024).

¹⁴ Knežević, 2001: 138.

¹⁵ *Glas Crnogorca*, br. 36, 1880, <https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9ntglb21>

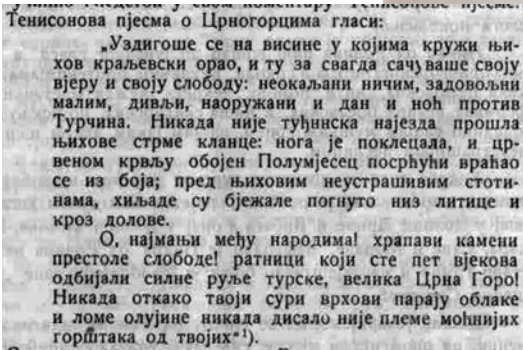
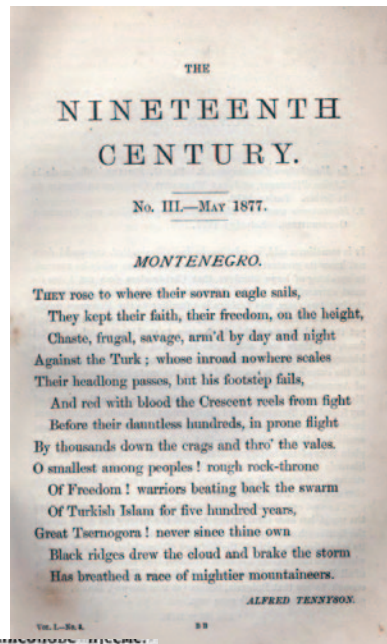
Tekst pod nazivom
„V. E. Gladston“,
Glas Crnogorca,
br. 19 od 9. maja

Koliko je narod Crne Gore poštovao blagonaklonost i posvećenost Gladstona, najbolje govore sljedeće riječi objavljene povodom njegove smrti u *Glasu Crnogorca*: „A Crna Gora ostaće mu vječnijem dužnikom. Niko nije ocijenio i proslavio junačka djela Crnogoraca, niko nije priznao zaslugе Crne Gore, rastumačio njen značaj na Balkanu, i dokazao njena prava na budućnost kao ovaj najplemenitiji čovjek XIX vijeka“¹⁶. U narednim brojevima list je opširno pisao o životu i djelu Gladstona.

muh1nf9efteb51c314.pdf(15. 09. 2024).

¹⁶ *Glas Crnogorca*, br. 19 od 9. maja 1898: 1,

[https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9ntglb21muh1nf9efteb51c314.pdf_\(15. 09. 2024\).](https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9ntglb21muh1nf9efteb51c314.pdf_(15. 09. 2024).)

Prevod pjesme
lorda Tensisona
u knjizi Danila
Tunguza -Perovića,
1930.

Tako se na kraju XIX vijeka završio život jednog od posljednjih i rijetkih zagovornika moralnih principa u politici. Neki od njegovih stavova i ubjeđenja imaju trajni karakter, isto kao što je trajno sjećanje na njegov odnos poštovanja prema Crnoj Gori.¹⁷

¹⁷ Knežević, 2001: 144.

Kulturni značaj i uticaj

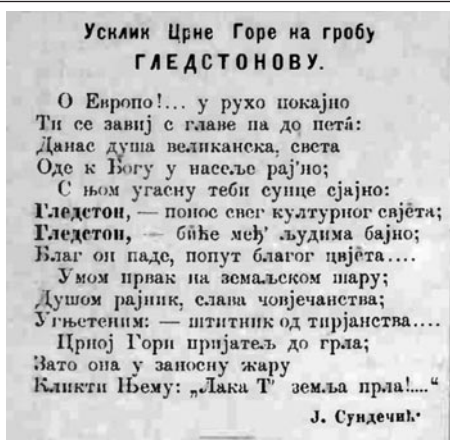
O tome koliko je Gledston poznavao i poštovao Crnu Goru i njen narod najbolje govori apoteoza Crnoj Gori – istorijska studija o Crnoj Gori koju je napisao povodom pjesme lorda Alfreda Tenisona pod nazivom *Crna Gora (Montenegro: a Sonet)* koja je objavljena u časopisu *Nineteenth Century*, u maja 1877. Pored Gledstonovih, to su vjerovatno jedne od najljepših riječi koje je jedan stranac ikad izrekao o Crnoj Gori, te je puno uradila na njenoj afirmaciji u Velikoj Britaniji, a time i u svijetu.¹⁸

Apoteoza Crnoj Gori Viliijama Gledstona prvi put je objavljena u časopisu *Srpska zora* 1878. u prevodu Nikole Jovanovića-Amerikanca, dok je u Crnoj Gori prvi prikazao Danilo Tunguz-Perović u svom radu „V. J. Gledston o Crnoj Gori i Crnogorcima“ objavljenom u časopisu *Zapisi* 1930. Takođe, u *Glasi Crnogorca* povodom smrti Gledstona objavljena je pjesma Jovana Sundečića¹⁹ posvećena Gledstonu, izvodi iz apoteoze Gledstona posvećene Crnoj Gori, kao i dodatne informacije o Gledstonovom životu i značaju.

¹⁸ Knežević, 2001: 133.

¹⁹ Jovan Sundečić (1825–1900) bio je pjesnik, sveštenik i diplomata, sekretar knjaza Nikole I Petrovića od 1864. do 1874. godine, nakon čega je do smrti ostao njegov počasni sekretar. Poznat je kao pisac pjesme „Ubavoj nam Crnoj Gori“, koja je 1870. godine postala zvanična himna Knjaževine Crne Gore.

Pjesma Jovana Sundečića
 „Usklik Crne Gore na grobu
 grobu Gledstonovu“,
Glas Crnogorca br. 20
 od 16. aprila 1898.
 godine²⁰

U apoteози Gledston ukazuje na to da su i Crnogorci mogli kupiti poražavajući mir: „(...) Oni nijesu morali glave gubiti, jer je rada i za njih bilo, ali oni voljahu živjeti u bijedi, sirotinji i vječnoj opasnosti, nego li turčiti se ili robovati. To je njihova *Magna Charta* (...)“. O Crnojevića štampariji ističe: „(...) Štamparije je dakle bilo još 1484. godine u jednoj majušnoj knjaževini i kod ljudi koji, kao postradali u ratu, bježahu da spasu svoj život. To je bilo tek sedam godina docnije no što je prva knjiga štampana od Kakstna u stanovništvom i imovinom bogatijoj prijestonici Ingleske, onda, kad još ne bješe štamparije ni u Oksfordu, ni u Kembridžu, pa ni u Edinburgu (...)“. Gledston govori i o crnogorskim vladikama, o Petru I ističe: „Ovaj vladika, uzvišen čovjek, oko 50 godina, imadaše mnogo plemenitosti i dostojanstva u svom ponašanju. Njegova pozitivna i zakonita vlast u zemlji mu, bila je neznatna, ali njegov upliv bio je bezgraničan....“ Pripovijedanje o vladici Petru II se završava riječima: „i tako se završi onaj red vladika

²⁰ *Glas Crnogorca* br. 20 od 16. maja 1898. godine,
<https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9ftkakb1khflkt87d1meb1ab14.pdf> (15. 09.
 2024).

Говорећи о утицају странијех држава у Црној Гори споминио како су Инглези помогли Црногорцима и Бокељима да Боку ослободе од Француза; међутијем Црногорци у овој ствари немају Инглеској зашто да благодаре, а Аустрији мање поклоне; јер да би се она задовољила, предјел који она није освојила, буде јој предат — и то с нашијем сагласом. Аустрија је строго спречавала ову малу државицу од приступа на мору, а у извеснијем приликама спречавала је и да добије оружја са стране.⁴ Што се тиче Русије, признаје да није увијек заборављала Црну Гору.

„Најромантичније и потресајуће слике других историја, може се рећи да блијде пред обичнијем животом Црне Горе, или бар кад се упореде са животом и критичкијем временима, која су, у кратком размаку, једно за другијем наступала. На сад, колика је била бројна спача, владама предвођеног, племена, која одржа своју олазу Хришћанства и слободу уред свих и безграничне пустине отоманског господства?“⁵ И овдје се бројенима износи

„Ја сам већ напоменуо сличности које постоје између карактеристичнијех прта Црне Горе и Омирове или Ахајске Грчке. А једна од најзначајнијех јесте: појава људи доиста великијех па малијем позорницама. И није само Петар I, који се може упоредити с личностима, које су велики грчки историчи прославили, већ то важи и за његове посљединике.“⁶ Следи приповиједање о владавини Петра II, посљедњег владике на престолу Црне Горе, које се завршује овим ријечима: „И тако се заврши овај ред владика Црне Горе, чији се рад за вјеру и слободу није никада надмислио ни у којој другој земљи на свијету! О мамцима и чарима изасти ови људи ништа знали нијесу; и њима је она могла бити омиљена и освештана једино теретима и опасностима, које су с њоме скопчале биле. Међу тим, неустрашива дјела ових људи, њихов скроман живот — пун самопречишћавања — стискао им је високо

Izvodi iz Gledstonove studije posvećene Crnoj Gori

Glas Crnogorca br. 20 od 16. maja 1898.

Crne Gore čiji se rad za vjeru i slobodu nije nikada nadmašio ni u kojoj drugoj zemlji u svijetu!“⁷ O mogućnosti promjene prirode Crnogoraca ističe: „Ljudi što odoše sa Ivanom Crnojevićem u gore, bjehu ljudi velikoga duha; i ova veličina naslijeđena u krvi a utvrđena navikama, mogla je pripomoći da nam dade ono što izgleda kao rijedak primjer prirodnog i božijeg izbora.“⁸

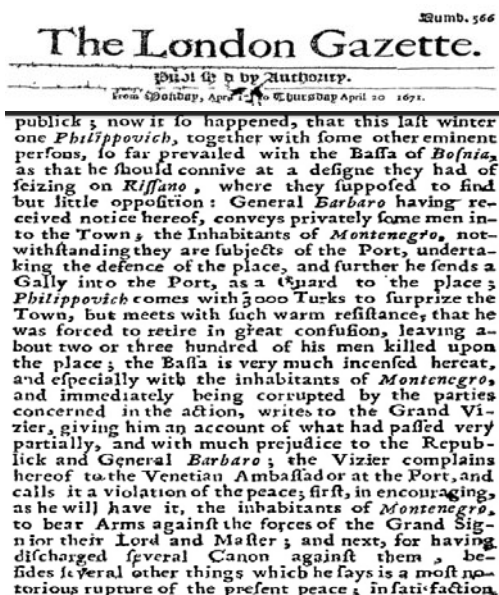
Apoteozu je završio stihovima iz Svetog pisma: „Iako si ti zemljo bila zabačena i omražena tako da te niko pohoditi ne htjede, ja ću te ipak učiniti vječnom divotom i radošću mnogijeh pokolenja“⁹.

Prilog:

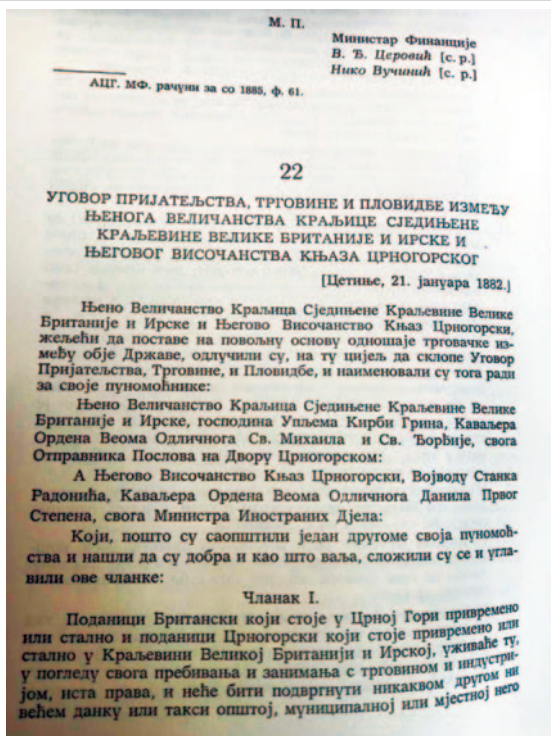
Zanimljive činjenice u istoriji crnogorsko-britanskih odnosa

Prvi put u britanskoj štampi Crna Gora se pominje u vijesti objavljenoj 17. aprila 1671. godine, u br. 566 najstarijeg engleskog lista koji je opstao do danas i koji je jedan od prvih koji je izlazio u svijetu *The London Gazette*. Štaviše, ovo je potencijalno i prvo pominjanje Crne Gore u novinarstvu. Vijest se odnosi na izvještaj koji je general Barbaro podnio venecijanskom Senatu, a u kojem se govori o ulozi Crne Gore u ratu sa Turskom na strani Venecije, gdje se navodi da su Crnogorci kod Risna predvođeni Filipovićem sa oko 3.000 vojnika potukli turske snage do nogu.²¹

Izvod iz vijesti
objavljene 17. aprila
1671. godine, u br.
566 *The London
Gazette*, koji se
odnosi na Crnu Goru.

²¹ Izvor: Stojan Stamentić, „Crna Gora prvi put u novinama“, avgust 2021. godine, [https://www.pobjeda.me/clanak/crna-gora-prvi-put-u-novinama_\(15.09.2024\)](https://www.pobjeda.me/clanak/crna-gora-prvi-put-u-novinama_(15.09.2024)), Cjelokupan tekst u *The London Gazette*, pogledati na njihovom sajtu, [https://www.thegazette.co.uk/London/issue/566/page/1_\(15.09.2024\)](https://www.thegazette.co.uk/London/issue/566/page/1_(15.09.2024)).

Izvod iz trgovinskog ugovora sa Sjedinjenom Kraljevinom Velike Britanije i Irske iz knjige Gavro Perazić, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica, 1992.

Prvi trgovinski ugovor koji je Crna Gora sklopila sa nekom stranom zemljom²² bio je ugovor sa Velikom Britanijom, potpisan 21. januara 1882. godine u ime britanske strane Kirbi Grin, a u ime Crne Gore ministar inostranih poslova Stanko Radonjić. Ugovorom je britanska roba oslobođena svake dažbine i poreza u Crnoj Gori, dok je i crnogorski izvoz dobio određene povlastice u Velikoj Britaniji.²³

²² Saša Knežević, Privredne i kulturne veze Velike Britanije i Crne Gore 1878–1908, u zbornik radova *Crna Gora i Velika Britanija* ur. Branisl Kovačević, Podgorica: Istorijski institute Univerziteta Crne Gore, 2001, str. 154

²³ *Glas Crnogorca*, br. 20, 16. maj 1882.

Reference:

- Cvijić A. (2008), Istoričar nije sudija, *Politika*, <https://www.politika.rs/sr/clanak/34776/Istoricar-nije-sudija> (15. 09. 2024)
- Gladstone W. E. (1876), *The Bulgarian Horrors nad the Question of the East*, London, John Murray, Albemarle Street, https://attackingthedevil.co.uk/pdfs/bulgarian_horrors_glad.pdf (15. 11. 2022)
- Gladstone's Library, <https://www.gladstoneslibrary.org/> (15. 09. 2024)
- *Glas Crnogorca*, No. 12, 22 mart 1880,
<https://www.dlib.me/me/kolekcije/651-URN:DLIB. ME3910P-3> (15. 09. 2024)
- *Glas Crnogorca*, No. 14, 5 april 1880,
<https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9nin4lu1tp34gi1ns5lntd464.pdf> (15. 09. 2024)
- *Glas Crnogorca*, No. 36, 6. septembar, 1880,
<https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9ntglb2lmuh1nf9efteb51c314.pdf> (15. 09. 2024)
- *Glas Crnogorca*, No. 19, 9 maj 1898,
<https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9ntglb2lmuh1nf9efteb51c314.pdf> (15. 09. 2024)
- *Glas Crnogorca*, No. 20, 16. maj 1898,
<https://www.dlib.me/fajlovi/p1e9ftkakb1khf1kt87d1meblab14.pdf> (15. 09. 2024)
- *Glas Crnogorca*, No. 20, 16 maj 1882,
<https://www.dlib.me/fajlovi/p1eachbbq39e8vfd12jk16rp2rn5.pdf> (15. 09. 2024)
- Jovanović s. (cc. 1938), *Gledston*. Jugo-istok
- Karaula, Ž. (2009). „Pisma crnogorskoga pjesnika, svećenika i diplomata Jovana Sundečića bosanskođakovačkom i srijemskom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru (1881–1887)“, *Diacovensia*, 17 (1),
<https://hrcak.srce.hr/38892>.<https://hrcak.srce.hr/file/61078> (15. 09. 2024)

- Knežević S. (2001), „Knjaz Nikola i Gledston“, u zbornik radova *Crna Gora i Velika Britanija* ur. Branisal Kovačević, Podgorica: Istorijski institute Univerziteta Crne Gore

- Knežević S. (2001), „Privredne i kulturne veze Velike Britanije i Crne Gore 1878–1908“, u zbornik radova *Crna Gora i Velika Britanija* ur. Branisal Kovačević, Podgorica: Istorijski institute Univerziteta Crne Gore

- Perazić G, Raspopović R. (1992), *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica

- Stamentić S. (2021), Crna Gora prvi put u novinama, *Pobjeda*, <https://www.pobjeda.me/clanak/crnagora-prvi-put-u-novinama> (15. 09. 2024)

- Steele D. (2014), “Three British Prime Ministers and the Survival of the Ottoman Empire, 1855–1902”, *Middle Eastern Studies*, 50 (1): 43–60. doi:10.1080/00263206.2013.850304

- *The London Gazette*, Issue 566, <https://www.thegazette.co.uk/London/issue/566/page/1> (15. 09. 2024)

ŠTEDIMLIJA I KNJIŽEVNI I POLITIČKI ZAGREB 1930-IH

Željko Karaula

On the basis of archival sources and literature, this paper follows the activities of Savić Marković Štedimlja in Zagreb during 1930s, when Štedimlja worked, wrote and polemicized in Croatian literary magazines and was still part of Marxist circles, i.e. the left intelligentsia. His correspondence with Croatian writers Milan Begović and Tin Ujević, friendships with Miroslav Krleža and the position he gained in the prestigious magazine "Savremenik" made Štedimlja a more important figure in literary circles of Zagreb than he really was. The article also interprets Štedimlja's role in the "conflict on the left" within social literature and his defence of Miroslav Krleža's views. Finally, we talk about Štedimlja's role in founding the Njegoš Academic Student Club the role of which was to attract Montenegrin students in Zagreb to the ideology of the Montenegrin Federalist Party.

U razdoblju do druge polovice 1930. godine kada Savić Marković Štedimlja (rođen 12. siječnja 1907. u selu Stijeni u Piperima kod Podgorice) dolazi u Zagreb on iza sebe ima već solidnu novinarsku, pa i publicističku djelatnost. Još kao gimnazijalac u Peći i Nišu od 1923. godine Štedimlja surađuje u novinama *Niški glasnik*, *Mlada Zeta*, *Novosti*, *Novi čovjek*, *Obzor* i drugima. U vrlo mladim godinama on se pokazuje kao osoba

koja vrlo dobro piše kraće novinske tekstove i analize, te dobru umješnost da se „uvuče“ u tadašnje novinarske i književne krugove u Srbiji.¹ Nisu dovoljno jasni razlozi zašto je Štedimlija 1923. pobjegao iz Crne Gore. Prema njegovom tumačenju to se dogodilo stoga jer je bio pristaša komunističkog odmetnika i komite dr. Vukašina Markovića (koji se vratio iz SSSR-a 1921. godine) komu je služio kao kurir ili vodič, te bio kao takav izvrnut progonima režima, dok je u jednoj verziji svoga progona iz Crne Gore spomenuo prvake svoga plemena u Piperima koji su ga prognali prilično surovo iz njegovog rodnog mjesta jer se zalagao za „slobodnu ljubav“ te tražio da se spali tijelo sv. Stefana Piperskog u manastiru Ćelija u Crncima, da se u crkvi u Zadolju otvori kazalište i slično.² Od tada, iako nije bio članom tada ilegalne KPJ, Štedimlija sudjeluje u mnogim polemikama u raznim marksističkim časopisima u kojima sudjeluju mlađi marksistički pisci, većinom u Crnoj Gori, da bi s njima nastavio i u prvoj polovici tridesetih godina. Taj dio njegovog pripadanja marksističkim krugovima u Crnoj Gori i Zagrebu neće biti analiziran u ovom članku.

Krajem dvadesetih godina Štedimlija se u okvirima politike KPJ počinje približavati politici crnogorskih federalista koji se nalaze u okvirima Seljačko-demokratske koalicije (SDK), te tom prilikom uspostavlja prve odnose sa neformalnim vođom te stranke dr. Sekulom Drljevićem. Nakon toga je on u radikalskim listovima nazivan „Sekulinim dopisnikom“.³ Suradnju sa Drljevićem Štedimlija produbljuje 1928. godine izdanjem svoje knjige *Gorštačka krv – Crna Gora 1918–1928* u kojoj tada 21-godišnji

¹ Nacionalna i Sveučilišna knjižnica Zagreb (NSK), S. M. Štedimlija, *Bilješke o jednom teškom vremenu* (rukopis), 1958, 88–89.

² NSK, S. M. Štedimlija, *Bilješke o jednom teškom vremenu* (rukopis), 1958, 8–9.

³ NSK, S. M. Štedimlija, *Bilješke o jednom teškom vremenu* (rukopis), 1958, 21.

Štedimlja donosi sliku politički i ekonomski potčinjene Crne Gore i prikaz izdaje koju su prema Crnoj Gori izveli njeni saveznici u Prvom svjetskom ratu kada su je predali centralističkoj Srbiji. Knjiga je od režima bila zabranjena. Nakon toga je Štedimlja od strane režima prognan u unutrašnjost Srbije pod određenom kontrolom policijskih organa.⁴ No, Štedimlja nastavlja sa publicističkom aktivnošću, te mu iduće godine 1929. izlazi zbirka pjesama „Rub jave“ izdana u Paraćinu koja je u književnim krugovima primljena s relativno pozitivnim kritikama.⁵

Još kada je radio i djelovao u Srbiji Štedimlja je pisao i za hrvatske listove kao njihov dopisnik. Nakon što mu je boravak u Srbiji početkom šestojanuarske diktature otežao položaj, Štedimlja se u drugoj polovici 1930. godine preseljava u Zagreb navodno da bi studirao na zagrebačkom Sveučilištu. I u zagrebačkom razdoblju svoga života Štedimlja sve do 1935. sudjeluje i piše u ljevičarskim časopisima u Hrvatskoj i Crnoj Gori, da bi se posebno angažirao u „sukobu na ljevici“ i polemikama oko hrvatskog književnika Miroslava Krleže.

Dolaskom u Zagreb Štedimlja je uspostavio vrlo bliske odnose sa poznatim hrvatskim književnikom Milanom Begovićem koji je bio i glavni urednik poznatog književnog časopisa u Zagrebu *Savremenik*.⁶ S vremenom je Begović sve više poslova

⁴ Danilo Radojević, *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, DANU, Podgorica, 2008, 6–7.

⁵ Radojević, *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, 6.

⁶ Milan Begović (Vrlika, 19. I. 1876. – Zagreb, 13. V. 1948.), hrvatski književnik i dramaturg. Na Sveučilištu u Zagrebu studirao prirodne znanosti, u Beču i Italiji romanistiku i slavistiku. U Beču je i diplomirao 1903. Počeo službovati kao suplent 1896. na gimnaziji u Splitu. Dramaturg u Hamburgu u Deutsches Schauspielhaus od 1909, a 1912–15. dramaturg i redatelj u Neue Wiener Bühne u Beču. God. 1915. mobiliziran i do 1919. uključen u vojne službe. Od 1920. u Zagrebu predavao na Glumačkoj školi i pisao kazališne kritike (*Novosti, Večer*). Od 1927. ravnatelj Drame HNK u Zagrebu, ali je nakon

oko uređivanja *Savremenika* davao Štedimliji tako da je ovaj *de facto* u različitim intervalima od 1931–1935. postao maltene njegov glavni urednik, formalno sekretar.⁷ Na toj poziciji, dosta uglednoj i važnoj za hrvatski pa i jugoslavenski kulturni život, Štedimlija je došao u doticaj s mnogim ondašnjim hrvatskim i drugim književnicima i pjesnicima.⁸ Zadržimo se malo na tom

praiizvedbe kazališnoga komada *Hrvatski Diogenes* (1928), napisanog prema romanu A. Šenoe, premješten na gimnaziju zbog aluzija na političke prilike u Hrvatskoj; umirovljen 1932. Sud časti Društva književnika Hrvatske kaznio ga je zbog javnog djelovanja u razdoblju NDH 1945. na vremenski određenu šutnju i gubitak građanskih prava. Prve književne radove, pjesme, objavio je u zadarskome *Narodnom listu* 1891. S Lj. Wiesnerom uređivao je časopis *Kritiku* (1921–22), a s A. B. Šimićem (1923) i A. Bonifačićem (1932) *Savremenik*. Kao dramatičar, pogotovu kao prozaik, Begović ostvaruje trajnije i vrijednije rezultate. Begovićev prozni rad, koji se odlikuje jezičnom profinjenošću i čitkošću, te izrazitom senzualnošću, sastoji se od tri romana, četiri knjige novela i više manjih tekstova objavljenih u periodici. Begović, Milan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2024. Pristupljeno 31. 1. 2024,

<https://enciklopedija.hr/clanak/begovic-milan>.

⁷ *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom VIII, Znanje, Zagreb, 1965, 193.

⁸ *Savremenik*, časopis Društva hrvatskih književnika, izlazio u Zagrebu 1906–23. S novim oznakama godišta bio je obnavljan 1926–29; 1931; 1936–38; 1940–41. Isprva je nosio oznaku *Ljetopisa DHK*, a potom (od 1907) *Mjesečnika DHK* i *Mjesečnika za književnost i umjetnost* (od 1921). Najvažniju ulogu časopis je imao u prvom razdoblju izlaženja, kada su uredničku funkciju obavljali Đ. Šurmin i B. Vodnik (1906), a potom B. Livadić (1907–19..). U časopisu su objavljivali svi istaknuti hrvatski pisci, pri čemu je vidljiva modernistička orijentacija. Težište je bilo na tekućoj domaćoj književnoj produkciji (prozi, drami, poeziji i književnoj kritici). Iako kao glasilo DHK nije forsirao avangardistička načela književnog stvaranja, u godinama nastupa ekspresionističkoga naraštaja bio je otvoren mlađim piscima poput M. Krleže, A. B. Šimića, G. Krkleca i dr. *Savremenik* je u kontekstu onodobne hrvatske

odnosu – Begović – Štedimlja – koliko nam izvori dopuštaju. U Štedimljinom pismu Begoviću s početka ožujka 1931. nazire se još rezerviran odnos među njima jer Štedimlja traži od Begovića da mu se isplati dio honorara za suradnju koji mu duguje *Savremenik* pri čemu spominje da mu taj novac treba prvenstveno za „upisninu za univerzu“ u Zagrebu jer se nije uspio upisati u redovnom roku, ali da se može upisati semestralno „pošto je rok produžen za koji dan“.⁹ No, uskoro zatim slijedi niz Štedimljinih razglednica Begoviću iz Beograda i Zagreba gdje mu se kurtoazno javlja i čestita mu na raznim njegovim književnim uspješnicama i dobrim tekstovima u novinama i časopisima.¹⁰

Kasnije se taj odnos znatno produbljuje kada Štedimlja postaje sekretar u *Savremniku*. U pismu od 19. veljače 1933. Štedimlja i dalje znalački i udvornički piše Begoviću, ali njihov odnos je sada bliži. Pismo je zanimljivo što pokazuje da se Štedimlja u to vrijeme druži i sa Miroslavom Krležom, očito u različitim zagrebačkim marksističkim kružocima.

Zagreb, 19. II. 1933.

Valdecova 6

Dragi gospodine Begoviću,

Vaša se slava i zasluženi (još odavno zasluženi!) uspjesi razliše po našem nebu javnosti, a ja nekako izostadoh od

književne scene pokrivao dominantne tendencije, pa su s obzirom na stajalište središnjega časopisa ostale publikacije zauzimale svoje, konzervativnije ili progresivnije pozicije. Kasniji pokušaji revitalizacije bili su djelomično uspješni; u prvom se redu to odnosi na godište XVII (1923), kada ga je, nakon jednogodišnje stanke, uređivao M. Begović s A. B. Šimićem. *Savremenik*, <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=54770> /pristup 8. X 2024.

⁹ Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, Štedimlja Begoviću, Zagreb, 11. III 1931.

¹⁰ Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, Štedimlja Ujeviću, Beograd, 6. IV 1931, Ljubljana, 27. IX 1931.

svega toga, da u tome bar u kojoj god uloži ne uzmem učešća! Dakle, ja žalim što ne mogah da budem negdje blizu Vas i uživam u tim vašim lovorikama, kada svojih nemam i neću imati.

Uželio sam se vidjeti sa Vama! Pričao mi je Krleža da ste bili kod njega, a već za Beograd i sam znadem. Sada vidim da je Vaša želja glede Konjevića ostvarena. On zato ima da Vam zahvali svakako. Vidjećemo hoće li! Sada na stvar: Znete da ste obećali skopskom „Južnom pregledu“ jedan prilog, pa makar kakav. I oni mene progone kao Vašeg sekretara da im to pribavim. Molim Vas pošaljite bilo što, ali što prije, jer bih poslao sa jednim njihovim čovjekom, koji se ovdje nalazi, Vaše i još Polićeve, Batušićeve, Feldmanove, Gorjanove itd. te da to bude jedan hrvatski upravo Zagrebački broj. Stavićemo još i Vašu sliku i jednu biografsku bilješku. Ostalih samo priloge. Ja to očekujem i nadam se da ćete se odazvati.

Inače bi me zanimalo pitanje izdavanja vaših djela i noviteti koje spremate, ukoliko to nije tajna.

Gospođu lijepo pozdravite, a Vas se uvijek rado sjeća
Vaš odani

S. M. Štedimlija¹¹

Na tom tragu je i Štedimlijino pismo Begoviću s početka 1935. godine. U njemu se vidi da se Štedimlija i dalje oslanja na Begovićevu pomoć koja je ne samo moralna, već i materijalna. On se uzdaje u njegova poznanstva i ugled da mu pomogne da plasira svoje rukopise, ovdje je slučaj njegova studija o Njegošu. Iz pisma se također vidi da Štedimlija i dalje „kuburi“ u Zagrebu i da se ne može finansijski konsolidirati. Osim toga, vidi se da Štedimlija poznaje i poznatog hrvatskog kipara Ivana

¹¹ Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, Štedimlija Begoviću, Zagreb, 19. II 1933.

Meštrovića koji mu je dao niz fotografija svoje nove biste Njegoša da ih on upotrijebi za svoju knjigu o Njegošu. Nekoliko mjeseci kasnije također moli Begovića da mu pošalje „kliše Krležine fotografije“, vjerojatno za neki svoj tekst o Krleži.¹²

Zagreb, 13/I 1935.

Kušlanova 27.

Dragi g. Begoviću,

Znajući da ste uvijek bili gotovi ići mi na ruku gdje mi je bila potrebna, vaša i moralna i materijalna pomoć, ja se i sada obraćam na Vas s molbom na jednu pomoć. Ja sam svoju studiju (oko 10–12 štampanih tabaka) o „Njegošu pjesniku slobode“ predao knjižari Gece Kona s molbom da ju izda. Jedan odlomak odatle stampao je u Ljetopisu Vaš prijatelj Toša Manojlović, drugi Čurčin u Novoj Evropi, a treći (...) u Mladosti. Tri ostala dijela do sada nijesu štampana. Žao mi je što nijesam imao prilike da Vam pokažem rukopis, pa da dobijem Vaše mišljenje o njemu. Htio bih da me jednim pismom preporučite Geci Konu, da bi mi primio knjigu. Sada se slavi Njegoševa godina, a vodi se akcija za podizanje njegovog spomenika. Knjiga o njemu bi dobro došla. Ako se možete osloniti na ukus onih urednika, koje Vam preporučih, ja Vas molim da učinite dobro djelo pa da pišete Geci i preporučite me.

Uvjeren sam da bi Vaša preporuka stvar povoljno riješila u moju korist. To bi izdanje inače mene diglo iz položaja u kojem se nalazim i mučim već 3 godine. Vi ćete me najbolje razumjeti, nadam se, pa očekujem da ćete pisati Geci odmah, dok eventualno nije doneta negativna odluka

¹² Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, Štedimlja Begoviću, Zagreb, 27. V 1935.

o mom rukopisu. G. Meštrović mi je dao fotografije Njegoševe biste, koju je on izradio da upotrebim za knjigu. Zahvaljujuć unaprijed srdačno pozdravljam Vas i gospođu

Vaš odani

S. M. Štedimlja¹³

Među književnicima s kojima tada Štedimlja stupa i bliži odnos nalazio se i hrvatski pjesnik Tin Ujević (koga je vjerojatno Štedimlja već upoznao u Beogradu) i s kojim je, čini se, u to vrijeme Štedimlja (također već relativno poznati pjesnik) izrazito prijateljavao u boemskom životu tadašnjeg Zagreba, Sarajeva i Beograda. Stoga nije čudno da se u njihovom dopisivanju nalazi i niz šaljivih razglednica i raznih tkz. denuncijacija što se o njemu govori. Tako npr. 20. prosinca 1930. Štedimlja šalje Ujeviću pismo iz Splita gdje ga obavještava da se nalazi u povećem društvu sa Olinkom Delorkom i Husnijom Čengićem, te da je njihov kolega Branko Đurić „još uvijek pjan“ još od Skoplja i da se do Splita nije otrijeznio. Navodi da ga Đukić „opanjka“ u smislu da Ujevića više nitko ne želi tiskati već mu samo objavljuju ispravke u časopisima i da je plaćen samo od raznih likova da ih reklamira.¹⁴

No, tu je bilo i dosta polemika i osobnih invektiva od Ujevićeve strane jer je Štedimlja imao kao *de facto* glavni urednik *Savremenika* tu moć da odlučuje koje će tekstove ili eseje unijeti u časopis i kome dodijeliti honorar. Tako npr. Ujević piše Milanu Begoviću 31. srpnja 1931. kao uredniku *Savremenika* napominjući da se čuo sa Štedimlijom „izmjenio par redaka“, te da ovaj dolazi u Beograd. Ujević napominje Begoviću da je

¹³ Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, Štedimlja Begoviću, Zagreb, 13. I 1935.

¹⁴ Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, Štedimlja Ujeviću, Split, 20. XII 1930.

Štedimlija od njega tražio da napiše članak o Rabelaisu,¹⁵ te da on traži njegova djela za taj članak. U pismu navodi da bi bilo dobro da dobije neki predujam jer je za svoju pjesmu u prošlom broju *Savremenika* dobio 150 dinara i to je „pismeno potvrdio g. Štedimliji.“¹⁶ Osim toga, Ujević često spominje Štedimliju u svojim različitim polemikama. Tako u polemici s urednikom *Savremenika* i književnikom Ladislavom Žimbrekom početkom 1930-ih godina mu zamjera da je za njegovu pjesmu „Pijanac ustaje iz groba“ napisao da je autobiografska, te spominje već poznatu epizodu da je nemoguće da je Žimbrek znao da je on „bio u grobu“, ali da je Štedimlija Žimbrekov „najbliži suradnik“ za koga Ujević neće reći da „je pijanac“, ali će reći da mu se dogodio „neugodan slučaj (1930) da je bio oplakan, oglašen za mrtva i u novinama, i onda poput Hrista – uskrsnuo.“¹⁷

Ujević je čak ušao i u prepirku iliti sukob unutar socijalne literature također početkom 1930-ih godina. Tako u sarajevskom listu *Večernja pošta* iz kolovoza 1932. Ujević brani Štedimlijine stavove pred predstavnicima socijalne literature: „Mnogi su od vas Štedimlije – Aštedimlije i Antištedimlije“ jer osuđuju anarhiju u literarnoj produkciji kao znak individualizma, te nastavlja „A u kakvom je znaku vaša produkcija, ako ne pod egidom anarhije i gubljenje orijentacije.“¹⁸ No, opet u nekim drugim svojim člancima u istom razdoblju Ujević satirički spominje Štedimliju. Tako u sarajevskom časopisu *Pregled* komentira uzburkanost na „hrvatskom književnom parnasu“ zbog izlaska knjige *L'Adriatique slave [Paris?], [Librairie F. Alcan?], 1932.* francuskog znanstvenika Raymonda Warniera, inače osnivača Francuskog instituta u Zagrebu, Lisabonu, Budimpešti i

¹⁵ François Rabelais, francuski književnik (Chinon, oko 1484, prema nekim izvorima oko 1494 – Pariz, 9. IV 1553).

¹⁶ *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom XIV, Znanje, Zagreb, 1966, 318.

¹⁷ *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom XVII, Znanje, Zagreb, 1967, 46.

¹⁸ *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom II, Znanje, Zagreb, 1965, 230.

Kölnu, jer je u njoj odao poštu nekim hrvatskim književnicima poput Ive Vojnovića, S. S. Kranjčevića i ostalim. Pjesnik i književnik Đuro Vilović je tako dobio prijedlog za nagradu od PEN-Cluba i stipendiju da ode u Nizozemsku, te da mu je to „vrhunac karijere“. To je, po Ujeviću, htio i Štedimlija, ali nije uspio „nego [je bio] samo blizu.“¹⁹

U sličnom tonu piše Ujević i u splitskoj *Jadranskoj pošti* (28. III 1930) kada navodi da je Štedimlijina knjiga *Gorštačka krv* iz 1928. zabranjena, te se nije mogla „raspačavati“, pa je nakon toga Štedimlija otišao iz Beograda u Leskovac gdje stvara opet neki svoj književni krug (pjesnički centar) što je po Ujeviću „svakako originalno, jer će oko sebe imati manji broj gnjavatora koji ga neće tamo slijediti u masama“, da bi dalje spomenuo i Štedimlijinu knjigu poezije *Rub jave* koja čini „čudan pendant njegovoj crnogorskoj prozi na hrvatskom jeziku.“²⁰ Mjesec dana kasnije opet u *Jadranskoj pošti* (12. IV 1930) Ujević spominje da mu se javio Štedimlija, te da pokreće u Leskovcu s drugovima list *Pogledi*, polumjesečnik za nauku i umjetnost, te da bi rado njega, Ujevića, imao kao suradnika u listu. Ujević odgovara ironično da njegove ambicije nisu toliko visoke jer je on „novinarski crv (...) daleko od nauke i umjetnosti, i to otvoreno priznajem.“²¹

No, Štedimlija mu ne ostaje dužan. Tako se u sarajevskoj *Jugoslavenskoj pošti* iz listopada 1930, Ujević, brani od njegovih napadaja iz zagrebačkog *Obzora* gdje Štedimlija Ujeviću zamjera „da stvara kult boemstva da bih mogao duhovno hraniti i njegovati nadripatriote, radoznale intelektualce i nedoučene studente“, te da je njegova poezija u mnogočemu kao i on, Ujević, samo „dekoracija“.²² Ujeviću je s vremenom počela

¹⁹ *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom VIII, Znanje, Zagreb, 1965, 263.

²⁰ *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom XII, Znanje, Zagreb, 1965, 184–185.

²¹ *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom XII, Znanje, Zagreb, 1965, 222.

²² *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom VIII, Znanje, Zagreb, 1965, 397.

smetati Štedimljina uloga u *Savremeniku* te je 1935. napisao da „G. Savo Štedimlja nije nikakva književna agencija u Zagrebu, nego protokolisan“ misleći da Štedimlja nije zaslužio svoj položaj u tom časopisu svojim djelom, već je samo instaliran na to mjesto po M. Begoviću.²³

Istovremeno, Štedimlja s pozicije suurednika *Savremenika* koristeći taj položaj za plasiranje svojih tekstova u reprezentativne hrvatske časopise i uspostavlja suradnju s vodećim ljudima hrvatske kulture. Tako u pismu Blažu Jurišiću, uredniku *Hrvatske revije* od 30. travnja 1931. piše da se ove godine navršava 40 godina od smrti Ivana Mažuranića i 80 od smrti Njegoša, te da je to prilika da se objavi jedan veći tekst o njihovim vezama „srodnosti *Gorskog vijenca* i *Smrti Smail age Čengića*“ te da treba povući sada paralelu o ta dva pjesnika pri čemu on šalje „Hrvatskoj reviji: jedan veći tekst o toj temi te da će ga on sutra nazvati i ‘pitati za rezultat’“.²⁴

„Sukob na ljevici“ i Savić Marković Štedimlja

U vrijeme Štedimljinog dolaska u Zagreb i boravka u njemu razvio se tkz. „sukob na ljevici“ pojavom socijalne književnosti. Naime, pojam „socijalna književnost“ pojavio se kao kriptonom za platformu „revolucionarne i proleterske“ književnosti, kakva se nametala svim estetičkim transmisijama Treće internacionale nakon 1927. (Međunarodna konferencija revolucionarnih i proleterskih pisaca u Moskvi), a naročito nakon 1930. kada je u Harkovu utemeljeno Međunarodno udruženje revolucionarnih pisaca (MORP), koje je na svojoj konferenciji odredilo smjernice djelovanja revolucionarnih i proleterskih pisaca, uglavnom u europskom književnom krugu koji se vezivao uz Kominternu, a

²³ *Sabrana djela Tina Ujevića*, tom VIII, Znanje, Zagreb, 1965, 201.

²⁴ HR-HDA, Osobni fond Blažo Jurišić, br. 3329, Štedimlja Jurišiću 30.

te su smjernice, u tadašnjoj Jugoslaviji poznate kao ‘harkovska linija’, obvezivale i književnike koji su se svrstavali ili ih je kritika svrstavala u socijalnu književnost.²⁵ Socijalnu su književnost zastupali u Hrvatskoj časopisi *Književnik* (1928–39), *Literatura* (1931–33), *Kultura* (1933) i dr. U nastojanju da zbiju redove oko „harkovske linije“, ti su časopisi povelili kampanju protiv beogradske skupine nadrealista, ali i protiv Miroslava Krleže kojega se tekstovi nisu uklapali u model proleterske književnosti, premda se nekim priložima Krleža nastojao približiti bar zahtjevima za naglašeno socijalnom tematikom. Godine 1932. počinje, otpočeta zapravo već 1928, kritička kampanja predstavnika socijalne književnosti protiv Krležina izdvajanja iz tabora „marksističke“ inspiracije. Odgovorom na koncepciju „socijalnotendencijozne“ književnosti i umjetnosti smatra se Krležin esej „Predgovor Podravskim motivima Krste Hegedušića“ (Zagreb, 1933). Tada nastaju uvjetno u kulturnom prostoru na lijevici dva tabora – krležijanski i antikrležijanski.²⁶

Književni kritičar i publicist Ivan Krtalić s pravom ističe koliko god nam homogene izgledale strane u „sukobu na ljevici“ i u vezi s Krležom kao točkom prijepora, to stvarno nije bilo tako jer tada u Hrvatskoj „dolazi do promjena i unutar ljevice i unutar desnice [što] određuje pozicije kretanja pojedinaca na jednoj ili na drugoj strani (...) pojedinci iz Krležina tabora prelazili su u antikrležijance i da su istaknuti pojedinci s ljevice prelazili na pozicije krajnje desnice“. Tako je, po Krtaliću, Štedimlja tada strasno branio Krležu nakon njegove objave „Predgovora Podravskim motivima Krste Hegedušića“ ne samo svojom knjigom *Antikrležijanci* nego i općenito u nizu publikacija, a suprostavio se i desnici, te aktualnom šestosiječanjskom režimu

²⁵ Socijalna književnost, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak/socijalna-knjizevnost> (pristup 1. XI 2024)

²⁶ Vidi detaljnije: Ivan Očak, *Krleža – Partija: (Miroslav Krleža u radničkoj i komunističkom pokretu 1917–1941)*, Spectar, Zagreb, 1982.

i njegovoj policiji koji su onemogućili izdavanje Krležinih Sabranih djela u izdanju Nakladničke kuće „Minerva“ 1932. (inače u židovskom vlasništvu) ucjenivši nakladnike da će zabraniti izdavanje njihovih „pornografskih izdanja“.²⁷ Osim toga, u to vrijeme, ističe Krtalić, je bilo puno manje lijevih časopisa nego onih desne provenijencije, te je pojava lijevog časopisa „Književni krug“ (1932–1933) koji su na relaciji Zagreb – Smederevo uređivali Štedimlja i Tanasije Mladenović bila dobrodošla.²⁸ Nakon što je Krleža najavio svoje predavanje u prostorijama Hrvatskog glazbenog zavoda 1933. na temu „Hrvatska književnost“ protiv njega se digla cijela hrvatska desnica te ga je na kraju zabranila zagrebačka policija. Štedimlja je, međutim, u listu *Književni život* (br. 4, 1932) brani najavu toga predavanja i Krležine stavove protiv građanskog društva kada piše. „Pa ipak je on (Krleža) raskrinkao i prikazao bez maske tipičan primjer građanskog društva. Kako djeluje njegov prikaz? Razorno“ da bi dalje nastavio: „Zar nije korisniji posao srušiti neprijatelja putem koji bira Miroslav Krleža ili bar doprinijeti njegovom rušenju, nego ga pustiti da se sve više utvrđuje?“²⁹

Suprostavljajući se reakciji publiciste Bogumila Hermana protiv Krležinih stavova Štedimlja objavljuje najprije kao članak, a zatim kao brošuru tekst „Simulanti u socijalnoj književnosti, Zagreb, 1932“. Tu brošuru nesmiljeno napada književnik i kritičar Milan Durman braneći postavke angažirane književnosti, dok Štedimlju uzima u obranu publicist i novinar Milivoj Magdić koji u *Radničkim novinama* piše da u Durmanovom napadu na Štedimlju ne vidi sukob oko forme književne estetike, nego osobni antagonizam. Navodno je Magdić prepoznao razloge Durmanovog napada na Štedimlju jer je ovaj razotkrio „podlo djelovanje Novaka Simića“ koji je i dalje prijateljavao s

²⁷ Ivan Krtalić, *Sukob s desnicom*, Mladost – Komunist, Zagreb, 1989, 10.

²⁸ Krtalić, *Sukob s desnicom*, 62.

²⁹ Krtalić, *Sukob s desnicom*, 66–67.

Krležom i sjedio i bančio s njim po kafanama, a istovremeno pod pseudonimom „Josip Domboj“ u *Mladoj Bosni* objavljivao žestoke članke protiv njega.³⁰

Mnogo kasnije u svom dnevniku iz 1942. Miroslav Krleža se prisjetio Save Štedimlje i njegove knjižice *Antikrležijanci* kada zapisuje da je on tada ispravno napisao neke stvari ((...) der hat Sache geregelt!) te nastavlja da je to bilo „vrijeme *Hrvatskog dnevnika* i čitave one pamfletske rabote, od dombajevštine pa do Ilije, do Halera i comp. Ričet koji se još uvijek kotrlja u takozvanom književnom loncu.“³¹ Dosta kasnije na pitanje njegovog kroničara Enesa Čengića u veljači 1975. Krleži da li je pročitao Štedimljinu djelo *Antikrležijanci*, jer da on malo o njemu što zna kao piscu i čovjeku Krleža je odgovorio: „Bio je crnogorski, socijalistički orijentirani profesor. Nešto je malo stariji od Zogovića i Đilasa, pa se pričalo da ih je zapravo Štedimlja uputio prema socijalističkim idejama. Kasnije su postali ljuti protivnici. Đilas i Zogović su ga nazivali režimskim špijunom. Prije rata živi u Zagrebu. Kada su ga Rusi uhvatili, otpremili su ga u Sibir, gdje je proveo, čini mi se, devet godina. Hruščov ga je pustio i poslao u Jugoslaviju. Počeo se pod pseudonimom javljati u crnogorskim časopisima s napisima iz tradicionalne tematike, a kada su otkrili ko je posrijedi, nisu mu više htjeli objavljivati. Dolazio je nekoliko puta k meni i nešto sam učinio da mu omoguće da piše. Žena ga je za cijelo vrijeme njegove odsutnosti čekala. Umro je prije nekoliko godina u Zagrebu.“³²

U sklopu „sukoba na ljevici“ crnogorski književni kritičar Slobodan Vujačić navodi da su „mladi progresivni i komunistički

³⁰ Krtalić, *Sukob s desnicom*, 154–155.

³¹ Miroslav Krleža, *Fragmenti dnevnika iz godine 1942*, *Forum*, 11, 1972, 12, 944.

³² Enes Čengiće, *S Krležom iz dana u dan (1956–1975)*, knjiga 1, Globus, Zagreb, 1985, 292–293, Milomir Marić: (Putevi) i stranputice dr Ante Cilige, *Duga*, br. 352, 1987, 67–70.

književnici“ kroz svoju ideološko-političku opredijeljenost i stvaralačko-intelektualne težnje u skladu sa tradicionalnim realitetima toga vremena morali ne samo da se sami sa sobom sukobljavaju već i da padaju u duboke dileme jer su se nalazili na raskrižju jednog prijašnjeg rustikalnog i epskog mentaliteta i zahtjeva moderno-praktičke literature i revolucionarne akcije.³³

Štedimlja je tako oštro napao pojavu i program crnogorskog časopisa *Razvršja* u *Zeti*. Na to se nadovezao mladi crnogorski publicist, Đorđe Lopičić komentirajući da je takovo Štedimljino reagiranje „zlurado, pakosno i razbijačko“, te da on hoće da uvjeri svoje pristalice i javnost da književnici unutar *Razvršja* nemaju ispravan stav oko uloge i svrhe socijalne književnosti te da on poput nekog arbitra „pošto je kao književnik izvikao prvo u Beogradu, a zatim u Zagrebu“ taj „koji ispravlja i kontrolise mlade ljude (...)“. Lopičić zauzvrat napada Štedimljinu brošuru „Simulanti u socijalnoj literaturi“ koja tobože nalazi simulante u socijalnoj literaturi dok je zapravo on, Štedimlja, „prije svih preteča i falsifikator te književnosti.“ Lopičić tumači da Štedimlja koristi masu izraza poput „klasna svijest“, „klasna borba“, „klasni moral“ „što samo dokazuje koliko Štedimlja nema osnovnog znanja u dijalektičkom materijalizmu.“ Stvari su se toliko zaoštrile tako da su suradnici „Razvršja“ na čelu s Đ. Lopičićem (a zapravo na nalog Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru) na unutarnjoj strani trećeg broja *Razvršja* napisali: „Saradnici „Razvršja“ Vuković Radovan, Đilas Milovan, Đonović Janko, Lopičić Vuk, Đurđe i Nikola i Mitrović Stefan, prekidaju svaku vezu s gospodinom Štedimlijom i prestaju voditi s njim svaku polemiku, dok se ne dokaže poštenim radom ko je u pravu i ko je imao čiste ruke i poštene namjere.“³⁴

³³ Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981, 103.

³⁴ Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, 116–117.

U svom pismu Krleži iz 14. lipnja 1961. godine Štedimlja piše da su stvari po njega tada postale ozbiljne. „Poštovani gospodine Krleža, (...) Još 1932. godine po direktivi sekretara KPJ Gorkića koju je prenio u Crnu Goru član CK Adolf Muk i sproveo preko članova partijskog rukovodstva za Crnu Goru dra Blaža Raičevića i braće Ćufka ja sam bio bojkotiran, te mi je tada ne samo onemogućeno surađivanje u ljevičarskoj štampi, nego čak i u desničarskoj. Te godine sam kao član uredništva *Književnika* putovao na molbu Augusta Cesarca zajedno sa Milunom Durmanom u Beograd da bi zajednički djelovali u Centralnom presbirou da se skine zabrana s nekih Cesarićevih spisa. Po tom poslu došli smo do ondašnjeg šefa državne bezbjednosti Ministarstva unutrašnjih poslova, Terzibašića. Ovaj visoki šestojanuarski policajac mi je u Durmanovoj prisutnosti izričito zabranio pod prijetnjom progona i internacije da ne smijem polemizirati u novinama sa gore imenovanim funkcionerima KPJ. I ja sam morao obustaviti polemiku s njima dajući izjavu za štampu o izvršenom pritisku na mene sa strane Terzibašića. Direktiva o mom bojkotu je ostala na snazi.

Na petom kongresu SKJ (odnosno KPJ – op. a) iz 1948. u izvještajima najviših rukovodilaca nazvali su spomenuti funkcioneri KPJ izdajnicima i agentima provokatorima klasnog neprijatelja. Međutim njihove se direktive iz 1932. godine i dan danas doslovno sprovode u djelo u koliko su se na mene odnosile. Prije rata se javno u režimskoj štampi, plaćanoj iz državne kase, perima nekih ondašnjih ljevičara, a u duhu ovih direktiva, javno preporučivalo da se mene ubije. Bilo je nekoliko organiziranih pokušaja izvjesnih „ljevičara“ i policije da me se ubije.“³⁵ Štedimlja u pismu Krleži iz 1961. godine navodi vjerojatno neke istinite činjenice, ali te direktive iz 1932. nisu se odnosile na „grijehe“ Štedimlje iz toga vremena već su donesene nove odluke odnosno presude iz 1945. koje su se ticale uloge koju je Štedimlja imao tijekom Drugog svjetskog rata u NDH.

³⁵ NSK, S. M. Štedimlja, *Bilješke o jednom teškom vremenu*, 1958, 16–17.

Štedimlja i zagrebački Akademski klub „Njegoš“

Nakon što je sredinom 1935. izgubio poziciju u *Savremeniku* i nakon što je šestojanuarska diktatura nakon atentata na kralja Aleksandra 1934. ublažena, Štedimlja se počinje opet približavati crnogorskim federalistima i, posebno naglašeno, hrvatskim konzervativnim i desničarskim krugovima. Upravo tada Štedimlja 1935/1936. pokušava da osnuje Klub crnogorskih studenata na Zagrebačkom sveučilištu koji bi slijedio stavove stranke crnogorskih federalista, ali taj pokušaj nije bio uspješan, pogotovo stoga jer je većina crnogorskih studenata slijedila tada politiku KPJ, a tek minorne grupice državne skupine poput JAČ i slično.³⁶

Nakon formiranja Banovine Hrvatske 1939. godine, te neformalne najave formiranja banovina Srpske i Slovenačke, tj. preustrojavanja centralističke Kraljevine Jugoslavije u složenu državu (u kojoj bi po preliminarni nacrtima premijera Cvetkovića Crna Gora spadala u Srpsku banovinu) doveo je do političke reakcije vodstva Crnogorske stranke koja je na neformalni poticaj Sekule Drljevića osnovala svoj Akademski klub „Njegoš“ na Zagrebačkom sveučilištu.³⁷ Prema iskazu člana toga kluba, Dušana Stojanovića danom zagrebačkim istražnim organima 1955. godine navodi se da je to zapravo bio Akademski Klub

³⁶ Vojo Rajčević, Dušan Čalić, Crnogorska revolucionarna intelektualna omladina na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata, *Časopis za suvremenu povijest*, 13, 1981, 2, 56. JAČ (Jugoslavenska akademska čitaonica), njeni članovi su služili kao doušnici i vinovnici nereda i tučnjava uglavnom na fakultetima protiv političkih protivnika (HSS, pravaši...), te uživaju naklonost i privilegije režima.

³⁷ Detaljnije: Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939–1941*, Londonske beleške 1944–1945, Agencija Mir-Prometej, Novi Sad, 1998, passim.

„Crnogorske seljačke stranke“. Klub je, po njemu, osnovan protiv sporazuma Cvetković – Maček negdje krajem listopada, odnosno početkom studenog 1939. godine (iako su se i prije osnivanja održavali sastanci), te se zalagao za ravnopravnost Crnogoraca u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji. Članovi toga kluba, uz Štedimliju koji je bio neformalni predsjednik, bili su crnogorski studenti na Sveučilištu u Zagrebu, njih oko 12 članova, među kojima su bili: Đuka Perović, Savo Bašović, Filip Šoč, Nastadin Zečević, Strahinja Bašić i drugi. Prema Stojanoviću, održane su tri sjednice Kluba. Pokušala se uspostaviti suradnja s crnogorskim ljevičarskim Akademskim klubom „Lovćen“, ali se u tome nije uspjelo. Uskoro, je po Stojanoviću, došlo do sukoba u Klubu sa Štedimlijinim stavovima, pri čemu Stojanović navodi da su svi članovi Kluba bili protiv Štedimlijinih stavova, no nije naveo koji su to bili stavovi, samo je spomenuo da su bili „načelne naravi“.³⁸

O nezadovoljstvu crnogorskih federalista sporazumom Cvetković – Maček piše u svojim neobjavljenim memoarima i Štedimlija, dodajući neke preciznije detalje. On piše da je Klub postojao i radio, ali da nije bio službeno osnovan, te da nije postojao popis njegovih članova, niti statut ni program Kluba. Crnogorska studentska populacija tada je u Zagrebu bila podijeljena na dva Kluba – prvi „Lovćen“ koji je politički pripadao Samostalnoj demokratskoj stranci, a drugi koji se neformalno zvao „Njegoš“ bio je pod skutima Hrvatske seljačke stranke. Štedimlija tvrdi da usprkos njihovim političkim pokroviteljima studenti kluba „Lovćen“ su bili komunistički nastrojani, dok su „Njegoševci“ bili federalisti. Štedimlija je dolazio na sastanke

³⁸ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), fond 1561., SDS RSUP SRH, br. 002.7, dosje Savić Marković Štedimlija. Zapisnik saslušanja Dušana Stojanovića, 6. XI. 1955. Za razliku od Stojanovića Krsto Brajović tvrdi da je bilo oko 50 članova. HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, br. 002.7, dosje Savić Marković Štedimlija. Zapisnik saslušanja Krste Brajovića, 8. II 1945.

oba kluba, te često diskutirao i polemizirao na njima. Štedimlja piše da s obzirom da je crnogorskih studenata u Zagrebu bilo malo – većina njih je dolazila često na sastanke obaju klubova. Ipak, Štedimlja je uspio izdvojiti jednu veću grupu crnogorskih studenata u poseban Akademski klub Crnogorske stranke.³⁹ U dosjeu SUP-a Hrvatske o Štedimlji nastalom nakon rata stoji da se Štedimlja znatno trudio „da nađe svoje pristalice među crnogorskim studentima, ali nije imao puno uspjeha. Našao je svega par svojih simpatizera i aktivista“ među kojima su prednjačili Savo Bašović i Nikica Tatar. Ovdje se spominje da je Štedimlja planirao i izdavanje lista po imenu „Njegoš“ u okviru Akademskog kluba Crnogorske stranke, da je već našao tiskara i suradnike, ali da projekt nije zaživio.⁴⁰

Nakon sklapanja Sporazuma Cvetković – Maček u kolovozu 1939. godine u Akademskom klubu „Crnogorske federalističke omladine Njegoš“ o tome se povela rasprava na kojoj je Štedimlja smatrao da je tim činom SDK izdala Crnu Goru „na milost i nemilost velikosrpskom imperijalizmu.“ Štedimlja je napisao i posebnu rezoluciju o tom pitanju, ali ona nije mogla biti jedinstveno prihvaćena jer su je neki studenti članovi Kluba odbacili, odnosno nisu je željeli potpisati. Očito se radilo o studentima koji su interesno i financijski bili vezani za politiku HSS-a, te nisu mogli ići protiv politike svoga vodstva, a rezolucija nije odgovarala ni ljevičarski raspoloženim studentima vezanim za politiku KPJ. Štedimlja nastavlja, da zbog toga rezolucija nije objavljena u novinama, ali da je jedan student od njega uzeo tekst rezolucije koji se pojavio kao letak na zagrebačkim ulicama.⁴¹

³⁹ NSK, S. M. Štedimlja, Bilješke o jednom teškom vremenu, 1958, 44–45.

⁴⁰ Dosje SDS RSUP SRH, S. M. Štedimlja (u posjedu autora).

⁴¹ NSK, S. M. Štedimlja, Bilješke o jednom teškom vremenu, 1958, 45.

Štedimlja navodi da se klub „Njegoš“ nalazio uglavnom u prostorijama studenata SDS i HSS-a i da su mnogi crnogorski studenti bili kljentelistički vezani za te stranke.

Izgleda da su taj letak od 17. studenog 1939. po Zagrebu plasirali Nastadin Zečević, Filip Šoć, Savo Bašović, Nikola Tatar i drugi, a u njemu je stajalo da su „Crnogorci u svakoj prilici, kad je bilo moguće, pokazivali da žele za svoju domovinu položaj jedne državnopravne jedinice, koja bi bila ravnopravna sa svim ostalim jedinicama u državi; stoga oni neće primiti nikakvo rješenje o državnom preuređenju, ako se ovi njihovi opravdani zahtjevi ne bi uvažili, odnosno, ako im se ne dade prilika da na potpuno slobodnim izborima dadu povjerenje ljudima koji će znati pravilno braniti i zastupati njihove zahtjeve i interese“, tj. „položaj Crne Gore [će] zavisiti od volje samih Crnogoraca, koje niko neće moći nadglasavati“. ⁴² Drugačiju verziju donose Čalić i Rajčević koji konstatiraju da je skupština crnogorskih federalista zagrebačkih studenata ipak donijela usuglašenu rezoluciju: „Na skupštini, održanoj 16. XI 1939, oni usvajaju ‘proglas’ Crnogorcima u kojem izjavljuju da ‘nikad ni jedno crnogorsko narodno predstavništvo nije u legalnoj formi dalo pristanak da se Kraljevina Crna Gora bezuvjetno priključi ma kojoj drugoj državi ili pokrajini’.“ Dalje kažu da „odluke tzv. ‘Velike narodne skupštine’ u Podgorici od 26. novembra 1918. godine Crnogorci nisu nikad priznali niti odobrili. Sa skupštine je poslan brzoglasni pozdrav Vladimiru Mačeku, banu Ivanu Šubašiću i prvaku Crnogorske federalističke stranke Sekuli Drljeviću.“ ⁴³

Štedimlija je smatrao nepodesnim da se sastanci kluba „Njegoš“ održavaju u „Vilderovim prostorijama“ odnosno u

⁴² Vladimir Jovanović, Od Njegoša do naših dana, <https://www.antenam.net/istorija/80812-crnogorstvo-od-njegosa-do-nasih-dana-6> (pristup 7. XI 2024). Veći dio toga proglasa ipak je objavljen u zagrebačkom listu *Obzor*. Crnogorski akademičari o položaju Crne Gore, *Obzor*, br. 264, 17. XI 1939, 3.

⁴³ Rajčević, Čalić, Crnogorska revolucionarna intelektualna omladina na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata, 62.

prostoru Samostalne-demokratske koalicije te u prostorijama HSS-a, jer su tu onda dolazili i članovi tih političkih grupacija koji se tada nisu mogli složiti sa politikom crnogorskih federalista koja se protivila hrvatsko-srpskom sporazumu ako u njemu nije riješeno i pitanje Crne Gore. Stoga je inzistirao i uspio da se sastanci kluba „Njegoš“ održavaju u jednom privatnom stanu. Nakon neuspjeha da progura Rezoluciju, Štedimlja je u svojim memoarima napisao da je od tada rad Kluba „Njegoš“ zamro, iako je on čuo da su se određeni pojedinci i dalje sastajali u „Maksimirskoj šumi, ali ja na njima nisam sudjelovao“.⁴⁴ Prema izjavi novinara Mirka Kusa-Nikolajeva, danij poslije rata, Štedimlja je ipak zadržao određenu skupinu studenata oko sebe nakon razlaza Kluba, te su se sastajali svakih 14 dana u raznim kavanama i da su ti studenti bili „ubjeđeni crnogorski nacionaliste“.⁴⁵

U novim okolnostima nakon sloma Jugoslavije u travanj-skom ratu 1941. osnivanja ustaške Nezavisne Države Hrvatske, Štedimlja je u dogovoru sa Drljevićem u listu *Hrvatski narod* od 11. travnja 1941. (dakle dan nakon osnivanja NDH) objavio vijest u kojoj su se crnogorski studenti u Zagrebu, okupljeni u Klubu akademske omladine „Njegoš“ izjasnili o novom političkom stanju u „Proglasu“, pod naslovom „Crnogorci traže neovisnu državu.“ U njemu su, uz pozdrave novostvorenoj NDH, izrazili svoju želju za nezavisnom Crnom Gorom na kraju članka napisavši. „Živio vođa Crnogorskog naroda dr Sekula Drljević“.⁴⁶ No, taj proglas

⁴⁴ NSK, S. M. Štedimlja, Bilješke o jednom teškom vremenu, 1958, 46.

⁴⁵ HR-HDA, fond 1561, SDS RSUP SRH, br. 002.7, dosje Savić Marković Štedimlja. Zapisnik saslušanja Kus Mirko Nikolajev, Dušana Stojanovića, 14. XI 1955.

⁴⁶ Rastislav Petrović, *Crnogorske ustaše*, Beograd, 2005, 12. U cjelosti tekst glasi: „Da bi se olakšao položaj Crnogoraca u ovim sudbonosnim i historijskim trenucima i da bi mu se omogućilo da do kraja skine sa svog vrata ropski jaram koji mu je bio nametnut 1918. godine prisilnim pripajanjem Srbiji od strane vla-

više nije imao nikakve veze sa Akademskim klubom „Njegoš“ koji je zapravo prestao postojati u ranijem razdoblju.

stitih saveznika. Privremeni akcioni odbor Crnogoraca u Zagrebu, glavnom gradu slobodne Hrvatske države, apelira ovim na savezničke prijateljske vojske Njemačke i Italije da se pri zaposijedanju cnogorskog državnog teritorija ponašaju kao da su u prijateljskoj zemlji i da sa zarobljenim Crnogorcima postupaju kao sa pripadnicima prijateljskog naroda te da im što prije omoguće povratak u domovinu. Molimo prijateljske i savezničke radio stanice da ovom apelu dadu što veći publicitet i da ga u više navrata ponove. Živjela slobodna Država Crna Gora! Živio vođa Crnogorskog naroda dr Sekula Drljević! Živjela slobodna država Hrvatska! Živjeli naši moćni saveznici.“

ZNAMENITE LIČNOSTI DONJEG KRAJA

Milorad Ćeranić

Throughout the centuries, history has been shaped by the actions of individuals who, with their achievements, vision and charisma, left an indelible mark on the collective consciousness of a nation and society. Every place, whether big or small, has its own specificities, and particularly personalities who transcended the boundaries of local significance. These famous personalities are not mere product of their time and environment, but the initiators of cultural, political, social and spiritual transformations that spread beyond the borders of their native soil.

Osvrnućemo se na život i rad pojedinaca iz Donjeg Kraja¹, koji su svojim djelima postali simbol svoga vremena. Njihova postignuća često održavaju specifične istorijske okolnosti u kojima su djelovali i stvarali, ali i univerzalne ljudske vrijednosti. Ličnosti iz ovoga rada nijesu poređane abecednim redom, jer bi time bio narušen prirodan redosljed njihovog pojavljivanja na javnoj sceni. Zato sam odlučio da ih poređam hronološki, prema godini rođenja, tako da ih čitalac može pratiti kroz njihove biografije. Među znamenite ličnosti iz Donjeg Kraja možemo ubrojati: Đura Popovića (Jabučanina), Sv. Simeona Dajbabskog

¹ Ćeranić Milorad, „Cetinjsko pleme Donji Kraj“, *Matica*, br. 99, jesen 2024, 355–386.

(Popovića – Jabučanina), Jovana Ivaniševića, Jovana F. Ivaniševića, Rista Popovića (Jabučanina), Đura Špadijera, Pera Počeka, Vladimira Popovića (Jabučanina), Vladimira – Rada Čeranića, Aleksandra – Lesa Ivanovića, Branka Počeka, Gregg Charles Popovića (Jabučanina), Božidara Ivanovića, Dimitrija Popovića (Jabučanina), Vladislava Popovića (Jabučanina). Umjetnici, stvaraoci, lideri, duhovnici i borci za slobodu, ovi ljudi predstavljaju ličnosti koje su oblikovale ne samo svoju zajednicu, već i svijet oko sebe.

Na kraju valja napomenuti da se ovakav rad ne piše bez prethodnika. Korišćeni su rezultati mnogih istraživanja i stručnjaka čija djela će se naći u popisu literature.

Đuro Popović (Jabučanin)

Donji Kraj, 1845 – Donji Kraj 1902.

učitelj, kulturni i prosvjetni radnik

Školovao se u Moskvi i Petrogradu. Bio je učitelj na Cetinju, u Grahovu, Crmnici i Nikšiću. Od 1884. pa do svoje smrti bio je glavni nadzornik osnovnih škola u Knjaževini Crnoj Gori. Pisac je udžbenika za osnovne škole, sam je napisao četiri, dok je 11 udžbenika napisao u koautorstvu sa Andrijom Jovićevićem, Perom Martinovićem i Jovanom Roganovićem. Radio je na školskom zakonodavstvu. Autor je Zakona za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori iz 1884. godine koji je bio na snazi do 1907. godine. Postavljen je bio za predsjednika Školske komisije za Cetinje 1892. godine. Takođe je jedan od osnivača i predsjednik kulturog društva *Cetinjska čitaonica*.

**Sv. Simeon Dajbabski
(Popović-Jabučanin)**

Donji Kraj, 1854 – Podgorica, 1941.
duhovnik i svetitelj

Sv. Simeon rođen je 19. decembra 1854. godine od oca Vasa Popovića i majke Stane, rođene Martinović, kao sin jedinac. Ubrzo po rođenju, roditelji mu se rastaju, a kasnije otac i umire, dok se majka preudaje u Zadru, a njega ostavlja kod muževljevih roditelja. Oni ga krste na Cetinju u hramu Rođenja Presvete Bogorodice (Vlaškoj crkvi) i dobija ime Savo. Mnogo im je pomagao i dedov brat, Lazar Popović (Jabučanin) koji je bio sveštenik koji ga je uostalom i krstio i miropomazao. Savu upisuju u manastirsku školu koju je otvorio Njegoš. U školi se naročito isticao, ali je bio i nestašan. Bio je dobar guslar, pjevač i imitator, pa su ga svi voljeli. Ded i baba su planirali da ga ožene, pa su bili mnogo razočarani kad im je saopštio namjeru da se zamonaši. Dok je čuvao stoku učio je ruski i francuski jezik, a i Sveto Pismo i Psaltir. Cetinjska bogoslovija tada nije radila zbog čestih ratova sa Osmanlijama. U tim borbama (1875–1878) kada su oslobođeni Nikšić, Podgorica, Bar i Ulcinj, učestvuje i Savo o čemu je ostavio svjedočanstvo. Zbog toga je bio spriječen da ode na školovanje. Na stričevo zauzimanje, Savo odlazi u Rusiju sa odobrenjem knjaza i preporukom mitropolita Ilariona Roganovića kod kijevskog mitropolita Filoteja da mu se pomogne u svemu. U Rusiju kreće početkom maja 1879. godine i prvo odlazi u Zadar gdje pronalazi i upoznaje majku. Iz Zadra putuje brodom u Carigrad i Odesu, a odatle putuje vozom u Kijev. Dobija stipendiju i biva primljen u Bogosloviju. Tada se u Lavri nalazio i beogradski mitropolit

Mihajilo. U Kijevu je završio Bogosloviju, a zatim i duhovnu akademiju. Sa diplomom akademije odlazi u Moskvu, a kasnije u Petrograd, zatim se vraća na Cetinje 1886. godine, ali se nije zadržao već odlazi u Pariz da studira filozofiju. Iz Pariza odlazi u Ženevu da bi se upoznao sa mnogim zapadnim sektama ali sve vrijeme ide u rusku crkvu na službu. Iz Ženeve se vraća na Cetinje i konačno se odlučuje za monaštvo. Zato odlazi ponovo u Rusiju da se u Kijevu zamonaši. Tako je 1887. godine bio u Lavri. Zamonašio se u Kijevskoj Pećerskoj Lavri na praznik Sveta Tri Jerarha, a čin rukopoloženja je uradio namjesnik Lavre, arhimandrit Juvenalije i dao mu monaško ime Simeon koje je vezano za njegovo svjetovno ime ali i za Sv. Simeona. Poslije dva dana je rukopoložen za đakona, a na Sretenje u jeromonaha. Rukopoloženje je izvršio rektor Akademije, episkop Silvester. Dobija velike darove u knjigama koje su mu potrebne i vraća se na Cetinje 1888. godine.

Po želji knjaza odlazi na Skadarsko jezero u manastir Svetog Nikole zbog obnove manastira, ali zbog bolesti malarije premješten je u manastir Ostrog, gdje ostaje šest godina i gdje osniva monašku skolu. Kasnije, on odlazi nekoliko mjeseci u obilazak svetinja. Prvo u Svetu Goru, zatim u Jerusalim i druga sveta mjesta u Palestini. Jednoga dana 1890. godine na Ostrog dođe jedan dječak od petnaestak godina kod oca Simeona. Zvao se Petko Ivežić, koji ispriča ocu Simeonu čudno viđenje. Dok je čuvao stoku, prvo je osjetio miris tamjana, a onda na nekoj ploči od groba sjedi čovjek sav u zlatu, na glavi kapa – kruna sa krstom, a u ruci štap sa zlatnom jabukom i kupom, a oko njega djeca. Pomislio je da je to neka zla duša ali mu ta osoba reče: „nisam zla duša već sam sveti, i bio sam ovđe vladika, hoću manastir ovđe da mi gradiš“. Dječak mu je rekao da je siromah i da ne može to uraditi, na što je dobio odgovor: „ne brini ne trebaju nam bogati, i sve će se samo kazivati i svemu mjera dati, a od sada se neću javljati dok se to tursko ne odmakne“.

Petko ostaje kod oca Simeona i dobija monaško ime Platon. Bio je nepismen i nije mogao najbolje da opiše viđenje. Petko je opisao i silazak u podzemne prostorije sa tim svecem... ne umije sve to da objasni, ali priča djeluje neverovatno. Kada se vratio sa stokom kući, svima je pričao o tom viđenju. Mnogi mu nisu vjerovali. Otac Simeon 1895. godine prvi put odlazi sa Platonom u mjesto javljanja u Dajbabe. Mjesto mu se dopalo i zatražio je od glavara i seljana dozvolu za gradnju bogomolje što su oni odobrili i potvrdili taksama u Sudu. Već u ljeto 1896. godine otac Simeon i Petko su se preselili u Dajbabe i napraviše improvizovanu keliju od dasaka. Oko kopanja su pomagali neki mještani majstori. Poslije kraćeg kopanja, naiđu na ulaz u pećinu. Kada su ušli unutra vidjeli su veliku pećinu u obliku krsta i mjesto gdje je bio oltar i časna trpeza i mesto za proskomidiju. Drugih materijalnih dokaza nije bilo. Tu odluči da pravi manastir. Po dobijanju odobrenja od crkvenih vlasti, započinje gradnju manastira i istovremeno manastirskog konaka za bratstvo i goste². Te, 1897. godine izgradnja je završena i predana na upravljanje jeromonahu ocu Simeonu Popoviću (Jabučaninu). Naravno od Mitropolita je dobio blagoslov za osveštenje kao i Antimins, Jevanđelje i sve potrebno za činodejstvo u manastiru. Dok je trajala izgradnja, mnogi su pomagali u svemu i novcu i materijalnim stvarima kao i u samom radu. Mjesto postaje hodočašće za mnoge nevoljnike kako pravoslavne tako i za muslimane i katolike koji su ga mnogo voljeli i poštovali. O njemu su pisali mnogi strani izvještači i pisci u časopisima i knjigama. Kralj Nikola ga je izuzetno cijenio, a mnogi crkveni velikodostojnici su dolazili kod njega na ispovijest i duhovnu pouku, kao na primjer, i patrijarh Gavriilo Dožić. I kralj Aleksandar je tražio da se upozna sa „najuglednijim crnogorskim duhovnikom“ i

² U zemljotresu 1979. godine je taj konak dosta oštećen, zato je tadašnji nastojatelj manastira jeromonah Roman Šćekić porušio ostatke i sagradio novi konak.

tada ga je odlikovao ordenom Svetog Save II stepena sa ogrlicom. Patrijarh Gavriilo ga je 1921. godine predložio za episkopa zahumsko-raške eparhije, ali otac se Simeon zahvalio i molio da ostane u Dajbabama. Vjerovatno zbog toga što je u to vrijeme intenzivno pisao mnoge knjige korisne za narod. Bio je prozorljiv i predvidio je mnoge događaje koji su se ostvarili (npr. čak petnaest godina prije II svjetskog rata je predvidio strašan rat veći od prošlog i veliku bratsku krv itd).

Sveti Simeon se upokojio 1. aprila 1941. godine u manastiru Dajbabe. 1996. godine, otkopano je njegovo tijelo i nađeno potpuno cijelo i očuvano i pokazalo se celebrnim. Drugog maja 2010. godine kanonizivan je i proglašen za svetitelja. Ovdje valja napomenuti da je Sv. Simeon poklonio Vlaškoj crkvi par svojih radova sa vjerskim motivima. Ti radovi su izloženi i čuvaju se u Vlaškoj crkvi.

Jovan Ivanišević

Donji Kraj, 1861 – Prag, 1889.

Kompozitor

Bio je prvi crnogorski školovani muzičar. Osnovno obrazovanje je sticao na Cetinju. U Beogradu je završio četiri razreda gimnazije i učiteljsku školu, dok je u Pragu završio Orgulja-

šku školu. Od njegovih kompozicija ističe se osobito *Slovenskim sejama ljubičice srpskih gora*. Komponovao je orkestarska (*Vijenac*, *Djevojačko kolo*) i horska djela (*Djevojčin i slavujev svatovac*, *Laku noć*, *Opelo*, *Plamen*) duete (*Težakova pjesma u proljeće*, *Kovaču*, *Jelenče*), solo pjesme (*Učimo se*, *Ljubovanka*), klavirska djela (*Rudničko kolo*) i druga djela. Bavio se muzičkom publicistikom, napisao je nekoliko članaka i prikaza. Po umjetničkoj vrijednosti neka njegova djela mogu

se porediti sa stvaralaštvom južnoslovenskih kompozitora u doba romantizma³. Nažalost, njegov stvaralački rad je prekinut 1889. godine kada je nastupila tragična smrt (utopio se u rijeci Vltavi)⁴.

Jovan F. Ivanišević

Donji Kraj, 1868 – Sarajevo 1944.

pisac i etnolog

Osnovnu kao i bogoslovsko-učiteljsku školu završio je na Cetinju. Poslije završetka bio je učitelj u okolini Cetinja. Potom je postao novinar u Sarajevu. Pisao je pripovijetke, sakupljao narodne umotvorine, proučavao običaje i istoriju Crne Gore, kao i crnogorski jezik. Njegova bibliografija broji sljedeća djela: *Iz Cuca* (putopis, 1890); *Iz Crne Gore* (putopis, 1891); *Vragolije Vuka Zločevića, pripovijetke iz crnogorskog života* (1902); *Srpsko pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini* (1910); *Ime-nik narodnijeh naziva rodbine i srodbine* (1910); *Narodni nazivi rodbine i srodbine* (drugo skraćeno izdanje, 1931); *Razvoj željeznica u Bosni i Hercegovini i Dinskoj banovini* (1939)⁵.

Risto Popović (Jabučanin)

Donji Kraj, 1871 – Beč, 1924.

ministar i državnik

Risto Popović rođen je u sveštencičkoj porodici popa Vidaka, sina popa Laza Jabučanina, po kome su uzeli prezime Popović⁶. Još od vremena popa Laza

³ Radulović-Vulić. M, *Muzička kultura u Crnoj Gori*, Podgorica 1981.

⁴ Racković. N, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica 2009, str. 281.

⁵ Racković. N, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica 2009, str. 282.

Jabučanina, njegova porodica obavljala je razne poslove za posljednja tri crnogorska vladara. Osnovnu školu završio je na Cetinju, kao i četiri razreda Cetinjske gimnazije u periodu 1883–1887. godine. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu, nakon čega se vratio na Cetinje i stupio u državnu službu 1894. godine. Obavljao je niz značajnih državnih i dvorskih dužnosti kao granični sekretar u Jezerima, zatim sekretar Valtazara Bogišića. Kasnije je bio sudija Okružnog suda na Cetinju, predsjednik Okružnog suda u Baru, a potom i sudija Velikog suda sa sjedištem na Cetinju. U periodu Knjaževine Crne Gore jedno vrijeme se bavio advokaturom, a političku karijeru započeo je na izborima 1906. godine kada je izabran za poslanika u Narodnoj skupštini Crne Gore. Nakon toga ponovo je došao u državnu službu kao sekretar Ministarstva pravde. U vladi serdara Janka Vukotića bio je ministar finansija i građevina od aprila 1913. do decembra 1915. godine. Kratko vrijeme je bio ministar unutrašnjih poslova od 20. decembra 1915. do 29. aprila 1916. godine. Takođe je bio privremeni ministar vojske Kraljevine Crne Gore u periodu od 17. jula 1914. do 16. jula 1915. godine, privremeni predsjednik Ministarskog savjeta Kraljevine Crne Gore u periodu od 17. jula 1914. do 2. januara 1916. godine.

Vrijeme austrougarske okupacije od 1916. do 1918. godine proveo je uglavnom u logorima u Mađarskoj, a potom i Austriji.

Po završetku Prvog svjetskog rata vratio se na Cetinje. Nije se slagao sa gubitkom crnogorske državnosti i prisustvom srpske vojske u Crnoj Gori. Uoči Božićnog ustanka uhapšen je 31. decembra 1918. godine kao jedna od vodećih političkih ličnosti koja je planirala i osmislila akciju. Kao jedan od istaknutih protivnika odluka Podgoričke skupštine, proveo je više od dvije godine u podgoričkoj Jusovači. Jedan je od 44 politička zatvorenika koji su 14. oktobra 1919. godine napisali i potpisali izjavu iz Jusovače u kojoj su sublimirali loš pravno-politički položaj

Crne Gore u novim državnim okvirima. U jednom dijelu ovog saopštenja, njegovi potpisnici navode da prekidaju svaki kontakt i komunikaciju sa nadležnim Okružnim sudom u Podgorici jer ga smatraju nenadležnim i nezakonitim. Po izlasku iz zatvora odmah je penzionisan. Politički rad nastavio je kao jedan od prvaka crnogorske stranke na čijoj listi je izabran za poslanika Skupštine Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca na martovskim parlamentarnim izborima 1923. godine. Kao aktivni borac za prava i čast Crne Gore, bio je pod stalnom policijskom prismotrom. Sklopio je brak i dobio sinove: Vasilija, Vojislava, Boška i Arsenija. Braća Rista Popovića bili su Špiro, direktor pošte i telegrafa⁷, Drago i Andrija. Preminuo je februara 1924. godine u Beču, a sahranjen je na Cetinju.

Vrijedno je pomena da se potpis Rista Popovića nalazi se na većini novčanica Perpera jer je u to vrijeme bio Ministar finansija.

Đuro Špadijer

Donji Kraj, 1871 – Cetinje, 1953.

prosvetni radnik i pedagoški pisac

Osnovnu i bogoslovsko-učiteljsku školu završio je na Cetinju. Bio je školski nadzornik Ministarstva prosvjete i crkve. Pisao je pjesme, drame, pedagoške rasprave i članke. Takođe je sakupljao i folklornu građu. Sarađivao je sa mnogim naučnim časopisima i listovima toga vremena. Napisao je nekoliko udžbenika za osnovne škole. Ime Đura Špadijera kao dugogodišnjeg učitelja i upravnika osnovne škole u Cetinju javlja se u arhivskoj građi vezano za obrazovanje i prosvjetu u Knjaževini Crnoj Gori⁸. Njegova bibliografija broji sljedeća djela: *Nevjerna žena*

⁷ Ilija M. Vujošević & Veselin S. Popović, „PTT komunikacija u Crnoj Gori 1896–1916“, *Matica*, br. 86, zima, 2016, str. 145–228.

⁸ Čeranić Milorad, „Cetinjsko pleme Donji Kraj“, *Matica* br. 99, jesen 2024, str. 355–386.

(komedija u tri čina, Zagreb, 1899) *Šta je karakter* (Beograd, 1906) *Najglavnije teškoće u učiteljskom radu* (Cetinje, 1910).

Pero Poček

Donji Kraj, 1878 – Rim 1963.

prvi crnogorski akademski slikar

Poček je rođen 20. marta 1878, u čestitoj porodici koja se bavila trgovinom, i koja je nažalost spletom okolnosti ostala bez kapitala, osiromašena i prepuštena pukome preživljavanju. Sa svojom braćom dijelio je tešku porodičnu sudbinu. Pored porodičnih poslova redovno je pohađao osnovnu školu na Cetinju. On je od rane mladosti pokazivao sklonost ka slikarstvu. Iako nije ima pribor za rad, svoje pokušaje slikanja ostavljao je na kamenu. Po povratku sa školovanja iz Rusije Mlada knjegina Jelena je spazila mladog talentovanog Počeka, bila oduševljena njegovim talentom, i daje mu sve potrebno za crtanje⁹. Zahvaljujući čestim odlascima u dvor, imao je priliku da se bliže upozna sa pojedinicima članovima vladajuće kuće, i da im dokaže svoj talenat. Poček svoje dalje usavršavanje nastavlja u Napulju, đe sa svojih 20 godina, pod kontrolom i podučavanjem vrhunskih italijanskih slikara i pedagoga postiže čudesan napredak. Tako su njegove radove birali profesori sa Instituta likovnih umjetnosti i pokazivali ih stranim misijama koje su dolazile da vrše kontrolu pedagoškog rada na Akademiji. Poček se upisao na Institut Lijepih umjetnosti školske 1897–98. godine u prvi razred druge sekcije. Na kraju godine potvrđeno je da Poček iz prvog prešao u drugi razred druge sekcije. Ubrzo je postao najbolji student čuvenog

⁹ Anđe Kapičić, Pero Poček, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, VI 2010, str 106.

napuljskog slikara velikih kompozicija, Domenika Morelija¹⁰, koji ga naziva „žarkom zorom slavenskog slikarstva“. Poslije nekoliko godina provedenih na Akademiji, mladi umjetnik dolazi u Crnu Goru, i tu nastaju njegove izvanredne slike: *Mlin na Cetinju*; *Lovčenska kapela*; *Ulcinjско polje*; *Ulcinjски zaliv*; *Liman*; *Pejzaž* i *Vršidba* koja predstavlja maestralno urađeno djelo. Naslikao je još i *Most na Rijeci Crnojevića*; *Boka Kotorska* kao i *Uzmicanje noći*.

Od 1907. do 1914. godine sudionik je na brojnim izložbama u Londonu (dobio je nagradu „Great Prize“), zatim u Amsterdamu, Veneciji, Napulju, Rimu, Beogradu i Sofiji. Godine 1908. Knjaz Nikola ga je odlikovao Danilovim ordenom IV stepena. Pero Poček je učestvovao u vojnim operacijama na Skadru 1912. godine kao dobrovoljac. Oko 1920. godine radi tri platna, koja za temu imaju dramatično istorijsko zbivanje, Kraljev odlazak iz Crne Gore 1916. godine. Njegov najreprezentativniji je rad *Gusle* (455x260 cm), kompozicija epske monumentalnosti iz istorijsko-folklornog konteksta. Rad je izrađen na jakom platnu i sa finim bojama prvih svjetskih fabrika. Takođe se ističe i ciklusom djela sa temama iz *Gorskog vijenca*, ukupno ih ima 37. Poček je uradio i seriju markica, koje je štampao Institut Državne poligrafije 9. maja 1943. godine u vrijeme italijanske okupacije Crne Gore. Teme su uzete iz Njegoševe poeme *Gorski vijenac*, a predstavljaju reprodukcije Počkovih slika. Na poledini svake markice ispisani su stihovi na ćirilici koji odgovaraju naslikanoj sceni. Seriju čini 10 markica. Pero Poček umro je u Rimu 2. februara 1963. godine u svojoj 84 godini, đe je i sahranjen. U vlasništvu potomaka u Rimu nalaze se sljedeća djela: *Kapri*, *Planinski pun mjesec*, *Oluja*, *Gusle*, *Portret Maksima Gorkog*, *Crnogorac*, *Jaruga*, *Proljeće na*

¹⁰ Domenico Morelli (1826–1901) kreator nove škole, koja je imala snažan uticaj na razvoj likovne umjetnosti u Italiji krajem XIX i početka XX vijeka.

Kapriju, Jasan mjesec, Veseli oktobar, Rimska panorama kao i ciklus *Obala sirena*.

Vladimir Popović (Jabučanin)

Nikšić, 1884 – Nica 1928.

pravnik, političar i scenarista

Rođen je u Donjokrajskom bratstvu Popović (Jabučanin). Gimnaziju je učio na Cetinju i u Sremskim Karlovcima. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu. Po povratku je bio sudija Oblasnog suda na Cetinju, a potom i advokat. Kasnije je bio predsjednik opštine Cetinje, predsjednik komisije u okupiranome Skadru. Poslije kapitulacije Crne Gore odlazi u Francusku i živio je u Parizu i Nici. U emigraciji postaje šef novinarskog biroa crnogorske Vlade (Ministarskog savjeta). Od maja 1920. godine Popović se nalazio u Rimu, gdje je sjedište crnogorske Vlade u egzilu. Ukazom kraljice i namjesnice Milene Petrović 28. juna 1921. imenovan je ministrom pravosuđa u Vladi generala Milutina Vučinića. Bio je prvi crnogorski scenarista. Napisao je scenario za film *Voskresenja ne biva bez smrti*. Ovaj film prvi put je prikazan u Rimu 1922. godine. Film je za cilj imao zainteresirati međunarodno mjenje za nestanak Kraljevine Crne Gore 1918. godine. U ovome kontekstu vrijedno je spomenuti i činjenicu da je Vladimirova ćerka Lidija kao djevojčica igrala glavnu ulogu u pomenutom filmu. Lidija je preminula u svojoj 107-oj godini i bila je najstarija filmska glumica na svijetu¹¹. Takođe je bio i predsjednik prvog globalnog Udruženja crnogorske dijaspor sa sjedištem u Ženevi. 1925. godine dobio koncesije od cara Etiopije za istraživanje rude¹².

¹¹ <https://www.caffemontenegro.me/index.php/vijesti/1546-pametnom-postenom-i-otvorenom-politikom-crna-gora-za-desetak-godina-moze-dostici-cifru-od-milion-drzavljana>, pristupljeno 24. oktobra 2024. godine.

¹² <https://www.portalanalitika.me/clanak/298716—jedinstven-susret-sa->

Aleksa Ivanović

Donji Kraj, 1888 – Podgorica, 1940.

horovođa i muzički pedagog

Osnovno obrazovanje stekao je na Cetinju, gdje je završio i Cetinjsku gimnaziju. Završio je studije na Konzervatorijumu u Pragu. Kasije je bio nastavnik Cetinjske gimnazije, horovođa Prvog crkvenog pjevačkog društva *Njegoš*, kao i horovođa društva *Brankao* u Podgorici. Kasnije je i upravnik i nastavnik muzičke škole pri KUD-u *Branko*¹³.

Vladimir Čeranić

Donji Kraj, 1907 – Cetinje, 1986.

borac za slobodu, učesnik NOB-a

Rođen je u Donjem Kraju u bratstvu Čeranića od oca Maša i majke Jovanke rodom od Jabučana. Osnovno obrazovanje i prvi razred gimnazije završio je na Cetinju. Kasnije se opredjeljuje za zanatstvo. Kada je osnovana Komunistička partija Jugoslavije, on postaje njen član. Tokom Drugog svjetskog rata bio je učesnik NOB-a i nalazio se u sastavu partizaskih jedinica¹⁴. Poslije završetka rata, od 1947. godine, biva postavljen za upravnika zatvora u Bogdanovome kraju na Cetinju. Nosilac je brojnih

idejom-o-herojskoj-crnoj-gori, pristupljeno 27. oktobar 2024. godine.

¹³ Racković. N, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica 2009, str. 282.

¹⁴ Čeranić Milorad, „Donjokrajsko bratstvo Čeranić“, *Matica*, br. 97, proljeće, 2024, str. 429–449.

jugoslovenskih odlikovanja, među kojima su Partizanska spomenica 1941. godine, Orden zasluga za narod sa srebrnim zracima, Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, Orden rada sa crvenom zastavom, Orden za hrabrost. Bio je član brojnih komisija i član SUBNOR-a. Umro je u Cetinju 1986. godine.

Partizanska spomenica 1941. godine

Ona je u javnosti zauzimala visoko mjesto, odmah poslije Ordena narodnog heroja, a razlog toga je u činjenici da su njeni nosioci, jedini uz narodne heroje, dobijali određene materijalne povlastice, a kolokvijalno su nazivani – prvoborci i spomeničari. Ovaj orden prati i manja zvjezdica istog oblika kao glavni orden.

Orden zasluga za narod
sa srebrnim zracima

Odlikovanje se dodjeljivalo za „naročite zasluge u izgradnji socijalizma i socijalističkih samoupravnih odnosa, za organizovanje i učvršćivanje opštenarodne obrane, sigurnosti i nezavisnosti zemlje, kao i za zasluge u oblasti privrede, nauke i kulture“.

Orden bratstva i jedinstva
sa zlatnim vijencem

Orden bratstva i jedinstva ustanovio je Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito 15. avgusta 1943. godine Ukazom o odlikovanjima u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Kasnije, 9. juna 1945. godine, Predsjedništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije je donijelo Zakon o ordenima i medaljama Demokratske Federativne Jugoslavije prema kojem je Orden bratstva i jedinstva dobio dva reda. Odlikovanje se dodjeljivalo za „lične zasluge u širenju bratstva među narodima i narodnostima, u stvaranju i razvijanju političkog i moralnog jedinstva naroda“.

Orden rada
sa crvenom zastavom

Posljednji orden koji mu je dodijeljen ukazom tadašnjeg predsjednika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita od 17. aprila 1979. godine. Dodeljivanje Ordena rada počelo je u julu 1945. godine. Od osnivanja do kraja 1985. godine, dodeljeno je 7.096 Ordena rada sa crvenom zastavom

Orden za hrabrost

Ustanovio ga je Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, 15. avgusta 1943. godine Ukazom o odlikovanjima u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, zajedno sa Medaljom za hrabrost. Orden za hrabrost se dodjeljivao pripadnicima oružanih snaga SFRJ koji su u borbi protiv neprijatelja učinili djela „u kojima je došla do snažnog izražaja njihova lična hrabrost ili koji su se na bojnem polju posebno istakli ličnom hrabrošću“.

Prema sačuvanoj dokumentaciji, od 7. septembra 1944. do 31. decembra 1985. godine, državljanima Jugoslavije i stranim državljanima dodijeljena su 120.636 Ordena za hrabrost. Njihov je broj zasigurno veći, jer je dio naredaba o odlikovanju izgubljen za vrijeme rata.

Odlikovanja Vladimira (Rada) Ćeranića
(medalje sa trakama)

Aleksandar – Leso Ivanović

Donji Kraj, 1911 – Cetinje, 1965.

pjesnik

Osnovnu školu i gimnaziju završio je na Cetinju. Nakon završene srednje škole od 1931. godine do Drugog svjetskog rata radio je kao državni službenik u Higijenskom zavodu, Ministarstva zdravlja. Kasnije je radio u Ministarstvu prosvjete kao i u izdavačkoj kući *Narodna knjiga* sa Cetinja. Poeziju je počeo da piše sa svojih šesnaest godina. Prva poetska ostvarenja publikovao je u beogradskom *Vencu*, dok je u crnogorskim periodičnim publikacijama od 1953. godine poeziju objavljivao u podgoričkoj *Srži*, te cetinjskom *Pregledu*, *Zapisima*, *Odjeku* i *Zetskom glasniku*. Nakon završetka Drugog svjetskog rata sarađivao je sa *Pobjedom*, *Susretima* i *Stvaranjem*. Objavio je dvije zbirke pjesama. Prvu zbirku pjesama *Stihovi* objavila je izdavačka kuća Narodna knjiga sa Cetinja, a drugu zbirku nazvanu *Čapur u kršu* objavio je Grafički zavod iz tadašnjeg Titograda, 1960. godine. Ukupno je napisao 53 pjesme od kojih su najznačajnije: „Kari Šabanovi“, „U susret nebu“, „Ljudi sjenke“, „Pohodi na Crnu Goru“, „Žalba mrtvom drugu“. Posljednjih deset godina bio je zaposlen kao lektor u listu *Pobjeda*. Dobitnik je mnogih nagrada, između ostalih i nagradu Vlade NR Crne Gore 1950. godine, a Trinaestojulsku nagradu dobio je 1961. godine. Donjokrajac Aleksandar – Leso Ivanović jedan je od najboljih crnogorskih liričara. Jezička sažetost njegovih pjesama, iznijansiranoost slika i intonacije, snaga emocija i simbola, daju im trajnu vrijednost¹⁵.

¹⁵ Adrijašević Ž, Šćekić M, *Sto ličnosti Crne Gore 1918–2018*, Podgorica 2018, str. 37.

U ovome kontekstu zanimljivo je spomenuti i članak iz ND *Vijesti* koji je posvećen roditeljima Aleksandra – Lesa Ivanovića, koji kaže da hroničari kolašinske prošlosti s kraja 19. i početka 20. vijeka rado i s neskrivenim ponosom pričaju o tome kako su se roditelji poznatog crnogorskog pjesnika Aleksadra – Lesa Ivanovića sreli i zavoljeli baš u tom gradu. U Kolašinu se rodilo sedam njihovih sinova, a ostalo šestoro djece, među kojima i najmlađi Leso, na Cetinju. Kada su se upoznali, Lesov otac Jokan imao je 23, a majka Anica 15 godina.

Jokan Ivanović (1867), Cetinjanin iz Donjeg Kraja, bio je najmlađe dijete oca Draga i majke Joke. Krajem decembra 1890. godine stigao je u Kolašin, gdje je imenovan ukazom knjaza Nikole za sekretara Okružnog suda. Sud je bio smješten u kući Steva Minića, koja se nalazila na kantunu Bjelopoljske ulice i Glavne pjace. U istoj kući stanovao je pod kiriju od sedam fiorina. Anica Jurišević (1876) je kćerka kolašinskog trgovca i kafedžije Luke Jovovog, koji je 1878. godine doselio u varoš. Kupio je kuću 1880. godine od Šaba Smailagića, muhamedanca – knjaževog perjanika. Kuća se nalazila na kantunu Glavne pjace i Rovačke ulice.

Jokan i Anica vidjeli su se i odmah i zavoljeli baš na Glavnoj pjaci. Bili su stvoreni jedno za drugo, navodi Jeknić. Jokan Cetinjanin, sudski pisar, naočit, otmen, ušiljenih brka, a Anica kćerka uglednog kolašinskog trgovca i kafedžije – pismena, zgodna, mlada...

Ko je koga prvi ugledao ostalo je nezabilježeno, a plamen ljubavi se pretvorio u požar. Nije prošlo ni mjesec od njihovog prvog susreta, a već je bilo zakazano vjenčanje za 3. februar 1891. godine. Kako se navodi u jednom dokumentu koji se nalazi u „kući znanja i pamćenja“ (Državnom arhivu na Cetinju), od 1. do 5. februara te godine „mećava je neprestana, a stud što je odavno ljudi ne pamte, bez krpalja se nije moglo iz kuće izaći“. No, šta može snijeg, mećava i studen, kad je ljubav toliko

jaka. Vjenčanje je obavljeno u kolašinskoj crkvi, 3. februara, u prisustvu kuma Petra Škerovića (prvi telegrafista u Kolašinu). Čin vjenčanja obavio je kolašinski sveštenik protojerej Novica Simov Popović.

Sin prvijenac Savo rodio se iste godine. Jokan i Anica su imali 13 djece, 10 sinova i tri kćerke. Jokanovo službovanje kolašinski glavari opisivali su kao časno i „kako se može poželjeti od jednog poštenog i voljenog mladića i činovnika. Veliku ljubav Lesovih roditelja nije pokvarila oskudica u kojoj su živjeli, ali im je otežavala svakodnevicu. Zbog toga su okružni kapetan Vule Radivojev Bulatović, serdar Miro Pavićev Vlahović i komandir brigade Dragiša Perkov Medenica riješili da pišu državnim vlastima na Cetinje.“

„Od kako je došao, a i sada trpi velike oskudice, a bez ičije dosade u pogledu materijalnog stanja, izdržavajući sebe i svoju familiju samo o jednoj sekretarskoj plati, a bez imalo zemlje ili druge kakve pomoći. To preporučujući ga sa ovim ka tačna, revnosna, poštena i karakterna mladića u svakom pogledu, molimo da bi ste mu izvoljeli dati desetak rala zemlje, ovđe u Kolašinu od djelova onih koji su sa familijama predigli u Srbiju na preseljenje“, pisalo je u depeši poslatoj na Cetinje. Knjaz Nikola je 1894. godine darovao Jokanu 10 rala oranice.

Jokan Dragov, cijenjen i poštovan od Kolašinaca, izabran je za predsjednika opštine varoši Kolašin 10. avgusta 1903. godine, a tu dužnost je obavljao sve do 1. marta 1906. Nakon Kolašina bio je sudija Oblasnog suda u Nikšiću, potom na Cetinju, a 9. avgusta 1908. godine imenovan je za predsjednika opštine varoši Cetinje. Sa mjesta predsjednika varoši Cetinje razriješen je 25. aprila 1910. godine i stavljen na raspolaganje Ministarstvu unutrašnjih djela, a ukazom od 3. septembra 1910. godine ponovo je postavljen za predsjednika cetinjske opštine. Jokan je kasnije imenovan za člana Glavne državne kontrole, a 28. aprila 1914. godine i penzionisan.

Na Cetinju nalazi se park *Pjesika* sa skulpturom slavnoga pjesnika koja je rad akademskog slikara i vajara Zlatka Glamotića, dok je inicijativu i svu drugu realizaciju oko pomenutoga parka inicirao svojim istrajnošću i upornošću kroz sedam godina doveo do kraja Cetinjanin g-din Vesko Pejović. Spomenik je otkriven u oktobru 2022. godine, a nakon svečanosti otkrili su ga pjesnikov sin Božidar-Bonja Ivanović i gradonačelnik prijestonice Cetinje, Nikola Đurašković.

Branko Poček

Cetinje, 1927 – Podgorica 2001.

ljekar – pulmolog

Gimnaziju je završio na Cetinju, diplomirao je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1953. godine. Specijalizaciju iz pneumofiziologije završio je 1965. godine u Beogradu. Primarijus. Ljekar u Bolnici *Danilo I* na Cetinju, Sanatorijumu za TBC Cetinje, bolnici u Brezoviku, dispanzeru za plućne bolesti u Nikšiću. Bio je direktor Zavoda za plućne bolesti i tuberkulozu Brezovik u periodu od 1957. do 1974. godine. Takođe je bio republički i savezni poslanik kao i ministar rada, zdravstva i socijalnog staranja od 1974. do 1983. godine. Devet godina, tačnije od 1983. do 1992. godine, bio je direktor Saveznog zavoda za zdravstvenu zaštitu. Svoje naučne i stručne radove objavljivao je u periodičnim publikacijama. Bio je dobitnik više priznanja.

Gregg Charles Popović (Jabučanin)

Istočni Čikago USA, 1949.

NBA košarkaški trener

Rođen je u istočnom Čikagu u saveznoj državi Indijana, od oca Raymonda Christ Popovich (Raymond Christ Popovich) i majke Dorothy (Dorothy) djevojačko prezime Mašulović. Ded Gregg-a, Danilo Popović rođen je 1889. godine u Donjem Kraju¹⁶, a 1910. ili 1911. je godine emigrirao u Sjedinjene Američke Države. Gregg Popović završio je srednju školu Merrillville (Merrillville, Indiana), u čijoj je košarkaškoj reprezentaciji igrao zapaženu ulogu igrajući na poziciji centra sa visinom od 191 centimetar. Po završetku srednje škole upisao je Vazduhoplovnu akademiju i diplomirao 1970. godine. Igrao je u ekipi Vojne akademije i bio kapiten i najbolji strijelac tima. Karijeru započinje u sezoni 1987–88. kada je postao pomoćni trener Larryju Brownu u NBA timu San Antonio Spurs. Zatim je od 1992. godine postao pomoćni trener Donu Nelsonu u Golden State Warriorsima. Dvije godine kasnije, vraća se u tim Spursa kao glavni trener. U ovom klubu će steći reputaciju jednog od najboljih NBA trenera svih vremena. Sa Spursima je osvojio pet NBA titula (1999, 2003, 2005, 2007 i 2014), a proglašen je za trenera godine 2003, 2012. i 2014. godine. Od 2015. godine je selektor košarkaške reprezentacije SAD.

44. Predsjednik SAD-a Barak Obama i
Gregg Charles Popović (Jabučanin)

¹⁶ <https://www.caffemontenegro.me/index.php/vijesti/1546-pametnom-postenom-i-otvorenom-politikom-crna-gora-za-desetak-godina-moze-dostici-cifru-od-milion-drzavljana>, pristupljeno 29. oktobra 2024. godine.

Božidar Ivanović

Cetinje, 1949.

ministar i šahovski velemajstor

Božidar (Bonja) Ivanović rođen je 24. 8. 1946. godine na Cetinju, đe je živio do završetka gimnazije. U tome periodu uspješno se bavio stonim tenisom i dva puta pobjeđivao na šampionatima Crne Gore – 1964. i 1965. godine. Nakon toga odlazi u Podgoricu. Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu. Šahovski majstor postao je 1969. godine na Šampionatu SFRJ u Novom Travniku. Nastavio je da se profesionalno bavi šahom i svoje uspjehe krunisao pobjedom na međunarodnom turniru u Baru 1977. godine, kad osvaja titulu prvog crnogorskog velemajstora.

Ivanović je tri puta bio šampion SFRJ: dva puta sam, u Sutomoru 1973. i u Borovu 1981, a jednom je dijelio 1–2. mjesto 1983. u Herceg Novom. Na prvenstvu SRJ u Tivtu 1994. podijelio je 1–3. mjesto, a u Podgorici 1996. godine osvojio je pobjednički trofej. Osvajač je dvije srebrne medalje sa reprezentacijom Jugoslavije i to na Evropskom prvenstvu u Plovdivu 1983. godine (SSSR, SFRJ, Engleska) i na Svjetskom prvenstvu u Lucernu 1989. godine (SSSR, SFRJ, SAD).

Ivanović je dobitnik Nagrada Oslobođenja Titograda 1975. i Cetinja 1977. godine. Nosilac je visokog jugoslovenskog priznanja: Ordena rada sa zlatnom zvezdom kojim ga je 1987. godine odlikovalo Predsjedništvo SFRJ.

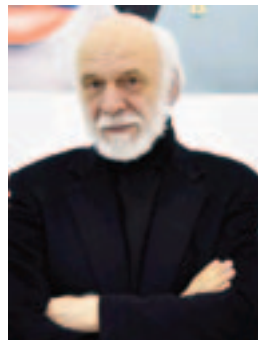
Od marta 1993. do jula 1998. godine Božidar Ivanović je vršio funkciju ministra sporta u Vladi Republike Crne Gore. Po prestanku mandata, deset godina je uređivao edukativnu emisiju „Tajne šaha“ na RTCG. Dobitnik je Trinaestojulske nagrade Crne Gore 2007. godine, a u julu 2008. godine proglašen je za

vrhunskog sportistu Crne Gore. Od 2008. Božidar Ivanović ponovo živi na Cetinju. Trenutno je član crnogorskog vicešampiona ŠK Crnogorac. Bavi se pedagoško-trenerskim radom i pisanjem šahovskih priloga i komentara. Njegova bibliografija broji sljedeća djela: *Šahovski vrhovi*, Matica crnogorska, Podgorica, 2009, *Igrati svoj život*, 2016. i *64 Šahovske priče* (monografija) 2024.

Dimitrije Popović (Jabučanin)

Cetinje, 1951.

slikar i književnik

Slikar, grafičar, vajar, teoretičar umjetnosti i pisac Dimitrije Popović rođen je u Cetinju 3. marta 1951. godine u čuvenome donjokrajaskome bratstvu Popovića koji potiču od Jabučana¹⁷.

Osnovnu školu i gimnaziju završio je na Cetinju. Akademiju likovnih umjetnosti u Zagrebu završio je 1976. godine. Kao đak gimnazije počeo je da se bavi crtanjem i kolažima. Već tokom studija imao je svoju prvu samostalnu izložbu 1974. godine (u Plavom dvorcu, Cetinje). Iste godine odlazi u Pariz, gdje se posredovanjem Miodraga-Dada Đurića, zemljaka i uzora u monografiji i motivnici, upoznaje sa međunarodnom kulturnom scenom. U Parizu 1978. godine izlaze na kolektivnoj izložbi nadrealističkog predznaka, u Galeriji *Alexander Braumuller*. U prvim postakademskim radovima Popović je kadrove ispunjavao izuzetnom gustoćom zbivanja i stiskanjem, naguravanjem agonista, vođen personalnim gestovima i grimasama, iscrtanih virtuelnom modelacijom istančanoga sjenčenja.

¹⁷ Čeranić Milorad, Cetinjsko pleme Donji Kraj, *Matica*, br. 99, jesen 2024, str. 355–386.

U ciklusu *Kapi* stoji crtež posvećen De Sadu, na kojem su prizori kidanja i mučenja, vezivanja i prodiranja, sa mnogo detaljnih predstava kostiju i udova. Zagrebačka izložba iz 1980. godine za kojom je uslijedila i prva monografija, označila je put odlučne afirmacije. Povodom Leonardovog jubileja, Popović se oglašava sa ciklusom *Omaggio a Leonardo* u Milanu 1982. godine. Zatim slijede ciklusi *Corpus misticum*, posvećen Hristovoj mucu na krstu, koji je izveden kombinacijom simboličke reduktivnosti i naturalističke minucioznosti, i ciklus *Omaggio Dante* nastao iz više navrata i koji je zaokupljen paklenim patnjama, fizičkim mučenjima kojima su izloženi i međusobno ih provode kažnjeni bez nade i oprosta. Osim drevnih mitova, on nije ostao imun ni na moderne mitske figure kao što su Merlin i Monroe koja predstavlja neodoljivi šarm i *sex appeal* i život zaokružen ranom smrću, kao i Salvador Dali, genijalni Narcis i majstor samopromocije. I u njihovim slučajevima slikar je preduzeo dekonstrukciju mita, poigrao se njihovim likom i naličjem, no pritom nije htio ni mogao suzbiti vlastitu fascinaciju, te je potom preduzeo i nužne mjere za njihovu dalju konsakraciju.

Njegove skulpture u najvećem broju su figurativne i organski uvjerljive, sa posebnom pažnjom na svjetlosno vibriranje. Popović je autor knjiga iz oblasti esejistike i to *Corpus Misticum*, *Eros, krv i svjetlost*, *Mit o ženi*, *Slikarstvo i mržnja*, *Judita*, *Saloma*, *Marija Magdalena*, *Likovni zapisi iz doba korone*, zatim iz oblasti beletristike *Uokvirene riječi*, *Raspeće strasti*, *Smrt Danila Kiša*, *Luča Njegoševe noći*, *Proces Kafkinog Preobražanja*, *Ljubičasto ogledalo*, *Lavirinti sjećanja*, zatim scenografije *Gustav Maler – Druga simfonija*, *Gustav Maler – Osmu simfoniju*, *Džon logan*, *Crveno*, *V. A. Mocart*, *41 simfonija*, *Karl Orf*, *Karmina burana*.¹⁸

¹⁸ *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore*, CANU, Podgorica 2021, knjiga 1, tom II, str. 132–135.

Dobitnik je četrdesetak nagrada, između ostalih: Nagrade Zagrebačkog salona (1974), Nagrade 16. Aleksandrijskog bijenala (1987), Trinaestojulske nagrade (1988)¹⁹, Odličja Reda Danice hrvatske s likom Marka Marulica za postignuća u likovnoj umjetnosti (1996), Zlatne medalje *Đakomo Mauzi* na XIII Bijenalu brončane skulpture, Ravena (1998), Nagrade *I migliore dell'anno* za rimske izložbe, Rim (2000), Medalje *Đoto i njegovo vrijeme* Padova (2002), Nagrade za umjetnost *Frančesko Petrarca*, Pradova (2004), Nagrada grada Zagreba za likovnu umjetnost (2017). Objavio je 16 grafičkih mapa. Popović je član Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore, Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske, Dukljanske akademija nauka i umjetnosti, Slovenske akademije književnosti i umjetnosti (Bugarska), Društva hrvatskih književnika. Inostrani je član Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, i redovni član Ruske akademije književnosti.

Vladimir Popović (Jabučanin)

Cetinje, 1954.

pravnik

Diplomirao je i magistrirao na Pravnom fakultetu u Beogradu. Bio je profesor srednjih škola u Beogradu u periodu od 1977. do 1983. godine. Rukovodilac Autorsko-patetnog biroa u Beogradu u periodu od 1983. do 1987. godine. Bio je direktor Centra za intelektualnu svojinu i marketing (CISIM), takođe u Beogradu od 1987. do 1991. godine. Od 1991. direktor je preduzeća na Kipru, đe živi i stvara. Autor je više članaka iz oblasti autorskog prava i intelektualne svojine.

¹⁹ Andrijašević. Ž., Šćekić. M, *Sto ličnosti Crne Gore 1918–2018*, Pobjeda, str. 99.

Literatura:

- Andrijašević Ž, Šćekić M, *Sto ličnosti Crne Gore 1918–2018*, Podgorica 2018.
- CANU, *Cetinje 1482–1982*, Cetinje 1994.
- CANU, *Leksikon likovne umjetnosti Crne Gore*, knjiga 1 tom II.
- Ćeranić Milorad, Donjokrajsko bratstvo Ćeranić, *Matica*, br. 97, proljeće, 2024.
- Ćeranić Milorad, Cetinjsko pleme Donji Kraj, *Matica*, br. 99 jesen 2024.
- Ivanišević F. Jovan, Podlovcensko cetinje, *Javor*, 1982.
- Kapičić Anđe, Pero Poček, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, VI 2010.
- Martinović Dušan, *Cetinjska čitaonica i gratska biblioteka Njegoš*, Cetinje 1998.
- Novotin Šerin, *Crnogorci u Sjedinjenim Američkim Državama 1860–1910*, knjiga I, Podgorica 2020.
- Vujošević Ilija & Popović Veselin, PTT komunikacija u Crnoj Gori 1896-1916, *Matica*, br. 86, zima, 2016.
- Petrović-Njegoš, Petar I, *Poslanice*, izdavačko društvo OBOD, Podgorica 2006.
- Racković Nikola, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica 2009.
- Radulović-Vulić. M, *Muzička kultura u Crnoj Gori*, Podgorica 1981.

PRILOZI O NAČINU ŽIVOTA I OBIČAJIMA U CRNOJ GORI IZ UGLA STRANIH PUTOPISACA

Nenad Dragić

In travel writings of foreigners who visited Montenegro in the nineteenth century, Montenegro was described as an inaccessible, rugged country whose people had been heroically fighting for their freedom against the Turks for centuries. Although Montenegro was a poor and backward society where the patriarchal form of government prevailed, it still managed to establish a functional system of government that enabled the Montenegrin people to persevere in their struggle for survival.

Upravna vlast

Državna organizacija Crne Gore

Viala De Somijer, zapovjednik francuske vojske u Boki Kotorskoj, koji je došao u Crnu Goru početkom XIX vijeka, piše da je vlast formalno podijeljena na duhovnu i svjetovnu. Sva vlast pripada vladici, a za guvernadura kaže da je „drugorazredni činovnik“.¹ I još dodaje da se Crnom Gorom upravlja bez državne administracije.² Vuk Karadžić koji je u Crnoj Gori boravio za vrijeme vladavine Petra II Petrovića

¹ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 194

² Isto, 42.

Njegoša piše da je Crna Gora od XVI vijeka teokratska država u kojoj od vremena vladike Danila „iz plemena Njeguša u Katunskoj nahiji“ duhovna vlast je prešla u porodicu Petrović Njegoš s pravom nasljedstva.³ Crna Gora je kao teokratska država postojala sve do 1852. godine kada je knjaz Danilo uspio da „odvoji svetovnu vlast od duhovne“ piše Konstantin Petković.⁴ Prvi mitropolit nakon proglašenja Crne Gore za knjaževinu bio je Nikanor Ivanović.⁵ Najveća ličnost među Crnogorcima je mitropolit ili vladika i njemu se obraća riječima „sveti Vladiko“, a inače u međusobnom govoru zovu ga i gospodar, piše Vuk Karadžić. Svaka nahija ima jednog serdara, a svako pleme jednog vojvodu, kneza i barjaktara i sva ova zvanja su nasljedna u nekim porodicama.

Pored vladike do 1832. godine svjetovni vladar je bio guver-nadur iz porodice Radonjić iz plemena Njeguša. Vuk Karadžić bilježi da su u Crnoj Gori u proljeće 1831. godine osnovani organi sudsko-upravne vlasti a to su: Senat, Gvardija i Perjanici. Senat je bio sastavljen od najuglednijih glavara i bio je „najviša“ vlast u zemlji. Gvardija je imala ulogu vojno-policijske jedinice koja je imala zadatak da rješava „sitnije sporove“ po nahijama i plemenima. Uloga perjanika je da budu „na službu vladici i senatu“.⁶ Engleski pisac i teolog Viljem Denton, koji je Crnu Goru posjetio za vrijeme vladavine knjaza Nikole, dao je na sljedeći način opis državne organizacije u Crnoj Gori: „U Crnoj Gori svako pripada plemenu u kojemu stalno boravi. U svakome plemenu, bratstvu ili okrugu, nastanjenom porodicama koje

³ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 35.

⁴ Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005, str. 123.

⁵ Isto, str. 146.

⁶ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd, 1972, str. 48.

imaju zajedničkoga pretka, postoji jedan vojvoda i jedan civilni guverner. Čin vojvode ili civilnog guvernera, međutim, ponekad je ujedinjen u istoj osobi; ali je češći slučaj da je vojvoda iz jedne porodice, a guverner iz druge. Vojvoda je vojni vođa plemena. Njegovo zvanje bilo je nasljedno, a prenosilo se sa oca na najstarijega sina. Kada bi vojvoda umro bez sinova, njegovo zvanje prešlo bi na brata, sinovca, ili rodaka koji bi bio najstariji muškarac u porodici i ostalo u njegovom posjedu do sličnog neuspjeha da se obezbijedi direktan nasljednik. Svako pleme ima, uz vojvodu, izaslanika (serdara), čin koji je, kao i vojvodske, ranije bio nasljedan, ali ga u posljednje vrijeme dodjeljuje Knjaz prema svom nahođenju. Ovu promjenu uslovlilo je novo vojno organizovanje naroda. Dijeljenje pravde i civilna plemenska uprava obično se povjerava onome kojega je, iako ga je Knjaz izabrao, za tu djelatnost opredijelilo povjerenje bratstva kojemu pripada, te ovo stoga, kao i zvanje vojvode, nije više nasljedno. Ova dvojica, vojni vođa i civilni guverner svake nahije, skupljaju se na Cetinju i čine Senat od četrnaest – ili, sa predsjednikom i potpredsjednikom šesnaest – članova Knjaževoga stalnoga savjeta. Pet od ovih senatora stalno žive na Cetinju, preostalih devet tu borave samo tri mjeseca godišnje, u smještaju koji im se obezbjeđuje o državnome trošku i primaju, kao honorari prije nego kao platu, grupa od prvih pet iznos, preračunato u engleskom novcu, od 60 funti, a druga grupa samo 30 funti godišnje. Predsjednik Senata, koji je po rangi odmah do Knjaza, i najuvaženiji je od njegovih civilnih podanika, prima godišnji prihod od oko 140, a potpredsjednik oko 120 funti; Knjažev sekretar, koji je takođe ‘službenik parlamenta’ u Senatu prima oko 100 funti“.⁷

Crnogorski knjaz je vrhovni vladar knjaževine. Čak je i u Zakoniku knjaza Danila iz 1855. godine zapisano da ga je svaki

⁷ Viljem Denton, *Crna Gora*, prevela Bojka Đukanović, CID, Podgorica, 1996, str. 110–111.

Crnogorac i Brđanin dužan „poštovati i o njemu ništa ‘zlo ne govoriti’“. Njegove naredbe se izdaju usmenim putem i izvršavaju preko perjanika. Pa tako Petković konstatuje da „jedva da u Evropi postoji takva država u kojoj se u vladavini troši toliko malo papira i mastila“. Konstantin Petković koji je u Crnoj Gori boravio za vrijeme vladavine knjaza Danila na sljedeći način opisuje sistem unutrašnje organizacije Crne Gore: „Svako pleme ima po jednog kapetana, kojega imenuje knjaz i ima državnu platu. Kapetan vodi brigu o redu i poretku u plemenu, skuplja državni porez, razmatra i rješava sporove i tužbene poslove i uopšte u svom okrugu izvršava sve naredbe koje dolaze direktno od knjaza ili od Senata. Kapetani imaju sudsku, administrativnu i izvršnu vlast, a za obavljanje tih brojnih obaveza imaju kao pomoćnike perjanike, stotinaše i desetare narodne milicije, koji takođe dobijaju od države određenu platu.“⁸ Mihail Petrovič Varava piše da je 1879. godine osnovan osmočlani Državni savjet koji je zamijenio predašnji Senat u čiji je sastav ulazilo šest ministarstava.⁹

Dr Gabrijel Frile i kapetan Jovan Vlahović, vojni savjetnik iz Srbije, koji je u Crnu Goru došao 1870. godine navode plate državnih službenika senatora, sudija

1. Knjaževa plata 70.500 franaka
2. Godišnja penzija princeze Olge, kćerke knjaza Danila, koja će se plaćati do njenog punoljetstva 7,500 franaka
3. Pripremanje miraza od 200.000 franaka u korist iste princeze, a koja se plaćaju u godišnjim otplatama od 25.000 fr.
4. Plata predsjednika Senata, potpredsjednika i 14 senatora 20.500 fr.
5. Penzije od 60 franaka svaka koja se isplaćuje ranjenicima, i

⁸ Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005, str. 125–127.

⁹ Mihail Petrovič Varava, *Crnom Gorom*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2002, str. 51.

onima koji su ostali hromi u ratu 30.000 fr.

6. Plata za 120 perjanika, od kojih 40 perjanika po 300 fr. franaka i 80 po 100 franaka

7. Plata knjaževog ljekara i dva strana ljekara 12.000 fr.

8. Plata predstavnika Crne Gore u Skadru 4.500 fr.

9. Održavanje arsenala u Cetinju i Rijeci 10.000 fr.

10. Plata komandanata, kapetana, stotinaša, desetaša, barjaktara, približno 120.000 fr.

Ukupno 320.000 fr.¹⁰

Bjazoletu zapaža dobru organizovanost gradskih službi u Herceg Novom koji je u vrijeme posjete saksonskog kralja imao sud, gradskog poglavara, opštinskog ljekara, okružnog hirurga, gradsku komandu, osnovnu školu, poštu i dva samostana.¹¹

Da bi učvrstio vlast, knjaz Nikola se oslanja na sebi odane porodice iz Katunske nahije kao što su Vukotići, Matanovići, Vrbice i Radonjići. Van katunske nahije je samo ministar finansija Cerović iz Drobnjaka i ministar vojske Plamenac iz Crmničke nahije.¹²

Odnos Crnogoraca prema gospodaru

Milorad Medaković, opisuje na sljedeći način: „Svome gospodaru slijepo se pokorava; on zna da je Bog na nebu, a gospodar na zemlji i što reče gospodar, on drži da je to i volja Božija. Koliki je junak na megdanu, u toliko je plašljiv od stroge vlasti. Stroga vlast može ga učiniti pravim robom.“¹³ To potvrđuje i

¹⁰ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 323.

¹¹ Bartolomeo Bjazoletu, *Putovanje u Crnu Goru Saksonskog kralja Fridriha Avgusta*, prevela Vesna Kilibarda, Podgorica, 2021, str. 87–88.

¹² Pavle Apolonović Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, CID, preveo Drago Čupić, Podgorica, 2001, str. 123.

¹³ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, str. 17.

Pavle Rovinski sljedećim riječima: „Sada ma koliko bio hrabar i neustrašiv prema neprijatelju toliko je poslušan i bojažljiv pred knjazom pokorno ga ljubi u ruku čak nogu ili odjeću bespogovorno i tačno izvršava sve njegove zapovijesti.“¹⁴ Slično piše i Alfred Bulonj koji bilježi da je crnogorski narod „prema svom knjazu (je), naprotiv, pun uslužnosti i poniznosti, čak mu iskazuje izvjesne spoljne znakove poštovanja koji sasvim liče na servilnost“.¹⁵ Sam kralj Nikola je na sljedeći način opisivao Crnogorce „Moj narod je dobar narod, lak za vladavinu, naviknut od starine na patrijarhalni oblik vladavine, kao i na poštovanje najstarijih u rodu i selu“¹⁶.

Sl. 1. Cetinjski manastir
(ilustracija u: Mihail Petrovič Varava, *Crnom Gorom*, str. 52)

¹⁴ Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 84.

¹⁵ Alfred Bulonj, *Crna Gora zemlja i stanovništvo*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2002, str. 83.

¹⁶ Henrik Angel, *Herojski narod Priče iz Crne Gore*, prevela Jelena Vićentić, NVO Crnogorski međunarodni institut za štampu, Nikšić, 2014, str. 28.

Način života

Opisi državnih institucija i crnogorskih vladara

Cetinjski manastir koji je rezidencija crnogorskog vladike njega podsjećaju na „malo utvrđenje“ okruženo debelim zidovima sa puškarnicama.¹⁷ Vladika Petar I ima još jednu zimsku rezidenciju i ona se nalazi u manastiru Stanjevići, koji više liči na vojnu „tvrđavu“ nego na „prebivalište kaluđera“ dodaje Somijer.¹⁸ Bartolomeo Bjazoleto koji je u Crnoj Gori boravio u pratnji saksonskog kralja Fridriha Avgusta za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša bilježi da im je Njegoš pokazao štampariju, nabavljenu u Petrogradu 1833. godine, u kojoj su štampane crkvene knjige i udžbenici za đake prve crnogorske škole. Navodi i da je jedan od štampara u njoj bio iz Padove.¹⁹ Bjazoleto takođe ističe da je jedan od popova koji su se brinuli o crkvi dobro poznao italijanski i njemački jezik.²⁰

Opisi drugih građevina na Cetinju pokazuju siromaštvo Crne Gore i nerazvijenost raznih zanata. Tako, opisujući Njegoševu rezidenciju, Bjazoleto tvrdi da bi se teško moglo pretpostaviti da je riječ o palati nekog evropskog vladara ili dostojanstvenika. Posebno slikovit u ovom smislu je Bjazoletov opis prostorije u kojoj se sastajao Senat, a koju im je crnogorski vladika pokazao na zahtjev saksonskog kralja. Primijetivši nemalterisane zidove, od dima začađalu unutrašnjost, male prozore i krov pokriven loše postavljenim kamenim pločama, Bjazoleto navodi da je

¹⁷ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 184.

¹⁸ Isto, str. 302.

¹⁹ Bartolomeo Bjazoleto, *Putovanje u Crnu Goru saksonskog kralja Fridriha Avgusta*, prevela Vesna Kilibarda, Podgorica, 2021, str. 31.

²⁰ Isto, str. 71.

zgrada na njega djelovala „zastrašujuće“. Utisak na putopisca ostavio je i prizor ognjišta gdje se pripremalo jelo i dvanaest u krug postavljenih kamenova na kojima su sjedjeli senatori. Bjazoletu je zabilježio i podatak da se na Cetinju tada upravo završavala izgradnja nove vladicine rezidencije.²¹

Viala De Somijer koji je došao u Crnu Goru početkom XIX vijeka vladiku Petra I opisuje kao ljubaznog, gostoprirnog i obrazovanog čovjeka koji „veoma dobro govori italijanski, njemački i ruski jezik, donekle poznaje engleski, a vrlo malo francuski“.²² Jegor Kovaljevski Vladiku Petra II Petrovića Njegoša opisuje kao jednog od „najobrazovanijih ljudi našeg vremena“ koji je „dobro govorio i pisao francuski i ruski, govorio je italijanski i djelimčno njemački“.²³ Alfredo Servistori koji je u Crnoj Gori boravio 1877. godine piše da knjaz Nikola „sa velikom lakoćom govori francuski i italijanski“.²⁴

Opis crnogorske kuće

Norvežanin Henrik Angel, prvi čovjek koji je na skijama došao u Crnu Goru krajem XIX vijeka, dao je dobar opis crnogorske kuće: „Grubo isklesani komadi stijenja čine zidove, često nema kreča između vezivnih djelova, nekakve iskrivljene grane sa trskama čine krov. ... Stakla nema baš uvijek na prozorima, često su u pitanju bijedni i drveni kapci. Vrata su prava katunska, stoje po pravilu otvorena i danju i noću... Dimnjak se rijetko viđa, kuće su uređene kao naše nekadašnje pušnice, gdje

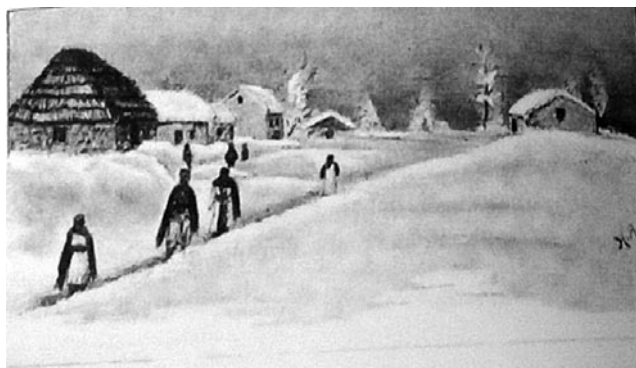
²¹ Isto, str. 72–73.

²² Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 185.

²³ Jegor Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske yemlje*, preveo Drago Čupić, CID, Podgorica, 1999, str. 144.

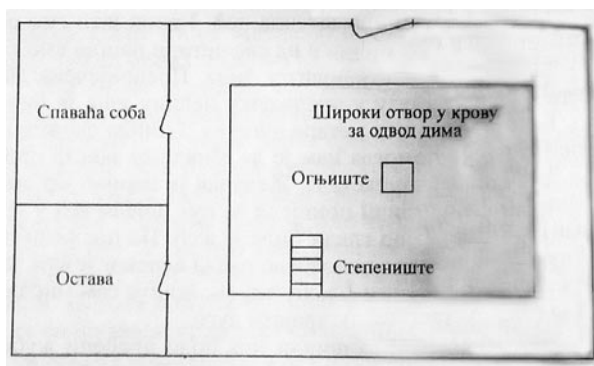
²⁴ Alfredo Seristori, *Crna Gora i Dalmatinska obala*, prevela Vesna Andrejević, CID, Podgorica, 2010, str. 76.

vatra gori u kaminu ili ognjištu na sred sobe ili u uglu. Mračni, nadimljeni zidovi bez ikakvoga kićenja to je sve što može da se vidi. Puška i kutija sa patronama na zidu, krst i slika sveca su jedini ukrasi – možda samo još portret knjaza ili ruskog cara“.²⁵

Sl. 2. Crnogorske kuće

(ilustracija u: Henrik Angel, *Herojski narod – priče iz Crne Gore*, str. 92)

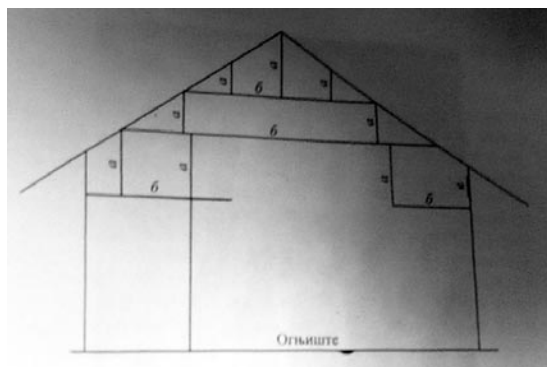

Sl. 3. Poprečni presjek crnogorske kuće

(ilustracija u: Hugo Grote, *Kroz Crnu Goru i Albaniju*, str. 24)

²⁵ Henrik Angel, *Herojski narod Priče iz Crne Gore*, prevela Jelena Vićentić, NVO Crnogorski međunarodni institut za štampu, Nikšić, 2014, str. 92–93.

Viala de Somijer iznosi zanimljiv detalj da u Crnoj Gori „krevet postoji samo kod vladike i guvernadura, sveštenika i u manastirima“.²⁶ Somijer još dodaje da se u kućama koje nemaju krevet spava na „zemlji“, na „asurama“ ili „prostiračima“.²⁷ Unutrašnjost crnogorske kuće Somijer opisuje na sljedeći način: „Svuda vatra gori nasred prostrane odaje, oko nje je postavljeno kamenje ili klupice, sijeda se u krug. Tu se i hrana priprema. Upotreba namještaja je gotovo nepoznata; jedna ili dvije daske, postavljene na neobrađene drvene trokute, služe da se na njima drže bijeli smok i meso namijenjeno za svakodnevnu ishranu. Odjeća visi u uglu okačena o eksere; poneka skrinja skriva ono što je najdragocjenije, bio to neki dokument, srebro, svečana odjeća, posuđe ili zdjele koje služe za porodične svečanosti.“²⁸

Sl. 4. Uzdužni presjek crnogorske kuće
(Hugo Grote, *Kroz Crnu Goru i Albaniju*, str. 25.
a. dužne grede, b. poprečne grede,
c. široki otvor u krovu za odvod dima)

²⁶ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, CID, Cetinje, 1994, str. 85.

²⁷ Isto, str. 30.

²⁸ Isto, str. 31.

Gustav Raš koji je Crnu Goru posjetio za vrijeme vladavine knjaza Nikole dao je dosta detaljan opis crnogorske kuće „Kuće Crnogoraca su od kamena i većinom imaju samo prizemlje. Na Cetinju, u Njegušima, Rijeci, Viru i drugim mjestima, pak, vidio sam mnogo kuća koje pored prizemlja imaju i jedan sprat. Na Cetinju se sve kuće sastoje od prizemlja i jednog sprata. Tamo, kao i Njegušima i u Rijeci, kuće su sagrađene od tvrdog materijala – kamena, i pokrivene su crijepom; na selu se kuće često grade tako da se samo slaže kamenje jedno na drugo i da pri tome nije povezano malterom, dok su krovovi najčešće od šindre ili slame. Jedna kuća obično ima samo jednu ili dvije prostorije, iznad kojih se nalazi tavan na kojem se drže životne namirnice ili neke druge kućne potrepštine. Na taj tavan se izlazi pomoću merdevina. Tople kuće su u Crnoj Gori potreba, pošto je zima obično hladna, a naseobine se mahom nalaze visoko gore u brdskim uzvisinama koje su zimi gotovo zavijane snijegom. Uz tu zimsku hladnoću dolaze još i jaki hladni vjetrovi zbog čega staništa moraju da budu takva da što bolje zadržavaju toplotu. Prostorija ili prostorije u prizemlju služe istovremeno kao dnevni boravak ili kao spavaća soba za sve članove porodice; u sredini prostorije nalazi se na jednom uzdignutom postolju ognjište. Veliki nedostatak svih crnogorskih kuća sastoji se u tome što nemaju odžak, već dim izlazi napolje kroz vrata ili prozorski otvor, što je, naravno, veoma nepovoljno po zdravlje, prije svega za pluća i za oči. U tipično crnogorskoj kući nema baš mnogo namještaja i kućnih predmeta. Jedna škrinja, nekoliko drvenih stolica, jedan jednostavan drveni sto i jedan ležaj prekriven tkaninom ili vunanim ćebetom – to je uglavnom sve! Nekih sjajnih stvari, sem oružja i crnogorske nošnje, u kući nema.

Na Cetinju, u većim mjestima, je to naravno nešto drugačije. Tamo sam vidio kuće opremljene evropskim namještajem i komforom, pri čemu taj namještaj potiče iz Trsta ili Beča. Inače kuće nijesu na velikom odstojanju jedna od druge kako je to, na

primjer, slučaj u Srbiji, nego su obično gotovo zbijene jedna uz drugu. Bedemi su često iskićeni puškarnicama kako bi ukućani u svako doba mogli da se brane od napada Turaka.“²⁹

Sličan opis ututrašnjosti kuće daje i Hajnrih Štiglic: „U većini crnogorskih kuća u jednoj prostoriji u koju se direktno ulazi izvana nalaze kuhinja, trpezarija, spavaća soba i oružarnica, a dosta često je tu smještena i stoka, pa se otuda nalazi sav inventar domaćinstva.“³⁰ Vilhelm Ebel ističe da su prozori toliko mali u kućama da se kroz njih može isturiti glava „ali nikako i rame-na“.³¹ Pošto su kuće prekrivene slamom često izgorijevale u požarima knjaz Nikola je 1870. godine naredio da se kuće više ne prekrivaju slamom već da krov prekriva crijepom.³² Rovinski piše da su kuće na primorju znatno veće i masivnije koje često nazivaju kule. Idući prema sjeveru kuće su znatno manje i siromašnije.³³ Pisanje Rovinskog potvrđuje i Johan Georg Kol koji piše da se Prčanj i Dobrota mogu uporediti sa „raskošno uređenim selima“ Engadina u Švajcarskoj.³⁴

Porodični odnosi

Češki geograf i političar Viktor Dvorski piše da su porodični odnosi „mnogo snažniji nego kod nas (u Češkoj), porodica

²⁹ Gustav Raš, *Crna Gora u pričama*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2001, str. 131–132.

³⁰ Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2004, str. 76.

³¹ Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2006, str. 85.

³² Evgenij Markov, *Putovanje po Srbiji i Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005, str. 325.

³³ Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 143.

³⁴ Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2005, str. 41.

(kuća, kućna zajednica) ima karakter pravne osobe. Na čelu kuće je domaćin koji je zastupa pred sudom. Domaćin (takođe gazda) dijeli i vodi poslove i, takođe, odlučuje o preraspodjela-ma. Najčešće to biva otac ili najstariji brat. Njegova moć u porodici je vođena isključivo običajnim pravom i uopštenim pravnim normama. Članovi domaćinstva (čeljad) ne postaju njeni pripadnici samo rođenjem, već i na druge načine mogu ući u domaćinstvo, npr. na osnovu pravnog priznanja, udajom ili usvajanjem djeteta. Posluga (ili čeled' u našem smislu) se u kućnu zajednicu ne ubraja. Punoljetna kućna čeljad mogu upravljati svojim dijelom imovine (osobinom) slobodno.³⁵ Crnogorsko društvo je patrijarhalna zajednica u kojoj živi 20 do 30 duša zajedno u jednoj kući, bilježi Vuk Karadžić.³⁶ Konstantin Petković piše da se „Crnogorac smatra glavom svoje porodice. Porodica mu se povinuje. Žena mora biti pokorna i prema mužu poslušna u svemu. Muškarci se u porodici poštuju više nego žene.“³⁷ „Kad u taku kuću dođe gost, kućni starješina obično jede s njim sam, a ostali ljudi zasebno, zatijem žene i djeca, piše Vuk Karadžić.³⁸ Pošto se crnogorsko društvo nalazi-lo u stalnom ratu sa Turcima tako je potreba za ratom nalagala da su muška djeca poželjnija nego ženska u svakoj crnogorskoj kući. „Kad se u Crnoj Gori rodi muško dijete tresu se Brda od pucnjave i radosnih poklika, veselih i razdraganih pozdrava ro-dbine i poznanika, sa sviju strana stižu novorođenome pokloni“. Kada se rodi žensko dijete „tuga ovlada čitavom porodicom

³⁵ Viktor Dvorski, *Crnogorsko-turska granica od ušća Bojane do Tare*, preveo Branislav Borozan, CID, Podgorica, 2000, str. 192.

³⁶ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 76.

³⁷ Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005, str. 75.

³⁸ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 76.

kada se rodi žensko dijete, kao da je u taj dom ušla nekakva nesreća, svi u kući osjećaju neki lažni stid.“³⁹ Kada ga pitate šta ima djece odgovara: „Imam jedno dijete(muško) i, oprostite, dvije djevojčice“. ⁴⁰ Kada žensko dijete napuni 7 godina ono već vodi brigu o maloj djeci u kući a već sa 12–13 godina postaje čobanica. Mušku djecu od malena uče da budu hrabri ljudi i veliki junaci kako bi stekli poštovanje u okolini.⁴¹ Kada dječak napuni 14 godina, svečano se posvećuje za junaka, otac mu uručuje oružje i govori „Nikada ne smiješ da se razdvojiš od oružja, ako ga odbaciš ne izlazi mi na oči.“⁴²

Možda su najbolji opis položaja žene dali Gabrijel Frile i Jovan Vlahović opisujući način života kojim žena živi u samo 3 riječi „raditi i patiti“. ⁴³ O samom položaju žene Rovinski kaže da se ona nalazi u stanju „ropske poslušnosti“. Ona radi sljedeće poslove: vodi brigu o mnogobronoj porodici, žanje žito, komiša kukuruz, melje na ručnim zrnima, čuva stoku, pravi mliječne proizvode, prede vunu, pravi i sukno za odjeću mužu sebi i djeci, od goveđe kože pravi opanke, donosi drva, nosi vodu često iz udaljenih mjesta od kuće, siječe drva.⁴⁴ Alfredo Servistori dodaje da je u ratu posao žene da donosi hranu svome mužu, ocu ili sinu.⁴⁵ Odnos muža prema ženi je krajnje surov i grub. On nikad svoju ženu ne oslovljava imenom nego sve „ti ili

³⁹ Aleksandar Aleksandrov, *O Crnoj Gori*, prevela Marina Martinović, CID, Podgorica, 2006, str. 175–176.

⁴⁰ Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 128.

⁴¹ Isto, str. 89.

⁴² Isto, str. 91.

⁴³ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 132.

⁴⁴ Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 78.

⁴⁵ Alfredo Seristori, *Crna Gora i Dalmatinska obala*, prevela Vesna Andrejević, CID, Podgorica, 2010, str. 78.

ona“, „Čuješ li ti“, „Donesi ti“, „Ej, ti, dođi ovamo“, to su obična obraćanja muža ženi. Rovinski zapaža kada Crnogorca pitaju koga ima kod kuće on vam odgovora „Oca, majku i, izvinite, ženu“.46 Žena ne smije pitati muža ni kuda ide ni odakle dolazi pa kada nju neko pita gdje je muž ona obično odgovara „Ne znam, neka ga đavo nosi“.47 Vuk Karadžić zapaža da žena muža ne smije nazvati imenom nego samo „on“.48 Kad u kuću dođe gost, žena mu ljubi ruku, rame ili kraj njegove odjeće pere mu noge, sigurava večeru, ali ne sijeda za sto, već samo služi gosta i njenog muža, dok čitavo veče drži osvijetljeni luč i tako osvetljava sobu. Ali, pored svih poniženja koja trpi žena, na njenom licu se ne može osjetiti ni trunke straha. Ona se ponaša krajnje slobodno49 i „izgleda srećno i zadovoljno“.50 Crnogorke se porađaju u šumi ili njivi odnosno tamo gdje ih svakodnevne radne obaveze zadese bez ičije pomoći.51

Privredne i ekonomske prilike

Vuk Karadžić zapaža da je glavno i „najmilije“ zanimanje Crnogoraca – rat. Djeca starija od 12 godina i starci vrlo „veselo i radosano“ odlaze u rat. Za njih je „sramota u ratu ostati kod kuće, tako je i čast u boju poginuti“.52 Zanimljivo zapažanje

46 Pavle Apolonović Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 128.

47 Isto, str. 79.

48 Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 94.

49 Pavle Apolonović Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 80.

50 Henrik Angel, *Sinovi crnih gora*, prevela Marija Ćorić, Beograd, 2001, str. 80.

51 Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, CID, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 60.

52 Isto, str. 109.

iznosi Gustav Raš koji piše da se onome ko odbije da ide u rat obuče ženska odjeća.⁵³ Kada Turci ne napadaju Crnu Goru onda se Crnogorci sami organizuju i upadaju na turske teritorije isključivo radi ubijanja i pljačke. Oni se udružuju u čete 10, 20 i 100 ljudi koji upadaju na tursku teritoriju i otimaju njihovu stoku (ovce i krave). Zatim je pregone preko granice. Ako uspiju da ubiju nekog Turčina tokom svog pohoda to smatraju velikim dijelom i onda njegovu glavu nabiju na kolac i stavljaju je blizu kuće.⁵⁴

Gustav Raš piše da su u Crnoj Gori „najviše zastupljene vrste drveća (su) hrast, smreka, jasen, orah, palma, kruška, topola, jasika i vrba. U „zemlji sunca“, u Crmničkoj nahiji, mnogo se gaje vinova loza, breskva, nar, maslina, dud i svakovrsne voće. Najcjenjenije drvo je ruj, koji uglavnom raste u nahiji Čevo i uveliko se koristi za spravljanje žute boje. Šiblje i žbunje je dosta rasprostranjeno u Crnoj Gori; najvećim dijelom su to jagorčevina, mirta, kupina, ruzmarin; ali dosta su zastupljeni ariš, čempres, smrča, hrast, kesten, lipa i palma. Najviše se gaje kukuruz i krompir, koje je vladika uvezao u zemlju. Takođe se u velikim količinama gaje i izvoze sve vrste kupusa, kelj i duvan. Kukuruz najbolje uspijeva u dolini Bjelopavlića, dok u Crmnici najviše uspijevaju loza, maslina, badem, smokva, jabuka, dunja, orah, nar i svakovrsno južno voće.⁵⁵

Sigfrid Kaper iznosi podatke o ukupnom broju krupne i sitne stoke i ostalih poljoprivrednih kultura na prostoru Crne Gore. pa tako piše da u Crnoj Gori ima „42.000 grla“ goveda, sitne stoke (ovaca i koza) 350.000 grla, livada za košenje ima 20.000 kosa,

⁵³ Gustav Raš, *Crna Gora u pričama*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2001, str. 138.

⁵⁴ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 55.

⁵⁵ Gustav Raš, *Crna Gora u pričama*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2001, str. 117.

proizvodnja vina Crmničkoj nahiji iznosi 5.723 barjela, u Riječkoj nahiji 2.039, Pješivcima 400, Bjelopavlićima 800, Lješanskoj nahiji 200 i Piperima kod Stijene 80 barjela. Ukupan broj košnica pčela iznosi 15.000. Ulov ribe iznosi 1.000 miljara tj. 335.250 oka ili oko 7.500 austrijskih centi.⁵⁶ Ribarstvo predstavlja njenu interesantnu granu privređivanja. Bjazoletu pom-inje trgovinu malom ribom iz Skadarskog jezera, zvanom ukljeva, koja se, usoljena i dimljena, prodavala i po italijanskom primorju, najviše u Papskoj državi i od čijih su se krljušti pravili vještački biseri.⁵⁷ Preko ljeta stoka se izgoni na planinu. „Uz stoku idu čobani i po jedna planinka. Planinka muze, siri sir, kupi skorup, mete maslo, pa čuva za zimu... Sijeno kose Crnogorci po planini. Preko ljeta sabiraju sijeno i slamu pa čuvaju za zimu. Septembra mjeseca sijeku grane dubova i jasenova te sadijevaju u stog i ovo zovu lišnjak. Tokom zime hrane stoku sa ovim listom, sa sijenom i slamom“, bilježi Medaković.⁵⁸

Trgovina je jedno od glavnih zanimanja Crnogoraca. Glavno mjesto gdje Crnogorci prodaju svoju robu je Kotor.⁵⁹ Roba se u Kotor donosi „dijelom na konjima i mazgama, dijelom na ramenima i leđima svojih žena“, piše Johan Georg Kol.⁶⁰ Njemački geograf Bernhard Švarc koji je 1880. godine boravio u Crnoj Gori dodaje da su žene „tovarne životinje“.⁶¹

⁵⁶ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 1999, str. 82–87.

⁵⁷ Bartolomeo Bjazoletto, *Putovanje u Crnu Goru Saksonskog kralja Fridriha Avgusta*, prevela Vesna Kilibarda, Podgorica, 2021, str. 82–83.

⁵⁸ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, str. 152.

⁵⁹ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 64.

⁶⁰ Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2005, 2005, str. 11.

⁶¹ Bernhard Švarc, *Crna Gora*, preveli Tomislav Bekić i Dobrila Begenišić, CID, Podgorica, 2014, str. 57.

Sl. 5. Crnogorke nose iz Cetinja sijeno za prodaju, (ilustracija u: Mihail Petrovič Varava, *Crnom Gorom*, str. 43)

Oni u Kotor 3 puta nedjeljno (utorkom, četvrtkom i subotom) odlaze i prodaju „vunu, različne kože, drva, suvo meso, slaninu, mast, loj, med, vosak, kornjače, povrće, raznu pernatu živinu, divljač, jaja, mlijeko, žito, brašno (naročito kukuruzno) krompir itd.“⁶² Milorad Medaković piše da Crnogorci „U Kotoru kupuju postav (platno), opanke, marame, pasove, rašu za gaće (čakšire), kopče, svitu, konce i svake sitnarije; a najviše kupuju soli, zatim rakiju, a na gladnoj godini nagolo kukuruza, po malo ulja, oriza (pirinač), cukra i kave, kotlova i lonaca“.⁶³ Medaković još bilježi da Crnogorci imaju 3 svoja pazara i to na „Rijeci Crnojevića, na Prentinoj Glavici u Bjelopavliće i na Viru u Crmničkoj nahiji“.⁶⁴ Na Rijeci Crnojevića pazarni dan je subota.⁶⁵ Medaković još dodaje da je najveći pazar na Rijeci Crnojevića gdje se može kupiti raznorazna roba koja dolazi iz Trsta.⁶⁶ On takođe bilježi da „Brđani ponajviše trguju sa Spužom i sa Podgoricom, a sa Onogoštom malo. Moračani pak

⁶² Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 64.

⁶³ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, str. 144.

⁶⁴ Isto, str. 143.

⁶⁵ Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2006, str. 117.

⁶⁶ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, str. 143.

trguju sa Kolašinom.⁶⁷ Osim toga, Crnogorci odlaze u Hercegovinu i kupuju njihovu krupnu i sitnu stoku, a zatim je preprodaju u Kotoru, Risnu, Dubrovniku ili sklapaju trgovačke sporazume sa brodovlasnicima iz drugih zemalja kako bi oni svojim brodovima prevozili njihovu robu iz Boke Kotorske u druge zemlje.⁶⁸ Za zanate Crnogorci nijesu zainteresovani, tako obično svakog kovača nazivaju Ciganinom. Njima je jedino bitno da se dokažu da su dobri ratnici i junaci.⁶⁹

Prihod crnogorske države, pošto preostali novac za narodno školstvo mitropolit ne može neposredno da troši, u ovom trenutku (juni 1875), iskazan u okruglim brojkama, izgleda ovako:

Od poreza (po ralu oranice 6 gr. „1 groš u vrijednosti od 5 austrijskih devetaka“, po 1 kosi livade 3 gr, po 1 govečetu 3 gr, na 10 ovaca 6 gr, na 1 svinju 1 1/2 gr, na 1 košnicu 1/2 gr, na 1 gr, na 1 barjela vina 4 gr).....	155.000 pl.
od monopola na so.....	40.000 pl.
od ribolova i rujike	12.000 fl.
od poštanskog i telegrafskog prometa	6.000 fl.
od prihoda mlinova, zgrada itd.	4.000 fl.
od kaznenih dažbina.....	5.000 fl.
od subvencija Rusije za državni budžet.....	36.000 fl.
od subvencija za bogoslovsku školu	8.000 fl.
od subvencija za višu djevojačku školu	5.500 fl.
od manastirskih prihoda	23.000 fl.
od raznih drugih prihoda	500 fl.
ukupno	295.000 fl.

⁶⁷ Isto, str. 144.

⁶⁸ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, CID, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 251–253.

⁶⁹ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 65.

I. Nasuprot prihodima stoje, takođe u okruglim brojkama, i izdaci

Civilna lista knjaza.....	30.000 fl.
godišnja apanaža knjeginje Darinke, udovice knjaza Danila.....	3.000 fl.
godišnji iznos (tokom 8 godina) za kompletiranje miraza od 80.000 fl. za princezu Olgu, jedinu kćerku knjaza Danila.....	10.000 fl.
Latus:.....	43.000 fl.
Transport.....	43.000 fl.
Godišnja plata državnih činovnika, posluge i penzije.....	25.000 fl.
Godišnja plata vladike (mitropolita).....	2.000 fl.
Crkve i sveštenstvo.....	8.000 fl.
Učitelji narodnih i viših škola.....	20.000 fl.
Nastavna sredstva, održavanje škola, pedagogijum i penzionerke.....	20.000 fl.

Obrana.....	30.000 fl.
Agencija u Kotoru.....	800 fl.
Agencija u Skadru.....	1.500 fl.
Posebni izdaci (gradnja puteva, zatvor, misije, ispomaganje izbjeglica iz Hercegovine itd.).....	44.000 fl.
Ukupno.....	295.000 fl. ⁷⁰

Po Dobroslavu Ružiću spisak državnih prihoda čine:	
od poreza, carine i monopola.....	2.250.000
prihod od manastira.....	70.000
od Rusije za institut i bogosloviju.....	100.000
za održavanje stajaće vojske.....	350.000

⁷⁰ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 1999, str. 113–114.

od Austrije za održavanje puteva.....	72.000
od sultana apanaža za princa Mirka....	250.000
od Ćesara pomoć Knezu.....	300.000
Ukupno.....	3.392.000 kruna ⁷¹

Nedostatak industrijskih preduzeća i vrlo malo obradivih površina uslovi su da se stanovništvo iz Crne Gore iseljava u potrazi za poslom i boljim životom⁷² Alfredo Servitori koji je u Crnoj Gori boravio 1877. godine piše da se u „na Bosforu u tom trenutku nalazilo oko dvije hiljade Crnogoraca.“⁷³

Novac

Crna Gora nema svoj novac. Kao sredstvo plaćanja koristi se austrijski i turski novac. Kao sredstvo plaćanja „Crnogorci upotrebljavaju monete svih evropskih zemalja. Pri obračunu sve se monete svode na austrijske guldene ili florine“ piše Konstantin Petković.⁷⁴ To potvrđuje i Vilhelme Ebel „u Crnoj Gori je inače u upotrebi austrijski novac, a nešto rjeđe i turski“.⁷⁵

Porezi koje stanovništvo plaća

Viljem Denton navodi poreze koje stanovništvo plaća državi koje čine: „20 krajcera na svako ralo zemlje; 5 krajcera po

⁷¹ Dobroslav Ružić, *Po Crnoj Gori od Zlatibora do Lovćena i Skadra*, CID, Podgorica, 2007, str. 149.

⁷² Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 74.

⁷³ Alfredo Ser istori, *Crna Gora i Dalmatinska obala*, prevela Vesna Andrejević, CID, Podgorica, 2010, str. 65.

⁷⁴ Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005, str. 102–103.

⁷⁵ Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2006, str. 120.

svakoj košnici; 5 krajcera po svakoj svinji; 3 po svakoj lozi; 2 po svakoj ovci; 10 po svakoj kravi, volu ili drugoj tovarnoj životinji; porez na duvan, ribarenje i izdavanje u zakup manastirske zemlju čini prihod od 220 000 forinti.“⁷⁶

Način rješavanja međusobnih sporova

Ako se u zemlji desi neko ubistvo i ubica ne može da se nađe, onda se sa ubicom postupa na sljedeći način: „Kako opština neće da ga uhvati i preda, još manje dopušta da ga senat traži i hvata, to ga je nemoguće dobiti u ruke. Naposljetku se toliko uspjelo da opština dopusti da se njegova kuća može razoriti i spaliti, a stoka (u ponajviše slučajeva jedino imanje Crnogorčevu) uzeti u globu. Time se njegovi rođaci oslobodavaju od krvne osvete protivne strane; sam pak krivac isključuje se iz društva, i svako ga može bez odgovornosti ubiti. Njegovu stoku dijele među sobom izvršioc i senatske odluke. Na Cetinju to vrše sami senatori sa svojijem perjanicama, a u udaljenijim plemenima gvardija.“⁷⁷ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović pišu da je velika murva na cetinjskom trgu mjesto gdje se rješavaju građanski sporovi a presudu donosi knjaz Nikola. „Velika murva je čula toliko odluka koliko i zidovi crnogorskog senata.“⁷⁸ Viljem Denton piše da „beznačajne razmirice do kakvih dolazi među prostim svijetom rješavaju seoske sudije ili okružni serdar. Senatori su vrhovni sudije za sporove koji se javljaju u njihovim krajevima, a okupljeni Senat glavni je apelacioni sud poslije palice ili okružnoga suda. Kod zamršenijih ili težih sporova

⁷⁶ Viljem Denton, *Crna Gora*, prevela Bojka Đukanović, CID, Podgorica, 1996, str. 112.

⁷⁷ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorka*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 49.

⁷⁸ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 279.

odluku Senata saopštava predsjednik. Knjaz se, štaviše, često poziva da riješi neke sporove, a njegovu presudu traže ne samo njegovi podanici, već i stanovnici Hercegovine, koji su, mada su nekada bili dio Crne Gore, već dugo vremena pod turskom vlašću. ‘Svaki seljak u zemlji, ma koliko da je siromašan’, kaže ledi Stangford, ‘ima pravo da lično dode kod Knjaza zbog presude; i toliko su mu privrženi da niko i ne pomišlja da dovodi u pitanje njegovu pravičnost. Ako im ispravnost njegove presude nije baš jasna, oni kažu, ‘On za to ima razlog’ i ćutke se povinuju. Oni se zadovoljavaju odlukama Senata samo zato što vjeruju da one dolaze od samoga Knjaza’.⁷⁹

Hajnrih Štiglic bilježi da su postojala vješala na Rijeci Crnojevića koja su služila za vješanje oružja koje je oduzimala gvardija pazarnim danima od onih ljudi koji remete javni red i mir, a bilo je i slučajeva kada su se tu vješali i ljudi koji su počinili ubistva.⁸⁰ Kad je riječ o rješavanju sporova, Spiridon Gopčević na sljedeći način opisuje kako ih Crnogorci rješavaju: „Sa zakonima Crnogorci rijetko kad dolaze u sukob. Kada dođe do nekog spora ili svađe, onda obje strane odlaze kapetanu kojem izlažu svoj spor, a ovaj onda po svom nahođenju donosi odluku. Ako je jedna strana nezadovoljna presudom, onda može da se obrati senatu i, na kraju, i samom knjazu. Ovaj onda donosi odluku pod prastarim brestom koji je između Starog i Novog Dvora.”⁸¹

Gopčević takođe iznosi zanimljiv detalj da su 1874. godine u zatvoru na Cetinju boravila 74 zatvorenika od kojih nijedan nije tamo „zbog krađe, nego obično zbog neposlušnosti, svađe, prevare, psovanja“.⁸²

⁷⁹ Viljem Denton, *Crna Gora*, prevela Bojka Đukanović, CID, Podgorica, 1996, str. 97.

⁸⁰ Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2004, str. 151.

⁸¹ Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2008, str. 104.

⁸² Isto, str. 125–126.

Crnogorska ishrana

Kad je crnogorska ishrana u pitanju, Alfred Bulonj uočava „kulinarsko neznanje“ i loš način ishrane Crnogoraca. Bulonj piše da kad Crnogorac sprema jelo on ga „pokvari“ tako što u njega sipa ogromne količine soli, bibera, bijeloga luka i paprika. On piše da se Crnogorac „zadovoljava da mu hrana bude hljeb, bijeli luk, sirovi pori luk, krompir, kisjelo mlijeko, jareće meso, jagnjetina i o svečanim danima, malo slanine i kastradine“. Od povrća znaju samo za „kupus, pasulj, krompir i jednu vrstu karfiola“ koji bi oni u Francuskoj „davali kravama i zečevima“. On uočava da Crnogorci ne znaju da tove stoku i živinu pa su njihova „mršava pilad koja se ovdje jedu tvrda kao čaplje“. Bulonj još piše da se najveći dio stanovništva hrani od kukuruznog hljeba i palente napravljenih na primitivan način, a da se bijeli hljeb pravi samo za knjaževsku porodicu. U Crnoj Gori ne znaju da konzeviraju vino tako da se ono brzo pokvari. Za ulje kaže da „nije podnošljivo za evropsko nepce i želučac“.⁸³ Milorad Medaković bilježi da u crnogorskim kućama nema „viljušaka i noževa“. Ako treba nešto da se isiječe onda Crnogorac izvadi nož iza pasa kojim odsijeca turske glave.⁸⁴

Lična higijena

Austrijski pisac Sigfrid Kaper uočava da je higijena kod Crnogoraca na vrlo niskom nivou koji piše da je za higijenu „potrebna voda, a voda je u najvećem dijelu Crne Gore jedan i te kako rijedak i dragocjen artikal, pa se ljudima uopšte ne smije uzeti za zlo ako upravo sa ovim artiklom škrtare. U krajevima i

⁸³ Alfred Bulonj, *Crna Gora zemlja i stanovništvo*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2002, str. 81–82.

⁸⁴ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, str. 157.

predjelima koji ne oskudijevaju vodom, kao na primjer u dolinama rijeka, higijena je doista na većem nivou nego u predjelima koji oskudijevaju vodom. Siromaštvu, takođe, treba pripisati da se skupi sapun rijetko upotrebljava. Umjesto sapuna koristi se cijed (lug), i to kako za pranje rublja tako i tijela. Međutim, slaboj higijeni ide naruku i određena predrasuda po kojoj muškarac koji se mnogo pere, dotjeruje i češlja djeluje kao kakav ženski kicoš, a to ne pristaje junaku.⁸⁵ Dr Gabrijel Frile i Jovan Vlahović koji su bili u Crnoj Gori takođe zapažaju da Crnogorci ne poklanjaju mnogo pažnje svojoj ličnoj higijeni, ističući da je Crnogorcima kupanje „nepoznato“ i još dodaje da Crnogorci nikako ne mijenjaju svoju odjeću kada se zaprlja od nečistoće osim kada se pocijepa u „dronjke“.⁸⁶

Odnos Crnogoraca prema radu i države prema građanima

Putujući svugdje po Crnoj Gori putopisci su uočili da državi fali jedan dobar domaćin koji bi njene prirodne potencijale iskoristio na najbolji mogući način. Tako Vijala de Somijer piše „Kada bi Crnogorci imali smisla za rad, i ako bi proizvodnju prilagodili prednostima koje ovaj kraj pruža, mogli bi bez mnogo muke da isprazne iz jezera nepotrebnu vodu, primjenjujući irigaciju“. Tada bi Crna Gora mogla da napravi plodne ravnice koje bi mogle da proizvode „toliko žita da bi sama mogla da zadovolji potrebe cijele zemlje“.⁸⁷ Slično piše i Bartolomeo Bjazoletto koji uočava da su „Crnogorci ratari mogli

⁸⁵ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 1999, str. 71–72.

⁸⁶ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 345.

⁸⁷ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, CID, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 183.

bi izvući mnogo koristi iz svoje zemlje, ali oni, po pravilu, više vole nomadski život i bave se napasanjem svojih stada“.⁸⁸

Osim toga, putopisci uočavaju da kod Crnogoraca postoji slaba volja za rad, nezainteresovanost za zanatske poslove i da svakoga ko se bavi zanatima nazivaju Ciganinom. Po riječima stranih putopisaca Crnogorcima je jedino bitno da se dokažu u ratovima kao veliki junaci. Rovinski zapaža da kod Crnogoraca ne postoji volja za rad pišući sljedeće: „Sam Crnogorac ne voli da radi mnogo, on izjutra malo radi u polju, a ostatak dana provodi kraj ognjišta, pali lulu, ćaska sa prijateljima ili pjeva“⁸⁹. Kurt Hasert piše da se „kovačkim zanatom uglavnom bave malo cijenjeni Cigani“.⁹⁰ Alfred Bulonj piše da u Crnoj Gori ima više od 10.000 ljudi koji svake godine bar šest mjeseci ne rade ništa drugo do puše čibuk; od tih 10.000 bar polovina bi mogla da se uposli četiri mjeca na izgradnji puteva. On još dodaje da Crnoj Gori „najviše nedostaje pokretački duh“ a zatim „znanje“, „kol-ski putevi“ i „novac“ kako bi počeo njen privredni i ekonomski preobražaj.⁹¹ Spiridon Gopčević bilježi da „svakodnevni život Crnogoraca djeluje veoma jednolično. Pušenje, jedenje, pijenje, spavanje, lov, a naročito ćaskanje – to je jedino čime se on bavi, jer po njegovom shvatanju – rad je sramotan i ne priliči slobodnom čovjeku za koga je samo lov i ratovanje – to shvatanje se potpuno poklapa sa shvatanjem starih Nijemaca“.⁹²

⁸⁸ Bartolomeo Bjazoleto, *Putovanje u Crnu Goru saksonskog kralja Fridriha Avgusta*, prevela Vesna Kilibarda, Podgorica, 2021, str. 82.

⁸⁹ Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 87.

⁹⁰ Kurt Hasert, *Crna Gora*, Tom I, preveli Vukić Pulević i Danijel Vincek, CID, Podgorica, 1995, str. 48.

⁹¹ Alfred Bulonj, *Crna Gora zemlja i stanovništvo*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2002, str. 91–93.

⁹² Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2008, str. 103–104.

Gabrijel Frile i Jovan Vlahović uočavaju vezanost Crnogoraca za oružje i rat, a slabu zainteresovanost za rad „pravi Crnogorac se zaista ne brine ni o svojoj kući, ni o svojim njivama, ni o svojoj ušteđevini, on ih bez žaljenja žrtvuje ako može još da stisne kundak puške u svojoj ruci“. ⁹³ Dobroslav Ružić uočava rasipničko trošenje državnog novca knjaza Nikole – „dve trećine prihoda državnih, sem pomoći sa strane, troši Knez sa svojom porodicom, a samo jedna trećina na troškove državne gde dolazi: prosveta, privreda, diplomatija, itd.“ ⁹⁴

Kulturne prosvjetne i zdravstvene prilike

Viala de Somijer Crnogorce posmatra kao neobrazovane ljude koji ne znaju da čitaju, pišu i računaju, zemlju obrađuju na najprimitivniji mogući način. Vole da pjevaju i sviraju uz gusle i diple. Čitava njihova biblioteka se sastoji od jedne knjige, *Istorija o Čornoj Gori* koju je napisao Vasilije Petrović 1754. godine, piše Somijer. ⁹⁵

Vuk Karadžić bilježi da je Njegoš osnovao prvu osnovnu školu u kojoj se školuje „oko 30 mladića“ u kojoj uče čitanje, pisanje, račun i crkvenu istoriju. ⁹⁶ Putujući po Crnoj Gori, Pavle Rovinski uočava da je za vrijeme vladavine kralja Nikole primjetan razvoj školstva. Svako značajnije selo ima svoju školu. Škola je besplatna. Na Cetinju postoje gimnazija i Bogoslovsko-učiteljska škola. Za obrazovanje djevojaka je osnovan Ženski

⁹³ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 359.

⁹⁴ Dobroslav Ružić, *Po Crnoj Gori od Zlatibora do Lovćena i Skadra*, CID, Podgorica, 2007, str. 150.

⁹⁵ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 184, 257–263.

⁹⁶ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd, 1972, str. 72.

institut.⁹⁷ Spiridon Gopčević piše da su za vrijeme knjaza Danila otvorene samo 3 osnovne škole, dok za vrijeme njegovog nasljednika knjaza Nikole u Crnoj Gori radi 71 osnovna škola, Učiteljska škola gdje se školuju budući učitelji i Djevojački zavod u kojem se školuje oko 30 mladih djevojaka koje imaju 12 i više godina, a čije školovanje traje 6 godina.⁹⁸ Sigfrid Kaper piše da je u Danilovgradu bila 1875. godine osnovana Poljoprivredna škola.⁹⁹

U vrijeme kada je Vuk Karadžić boravio u Crnoj Gori nije bilo ljekara, niti bolnica. Bolesnike liječe tako što zovu sveštenike da čitaju molitve ili ga odnose u crkvu gdje ga „nemilosrdno“ tuku da bi istjerali đavola iz njega. Crnogorci su vješti da izliječe ranu, namjeste uganutu ili slomljenu nogu ili ruku.¹⁰⁰ Johan Georg Kol dodaje da Crnogorci „umiju da trepaniraju (otvaraju) ljudsku lobanju“. ¹⁰¹ Sigfrid Kaper piše da su najčešće bolesti od kojih Crnogorci obolijevaju, reumatizam mišića, bolest disajnih puteva, boginje, sljepilo, hromost koje su posljedica loše ishrane, kućnih uslova i nepostajanja zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori.¹⁰² Nešto kasnije kada je u Crnu boravio Spiridon Gopčević, on piše da se cetinjska bolnica nalazi na samoj granici Crne Gore i Austrougarske. Sve dok nije izbio rat (misli se na Crnogorsko-turski rat 1876–1878) „u bolnici nije bilo ni kreveta, ni bolesnika, ni

⁹⁷ Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2001, str. 95–96.

⁹⁸ Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2008, str. 117–119.

⁹⁹ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 1999, str. 112.

¹⁰⁰ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd, 1972, str. 96.

¹⁰¹ Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2005, str. 134.

¹⁰² Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 1999, str. 73.

ljekara, pa su prostorije korišćene za proizvodnju pušaka – nabijača“. Tek sa izbijanjem rata 1876. godine bolnica je počela da obavlja svoju ulogu kojoj je i „namijenjena“, zaključuje Gopčević.

Gopčević je dao opis zgrade pošte i navodi da „redovan poštanski saobraćaj postoji samo sa Kotorom, kuda se 4 puta nedjeljno otpremaju pisma i isto toliko puta odande donose na Cetinje“. ¹⁰³ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović bilježe osnivanje prvih novina i telegrafa u Crnoj Gori 1870. godine. Nedjeljni list koji je počeo izlaziti dobio je naziv *Crnogorac*. Glavni urednik bio je Simo Popović, dok je odgovorni urednik bio Jovan Sundečić. Dvojica autora bilježe da je uz rusku pomoć otvorena telegrafska veza između Cetinja i Kotora kao i da je knjaz Nikola prenio 14. marta. 1870. „caru Rusije izraz priznanja od crnogorskog vođe za veliku uslugu koju je Knjaževini učinio Aleksandar II“. ¹⁰⁴

U opisu posjete ostrvcetu Gospa od Škrpjela, na samom odlasku, Bjazoleto bilježi da je najjači utisak na njega ostavio veliki venecijanski steg sa krilatim lavom, koji se vijorio ispred crkve. Opisujući njenu bogatu unutrašnjost, Bjazoleto posebno izdvaja sliku blažene Gospe od Škrpjela, donijetu 1452. godine s Egejskog mora, a pominje i slikarska djela u njoj Tripa Kokolje (1661–1713), Peraštanina koji se školovao u Veneciji. ¹⁰⁵

Vojna organizacija zemlje

U ratovima Crnogorci upotrebljavaju oružje koje su dobili iz inostranstva ili uzeli od zarobljenih protivnika. To potvrđuje srpski pisac i političar Dobroslav Ružić koji piše sljedeće: „Svo

¹⁰³ Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2008, str. 127–131.

¹⁰⁴ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 313.

¹⁰⁵ Bartolomeo Bjazoleto, *Putovanje u Crnu Goru Saksonskog kralja Fridriha Avgusta*, prevela Vesna Kilibarda, Podgorica, 2021, str. 89.

naoružanje: s puškama, topovima, municijom – sve je to, ili Rusija poslala, ili pare dala – nijedna para crnogorska za to nije data.“¹⁰⁶ Alfredo Servistori bilježi da su „vojnici skoro svi opremljeni puškama ostragušama od kojih je tri hiljade sama Kneževina kupila, četiri hiljade je pristiglo kao poklon od raznih slovenskih komiteta, a sedam ili osam hiljada najboljih komada zarobljeno je od Turaka u raznim bitkama u poslednje dvije godine“.¹⁰⁷ Dr Gabrijel Frile i Jovan Vlahović pišu da do 1858. godine nije bilo nikakve organizacije vojske jer se do tada vojska okupljala na „brzinu radi odbrane svoga ognjišta“ koje su branili oružjem koje su činili jatagan, handžar, 2 levora, „dugačka albanska puška“, duga puška, fišeklija, barut (koji su u slučaju rata dobijali od države) i topovi koji su zaplijenjeni u bojevima protiv Turaka. Tek sa dolaskom knjaza Danila počinju reforme vojske koje su obuhvatile formiranje elitne Garde koju su činili najbolji ratnici iz prethodnih ratova, zatim je uveo vojne činove kao što suplemenski kapetani, stotinaši, desečari, serdari, vojvode i barjaktari. Frile i Vlahović bilježe da je Crna Gora, u finansijskoj nemogućnosti da kupi oružje, te je u Francuskoj organizovana lutrija na kojoj je prikupljen novac upotrijebljen za kupovinu 12.000 karabina marke Minie koji su podijeljeni vojno najsposobnijim muškarcima u Crnoj Gori. Dvojica autora još bilježe da je knez Mihailo poslao vojne savjetnike (Vladimira Ilića, Milutina Jovanovića, Aleksu Đorđevića, Todora Ročića) koji su imali zadatak da crnogorsku vojsku osposobe za ratovanje i da naprave ostale prateće vojne objekte u prvom redu arsenale i barutane.

U Crnu Goru je 1870. godine došao kapetan Jovan Vlahović, po nalogu namjesništva Srbije, koji je sastavio plan organizacije

¹⁰⁶ Dobroslov Ružić, *Po Crnoj Gori od Zlatibora do Lovćena i Skadra*, CID, Podgorica, 2007, str. 150.

¹⁰⁷ Alfredo Servistori, *Crna Gora I Dalmatinska obala*, prevala Vesna Andrejević, CID, Podgorica, 2010, str. 77–78.

crnogorske po kojem je Crna Gora trebalo da ima 2 divizije, svaka jačine 10.000 boraca, i „jednu planinsku bateriju“. Takođe, dvojica autora bilježe pomoć Lazara Trifkovića „od 3.000 austriskih dukata namijenjenih za kupovinu 500 pušaka, 500 sablji i količinu papira potrebnu za izradu million fišeka“. ¹⁰⁸ Spiridon Gopčević bilježi da se proizvodnja „municije za puške-ostraguše odvija (se) u fabrici patrona koja je udaljena od Cetinja 400 koraka“. Gopčević još navodi da se barutana nala iza sela Bajice „otprilike na pola sata od Cetinja“. ¹⁰⁹ Viljem Denton piše da je vrhovni komandant vojske Knjaz Nikola. U komanovanju mu pomaže „šef generalštaba i izvjestan broj adutanata. Svakom vojnom divizijom rukovodi vojvoda kao general divizije, a pod njim su dvojica vojvoda kao brigadiri. Sve ove oficire imenuje Knjaz. Izbor oficira nižega ranga u nadležnosti je ovih generala“. ¹¹⁰

Običaji naroda

Vjeridba, ženidba, razvod, sahrana

Kad je u pitanju ženidba, momak i djevoka se tu ništa ne pitaju, već njihovi roditelji koji se dogovaraju o tome koga će njihova djeca uzeti za bračnoga druga još dok su u kolijevci. Crnogorcima je cilj da svoga sina što prije ožene iz neke dobre kuće. Kada djeca porastu onda se vjenčavaju. ¹¹¹

¹⁰⁸ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 359–370.

¹⁰⁹ Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2008, str. 127–128.

¹¹⁰ Viljem Denton, *Crna Gora*, prevela Bojka Đukanović, CID, Podgorica, 1996, str. 77.

¹¹¹ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, str. 39.

Milorad Medaković piše da je običaj da se muškarci žene „već u 15–16 godina uzrasta“ a „djevojke se udavaju i od 13 godina“.¹¹² Mora se ugovoriti ne samo kad će se doći po djevojku, nego i koliko će svata od mladoženjine strane doći. Među svatovima mora biti stari svat, kum, prvijenač, barjaktar, vojvoda i djever. Svatovi su odjeveni i naoružani najbolje što može biti. Dok svatovi jedu i piju, djevojka se oblači u zatvorenoj kamari, obično plačući, a oko nje njena svojta i prijateljice, te je tješe. Kad se približi vrijeme polaska, izvede je pokrivenu velom njen brat ili koji rođak (djeveri od doma) i predadu djeveru. Vjenčanje se zatim obavlja u mladoženjinoj kući. Od početka pa do kraja sva-dbe i kod mladoženjine i kod mladine kuće puca se iz pušaka po cijeli dan.¹¹³ Prvu noć nakon vjenčanja mlada spava sa djeverima.¹¹⁴ Mladenci u Crnoj Gori ne spavaju tokom prve godine zajedno, već mlada spava kod svekrve, a mladoženja kod stoke.¹¹⁵

Aleksandar Aleksandrov dao je opis ravoda braka: „Uzeo bi se gajtan za čije su se krajeve držali muž i žena i taj bi se gajtan prekinuo po sredini. To je označavalo razvod braka ili bi muž otkinuo kraj svoga gunja i bacio ga ženi, a žena bi otkinula parče svoga pojasa i bacila ga mužu. I time bi bračna veza između njih bila prekinuta. Kod razvoda braka muž je bio dužan da vrati ženi njen miraz – sve što je ona donijela i svu njenu odjeću, makar da je nju kasnije kupio sami muž, a sem toga joj je za svaku godinu provedenu u braku morao dati po jedan cekin (cekin) = (venecijanski dukat).“¹¹⁶

¹¹² Isto, str. 39.

¹¹³ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 79–90.

¹¹⁴ Jegor Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske zemlje*, preveo Drago Čupić, CID, Podgorica, 1999, str. 34.

¹¹⁵ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd, 1972, str. 79–90.

¹¹⁶ Aleksandar Aleksandrov, *O Crnoj Gori*, prevela Marina Martinović, CID, Podgorica, 2006, str. 181–182.

Kad neko umre, mrtvacu okupaju i to muškarci muškarce, a žene žene. Zatim mu obuku čistu košulju, okite cvijećem i polože na ugled; ljudma obuku najljepše haljine, i oko njega metnu oružje. U grobu ga pokriju pokrovom. Ožalošćeni koji dolaze na sahranu izgrebu lice u znak žalosti „da krv poteče, i da bi se to vidjelo, ne umivaju se, već se krv na licu osuši, i tako nedjeljama idu s nagrđenijem licem. Žalost traje najmanje godinu dana. Za to vrijeme ne pjevaju i ne igraju, ljudi se mjesecima ne briju, a žene u početku odsijeku kosu ili idu gologlave, a docnije meću na glavu crnu ili plavu maramu.“¹¹⁷ 80 Kasnije je ovaj običaj zabranjen članom 89. Zakonika knjaza Danila gdje je utvrđena kazna za grebanje lica u iznosu „sa dva dukata“.¹¹⁸

Običaji za vjerske praznike, svetkovine za određene dane i neki kultovi

Za najradosniji hrišćanski praznik, Božić peče se pecivo (ovca, jagnje ili svinja). Pecivo se kolje za Badnji dan. Na Badnji dan za svaku se kuću posijeku dva ili tri mlada hrasta u šumi i odonesu kući. Ove se oblice zovu „badnjaci“. Kad se svrše svi spoljni poslovi i kad padne večer, domaćin unosi badnjake u kuću i naloži na vatru. Kad s prvim badnjakom stupi preko praga reče: „Dobar večer i čestit vam Badnji dan!“, a neko ga od ukućana pospe žitom i odgovori: „Dao bog dobro, sretni i čestiti!“ Domaćina s badnjacima susretnu s jednijem hljebom i krčagom s vinom, i kad metne badnjake na vatru, nazdravi im i pošto se napije polije badnjake. Zatim se pije u slavu božiju i sva čeljad srknu iz krčaga. Pošto su badnjaci već naloženi, uzme domaćica slame i kvočući (a za njom djeca pijučući) prostre po

¹¹⁷ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd, 1972, str. 99.

¹¹⁸ Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005, str. 134.

sobi, ili po kući, ako nema sobe. Potom uzmu nekoliko oraha i bace po slami.¹¹⁹ Za najradosniji hrićanski Božić u kuću dolazi polaznik. On sa sobom donosi malo žita i kad uđe u kuću nazdravi „Hristos se rodi“, a onda ukućani pospu njega i odgovore mu: „Vaistinu rodi“. Pa onda badnjake stavi u vatru i govori: „Koliko varnica, toliko konja, toliko ovaca, toliko krava.

Kada je Vaskrs Crnogorci se pozdravljaju sa „Hristos vaskrse“ a odgovara se sa „Vaistinu vaskrse“.¹²⁰ Postoji običaj da se farabaj u crvenu boju, a u kućama gdje je žalost farbaju se u crnu boju.¹²¹ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović daju opis slavlja krsne slave. Kada gosti dolaze u kuću, sljedećim riječima pozdravljaju domaćina kuće: „Dobro večer, neka srećan bude povratak tvog praznika; neka ga slaviš u zdravlju i veselju za dugo godina.“ Proslava krsne slave je trajala i do 8 dana, što je dovodilo do velikog trošenja porodičnih zaliha hrane i pića. Ovaj običaj Knjaz Danilo je zabranio članom 86. zakonika tako što je ograničio proslavu krsne slave na samo jedan dan a onoga ko prekrši ovaj član slijedila je kazna „od dva talira globe“.¹²²

Crnogorci pridaju veliku važnost prazničnim danima tako što ili izbjegavaju da rade kada je neki svetac ili ne rade neke poslove. Za Vidovdan (28. jun) praktikuju da ne rade sa iglom. Na Ivanjadan (24. juna/7. jul) beru livadsko cvijeće. Na sv. Prokopija (20. jul) izbjegavaju da rade nešto oko pčela. Kada je Ilindan (2. avgust) i Ognjena Marija (30. jul) paze da ništa ne rade kako ih ne bi grom udario. U septembru na Krstovdan (27.

¹¹⁹ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd, 1972, str. 102.

¹²⁰ Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2000, str. 32.

¹²¹ Pavle Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom III, prevela Vidosava Stojanović, Cetinje, 1994, str. 135.

¹²² Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 188.

septembar) daju obećanje da će držati najstroži post. Na Vračeve ne smije se ništa raditi od vune i toga dana na Grahovu čobani moraju zaklati i ispeći kozu. Kada je Tomindan (19. oktobar) treba dognati stoku sa planine u selo u zimske staje.¹²³ Sveti Nikola (19. decembar) se smatra zaštitnikom moreplovaca jer „bdi nad morima“.¹²⁴ Fransoa Lenorman piše da je Đurđevdan (6. maj) „najveći vjerski praznik“ poslije Božića i Vaskrsa jer se Đurđevdan smatra zaštitnikom ratara.¹²⁵

Rovinski uočava da Crnogorci da je za Crnogorce utorak težak dan. Tog dana ne treba ništa „preduzimati s početka, ni kretati na put, ali se posao može nastaviti“, a petak se „smatra lakim danom i najbolje je na njega početi bilo što“.¹²⁶

Gabrijel Frile i Jovan Vlahović bilježe da u Crnoj Gori postoji kult poštovanja zmija jer zmija „bdi nad skrivenim blagom“ u kući. Takođe navode da u Crnoj Gori postoji vjerovanje u „moć vještaca i vještica“. Preskakaknje vatre uoči Sv. Jovana „štiti od munje i uticaja zlih duhova“. Za Đurđevdan postoji običaj „da se duva u zviždaljke od jasenove ili smokvine kore“ jer se vjeruje da tamo dokle stigne zvuk da vještice neće moći da naškode. Kao „zloslutni“ događaji ili pojave smatraju se: „pucketanje drveta u ognjištu, tri svijeće koje istovremeno gore, rađanje crnih jagnjadi, prisustvo sedam ili trinaest gostiju za stolom, krst napravljen od dva štapa ili od kašike ili od viljuške, miješanje lijevom rukom, ulje ili prosuta so, urlanje pasa, krik sove, ulazak u kuću lijevom nogom“.¹²⁷ O crnogorskom praznovjerju pisao

¹²³ Pavle Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom III, prevela Vidosava Stojanović, Cetinje, 1994, str. 135–140.

¹²⁴ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 185.

¹²⁵ Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2000, str. 33.

¹²⁶ Pavle Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom III, prevela Vidosava Stojanović, Cetinje, 1994, str. 135–140.

¹²⁷ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela

je Vijala de Somijer koji piše da nigdje kao u Crnoj Gori nije ukorijenjeno vjerovanje u duhove, vještice i utvare. U njihovoj mašti stalno su prisutne sablasti, priviđenja, opsjene. Međutim, ništa se ne može uporediti sa užasom koji kod njih izazivaju ekskomunicirana lica, sahranjena van groblja. Zemlja koja ih je primila znanavijek je prokleta. Ljudi se drže podalje od tog mjesta a ukoliko ga se i prisjete, vjeruju da ih proganjaju duhovi. Ukratko, ovi ljudi koji su kadri da se suprotstave svakojakim opasnostima, samo razmišljaju o vješticama i zlim dusima. Svaki njihov razgovor obilježen je užasom koji ih je obuzeo. Čovjek bi morao da bude veoma vješt demonograf da bi mogao da napiše istorijat svih onih đavola koje pominju, i opiše događaje o kojima pričaju.“¹²⁸

Krvna osveta

Nepostojanje efikasnog sistema državne vlasti koji bi narod štitio od nasilja i nepravdi navelo je stanovništvo da se za pravdu sami izbore. Porodica ubijenog, njegovo selo, pleme, imaju obavezu da osvete ubistvo tako što će ubiti neku mušku glavu iz porodice ubice. Tako je nastala krvna osveta koja je u Crnoj Gori postala „sveta dužnost“.¹²⁹ U kući ubijenoga se drži okrvavljena odjeća ubijenoga kako bi se njegovi muški članovi porodice podsticali na osvetu. Osvetu kao „sveto pravo“ mora da izvrši njegov najbliži rođak. To je obično njegov „najstariji sin, ako nema sina onda najstariji brat itd“.¹³⁰ Kao razlog za

Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 183–185.

¹²⁸ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, CID, Podgorica, 2001, str. 143.

¹²⁹ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd, 1972, str. 38.

¹³⁰ Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2005, str. 178–179.

osvetu navodi se verbalna uvreda, udarac čibukom, ženska preljuba, osramoćivanje ženskog člana porodice... Tako su Crnogorci naplatili 40 guldena jednom Bokelju za nanесenu uvredu jednoj Crnogorki na kotorskom pазaru. Na taj se način spasio od ubistva Crnogoraca.¹³¹ Ubistva su se dešavala zbog dodirivanja brkova. U Kotoru je ubijen Italijan jer je uhvatio Crnogorca za brkove i rekao mu „Dobro jutro brate“.¹³² Crnogorci imaju običaj da kažu za nekoga ko ne osveti svoga bližnjeda da je „rđa i da ne valja ništa, kada nije kadar svojega osvetiti, već mu ponese krvnik i obraz i junaštvo“, piše Milorad Medaković.¹³³ Kada se neprijateljske porodice umore u svađi onda se pristupi mirenju zavađenih. Prilikom pomirenja, ubica ljubi noge i ruke svome neprijatelju. Zatim se organizuje svečani ručak, o trošku ubice, gdje ubica rođacima ubijenoga nadoknađuje štetu u iznosu od „400 guldena“ dok svakom gostu za trpezom daje po „1 cvancik“. Na kraju se nazdravlja zdravica u čast dugotrajnog mira između dvije porodice i da se takve stavri više ne ponove.¹³⁴ Dešava se i da se pomirenje obavi tako što se zavađene porodice dogovore da postanu kumovi.¹³⁵

Knjaz Danilo je u želji da reformiše crnogorsko društvo 1855. godine ukinuo krvnu osvetu svojim Zakonikom kojim je krvna osveta „strogo“ zabranjena i takođe su predviđene najoštrije kazne za počiniоce ostalih krivičnih djela.¹³⁶ Spiridon Gopčević isto tako uočava želju knјaza Danila da iskorijeni u Crnoj Gori

¹³¹ Isto, str. 197.

¹³² Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 4.

¹³³ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, str. 115.

¹³⁴ Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2005, str. 192–193.

¹³⁵ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd, 1972, str. 44.

¹³⁶ Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005, str. 131.

tradicionalne običaje kao što su „četa(četovanja), krvna osveta, itd, ali pošto je knjaz Danilo i naložio da se objesi i strijelja više stotina razbojnika i lopova, zavladao je opšti red i sada je povratak na stare običaje naprosto nemoguć“. ¹³⁷

Kula Tablja je za Vilhelma Ebela predstavljala sinonim za Cetinje, jer je prilikom prvog dolaska po njoj shvatio gdje je stigao, a i u povratku s juga Crne Gore, dok se primicao Cetinjskoj dolini, ugledao je najprije nju i manastir. Ova dva objekta su apsurdno pripadala istoj slici, jer je na brdašcetu izdignuta kula, sa izloženim glavama, čak i za vrijeme mira, kao opomena visila nad svim ostalim kućama. Ona, međutim, nije bila samo dio cetinjskog pejzaža, nego potvrda neiskorijenjenih starih običaja i nivoa kulturnog razvoja ove zemlje. Tablja, kao trag „najsuroviji i najsiroviji neljudskih običaja“, u piscu je rasplamsala osjećaj „strave“ i do kraja teksta ostaje u negativnoj slici uvijek skopčana sa topovskom paljbom i pucnjavom, dakle i kao sinonim za rat i zaostalost. ¹³⁸ O ovom surovom običaju svjedoči i Vijala de Somijer koji je boravio u manastiru Ostrog. Odsijecanje glava je na njega ostavilo pravi „prizor“ kada je video mnoštvo turskih glava nabodenih na kolac u okolini manastira. ¹³⁹

Slobodne aktivnosti Crnogoraca

U slobodno vrijeme Crnogorci igraju svoje omiljene igre kao što su: „gađanje kamenom u kakav nišan, ili bacanje s ramena ko će dalje baciti, skakanje, i slično tome; isto tako, gađanje u nišan iz pušaka“, igraju igru fote ili zaigraju tradicionalnu

¹³⁷ Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2008, str. 102.

¹³⁸ Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2006, str. 84–92.

¹³⁹ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, CID, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, Podgorica, 2001, str. 111.

crnogorsku igru crnogorsko oro.¹⁴⁰

Svaka crnogorska kuća ima gusle koje im služe da se pjevaju junačke narodne pjesme o bojevima protiv Turaka. „Gusle su crnogorska harfa“, dodaje Angel.¹⁴¹

Crnogorska muška i ženska narodna nošnja

Najbolji opis crnogorske muške nošnje dao je Kurt Hasert. „Prsa obuhvata jedna vrsta prsluka sa ili bez rukava, skarletno crvene boje (džamadan) koji je, već prema stepenu ili bogatstvu posjednika ukrašen crnim ili zlatnim vezom. Oko pasa se omotava široki šareni pojas, a koji prekriva naročiti pojas za oružje (kolan). Naborane plave gaće dosežu do koljena, dok mišićave listove štite dokoljenice slične gaćama, a zapravo su čarape sto se zatežu brojnim kopčama. Noge se stavljaju u zokne (čarape) preko kojih se navlače opanci, cipele ili čizme. Imućniji stavljaju preko džamadana još i jedan sprijeda otvoren kaput (gunj ili dolama) koji je bijel ili zelen i dohvaća do koljena, a nerijetko preko toga još jednu drugu bogato ukrašenu jaknu (jelek). Jedan ogrtač (struka) je od grube vune sa resama i prebacije se preko ramena, a može i jedan mantil od grubog štofa koji ima kapuljaču (kabanica). Tjeme konačno ukrašava kapa, čije simbolične boje, crni atlasni rub, krvavo crveni poklopac i zlatna duga sa jednom zvijezdom ili sa inicijalima knjaževog imena, podsjećaju na žalost za izgubljenom slobodom i velikim srpskim carstvom na Kosovu polju. To je podsjećalo na tursku krv prolivenu u boju i budilo nadu za ponovno vraćanje izgubljenog. Na kape se stavljaju metalne oznake koje umjesto posebnih uniformi označavaju pojedine činove u službi.¹⁴² „Najljepši ukras

¹⁴⁰ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 105.

¹⁴¹ Henrik Angel, *Sinovi crnih gora*, prevela Marija Ćorić, Beograd, 2001, str. 10.

¹⁴² Kurt Hasert, *Crna Gora*, Tom I, preveli Vukić Pulević i Danijel

na svoj njegovoj odjeći je oružje koje je zađeno za pojasu, bilježi Vijala de Somijer.¹⁴³ Gotovo svi Crnogorci nose brkove, piše Ebel.¹⁴⁴

Sl. 6. Crnogorac u narodnoj nošnji
(ilustracija u: Vuk Stefanović Karadžić,
Crna Gora i Crnogorci 1837,
str. 104)

Sl. 7. Žena iz Crne Gore
(ilustracija u: Viala de Somijer,
*Istorijsko i političko putovanje
u Crnu Goru*,
str. 61)

Dosta detaljan opis crnogorske ženske nošnje dao je Alfred Bulonj: „Crnogorke nose opanke kao i njihovi muževi, mnoge
Vincek, CID, Podgorica, 1995, str. 40.

¹⁴³ Vijala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, CID, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994, str. 55.

¹⁴⁴ Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2006, str. 121.

nose čarape, a sve dugu košulju od pamučnog platna vrlo širokih rukava, čiji izrezi i šavovi su često ukrašeni malim šarama od vune raznih boja. Seljanke nose, osim toga, donju suknju i kecelju crnu ili od vunenog sukna kao struka: često je to sva njihova odjeća. Zimi, one uglavnom nose haljinu crne ili veoma zagasite boje preko koje oblače tuniku od grubog vunenog bijelog sukna, poput gunjeva njihovih muževa, sa tom razlikom što tunika nema rukave. Sva ta odjeća je grubo izrađena i sašivena koncem koji podsjeća na tanki kuhinjski kanap. Djevojke do udaje nose crnu kapu koju skidaju samo ponekad da bi očešljale i namazale kosu, a sve, i djevojke i žene, nose veliku maramu ili veo čija boja varira, ali je najčešće crna ili tamno plava. Vežu je i ukrštaju sprijeda i zabacuju iza vrata i na ramena; pošto je prilično debela pretpostavljam da je njena prvobitna svrha bila da zaštiti te djelove od sunca. Kod bogatih žena ili elegantnih djevojaka, tkanine odjeće su mekše, izrada brižljivija, a boje raznolikije. Gotovo svi šavovi i izrezi na košulji i bijeloj tunici su opšiveni vunenim ili zlatnim vrpčama. Crnogorke ne nose ni steznike ni krinoline, nego samo suknene pojaseve širine šake ili izrađene od urezanih srebrnih pločica, prekrivene filigranima i ukrašene lažnim dragim kamenjem što izgleda prilično ljupko. Otmjene žene stežu ponekad struk ogromnim bakarnim pojasom širine 20 cm, prst debljine, spolja svuda ukrašenim pločama od bakra i od crvenog ahata veličine novčića od pet franaka umetnutim u okvir od istog metala.¹⁴⁵ Neudate djevojke nose umjesto marame kapicu na kojoj visi dosta metalnoga novca „pa se pri svakom pokretu čuje njihovo zveckanje“, dodaje Rovinski.¹⁴⁶ Bernhard Švarc piše da je crna boja odjeće koju

¹⁴⁵ Alfred Bulonj, *Crna Gora zemlja i stanovništvo*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2002, str. 75–76.

¹⁴⁶ Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 200, str. 76.

nose crnogorske žene, simbol „podložnosti i potčinjenosti“.¹⁴⁷

Odnos Crnogoraca prema crkvi i vjeri

Kakav je odnos Crnogoraca prema crkvi najbolje nam svjedoči Pavle Rovinski. On piše sljedeće: „Ma koliko Crnogorac volio svoju crkvu, ne voli da ide u nju, pa su i crkvene i državne vlasti u posljednje vrijeme počele da paze da bi se crkve redovno posjećivale. A ranije je bilo i takvih koji nikada u svome životu nijesu ušli u crkvu“, zapisao je Pavle Apolonovič Rovinski, ruski slavista, etnograf i publicista.¹⁴⁸ To potvrđuje Milorad Medaković, koji je sredinom XIX vijeka boravio u Crnoj Gori, te bilježi: „Crnogorka je pobožna, ali opet malo ide u crkvu“,¹⁴⁹ i još dodaje za muškarce „Crnogorac je dobar hrišćanin, poštuje zakon Božji, koliko i jedan narod, samo malo ide u crkvu“.¹⁵⁰ Slično pišu i Gabrijel Frile i Jovan Vlahović koji zapažaju da „Crnogorci vrlo malo brinu za vjerske službe kojim skoro ne prisustvuju.“¹⁵¹

Crnogorci se strogo pridžavaju posta o čemu svjedoči francuski sanitetski ljekar Alfred Bulonj koji je 1867. godine došao u Crnu Goru. On piše sljedeće: „Posti sto devedeset jedan dan u godini; ima devetnaest sedmica posta, tokom kojih ne može jesti ni jaja, ni maslac, ni ribu i dvije sedmice tokom kojih nije

¹⁴⁷ Bernhard Švarc, *Crna Gora*, preveli Tomislav Bekić i Dobrila Begenišić, CID, Podgorica, 2014, str. 73.

¹⁴⁸ Crnogorci i religioznost kroz vrijeme. Amfilohije unio novi crkveni protokol, *Portal Analitika*, 27. 9. 2020.

<https://www.portalanalitika.me/clanak/crnogorci-i-religioznost-kroz-vrijeme-amfilohije-unio-novi-crkveni-protokol> (pristupljeno 12. 10. 2023)

¹⁴⁹ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, str. 21.

¹⁵⁰ Isto, str. 24.

¹⁵¹ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001, str. 304.

dozvoljeno piti vino“ i još dodaje da su Crnogorci praznovjieran i pobožan narod „koji vjeruje u snove i u njihov uticaj na buduće događaje. Krsti se barem pet-šest puta dnevno i to dva ili tri puta zaredom, okrećući se prema crkvi svaki put kad zazvoni zvono na manastiru. Ne izgovori ni deset rečenica, a da ne nađe načina da u njih umetne uzrečicu: „Boga ti, Boga mi“. ¹⁵² Češki novinar i književnik Josef Holeček koji je u Crnoj Gori boravio tokom 1876–1878 godine piše da Crnogorci poste svaku „srijedu i petak“. ¹⁵³

Mane, vrline i navike Crnogoraca

Crnogorci su slobodouman narod koji je navikao da živi u slobodi jer za njih nema ničeg morskijeg nego nešto što ih ograničava i sputava. Ta sloboda je rezultat kombinacije nepristupačnog terena i neviđene hrabrosti, spretnosti i okretnosti Crnogoraca koji lete kao „ptice“ ¹⁵⁴ i „divokoze“ ¹⁵⁵ sa jedne stijene na drugu, tako da sloboda Crne Gore ne može biti nikad ugrožena od neke „spoljašnje sile“, piše Ebel. ¹⁵⁶

Henrik Angel se divio hrabrosti i junaštvu Crnogoraca nazivajući ih „Spartancima današnjice“. ¹⁵⁷ Fransoa Lenorman je napravio sintezu fizičke snage i crnogorskih planina u kojem žive

¹⁵² Alfred Bulonj, *Crna Gora zemlja i stanovništvo*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2002, str. 78.

¹⁵³ Josef Holeček, *Crna Gora*, preveo Branislav Borozan, CID, Podgorica, 1995, str. 32.

¹⁵⁴ Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2006, str. 92.

¹⁵⁵ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Beograd 1972, str. 73.

¹⁵⁶ Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2006, str. 92.

¹⁵⁷ Henrik Angel, *Sinovi crnih gora*, prevela Marija Ćorić, Beograd, 2001, str. 118.

Crnogorci opisujući ih tako da „imaju, zaista, narav i osobine podjednako čvrste kao i njihove planine.“¹⁵⁸

O poštenju i čestitosti Crnogoraca najbolje govori Gustav Raš koji svjedoči: „Na Cetinju nigdje nijesam naišao na neku zaključanu sobu, a još manje na zaključana kućna vrata. To je, dakako, najbolji dokaz da je tvrdnja da je u Crnoj Gori krađa svakodnevna pojava, jedna bezočna laž.“¹⁵⁹ Gustav Raš takođe bilježi da od cetinjskih zatvorenika nema nijednog zatvorenika koji je „osuđen zbog krađe ili prestupa zbog povrede nečije imovine“.¹⁶⁰

Da su Crnogorci gostoprimni ljudi najbolje svjedoči Hajnrih Štiglic koji piše da tokom boravka u Crnoj Gori nigdje čovjek ne može naići na „ljubazniji i prostodušniji prijam nego u gostoljubivoj kolibi Crnogoraca“.¹⁶¹

Spiridon Gopčević ističe da su najveće crnogorske mane „srebroljublje“ koje ga zavodi da prevari onog drugog, a zatim „zavist i ljubomora“.¹⁶² Koliko Crnogorci drže do svoje časti i obraza svjedoči Gopčević koji piše da još „nijesam vidio pijanog Crnogorca“, i još dodaje da „Prosjaka u Crnoj Gori nema, osim jednog jedinog koji je lud, ili se barem pretvara da je lud kako bi izazvao saosjećanje, posebno stranaca. Taj prosjak je poliglota, tj. on na svim jezicima umije strancu da kaže ‘jesti’ i pri tom pokazuje na sebe. Ako stranac ne razumije ‘za jesti’, onda će uslijediti riječi ‘mangiare, manger, essen, to eat’ i ako

¹⁵⁸ Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2000, str. 10.

¹⁵⁹ Gustav Raš, *Crna Gora u pričama*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2001, str. 132.

¹⁶⁰ Isto, str. 25.

¹⁶¹ Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2004, str. 77.

¹⁶² Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2008, str. 108.

stranac ni to ne razumije, onda on svoju želju iskazuje pantomimom sve dok ne dobije neku krajcaru.“¹⁶³ Sigfrid Kaper piše da su najveće crnogorske mane podmitljivost i zavist.¹⁶⁴ Kurt Flerike piše da su Crnogorci „strastveni pušači“ duvana¹⁶⁵ i dodaje da su Crnogorci skloni „hvalisanju“ tj. priči o junacima u svojoj porodici.¹⁶⁶ Konstantin Petković piše da „u razgovorima i u svađama Crnogorci ne upotrebljavaju ružne riječi i psovke.“¹⁶⁷ Samoubistvo je „nepoznata stvar“ u Crnoj Gori piše Henrik Angel i još dodaje¹⁶⁸ da Crnogorci imaju naviku da odsijecaju uvo i nos svojim „palim nepeijateljima“.¹⁶⁹

Zaključak

Strani putopisci koji su boravili u Crnoj Gori ostavili su bogate zapise o svakodnevnom načinu života i običajima u Crnoj Gori. Crnogorci su na njih ostavili utisak nevjerovatno hrabrih ljudi koji su u svakom trenutku spremni da poginu za slobodu svoje zemlje, ali su isto tako lijeni i neradni. Posebno ističu rodoljublje, gostoprimstvo, rječitost, poštovanje prema starijim ljudima i roditeljima. U toj grčevitoj borbi za opstanak Crnogorci su uspjeli da obezbijede životnu egzistenciju za svoju porodicu i da odbrane svoju kuću i domovinu u borbama protiv Turaka što je omogućilo da se formiraju kao ratnički narod pun zdravlja, ponosa i moralne čistote. Crnogorski vladari su ostavili

¹⁶³ Isto, str. 103.

¹⁶⁴ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 1999, str. 54.

¹⁶⁵ Kurt Flerike, *Crna Gora i Dalmacija*, prevela Dobrila Begenišić, CID, Podgorica, 2009, str. 151.

¹⁶⁶ Isto, str. 147.

¹⁶⁷ Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005, str. 108.

¹⁶⁸ Henrik Angel, *Herojski narod, Priče iz Crne Gore*, prevela Jelena Vičentić, NVO Crnogorski međunarodni institut za štampu, Nikšić, 2014, str. 26.

¹⁶⁹ Isto, str. 12.

na njih povoljan utisak jer su to obrazovani ljudi koji govore više stranih jezika. Svoju autokratsku vladavinu obezbjeđuju relativno lako zahvaljujući poslušničkom mentalitetu Crnogoraca koji su navikli da slušaju i izvršavaju naređenja. Da bi sprovodili svoje odluke, vladari popunjavaju upravni aparat sebi lojalnim porodicama, uglavnom sa prostora stare Crne Gore čije članove postavljaju na ključne državne funkcije. Kada nije su u ratu, Crnogorci organizuju napade na tursku teritoriju radi pljačke i otimačine njihove stoke. Glavno zanimanje stanovništva su rat, zemljoradnja, stočarstvo, ribolov i trgovina.

Svoje poljoprivredne proizvode prodaju u Kotoru, Rijeci Crnojevića, Virpazaru, Danilovgradu, Nikšiću, Kolašinu. Kuće prave od prirodnih materijala koji se nalaze u njihovoj okolini, a to su drvo, kamen, kreč, slama, crijep (pečena glina). Stub crnogorskog patrijarhalnog društva čini jaka i složna porodica na čijem čelu se nalazi najstariji muški član porodice, odnosno domaćin kuće koga svi ukućani poštuju i izvršavaju njegova naređenja. Putujući po Crnoj Gori putopisci su uočili da državi fali jedan dobar domaćin koji bi njene prirodne potencijale iskoristio na najbolji mogući način. Odsustvo efikasnog sistema državne vlasti koja štiti živote i imovinu svojih građana dovelo je do toga da međusobne sporove rješavaju putem krvne osvete i umira u krvi.

Kada je položaj žena u pitanju, uočavaju da se nalaze u ropskom položaju, ali se one ponašaju slobodno, srećno i zadovoljno jer smatraju da im uloga robinje pripada u kućnoj zajednici koja im je od Boga data. Najradosniji događaj u svakoj kući je rođenje muškog djeteta jer su muška djeca poželjnija kao budući vojnici zbog odbrane zemlje.

Crna Gora nema spostveni novac već se u robnonovčanoj razmjeni unutar zemlje koristi austrijski i turski novac. Ishrana Crnogoraca je krajnje jednostavna jer se oni hrane onim što proizvedu na svom imanju, a to su u prvom redu, mliječni

proizvodi, voće, povrće i žitarice. Ličnoj higijeni Crnogorci ne pridaju mnogo važnosti jer smatraju da uljepšavanje i dotjerivanje dolikuje samo ženama a, muškarcima je jedino bitno da se dokažu kao veliki junaci.

Iako mala Crna Gora u današnjim granicama je za strane putopisce bila zemlja podjela i različitosti. Strani putopisci uočavaju da stanovnici Boke žive u mnogo boljim uslovima života nego stanovnici „Stare Crne Gore i Brda“. Ističu velike razlike između juga i sjevera zemlje. Za stanovnike crnogorskih Brda kažu da su primitivni u odnosu na Crnogorce (stanovnici Katunske, Riječke, Crmničke i Lješanske nahije) i Primorce. U Boki zapažaju bolju uređenost cjelokupnog sistema sistema vlasti i gradskih službi. Kada se pogleda način i gradnja kuća u Crnoj Gori, kuće u primorju su masivnije i veće i često ih nazivaju kulama zbog njihove veličine. Tako su kuće put sjevera zemlje sve siromašnije i manje.

Ženidba se obavlja nakon što se roditelji dogovore da se djeca uzmu još dok su u kolijevci. Kada odrastu djeca su obavezna da se vjenčaju. Za sahranu imaju običaj da rukama izgrebu lice dok potekne krv. Kada je riječ odnosu Crnogoraca prema Crkvi, strani putopisci su uočili da je to za njih sporedna stvar. Oni su nezainteresovani za odlazak u crkvu. Njihova vjera je mješavina vjere sa sujevjerejem. Od vjerskih običaja praktikuju vjerske praznike kao što su Badnji dan, Božić, Vasks, krsna slava. Zanimljivo je da su putopisci zapazili da u zemlji nema krađe, kao i da je teško sresti pijanog čovjeka i prosjaka. Prilikom rasprava i svađa se ne upotrebljavaju ružne riječi i psovke što sve govori o visokom moralnom kodeksu Crnogoraca. Omiljeni crnogorski muzički instrument su gusle uz koje pjevaju svoje junačke pjesme o bojevima protiv Turaka. Crnogorke nose opanke od goveđe kože vunene čarape, crnu suknju, bijelu košulju, crnu maramu i koretu (gornji dio odjeće bez rukava ukrašen zlatovezom). Žene nose narukvice, minđuše, ogrlice.

Udate žene na glavi nose maramu, a neudate kapicu. Kosu su uplele u pletenice koje vise sa obje strane glave. Odjeća Crnogoraca se sastoji od gunja (široka dolama do koljena sa uskim rukavima), prsluka, kamizola (prsluk bez rukava od crvenog sukna, ukrašen pertlama i gajtanima), struke (ogrtač), vunениh čarapa, opanaka i geta koje obavijaju nogu do koljena. Najljepši ukras na svoj njegovoj odjeći je oružje koje je zadenuto za pojas. Na glavi nose kapu. Gotovo svi Crnogorci nose brkove i drvenu dugačku lulu iz koje puše duvan. Slobodno vrijeme upražnjavaju tako što se takmiče u gađanju kamena u kakav nišan, bacanju kamena s ramena, skoku u dalj, gađanju u nišan iz pušaka, igraju igru fote ili se mušakarci i djevojke skupe da zaigraju tradicionalnu crnogorsku narodnu igru koja se zove Crnogorsko oro.

Literatura:

- Aleksandar Aleksandrov, *O Crnoj Gori*, prevela Marina Martinović, CID, Podgorica, 2006.
- Alfred Bulonj, *Crna Gora zemlja i stanovništvo*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2002.
- Alfredo Seristori, *Crna Gora i Dalmatinska obala*, prevela Vesna Andrejević, CID, Podgorica, 2010.

- Bartolomeo Bjazoletto, *Putovanje u Crnu Goru Saksonskog kralja Fridriha Avgusta*, prevela Vesna Kilibarda, Matica crnogorska, Podgorica, 2021.
- Bernhard Švarc, *Crna Gora*, preveli Tomislav Bekić i Dobrila Begenišić, CID, Podgorica, 2014.
- Dobroslav Ružić, *Po Crnoj Gori od Zlatibora do Lovćena i Skadra*, CID, Podgorica, 2007.
- Evgenij Markov, *Putovanje po Srbiji i Crnoj Gori*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005.
- Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica, 2000.
- Gabrijel Frile i Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, prevela Rosanda Vlahović, CID, Podgorica, 2001.
- Gustav Raš, *Crna Gora u pričama*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2001.
- Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2004.
- Henrik Angel, *Herojski narod Priče iz Crne Gore*, prevela Jelena Vićentić, NVO Crnogorski međunarodni institut za štampu, Nikšić, 2014.
- Henrik Angel, *Sinovi crnih gora*, prevela Marija Ćorić, Beograd, 2001.
- Jegor Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske zemlje*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 1999.
- Josef Holeček, *Crna Gora*, CID, Podgorica, 1995.
- Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2005.
- Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2005.
- Kurt Flerike, *Crna Gora i Dalmacija*, prevela Dobrila Begenišić, CID, Podgorica, 2009.
- Kurt Hasert, *Crna Gora*, Tom I, preveli Vukić Pulević i Danijel Vincek, CID, Podgorica, 1995.

-
- Mihail Petrovič Varava, *Crnom Gorom*, preveo Drago Ćupić, CID, Podgorica, 2002.
 - Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860.
 - Pavle Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom III, prevela Vidosava Stojanović, Cetinje, 1994.
 - Pavle Apolonovič Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, CID, preveo Drago Ćupić, Podgorica, 2001.
 - Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 1999.
 - Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2008.
 - Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela Marija Adžić, Cetinje, 1994.
 - Viljem Denton, *Crna Gora*, prevela Bojka Đukanović, CID, Podgorica, 1996.
 - Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, preveo Tomislav Bekić, CID, Podgorica, 2006.
 - Viktor Dvorski, *Crnogorsko-turska granica od ušća Bojane do Tare*, preveo Branislav Borožan, CID, Podgorica, 2000.
 - Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, preveo Ljubomir Stojanović, Nolit, Beograd 1972.

Internet izvori:

Crnogorci i religioznost kroz vrijeme. Amfilohije unio novi crkveni protokol, *Portal Analitika*, 27. 9. 2020.

<https://www.portalanalitika.me/clanak/crnogorci-i-religioznost-kroz-vrijeme-amfilohije-unio-novi-crkveni-protokol>
(pristupljeno 12. 10. 2023)

SLIKA AMERIKE U LISTU *GLAS CRNOGORCA* 1873–1914

Ivan Tepavčević
Predrag Adžić

In the issues of weekly newspaper *The Voice of a Montenegrin* (*Glas Crnogorca*) published between 1873 and 1914, we found many articles about the United States of America, including news about political and economic situation and everyday events in this country. The newspaper also contained articles about different international conflicts, official battle dispatches as well as other reports.

U crnogorskim novinama *Glas Crnogorca* u periodu od 1873. do 1914. godine pronašli smo veliki broj tekstova koji se odnose na pojam Amerike, od Kanade do Argentine. Najveći broj tekstova koji je objavljen u štampi odnosio se na Sjedinjene Američke Države, situaciju u zemlji, političke i ekonomske prilike, ali i na svakodnevne stvari, fantastične vijesti, brojne pronalaskе. Takođe mogli smo pročitati i vijesti o velikim gradovima, infrastrukturnim projektima, raznim neobičnostima koje su se dešavale na ovom kontinetu.

Prva vijest koju nalazimo u novinama *Glas Crnogorca*, a vezana je za Ameriku, bila je 5. maja 1873. godine o zemljotresu

u Americi.¹ Ubrzo poslije toga objavljena je vijest koja govori o završetku indijanskog ustanka početkom juna 1873. godine.² U istom mjesecu preko novina saznajemo da u nekim krajevima Amerike hara kolera. Ista situacija je u Njujorku. Tu je i obavještenje da je predsjednik SAD, Grant, bio bolestan.³ Crnogorci su mogli saznati da se preko okeana dešavaju negativne stvari, poput trgovine djecom. U junu 1873. godine imamo vijest da se djeca kupuju iz Italije, pa se prodaju po skupim cijenama. Dječaci se kasnije bave prosjačenjem, a ženska djeca se odgajaju za prostituciju.⁴ Isto tako, imamo vijest o jednoj sudskoj presudi obljuje.⁵ Tokom 1888. godine bila je aktuelna priča o ubistvu šesnaestogodišnje djevojke i suđenju ubici u San Francisku.⁶

U jednom tekstu iz septembra 1873. godine objavljena je vijest o letu balona iz Njujorka do Evrope,⁷ a piše se i o situaciji na Kubi i mogućoj intervenciji SAD.⁸ Inicijativom SAD u Parizu 1893. godine održana je Prva međunarodna poštanska konferencija. Svjetski poštanski savez osnovan je u Bernu 1874.⁹ Takođe, čitamo vijest iz 1881. godine da se najbrža lokomotiva na svijetu nalazi u Americi (prva lokomotiva koja će razvijati 128 kilometara po času).¹⁰ Novine donose vijest da će se svjetska izložba u Njujorku održati 1883. godine.¹¹ Tokom

¹ *Glas Crnogorca*, 3, 5. maj 1873, 4.

² *Glas Crnogorca*, 7, 2. jun 1873, 4.

³ *Glas Crnogorca*, 10, 23. jun 1873, 4.

⁴ *Glas Crnogorca*, 15, 28. jun 1873, 4.

⁵ *Glas Crnogorca*, 18, 18. avgust 1873, 4.

⁶ *Glas Crnogorca*, 41, 9. oktobar 1888, 4.

⁷ *Glas Crnogorca*, 22, 15. septembar 1873, 4.

⁸ *Glas Crnogorca*, 31, 17. novembar 1873, 4.

⁹ *Glas Crnogorca*, 41, 26. septembar 1909, 7.

¹⁰ *Glas Crnogorca*, 14, 5. april 1881, 4.

¹¹ *Glas Crnogorca*, 22, 31. maj 1881, 4.

1884. godine mogli ste se obavijestiti o najnovijem američkom pronalasku vezanom za proizvodnju alkoholnih pića i o struji.¹² U 1889. godini imamo obavještenje o izumu telautografu. Po ovoj priči trebalo je da se izumi električna sprava kojom se moglo poslati svima jasno pismo ili crtež u istome obliku kojim je od pisca napisano ili od crtača nacrtano (preteča faks mašine).¹³ Te godine izašao je i tekst o jednoj neobičnoj oporuci u testamentu u SAD-u.¹⁴ Mogli ste čitati o velikoj rasprodaji srebra iz Njujorka,¹⁵ kao i o vještačkom pravljenju zlata.¹⁶ Tokom 1892. godine imamo vijesti o nafti i osiguravajućim društvima,¹⁷ a o telefonu bez žica u San Francisku novine javljaju u 1905. godini.¹⁸ U novinama imamo vijest 1909. godine da se radi na tome da se ustanovi bežična telefonska veza između Pariza i Njujorka. Razgovor na daljini od oko 5600 km.¹⁹ Tokom 1913. godine stižu izvještaji iz Amerike da postoje novine preko telefona u Njujorku ili takozvani usmeni žurnal (nešto kao radio). Imao je 2500 preplatnika.²⁰

Ono što prenosi *Glas Crnogorca*, a što su ljudi u Crnoj Gori smatrali da je bilo u domenu nemogućeg, je i vijest da u Čikagu izlaze novine koje uređuje žena!²¹ Štampa je tokom 1889. godine donijela tekst o tome da je SAD imala najviše ženskih doktora, i to do 2 hiljade, među njima 100 profesora. Velike medicinske škole za žene bile su u Njujorku i Filadelfiji.

¹² *Glas Crnogorca*, 8, 19. februar 1884, 4.

¹³ *Glas Crnogorca*, 46, 26. novembar 1889, 4.

¹⁴ *Glas Crnogorca*, 16, 16. april 1889, 4.

¹⁵ *Glas Crnogorca*, 5, 1. februar 1892, 4.

¹⁶ *Glas Crnogorca*, 45, 1. novembar 1896, 4.

¹⁷ *Glas Crnogorca*, 20, 16. maj 1892, 4.

¹⁸ *Glas Crnogorca*, 38, 24. septembar 1905, 4

¹⁹ *Glas Crnogorca*, 54, 23. decembar 1909, 3.

²⁰ *Glas Crnogorca*, 6, 9. februar 1913, 3.

²¹ *Glas Crnogorca*, 2, 12. januar 1874, 4.

Dalje navode da što se tiče Evrope, to nije bilo dozvoljeno, u Rusiji, Austriji i Njemačkoj.²² Da su vijesti u kojima se pominju žene bile interesantne novinarima *Glasa Crnogorca*, svjedoči i tekst iz 1889. godine koji govori da je država Kansas u Americi pravo žensko carstvo. Tu su žene mogle da biraju i da budu birane u opštinska zvanja. Žene su doktori, advokati, imaju svoje radnje, trgovine, svoje štamparije i uređuju listove. Školski upravitelji su žene, u jednoj varoši upravnik policije je žena. Dalje se navodi da je tu zabranjeno piti špirituozna pića.²³ U tekstu „O ulozi žena u Americi u posljednjih 20 godina“, mogli ste pročitati kako se povećao njihov broj u svim sferama društva između 1870. i 1890. godine. 1890. godine bilo je na primjer u SAD-u: glumica 3.049, književnica 2.725, sveštenica 1.235, zubarica 337, novinarki 888, advokatica 208, doktorica 4.550, knjigovođa 27.777.²⁴

U novinama nalazimo i to da „Crnci dobijaju jednaka prava sa bijelcima, i da je Američki Senat primio taj prijedlog“.²⁵ Crnogorski čitaoci su se mogli upoznati u jednom od tekstova iz 1892. godine sa određenom statistikom, koja govori „O crncima u Sjevernoj Americi“. Tako je „po posljednjem popisu 542 crnca advokata, 792 ljekara, 1428 velikokupaca, 995 sveštenika i profesora“.²⁶ Uprkos takvim statističkim podacima u SAD-u, u pojedinim južnim državama trgovalo se robijašima. Robijaši su se tokom 1898. godine ustupali za novčanu naknadu onome ko bi najviše platio za njih.²⁷

Urednicima u novinama su tih godina bile interesantne

²² *Glas Crnogorca*, 12, 19. mart 1889, 4.

²³ *Glas Crnogorca*, 52, 24. decembar 1889, 4.

²⁴ *Glas Crnogorca*, 36, 2. septembar 1895, 4.

²⁵ *Glas Crnogorca*, 23, 17. jun 1874, 4.

²⁶ *Glas Crnogorca*, 15, 11. april 1892, 4.

²⁷ *Glas Crnogorca*, 10, 7. mart 1898, 4.

fantastične i neobične stvari. Tako je u februaru 1874. godine objavljen članak o sijamskim blizancima u Americi i njihovom životu,²⁸ kao i tekst o mašini za sigurnost.²⁹ U Americi je tokom 1880. godine bilo 12 hiljada zubnih ljekara, a za godinu se za ispunjavanje zuba trošilo zlata u vrijednosti od 500 hiljada talijera. U Americi se svake godine pravilo 3 miliona vještačkih zuba. Tako su novine donosile članak o tome da je jedan čovjek „izračunao da će u Americi za 300 godina u mrcima, koji su za života svoje zube ispunjavali zlatom, biti zakopano zlata u zemlji u vrijednostima od 150 miliona talijera“.³⁰ Pronalazimo i informacije o neobičnostima poput opklade da jedan čovjek neće jesti 40 dana.³¹ U rubrici fantastičnih vijesti bilježimo i to da su se u Americi dosjetili da bi bilo dobro prirediti jednom godišnje utakmicu ružnih žena (pošto se u Evropi na više mjesta priređuje takmičenje u ljepoti). Novine donose izvještaj da su se u Njujorku odlučili da prirede to takmičenje. Najružnija žena dobila bi nagradu od 5 hiljada dolara, a osim toga slika svake žene koja učestvuje izašla bi u svim novinama Sjeverne Amerike.³² Da su uredniku novina bilo interesantne i neobične vijesti, pokazuje primjer iz 1889. godine pod nazivom „Čudni brak“. Naime, u Americi se mladić od 18 godina, bogataš, oženio siromašnom udovicom, koja je imala djecu i imala 74 godine. Dalje, novine prenose da „sretni suprug ima 11 pastoraka, od kojih najstariji ima 53 godine onda 23 unuka i 16 praunuka – i to sve sa 18 godina“.³³ Isto tako mogli ste saznati sve „O novom Herkulu“, mladiću od 20 godina. Živio

²⁸ *Glas Crnogorca*, 5, 9. februar 1874, 4.

²⁹ *Glas Crnogorca*, 15, 12. april 1875, 4.

³⁰ *Glas Crnogorca*, 32, 9. avgust 1880, 4.

³¹ *Glas Crnogorca*, 32, 9. avgust 1880, 4.

³² *Glas Crnogorca*, 12, 19. mart 1889, 4.

³³ *Glas Crnogorca*, 12, 19. mart 1889, 4.

je u Baltimoru i posjedovao veliku snagu.³⁴ Stanovnici Crne Gore mogli su pročitati vijesti da je u pojedinim državama SAD-a bio zabranjen brak jektičavim, padavičarima, sifilističkim licima i onima koji se stalno opijaju (neki u pripremi).³⁵ Isto tako u Njujorku je otvoren ured za popravljivanje pijanica (sanatorijum za pijance).³⁶ O načinu liječenja influence, novinar donosi 1890. godine zanimljiv tekst iz Amerike, pod naslovom „Amerika protiv influence“. Jedan američki doktor je predlagao da stanovnici puše što više duvana kako bi influencu odagnali.³⁷ Iste godine je u San Francisku vladala velika bolest, influenza, a novinski izvještaji su navodili da su sve bolnice pune naroda i da je veliki broj umrlih.³⁸

Početkom 1909. godine dolazi vijest o sitnom pisanju. Amerikanka Geogriif na običnoj dopisnici je napisala 8796 riječi,³⁹ zatim je tu vijest o matematičkoj izložbi u Njujorku đe su skupljani svi istorijski spomenici o razvoju matematičkih nauka, od vavilonskih valjkova, kvadrata egipatskih sveštenika do najnovijih i najmodernijih sprava za računanje, koje automatski vrše svakojake aritmetičke funkcije.⁴⁰ Čitaoci u Crnoj Gori mogli su saznati priču o Amerikancu Jozefu Vileru Vilmovskom koji je govorio 17 jezika.⁴¹ Neobični poduhvati bili su interesantni autorima članaka. Tako, u jednom od njih, imamo priču o putovanju preko Atlantika na malom čamcu.⁴² Tu je i tekst o pomorskom kapetanu Oldrajifu iz Bostona koji je

³⁴ *Glas Crnogorca*, 42, 14. oktobar 1895, 4.

³⁵ *Glas Crnogorca*, 40, 7. oktobar 1900, 4.

³⁶ *Glas Crnogorca*, 32, 23. jul 1911, 3.

³⁷ *Glas Crnogorca*, 3, 14. januar 1890, 4.

³⁸ *Glas Crnogorca*, 12, 18. mart 1890, 3.

³⁹ *Glas Crnogorca*, 16, 19. april 1909, 4.

⁴⁰ *Glas Crnogorca*, 24, 30. mart 1909, 2.

⁴¹ *Glas Crnogorca*, 12, 19. mart 1889, 4.

⁴² *Glas Crnogorca*, 31, 27. jul 1891, 4.

namjeravao da „pješke pređe preko Atlantika“ u jednoj napravi i da 1900. godine dođe u Pariz na izložbu.⁴³ Isto tako za autore članaka bila je zanimljiva dilema ko je prvi stigao na Sjeverni pol. Avgusta 1909. godine vijest da je Frederik Kuk stigao na Sjeverni pol, a Njujorški listovi su dobili vijest da je Piri 6. aprila stigao na Sjeverni pol.⁴⁴ Javno mnjenje je bilo opredijeljeno za Kuka. Geografsko zvanje američke ratne flote primilo se zadatka da bude izborni sud u sporu između Kuka i Pirija.⁴⁵

Preko novina smo mogli saznati razna upoređivanja. Tako, aprila 1874. godine imamo tekst o tome koliko se u SAD-u daruje za prosvjetu. Godine 1873. bogataši su darovali do 11.226.977 dolara za školske svrhe.⁴⁶ Da je prosvjeta bila jedna od interesantnijih tema može se vidjeti i po tome da je novinar *Glasa Crnogorca* u decembru 1874. godine bio zainteresovan koliko Amerikanci troše na prosvjetu.⁴⁷ U februaru 1914. godine Senat je usvojio Dilingham-Barnetov zakon, kojim se nepisanim ljudima zabranjivalo useljavanje u SAD.⁴⁸ Iz novina ste mogli da saznate da najbogatiji Amerikanac 1881. godine ima 600 miliona dolara.⁴⁹ Jedna od vijesti je bila o tome kako se Amerika brine za dječje knjižnice. Najveća se nalazi u Pitsburgu.⁵⁰ U SAD i Kanadi oko 1880. godine izlazio je 10.131 list, 800 svaki dan, 8428 nedeljno po jedan dva ili tri puta.⁵¹ U Americi se svake godine trošilo 40.500.000

⁴³ *Glas Crnogorca*, 10, 7. mart 1898, 4.

⁴⁴ *Glas Crnogorca*, 37, 28. avgust 1909, 4.

⁴⁵ *Glas Crnogorca*, 38, 5. septembar 1909, 2.

⁴⁶ *Glas Crnogorca*, 15, 20. april 1874, 4.

⁴⁷ *Glas Crnogorca*, 50, 16. decembar 1874, 4.

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, 8, 8. februar 1914, 4.

⁴⁹ *Glas Crnogorca*, 40, 4. oktobar 1881, 4.

⁵⁰ *Glas Crnogorca*, 36, 10. septembar 1905, 3.

⁵¹ *Glas Crnogorca*, 18, 3. maj 1880, 4.

franaka na oglašavanje po novinama. Najviše novca davao je *Herald* – 10 miliona, a *Njujork Tajms* – 7,3 miliona franaka.⁵² Na stranicama *Glasa Crnogorca*, izlazili su razni oglasi iz Amerike. Tu možemo vidjeti oglas za *Canadian Pacific Railway Company*,⁵³ oglas za *The Murual*, društvo za osiguranje života iz Njujorka (osnovano 1842).⁵⁴

Čitaoci u Crnoj Gori mogli su saznati i određene vijesti vezane za velike pisce. Tako na primjer, u avgustu 1899. godine imamo članak o tužbi protiv Tolstoja od strane američkog urednika *Kosmopolitena*, koji je bio književni list. Urednik je cenzurisao djelove djela *Voskresenija*. Tolstoj je odbio dalju saradnju i tužen je u iznosu od 500 hiljada dolara.⁵⁵ Sredinom 1906. godine Gorki je bio u Americi,⁵⁶ i novine redovno izvještavaju o njemu. Aprila 1910. godine umro je Mark Tven,⁵⁷ i čitaoci se obavještavaju o njegovom književnom djelu.

Na stranicama štampe ste mogli čitati vijesti o prirodnim katastrofama, koje su pogađale prostor Amerike. Tako je 1894. godine Venecuelu pogodio razoran zemljotres. Skoro polovina stanovnika Marakaiboa je nastradala.⁵⁸ O prirodnim katastrofama imamo vijesti i početkom XX vijeka, pa se tako javnost obavještava o zemljotresu na Martiniku i erupciji vulkana,⁵⁹ kao i o vulkanskoj erupciji na Mon-Peleu,⁶⁰ gdje se navodi da su dva sela uništena, a da je erupcija odnijela 200 žrtava.⁶¹ Tokom 1906. godine mogli ste pročitati o zemljotresu

⁵² *Glas Crnogorca*, 42, 21. oktobar 1874, 4.

⁵³ *Glas Crnogorca*, 27, 27. jun 1911, 4.

⁵⁴ *Glas Crnogorca*, 41, 7. septembar 1913, 3.

⁵⁵ *Glas Crnogorca*, 36, 28. avgust 1899, 2.

⁵⁶ *Glas Crnogorca*, 30, 29. jul 1906, 2.

⁵⁷ *Glas Crnogorca*, 17, 10. april 1910, 4.

⁵⁸ *Glas Crnogorca*, 21, 31. maj 1894, 3.

⁵⁹ *Glas Crnogorca*, 18, 4. maj 1902, 4.

⁶⁰ *Glas Crnogorca*, 33, 17. avgust 1902, 3.

u San Francisku velikih razmjera. Tu se navodi da je „danas svijet tako uzajamno vezan, komunikacione veze tako lako i brzo spajaju i najudaljenije krajeve i kontinente, da kad na jednom kraju svijeta neko jaukne na drugom kraju jauk potresa srca miliona duša“. Vijesti govore da je srušeno preko 6.000 kuća, cunami je pogodio strahovito obalu.⁶² Prvi izvještaji su da je stradalo preko 1.000 osoba,⁶³ da je u zemljotresu, sravnjeno 28.000 kuća. Od 200 srpskih i hrvatskih trgovina ostale su 2.⁶⁴ Isto tako, početkom sljedeće godine Kingston na Jamajci je uništio zemljotres, a bilo je oko 400 mrtvih, hiljadu ranjenih, a vladala je glad.⁶⁵ Na stranicama *Glasa Crnogorca* mogli ste pročitati vijesti o kugi koja je došla u Ameriku preko brodova iz Sidneja i Kalkute.⁶⁶ Kuga je harala i *Lisbonom*.⁶⁷ Osim kuge, mogli ste saznati da je ranijih godina bila prisutna i kolera, kao na primjer u Njujorku.⁶⁸

Novine su redovno izvještavale i o vremenskim nepogodama koje bi zadesile Ameriku. Tako 1874. godine imamo vijesti o poplavama u Sjevernoj Americi.⁶⁹ Petnaest godina kasnije velika poplava zadesila je Pitsburg, gdje se utopilo 200 ljudi.⁷⁰ Po službenom brojanju poplava je „ponijela 12 hiljada čeljadi“. ⁷¹ Tokom 1900. godine imamo izvještaje o orkanima u Sjevernoj

⁶¹ *Glas Crnogorca*, 34, 24. avgust 1902, 4.

⁶² *Glas Crnogorca*, 14, 10. april 1906, 1.

⁶³ *Glas Crnogorca*, 14, 10. april 1906, 3. *Glas Crnogorca*, 15, 15. april 1906, 3, 4.

⁶⁴ *Glas Crnogorca*, 18, 6. maj 1906, 2.

⁶⁵ *Glas Crnogorca*, 2, 10. januar 1907, 4.

⁶⁶ *Glas Crnogorca*, 29, 14. jul 1901, 4.

⁶⁷ *Glas Crnogorca*, 33, 7. avgust 1899, 4.

⁶⁸ *Glas Crnogorca*, 35, 28. avgust 1893, 4.

⁶⁹ *Glas Crnogorca*, 20, 21. maj 1874, 4.

⁷⁰ *Glas Crnogorca*, 21, 21. maj 1889, 4.

⁷¹ *Glas Crnogorca*, 22, 28. maj 1889, 1.

Americi. Tako je u ogromnoj katastrofi u Galvestonu razrušeno do 4.000 kuća, 3.000 poginulih.⁷² U 1892. godini u Njujorku je vladala velika žega, vrućine, kao i žestoke bure.⁷³ U Njujorku je 1901. godine usljed velike vrućine za jedan dan umrlo 225 osoba, a sljedećeg dana još 102 u Menhetnu, 77 u Bruklinu.⁷⁴ Novinski izvještaji su govorili da je posljednje sedmice u Njujorku umrlo 989 lica usljed sunčanog udara.⁷⁵ I deset godina kasnije imamo vijesti da su u Njujorku ekstremne vrućine, preko 40 stepeni.⁷⁶

Osim prirodnih katastrofa i nepogoda, u novinama ste mogli čitati i o raznim nesrećama koje su zadesile prostor Amerike. Tako u decembru 1903. godine imamo vijest da se zapalilo pozorište u Čikagu, „650 žrtava a za 300 se ništa ne zna“.⁷⁷ Početkom naredne godine desila se eksplozija u rudniku u Pitsburgu.⁷⁸ Da su nesreće bile česte u rudnicima Pitsburga, govori nam i vijest iz 1907. godine, kada se u jednom rudniku u dogodila velika eksplozija. U njemu je bilo oko 500 rudara.⁷⁹ Isto tako, imamo vijesti o eksploziji u rudniku u gradu *Allegneu*, gdje se napominje da nijedan Crnogorac tu nije poginuo.⁸⁰ Novine su zabilježile i vijest o eksploziji u Njujorku decembra 1892. godine.⁸¹ Tokom 1907. godine javnost je mogla pročitati

⁷² *Glas Crnogorca*, 39, 30. septembar 1900, 3.

⁷³ *Glas Crnogorca*, 32, 8 avgust 1892, 4.

⁷⁴ *Glas Crnogorca*, 26, 23. jun 1901, 4.

⁷⁵ *Glas Crnogorca*, 27, 28. jun 1901, 4. *Glas Crnogorca*, 28, 7. jul 1901, 1.

⁷⁶ *Glas Crnogorca*, 30, 16. jul 1911, 3.

⁷⁷ *Glas Crnogorca*, 53, 20. decembar 1903, 4.

⁷⁸ *Glas Crnogorca*, 3, 17. januar 1904, 3.

⁷⁹ *Glas Crnogorca*, 56, 8. decembar 1907, 3.

⁸⁰ *Glas Crnogorca*, 7, 14. februar 1904, 3. „Razne eksplozije u rudnicima i fabrikama, sudari željeznica itd. ovdje su ‘kolera’ koja s dana na dan briše nesretne naše radnike sa površine zemaljske.“

vijest o sudaru dviju lađe u blizini Rod Ajlanda (*Rodislanda*), gdje se 200 ljudi utopilo.⁸² Par mjeseci kasnije došlo je do slične situacije kada su se sudarila dva broda kod San Franciska, i gdje se utopilo 150 ljudi.⁸³ Dvije godine kasnije došlo je do sudara brodova kod Montevidea. Broj žrtava bio je između 150 i 200,⁸⁴ a par mjeseci kasnije pisalo se o potonuću parobroda *Saint Croix*.⁸⁵ U februaru 1907. godine iskočio je voz iz šina u Njujorku, gdje je bilo 20 mrtvih.⁸⁶ Ljudi u Crnoj Gori mogli su pročitati izvještaj o potonuću Titanika ili kako u novinama piše „Titanija“.⁸⁷

Prema novinskim podacima iz 1905. godine Sjeverna Amerika je imala 20.970.436 km² sa 121.796.000 stanovnika; Južna Amerika 18.492.160 km² sa 46.510.000 stanovnika.⁸⁸ Kao interesantne vijesti čitaocima u Crnoj Gori su prezentovane zanimljivosti o Čikagu. Navedeno je da je oko 1870. godine imao 700 hiljada ljudi. Dobio je ime „baštenski grad“. Isto tako, tokom 1891. godine išla je priča o prvom neboderu Čikago inšurans bildingu, koji je imao 12 spratova iz 80-ih godina XIX vijeka.⁸⁹ O otvaranju svjetske izložbe u Čikagu 20. aprila 1893.

godine mogli ste pročitati na stranicama ovog medija.⁹⁰ Novine pišu da je prilikom otvaranja izložbe bio prisutan i potomak Kolumba, herceg Varagua.⁹¹ Tokom 1894. godine

⁸¹ *Glas Crnogorca*, 52, 24. decembar 1892, 4.

⁸² *Glas Crnogorca*, 7, 3. februar 1907, 4.

⁸³ *Glas Crnogorca*, 32, 14. jul 1907, 3.

⁸⁴ *Glas Crnogorca*, 35, 17. avgust 1909, 3.

⁸⁵ *Glas Crnogorca*, 48, 14. novembar 1909, 3.

⁸⁶ *Glas Crnogorca*, 8, 10. februar 1907, 4.

⁸⁷ *Glas Crnogorca*, 14, 7. april 1912, 3.

⁸⁸ *Glas Crnogorca*, 41, 15. oktobar 1905, 2.

⁸⁹ *Glas Crnogorca*, 48, 23. novembar 1891, 2.

⁹⁰ *Glas Crnogorca*, 17, 24. april 1893, 4.

izašla je statistika Čikaga – „1,3 miliona stanovnika, 100 hiljada bez posla, 30 hiljada bez hljeba“.⁹²

I gradnja velikih infrastrukturnih projekata bila je interesantna autorima članaka o Americi. Tako se 1898. godine pisalo da se gradi najveći most na svijetu preko rijeke Hadson, koji će povezivati Njujork i Nju Džerzi, dug 940 metara, a cijena gradnje je bila 21 milion dolara. Ukupna dužina sa još dva otvora trebalo je da iznosi 2.250 metara.⁹³ Tokom 1892. godine imamo vijesti o Panamskom kanalu i planovima za njegovu izgradnju (napravljen je poslije 20 godina).⁹⁴ I tri godine kasnije raspravljano je o situaciji oko izgradnje Panamskog kanala i Monroovoj doktrini.⁹⁵

Da su uslovi rada u privredi bili teški govore podaci koji su dobijeni iz američke štampe. Tu je bio tekst o žrtvama rada u SAD iz 1907. godine, gdje se govorilo o 550.000 mrtvih i ranjenih na godišnjem nivou u industriji. Tada je bilo zaposleno 29 miliona radnika. Prema tim podacima, koji zvuče nevjerovatno i pretjerano, u livnicama i čeličanicama stradalo je 225.000, u željeznicama 94.000; u rudnicima 12.000 radnika; industrija drva i zemljodjelstvo odnosila je 9.000 života; građevinarstvo 215.000 na godišnjem nivou. Broj nesposobnih za rad u SAD bio je do 10 miliona. To su bile tvrdnje Roberta Huntera. Prema određenim proračunima ispadalo je da je svaki 16 radnik žrtva rada u SAD.⁹⁶ U novinama ste mogli pročitati i vijesti vezane za poljoprivredu, o žetvi u Americi i stanju usjeva

⁹¹ *Glas Crnogorca*, 20, 15. maj 1893, 3. *Svijet skupljen iz Starog i Novog svijeta imaće prilike da vidi blago umjetnosti, nauke i radinosti*

⁹² *Glas Crnogorca*, 15, 9. april 1894, 2.

⁹³ *Glas Crnogorca*, 4, 24. januar 1898, 4.

⁹⁴ *Glas Crnogorca*, 50, 12. decembar 1892, 4.

⁹⁵ *Glas Crnogorca*, 50, 9. decembar 1895, 4.

⁹⁶ *Glas Crnogorca*, 13, 17. mart 1907, 2.

koje je pogoršano tako da će za izvoz ostati „svega“ 150 miliona kvartera.⁹⁷ Mogli ste saznati kakvo je stanje svinjogojstva,⁹⁸ kao i o raznim zloupotrebama u fabrikama mesa u Americi.⁹⁹

Imamo vijesti iz 1890. godine o demonstracijama u Njujorku gdje se oko 35 hiljada radnika okupilo i tražilo uvođenje osmočasovnog radnog vremena.¹⁰⁰ Radnici u Čikagu su napali policiju, a bilo je mrtvih i ranjenih. U San Francisku na radnike je intervenisala vojska. Novine su izvještavale da je u Čikagu vladalo opasno stanje.¹⁰¹

Najdemokratskija zemlja na svijetu stvarala je novi najozbiljniji problem toga vremena, naime borbu rada sa kapitalom. Novinari su izvještavali da „gvozdene mišice radnika iz manje srećnih krajeva ostalog svijeta dojurile su na taj pir rada i zarade, te svojim krvavim žuljevima zaradile sebi svakidašnji hljeb, a poslodavcu postostručice vrijednost novca i zemljišta“. ¹⁰² Krajem 1906. godine mogli ste pročitati kako je bilo ekonomsko upoređivanje Evrope i SAD. Tu se navodi da „skorup evropskog novca sada je u Americi“. ¹⁰³

Pisalo se da bi tada bilo bolje pošto nema gotovog novca da se radnici vraćaju u Evropu, ¹⁰⁴ da vlada ekonomska i bankarska kriza (*1 dolar = 4 krune 94 poture*), da je već 400.000 radnika otpušteno, i da se dobar dio njih vraća u Evropu. „Austrijska i italijanska parobrodarska društva voze prema Evropi na hiljade.“ ¹⁰⁵ Ove vijesti su, naravno, bile dobre za unutrašnju

⁹⁷ *Glas Crnogorca*, 29, 13. jul 1891, 3.

⁹⁸ *Glas Crnogorca*, 38, 17. septembar 1894, 4.

⁹⁹ *Glas Crnogorca*, 23, 10. jun 1906, 2.

¹⁰⁰ *Glas Crnogorca*, 17, 21. april 1890,

¹⁰¹ *Glas Crnogorca*, 27, 2. jul 1894, 4.

¹⁰² *Glas Crnogorca*, 54, 23. decembar 1906, 5.

¹⁰³ *Glas Crnogorca*, 51, 5. decembar 1906, 4.

¹⁰⁴ *Glas Crnogorca*, 51, 21. novembar 1907, 3.

¹⁰⁵ *Glas Crnogorca*, 52, 24. novembar 1907, 1.

upotrebu, jer se tih godina veliki broj stanovnika Crne Gore odlučivao da ide preko Atlantika, kako bi našli bolje uslove života.

Zaključak

Crnogorske novine *Glas Crnogorca* bavile su se brojnim temama koje su vezane za Ameriku. Bile su svjedok turbulentnog vremena i pokazivale su na koji način su bili povezani Crna Gora i Novi svijet. Na stranicama ovih crnogorskih novina povezivale su se dvije strane preko okeana i stanovništvu u Crnoj Gori približavale novine koje su bile aktuelne u Novom svijetu.

ZUBLJA KOJA SVIJETLI 170 GODINA

Velizar Radonjić

On 8 November 2024, the first elementary school in the Montenegrin highlands, Mojsije Stevanović School in the Morača Monastery, celebrated its 170 anniversary. The school was established in the fall of 1854 and throughout its 170 year-long existence has seen many wars: the Great Montenegrin War with the Ottomans, the Balkan Wars, World War I and World War II, in which many of its students fought and died. The school, however, survived and outlived everything and continued its holy mission as a beacon of knowledge and a witness of time.

Đaci i nastavnici Osnovne škole „Mojsije Stevanović“ iz Manastira Morače, prigodnim programom koji su zajednički pripremili, obilježili su 8. novembra 170 godina postojanja i rada Škole... Škola je osnovana daleke 1854. godine i traje u tri vijeka....

Daleke 1854. godine, iguman Manastira Morača, Arhimandrit Dimitrije Radojević, zagledan u budućnost, odlučio je da u Morači osnuje svjetovnu školu. Dimitrije je bio i hajduk i harambaša, kaluđer i starješina manastira. Sve u isto vrijeme. Naredan vremenu u kojem je živio, slutio je da dolazi novo vrijeme koje ište nove ljude. Ljude koji su rasli i stasavali sa knjigom, a ne sa sabljom. Slutio je doba koje će ljude da cijeni

po tome koliko su knjiga pročitali i napisali, šta su sagradili, a ne po tome koliko su glava posjekli i gradova sažegli.... Slutio je da dolazi sloboda... a kad sloboda dođe treba neko da je dočeka, neko koga neće biti strah od slobode. Slobodi trebaju pametni, mudri i školovani ljudi, koji su i u njegovom vremenu vrijedili više od junaka. U Morači se govorilo da „junak pametnome konja vodi“, a Dimitrije nije htio da moračka đeca budu konjovoci.

Osnivanje škole je podržao vojvoda Novica Cerović, a odobrio knjaz Danilo Petrović. Da bi se razumjelo vrijeme i okolnosti u kojima je škola osnovana i počela sa radom, treba podsjetiti da je Donja Morača, kao i sva Crna Gora, bila slobodna ali „od svud stiješnjena“, da su Podgorica, Nikšić, Bar, Ulcinj, Kolašin, Bijelo Polje, Kotor, Budva... bili u sastavu turske ili austrougarske imperije. Treba podsjetiti i da je ova škola osnovana 20 godina nakon osnivanja prve škole u CG, odnosno samo 34 godine nakon što su Morača i Rovca ušli u sastav Crne Gore.

Škola je počela da radi u jesen 1854. godine. Svoj rad je prekidala samo u doba pojedinih ratova. A njih je bilo mnogo. „Velji“, pa Balkanski, Turski i dva svjetska... One manje neću nabrajati. U svakom od njih su ratovali i ginuli njeni đaci: „Mlado žito navijaj klasove, pređe roka došla ti je žnjetva...“ Škola je, ipak, preživjela i nadživjela sve i nastavila da vrši svoju svetu misiju. Sve do danas. Punih 170 godina, u tri vijeka, kao svjetionik znanja i svjedok vremena.

Glas Crnogorca – škola je počela sa radom 1854. godine

Stara školska zgrada u manastirskoj porti, koja je služila čitav vijek, stradala je u požaru. Sa zgradom je stradala kompletna školska dokumentacija, tako da nema neposrednih

i vjerodostojnih pisanih dokaza o godini njenog osnivanja. Ipak, postoji posredan vjerodostojan dokaz, objavljen prije 120 godina, odnosno pedeset godina nakon osnivanja Škole. *Glas Crnogorca* u broju 5. od 31. januara 1904. godine, pod naslovom „Pišu nam iz Man Morače od 17 jan. 1904. god“ obavještava čitaoce o proslavi pedesete godišnjice ove škole.

„U našoj školi, u ovoj zadužbini Nemanjića, Savin dan je ove godine proslavljen svečanije nego obično, jer se navršuje pedeset godina, kako škola postoji u našem Manastiru. Istina, škola je ovdje bila i prije ovog vremena i mi i danas imamo živih ljudi iz te još starije škole, ali je to bila škola psaltirska, a osim toga ne možemo tačno odrediti ni vrijeme kad je počela. Zbog toga pedesetogodišnjicu ove škole i ne računamo od početka te psaltirske škole, nego od onda, kad je ovdje škola počela raditi sa znanjem i odobrenjem blaženopočivšeg Knjaza Danila Petrovića, a to je od 1854. godine.

Da je ovo istina – mi možemo svakome pokazati natpis koji se nalazi u ovom manastiru, a kad bi ko posumnjao i u natpis, mi imamo i živi dokumenat, a to je od te iste godine učitelj, od čijeg rada škola i datira svoju pedesetogodišnjicu, taj je učitelj g. Vojvoda Đuro Cerović.

Na skroman način proslavili smo tu pedesetogodišnjicu

Na sv. Savu na službi Božijoj prinesena je osobita molitva i žrtva za dug život i sreću ovih živih trudbenika u ovoj školi, kao i za pokoj onih koji su se preselili u vječnost. Odmah za službom g Arhimandrit Dožić, koji je i službu vršio, držao je i parastos, za pokoj umrlih učitelja.

Iza parastosa pošlo se svečano u zelenilom okićenu školu, gdje je izvršeno vodosvećenje. Zatijem je jedan od učitelja držao podesan govor, pa su učenici deklamovali i predstavljali odlomke iz Gorskog Vijenca i Šćepana Malog. Zabava

je u školi poduže trajala i publika je ostala vrlo zadovoljna. Proslava je završena pjevanjem crnogorske himne. Pred školom je čitav dan igralo kolo naroda, jer i samo vrijeme kao da je htjelo da nam našu proslavu uveliča, te je toplota bila oko podna kao usred proljeća. T.I.“¹

Učitelji i nastavnici za poštovanje

Pored podsjećanja na proteklih 170 godina, jubilej je i prilika da se oda priznanje plejadi učitelja i nastavnika koji su, ugrađujući sebe, doprinijeli da ova škola živi i danas i vrši svoju misiju.

Prvi učitelj u ovoj školi je bio jeromonah Simeun Damjanović, iz obližnjeg sela Jasenova. Simeun je, poslije godinu-dvije, upućen na službu u Visoke Dečane, a na mjesto učitelja su ga naslijedili Periša, pa Đuro – sinovi Novice Cerovića... Prema nekim izvorima Cerovići su kod knjaza Danila opanjkali Simeuna Damjanovića da bi preuzeli učiteljsko mjesto. Damjanović je bio izuzetno omiljen među Moračanima i Rovčanima pa su više puta tražili da bude vraćen u Moraču. Mnogo kasnije su slali i molbenicu knjazu Nikoli: „Ako, gospodaru, ode iz naše zemlje, svakoga ćeš Rovčanina i Moračanina zaplakati. Mi ga, gospodaru, vas narod, žudimo i kumimo Vašu svjetlost da ga pošaljete u Manastir. I mi, vas narod, Vašu svijetlu desnicu ljubimo. Vase pokorne sluge, vas narod rovački i morački.“²

U prvim godinama rada, u vrijeme kad je učitelj bio Đuro Cerović, u školi je bilo dvanaest đaka.³ Dvije decenije kasnije, školske 1873/74. godine u četiri razreda je imala sedamdeset

¹ *Glas Crnogorca*, broj 5. od 31. januara 1904. godine, str. 3.

² Kujović, Svetozar, *Razvoj školstva u Donjoj Morači*, „Osnovna škola ‘Mojsije Stevanović’“, 2004, str. 59.

³ Isto.

sedam đaka.⁴ U prvi razred su upisane i dvije djevojčice: Miluša Lazarević iz Osredaka i Tana Tripković iz Đuđevine⁵. U nedostatku drugih podataka ova godina se uzima kao godina u kojoj je počelo školovanje ženske djece u Donjoj Morači⁶.

Mojsije Stevanović

Škola je 1958. godine dobila ime „Mojsije Stevanović“. Dan škole, 8. novembar, je rođendan Mojsija Stevanovića a slavi se punih 40 godina – od proslave 130-godišnjice škole.

Mojsije Stevanović je rođen 1913. godine u moračkom selu Ljuta. Osnovnu školu završio je u Raškovom Lugu, šest razreda gimnazije u Kolašinu, a sedmi i osmi razred gimnazije u Nikšiću. Pravo je studirao na Beogradskom univerzitetu.

Poginuo je 3. aprila 1938. godine kao kapetan španske republikanske armije.

Na slici: portret Mojsije Stevanovića, koji je uradio Đorđe Andrejević Kun, njegov ratni drug iz Španskog građanskog rata. Sliku je Školi poklonio Mojsijev sestrčić Velimir Janković

Tadašnje prosvjetne vlasti su u Donju Moraču upućivale učitelje iz svih krajeva Crne Gore. Kad nije bilo učitelja, tu su bili morački sveštenici i kaluđeri. Jedan od njih je bio Mitrofan

Ban, starješina Manastira Morača. Mitrofan Ban je 26. oktobra 1879. godine pošao iz Morače jer je imenovan za administratora

⁴ Isto, str. 76.

⁵ Isto.

⁶ Isto, str.78.

Zahumsko-raške eparhije. Od tada do 1905. godine u školi su se smjenjivali učitelji: Stevo Božović, iz Pipera; Mitar Ivanović, sa Cetinja; Pop Joko Gojnić, iz Crmnice; Nikola Dapčević, iz Ljubotinja; Milun Medenica, iz Morače, kasnije imenovan za arhimandrita i starješinu Manstira Morača sa monaškim imenom Miron Medenica; Mitar Iveljić, iz Boke kotorske; Luka Kažić, iz Lješanske nahije; Stanko Marković, iz Pipera; Andrija Jovičević, iz Čeklića; Luka Hanić (u nekim izvorima Luka Adžić) iz Kosijera; Obrad Popović, iz Gusinja; Stevan Brković, iz Pipera; Jeromonah Nikifor Simonović, kasnije imenovan za arhimandrita Cetinskog manastira; Pop Mašan Simonović, iz Morače; Nikola Jovanović, iz Rovaca; Savo Medenica, privremeni učitelj, iz Morače, kasnije imenovan za sudiju u Kolašinu.⁷ Morački đak, a kasnije učitelj u Morači bio je i protojerej stavrofor Jagoš Simonović (vijećnik AVNOJ-a, nosilac Partizanske spomenice 1941. i pukovnik JNA)...

Impozantan je spisak učitelja i nastavnika u Donjoj Morači. Sa manje ili više znanja, zavisno od vremena i okolnosti u kojima su službovali, svi zaslužuju poštovanje. Bili su strogi, ali pravedni. Mnogi su bili đaci ove škole i, nakon školovanja, kad bi „napabirčili nektar znanja“ vraćali su se zavičaju da taj nektar podijele sa svojim đacima.

Nepravedno bi bilo nabrajati učitelje i nastavnike, a ne pomenuti svakog od njih. Zato sam pomenio samo dio njih iz devetnaestog i sa početka dvadesetog vijeka. Ipak mislim da se neću ogriješiti ako, odajući priznanje i zahvalnost svim učiteljima i nastavnicima, pomenem učiteljicu Maru Radović, jer mislim da je Vito Nikolić svoju antologijsku pjesmu „Pismo mojoj učiteljici“ posvetio baš njoj. Moram da pomenem i mog prvog učitelja Vojislava Simonovića, koji me učio da pišem i sričem prva slova.

⁷ Isto, str. 81 i 82.

Jagoš Simonović

Rođen 1893. u Donjoj Morači. Protojerej-stavrofor, arhijerejski namjesnik u Kolašinu. Do 1941. jedan od najvatrenijih antikomunista u kolašinskome kraju, član režimske Jugoslovenske radikalne zajednice. Aktivno učestvovao u Trinaestojulskome ustanku i partizanskim oružanim borbama. Vjerski referent 4. proleterske brigade. Vijećnik prvog i drugog zasijedanja AVNOJ-a. Član Vjerske komisije Vlade Demokratske Federativne Jugoslavije. Upokojio se 1946.⁸

Škola je imala dobre upravitelje i direktore: Nićifor Simonović, Miraš Radović..., a nakon II svjetskog rata: Batrić Medenica, Velimir Četković, Dimitrije Radunović, Petar Rakočević, Dragoljub Vlahović, Radosav Radović, Vladimir Bulatović, Jakša Mašković, Vukomir Simonović, Radomir Baković i sadašnji direktor Nikola Baković.

U hronikama škole će, zlatnim slovima, ostati zapisano i ime Svetozara Kujovića, nekadašnjeg đaka, učitelja i zamjenika direktora. On je 2004, povodom 150. godišnjice, prikupio i sistematizovao rasutu arhivsku građu i napisao knjigu *Razvoj školstva u Donjoj Morači* – svojevrsnu hroniku i svjedočanstvo jednog vremena.

⁸ Vladimir Jovanović, 78 crnogorskih sveštenika 1945–46. za autonomnu jurisdikciju i Pravoslavnu crkvu Jugoslavije <https://www.antenam.net/istorija/260260-78-crnogorskih-svestenika-1945-46-za-autonomnu-jurisdikciju-i-pravoslavnu-crkvu-jugoslavije-ii-dio>

Slobodan čovjek je školovan i obrazovan čovjek...

Pored osnovnih znanja morački đaci su učili kako da uče, kako da upijaju znanja svojih učitelja. Od učitelja su naučili: slobodan čovjek je školovan i obrazovan čovjek, slobodnog duha, koji slobodno misli, čovjek koji stvara... Nesputan plemenskim okovima i granicama. Školovani i obrazovani ljudi pripadaju čitavom svijetu, a čitav svijet pripada njima... Najbistriji i najhrabriji su, poslije osnovne škole nastavljali školovanje. Odlazili su tamo gdje se neće ravnati sa moračkim vojvodama i serdarima. Išli su da se takmiče sa boljima i pametnijima od sebe. Da stiču znanje, kako bi sebe i svoje znanje podarili zavičaju, ali i čitavom svijetu.

Škola u Donjoj Morači je (zajedno sa kasnije osnovanim seoskim školama i područnim odjeljenjima) iznjedrila mnogo onih koji su ostavili dubog trag u novijoj istoriji, nauci, kulturi... I ne samo u Crnoj Gori. Od 1884. prvi morački đaci odlaze da se školuju na Cetinje, u Srbiju i Rusiju, a potom u Zagreb i Atinu. Sekule Dobričanin u svojoj knjizi o Donjoj Morači, o njima piše: „...Od tada se po jedno đače otiskivalo u svijet i kao radljiva pčela pabirčilo nektar znanja i mudrosti, da time pomogne sebi i svom zavičaju...“ Na vojne nauke, u Rusiju, su pošli Marko M. Medenica, Vojin i Ivan Rakočević. Pravo su studirali Milo Dožić – predsjednik parlamenta Kraljevine Crne Gore, ministar pravde i ministar prosvjete i Sekula Drljević, – ministar pravde i njegov brat Janko, a filozofiju njegova svetost patrijarh Gavriilo Dožić...

Moračka čitaonica

Pedeset godina nakon osnivanja Škole u Donjoj Morači je osnovana još jedna ustanova kulture i obrazovanja. *Glas Crnogorca*, u broju 22. od subote 4. juna 1905. godine, obavještava crnogorsku kulturnu i sveukupnu javnost o osnivanju Moračke čitaonice: „(Moračka čitaonica). Kako nam pišu iz Morače, u tome plemenu odavno su osjećali živu potrebu da osnuju svoju čitaonicu, ali zbog raznih okolnosti tek sad se ta zamisao ostvariti mogla i „Moračka Čitaonica“ već je stupila u život.

Na skupu održatom 13. marta t.g. odobren je i primljen društveni pravilnik, iza čega je učitelj Savo Medenica držao poduži govor o važnosti čitaonice. Na istom skupu prema pravilniku izabrata je uprava i upravni odbor. U upravu su ušli: za predsjednika arhimandrit Mihail Dožić, za potpredsjednika bivši kapetan Radovan Radović, za sekretara učitelj Mašan Simonović, za blagajnika pop Nikola Simonović, a za knjižničara učitelj Savo Medenica. U Upravni odbor izabrali su: kapetan serdar Risto Rašović, komandir Živko Rakočević, pop Sekule Dobričanin, Milo Lazarević i Marko Četković.

Sa ustanovom čitaonice društvo je ustanovilo i plemensku poštu od manastira Moračkog do Kolašina, čime će se učiniti ne samo ovom nego i susjednim plemenima velika olakšica.

Moračka čitaonica broji do sad preko stotinu članova. Godišnji ulog redovnih članova samo je dvije krune. Dobrotvorom može biti svako lice koje uživa građanska prava, a uloži najmanje 50 kr. Počasnim članom takođe može biti svako pošteno lice, izabrano od društva za kakvu moralnu pomoć. Pomagačem društvenim naziva se onaj, koji društvu ma koliko bilo materijalnu pomoć učini.

Nadati se, da će ova nova prosvjetna ustanova potpomognuta biti od svih ljubitelja prosvjetnog napretka, kako bi mogla što bolje odgovoriti cijelji, za koju je namijenjena.“

Na ovom spisku su i narodni heroji: Savo Mašković, Milutin Lakićević, Janko Ćirović, Boško Janković i Savo Drljević. Zatim, visokopreosvešteni mitropolit Amfilohije Radović; prof.dr. Miljan Radović, nekadašnji rektor univerziteta i visoki funkcioner u CG i eks Jugoslaviji; prof. dr Miodrag Perović, univerzitetski profesor, jedan od osnivača nezavisnih crnogorskih institucija i nezavisnih medija. Zatim profesor Luka Simonović, istaknuti revolucionar čije ime nosi jedna škola u Nikšiću; ... brojni ugledni privrednici, poslovni ljudi, inženjeri, ljekari, oficiri, novinari, publicisti, prosvjetni radnici, sportisti... i mnogo, mnogo drugih obrazovanih i stručnih, a prije svega časnih ljudi za čije nabranje bi trebalo puno više prostora.

Morački đaci – Narodni heroji Savo Mašković, Milutin Lakićević, Janko Ćirović, Boško Janković i Savo Drljević⁹

⁹ Kujović, Svetozar, *Razvoj školstva u Donjoj Morači*, „Osnovna škola ‘Mojsije Stevanović’“, 2004, str. 117.

Na početku 12, danas 19 učenika

U prvim godinama rada školu je pohađalo 12 učenika. Danas, 170 godina kasnije, školu pohađa 21 učenik, 19 u matičnoj i 2 učenika u područnoj školi u Barama. I svi su stali na pozornicu da proslave jubilej škole. Oni održavaju zublju kojom svijetli Morački svjetionik.

Poražavajuća je činjenica da, ne računajući prve godine rada, Škola nikada nije imala manje učenika. Takve su okolnosti na koje ova škola ne može da utiče. Važno je da se zublja ne ugasi.

Zublja kojom svijetli Morački svetionik znanja – đaci Osnovne škole „Mojsije Stevanović“, M. Morača

Ova škola je, istovremeno, svjedok vremena. Preko nje su se prelamali svi važniji događaji u Donjoj Morači, Kolašinu i veliki dio onih u Crnoj Gori. O tim događajima najbolje svjedoči broj učenika u ovoj školi. U narednoj tabeli dajem pregled broja učenika u karakterističnim periodima rada i postojanja škole.

Podaci se odnose na matičnu školu, bez kasnije osnovanih područnih škola.¹⁰

Školska godina	Broj učenika (m)	Broj učenika (ž)	Ukupno
1883/84.	50	-	50
1884/85.	28	-	28
1885/86.	89	-	89
1886/87.	68	-	68
1887/88.	41	-	41
1888/89.	51	-	51
1889/90.	26	-	26
1890/91.	34	-	34
1891/92.	30	-	30
1892/93.	58	2	60
1898/99.	91	3	94
1899/1900.	83	3	86
1900/01.	74	2	76
1901/02.	63	-	63
1902/03.	51	-	51
1903/04.	57	15	72
1904/05.	106	1	107
1905/06.	107	1	108
1906/07.	93	1	94
1907/08.	115	2	117
1909/10.	117	6	123

Stara školska zgrada, poslije sto godina služenja moračkim đacima, stradala je u požaru, a sa njom i školska arhiva. Zbog toga nema sačuvanih podataka koliko je đaka bilo po školskim godinama. Tačni podaci postoje tek od školske 1952/53. godine. Te godine je školu pohađalo 290 učenika. To su bile prve poratne godine kada su, pored tek stasalih đaka, školu pohađali i oni čije školovanje je prekinuo Drugi svjetski rat. Narednih godina je nji-

¹⁰ Kujović, Svetozar, *Razvoj školstva u Donjoj Morači*, „Osnovna škola ‘Mojsije Stevanović’“, 2004, str. 90, 101.

hov broj bio znatno manji: školske 1953/54, 193 učenika; 1954/55, 153 učenika; 1955/56, 179 učenika; 1956/57, 192 učenika; 1958/59, 167 učenika. Tih godina je građena Jadranska magistrala. U Morači su živjele porodice brojnih oficira, inženjera, tehničara, mašinista, majstora... pa je i đaka bilo više. Školske 1961/62. godine, školu je pohađalo 220 učenika; 1962/63, 285 učenika; 1963/64, rekordnih 292 učenika. Od tada se broj učenika postepeno smanjuje. Školske 199/91. godine, prvi put nakon mnogo decenija broj učenika je pao ispod 100. Trend smanjenja broja učenika je nastavljen na sadašnjih 19 učenika u matičnoj školi. Ovaj trend samo prati trend raseljavanja i iseljavanja stanovništva. Za njegovo zaustavljanje, potrebno je mnogo više od praznih obećanja, programa, strategija, platformi... Umjesto platformi potreban je čamac za spasavanje.

Školske zgrade

Prvih 100 godina škola je radila u zgradi u krugu Manastira (vidi sliku). Nova zgrada je izgrađena 1954. godine (vidi sliku)

Zgradu nove škole je, prema svim pedagoškim normativima svoga doba, sagradio samouki klesar Nika Bukilić iz rovačkog sela Liješnje. Radove je vodio preduzimač Kokić iz Kolašina. Najbolji dokaz kvaliteta njihovog rada je to što ova zgrada traje i služi punih 70 godina.

Školska zgrada u krugu Manastira
(privatna arhiva)

Nova školska zgrada izgrađena
1954. godine (privatna arhiva)

Nagrade i priznanja

Mnogo je moračkih đaka i učitelja dobilo brojna državna i društvena priznanja i odlikovanja. Nije ni Škola bez njih i ako manje nego što zaslužuje. Dobijala ih je, po pravilu, za jubileje. Na spisku su

Orden zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom, Plaketa Kolašina i čitav niz drugih priznanja, nagrada i zahvalnica. Za 160-tu godišnjicu, Predsjednik Crne Gore, Filip Vujanović je Školi dodijelio Državno priznanje.... Lijepo bi bilo da Škola u ovoj godini jubileja dobije „Oktoih“. Konkurs je u toku, ali u školi strepe da ne mogu ispuniti propisane formalne kriterijume. Ja ipak mislim da 170 godina njihovog postojanja i rada nadilazi sve formalne kriterijume i da je više nego dovoljno za bilo koju nagradu, „Oktoih“ pogotovu.

Literatura:

- Kujović, Svetozar, *Razvoj školstva u Donjoj Morači*, „Osnovna škola ‘Mojsije Stevanović’“, 2004
- Radonjić, Velizar, „Jubilej za poštovanje“, *Vijesti*, Podgorica 2014.
- Radonjić, Velizar, „Svjetionik i svjedok“, *Pobjeda* Podgorica 2024.
- Glas Crnogorca, *Nedjeljni list za politiku i književnost*, Cetinje, 1904, 1905.

CRNOGORSKA VOJNA ISTORIJA (II DIO)

Srđa Martinović

The history of warfare on the territory of today's Montenegro can be traced back to the 3rd century BC and the Illyrian wars against the Romans, including the battles of Medeon (231 BC) and Paxos (229 BC), the battles of Bojana (997), Tuđemili (1042), Oblun (1125), Saursko polje (1385), Sveti Marko (1474), Lješkopolje (1604) as well as numerous battles of the Second World War. Throughout all this time, Montenegro was mainly fighting defensive wars, including the longest one against the Ottoman Empire army.

Bitka na Korčuli
8–12. decembar 1806.

Kako bi osigurao strateški važno uporište admiral Senjavin je odlučio da zauzme ostrvo Koručulu kako bi mogao da djeluje po Dalmaciji.¹ Za ovu operaciju angažovao je odred jačine 1.019 Rusa, Crnogoraca i Bokelja, kao i brodove Selafail, Elena, Moskva, fregatu Kildjun, dva transportna i pet bokeljskih brodova.² U sastav ovog odreda ušla su 163 Crnogorca sa Cetinja, Njeguša, Ceklina, Bjeloša, Ljubotinja, Dobrskog sela i Bjelica i 139 Primoraca iz Grblja, Maina, Pobora i Brajića. Odred je 8.

¹ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica, 1997.

² Pavlović, Cvetko, Maršal Marmon, *Matica*, proljeće/ljeto 2010.

decembra ukrcao na brodove, a 9. decembra stigao je na Korčulu. Nikola Petrović je sa svojim brodom prekinuo komunikacije između ostvra Korčula i Duborvnika. Odred je 10. decembra izvršio desant na Korčulu. Nakon kraće borbe francuske snage su se povukle, a 12. decembra brod Jaroslav bombardovao je tvrđavu na Korčuli. Tog dana se komandant francuskog bataljona predao i obezbijedio svojoj posadi prevoz u Italiju.³ U ovim borbama zarobljen je pukovnik Orfango, 13 oficira i 380 vojnika. Francuske snage su imale poginulih šest oficira i 150 vojnika. Mješoviti odred imao je tri poginula rezervna oficira i 20 vojnika, dok je ranjenih bilo devet oficira i 66 vojnika. Zarobljeno je 14 artiljerijskih oruđa. U ovoj bici odlikovan je Savo Petrović Njegoš, brat mitropolita Petra I, Ordenom Sv. Đorđa IV stepena, Stanko Stijepo Petrović je odlikovan sabljom i Ordenom Sv. Ane, arhimandrit Vukotić je nagrađen zlatnim nagrudnim krstom sa dragim kamenjem, četvorica Crnogoraca odlikovana su sabljama i Ordenom Sv. Ane, a 12 Crnogoraca nagrađeno je srebrnim sabljama.⁴ Na Korčuli je određen odred kopnene vojske i mornarice pod komandom pukovnika Bičenskog. Ostavljeno je 100 Crnogoraca, dvije čete jegera, dok su se u blizini nalazili i ruski ratni brodovi. Manji mješoviti odred sastavljen od Crnogoraca, Bokelja i 400 Jegera izvršio je desant na ostrvo Brač 22. decembra.⁵ U ovom desantu crnogorska strana nije imala gubitaka, a zarobljena je jedna baterija, 14 oficira i 83 vojnika francuske vojske.⁶ U daljim planovima ruske vojske bio je Hvar, međutim, dalje napredovanje zaustavljeno je kada je stigla informacija da se Osmansko carstvo priprema sa rat protiv Rusije. Najveći dio snaga vratio se u Boku, a francuska vojska je ponovo zauzela Brač.

³ Baras, Franjo, *Maršal Marmont memoari*, Split, 1984.

⁴ Rašo, Nebojša, *Ruska ekspedicija na Jadranu 1806–1807*, Herceg Novi, 2017.

⁵ Isto.

⁶ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje, 1951.

Bitka na Bukovici u Drobnojaku 1812.

Podržani sa Cetinja, Drobnjaci su otkazali plaćanje harača, a sa ostalim crnogorskim plemenima iz Brda organizovali su oružani ustanak. Osim toga, ometali su saobraćaj Nikšić – Pljevlja i napadali i plijenili osmanske karavane. Kako bi spriječio ove akcije, bosanski vezir je naredio hercegovačkom Sulejman-paši, da situaciju u Drobnojaku stavi pod kontrolu, da ih kazni i silom naplati harač.⁷ Početkom avgusta 1812. Sulejman-pašaje, sa 10.000 vojnika iz Hercegovine, pravcem Gacko – Šavnik izvršio napad na Drobnijak.⁸ Drobnjaci su zatražili pomoć crnogorskom mitropolitu Petru I Petroviću koji je odmah uputio odred od 500 Bjelopavlića i Pipera. Njima su se ubrzo priključili i odredi Rovčana i Moračana. Nasuprot osmanske vojske Sulejman-paše nalazilo se oko 2.100 crnogorskih snaga iz brdskih plemena.⁹ Crnogorske snage zaposjele su položaj na rijeci Bukovici, a raspored su napravili u obliku džepa. Odred Drobnjaka nalazio se frontalno na položaju Bukovica. Odredi Moračana i Rovčana nalazio se ševerno od njih, istureni dosta unaprijed. Odred Bjelopavlića i Pipera južno od Drobnjaka, istureni su dosta naprijed. Svi su dobro koristili konfiguraciju terena da ih neprijatelj ne uoči. Plan im je bio da uvuku osmansku vojsku u nepovoljan položaj i onda da ih dočeka odred Drobnjaka s fronta, a kada se borba razvije, da ostale crnogorske snage izvrše udare na osmansku vojsku po bokovima.¹⁰ Do sudara dvije vojske došlo je 15. avgusta u ranim jutranjim časovima. Odred Drobnjaka pružio je

⁷ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

⁹ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

¹⁰ *Crnogorske isprave XVI–XIX*, Arhiv SR Crne Gore, Cetinje, 1964.

snažan otpor, ali su i osmanske snage vršile uporne napade. Kada je borba bila u najvećem intenzitetu, ostale crnogorske snage udarile su na osmansku vojsku s boka što je izazvalo zabunu i pometnju. Odmah nakon toga crnogorske snage su preduzele juriš, a osmanske jedinice su u panici i rasulu odstupale sklanjajući sve sa sebe. Osmanski komandant nije uspio da uzjaše svog konja, nego je bježao pješke sa ostalom vojskom. Osmanski gubici iznosili su preko 450 mrtvih.¹¹ Crnogorske snage su imale mali broj ranjenih. Osim oružja, koje su osmanski vojnici u bežanju ostavljali, zaplijenjeno je 470 konja natovarenih džebanom i hranom i pašin hat. Plijen je podijeljen međusobno, a pašinoga konja uputili su kao poklon mitropolitu Petru I.

Bitka na Ljubotinju 1812.

Po sporazumu između maršala Marmona i skadarskog vezira Mustaj-paše, bilo je predviđeno da francuska vojska iz Boke Kotorske napadne na Crnu Goru istovremeno kada i Mustaj-paša izvrši napad. Do sprovođenja ovog sporazuma nije došlo jer su snage Mustaj-paša poražene u borbama na Piperima 23. maja 1812. Shodno dogovoru, francuski general Klozel sa svojim snagama čekao je u blizini Budve početak napada Mustaj-paše kako bi izveo napad sa svojim snagama. Kako nije došlo do sprovođenja sporazuma, general Klozel je uputio delegaciju sa pismom Mustaj-paši u Skadar, i zahtijevao mobilisanje jakih osmanskih snaga koje bi krenule u napad na Crnu Goru.¹² Mustaj-paša je mobilisao 15.000 albanskih muslimana za napad na Crnu Goru, a u njegovom štabu bilo je pet francuskih oficira koji su imali ulogu savjetnika u organizaciji vojske i

¹¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*.

¹² Isto.

rukovođenju operacijama. Prema prijedlogu francuskih oficira, osmanska vojska Mustaj-paše krenula je preko Ljubotinja, jer je on smatrao da je to najlakši put do Cetinja. Nakon što je dobio podatke o osmanskim planovima, Petar I je organizovao crnogorsku vojsku i sa 800 Katunjana stigao je u Ljubotnj.¹³ Na mitropolitov poziv stigao je odred od 300 Ceklinjana i Riječana čime su crnogorske snage imale oko 1.500 boraca. Petar I je odred Ceklinjana i Riječana rasporedio u zasjede duž puta, kojim je planirano da prođe osmanska vojska. Prema utvrđenom planu zasjede su morale ostati skrivene do trenutka kada Petar I sa glavinom snaga otpočne borbu. Petar I je sa glavinom snaga zauzeo pogodne polazne položaje. Osmanske jedinice su pošle pravcem Glavica – Žabljak. U noći 14/15. oktobra osmanske trupe su zalogorovale u prostoru Žabljaka da bi u zoru krenule pravcem Žabljak – Cetinje. U trenutku kada je glavnina osmanskih snaga ušla u Ljubotnj, Petar I je sa svojim snagama izvršio napad.¹⁴ Ubrzo su u napad prešle i prikrivene zasjede Ceklinjana i Riječana. Borba je trajala sve do večernjih sati. Kada je počela nastupati noć u osmanskoj vojsci zavlada je velika panika, pa je počela u neredu da bježi na različite strane, a najviše u pravcu Žabljaka. Crnogorske snage su preduzele gonjenje uz jake ratničke pokliče. Glavni komandant Mustaj-paša sa tri člana svoga štaba i dva francuska oficira jedva je uspio da se spasi bjekstvom u Žabljak. Procjenjuje se da je iz stroja izbačeno 700 osmanskih vojnika.¹⁵ Crnogorske snage zarobile su bogat plijen. Zarobljena su tri francuska oficira (jedan pukovnik i dva kapetana) i nekoliko osmanskih vojnika.

¹³ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007; *Petar I Petrović Njegoš (pisma i dokumenti)*, Istorijski institut Crne Gore, 1997–1998.

¹⁴ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

¹⁵ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

Zarobljene francuske oficire i vojnike Petar I poslao je generalu Klozelu za otkup od 20 tovara džebane. Crnogorski gubici bili su neznatni.¹⁶

Bitka na Morači 17. septembar 1820.

Vodila se u Gornjoj Morači između Crnogoraca i osmanske vojske. Bosanski vezir Dželaludin-paša nakon smirivanja stanja u Bosni, u ljeto 1820. vrši pripreme i mobiliše snage, kako bi izvršio napad na Rovca i Moraču. Odbijanje Rovčana i Moračana da plaćaju dažbine osmanskoj državi su bile povod ovakvog postupka. Na osnovu navoda osmanskog vojnog kome-sara iz Budve, u napadu je učestvovalo oko 7.000 Osmanlija, dok neki istoričari tvrde da ih je učestvovalo 12.000.¹⁷ Pod komandom Deli-paše, osmanske snage su napale područje Morače 17/29. septembra 1820. Bez mnogo poteškoća osmanska vojska je ušla i popalila Gornju Moraču, nakon čega se uputila prema Donjoj Morači, gdje dolazi do glavnog okršaja. Potpomognuti Piperima, odredom Bjelopavlića i Pješivaca jačine 1.000 ljudi, Moračani i Rovčani su nanijeli osmanskim snagama težak poraz.¹⁸ Pred kraj 18. vijeka Gornja Morača je postala čvrsti bedem otpora osmanskoj vlasti i kao takva predstavljala je u pravom smislu oazu slobodnih ljudi koji nijesu imali predaha u oružanim okršajima sa otomanskim osvajačem. Od velikog značaja bio je geografski položaj Gornje Morače. Duboka gornjomoračka udolina oko gornjeg toka rijeke Morače oivičena je sa svih strana oštrim planinskim grebenima, čije strme padine predstavljaju teško iskušenje za posjetioca. Sve je to omogućavalo Gornjomoračanima da se uspješno brane od

¹⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

svakog napadača. Česti upadi Gornjomoračana preko osmanske granice izazvali su bijes i osvetnički duh kolašinskih Turaka. Njihove čete su dospijevale čak do Pljevalja i Gacka. Osmanlije su bili svjesni ratničkih vrijednosti Gornjomoračana, pa su pokušavali da sa njima pregovaraju, ali bez uspjeha. Pored toga, Gornjomoračani su još od 1786. prestali da plaćaju bilo kakve dažbine Osmanlijama. Zbog svega što su Moračani činili Osmanlijama, uslijedile su stalne žalbe pašama i vezirima koje su pristizale čak do Stambola.¹⁹ Zato je iz Carigrada upućena poruka specijalnom sultanovom izaslaniku, Zaku Dželaludin-paši koji je bio oprobani stručnjak za gušenje buna po Bosni i Hercegovini. Kad je Dželaludin-paša dobio ovaj zadatak, odredio je svog potčinjenog Delibašu Ibra da kazni Gornjomoračane, i da mu stavi na raspolaganje 12.000 Bošnjaka i Hercegovaca, s tim da pokori i surovo kazni sva ostala plemena koja se odupiru osmanskoj carevini.²⁰ Delibaša Ibro je sa svom vojskom krenuo preko Sandžaka.²¹ Usput je prikupio još nešto vojske oko Sjenice, Novog Pazara, Prijepolja i Bijelog Polja i sa tako brojnom vojskom ulogorio se u Pavinom polju. Delibaši se nije mnogo žurilo jer je nastojao da oko sebe ima što više dobro opremljene vojske.²² Pred sobom nije imao samo Gornjomoračane, nego se zanosio da u cijelom Drobnojaku uspostavi red i primora sva plemena na poslušnost i vjernost sultanu. Kod Delibaše Ibra došlo je nekoliko delegacija iz Drobnjaka jer su se plašili pljačke i zuluma, izražavajući mu svoju pokornost. Baš tih dana oko Pavinog Polja kretao se četobaša Ratko Zindović, vrebajući zgodnu priliku da ubije čuvenog siledžiju Ramezu Đurđevića koji je bio ogorčen što mu Delibaša nije dao barjak

¹⁹ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

²⁰ Radosavljević, Rajko, *Morača, Rovca, Kolašin: porijeklo stanovništva i bratstveničke grupe Oslobođilačke borbe u daljoj prošlosti*, Beograd, 1990.

²¹ Isto.

²² Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

da vodi kolašinske Turke na Gornju Moraču. Kad je za ovo Ratko doznao, uspio je da se poveže sa Ramezom i tom prilikom su se njih dvojica pobratimili. Iz velike zavisti i mržnje prema Delibaši, Rameza otkrije Ratku cio plan Delibašin i pokloni mu nekoliko tovara municije, što je Ratko sa zahvalnošću prihvatio. Ratko se odmah vratio u Moraču sa svim obavještenjima u vezi s Delibašinom namjerom da napadne Moraču. Vojvoda Mina, serdar Mijat i pop Andrija Dragović, shvatili su opasnost koja im prijete od osmanske vojske. Dogovore se da serdar Mijat odmah pođe na Cetinje kod Vladike Petra I i da traži pomoć, jer su bili svjesni da se oni ne mogu oduprijeti silnoj Delibašinoj vojsci.²³ Mijat je istog dana pošao na Cetinje sa Stojanom Mastilovićem, a vojvoda Mina sa popom Dragovićem ostao je da organizuje Gornjomoračane za odbranu. Pozovu u pomoć Rovčane koji se odmah odazovu i sutradan dođu u Gornju Moraču na čelu sa svojim serdarom Mijatom Redžićem. Dolazak serdara Mijata na Cetinje kod vladike Petra bio je uspješan, jer je vladika odmah poslao poruku pješivačkom serdaru Mrkoju Mijuškoviću, vojvodi Vuksanu Radoviću i popu Jovanu u Martiniće, Marku Boškoviću na Orjoj Luci i ostroškom igumanu Đorđiju Vukadinoviću sa nalogom da hitno, sa svom raspoloživom vojskom, priteknu u pomoć Gornjomoračanima. Serdar Mijat je zadovoljno napustio Cetinje. Ali baš u njegovom odsustvu, Delibaša je iz Tušine 8. septembra 1820. krenuo u pravcu Gornje Morače smatrajući da neće naići na ozbiljni otpor.²⁴ Na ovom svom prvom pohodu nije angažovao cijelu vojsku, te su ga na Javoru presreli Rovcani i Gornjomoračani predvođeni serdarom Minom i serdarom Mijatom Redžićem. Poslije višerasovne borbe primorali su Delibašu na odstupanje. U ovom boju teško je ranjen serdar Mijat Redžić sa nekoliko Rovčana.

²³ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

²⁴ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

U ovim borbama nijesu angažovani odredi iz Gornje i Donje Morače što je dovelo do negodovanja odreda Rovčana i poslije odstupanja Delibašine vojske vratili su se u Rovca sa teško ranjenim komandantom. U Morači su ostavili samo nekoliko vojnika koji bi ih u slučaju potrebe obavijestili da ponovo dođu u pomoć Gornjomoračanima. U ranim jutranjim časovima 17. septembra vojska Delibaše Ibra krenula je u napad na Gornju Moraču.²⁵ Napad je izveden iz dva pravca: Delibaša je nastupao preko Javorja na Dobrodo, a nikšićke Osmanlije predvođeni Osman-kapetanom napadali su preko Lole pored Moračke Kape u pravcu Ljevišta, Bojića i Starča. Moračani su odmah povukli nejač i stoku i sve sklonili u zabačene i nepristupačne predjele, kako Osmanlije ništa ne bi našli čime bi se koristili ili činili štetu Moračanima. Vojska je bila podijeljena u dvije grupe: Pješivci i Bjelopavlići na desnoj strani Morače, pod komandom vojvode Mine i pješivačkih i bjelopavličkih glavara, a Moračani i Uskoci na lijevoj strani Morače, pod komandom serdara Mijata Dulovića. Osmanska vojska je brzo nastupala bez otpora i odmah zauzela sela: Ljevišta, Bojiće i Starče i sve ih zapalila.²⁶ Pješivci i Bjelopavlići su se neprimjetno povlačili, nastojeći da se Osmanlije što više oslobode i što dublje uđu u Moračku kotlinu i tek onda sa čvrsto zauzetih pozicija da krenu u iznenađni i odlučni napad, kako bi izazvali što veću pometnju i iznenađenje u borbenom rasporedu neprijatelja. Zamisao je potpuno ostvarena. Kada su Osmanlije zauzeli pomenuta sela bez otpora, usmijerili su svoj napad na lijevu obalu Morače gdje su naišli na prvi otpor koji je još bio neznatan za tako snažnu vojsku. Pošto su zauzeli Polje Dragovića, popalili sve domove, Osmanlije su produžili svoj napad u pravcu rijeke Trnovice. Tu se sa njima odlučno sudari serdar Mijat Dulović, koji se zatvori

²⁵ Radosavljević, Rajko, *Morača, Rovca, Kolašin: porijeklo stanovništva i bratstveničke grupe Oslobođilačke borbe u daljoj prošlosti*, Beograd, 1990.

²⁶ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

sa 30 Moračana u svoju kulu iz koje su puškama djelovali po Osmanlijama.²⁷ Kad su vidjeli da su svojim otporom izazvali i pometnju među Osmanlijama, iskočili su iz kule i dali se u juriš za osmanskim vojskom koja je počela uzmicati. Dok je sve ovo trajalo, Gornjomoračanima pristigne u pomoć 20 Donjomoračana na čelu sa Vuletom Anđelinim Radovićem i Jovanom Vuksanovim Rakočevićem. Dio snaga serdar Mijat odvoji u pravcu Svrka gdje se osmanska vojska prikupljala za napad u pravcu Trnovice. I ovu vojsku Moračani su razbili i satjerali u Polje Dragovića. Pošto se razvio boj na Trnovici i Serkama, Pješivci i Bjelopavlići svom snagom udariše razbaškarenu osmansku vojsku u Starče, koji se u prvi mah zbuniše i ne dajući jači otpor, povuku se u pravcu Ljevišta. Tek tada se razvio teški i krvavi boj kakav Morača do tada nije zapamtila. Odsudna bitka vodila se u Ljevištima i Bojićima oko rijeke Morače, gdje su u strmu dubodolinu bili satjerani Osmanlije pod unakrsnom vatrom desnog i lijevog krila crnogorske vojske.²⁸ Serdar Mijat sa Moračanima navaljivao je od Svrka ka Polju Dragovića, a vojvoda Mina sa Pješevicima i Bjelopavlićima ka Ljevištima i Bojićima, tako da se na jednom omanjem prostoru odigrao pravi pokolj. Osmanlije su u opštoj panici bježali, bez ikakve orijentacije. Osmanska vojska koju su predvodili kolašinski Osmanlije najmanje je stradala jer su oni bolje poznavali teren od ostale Delibašine vojske. Oni su se izvukli preko Vragodola i povukli na Javorje. Do mrkle noći vodio se žestoki boj koji se završio potpunim osmanskim porazom. Na bojištu su ostavili preko 1.000 mrtvih vojnika i veliki ratni plijen: puške, handžare, municiju i drugu vojničku opremu.²⁹ Zarobljeno je oko 300

²⁷ Radosavljević, Rajko, *Morača, Rovca, Kolašin: porijeklo stanovništva i bratstveničke grupe Oslobođilačke borbe u daljoj prošlosti*, Beograd, 1990.

²⁸ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

²⁹ Radosavljević, Rajko, *Morača, Rovca, Kolašin: porijeklo stanovništva i bratstveničke grupe Oslobođilačke borbe u daljoj prošlosti*, Beograd, 1990.

konja koje je vojska po jedinicama podijelila.³⁰ U ovom krvavom boju poginuo je u Ljevištima pješivački serdar Mrkoje Mijušković, glasoviti junak i glava svih Pješivaca. Sa njim je takođe poginuo pješivački junak Šuša barjaktar, što je izazvalo veliku žalost među Pješivcima, posebno za serdarom Mrkojem koji je za svoje pleme ostavio legendu – kao čovjek, junak i vojskovođa. U ovom boju istakli su se vojvoda Mina Radulov, serdar Mijat Dulović i Novo Šćepanov Bulatović (Kupinaš), koji je imao zadatak da obavijesti Rovčane, ukoliko Moračane napadne Delibašina vojska. Novo Kupinaš je u ovom boju zarobio osmanskog alaj-barjaktara i oteo mu barjak cijele Delibašine vojske.³¹ To je bila velika dragocjenost za Crnogorce, jer tako ukrašeni barjak nije padao u ruke Crnogoraca ni Brđana u ono vrijeme. Na njemu je bilo 300 zlatnih macaria (dukata).³² Barjak je ponešen kao poklon vladiki Petru I, a ovaj ga je poklonio ruskom caru kao dragocjenost i, ujedno, kao dokaz velikih borbi i pobjede Crnogoraca nad Osmanlijama.³³

Bitke Petra II Petrovića Njegoša

Bitka kod Visočice 1832.

Vodila se između crnogorske i osmanske vojske. Osmanska porta je pokušala da raznim pritiscima i velikim ustupcima od Crne Gore stvori autonomnu vazalnu osmansku pokrajinu. Na osnovu toga veliki vezir Mahmud Rašid ponudio je mitropolitu Petru II Donju Zetu sa Skadrom, primorje od Bara do ušća Drima i jedan dio Hercegovine, pod uslovom da prizna sultana

³⁰ Isto.

³¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³² Isto.

³³ Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, CID, Podgorica, 2007.

za svoga gospodara i njegovu zaštitu pred drugim silama. Mitropolit Petar II je odbio ovu ponudu zbog čega je veliki vezir je odlučio da oružanom snagom primora Crnu Goru na pokornost sultanu. Sa skadarskim Namik Kalil-pašom stvorio je plan za akciju. Po tom planu skadarski valija treba prvo da pokori crnogorska plemena Brda i da ih konačno odvoji od Crne Gore. Osmanski plan je bio kada skadarski valija Namin Halil-paša pokori Brda, da vezir iz pravca Novog Pazara izvrši prodor u Crnu Goru, a skadarski valija sa svojim snagama da sadejstvuje iz Skadra i Podgorice.³⁴

Skadarski valija mobilisao je 7.000 albanskih muslimana i krenuo na Pipere i Bjelopavliće. Kada je Petar II dobio informacije o osmanskim planovima odmah je obavijestio Pipere i Bjelopavliće da očekuju napad. Petar II je istovremeno naredio naredio Zagarčanima i Pješivcima da budu spremni i dođu u pomoć Piperima i Bjelopavličima. Crnogorci su bili pripravn i čekali su dalji razvoj osmanskog pokreta. Osmanska vojska je zalogorovala oko Spuža, a 23. aprila 1832. u zoru krenula je u napad u pravcu sela Martinića.³⁵ Crnogorske snage su posjele položaje s obje strane puta Spuž – Martinići u visini brda Visočica. Odred Zagračna dolazio je iz pravca Glavice (Danilovgrad), a odred Pješivaca iz pravca Ostroga. Osmanski prednji djelovi doprli su do Martinića bez borbe i spalili donji dio sela. Odred Pipera i Bjelopavlića izvršio je snažan udar na bok osmanske vojske, a odred Zagarčana i Pješivaca napad sa čela. U redovima osmanske vojske došlo je do pometnje i odmah su preuzeli povlačenje prema Podgorici. Ova borba je trajala oko pet časova. Osmanska vojska je doživjela potpuni poraz – imala je preko 900 poginulih.³⁶ Crnogorska strana imala je osam

³⁴ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

³⁵ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³⁶ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

poginulih i 15 ranjenih boraca. Pored veće količine drugih sredstava zaplijenjena su 32 konja natovarena municijom. Pobjeda crnogorske strane nad skadarskim valijom primorala je je vezira da još čeka kod Novog Pazara u cilju prikupljanja novih snaga. Međutim, u toku priprema za novi napad na Crnu Goru, dobio je naređenje od sultana da sa svojom vojskom pređe u Malu Aziju i dalje sprovodi akciju na suzbijanju egipatskih odmetnika.³⁷

Oslobođenje Žabljaka (Pohara Žabljaka)
mart 1835.

Žabljak je grad koji je podigao Ivan Crnojević u 15. vijeku, a koji je osvojen od strane osmanske vojske nakon borbi. Nalazi se na glavici koja se uzdiže na ravnici između Ponarske Gore, Vranjine, Odrinske Gore i Bobije. Komandant grada 1830-ih je bio Jakup-aga Omarčević. Grad je bio jako utvrđen, sa brojnom i dobro opremljenom posadom, a u njemu su živjeli bogati begovi i age koji su u blizini imali velika imanja. U blizini grada vodile su se česte borbe jer su stanovnici Ceklina i Riječke nahije nastojali da slobodno pazare i plove Skadarskim jezerom. S druge strane, Osmanlije su imale namjeru da sigurno obrađuju svoja polja i plove Skadarskim jezerom. U nastojanju da oslobode okupirane teritorije Crnogorci su krstarili i četovali ovim prostorom. Oko 1830. osmanske vlasti iz Žabljaka zatražile su od Crnogoraca primirje i obećanje da neće biti napadani kako bi mirno obrađivali polja koja se nalaze u blizini imanja Ceklinjana koji su pristali na ove uslove ukoliko im se odobri miran prolaz pored Žabljaka i dolazak na žabljački Pazar. Međutim, ovo primirje je trajalo tri godine kada su Osmanlije iz Žabljaka učestvovala su u pogubljenju, na prevaru, 20 Kuća i donijeli su

³⁷ Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.

nekoliko njihovih glava i istakli ih na žabljačke bedeme. Dodatno, osmanske vlasti iz Žabljaka izbatinale su 20 stanovnika Zete koji su bili došli da ulože žalbu na ponašanje osmanskih vlasti, a ubili su i dvojicu Ceklinjana.³⁸ Ovo je izazvalo reakciju crnogorske strane koja je odlučila da osvoji Žabljak. Kenjo Janković je okupio četv u čijem sastavu su bili: barjaktar Miloš Janković, Petar Strugar, Periša Radović, pop Toma Davidović, Prele Strugar, Ivan Gazivoda, Nikola Gazivoda, Miloš Kostić, Mališa Kostić, Gile Kraljević i Nikola Otašević.³⁹ Četa je na džeferdar Kenja Jankovića zakleo pop Davidović. Preko Crnogorke u Žabljaku, Mare Nikoline saznali su visinu bedema (12 metara) i donijeli vreću magarećeg mesa kako bi skrenuli pažnju psima. U večernjim časovima 22. marta 1835. sastali su se na Karuč i na lađi sa dva vozara u kojoj su bile stepenice iz nekoliko djelova došli su do Žabljaka.⁴⁰ Lađa je ostavila četv kod sela Salkovine i vratila se na Ceklin da javi vijesti o napadu.⁴¹ Tokom prolaza kroz Plijevor i Džanovića Studenac, zalajali su psi, ali su im skrenuli pažnju davanjem magarećeg mesa. Uz bedem su prislonili stepenice kojima se prvi popeo Kenjo Janković i svezao vrh stepenica za točak od topa. Kad su se svi popeli, prednji dio stepenica je sklonjen. Zauzeli su najvažnije tačke, postavili crnogorsku zastavu i rasporedili su se na kulu, barutanu, vodu i gradsku kapiju. Petar Strugar i barjaktar Miloš Janković otišli su na Jakup-aginu kulu da razviju crnogorski barjak na najuzvišenijem mestu i da paze na kulu. Periša Radović i pop Toma Davidović pazili su na kule Omarčevića, Pašovića i Muminovića. Ivan Gazivoda, Miloš Kostić, Mališa Kostić, Gile Kraljević i Nikola Otašević zauzeli su bunar i vodu. Kenjo Janković i Prele Strugar zaposjeli su glavnu kapiju da brane ulaz u grad i tu su zarobili Jusuf-agu,

³⁸ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

³⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

⁴⁰ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

⁴¹ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

brata komandanta Jakup-age.⁴² Ostali su takođe zarobili stražare i čekali zoru.

Ujutro je počela borba između crnogorske čete i osmanske posade na Žabljaku koja je trajala jedan sat.⁴³ Kako su videli crnogorsku zastavu na gradu, odmah se okupilo nekoliko stotina osmanskih vojnika iz varoši koji su pokušali da uđu u grad. U toj borbi samo snage Derviš-age Omarčevića imale su 14 poginulih i 27 ranjenih. Počele su da pristižu i osmanske snage iz Spuža, Podgorice, Malesije. U međuvremenu, stiglu su borci iz Riječke nahije i počeli da napadaju osmanske snage. U predvečerje, priključili su im se Cetinjani, Njeguši i Lješnjani i počela je borba između crnogorskih i osmanskih snaga. U toku noći borba je prestala i crnogorske snage jačine više od 1.500 vojnika spremale su se za glavnu borbu izjutra. Kad je komandant grada vidio bezizlaznu situaciju, 23. marta istakao je bijelu zastavu i zatražio da se predaju.⁴⁴ Kad su osmanske snage oko grada ugledale bijelu zastavu na Jakup-aginoj kuli napale su na grad svom snagom, dok su crnogorske snage izvršile juriš sa svih strana. Osmanska vojska se našla između žabljačkih bedema i crnogorskih snaga i u njoj je nastupila panika, te je počela da se povlači. Osmanske snage su potpuno poražene, a oko bedema bilo je oko 800 izbačenih iz stroja osmanskih vojnika. Crnogorska strana imala je manjih broj ranjenih. Crnogorska vojska se postrojila ispred glavne kapije Žabljaka. Ispred nje se nalazilo 12 članova čete. Jakup-aga i zarobljeni osmanski vojnici prošli su ispod njihovih jatagana i ispraćeni su u Podgoricu.⁴⁵ Crnogorske snage su iznijele iz grada dva topa i ostale stvari, dok su grad porušile. Na intervenciju Austrije i Rusije, Petar II je ustupio Žabljak osmanskim vlastima koje su ga obnovile i ponovo ga utvrdile.

⁴² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

⁴³ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

⁴⁴ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

⁴⁵ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

Bitke na Grahovu i Čelinjem potoku 1836.

Pitanje Grahova, naročito od 1815. bilo je povod mnogim sukobima Crne Gore i Osmanskog carstva. Na Grahovu su se sastajale hajdučke čete i djelovale prema Hercegovini. Odatle su one išle kroz Hercegovinu i stizale do Klena, Mostara i Konjica. Osmanske vlasti su nastojale da ovo spriječe i natjeraju Grahovljane na pokornost i plaćanje harača. Hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović (Stočević) odlučio je da Grahovljane nasilnim putem primora na pokornost pa je počeo pripreme za napad. Neposredni povod za napad je bio ubistvo Murata Borčanina, osmanskog buljubaše na Pandurici, u Banjanima, čije su se ubice sklonile na Grahovu.⁴⁶ Osmanska vojska je 1836. napadala Grahovo. Grahovljani su uspjeli da se organizuju, odbiju napad i nanesu joj znatne gubitke. Potom su Grahovljani počeli podizati jako utvrđenje na Humcu, odakle bi mogli da pružaju Osmanlijama otpor dok im stignu Crnogorci u pomoć. Osmanske vlasti nipošto nijesu htjele dozvoliti da se podigne utvrđenje na Humcu. Zbog toga je Ali-paša Stočević, sa jakom vojskom, izvršio avgusta 1836. napad na Grahovo. U pomoć Grahovljanima stigao na brzinu sakupljeni odred od 300 Katunjana na čelu sa Jokom Tomovim Petrovićem. Glavna bitka vođena je 13. avgusta 1836. između 600 Katunjana i Grahovljana i osmanske vojske koju su sačinjavali, pored odreda Ali-paše, i snage trebinjskog kapetana Hasan-bega Resulbegovića i gatačko-pivskog muselima, Smail-age Čengića.⁴⁷ Osmanska vojska je počela navodno da odstupa u pravcu Klobuka i Trebinja. Kad su osmanske snage odstupile, Crnogorci su pošli u gonjenje. Jedna velika grupa osmanskih

⁴⁶ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

⁴⁷ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

vojnika pobjegla je uz Čelinski Potok, koje je gonio odred oko 200 Crnogoraca kad je upao u pripremljenu zamku.⁴⁸ Kad su Crnogorci ušli u Čelinski potok, Smail-aga Čengiđ iz Gacka, sa oko 300 konjanika zatvorio je sa strana Čelinski Potok i napao Crnogorce s leđa. Kako su se našli zarobljeni i opkoljeni, Smail-aga ih je pozvao na predaju. Crnogorci nijesu prihvatili ovu ponudu, već su izvršili juriš jataganima u cilju probijanja obruča i izvlačenja. U tome jurišu poginulo je 100 Crnogoraca, uključujući devet Petrovića, rođaka mitropolita Petra II, među kojima brat Joko i rođak Stevan Petrović-Njegoš.⁴⁹ Preživjeli crnogorski borci uspjeli su da se sklone na austrijsku teritoriju, a osmanska vojska je na Grahovu u znak odmazde spalila oko 250 domova, uništila svu ljetinu, a grahovskog kneza Jovana Dakovića zarobila, međutim on je oslobođen nakon plaćanja otkupa.⁵⁰ Na kraju, 20. oktobra 1838, sastali su se na Grahovu mitropolit Petar II i Ali-paša Stočević i zaključili mir. Prema odredbama mira Grahovljani su se mogli slobodno vratiti svojim kućama ali pod uslovom da budu mirni; da na Grahovu ne bude ni osmanske ni crnogorske vlasti; a Grahovljani su se obavezali da plaćaju harač preko svoga vojvode i da nemaju drugih obaveza prema osmanskim vlastima. U cilju tačnijeg izvršenja ovoga ugovora, Ali-paša je pristao da finasira plaćanje 200 stražara koji su u pograničnoj zoni održavali red i sprečavali napade sa obje strane.⁵¹

Bitka na Kosmaču 1838.

Vodila se između austrijske vojske i odreda Katunjana oko kontrole brda Kosmač. Mitropolit Danilo Petrović je u početku

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

⁵⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 1989.

⁵¹ Isto.

svoje vladavine postigao sporazum sa Mletačkom Republikom da će napadati osmanske snage koje krenu prema njenim teritorijama, a za uzvrat je dobio odobrenje da može podići manastire u Mainama i Stanjevićima na mletačkoj teritoriji za potrebe sklanjanja crkvenih i drugih dragocjenosti u slučaju osmanske opasnosti.⁵² Mitropolit Danilo je podigao manastire koji su imali nezavisan eksteritorijalni status. Međutim, do promjena je došlo u 19. vijeku kad je Austrija okupirala Boku Kotorsku i zabranila Crnoj Gori da koristi ova dva manastira. Dodatno, Austrija je imala namjeru da ovlada pograničnim brdom Kosmač koje je bilo na crnogorskoj teritoriji. Austrijska strana je pokušala ovo pitanje da riješi raznim kombinatorikama i perfidnim taktikama. Tako je u noćnim časovima jedan austrijski vojnik izvršio ubistvo jednog Crmničanina, a austrijske vlasti proširile su vijest da su Crmničanina ubili Paštrovići. Ovaj događaj doveo je do oružanog sukoba između Crmničana i Paštrovića, a ostavio je prostor austrijskoj vojsci za intervenciju. U toku sukoba dva crnogorska plemena, krajem juna 1838. austrijska vojska je iznenada napala i popalila neka crnogorska pogranična sela, zauzela brdo Kosmač i počela na njemu da se utvrđuje. Na ovo je reagovao Petar II, kada je uputio odred od 500 Katunjana pod komandom Đorđa Petrovića. Ored Katunjana je, neopaženo noću, opkolio austrijsku vojsku na Kosmaču i u zoru izvršio iznenadni napad sa svih strana. Nakon borbe od tri sata, uz velike gubitke austrijske strane, austrijski komandant se predao sa svom posadom od 650 vojnika od kojih 25 mrtvih i 30 ranjenih.⁵³ Preko ruskog konzula u Dubrovniku, glavni austrijski komandant Boke Kotorske, tražio je od mitropolita da pusti zarobljene i da odredi delegate u komisiju za razgraničenje između Austrije i Crne Gore.

Na rusku intervenciju, mitropolit Petar II je oslobodio

⁵² Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

⁵³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

zatvorenike da se pod oružjem vrate u Boku. Sastanak na kojem su se vodili pregovori o razgraničenju organizovan je 27. jula 1838. u Budvi.⁵⁴ Dogovoreno je da I 1. mitropolit Petar II ustupi Austriji manastire Stanjevići i Maine, a da Austrija isplati troškove oko podizanja manastira u iznosu od 35.000 talira; 2. da Austrija nadoknadi šetu pričinjenu selima prilikom napada austrijske vojske i 3. da granica između Crne Gore i Austrije ostane ista kakva je bila između Crne Gore i Mletačke Republike.⁵⁵ Interesantno da je komandant Boke Kotorske, prema nekim podacima, imao zahtjev prema mitropolitu Petru II da se ne pjevaju pjesme o porazu austrijske vojske na Kosmaču, što je ovaj prihvatio. Pregovori koji su vođeni nakon bitke na Kosmaču pokazali su faktičko priznanje crnogorske nezavisnosti od strane Austrije jer su vođeni među ravnopravnim stranama sa punim suverenim kapacitetom.

Bitka u Kosovom Lugu jul 1839.

Vođena je u selu Kosov Lug u Bjelopavlićima između crnogorskih i osmanskih snaga. Jedna jaka hajdučka četa Bjelopavlića, krstareći prema Albaniji u okolini Podgorice, 7. marta 1839. izvršila je ubistvo u Zeti nekoliko istaknutih albanskih spahija i zaplijenila im imovinu.⁵⁶ Među ubijenima bio je i Husein-beg Lekić najbogatija osoba u Skadarskoj okolini, a ujedno i brat poznatog ratnika, Mustafe Lekića. Ovaj događaj izazvao je veliku uznemirenost i proteste u cijeloj sjevernoj Albaniji, Skadru, Podgorici i Spužu. Osmanska strana zahtijevala je brzu osvetu nad svima crnogorskim plemenima Brda, a

⁵⁴ Grupa autora, *Istorija Crne Gore*, Istorijiski instiut Crne Gore, Podgorica.

⁵⁵ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

⁵⁶ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

naročito prema Bjelopavlićima. Skadarski vezir, Hasan-paša, donio je odluku da oružanim putem kazni Bjelopavliće. Za komandanta vojske koja će poći na Bjelopavliće, odredio je Bećir-bega Bušatliju, sinovca Mahmut-paše Bušatlije koji je poginuo u bici na Krusima.⁵⁷ Pod njegovu komandu stavio je 6.000 osmanskih vojnika sa područja Albanije, tri tabora nizama i dva topa. Ovim snagama priključio se i Hasan-aga Hota i spahija Mustafa Lekić sa 2.000 Arbanasa.⁵⁸ Osmanska vojska se koncentrisala na Ćemovskom Polju. Prema planu Bećir-bega, Hasan-agi Hoti i spahiji Mustafi Lekiću naredio je da prodru do Jastreba i tu zalogoruju, dok on sa svojim snagama stigne do Kosića, a odatle zajedno da napreduju kroz Bjelopavliće.⁵⁹ Hasan-aga Hota i spahija Mustafa Lekić došli su 5. jula 1839. do Jastreba. Međutim, prije nego je stigao Bećir-beg, Bjelopavlići i Piperi izvršili su na njih napad sa dvije strane. U borbi koja je trajala dva sata, 200 osmanskih vojnika je izbačeno iz stroja. Hasan-agine i Mustafine snage su poražene i u neredu su pobjegle u Spuž. Ubrzo je stigao i Bećir-beg sa svojom vojskom kad je i počela glavna borba. Bjelopavlićima su stigli u pomoć Zagarčani koji su izvršili napad na osmanske snage u lijevi bok.⁶⁰ Istovremeno, dio Bjelopavlića i Pipera udario je na osmanske snage s desnog boka iz pravca Jastreba. Na opšti juriš crnogorskih snaga, osmanska vojska je počela povlačenje. Bećir-beg sa jednim djelom vojske prešao je rijeku Zetu u pravcu Martinića sa ciljem da se prebaci u Spuž. Međutim, odred Martinića sačekao je i napadao Bećir-bega kod brda Visočica i porazio mu ostatak vojske. U ovoj borbi kod Visočice poginuo je Bećir-beg, glavni komandant osmanske vojske. U Kosovom Lugu i kod Visočice poginulo je preko 800 Turaka.⁶¹

⁵⁷ Stanojević, Gligor, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd, 1962.

⁵⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

⁵⁹ Stanojević, Gligor, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1971.

⁶⁰ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

⁶¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

Sa crnogorske strane poginulo je 32, a ranjeno 45 boraca. Bjelopavlići su imali prilično materijalne štete pričinjene paljevinom. Zarobljen je bogat plijen u oružju, a uhvaćeno je preko 150 konja natovarenih džebanom i hranom.⁶²

Bitke na Mljetičku i Borovoj glavi
septembar/oktobar 1840.

Petar II u svojim političkim planovima nastojao je da pokrene i organizuje pravoslavno stanovništvo na borbu protiv osmanske vlasti, oslobodi ih okupacije i vrati u sastav Crne Gore. Jedan od velikih protivnika u realizaciji ovih planova bio je Smail-aga Čengić koji je živio u selu Lipniku kod Gacka, sprovodio teror nad stanovništvom i vršio česte napade na crnogorska pogranična plemena. Kako bi spriječio djelovanje Čengića i osvetio mu se za smrt Petrovića na Čelinjem potoku, Petar II je organizovao njegovo ubistvo. Tokom 1840. nekoliko puta je na Cetinju okupljao crnogorske glavare iz Drobnjaka i Morače na dogovor.⁶³ Za glavnog organizatora određen je Novica Cerović koji je je uključio prvake iz Drobnjaka: Šuja Karadžića, Petra Kršikapu, Mirka Aleksića i Amzu (Šćepana) Tomića. Prema izloženom planu, Čengića je trebalo ubijediti da dođe u Drobnjake kojima je on upravljao i odrediti mjesto na kojem će prespavati. Kao najpogodniji za realizaciju prvog dijela plana bio je Đoko Malović koji je često odlazio kod Čengića i pozvao ga je da dođe u Drobnjake. Za mjesto konačenja određeno je polje Mletičak koje je bilo dovoljno udaljeno od Gacka i Avtovca, u kojima su nalazile jake osmanske posade. S druge strane, Mljetičak je bio blizu Uskoka i Morače, a okolina mu je pošumljena. Prema utvrđenom planu, Đoko Malović je uputio pismo Čengiću u kojem ga obavještava da on nije protivan

⁶² Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

⁶³ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

davanju harača, ali da su tome protivni Novica Cerović, Šujo Karadžić, Mirko Aleksić i Amza Tomić. Nakon što se upoznao sa sadržinom pisma Čengiće je okupio sve konjanike iz oblasti Mostara, Nevesinja, Trebinja i Gacka jačine 500 konjanika. Pozvao je i Ahmeda Bauka da mu se sa Osmanlijama iz Nikšića priključi u Drobnojaku. Čengiće je sa konjanicima krenuo iz Lipnika,⁶⁴ a na prolazu kroz Pivu uzimao je uglednije ljude kao taoce, maltretirao sveštenstvo i sprovodio nasilje u cilju ulivanja straha. Kako bi uvjerali Čengića u potpunu bezbjednost na granici Drobnjaka, u kući Đoka Malovića, dočeka ga je Šujo Karadžić, a Novica Cerović susreo ga je u centru Drobnjaka u selu Pošćenje kada su optužili Malovića da ih kleveta zbog svog interesa. Sa Čengićeve konjanicima, u Pošćenju sreo se Ahmet Bauk iz Nikšića sa 200 konjanika.⁶⁵ Tokom ručka u Pošćenju Novica Cerović je ubijedio Čengića da je najbolje mjesto da postavljanje logora na Mljetičku jer je dobra pozicija, a tu se i nadao da će doći Uskoci sa haračom. Tokom pokreta od sela Duži do Mljetička, Čengićeve snage su uzimale mladiće za taoce, i sprovodile nasilje u mjestima kuda su prolazile. Kada je Čengićeve odred došao na Mljetičak, Novica Cerović je otišao da organizuje čete, dok je Šujo Karadžić savjetovao Čengića da se osigura od eventualnog napada Crnogoraca i to iz najziričnijeg pravca planine Ivice i Bukovičke Gore. Takođe da za obezbjeđenje stavi mješovitu stražu iz odreda Ahmeta Bauka i iz Drobnjaka i zatvori sve klance.⁶⁶ Nakon što je odobrio plan, Karadžić je koncentrisao obezbjeđenje suprotno stvarnom napadnom pravcu, a u toku noći poslao je svu municiju koju je dobio četama Novice Cerovića da ih iskoriste za napad. U toku noći 22/23 septembra 1840, Cerović je sa četama prišao sa jugoistočne strane iz pravca rijeke Bukovice uz pošumljene

⁶⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

⁶⁵ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

⁶⁶ Isto.

padine i stigao je do pošumljene glavice koja dominira poljem na kojem su bile ulogorene osmanske snage.⁶⁷ Crnogorske čete su bile sastavljene od boraca iz Drobnjaka, Moračana i Uskoka i u zoru su izvršile napad. Čengića je ubio Mirko Aleksić, a Novica Cerović je na juriš razbio zbunjene osmanske snage koje su počele da bježe. U ovoj borbi poginulo je 75 ljudi iz Čengićeovog odreda.⁶⁸ Na vijest o napadu crnogorskih četa, Ahmet Bauk je sa svojim konjanicima koji su bili uglavnom na straži, pobjegao u Nikšić. Ljudi iz Drobnjaka koji su bili sa njim na straži uspjeli su da ubiju 25 njegovih boraca.⁶⁹ Potom su glavni organizatori ubistva Čengića otišli na Cetinje i Petru II predali Smail-aginu glavu, njegovu sablju i konja. Petar II postavio je Novicu Cerovića za vojvodu, Šuju Karadžiću je potvrdio nasljedno vojvodstvo, dok je ostale odlikovao i nagradio.⁷⁰

Na vijest o smrti Čengića, Ali-paša Rizvanbegović mobilisao je 7.000 vojnika pod komandom Asan-bega Resulbegovića i Rusten-bega Čengića (sina Samil-age) da napadne i kazni Drobnjake. Očekujući napad zbog svoje aktivnosti u pomoć Drobnjacima stigao je odred Moračana, Rovaca i Bjelopavlića. Crnogorske snage jačine oko 1.100 boraca pod komandom Novice Cerovića dočekale su mnogobrojnije osmanske trupe. Glavna borba vodila se 20. oktobra 1840. na Borovoj Glavi. Malobrojnije crnogorske snage poražene su, a u borbama je poginulo više od 100 Drobnjaka. Novica Cerović se sklonio na Cetinje, a Drobnjaci izuzev sela Struga, Sirovca i Malinskog stavljeni su pod osmansku kontrolu.⁷¹

⁶⁷ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

⁷⁰ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

⁷¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

Bitka na Piperima 1841.

Tokom intenzivnog angažmana Petra II sa odredom Katunjana na Grahovu, skadarski paša Osman Skopljak sa snagama jačine 8.000 vojnika preduzeo je napad na Pipere. Svoje snage koncentrisao je na pravcu Podgorica – Doljani – Fundina. U zoru 29. avgusta 1841. Izvršio je napad pravcem Donjani – selo Rogami u Piperima. Zauzeo je Rogame i nastavio prema selu Stijena Piperiska u kojem je odred Pipera držao svoje snage. Tokom borbi u Stijeni u pomoć Piperima stigao je odred od 200 Rovaca i priključio se piperskom lijevom krilu. U isto vrijeme, na desnu osmansku stranu između Bioča i Doljana napao je odred Kuča, a odred Martinića i Bjelopavlića je napao lijevi bok osmanskih snaga. U isto vrijeme, crnogorske hajdučke čete iz pravca Veljeg brda napale su pozadinu osmanske vojske. Ubrzo nakon 12 časova crnogorske snage izvršile su opšti juriš što je izazvalo pometnju u osmanskim jedinicama koje su preduzele bjekstvo u pravcu Podgorice. Crnogorske snage su ih gonile do rijeka Zete i Morače. U ovim borbama, prema nekim podacima, izbačeno je iz stroja 1.500 osmanskih vojnika. Odred Pipera imao je 12 poginulih, dok su ostale crnogorske snage imale 70 ranjenih. Crnogorski odredi zaplijenili su veću količinu praha i olova dovoljnu za pružanje otpora od nekoliko mjeseci (54 konja natovarena municijom).

Kako je pretrpio težak poraz u Piperima, Osman-paša Skopljak odlučio je da, za osvetu, sprovede napad na ostrva u Skadarskom jezeru: Vranjinu, Lesendro i Grmožur.⁷² Nakon zauzimanja ostrva sa snagama oko 7.000 vojnika Osman-paša je krajem septembra 1841. napao Dodoše đe ih je pripremljen čekao odred Riječana i Lješnjana.⁷³ U pomoć im je stigao i odred

⁷² Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985.

⁷³ Martinović, Savo, *Memoari (životopis, pisma, pjesme)*, priredio dr

Cetinjana i Njeguša pod komandom Đorđa Petrovića Njegoša koji je po dolasku uzeo komandu nad svim crnogorskim snagama. Crnogorske snage su na vrijeme bile zauzele pogodne položaje oko Dodoša i postavile veći broj zasjeda sa strana i duž pravca osmanskog kretanja. Cjelokupno stanovništvo je bilo evakuisano. Osmanska vojska je izvela napad u zoru i zapalila nekoliko kuća u Dodošima kada se razvila velika borba. Nakon frontalnog sukoba na ugovoreni znak crnogorske snage su iz zasjede izvršile združeni napad na bokove i pozadinu osmanske vojske, što je uzrokovalo kolebanje u njihovim redovima. U toj borbi Osman-paša Skopljak je ranjen u desnu ruku. Zabunu u osmanskim redovima iskoristile su crnogorske snage koje su na komandu Đorđa Petrovića izvele opšti juriš sa jataganima. Osmanske snage su potisnute. Izbačeno je iz stroja više od 450 osmanskih vojnika. Sa crnogorske strane bilo je sedam poginulih i 19 ranjenih.

Crnogorske snage bez lađa nijesu mogle preći na ostrva i osloboditi ih, pa je Petar II od Rusije zatražio intervenciju da mu se povrate ostrva. Rusija i Austrija su posredovale kod Porte (1845) i tražile da se ova ostrva vrate Crnoj Gori, na što je ona pristala, ali je konstantno odugovlačila čekajući na ustupke Petra II. Do ustupaka nije došlo jer je Petar II istrajavao po pitanju povratka ostrva. U međuvremenu, Ali-paša Stočević je ponovo izvršio napad na Grahovo i počeo da prodire dublje na crnogorsku teritoriju. Ruski konzul u Dubrovniku i austrijski general u Boki posredovali su za mir. Na austrijski prijedlog, Petar II i Ali-paša su se 24. septembra 1842. sastali u Dubrovniku i u prisustvu predstavnika Rusije i Austrije utvrdili granicu između Crne Gore i Osmanskog carstva u Hercegovini, nakon čega je Grahovo ostalo neutralna teritorija nad kojom nema osmanske ni crnogorske vlasti.⁷⁴ Dogovoreno je da obojica

Dušan Martinović, Podgorica, 1996.

⁷⁴ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

prisutnih izdaju posebne proglase narodu da živi u miru na obostranu korist. Petar II je odmah po dolasku na Cetinje uputio proglas Crnogorcima „Objavljenije i pozdrave“, u kome je savjetovao i prijetio „da ne bi ko zadio čovjeka koji je pod vlast Ali-pašinu, je znadite dobro, ko bi ikakva zla učinio na granici vezira hercegovačkog, ta' neka se drži da ga čini meni i da mu mjesta u mojoj zemlji biti neće“. ⁷⁵

Od ovog sastanka Petar II i Ali-paša uspostavili su dobre odnose. U svojim pismima Petar II ga podsjeća na njegovo porijeklo pokušavajući da organizuju zajedničke akcije. U pismima naglašava i opasnost od Omer-paše, koji se po sultanovom naređenju iskrcao u Sutorini kako bi povratio u Bosni i Hercegovini. ⁷⁶ Predlagao mu je podizanje ustanka i poništenje sultanove vlasti. Međutim nakon početnih premišljanja, Ali-paša se pokorio Omer-paši i ubrzo je pogubljen po sultanovom naređenju. ⁷⁷ Petar II je pokušavao da pridobije i skadarskog pašu Osmana Skopljaka porijeklom iz Hercegovine. U jednom pismu iz septembra 1847. predočava mu njegovo porijeklo i potrebu da se okrene svojim sunarodnicima. ⁷⁸ Ovi pokušaji bili su bezuspješni jer je već 1848. Osman-paša Skopljak izvršio napad na Lješansku nahiju, zapalio sve kuće na Kokotima, kada se, u borbi sa Lješnjanima potučen iznad Kokota, vratio natrag preko Žabljaka u Skadar. Iste godine Skopljak je napao Crmnicu, zapalio dva sela i uzeo više osoba za taoce (oko 22), koji su uz pomoć Petra II ubrzo razmijenjeni za osmanske vojnike koje su zarobili Čevljani.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985.

⁷⁸ Martinović, Savo, *Memoari (životopis, pisma, pjesme)*, priredio dr

Bitka u Uskocima 1847.

Vođena je između crnogorskih i osmanskih snaga u mjestu Uskoci, današnja opština Žabljak. U cilju osvete za smrt Smail-age Čengića u Drobnjacima, Ali-paša Rizvanbegović uputio je kaznenu ekspediciju na Drobnjake koja je opustošila ovo mjesto, posjekla sto ljudi i uspostavila osmansku kontrolu nad Drobnjakom. U ovom pohodu gubici osmanske vojske iznosili su oko 300 izbačenih iz stroja. Međutim, pojedini osmanski glavari, među kojima i Ded-age Čengić, nijesu učestvovali u ovom pohodu i zagovarali su mišljenje da Crnogorci koji su učestvovali u ubistvu Smail-age Čengića nijesu dovoljno kažnjeni. Na nagovor Ded-age, Ali-paša Rizvanbegović odobrio je mobilizaciju i napad na Uskoke i njega postavio za komandanta osmanskih snaga. Prema operativnom planu, Bungur Sali-age, sa 2.000 vojnika iz Foče, Pljevalja i Kolašina trebalo je da nadire iz pravca planine Sinjajevine i napadne uskočko selo Sirovac. Pod neposrednom komandom Ded-age bilo je 3.000 vojnika iz Stoca, Trebinja i Nikšića koji su trebali da se koncentrišu na Krnovu, i pravcem preko sela Gornja Bijele da napadaju sela Malinsko i Strug.⁷⁹ Nakon što su Uskoci dobili informaciju o pokretu osmanske vojske, sa Krnova uspjeli su svoju nejač da sklone u Gornju Moraču. Borci iz Uskoka su se zatvorili u dva čardaka u cilju pružanja otpora. Početkom novembra 1847. osmanska vojska je prvo sprovela napad na čardak Aleksića. Kako su dočekane jakom puščanom vatrom, osmanske snage su se povukle i napale na kulu Žižića, ali su i tu dočekani puščanom vatrom. Osmanske napadne snage jačine 5.000 vojnika, pripremle su snijeno kako bi zapalile čardak i kulu.⁸⁰

⁷⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

⁸⁰ Isto.

Tokom ovih priprema, serdar Bogdan Lopušina i Stevan Vujačić sa odredom Uskoka napali su osmanske snage s leđa. Kako je Ded-age procjenjivao da su se Uskocima pridružili Moračani i Rovci naredio je hitno odstupanje preko Kravice i Gornje Bijele ka Nikšiću. Odred Uskoka preuzeo je gonjenje ovih snaga do Krnova. Prema nekim podacima u ovoj borbi poginulo je 156 osmanskih vojnika. Pljevaljska kolona pod komandom Bungur Sali-age ušla je u napušteno selo Sirovac jer je stanovništvo sklonjeno u Gornju Moraču, a borački dio Uskoka otišao da pruži pomoć zarobljenim u Strugu i Malinsku. Osmanska vojska Bungur Sali-age zapalila je selo i ljetinu, a kad se saznalo da je Ded-age odstupio za Nikšić, izvršeno je povlačenje snaga preko planine Sinjajevine za Pljevlja. Prilikom povratka, njegove snage su napadale hajdučke čete sastavljene od Moračana i Uskoka koje su uspjele da im nanesu gubitke od 74 vojnika.⁸¹

Bitka na Kokotima 1848.

Krajem 1847. osmanska vojska Osman-paše Skopljaka izvršila je napad na Lješansku nahiju kod Lješkopolja. U ovom napadu poginula su dvojica Lješnjana, a zaplijenjena im je stoka, što je izazvalo osvetničku akciju Lješnjana. Hajdučke čete iz Lješanske nahije koje su krstarile na prostoru oko Podgorice i Donjom Zetom napadali su, plijenili i ubijali. Istovremeno, između pograničnih osmanskih mjesta i Lješnjana svakodnevno je dolazilo do sitnih ili većih sukoba. Kako bi kaznio Lješansku nahiju, skadarski vezir Osman-paša Skopljak sredinom maja 1848. mobilisao je 6.000 bašibozuka. Krajem maja, pravcem Lješkopolje – Kokoti, izvršio je napad na Lješansku nahiju.⁸² Dospio je do Kokota i zapalio ih sa još

⁸¹ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

⁸² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

nekoliko sela. Ored Lješnjana dočekaao je osmansku vojsku iznad Kokota od pravca Busovnika, kada je došlo je velike borbe. Odredu Lješnjana u pomoć je ubrzo stigao odred Katunjana. Istovremeno je odred Riječana jačine nekoliko stotina boraca napao osmansku vojsku u lijevi bok.⁸³ Ovaj iznenadni napad izazvao je pometnju u osmanskim redovima, nakon čega su crnogorske snage izvršile opšti juriš i primorale osmanske jedinice na povlačenje. Prema nekim podacima, osmanska strana je imala oko 1.100 poginulih, a Crnogorci su imali oko 60 ranjenih.⁸⁴ Zarobljena je veća količina oružja, džebane, hrane i tovarnih konja, a u Lješanskoj nahiji je pričinjena veća materijalna šteta prilikom paljenja.

Bitka na Dodošima 1850.

Vodila se između osmanske vojske i crnogorske vojske u Dodošima, Riječka nahija. Mitropolit Petar II pošao je u Italiju na liječenje, a ostavio je brata od strica, predsjednika Senata Đorđija Petrovića-Njegoša da ga zastupa u državnim poslovima. Skadarski vezir, Osman-paša Skopljak stalno je vršio napade i pritisak na Crnu Goru. Odlučio je da iskoristi odsustvo Petra II i napadne Crnu Goru. Mobilisao je 12.000 dobro opremljenih vojnika.⁸⁵ Kad je saznao za mobilizaciju, Đorđije Petrović je sazvao plemenske glavare na dogovor gdje je odlučeno da će se svaki dio Crne Gore istrajno braniti. Sačinjen je operativni plan prema kojem su Piperi i Bjelopavlići imali zadatak da paze na pravac od Podgorice ka Spužu dolinom Zete. Odredi Lješnjana i Komana dobili su zadatak da paze na pravac od Podgorice preko Lješkopolja u pravcu Cetinja. Sange Katunske i Riječke

⁸³ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

⁸⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

⁸⁵ Isto,

nahije imale su zadatak da drže prostor od Virpazara do Žabljaka, dok su Crmničani trebali da paze na Sutorman. Osmanske snage su u aprilu 1850. sa glavinom snaga napale na Dodoše, popalile kuće i nastavile ka Cetinju.⁸⁶ Nakon što je crnogorska strana utvrdila glavni pravac osmanskog napredovanja, Đorđe Petrović je sa svojim snagama zaposjeo položaj iznad Dodoša. Na krilima, sa strana, isturio je nekoliko odjeljenja u zasjedi sa zadatkom da na ugovoreni znak udare osmansku vojsku po bokovima. Do borbe crnogorske i osmanske vojske došlo je iznad Dodoša. Razvila se velika borba koja je trajala sedam sati. Borba puščanom vatrom trajala je tri sata, nakon čega su crnogorske snage izvršile juriš jataganima.⁸⁷ Istovremeno su crnogorska odjeljenja iz zasjede udarila po oba boka osmanske snage. Ovo je izazvalo zabunu u osmanskim redovima pa je vojska počela bez ikakvog reda da odstupa prema Žabljaku gonjena crnogorskim snagama sve do gradskih bedema. Izbačeno je iz stroja 1.400 osmanskih vojnika.⁸⁸ Crnogorska strana imala je 50 poginulih i oko sto ranjenih.⁸⁹ Načinjena je od paljenja znatna šteta, a zarobljen je znatan plijen. Ovo je bio posljednji veći sukob za vrijeme vladavine Petra II koji je preminuo u oktobru 1851.

⁸⁶ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

⁸⁷ Milović, Jevto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, 1985.

⁸⁸ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

⁸⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

Ratovi knjaza Danila Petrovića Njegoša

Osvajanje Žabljaka (Pohara Žabljaka) novembar 1852.

Proglašenje Knjaževine Crne Gore i Danila Petrovića za knjaza 1852, nakon smrti Petra II i prihvatanje ovakovog stanja od strane Rusije izazvalo je reakciju osmanskih vlasti koje su uputile protestne note Rusiji. U cilju ograničavanja knjaževe moći i sprečavanja sprovođenja reformi kao povrede njihovog suvereniteta, osmanske vlasti koristile su knjaževe protivnike kako bi se obračunali sa njim. Kako bi se na neki način suprotstavio ovim osmanskim akcijama i pokazao odnos prema svemu tome, knjaz Danilo je organizovao drugi napad na grad Žabljak. Jedan odred jačine 30 Riječana na čelu sa Kenjom Jankovićem u noći 11/12. novembra 1852. uspio je preko bedema da uđe u grad Žabljak.⁹⁰ Nakon jake borbe sa osmanskim posadom, crnogorski odred je uspio da osvoji grad. Iz Žabljaka su uspjeli da iznesu pet topova i druge stvari, nakon čega su porušili i zapalili grad.⁹¹ Na osnovu savjeta od strane Rusije, crnogorski odred je izašao iz grada i ponovo ga ustupio Osmanlijama koje su obnovile grad i osposobile ga za odbranu.⁹²

Crnogorsko-osmanski rat 1852–1853.

Dolaskom Danila Petrovića Njegoša na vlast i proglašenjem Knjaževine Crne Gore 1852. osnažila je oslobodilačka ideja što se nepovoljno gledalo iz Osmanskog carstva. Na podsticaj knjaza Danila crnogorska plemena koja su bila u sastavu

⁹⁰ Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

⁹¹ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

⁹² Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

osmanske teritorije prestala su početkom 1852. potpuno davanje bilo kakvih poreza, a crnogorske hajdučke čete pojačale su svoje akcije u Hercegovini. Kako se suprotstavila ovom pokretu već krajem aprila 1852, u Hercegovinu je izvršeno prebacivanje regularnih osmanskih jedinica i koncentrisale su se prema crnogorskoj granici.⁹³ U jesen 1852. Mirko Petrović i Novica Cerović angažovali su se u Drobnjaku u cilju koordinacije četa prema Hercegovini.⁹⁴ U novembru je organizovan napad na Žabljak kojeg je crnogorska vojska osvojila, ali ga je pod pritiskom Rusije morala napustiti. Prilikom napuštanja, crnogorske snage su većim dijelom razrušile ovaj grad. Ovo je bio direktan povod da Porta zbog podsticanja ustaničkog pokreta u Hercegovini, krajem 1852. odluči da Crnoj Gori objavi rat.

Naredbu za napad na Crnu Goru Omer-paša Latas, bosanski beglerbeg, komandant osmanskih jedinica Bosne i Hercegovine dobio je 26. decembra. Plan su izradili Omer-paša Latas i Osman-paša Skopljak.⁹⁵ Omer-paša je planirao da na Crnu Goru iz više pravaca izvede koncentričan napad kako bi neutralisao sve crnogorske snage i onemogućio intervenciju velikih sila. Napad je izvršio iz tri pravca – Podgorice, Nikšića i Trebinja, sa planom da se ove snage spoje u rejonu Spuža i dalje združeno kreću prema Cetinju.⁹⁶ Ovaj rat u narodnom sjećanju naziva se Prva Omer-pašina godina. Prvi odred osmanske vojske jačine oko 8.000 vojnika pod komandom Mustafe-paše grupisao se oko Podgorice, Spuža i Skadra jačine šest bataljona nizama, tri eskadrona konjice, 11 artiljerijskih oruđa i šest bataljona neredovne vojske pod komandom Osman-paše Skopljaka.⁹⁷ Drugi odred pod komandom Raiz Ismail-paše jačine oko 11.000 vojnika okupljao se u

⁹³ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

⁹⁴ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Beograd, 1971.

⁹⁵ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

⁹⁶ Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

⁹⁷ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001

rejonu Nikšića i sastojao se od deset bataljona nizama, tri eskadrona konjice, 16 artiljerijskih oruđa i 4.000 vojnika.⁹⁸ Treći odred pod komandom Derviš-paše jačine oko 3.000 vojnika okupljao se u rejonu Trebinja i Bileće, a sastojao se od četiri bataljona nizama, dva topa i 1.000 vojnika neregularne vojske. Odred pod komandom Selim-bega, jačine oko 3.000 vojnika, okupljao se kod Bara, a sastojao se od dva bataljona carigradske garde, četiri brdska topa i 2.000 Albanaca.⁹⁹ Osmanska vojska je imala ukupno oko 25.000 vojnika. Potpuno mobilisana crnogorska vojska imala je oko 9.000 vojnika.¹⁰⁰

Knajz Danilo je u januaru 1853. uputio proglas i crnogorskim plemenima pod osmanskom vlašću naređujući naoružavanje svih muškaraca od 13 do 80 godina. Stanovništvu iz pograničnih krajeva naredio je da se u zbjegovima povuče dublje u unutrašnjost. Za svaku porodicu obezbijedio je po 15 kg kukuruza. U cilju zatvaranja glavnih pravaca, crnogorska vojska je bila podijeljena u tri odreda. Prvi odred, pod komandom Đorđa Petrovića, imao je zadatak da djeluje prema Baru i Sutormanu prema jedinicama Selim-bega. Za dejstvo prema Podgorici u rejonu Krusa bili su angažovani Lješnjani. Treći odred (dio Katunjana, Piperi, Kuči, Bratonožići, Rovčani) pod komandom Mirka Petrovića imao je zadatak da zatvori pravac od Nikšića. Sa ovim odredom dejstvovao je i odred (Drobnjaci, Uskoci i Župljani) Novice Cerovića sa sjevera od Župe Nikšićke i Ostroških greda ka dolini Zete i Spuža. Odred pod komandom Pera Tomova Petrovića sastavljen od Bjelopavlića, Pješivaca i Moračana imao je zadatak da dejstvuje sa juga i da ometa komunikaciju pravca od Podgorice i Skadra.¹⁰¹ Crnogorska strateška rezerva sastojala se od boraca iz Katunske nahije i nalazila se na

⁹⁸ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

⁹⁹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Beograd, 1971.

¹⁰⁰ Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

¹⁰¹ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

liniji Komani – Zagarač – Čevo pod neposrednom komandom knjaza Danila. Prema Grahovu je bio određen odred Grahovljana pod komandom Jakova Dakovića, a formiran je i posebni leteći odred jačine koliko stotina boraca sa zadatkom da djeluje po unutrašnjim pravcima i prepadima stvara zabunu kod osmanske vojske. Sve vrijeme rata, crnogorske hajdučke čete su djelovale u pozadini osmanske vojske, napadale i uništavale njihovu komoru, otežavale njihovo snabdijevanje, napadale su osmanska odjeljenja, sprečavale dopremanje hrane, probijali se iz pozadine u prve borbene linije i unosile zabunu.

Za razliku od osmanske vojske koja je bila dobro opremljena i naoružana, crnogorska vojska je bila naoružana kremenjačama, bez dovoljno municije i organizovane logistike. Glavnina snaga kojom je komandovao Osman-paša napredovala je od pravca Podgorice i Spuža, prema Ostrogu i Martinićima. Odredi Mustafa-paše i Selim-bega, išli su iz pravca Bara prema Crmnici, dok se treći odred koji je predvodio Ismail-paša, kretao od Nikšića prema Ostrogu, kako bi se u Bjelopavlićima mogao povezati s glavninom snaga, a odakle bi dalje mogli nastaviti udruženim snagama prema Cetinju.¹⁰² Derviš-paša je komandovao četvrtim odredom koji se kretao u pravcu Grahova. Njegov zadatak je bio da se probije prema Trešnjevju, a nakon toga u unutrašnjost crnogorske teritorije. Do borbi je došlo početkom januara 1853. kada je Omer-paša stigao u Podgoricu odakle je rukovodio operacijama.¹⁰³ Uputio je ultimatum knjazu Danilu zahtijevajući kapitulaciju, na što mu je ovaj pisanim putem odgovorio da će se boriti do jednog.¹⁰⁴ Sa početkom borbenih operacija nastupili su i loši vremenski uslovi (snijeg i vjetrovi) na svim frontovima Hercegovine, Crne Gore do Skadra. Tada su počele žestoke borbe, najprije u rejonu

¹⁰² Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Beograd, 1971.

¹⁰³ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

¹⁰⁴ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

Crmnice, Rijeke Crnojevića, oko Spuža, na Martinićima, oko Ostroga i na području Župe Nikšićke. Odred osmanske vojske iz Bara stigao je gotovo do Rijeke Crnojevića, ali je odbačen do Sutormana.¹⁰⁵ Naročito teške borbe vođene su u Limljanima i Boljevićima. Osmanske snage iz Trebinja i Bileće uz velike borbe savladale su Grahovski odred i ušle su 16. januara u Grahovo. Crnogorski odredi pružali su snažan otpor i u borbi nanosili velike gubitke osmanskoj vojsci. Od 15. do 21. januara u rejonu Martinića vode se borbe protiv osmanskog odreda koji je nastupao iz Spuža.¹⁰⁶ Ismailil-paša je svoje jedinice iz Nikšića uputio preko Župe Nikšićke do Ostroga, a dio preko Planinice. Ove snage su trebale da probiju odbrambenu liniju crnogorske vojske, kako bi mogle da prodru u Bjelopavliće. Crnogorski odred pod komandom Mirka Petrovića više dana istrajno je branio i usporavao prodor osmanske vojske kod Župe, a bio je zatvoren prvo u Župskom manastiru, a potom se sa oko 50-ak boraca zatvorio u manastir Ostrog. Nakon pristigle pomoći od drugih crnogorskih odreda u noćnom jurišu odblokiran je vojvoda Mirko Petrović u Ostrogu i uspjeli su da odbace osmanske snage na početne položaje. Djelove osmanskih snaga koje su nastupale prema Planinici dočekao je knjaz Danilo sa svojim snagama i 21. januara ih potisnuo prema Nikšiću. Nakon ovog neuspjeha, Osman-paša je odlučio da izvede demonstrativan napad u pravcu Krusa i da veže veće crnogorske snage i tako olakša novi prodor osmanskih snaga. Osman-paša je iz Spuža dolinom Zete uputio snage prema Planinici kako bi došle iz pozadine crnogorskim snagama koje su zatvarale prodor osmanskim snagama iz Nikšića. Kako je dobio informaciju o pokretu snaga Osman-paše, Ismail-paša je obnovio napad u pravcu Planinice, potisnuo crnogorske snage na desnu obalu rijeke Zete i spojio se sa osmanskim snagama iz Spuža. Snage crnogorskih

¹⁰⁵ Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

¹⁰⁶ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

plemena iz Brda vršile su napade na osmanske snage u Bjelopavlićima, ali ovi napadi nijesu spriječili aktivnosti osmanskih snaga.

Kad su osmanski odredi iz Nikšića, zahvaljujući brojnijem ljudstvu i naoružanju, uspjeli u drugom pokušaju da se probiju u Bjelopavliće i sastave se sa glavnim snagama, ostvaren je plan Osman-paše da se krene ka Cetinju. Koncentrisao je snage u Spužu i počeo pripreme za pokret ka Cetinju tj. drugu fazu pohoda. Predviđeno je da Derviš-paša nadire od Grahova, Osman-paša od Bjelopavlića ka Čevu, a Omer-paša od Podgorice i Žabljaka stežući obruč oko Crne Gore i Cetinja.¹⁰⁷ U cilju bržeg prebacivanja snaga i sredstava na desnu obalu rijeke Zete izgrađen je drveni most kod sela Glavice u blizini Danilovgrada.¹⁰⁸ Kako bi oslabio otpor, Osman-paša je uputio pojedinim crnogorskim plemenima poziv da prekinu da pružaju otpor, a zauzvrat je trebalo da dobije određene privilegije. Odlučnošću crnogorskih komandanata ove radnje su ograničene i spriječene. Crnogorske snage su imale veliki nedostatak municije. U cilju popravljanja položaja Crne Gore, knjaz Danilo pokušao je da skrene pažnju velikih sila. Javno mnjenje Evrope bilo je na strani Crne Gore, a Austrija je imala interes da održi *status quo* na ovoj teritoriji strahujući da bi prodorom osmanske vojske na Cetinje bili ugroženi njeni posjedi na primorju. S druge strane, Porta je imala namjeru Omer-pašu da uputi u Carigrad u cilju priprema za Krimski rat. Na obraćanje knjaza Danila reagovala su Rusija i Austrija koje su izvršile diplomatski pritisak na Osmansko carstvo da obustavi dalja borbena dejstva.¹⁰⁹ U Podgorici je 28. februara 1853. potpisan sporazum o miru, kojim je predviđeno zadržavanje teritorijalnog stanja iz vremena prije početka sukoba, oslobađanje zarobljenika,

¹⁰⁷ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

¹⁰⁸ Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

¹⁰⁹ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

vraćanje artiljerijskog oruđa zarobljenog od strane crnogorskih snaga, vraćanje oduzete stoke, kao i održavanje mira na teritorijalnim granicama.¹¹⁰ Osmanska vojska počela je 24. februara 1853. da odlazi iz Crne Gore. Osman-paša je iz Krusa otišao 24. februara sa vojskom u Skadar, istog dana otišli su Selim-beg iz Crmnice u Bar, Ismail-paša iz Podostroga u Nikšić, a Derviš-paša je 27. februara napuštio Grahovo.¹¹¹ Crna Gora je imala velike ratne posljedice, a opustošene su teritorije na kojima su se vodila borbena dejstva – Bjelopavlići, Limljani, Boljevići itd. O gubicima crnogorske strane nema preciznih podataka, iako se procjenjuje da je poginulo oko 1.000 Crnogoraca, a oko 1.500 ranjenih. Po navodima Vladana Đorđevića, koji tvrdi na osnovu saznanja iz bečkog arhiva, osmanska vojska imala je 4.500 poginulih i oko 6.000 ranjenih,¹¹² a za potrebe vođenja operacija osmanske vojske utrošeno je 35 miliona groša. Drugi izvori navode da su osmanski gubici iznosili oko 3.000.

Bitka na Grahovu
13–19. januar 1853.

Derviš-paša koji je sa svojim snagama nastupao iz Trebinja i Bileće podijelio je svoj odred na desnu i lijevu kolonu. Desna kolona njegovog odreda izvršila je 13. januara napad na Grahovo. Naspram osmanske vojske nalazio se odred Grahovljana kod komandom vojvode Jakova Dakovića koji je imao zadatak da štiti pravac Trebinje – Grahovo. Nakon snažnih borbi osmanska vojska uz veće gubitke uspjela je 16. januara da osvoji Grahovo. Grahovski odred je bio primoran da se povuče pred nadmoćnijim osmanskim snagama. Upućen je poziv za pomoć knjazu Danilu koji je naredio odred iz Cuca da pruži pomoć u

¹¹⁰ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

¹¹¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Beograd, 1971.

¹¹² Isto.

odbrani Grahova.¹¹³ Međutim, ova pomoć nije realizovana, zbog čega su kasnije kažnjene vojne starješine. Grahovski vojvoda Jakov Daković sa 50 ljudi nastavio je da se brani iz svoje kule. Ostali Grahovljani su se povukli u Krivošije.¹¹⁴ Kada je njegova kula zapaljena, prebačio se u pećinu u koju je uspio da unese hranu i municiju i nastavio je da pruža otpor. Na prevaru, vjerujući u date garancije sa osmanske strane, predao se 19. januara, ali je odmah svirepo likvidiran zajedno sa svojim saborcima.

Bitka na Planinici januar 1853.

Označava operacije vođene da se spriječi prodor osmanskih snaga iz Nikšića i njihovo sastajanje sa snagama iz Podgorice. Sastoji se iz niza manjih bitaka od Župe Nikšićke, Planinice do Ostroga. Lijeva kolona Derviš-paše imala je zadatak da se probije od Nikšića kroz Bjelopavliće i sastane se sa snagama iz Spuža i Podgorice. Nastupajući prema Spužu podijelio je snage u dva dijela. Jedan dio osmanske vojske izvršio je napad pravcem Planinica – Stubica – Ostrog.¹¹⁵ Drugio dio osmanske vojske nastupao je dolinom rijeke Gračanice – Župa Nikšićka. Prema njima bile su crnogorske snage pod komandom vojvode Mirka Petrovića i vojvode Novice Cerovića.¹¹⁶ Do borbi je došlo na liniji Župski manastir – selo Bršno – Planinica. Cilj crnogorskih snaga je bio da na Planinici zaustave prolaz osmanske vojske. Osmanska vojska je nakon jakih borbi na Planinici uspjela da probije odbrambenu liniju kod Pobije da dođe do

¹¹³ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

¹¹⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹¹⁵ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

¹¹⁶ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

Donjeg manastira u Ostrogu.¹¹⁷ Crnogorske snage, uz dejstvo letećeg odreda, uspjele su da zaustave osmanske snage kod Donjeg manastira, da ih iz razbiju i potisnu na početne pozicije u Nikšić.¹¹⁸ Prema nekim podacima, u ovim borbama gubici osmanske vojske iznosili su oko 300, dok je crnogorska strana imala 80.¹¹⁹

Odbrana Ostroga januar 1853.

Djelovi crnogorskog odreda na čelu sa vojvodom Mirkom Petrovićem nakon trodnevne borbe na liniji Župski manastir – selo Bršno – Planinica, povlačili su se iz Župe Nikšićke. Djelovi odreda uspjeli su probiju obruč i dođu do Ostroga. U Gornjem manastiru Ostrogu 11. januara 1853. zabarikadiralo se 50-ak Crnogoraca, na čelu sa Mirkom Petrovićem, blokiranih od osmanske vojske.¹²⁰ Ova grupa Crnogoraca uspjela je da duže od deset dana brani manastir odbijajući brojne napade mnogobrojnije osmanske vojske. U nedostatku municije za odbranu su se koristili kamenjem koje je prethodno dopremljeno. Devetog dana dvojica Crnogoraca uspjela su da se probiju kroz opsadu, dođu do Cetinja i obavijeste knjaza o situaciji. Knjaz Danilo je formirao odred od 377 vojnika (Cetinjana) pod komandom Pera Tomova Petrovića i serdara Mila Martinovića, sa zadatkom da odblokiraju manastir.¹²¹ Sa južne strane Ostroške grede, Cetinjski odred je došao u noći 21. januara i uz jaku borbu oslobodio opkoljene.¹²² Deblokadi se priključilo još nekoliko

¹¹⁷ Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

¹¹⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Beograd, 1971.

¹¹⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹²⁰ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

¹²¹ Mirković, Georgije, *Odbrana Ostroga*, 1982.

¹²² Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

Bjelopavlića sa popom Stevanom Radovićem. Sa sobom su uzeli kovčeg sa moštima Vasilija Ostroškog i uspjeli su da preko Čeklića dođu do Cetinja. Na putu su se sukobljavali sa osmanskim jedinicama.¹²³ Pored vojvode Mirka Petrovića, koji je komandovao odbranom manastira Ostroga, među braniocima Ostroga bili su: senator Krco Petrović, Mašo Vrbica, kapetan Pero Petrović, Ivan Vrbica, Savo Peričev Popović, Šćepan Lokač (Pejović), Pero Kulinović (Milošević), Lazar Božović, Rade Vukov Kustudić iz Njeguša, Savo Mitrov Martinović, Filip Matov Martinović, Nikica Bogdanov Martinović, Pero Jokov Martinović iz Bajica; Đuro Matanović, Pero Matanović i Mićun Gvozdenović iz Čeklića; Ramo Petrov iz Markovine; Savo Đurašković iz Ceklina; Vidak Raičević, Marko B. Marušić, Drago Andrijin Milatović, Mujo Radov Milatović, Petar R. Milatović, Mirko Bogetin Milatović, Jovica Krkotin Milatović, Boško Krkotin Milatović, Golub Đordijev Milatović, Risto Živkov Damjanović, Minja Markov Bošković, Mitar Sekulin Bošković iz Bjelopavlića; Peko Mićov Mijušković, Grujica Lazarev Mijušković, Nikola Pekov Mijušković, Mijajlo Avramov Backović i Stanoje Zelenov Mijušković iz Pješivaca; Šogo Nikolić i Ivo Đokov Vojvodić iz Župe Nikšićke; Novica Cerović, Živko Krstajić i Drago Nikitović iz Drobnjaka i Antun Mandić iz Gacka ili iz Morače.¹²⁴ Na spisku onih koji su se našli u Ostroškom zatvoru, sa Mirkom Petrovićem na čelu, a koji je nađen kod komandira Luke Popovića iz Vražegrmaca, nalaze se sljedeći sveštenici: arhimandrit Nikodin Raičević i Pero Raičević iz Bjelopavlića, Jovan Radović, vojvoda iz Martinića, Antonije Odavić, monah iz Hercegovine, Lazar Mijušković i Đoka Mijušković iz Povije, Krsto Martinović i Stevan Martinović iz Bajica, Filip Ivanišević, Joko Špadijer, Lazar Jabučanin i Vidak Jabučanin iz Donjeg Kraja, Stevo

¹²³ Vuksan, Dušan, *Branioci manastira Ostroga 1853*.

¹²⁴ Mirković, Georgije, *Obrana Ostroga*, 1982.

Kapa, Luka Kapa i Mišo Kapa sa Uganja, Andrija Glendža i Miloš Marinović iz Očinića.¹²⁵ Prilikom deblokade manastira ubijeno je 155 osmanskih vojnika.¹²⁶ Crnogorske snage su se prebacile na desnu stranu rijeke Zete, a mošti Sv. Vasilija donijele su u Cetinjski manastir.

Bitke na Pipere i Martiniće
20–22. februar 1853.

Osman-paša je iz pravca Spuža svoje snage jačine šest bataljona neregularne vojske i konjicom podijelio u dva dijela. Ovaj napad nije vremenski bio koordinisan sa ostalim osmanskim snagama. Sa jednim dijelom vojske izvršio je napad na Pipere.¹²⁷ Najveće borbe vođene su na Stijeni Piperskoj 20. februara kada se ovim snagama suprostavio odred od 400 Pipera pod komandom kapetana Vula Nikolina.¹²⁸ Prvog dana borbe odred Pipera je nanio velike gubitke osmanskoj vojsci i zaplijenio osmansku komoru ispod Trijepča. Narednog dana, u pomoć odred Pipera stigao je odred Kuča i Rovaca. Osmanske jedinice su 22. februara razbijene, manji dio sklonio se u Spuž, a veći dio pod komandom Zahir-paše povukao se u Podgoricu.¹²⁹ Prema nepotvrđenim podacima osmanski gubici iznosili su oko 400, a crnogorska strana imala je manji broj ranjenih. Osmanska vojska je 22. februara izvršila napad na Martiniće, a suprotstavio joj se odred Martinića.¹³⁰ Najveće borbe vođene su oko Prentine Glavice. U pomoć odred Martinića oko 12 časova stigao je odred Bajovića i oko 150 drugih Bjelopavlića.¹³¹

¹²⁵ Vuksan, Dušan, *Branioci manastira Ostroga 1853*.

¹²⁶ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

¹²⁹ Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

¹³⁰ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

¹³¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

Združene crnogorske snage uspjele su da razbiju osmanske jedinice i primoraju ih na bjekstvo. U ovim borbama poginuo je Feriz-beg.

Bitka u Crmnici 1853.

Označava niz bitaka koje su se odvijale od Donje Crmnice do Rijeke Crnojevića. Odred osmanske vojske iz pravca Bara i Krajine izvršio je 13. januara napad niz Sutorman na Limljane u Crmnici koji se proširio na Godinje i Boljeviće.¹³² U prvom kontaktu sa osmanskim vojskom suprotstavljalo se lokalno stanovništvo dok nije stiglo pojačanje. Osmanskoj vojsci se suprotstavio odred crnogorske vojske pod komandom senatora i oficira Đorđija Petrovića, sastavljen od boraca iz Crmničke i Riječke nahije.¹³³ Nakon jakih borbi, usporeno je napredovanje osmanske vojske koja je popalila nekoliko sela. Borbe su nastavljene u narednim danima kada su osmanske snage došle u Rijeku Crnojevića i trajale su tokom cijelog dana. Nakon što je kasno popodne pristiglo pojačanje, snage Đorđija Petrovića uspjele su da povrate Rijeku Crnojevića,¹³⁴ nanesu velike gubitke osmanskim snagama i potisnu ih do Virpazara. Ovom prilikom zarobljena je velika količina municije koja je bila nepohodna za dalji nastavak borbe.

Bitka u Vasojevićima 1855.

Antiosmanske akcije u Vasojevićima koje je predvodio vojvoda Miljan Vukov Vešović sa ostalim glavarima, uz podršku mitropolita Petra II Petrovića i kasnije knjaza Danila, stvorile su

¹³² Plamenac, Ilija, *Memoari*, CID, Podgorica, 2004.

¹³³ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

¹³⁴ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

jedinstvo u ovom crnogorskom plemenu u borbi protiv osmanske vlasti. U ovom akcijama brojni osmanski begovi izgubili su posjede, pa su se obratili skadarskom veziru Osman-paši Skopljaku, i od njega dobili odobrenje da napadnu Vasojeviće. Operativni plan osmanskih snaga je bio napad iz tri pravca: Od Plava prema Polimlju, od Bihora preko Police u pravcu manastira Đurđevi Stupovi od Kolašina preko Gornjih Sela, da se sastanu sa Bihorskom osmanskom kolonom kod manastira Đurđevi Stupovi. O osmanskom planu obaviješten je knjaz Danilo Petrović koji je u skladu sa ranijim dogovorom uputio u pomoć odred jačine 600 Pipera, Bratonožića i Rovčana, pod komandom serdara Jola Piletića. Glavni osmanski napad očekivao se od Plava, pa je prema tome izvršen raspored crnogorskih snaga, i to: u pravcu Plava – serdar Jole Piletić sa svojim snagama posjeo je položaj na levoj strani rijeke Lim, na liniji Murinske rijeke. Vojvoda Miljan Vešović sa nekoliko stotina Vasojevića posjeo je položaj Kamenicu na desnoj strani rijeke Lim.¹³⁵ U susret bihorskoj osmanskoj koloni postavljen je pop Josif Popović sa nekoliko stotina Vasojevića. Prema Kolašinu postavljene su malobrojne snage Gornjoseljana sa njihovim starješinama. Osmanske snage su izvršile napad krajem juna 1855. Ali-paša Gusinjski pošao je u napad od Plava sa snagom od 8.000 vojnika (5.000 pješaka i 3.000 konjanika), sastavljenih većinom od lokalnog stanovništva i prigraničnih rejona.¹³⁶ Osmanska pješadija je napala frontalno, a crnogorske snage pružile su jak otpor i zadržale napadača. Međutim, istovremeno dok se vodila frontalna borba, osmanska konjica je izvršila zaobilazak i udarila crnogorske snage s leđa. Crnogorske snage su se našle u obruču. Uspjele su da se probiju iz obruča i odstupe prema Andrijevići, dok su ih osmanske jedinice gonile do sela Sutjeska. Poginulo je 200 crnogorskih

¹³⁵ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹³⁶ Isto.

boraca tj. 1/3 brojnog stanja.¹³⁷ U ovako teškoj situaciji vojvoda Vešović je povukao svoje desno krilo i centar prema brdu Sjenirici, i posjeo položaj prema desnom boku osmanske kolone. Uspio je da sačuva svoje borce, svoj rejon i odbije osmanske snage. U ovim borbama kroz Polimlje i Sutjesku osmanske snage su pretrpjele velike gubitke. Na vijest da su odbijeni na desnom krilu i da odred Vasojevića nastupa prema njima, uprkos pobjedi nad snagama serdara Piletića, osmanska vojska se vratila iz Polimlja. Kolona koja je nastupala od Bihora, pod komandom Hasan-bega Ćorovića došla je do Police. Vasojevići, pod komandom popa Josifa Popovića, u borbama na Polici i Bijelom Potoku uspjeli su da poraze osmanske snage koje su počele da se povlače dok ih je odred Vasojevića gonio do iza rijeke Lješnice.¹³⁸ U ovim borbama poginulo je preko 200 osmanskih vojnika, a među njima i komandant kolone Hasan-beg Ćorović, Omer-beg Begović, Asan-aga Mušović, Mehmed-beg Tetovac itd.¹³⁹ Kada su snage popa Popovića potisnule osmanske jedinice, sa svojim odredom pošao je uz rijeku Lim u susret osmanskim snagama koje su od Plava prodrle u Polimlje. Osmanska kolona koja je nastupala od Kolašina vratila se natrag kad je dobila informaciju da je potučena kolona od Bihora, sa kojom je trebalo da se sastane kod manastira Đurđevi Stupovi.¹⁴⁰ Ova zajednička akcija Vasojevića i crnogorske vojske bila je prekretnica u nastavku daljih zajedničkih akcija protiv osmanskih vlasti.

¹³⁷ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

¹³⁸ Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje.

¹³⁹ Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karađžiću*, CID, Podgorica, 1999.

¹⁴⁰ Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.

Bitka na Grahovcu maj 1858.

Nezadovoljan odlukama Pariskog kongresa, knjaz Danilo je počeo snažno da podstiče otpor osmanskoj vlasti u pograničnim oblastima. Nastojao je da pokaže nezavisnost Crne Gore i da se Crna Gora razgraniči sa Osmanskim carstvom. Podržao je Grahovljane da ne plaćaju harač, kao i Vasojeviće i druga crnogorska plemena na ustanak, inspirisao je napade Pipera i Bjelopavlića na Spuž kao i napade na osmanske karavane. Salih-paša je u februaru 1857. sa 2.000 vojnika došao iz Trebinja i zauzeo Zubce.¹⁴¹ Međutim, knjaz Danilo je uputio odred od 800 Crnogoraca pod komandom Iva Radonjića koji je nakon trodnevne borbe oslobodio Zubce i primorao pašu na povlačenje.¹⁴² Zbog ovog je smijenjen Salih-paša, a postavljen Husein-paša. Snažno je podržavao i koordinisao Hercegovački ustanak 1857, centar iz kojeg se rukovodilo ustankom bilo je Grahovo.¹⁴³ Vojvodu Petra Vukotića i Iva Rakova Radonjića je uputio knjaz kao svoje izaslanike. Osmansko carstvo je odlučilo da uguši ustanak i napadne Crnu Goru. Čani-paša, bosansko-hercegovački guverner je izdao Husein-paši naredbu da nastupa prema Grahovu. Grahovo se nalazi na tromedi Crne Gore, Hercegovine i Boke Kotorske. Grahovsko polje na nadmorskoj visini 720 metara sa svake strane okruženo je planinama.¹⁴⁴ Na sjevernoj strani Grahova je visoravan Grahovac ispod koje izvire mala Grahovska Rijeka, a istočno od nje je Čelinski potok

¹⁴¹ Grupa autora, *Bitka na Grahovcu i nacionalno pitanje*, SUBNOR, Nikšić, 2018.

¹⁴² Grupa autora, *Bitka na Grahovcu: 1858–2018*, Svevide, Podgorica, 2019.

¹⁴³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁴⁴ Pavićević, Ilija, *Bitka na Grahovcu 1. maj 1858. godine*, 1940 (separat).

koji izvire ispod brda Kurlaja. Grahovo je bilo baza za poma-
ganje hercegovačkih ustanka kao i djelovanje crnogorskih četa i
hajduka. Osmanske vlasti su pokušavale da podignu bedem na
Grahovu i odvoje Hercegovinu od Crne Gore, zato je ovaj pro-
stor bio mjesto čestih sukoba i bitaka. Osmanske snage su se
koncentrisale u Trebinju i Gacku.

Prema osmansko-crnogorskoj granici je iz Trebinja krenulo
oko 10.000 vojnika redovne vojske i 2.000 neredovne vojske
naoružane modernim puškama kapislarama.¹⁴⁵ Raspolagala je
sa dovoljno municije, sanitetskog materijala, komire i drugom
logistikom. Glavni komandant je bio divizijski general Husein-
paša, a komandant prethodnice brigadni general Kadri-paša.
Oko 5.500 Crnogoraca i hercegovačkih ustanika, predvođenih
vojvodom Mirkom Petrovićem, suprotstavilo se osmanskome
napadu.¹⁴⁶ Crnogorci su bili pretežno naoružani puškama
kremenjačama i, manjim dijelom, modernim puškama kapi-
slarama. Raspolagali su samo sa pet fišeka kod boraca, a od
logistike imali su samo parče hljeba. Prvi kontakti osmanske
vojske bili su sa Banjanima na čelu sa vojvodom Jovanom
Baćovićem, koji je zatražio hitnu pomoć sa Cetinja. Knjaz
Danilo mu je uputio odrede harambaše Luke Jovovića i Peka
Pavlovića u cilju zadržavanja osmanskog nadiranja prema
Grahovu. Pomoć Banjanima je došla 4. maja 1858, dok su već
vodili borbu. Crnogorske male snage zauzele su položaj Marina
Galvica i počele borbu usporavajući osmansko napredovanje.
Osmanska vojska je uspjela 6. maja 1858. da proдре i dođe prva
na Grahovo i zauzme visoravan Grahovac koja im je služila kao
važan strateški položaj.¹⁴⁷ Sve crnogorske snage koncentrisale

¹⁴⁵ Grupa autora, *Bitka na Grahovcu i nacionalno pitanje*, SUBNOR, Nikšić, 2018.

¹⁴⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁴⁷ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

su se direktno na Grahovo. Crnogorska vojska zauzela je nepovoljnije položaje ispred Grahovca. Crnogorski plan je bio odbrana, a ukoliko se ukaže prilika iz defanzive bi se prešlo u napad. Zaposjednuta je linija odbrane Srednjak – Orao – Omutić. Iza rejonu Orao je bio glavni štav vojvode Mirka Petrovića. Narednog dana su otpočele borbe i u tom području.

Crnogorsku vojsku su sačinjavala tri odreda, tako da je vojvoda Petar Vukotić komandovao desnim krilom, vojvoda Ivo Radonjić lijevim krilom, a Petar Vujović i Đuro Kusovac centrom.¹⁴⁸ U okviru ovih odreda Cucama je komandovao serdar Miloš Krivokapić, Cetinjanima vojvoda Marko Martinović, Bjelicama kapetan Boro Milić, Komanima i Zagarčanima kapetan Boško Milutinov Begović, kao i vojvoda Krco Petrović, Đuro Matanović i serdar Đuro Đurašković.¹⁴⁹ U centralnom odredu se nalazio vojvoda Mirko Petrović. Pop Luka Jovović je upućen u pozadinu osmanske vojske sa 80 ratnika sa zadatkom da napada osmansku vojsku kad počne borba.¹⁵⁰ Hercegovački ustanici su ostali na rejonu Kolubu – Trebinje – Bileća da sprovode gerilske akcije u osmanskoj pozadini. Vojvoda Mirko je očekivao napad na desnom odsjeku od Odsječice do Grahovske rijeke što je obuhvatalo Srednjak i Orao, pa je zato svoj štab premjestio na Srednjak. Bitka je počela u utorak 10. maja u 8 časova.

Prvi su napad izvela dva osmanska bataljona pod komandom Kadri-paše na lijevom odsjeku prema snagama vojvode Petra Vukotića. Cilj osmanske vojske je bio da prepadom zauzmu Omutić i Bojanje Brdo.¹⁵¹ Nakon prvog neuspjeha, Husein-paša

¹⁴⁸ Grupa autora, *Bitka na Grahovcu: 1858–2018*, Sveviđe, Podgorica, 2019.

¹⁴⁹ Pavićević, Ilija, *Bitka na Grahovcu 1. maj 1858. godine*, 1940 (separat).

¹⁵⁰ Grupa autora, *Bitka na Grahovcu i nacionalno pitanje*, SUBNOR, Nikšić, 2018.

¹⁵¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

je poslao drugi put najjače snage na Omutić. Vojvoda Mirko je napao osmanske snage sa desnog odsjeka i onemogućio slanje pojačanja Kadri-paši. Vođena je borba prsa u prsa čitav dan. Borbe su prekinute u noći bez prednosti bilo koje strane. Nastavljene su narednog dana tj. 11. maja. Ovog dana vođene su žestoke borbe, a poginulo je 1.000 Crnogoraca i oko 3.000 osmanskih vojnika.¹⁵² Dogovorom komandanata 12. maja dozvoljena je sahrana mrtvih i izvlačenje ranjenih.¹⁵³ Postavljanjem jačih zasjeda, Crnogorci su onemogućili da se Husein-pašine snage snabdijevaju iz Trebinja, čime su se one našle u nepovoljnom i teškom položaju. Pojačani hercegovačkim trupama, Crnogorci su osvojili komunikacije prema Korjenićima i Trebinju, pa su se osmanski vojnici našli u okruženju. Kako bi okončali ove sukobe, strane diplomate su ulagale velike napore. Sekretar knjaza, Delari je 12. maja otišao u glavni štab Husein-paše i iznio mišljenje da bi trebalo sukob okončati mirnim putem. Husein-paša je tokom noći dobio od mušira Ćani-paše poruku da treba napustiti položaje na Grahovcu i povući se prema Klobuku.¹⁵⁴ Husein-paša je tražio primirje od osam dana, ali je vojvoda Mirko Petrović odbio ovaj prijedlog i odobrio primirje od četiri sata kako bi se osmanska vojska snabdijela vodom sa Grahovske rječice koja je bila u crnogorskim pozicijama. Vojvoda Mirko je od hercegovačkih ustanika dobio informaciju da iz Trebinja kreće velika osmanska komora sa hranom i džebanom u pratnji oko tri bataljona dobro naoružanih vojnika. Vojvoda Mirko je uputio Iva Radonjića sa jednim odredom da se provuče u neprijateljsku pozdainu i napadne komoru. Radonjić je uspio da izvrši napad, razbije pratnju, zaplijeni komoru, dok je ostatak vojnika pobjega u Trebinje.

¹⁵² Grupa autora, *Bitka na Grahovcu: 1858–2018*, Svevide, Podgorica, 2019.

¹⁵³ Pavićević, Ilija, *Bitka na Grahovcu 1. maj 1858. godine*, 1940 (separat).

¹⁵⁴ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački

U ranu zoru, 13. maja 1858. Husein-paša je formirao kolonu i pokušao da napusti Grahovac, međutim, crnogorske snaga su ga iz svih pravaca iznenada napale, pritom mu čineći veliku štetu i gubitke. U pomoć Husein-paši bosanski vezir je uputio tri tabora vojske. Vojvoda Mirko je poslao popa Đura Kusovca sa gardom ojačan sa 200 Uskoka da se probije kroz osmansku pozadinu, prebači na položaj Mirotinjskih dolova i napadne tri tabora vojske, a potom u sajednistvu sa njegovim snagama napadne osmansku vojsku iz pozadine.¹⁵⁵ Pop Kusovac je uspješno obavio povjereni mu zadatak i iz pozadine izvršio napad na glavnu osmanskih snaga. Jedinica Garde i Uskoka uspjela je da osvoji osmanska utvrđenja i krenula je sa isukanim sabljama u napad na osmansku artiljeriju jačine osam topova. Uspjeli su da osvoje osam neprijateljskih topova. U neprijateljskim redovima nastupio je nered i panika i počeli su sa odstupanjem preko Klobuku. Crnogorci su gonili neprijatelja od Grahova do tvrđave Klobuk. U tih šest kilometara poginulo je 1.800 osmanskih vojnika, a Husein-paša je umalo uspio da se izvuče živ iz Klobuka.¹⁵⁶ Navodno, po kazivanju očevidaca, jezivi prizor osmanskog stradanja se prostirao od Grahovca preko Mirotinjskih dolova do Klobuka, i od Klobuka do Trebinja. Gubitke velikih razmjera su pretrpjele obje strane.¹⁵⁷ Procjenjuje se da su gubici na crnogorskoj strani iznosili oko 2.000 mrtvih i ranjenih, a među poginulima su bili pop Đuro Kusovac, komandant knjaževe garde, serdar Đuro Đurašković, kapetan Boro Stanojev Milić, alajbarjaktar Mašo Kustudija, pop Luka Jovović, Risto Manojlović itd.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁵⁶ Grupa autora, *Bitka na Grahovcu i nacionalno pitanje*, SUBNOR, Nikšić, 2018.

¹⁵⁷ Pavićević, Ilija, *Bitka na Grahovcu 1. maj 1858. godine*, 1940 (separat).

¹⁵⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

Osmanska vojska je imala preko 4.000 poginulih i ranjenih među njima i Kadri-pašu, koga je po jednoj verziji posjekao Spasoje Vučetić iz Vilusa, a po drugoj, Staniša Koprivica iz Banjana.¹⁵⁹

Crnogorci su u ovoj bici zarobili veliku količinu lakog naoružanja, osmanskih topova, ratnih zastava, 500 šatora i 1.200 konja.¹⁶⁰ Porta je pod njihovim pritiskom pristala na pregovore o razgraničenju sa Crnom Gorom, koje bi po njihovom stavu doprinijelo stabilizaciji prilika na ovim teritorijama. U aprilu 1859. Izvršeno je razgraničenje, a Crnoj Gori su se pripojile oblasti: Grahovo, Rudine, Nikšićka Župa, polovina Drobnjaka, Tušina, Uskoci, Lipovo, Gornji Vasojevići, dijelovi Kuća i Dodoši.¹⁶¹ Knjaz Danilo je Grahovačkom medaljom odlikovao sve učesnike bitke na Grahovcu, a vojvodu Mirka odlikovao je zlatnom medaljom i skupocjenom sabljom na čijoj jednoj strani je pisalo „Danilo I“, a na drugoj: „Grahovac 1858.“, i dodijelio mu je nasljedno zvanje velikog grahovskog vojvode. Knjaz Nikola je 1864, na mjestu gdje se nalazio šator Husein-paše, podigao Crkvu Sv. Spasa. Trećeg dana nakon bitke, Husein-paša je stigao u Trebinje, osramoćen i postiđen bez vojske i komande, nakon čega je pozvan u Carigrad na vojni sud.

Bitka kod Kolašina 1858.

Tokom borbi na Grahovcu maja 1858. sjeverna crnogorska plemena imala su zadatak da paze na osmanske pokrete dolinom Lima i Tare. Pobjeda na Grahovcu imala je odjeka i među ovim plemenima, pa je odlučeno da se izvrši napad na osmanske utvrde

¹⁵⁹ Grupa autora, *Bitka na Grahovcu: 1858–2018*, Svevide, Podgorica, 2019.

¹⁶⁰ Grupa autora, *Bitka na Grahovcu i nacionalno pitanje*, SUBNOR, Nikšić, 2018.

¹⁶¹ Pavićević, Ilija, *Bitka na Grahovcu 1. maj 1858. godine*, 1940 (separat).

i jedinice. Time su nastojali pokazati da su i oni spremni uspješno ratovati, a kako je tada bila određena međunarodna komisija da izvrši razgraničenje između Crne Gore i Osmanskog carstva, nastojali su da utiču na komisiju kako bi Crna Gora dobila veće ustupke. Dodatno, organizatori ove akcije htjeli su pokazati da ni najjače utvrđeni gradovi nijesu prepreke crnogorskom junaštvu, a htjeli su osvetiti i Đorđa, brata vojvode Miljana, kojeg su ubili osmanski vojnici iz Kolašina. Borba se vodila se između Crnogoraca i osmanske vojske. Napravili su plan sa tačnim ulogama, zadacima i rasporedom. Prema tom planu kako najveći dio kolašinskih Turaka izdiže ljeti sa stokom na Sinjajevinu, Novica Cerović sa Drobnjacima, Šarancima, Rovčanima i djelom Moračana trebalo je da napadne prvi na kolašinske katune na Sinjajevini, kako bi na sebe navukao nešto gradske posade i time olakšao napad na sam grad. Vojvoda Miljan Vukov Vešović sa Ljevorječanima, trebalo je da napadne centralni dio prema kuli „Aru Mušovića“. Vasojevićka vojska, pod komandom Nikole Boškova Tomovića, koja je dolazila od Rečina i Kapetanove Rijeke, trebala je da zauzme Bašanje Brdo i Drpe. Milisav Mišnin Vujisić sa Moračanima, imao je da udari na Žabljak s lijeve strane Tare. Vuko Milošev Mitrović s Bratonožićima i nešto Kuća imao je da sadejstvuje vojvodi Miljanu na centralnom djelu. Oko 5.000 ljudi (Vasojevića, Rovčana, Drobnjaka, Moračana, Kuća i Uskoka), pod komandom vojvoda Novice Cerovića, Miljana Vukova Vešovića i Milisava Vujisića je bez znanja knjaza Danila učestvovalo u napadu na Kolašin i njegovu okolinu.¹⁶²

Do napada Crnogoraca je došlo 1. avgusta 1858. kad je ispred zore Novica Cerović sa svojim snagama, prema ranijem dogovoru, napao osmanske katune na Sinjajevini.¹⁶³ U zoru istog

¹⁶² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁶³ Pavićević, Branko, Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878, tom 2, *Istorija Crne Gore*, knjiga 4, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004.

dana izvršen je napad na Kolašin. Osmanski vojnici iznenađeni napadom i njegovom snagom zatvorili su se u kule i pružili jak otpor, ali bezuspješno. Odred sjekiraša sastavljen od 50 dobrovoljaca lomio je kapije na avlijama i vratima kule kako bi omogućio pristup utvrđenjima.¹⁶⁴ Čitav ovaj odred je poginuo. Crnogorke su donosilke slamu i sijeno kako bi palile i pomogle osvajanju kula. Svi osmanski katuni na Sinjajevini su popaljeni, i razorene su kule i naselja Štitarica, Lipovo i Trebaljevo. U ovim borbama bilo je 200 poginulih i ranjenih sa crnogorske strane, dok su osmanski gubici oko 600.¹⁶⁵ Zarobljen je velik plijen.

Napadom na Kolašin, prouzrokovani su brojni diplomatski i politički problemi, koji se u historiografiji oznčavaju kao Kolašinska afera. Crnogorska strana je prvi put bez ikakve posebne opreme uspjela da osvoji utvrđeni grad. Angažovanjem diplomatskih predstavnika velikih sila iz Evrope koje su pokazivale zainteresovanost za prilike na Balkanu, riješene su sve nesuglasice. Razaranje Kolašina pokazalo je jedan novi kvalitet crnogorske snage. Prvi put u istoriji svoga ratovanja, Crnogorci zauzimaju tvrdi grad bez ikakvih sprava i teškog naoružanja, samo juriše.¹⁶⁶ Osmansko carstvo i velike sile optužile su knjaza Danila za prekršaj primirja. Knjaz Danilo je bio izložen strašnom diplomatskom pritisku zbog razaranja Kolašina. Odmah je poslao perjanike da dovedu vojvode Miljana Vukovića i Novicu Cerovića. Cerović je privremeno sklonjen u Risan, a Vešović je doveden na Cetinje i zatvoren.¹⁶⁷ Vojvoda Vešović je pred isljednom komisijom preuzeo čitavu krivicu na sebe. Iznio je odbranu da je napad na Kolašin bio u samo-odbrani, jer su Osmanlije prvi prekršili primirje četujući protiv

¹⁶⁴ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

¹⁶⁵ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁶⁶ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

¹⁶⁷ Isto.

Vasojevića, Moračana i Uskoka, kada je i ubijen njegov brat na crnogorskom terenu. Knjaz Danilo je poslao vojvodu Vešovića u Dubrovnik da iznese odbranu pred stranim konzulima.¹⁶⁸ Njegova je odbrana uvažena. Konzuli su zaključili da su Osmanlije bili izazivači. Knjaz Danilo je oslobođen svake odgovornosti. Time se okončao ovaj diplomatski incident. Knjaz Danilo je izdao strogu naredbu da se postradalim Kolašincima vrate zaplijenjena stoka i stvari. Tako je postradalima vraćen dobar dio stoke i stvari.

Ekspedicija Vasojevićkog odreda 1861.

U toku priprema Omer-paše za napad na Crnu Goru, knjaz Nikola je pokušavao da animira srpskog kneza Mihaila Obrenovića za zajedničku akciju protiv Osmanskog carstva. Jedino što je uspjelo da se obezbijedi jeste obećanje kneza Obrenovića da će pomoć crnogorskoj vojsci u municiji bez ikakve druge vojne akcije. Pomoć u municiji je bila uslovljena da crnogorska strana organizuje prenos iz Srbije preko osmanske teritorije u Crnu Goru. Očekujući osmanski napad, knjaz Nikola je odlučio da jedan odred Crnogoraca preko Sandžaka pređe u Srbiju i donese 300 sanduka municije. Zaduženje za ovu akciju dato je vojvodi Miljanu Vukovome koji je uputio raspis svim kapetanima da izvrše odabir 30 hrabrih, okretnih, zdravih i mladih momaka i da ih pošalju u manastir Đurđevi Stupovi.

Formiran je krajem maja 1861. odred od 260 Vasojevića i nakon što im je predložen rizik i opasnost ove ekspedicije, svi

¹⁶⁸ Pavićević, Branko, Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878, tom 2, *Istorija Crne Gore*, knjiga 4, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004.

odabrani su pristali da krenu.¹⁶⁹ Glavni komandant odreda je bio Šujo Dragović, a njegov pomoćnik je Milun Novov Vešović iz Lijeve Rijeke. Ostali niži komandiri su bili: Radoje Đukić, Zarija Bakić, Marko Trifunov, Đole Lekić, Milić Boškov, Ivan Bojović, Luka Golubov Dragović, Risto Paunović. Zajedno sa ovom ekspedicijom išli su i knjaževi izaslanici, Marko Matov Martinović, Marko Daičin Martinović i Ivo Jovov Ivanović koji su dobrovoljno ušli u grupu Miluna Vešovića.¹⁷⁰ Iako je odred formiran u tajnosti, o njegovom pokretu obaviješteni su osman-ski komandanti u Sjenici. Pravac kretanja je bio preko osman-skog Bihora – planine Giljeve do srpske granice u blizini Javora, nakon čega su smatrali da su bezbjedni. Ekspedicija je krenula 1861. na jedan od najzahtjevnijih zadataka. Vojvoda Miljan Vukov i arhimandrit Nikodim Zečević pratili su odred do Đalovića klisure. Preko dana su išli do Police, a potom noću preko Bihora. U Bihoru su tokom noći primijećeni i napadnuti od dobro naoružanih osmanskih vojnika pod komandom Smaila Nagore. Crnogorski odred se sklonio u pećinu, a ujutro su izvršili juriš i probili obruč osmanskih snaga koje su ih bile opkoline. U ovom jurišu ubijen je osmanski komandant Nagore.

Ekspedicija je uspjela da 20. juna 1861. stigne na srpsku granicu kod Vasiljevca na Javoru. Na njihovo iznenađenje, granična srpska straža je naredila da polože oružje. Kad su odbili da polože oružje, srpska vojska je krenula da ih opkoljava. Polovina crnogorske ekspedicije koja je bila bliže graničnoj liniji, uspjela je da izbjegne opkoljavanje i prešla je na osman-sku teritoriju i pod konstantnom borbom krenula da se vraća u Crnu Goru istim putem.¹⁷¹ Kako se znalo za njihov povratak, nakon ogromnih gubitaka došli su u Vasojeviće desetkovani. Drugu polovinu crnogorske ekspedicije srpska vojska je

¹⁶⁹ Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

razoružala i po grupama, rasturila po okruzima i internirala u Valjevo, Čačak, Kragujevac i druga mjesta. Razbijene grupe nijesu imale nikakve informacije jedna o drugoj. Razmješteni su po močvarnim prostorima i u nehidijenske i vlažne prostorije tj. po kolibama i šupama pozemljušama. Članovi crnogorske ekspedicije u ovim uslovima su se razboljeli od malarije. Bez ljekarske brige mnogi su ubrzo preminuli.¹⁷² Milun Vešović, sa Ljevorečanima, bio je interniran kod Valjeva u močvarno područje.¹⁷³ Vešović je uspio da preko Gavra Žurića uputi pismo vojvodi Miljanu Vukovu koji je odmah pošao na Cetinje. Knjaz Nikola je odmah napisao oštar protest i poslao ga knjazu Mihailu po oficiru Đuru Ivanoviću, i zahtijevao da se internircima vrati oružje i da im se dozvoli povratak. Knjaz Mihailo je dozvolio povratak, ali po malim grupama – onako kako su bili internirani. Prvo je pušten Milun Vešović sa Ljevorečanima sa kojim su bila i tri knjaževa izaslanika.¹⁷⁴ Ova grupa je došla u Ivanjicu, primila svoje oružje; i onda je u podne izbačena iz Srbije na osmansku teritoriju naočigled osmanske straže i vojske. Sa sobom su nosili i bolesnog Milutina Četkovića, koji je tokom puta preminuo. U manjim grupama sa informacijama da se kreću osmanskim teritorijom bili su lak plijen osmanskoj vojsci. Kretali su se van puteva, kroz šumu. Kad su došli blizu Sjeniškoga Polja, nastavili su kretanje noću. Kod planine Giljeve naišli su na zasjedu osmanske vojske koja je znala njihov pravac kretanja. U ovoj borbi im je poginuo je putovođa Ili Petro nakon čega nijesu znali dalje put. Kad su došli do klisure sabili su se u jednu pećinu iz koje su se branili osam dana. Tu su poginuli: Majo Milošević, Jovan Radovanov i Milija Petrov, dok su ranjeni Veko Milošević i knjažev izaslanik, Marko

¹⁷² Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985.

¹⁷³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁷⁴ Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985.

Martinović. Zatvorili su se u pećinu 2. avgusta 1861.¹⁷⁵ Pronašli su jedan izlaz preko strme litice uz koju se teško penjalo. Nakon što se nekoliko mađih i spretnijih ispelo, ostale su izvlačili pojasevima uz liticu.¹⁷⁶ U pećini su ostali teško ranjeni Marko Daičin Martinović i potpuno zdravi Marko Matov Martinović koji nije htio da ostavi ranjenoga druga, nego je odlučio da s njim pogine.¹⁷⁷ Osmanska vojska ih nije opazila i tokom noći svi su uspjeli da izađu. U zoru, osmanske snage napale su pećinu. Komandant osmanskih naopadača Odža Gušmir, prvi je utrčao u pećinu a za njim i ostali.¹⁷⁸ Martinovići su prije nego su poginuli uspjeli da ubiju Gušmira i još tri osmanska vojnika. Milun Vešović je sa ostatkom Ljevorečana stigao kod manastira Đurđevi Stupovi i tu ih je sreo vojvoda Miljan Vukov sa ostalim Vasojevićima. Knjaz Nikola odlikovao je svakog preživjelog člana ekspedicije ordenom knjaza Danila za nezavisnost Crne Gore, a poginulima je podigao spomenik. Potom su ostale grupe prebačane preko granice noću, pa su stigli sa znantno manje gubitaka. Spomenik se nalazio u blizini Vlaške crkve.¹⁷⁹ Prema zapisima Sima Popovića, knjaz Nikola je za ovo rekao da je: „spomenik izdajstva Srbije... ostaviše bez pomoći u ratu sa Osmanlijama, a obećашe mi je i vrgošе mi onoliko biranijeh junaka pod nož turski“. Pirlikom priprema za dolazak kneza Aleksandar Obrenovića na Cetinje, spomenik je uklonjen kako ne bi izazvao nelagodnost kod gosta.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985.

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto.

Krnjički ustanak
1862.

Nakon pobjede crnogorske vojske 1858. na Grahovcu, intenzivira se raspoloženje i akcije za oslobođenje od osmanske vlasti, naročito u pograničnim djelovima. Tako se u selima Krnjice i Seoca, na čijim je prostorima bila država Vojislavljevića, pokreću ustaničke akcije. Selo Krnjice su na najjužniji dio Crmnice, a zajedno sa selima Seoca, Šestani, Tijani i Murići, kao cjela Krajina pripadali su osmanskoj teritoriji tj. skadarskom vilajetu. Četovođa Kole Lunić iz Krnjica je u julu 1861. okupio saradnike koji su donijeli odluku o podizanju ustanka. O ovome su obavijestili knjaza Nikolu, koji je odobrio ovu aktivnost, obećao podršku i dao instrukcije za sklanjanje dece, žena i staraca.¹⁸¹ Kole Lunić je sazvao zbor Krnjičana na kojem je saopštio podršku knjaza Nikole nakon čega je donešena odluka o ustanku.¹⁸² Krnjička četa pod komandom popa Sava Vujovića i Butora Vukmanovića izvršila je napad na ulogorene osmanske vojnike kod sela Murići, ali su oni uspjeli da odbiju napad.¹⁸³ Ovom prilikom poginuo je pop Savo Vujović i nekoliko Krnjičana.¹⁸⁴ Skadarski paša uputio je pismo Kolu Luniću u kojem mu naređuje da prestane sa ustankom jer će sprovesti teške mjere gušenja ustanka. Nakon što je odgovorio paši da će biti uz ustanike, skadarski paša naredio je poznatom junaku Hasanu Hoti da napadne i popali Krnjice, a Lunića i njegove najbliže saradnike da žive zarobi i dovede u Skadar.¹⁸⁵ Ne nadajući se napadu Hote, Lunić nije obavijestio Crnogorce.

¹⁸¹ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

¹⁸² Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

¹⁸³ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

¹⁸⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁸⁵ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

Odred Hasana Hote je ušao u Krnjice, zapalio nekoliko kuća. Dio Krnjičana i Seočana je prešao u Crnu Goru,¹⁸⁶ a Lunić je sa 17 boraca ostao da se brani iz zatvorenih kuća. Pola boraca Lunića je poginulo u ovom borbama kada je u pomoć stigao odred Crnogoraca. U ovom odredu bili su Crmničani pod komandom kapetana popa Ilije Plamenca; Ljubotinjani pod komandom popa Kusovca i Ceklinjani pod komandom popa Đoka Pejovića. Crnogorski odred je izvršio snažan napad na odred Malisora Hasan Hote i okolnih Osmanlija.¹⁸⁷ Borba je trajala do noći, a u zoru, crnogorski odred je izvršio juriš. Kad su došli na blisko odstojanje, crnogorski borci su izvadili jata-gane. Osmanske snage su potpuno poražene, poginuo je veći broj vojnika, a Hasan Hota sa oko 300 Malisora je zarobljen.¹⁸⁸ U ovim borbama poginuo je i hodža Hakažat. Prema naređenju knjaza Nikole zarobljenici su razoružani i kasnije pušteni. Potom je Kola Lunić izabran za kapetana, a knjaz je potvrdio ovaj izbor.

Crnogorske snage su odlučile da izvrše napad na cijelu Krajinu tj. prostor između Crmnice, planine Rumije i Skadarskog jezera. Ovim snagama priključio se odred od stotinu boraca iz Dupila i stotinu boraca iz Brčeli.¹⁸⁹ Prema planu prvo je napad trebalo izvršiti na selo Muriće. Odred boraca iz Krnjica, Seoca, Dupila i Brčeli pod komandom Kole Lunića imao je zadatak da sa sjeverne strane napadne Gornje Muriće.¹⁹⁰ Odred boraca iz Ljubotinja i Ceklina pod komandom popa Kusovca i popa Pejovića imao je zadatak da sa istoka napadne selo Muriće. Odred Crmničana na čelu sa Ilijom Plamencem imao je zadatak

¹⁸⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁸⁷ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

¹⁸⁸ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

¹⁸⁹ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

¹⁹⁰ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

da sa sjeverozapadne strane izvrši napad na ovo selo. Odred pod komandom Mila Vujovića dobio je zadatak da zauzme Bijelu Skalu i otuda štiti pozadinu crnogorskoj vojsci od napada osmanske vojske iz Braske Krajine. Kapetan Markiša Stanković, Tomo Đonović, Rade Popović i serdar Butor Vukmanović sa svojim jedinicama bili su u rezervi.¹⁹¹ Osmanlije iz Murića su pružile jak otpor iz njihovih tvrdih kuća zidanih od kamena na kojima su bile male puškarnice. Crnogorske snage su sjekirama razbijale vrata, dok su drugi gađali u puškarnice, a treći prinosili slamu i palili kuće. U ovim borbama stradalo je oko sto osmanskih vojnika.¹⁹² Sa crnogorske strane ranjeno je osam boraca, među kojima i Kole Lunić. Crnogorski napad na Donje Muriće je bio bezuspješan. Na vijesti o borbama u pomoć su pristigli osmanski vojnici iz okoline Bara koje je na lokaciji Bijela Skala dočekao i razbio odred pod komandom Vujovića. Potom su crnogorske snage napale selo Šestane i nakon jake borbe uspjeli da savladaju otpor.¹⁹³ U ovim borbama poginulo je 30 osmanskih vojnika, dok su se ostali razbježali. Na vijesti o napadu na Muriće i Šestane koji nije bio odobren knjaz Nikola je naredio povratak crnogorskog odreda. Manji dio crnogorskih boraca ostao je na granici, a jedan dio je ostao u Krnjicama i Seocima.

Osmanske vlasti do januara 1862. nijesu preduzimale nikakve akcije spremajući se na napad na Krnjice. U januaru, Mehmed-beg Bušatlija, sa 3.000 boraca krenuo je na lađama (veliki čamci sa 8 ili 12 vesala) iz Skadra i iskrcao se u Krnjičku luku Podvrat. Drugi odred jačine 4.000 osmanskih vojnika krenuo je kopnenim putem preko Šestana u pravcu Krnjica. Nakon što je dobio

¹⁹¹ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

¹⁹² Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

¹⁹³ Pavićević, Stojančević, Ratković-Kostić, *Od Careva laza 1712. i boja kod Ivankovca 1805. do odlaska Turaka iz Srbije 1867*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1998

informaciju o pokretu osmanskih snaga, komandir Mašo Đurović sa odredom Crmničana, stigao je u Krnjice i sastao se sa ustaničkim snagama Kole Lunića. Sa Cetinja u Krnjice je stiglo i 200 dobro naoružanih pripadnika crnogorske garde. Crnogorske snage prve su izvršile napad i nakon šest sati borbe uspjele da poraze osmansku vojsku koja je potpuno razbijena bježala na svojim lađama, a drugi dio sela Šestana, u pravcu Skadra. Osmanska strana imala je gubitke 600 vojnika.¹⁹⁴ Kada je ubrzo dobila vijest da se u Sjevernoj Albaniji koncentriše velika vojska, očekivao se napad na Krnjice. Crnogorske i ustaničke snage izvršile su pripreme. Hasan Hota, sa 3.000 vojnika iz Hota, Kastrata i Malisora izvršio je iznenadni napad na Krnjice. Snažan otpor iz kamenih kuća pružile su im ustaničke snage Kole Lunića, a ubrzo im je u pomoć došao odred Crmničana. Hotine snage su razbijene i pobjegle su u pravcu sela Šestana. U ovim borbama bilo je oko 300 poginulih osmanskih vojnika.¹⁹⁵

Narednog dana u Krnjice su stigli odredi Crmničana, Ljubotinjana, tako da su ukupne crnogorske snage imale 4.000 boraca pod komandom vojvode Petra Vujovića. Osmanske snage jačine 6.000 vojnika nalazile su se na položaju Dračevica – selo Šestani.¹⁹⁶ U luci Podvrat nalazile su osmanske lake lađe sa artiljerijom. Crnogorske snage izvršile su napad. Najžešće borbe vodile su se ono Šestana i Podvrata. Nakon cjelodnevne borbe crnogorske snage izvršile su juriš, dok su osmanske snage prešle u bjekstvo.¹⁹⁷ Izbačeno je iz stroja oko 600 osmanskih vojnika.¹⁹⁸ Na crnogorskoj strani poginulo je 50 boraca, a ranjeno ih je preko 100. Među ranjenim su bili svi crnogorski komandanti. Zarobljeno je osam osmanskih barjaka, četiri topa

¹⁹⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

¹⁹⁵ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

¹⁹⁶ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

¹⁹⁷ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, ZUNS, Podgorica, 2018.

¹⁹⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

i veća količina lakog oružja i druge opreme. Krnjički ustanak imao je dobro vođstvo, sa znatno manjim snagama u ustaničkim danima crnogorski odred nanio je nekoliko poraza osmanskoj vojsci u kratkom vremenskom periodu.¹⁹⁹ U maju 1862. Osman-paša je preduzeo pohod sa jakim snagama na Crnu Goru. Prema odredbama mirovnog ugovora iz avgusta 1862. Krnjice i Seoca su ostali u sastavu osmanske teritorije.²⁰⁰ Svi ustanici su amnestirani, a vođa ustanka, Kola Lunić sa sedam najbližih saradnika je došao na Cetinje i primao kapetansku platu, a njegovi saradnici sredstva za život.

Crnogorsko-osmanski rat 1862.

Nakon crnogorsko-osmanskih ratova 1853. i 1858. i razgraničenja Crne Gore i Osmanskog carstva, oslobodilački pokreti kod crnogorskih plemena u osmanskoj teritoriji i Hercegovini dodatno su pojačani. Rad knjaza Danila na oslobođenju kao i revolucionarni pokret u Italiji dodatno su intenzivirali aktivnosti i prema austrijskim izvorima 1859. u Hercegovini je postojalo raspoloženje i mogućnost podizanja opšteg ustanka. Ona crnogorska plemena koja su razgraničenjem ostala u sastavu Osmanskog carstva, davala su porez Cetinju, a ne Carigradu. Novi crnogorski vladar, knjaz Nikola je u oktobru 1860. na Cetinju organizovao skupštinu glavara kako bi se dogovorili u vezi dalje borbe protiv osmanskih vlasti.²⁰¹ Informacije o ovom sastanku stigle su do Austrije i Osmanskog

¹⁹⁹ Pavićević, Stojančević, Ratković-Kostić, *Od Careva laza 1712. i boja kod Ivankovca 1805. do odlaska Turaka iz Srbije 1867*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1998.

²⁰⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁰¹ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

carstva, koje je krajem 1860. počelo da prikuplja snage na području Hercegovine jačine 13 bataljona nizama i 22 artiljerijska oruđa.²⁰² Do novog ustanka u Hercegovini koji je potpomognut crnogorskim četama došlo je početkom 1861.²⁰³ Na nagovaranje Francuske, knjaz Nikola je u početku nastojao da se održi mir u Hercegovini, a planiran je sastanak njega i Omer-paše, međutim ustanici su odbili ponudu za mir i nastavili ustaničke akcije zajedno sa crnogorskim četama. Porta je prihvatila prijedlog Omer-paše da se ponovo napadne Crna Gora jer je glavni podržavalac, inspirator i učesnik ustaničkih akcija u Hercegovini. Glavni zadatak je bio da se Crna Gora kazni i zaustavi njena oslobodilačka politika u porobljenim krajevima. Omer-paša Latas je ponovno izabran za glavnog komandanta osmanskih snaga.²⁰⁴

Direktan povod za rat nađen je u napadu Crnogoraca na osmansku posadu u Krnjicama 23–24. marta 1862. kada je zarobljeno nekoliko stotina osmanskih vojnika.²⁰⁵ Porta je uputila ultimaturnom Crnoj Gori u kojem je zahtijevala uzdržavanje od davanja bilo kakve pomoći stanovništvu oblastima na kojima su djelovali ustanici – Vasojevići, Hercegovina, Skadarska krajina itd, poštovanje linije razgraničenja, napuštanje Krnjica i oslobađanje zarobljenika.²⁰⁶ Ovaj ultimatum je upućen kako bi zadovoljio velike sile. Crna Gora je odgovorom nastojala da ne izazove negodovanje velikih sila, pa je odgovorila da nema nikakve veze sa ustaničkim akcijama u Vasojevićima i Krnjicama,

²⁰² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁰³ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

²⁰⁴ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁰⁵ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

²⁰⁶ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

a da ustaničke akcije u Hercegovini podržava moralno, dok crnogorske čete iz pograničnih krajeva odlaze u Hercegovinu na sopstvenu inicijativu bez znanja i odobrenja crnogorskih vlasti. Ovim odgovorom Osmansko carstvo je krajem aprila 1862. objavilo rat Crnoj Gori koji je u tradiciji poznat kao Drugi Omer-pašin pohod ili godina. Borbena dejstva na svim granicama Osmanskog carstva i Crne Gore počela su prije ovog datuma. Već početkom 1862. Osmansko carstvo je razradilo ratni plan, koji je predviđao koncentričan napad sa tri strane, sličan prvom Omer-pašinim pohodu. Podrazumijevao je napad koncentričnog karaktera sa sve tri strane. Glavni komandant Omer-paša sa svojim štabom nalazio se u Skadru. Južna osmanska vojska (glavnina vojske) kojom je komandovao armijski general Abdi-paša jačine 12.000 vojnika, dvije brdske i jedna poljska baterija su se koncentrisale u rejonu Podgorice. Sjeverna osmanska vojska (pomoćne snage) pod komandom Derviš-paše početne jačine 12.000 vojnika koncentrisala se u Hercegovini u rejonu Bileća – Gacko.²⁰⁷ Dodatne osmanske snage, pod nazivom „Limski korpus“ pod komandom Husein-paše jačine 5.000 vojnika raspoređene su u rejonu Gusinja i Bijelog Polja, dok je osmanska posada u Baru i Pljevljima znatno pojačana. Početna jačina osmanskih snaga bila je 29.000 vojnika, a u narednom periodu postepeno je stiglo pojačanje od još 26.000 vojnika.²⁰⁸ Ukupne osmanske snage u najintenzivnijoj ratnoj fazi imale su oko 55.000 vojnika. Glavni ratni plan je predviđao da osmanske snage na sektoru Martinići – Orja Luka – Novo Selo probiju crnogorsku odbrambenu liniju i da se spoje sa snagama Derviš-paše koji je nastupao pravcem Gacko – Duga – Nikšić i nakon deblokade grada trebalo je da prodre ka Planinci i Orjoj Luci. Husein-paša sa svojim snagama koje su nastupale iz prvca Lima trebalo je da uguši ustanak u Vasojevićima i dalje

²⁰⁷ Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

²⁰⁸ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

da nadire pravcem Kolašin – Bioče – Podgorica. Spajanjem južne i svjerne osmanske vojske u dolini Zete trebalo je da se crnogorska plemena u osmanskoj teritoriji odvoje od crnogorskih snaga i da se združena vojska uputi ka Cetinju.

Naspram osmanskih snaga nalazila se crnogorska vojska pod komandom velikog vojvode Mirka Petrovića jačine oko 15.000 vojnika.²⁰⁹ Glavnina crnogorskih snaga pod neposrednom komandom Mirka Petrovića koncentrisana je u rejonu Ostroškog klanca na položajima Martinići – Orja Luka – Glavica – Novo Selo, fokusirana prema osmanskim snagama u Spužu i Podgorici.²¹⁰ Jedan crnogorski odred pod komandom vojvode Petra Vukotića bio je koncentrisan prema Hercegovini sa zadatkom sa spriječiti prodor osmanskih snaga iz Hercegovine u rejonu Nikšića (klanac Duga) i da pruži pomoć ustaničkim snagama. Crnogorski odred pod komandom vojvode Miljana Vukova imao je zadatak da sa ustanicima iz Vasojevića zatvori pravac prodora Limskom korpusu.²¹¹ Za zaštitu granice od potencijalnog napada iz Pljevalja bio je zadužen odred vojvode Novice Cerovića koji je sadejstvovao sa odredom Miljana Vukova. Jedan dio manjih crnogorskih snaga je bio koncentrisan u rejonu Bara.

Prve borbene operacije počele su početkom aprila 1862. u klancu Duga kada su crnogorske snage susrele snage Derviš-paše koji je išao prema Nikšiću da izvrši deblokadu grada i dopremi hranu i municiju osmanskim jedinicama u Nikšiću.²¹² Borbe su vođene od 12. do 16. aprila na Nozdrima, na Presjeci i Zlostupu. Crnogorski odred pod komandom Petra Vukotića

²⁰⁹ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

²¹⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²¹¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²¹² Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

uspio je da zaustavi prodor osmanskih snaga i primora ih na povlačenje do Gacka. Ovaj crnogorski odred držao je visove oko Duge i položaje oko Nikšića, Rudina, Bileće i Grahova.²¹³ Nakon bitke na Dugi, komandant Peko Pavlović dejstvuje sa jačim crnogorskim i hercegovačkim odredima prema Bileći i Nevesinju, ugrožavajući s vremena na vrijeme komunikaciju Nevesinje – Gacko. Na južnom dijelu fronta u aprilu vođene su borbe oko osmanskog utvrđenja Meduna, koji su još na početku rada opsjele crnogorske snage pod komandom vojvode Maša Vrbice.²¹⁴ Odredi vojvode Miljana Vukova i Novice Cerovića 19. aprila u borbama u Rudeš, kod Bijelog Polja, razbile su snage Husein-paše, zarobile nekoliko artiljerijskih oruđa i zaustavili dalji prodor njegovih snaga prema dolini Zete. Pojedini crnogorski odredi su poražene osmanske trupe gonili do Gusinja, pa i Novog Pazara. Ove snage su 28. aprila u borbama u Polimlju potukle snage Selim-paše koji je poginuo.

Tokom aprila 1862. osmanske snage na svim frontovima su ili zaustavljene ili potučene i nijesu uspjele da realizuju svoje planove. U cilju kažnjavanja osmanskih jedinica zbog nasilja nad narodom i zapljene stoke, crnogorske snage jačine oko 8.000 vojnika pod komandom vojvode Petra Vukotića su 13. maja 1862. izvršile iznenadan napad na Nikšić. Crnogorske snage su bile podijeljene u tri odreda, a izvršen je koncentrični napad. U okolini Nikšića, crnogorske snage su zaplijenile 3.000 grla stoke, u ovim borbama poginulo je oko 200 osmanskih vojnika, a zarobljeno je nekoliko stotina. Crnogorske snage su uspjele da prodru u sam grad, kojom prilikom su zapalile oko 100 kuća i povukle se. Na vijest o ulasku crnogorskih snaga u Nikšić, Derviš-paša je 17. maja sa 17.000 vojnika, artiljerijom i komorom krenuo da deblokira Nikšić. Kako je prodor iz Gacka

²¹³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²¹⁴ Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

ka Nikšiću kroz klanac Duga bio težak, osmanske snage su išle pravcem Bileća – Rudine – Nikšić preko Krsca. Jedan odred vojvode Vukotića izvršio je 17. maja iznenada napad na osmansku prethodnicu kod Čeline. Nakon borbe koja je trajala do mraka osmanska prethodnica se povukla prema glavnini osmanskih snaga. U zoru 18. maja snagama vojvode Vukotića došlo je pojačanje od 2.000 vojnika nakon čega su počeli nastupati prema osmanskim snagama.²¹⁵ Derviš-paša je odlučio da ne prihvati borbu, već se sa svojim snagama povukao prema Bileći.

Novo nastupanje prema Nikšiću preduzeo je 29. maja preko Rudina. Vojvoda Vukotić je odmah uputio odred jačine 1.500 vojnika iz Duge prema Rudinama, ali su osmanske snage nastavile pokret. Crnogorski odred jačine 3.000 vojnika sustigao je i napao snage Derviš-paše kod Omutića.²¹⁶ U jakim borbama, osmanska vojska je imala velike gubitke, ali je uspjela da se probije do Nikšića. Prilikom prolaska, osmanske snage su palile kuće i uništavale usjeve. Nakon ulaska u Nikšić, vojvoda Vukotić je očekivao da će jedinice Derviš-paše nastupati od Nikšića ka Bjelopavlićima, pa je prebacio odred na Planinicu. Njima se priključio i odred vojvode Mirka Petrovića i na Planinici su organizovali odbranu.²¹⁷ Derviš-paša je tokom 5. i 6. juna vršio demonstrativne napade sa manjim snagama na Planinici kako bi se nesmetano sa glavninom, usiljenim maršem, iz Nikšića povukao ka Bileći.²¹⁸ Nakon ovoga, vojvoda Vukotić je svoj odred prebacio u Rudine, a vojvoda Petrović svoj odred u Bjelopavliće. Na južnom frontu borbe su nastavljene tokom maja 1862. Naročito teške borbe vođene su 25. maja oko Malog i Veljeg Brda i Glizice.²¹⁹

²¹⁵ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²¹⁶ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

²¹⁷ Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

²¹⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²¹⁹ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna

Na južnom frontu Crne Gore, su u operacijama crnogorske trupe takođe uspjele da spriječe prodor Osmanlija. U okolini Spuža i duž komunikacije Spuž – Podgorica su vođene najveće borbe. Krajem maja 1862. Abdi-paša je uspio uz brojne žrtve da potisne crnogorske snage. Prema Martinićima je napredovao jedan odred osmanske vojske, dok je drugi napredovao prema Komanima. Tokom 24. juna je oko Sušice u Crkavnici vođena jedna od najtežih bitaka na ovom frontu. Gubici osmanskih snaga se procjenjuju na oko 2500 ljudi, a prema navodima ruskih izvora, Crnogorci su imali oko 300 poginulih.²²⁰ Abdi-paša je zbog neuspjeha u dotadašnjim operacijama, smijenjen sa funkcije komandanta armije, a Abdi Kerim-paša je imenovan za novog komandanta. Tokom aprila i maja crnogorska vojska je na svim frontovima uspjela da spriječi spajanje osmanskih snaga, ali uz velike gubitke koji se procjenjuju na oko 3.000 poginulih i ranjenih. U međuvremenu iz Carigrada je stigao odred od 600 Crnogoraca, a na front su pošli i đaci cetinjske osnovne škole zajedno sa svojim učiteljem.²²¹ Nakon kraćeg zatišja u drugoj polovini juna 1862. osmanska vojska preduzela je novu ofanzivu u dolini Zete. Crnogorski odred vojvode Petrovića nalazio se u rejonu Spuža na liniji Ždrebaonik – Orja Luka – Zagarač – Komani – Krusi. Najveće borbe vođene su od 22. do 24. juna oko Prentine Glavice, Kolovoza i Sađevca. Najteže borbe odigrale su se 24. juna kada su snage Abdi-paše, među kojima i odredi iz Zajbeka iz Anadolije, probile crnogorsku odbrambenu liniju. Odredu vojvode Mirka Petrovića u pomoć je pristigao odred Pipera koji su sa lijeve obale pregazili i preplivali Zetu.

U ovim borbama crnogorske snage porazile su osmanske jedinice Abdi-paše, zbog čega je zamijenjen Abdul Kerim

sredstva, Podgorica, 2018.

²²⁰ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²²¹ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

Nadir-pašom. Iako nijesu realizovale predviđene planove, osmanske snage na južnom frontu vezale su za sebe veće crnogorske snage i time olakšale dejstva na sjevernom frontu. U međuvremenu, Derviš-paša je iz Bileće dobio naređenje da mora izvršiti prodor preko Ostroga u Bjelopavliće. Iz Bileće je krenuo 5. jula sa 21 taborom vojske i karavanom od 1.500 natovarenih konja.²²² Nakon manjih borbi sa crnogorskim odjeljenjima u Kiti, ušao je u Nikšić, a 10. jula izvršio je napad na crnogorske položaje na Planinici i zauzeo Stubicu i Poviju nastavljajući da nadire u dvije kolone kroz Pješivce i Bjelopavliće. Osmanske snage su konstantno napadane od manjih crnogorskih snaga i usporeno su napredovale, uz velike gubitke. Kad je saznao za pad Planinice, vojvoda Petrović se sa odredom od 1.000 vojnika uputio u pomoć odredu vojvode Vukotića. Nakon spajanja, dva crnogorska odreda izvršila su napad u noći na Cerovo, ali nijesu imali uspjeha jer su odbijeni od osmanskih snaga. Nakon spaljivanja Povije i Stubice, nastupale su prema Cerovu i Bogetićima.²²³

Ostrog je 11. jula zauzela Lijeva kolona osmanskih jedinica, sa kojima se kretao štab Derviš-paše, a 12. jula nastavili su nastupanje ka Orjoj Luci i tu je došlo do spajanja prednjih odreda osmanske vojske.²²⁴ Spajanjem osmanskih snaga otvara se prostor za realizaciju drugog dijela ratnog plana, nastupanjem ka Kokotima – Carevom lazu – Rijeci Crnojevića – Cetinju. Crnogorske snage su odbačene na desnu obalu Zete. Potom je došlo do pregrupisanja crnogorskih snaga u dolini Zete kada su podijeljene u dva odreda. Prvi odred pod komandom Mirka Petrovića sastavljen je bio od boraca iz Katunske, Riječke i Lješanske nahije i nalazio se na položajima Komani – Zagarač

²²² Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

²²³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²²⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

– Zagreda u cilju zatvaranja puta prema Cetinju.²²⁵ Drugi odred, pod komandom Krca Petrovića, sa borcima sa područja Bjelopavlića i ostalih crnogorskih plemena u sastavu osmanske teritorije, nalazio se na položaju rijeke Sušice i Zete do Orje Luke.²²⁶ Združene osmanske snage u dvije kolone izvršile su 19. jula napad na crnogorske položaje. Napad je izvršen pravcem Spuž – Ždrebaonik – Orja Luka i pravcem Spuž – Zagarač. Najveće borbe prvog odreda vođene su oko Zagarača, a drugog odreda 25. jula oko Orje Luke kada su se crnogorske jedinice povukle prethodno paleći knjažev dvor.²²⁷ Crnogorske jedinice izvršile su juriš na Orju Luku i nametnule osmanskim snagama borbu jataganima. Osmanske snage su primorane na povlačenje do sela Glavice i tu su zauzele odbrambeni položaj. Nakon ovog neuspjeha, osmanske snage su pregrupisane, pa je njihova glavnina prebačena u rejon Lješkopolja i Žabljaka Crnojevića kako bi se težište borbi premjestilo na južni pravac. Na ovo pregrupisanje reagovao je odred vojvode Mirka Petrovića koji je manje snage ostavio u rejonu Orje Luke sa zadatkom da održavaju borbeni kontakt sa osmanskim snagama, a sa većinom svojih snaga prebacio se u rejon Lješanske i Rijeke nahije.²²⁸ Sa jačim snagama zatvorio je pravce koji vode ka Rijeci Crnojevića, a manje snage prikupio je u rezervi sela Buronje, Gradac i Krnjičke Kamenice.²²⁹

Početkom avgusta 1862. združene osmanske snage pod komandom Kerim-paše i Derviš-paše napale su crnogorske odred na Gornjim Kokotima.²³⁰ Nakon snažnog otpora na

²²⁵ Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

²²⁶ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²²⁷ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

²²⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²²⁹ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

²³⁰ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

Gornjim Kokotima, osmanske snage preusmjerile su dejstva južnim pravcem prema Žabljaku. U ovom period, sa Primorja, naročito Boke Kotorske i Krivošija, stižu dobrovoljci da učestvuju u odbrani Cetinja. Osmanska vojska nakon osvajanja Dodoša nastupa u dvije kolone prema Rijeci Crnojevića. U međuvremenu, vojvoda Mirko Petrović je naredio evakuaciju Rijeke Crnojevića, a stanovništvo se povlači pred nadiranjem osmanskih snaga, paleći kuće i uništavajući svu svoju imovinu. Pred osmanskim snagama u blizini Cetinja knjaz Nikola zahtijeva intervenciju velikih sila.²³¹

Crnogorske snage su 24. avgusta držale položaje oko Rijeke Crnojevića, a glavnina njihovih snaga je bila na Meterizima. Osmanske snage napale su crnogorske jedinice 24. avgusta. Vođene su borbe čitavog dana uz velike gubitke na Bobiji, Krnjičkoj Kamenici i Meterizima. Crnogorske jedinice u nedostatku municije borile su se kršima i motkama. Osmanska vojska je 25. avgusta uspjela da uđe u Rijeku Crnojevića i nastavi pokret ka Cetinju. Djelovi osmanskih jedinica stigli su do Ulića. Crnogorski odredi su se 28. avgusta grupisali kod Dobrskog sela, izvršili juriš na osmanske snage i potisnuli ih u blizini Rijeke Crnojevića. Nakon intervencije Rusije, Osmansko carstvo je pristalo da vodi pregovore o miru. Porta je prihvatila da stanje u pogledu crnogorsko-osmanske granice ostane nepromijenjeno, a Crna Gora je prihvatila da obezbijedi nesmetanu komunikaciju, uz prava osmanskih vlasti, i obezbjeđivanja puta, kako bi mogli sagraditi utvrđenje duž puta Spuž – Nikšić.

Mirovni ugovor je 8. septembra 1862. potpisan u Rijeci Crnojevića. Crna Gora se obavezala da će iz Crne Gore biti protjeran vojvoda Mirko Petrović i da neće izazivati sukobe duž pograničnih oblasti. Na intervenciju knjaza Nikole, sultan je odustao od protjerivanja vojvode Petrovića. Knjaz Nikola je

²³¹ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

intervenisano kod velikih sila, koje su primorale Portu da 1863. odustane od izgradnje utvrđenja Spuž – Nikšić i time su anulirani nepovoljni uslovi mira.²³² U ovom ratu Crna Gora je imala velike ljudske i materijalne žrtve. Prema popisu koji je sproveo vojvoda Mirko Petrović po okončanju ratnih operacija, Crna Gora je imala gubitke od oko 6.600 vojnika od čega je 2.000 poginulo.²³³ Prema navodima ruskih diplomatskih predstavnika osmanska vojska imala je oko 21.000 vojnika izbačenih iz stroja.²³⁴

Bitka u Dugi 12–16. april 1862.

Označava više povezanih bitaka u rejonu Duge, a uključuje i borbe kod Prešeke i Zlostupa. Nakon rata 1858. došlo je do razgraničenja Crne Gore i Osmanskog carstva, čime je put kroz Dugu bio jedina veza Nikšića sa Hercegovinom i ostalim djelovima Osmanskog carstva, jer su ostali putni pravci bili presječeni. Slabljenjem Osmanskog carstva prostor Župe, Lukova i Rudina postaje mjesto čestih borbi crnogorskih četa i osmanske vojske. Tokom Crnogorsko-osmanskog rata 1862. Omer-paša Latas naredio je Derviš-paši, komandantu sjeverne osmanske armije da izvrši deblokadu Nikšića, koji je duže vrijeme i prije rata, bio odsječen i blokiran ustaničkim snagama i da nastupanjem niz klanac Duga izvrši dopremanje ratnog materijala i hrane garnizonu u Nikšiću.²³⁵ Informisan o osmanskim namjerama, upućen je jači crnogorski odred pod komandom vojvode Petra Vukotića da hitno ide u pravcu Duge.²³⁶

²³² Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

²³³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²³⁴ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

²³⁵ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

²³⁶ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna

Položaje u Dugi već su držale male ustaničke snage pod komandom Ilije Zvicera.

Derviš-paša je krenuo iz Gacka 29. marta/10. aprila s osam bataljona regularnih vojnika i 10.000 bašibozuka, kao i 500 zidara i tesara, koji su imali zadatak da zidaju kule niz Dugu koje bi zaposjele manje osmanske posade.²³⁷ Osmanske snage stigle su 10. aprila do sredine klanca Duga, kod mjesta Nozdra i tu je postavljen logor glavnine snaga. Novoproduzveni brigadni general, Salih-paša 11. aprila sa dva bataljona i karavanom od 100 konja i provijantom za Nikšić nastavio je put. Ovaj zadatak izvršio je bez ikakvog odmora i istoga dana se sa odredom vratio do ulaska u klanac Duga i tu zalogorovao. U ranim jutarnjim časovima 31. marta/12. aprila Salih-paša je užurbano krenuo da se spoji s glavninom u Nozdrama. Nedaleko od Nozdra, kod mjesta Prešeka, njegov odred napale su male snage pod komandom vojvode Ilije Zvicera i serdara Šćepana Radojevića. Klanac Duga je prohodan samo sredinom, karavanskim putem, a po okolnom pošumljenom kamenitom predjelu moguće je postavljati zasjede i s manjim pokretljivim odredima zadržavati mnogobrojnije snage. Osmanski odred pod komandom Salih-paše ipak je uspio da se probije i spoji sa glavninom. U ovom borbama crnogorski odred imao je velike gubitke, a poginule su crnogorske starješine Ilija Zvicer, Šćepan Radojević i Đoko Miljanić. Ove borbe trajale su dva dana, a naročito su velike bile tokom 2/14. aprila. Tokom bitke kod Prešeke, Derviš-paša je naredio ukopavanje glavnine snaga u Nozdrama.

Vojvoda Petar Vukotić, sa odredom jačine 4.000 vojnika, stigao je 2/14. aprila u Dugu.²³⁸ Razmještaj svojih jedinica izvršio je 3/15. Prema naredbi Derviš-paše 4/16. aprila u Nikšić je krenuo

sredstva, Podgorica, 2018.

²³⁷ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²³⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

drugi transport sa hranom, koji su pratili 14 streljačkih četa i 1.000 bašibozuka. Ova kolona je došla do mjesta Zlostup i tu naišla na crnogorske jedinice razmještene u polukružnu zasjedu. Vojvoda Vukotić izdao je naredbu da se osmanske jedinice propušte na jurišno odstojanje s namjerom da im nametne blisku borbu jata-ganima, dok su osmanske jedinice bile obučene za streljačko ratovanje.²³⁹ Prilikom juriša crnogorskih snaga, osmanske jedinice pružile su snažan otpor. Iako je osmanska kolona bila mnogobrojnija, komandant nije uspio da razvije svoje snage na uskom prostoru. Sabijeni na uskom kamenitom prostoru, u borbi koja je trajala čitav dan, crnogorske snage su uspjele da potpuno poraze osmansku kolonu. Prema nekim procjenama bilo je 2.000 poginulih, a zaplijenjena je veća količina oružja i 1.000 tovara s hranom i drugim materijalom namijenjenim Nikšiću.²⁴⁰ Crnogorski gubici iznosili su oko 300 poginulih i ranjenih.

Tokom najveće borbe, Derviš-paša se sa svojim štabom povukao do Krsca čekajući pomoć iz Gacka. Crnogorski odred nije gonio razbijenu osmansku kolonu jer su se u dubini nalazile brojnije osmanske snage sa boljim položajem. Derviš-paša nije raspolagao informacijama o brojnom stanju crnogorskog odreda pod komandom vojvode Vukotića, pa je u noći između 4/16. i 5/17. aprila sa glavninom snaga otišao za Gacko. Nakon sastanka sa Omer-pašom dobio je čin mušira, a naređeno mu je da nastavi dalje operacije prema ratnom planu koji je podrazumijevao prodor kroz Planinicu prema Bjelopavlićima. Nakon ovog vojvoda Vukotić se sa svojim odredom prebacio u Banjane, a u Dugi je ostavio 1.000 vojnika.²⁴¹ Za izviđanje prema Nevesinju uputio je odred jačine 400 vojnika pod komandom Peka Pavlovića.²⁴² Ovaj crnogorski odred je krajem aprila 1862.

²³⁹ Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

²⁴⁰ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

²⁴¹ Isto.

²⁴² Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

držao položaje oko Duge, Nikšića, Rudina, Bileće i Grahova. U ovom periodu ustaničke snage pod komandom Luke Vukajlovića djelovale su po Hercegovini ometajući i prekidajući snabdijevanje osmanske vojske.²⁴³

Bitka kod Goranska u Pivi

22–25. maj 1862.

Pokušavajući da na adekvatan način dopreme ratni material i hranu osmanskim garnizonu u Nikšiću, osim iz pravca Hercegovine, osmanske snage su razmatrale i druge puteve. Tako se osmanska kolona jačine 7.000 nizama i bašibozuka, sa karavanom od 500 natovarenih konja, pod komandom pukovnika Hasan-bega uputila iz Foče sa zadatkom da preko Goranska dopremi hranu i municiju u Nikšić.²⁴⁴ Kako bi spriječio dolazak ove kolone, vojvoda Novica Cerović sa odredom jačine 1.700 vojnika iz Drobnjaka, Pive, Jezera i Šaranaca, zaposjeo je položaj sjeverno od Goranska na rijeci Vrbnici između sela Stabine i Plužina.²⁴⁵ Do sukoba crnogorskog odreda sa osmanskim prethodnicom došlo je 22. maja, a jake borbe konstantno su se vodile od 22. do 25. maja. Uprkos osmanskim napadima, crnogorski odred nije potisnut. U noći 24/25. maja u pomoć crnogorskom odredu stigao je odred od 250 Moračana i Rovčana sa kojim je ojačano lijevo krilo, jer je vojvoda Cerović odlučio da težište napada bude na lijevom krilu kako bi osmanske snage potisnuo u kanjon rijeke Pive.²⁴⁶ U zoru 25. maja crnogorske snage izvršile su napad na osmanske jedinice. Uprkos iznenađenju, osmanske jedinice su pružile snažan otpor,

²⁴³ Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

²⁴⁴ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

²⁴⁵ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

²⁴⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

a ispred 12 časova desno krilo osmanske vojske je razbijeno i počelo je povlačenje. Pukovnik Hasan-beg naredio je povlačenje cijelom dužinom fronta. Crnogorske jedinice gonile su ih do noći do rijeke Sutjeske. U ovih četiri dana borbe, izbačeno je iz stroja 900 osmanskih vojnika, dok su crnogorske snage imale 58 poginulih i oko 80 ranjenih.²⁴⁷ Zaplijenjeno je 50 natovarenih konja sa hranom i džebanom.

Bitka u planini Kiti

12. juna 1862.

Nakon poraza u Dugi, Derviš-paša je dobio naređenje da po bilo koju cijenu mora prodrijeti ka Bjelopavlićima i spojiti se sa osmanskim snagama u dolini Zete. Ovaj put Derviš-paša nastupao je drugim pravcem planina Kita (1240 m) – Nikšić.²⁴⁸ U cilju zbunjivanja crnogorskih snaga, u Dugu je uputio odjeljenja, a širio je i informacije da će napasti Grahovo. Derviš-paša je 26. maja formirao je 20 tabora vojske (10.000 vojnika), pet topova i 1.000 konja natovarenih hranom i džebanom i stavio ih pod komandu Salih-paše.²⁴⁹ Glavni zadatak je bio da iz Bileće preko planine Kite dođe u Nikšić i dopremi materijal i hranu. Nakon izvršenih priprema, Salih-paša je 28. maja krenuo, a zalogorovao je u blizini planine Kite. U zoru 29. maja nastavio je put prema Nikšiću i počeo da se penje uz planinu Kitu. Osmanska vojska bila je malaksala od kretanja po besputnom i krševitom terenu. Ovo je stanje pogoršavala vrućina i žeđ. Nakon što je informisan o planovima osmanske vojske, vojvoda Petar Vukotić se sa odredom od 3.000 Crnogoraca uputio ka planini Kiti.²⁵⁰ Kad je

²⁴⁷ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

²⁴⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I-XI, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1979.

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

stigao na Kitu nije zaposio položaj, već je uputio dva odreda po 1.000 vojnika da posjednu položaj sa obje strane pravca osmanskog napredovanja.²⁵¹ Tokom penjanja na planinu, osmanska vojska je bila znatno iscrpljena što je dodatno podsticala vrućina i žega, ali njeni prednji djelovi počeli su da izbijaju na planinu. Prvi napad počele su jajoške čete koje su znatno ranije zauzele položaje na planini jer su još iz Bileće znale za plan Salih-paše.²⁵² Vojvoda Vukotić je naredio opšti juriš, a osmanske snage su ubrzo počele sa neorganizovanim povlačenjem. Osmanska kolona je razbijena, a najviše njih se povuklo u Bileću. Prema nepouzdanim podacima, na osmanskoj strani je bilo 4.000 izbačenih iz stroja, među kojima i 100 oficira.²⁵³ Poginuo je i Salih-paša. Na crnogorskoj strani poginulo je 40, vojnika, a ranjeno više od 100.²⁵⁴ U ovoj borbi zaplijenjeno je 75 natovarenih konja.

Bitka na Polimlju/Previji 1862.

Prema planu Omer-paše, Husein Avin-paša je imao naređenje da iz Peći krene sa snagama jačine 20.000 nizama i bašibozuka i osam artiljerijskih oruđa da izvrši prodor sa sjevera i sastane se kod Spuža sa južnim i sjevernim osmanskim snagama. Za obavljanje ovog zadatka Avi-paša formirao je dvije kolone. Desna kolona pod komandom Sali-paše Tetovca jačine 8.000 vojnika sa područja Rožaja i Peštera i četiri artiljerijska oružja, nastupala je pravcem Rožaje – Polica – manastir Đurđevi Stupovi. Lijeva kolona, pod nesporedmom komandom Avin-

²⁵¹ Pavićević, Stojančević, Ratković-Kostić, *Od Careva laza 1712. i boja kod Ivankovca 1805. do odlaska Turaka iz Srbije 1867*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1998.

²⁵² Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

²⁵³ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

²⁵⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

paše, jačine 12.000 vojnika sa područja Peći, Rugove, Plava i Gusinja i četiri artiljerijska oružja nastupala je pravcem Peć – Čakor – Dolina Lima. Mjesto spajanja obije kolone je bio manstir Đurđevi Stupovi, odakle su trebali dalje da nadiru pravcem Kolašin – Dolina Morače – Spuž.²⁵⁵ Kada je saznao za ove osmanske planove, vojvoda Miljan Vukov je podijelio svoj odred na dva dijela. Glavninu snaga jačine oko 3.000 vojnika stavio je pod svoju komandu. Pomoćne snage, jačine 700 vojnika, pod komandom kapetana Radula Joksimovića upućene su da spriječe nastupanje Sali-paše prema manstiru Đurđevi Stupovi.²⁵⁶ Kako se dolazak vojske Husein Avni-paše očekivao dolinom rijeke Lima iz pravca sela Velika i Plava, vojvoda Miljan Vukov rasporedio je svoje snage na liniji selo Kruševo – Previja. Jedan dio snaga ostavio je na desnom krilu pod komandom Zarije Protića i Zarije Bakića, sa zadatkom da napadaju osmansku vojsku koja će biti frontalno fokusirana sa boka. Na centralnom položaju postavljen je serdar Vuko Mitrović sa odredom Bratonožićima. Ostali plemenski odredi raspoređeni su po visovima Previje. Glavni plan vojvode Miljana Vukova je bio da uvuče osmanske jedinice što više u dubinu teritorije Polimlja kako bi mogao da ih napadne svih snagama sa okolnih visova. Odred kapetana Zarije Protića i Zarije Bakića prije početka borbe povukao se u selo Cecune, udaljeno oko 6 km od položaja i time je desni bok ostao prazan.²⁵⁷ Osmanske snage izvršile su snažan napad na centralni položaj crnogorskih snaga. Nakon kraće puščane borbe, crnogorski odredi su sišli sa okolnih visova i nametnuli osmanskim jedinicama blisku borbu jataganima.²⁵⁸ Osmanske jedinice počele su da se povlače u

²⁵⁵ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

²⁵⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁵⁷ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

²⁵⁸ Popović, Simo, *Memoari*, CID, Podgorica, 2015.

pravcu Plava, a cnogorske snage su ih gonile do Pepičke rijeke. U ovoj borbi osmanska vojska je poražena, a imala je velike gubitke oko 1.000 izbačenih iz stroja. Gubici na crnogorskoj strani bili su 90 poginulih i preko 100 ranjenih.²⁵⁹ Ovom prilikom zaplijenjena je veća količina oružja i drugog ratnog materijala.

Bitka na Rudešu i Budimlju 1862.

Drugi dio osmanske vojske pod komandom Sali-paše Tetovca nastupao je pravcem Rožaje – Polica – Manastir Đurđevi Stupovi. Odred kapetana Joksimovića pružio je snažan otpor na liniji: Dapsiće – Gradac. Pred naletom mnogobrojnijih snaga ovaj crnogorski odred se povlačio postepeno pod borbom, a najveća borba vodila se oko Police. Snage Sali-paše zauzele su Budimlje i došle do desne obale Lima i ulogorile se na Rudešu kod Jasikovca, prema Beranama.²⁶⁰ Nakon što je porazio osmanske snage pod komandom Avin-paše, vojvoda Miljan Vukov je sa najvećim dijelom svojih snaga došao u pomoć odredu kapetana Joksimovića. Odred pod komandom Miljana Vukova došao je u noći u selo Donja Ržanica. Crnogorske snage odlučile su da odmah napadnu vojsku Sali-paše tokom logorovanja. Crnogorske snage zaokružile su ulogorenu osmansku vojsku i zatvorile glavne pravce odstupanja. U cilju zavaravanja osmanskih snaga, svaki crnogorski vojnik je upalio po nekoliko vatre na cijelom prostoru od Donje Ržanice do Dapsića.²⁶¹

²⁵⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁶⁰ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

²⁶¹ Pavićević, Stojančević, Ratković-Kostić, *Od Careva laza 1712. i boja kod Ivankovca 1805. do odlaska Turaka iz Srbije 1867*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1998.

Kako su osmanske snage imale informaciju da je poražena vojska Avin-paše na Polimlju, okolna vatra dala im je utisak o brojnim crnogorskim snagama što je uticalo na moral njihovih snaga. Odred vojvode Miljana Vukova u zoru preko Jasikovca izvršio je napad glavninom svojih snaga osmanske snage na Rudešu. U isto vrijeme napad sa svih strana izvršile su i ostale crnogorske jedinice. Demoralisana osmanska vojska nije pružila snažan otpor već je počela povlačenje. Crnogorske jedinice su gonile osmanske snage koje su u neredu bježale duž Police do rijeke Lešnice. Prilikom povlačenja poginuo je Sali-paša, a u borbama na Rudešu je poginuo i njegov sin, pukovnik Ibrahim-beg. Na Rudešu i Budimlju osmanska vojska pretrpjela je potpun poraz, a gubici su iznosili oko 2.000 poginulih i ranjenih i oko 500 zarobljenih.²⁶² U ovim borbama zaplijenjeno je 5.000 pušaka i veća količina oružja, džebane i hrane. Crnogorske snage imale su 300 poginulih i ranjenih. Poražena osmanska vojska na Rudešu i Polimlju više nije bila sposobna sa učestvovanje u napadu na Crnu Goru.

Bitka na Šarancima

18. avgusta 1862.

U periodu kad su se osmanske snage kretale prema Cetinju i vodile borbe oko Rijeke Crnojevića došlo je do bitke na Šarancima. Iako je prilikom razgraničenja 1859. dio Drobnjaka, Jezera i Šaranci ostao u osmanskoj teritoriji, vojnici iz Jezera i Šaranaca učestvovali su u sastavu crnogorskih odreda u borbama u Dugi i na Goranskom.²⁶³ U cilju kažnjavanja Jezera i Šaranaca, Omer-paša je iz Bosne i Hercegovine koncentrisao 7.000 vojnika u Pljevljima, i osmansku vojsku pojačao sa još 3.000 bašibozuka iz Sandžačkog vilajeta. Komandant ovih

²⁶² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁶³ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

snaga jačine 10.000 vojnika bio je pukovnik Alajbegović.²⁶⁴ Nakon što su dobili informaciju da osmanska vojska ide iz Pljevalja ka Tari, formiran je odred jačine 400 boraca iz Jezera i Šaranaca pod komandom Živka Šibalije.²⁶⁵ Osmanske snage su u zoru 18. avgusta napale na Šarance kada je počela da pada jaka kiša praćena velikom grmljavinom. U prvim borbama poginuo je osmanski komandant Alajbegović što je izazvalo opadanje morala, a loše vrijeme dodatno je uticalo na borbenu spremnost osmanske vojske. Crnogorski odred izvršio je juriš na osmanske snage koje su se povlačile u neredu, a mnogi od njih su stradali u rijeci Tari.²⁶⁶ Prema podacima komandira Vula Kneževića osmanska strana imala je 3.000 izbačenih iz stroja, dok crnogorski gubici nijesu poznati.²⁶⁷ Nakon ovog uspjeha Šaranci su podigli crkvu u Kršu, a Jezerci na Žabljaku.²⁶⁸

Krivošijski ustanak 1869.

Označava ustanak protiv austrougarskih vlasti koji je počeo u Krivošijama i proširio se na Boku Kotorsku i šire područje. Iako se u literaturi najviše pominje kao Krivošijski ustanak ili Prvi krivošijski ustanak, najadekvatniji naziv bi bio Bokeljski ustanak jer je zahvatio šire područje Boke Kotorske. Direktnan povod za ustanak bila je reforma austrijske vojske nakon poraza kod Sadowe u ratu sa Pruskom 1866, koja je za cilj imala da, kroz uvođenje opšte vojne obaveze, poveća oružanu silu. Novim vojnim zakonom koji je vlada donijela 1868, uvedena je opšta

²⁶⁴ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

²⁶⁵ Džaković, Vukoman, *Boj u Šarancima 1862, 1965* (separat).

²⁶⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁶⁷ Pavićević, Branko, *Crna Gora u ratu 1862*, CID, Podgorica, 2007.

²⁶⁸ Džaković, Vukoman, *Boj u Šarancima 1862, 1965* (separat).

vojna obaveza, što je dovelo do oružanog pokreta jer je austrijska vlada prekršila data obećanja da će poštovati tradicionalne povlastice Bokelja o oslobođenju od vojne obaveze.²⁶⁹ Ovim zakonom služenje vojnog roka postalo je obavezno i za stanovnike Boke Kotorske, Krivošija, Grblja, Paštovića, kojima je Austrija 1814. priznala od Mletačke Republike povlastice među kojima i oslobađanje služenja vojnog roka. Stanovnici Boke Kotorske i drugih oblasti pokušali su pregovorima da ublaže ove odredbe, pa su zahtijevali služenje na teritoriji rođenja, nošenje narodnog odijela umjesto vojne uniforme i slobodno kretanje (dogovor na skupštini bokeljskih prvaka 27. septembra 1869. u Kotoru).²⁷⁰ Međutim, car je 1869. naredio bespregovornu opštu regrutaciju.²⁷¹ Opšte nezadovoljstvo eskaliralo je oktobra 1869. kad su Krivošijani prekinuli veze između Dragalja i Kotora. Kada je austrijski odred upućen u Dragalj, Krivošijani su ga napali i porazili 7. oktobra 1869. u mjestu Ledenice, što je bio znak za opšti ustanak.²⁷² Ustanak je brzo proširen i sa lokalnog nivoa podignut je na organizovani oružani pokret kad su na oružje ustali Grbljani, Pobori, Majine, Brajići. Stvorena je slobodna teritorija, osim nekoliko vojnih utvrđenja.²⁷³ U cilju gušenja ustanka i uspostavljanja reda, angažovane su kopnene i pomorske snage pod komandom generala Ivana Vagnera jačine oko 26.000 vojnika.²⁷⁴

²⁶⁹ Kostić, Laza, *Stogodišnjica i Krivošijskog ustanka (1869–1969)*, Minhen, 1972.

²⁷⁰ Tomanović, Lazar, Vešala i mir, *Zastava*, 5. novembar 1869.

²⁷¹ Beroš, Josip, *Vagnerova administracija i Krivošijski ustanak 1869*, Titograd, 1969.

²⁷² Grgurević, Tomislav, *Crna Gora i Krivošijski ustanak 1869. godine* (www.montenegrina.net).

²⁷³ Grupa autora, *Leksikon diplomatije Crne Gore*, CANU, Podgorica, 2022, 448–449.

²⁷⁴ Beroš, Josip, *Vagnerova administracija i Krivošijski ustanak 1869*, Titograd, 1969.

Austrijske snage su prvo krenule (19. do 23. oktobra) u obračun sa ustaničkim snagama koje su držale teritoriju od Budve do Trojice iznad Kotora (Grbljani, Majine, Pobori i Brajići). Istovremeno, 19. oktobra, iz dva pravca izvršen je napad na Krivošije u kojima se nalazilo oko 700 ustanika.²⁷⁵ General Vagner sa svojim snagama sproveo je i drugu vojnu akciju od 25. do 27. oktobra.²⁷⁶ Austrijska vojska generala Vagnera je surovo postupala u gušenju ustanka, imala je velike gubitke, a nije dala željene rezultate zbog čega je smijenjen sa pozicije. Zamijenio ga je general Auersperg koji je sproveo novu vojnu akciju protiv ustanika u novembru. General Auersperg je poražen kod Dragalja i odmah je naredio povlačenje prema Risnu. Gubici austrijskih snaga su bili veliki i iznosili su oko 1.700 mrtvih, ranjenih i izbačenih iz stroja.²⁷⁷

Za vrijeme prvog pohoda na ustanak u Krivošijama, predstavnici Grblja, Pobora, Maina i Brajića su se sastali kako bi donijeli odluku da se odupru novom zakonu putem oružanog sukoba. Pobori su 29. oktobra napali i zauzeli na austrijsko utvrđenje Stanjevići.²⁷⁸ Grbljani su 31. oktobra napali tvrđavu Goražde, ali su austrijske snage uspjele da je odbrane jer su im prethodno došle jače snage.²⁷⁹ Brajići su istovremeno uspjeli da opkole tvrđavu Kosmač i ubiju njenog komandanta, ali ne i da je zauzmu.²⁸⁰

²⁷⁵ Kostić, Laza, *Stogodišnjica I Krivošijskog ustanka (1869–1969)*, Minhen, 1972.

²⁷⁶ Luketić, Miroslav, *Ustanak 1869. godine u južnom dijelu Boke Kotorske*, Kotor-Budva, 1970.

²⁷⁷ Grgurević, Tomislav, *Crna Gora i Krivošijski ustanak 1869. godine* (www.montenegrina.net).

²⁷⁸ Beroš, Josip, *Vagnerova administracija i Krivošijski ustanak 1869*, Titograd, 1969.

²⁷⁹ Luketić, Miroslav, *Ustanak 1869. godine u južnom dijelu Boke Kotorske*, Kotor–Budva, 1970.

²⁸⁰ Grgurević, Tomislav, *Crna Gora i Krivošijski ustanak 1869. godine* (www.montenegrina.net).

Crna Gora se nije direktno miješala u ustaničke akcije, već je zvanično ostala neutralna iako je podržavala ustanak i pružala logistiku ustaničkim porodicama koje su se sklonile u crnogorska sela. U to vrijeme, Crna Gora je vodila sporove s Osmanskim carstvom oko Veljeg i Malog Brda, pa joj zaoštavanje odnosa s Austrougarskom nije išlo u prilog. Početkom novembra 1869. u Crnoj Gori je bilo oko 5.000 izbjeglih ljudi iz Krivošija i Boke Kotorske, a u narednih nekoliko mjeseci ovaj broj je udvostručen.²⁸¹ Ustaničke snage su pokušale da osvoje Budvu i vršile su konstantan pritisak na austrijsku vojsku.²⁸² Kako bi izašla iz navedene situacije, Austrija je u januaru 1870. odlučila da prihvati ranije ustaničke zahtjeve.²⁸³ Ustanak je okončan potpisivanjem ugovora između vođa ustanika i austrijskog guvernera za Dalmaciju, Gavрила Rodića, 11. januara u selu Knezlac u blizini Risna (Knezlački mir).²⁸⁴ Ovim ugovorom ustanici su amnestirani, a utvrđeno je oslobođenje od vojne obaveze i nošenja oružja.²⁸⁵

Bitka na Lipovu 27. septembar 1872.

Poslije bitke na Grahovcu 1859, evropska komisija određivala je i obilježavala granice između Osmanskog carstva i Crne Gore. Prema Kolašinu povukla je granicu sa najviše tačke Jablanovog Vrhа pravo na Rujev Krš. Tako je prešekla Lipovo da je veći dio ostao u osmanskoj, a manji u crnogorskoj granici. Tako je zemlja manjeg djela Lipova postala crnogorska, ali su

²⁸¹ Kostić, Laza, *Stogodišnjica I Krivošijskog ustanka (1869–1969)*, Minhen, 1972.

²⁸² Tomanović, Lazar, Vešala i mir, *Zastava*, 5. novembar 1869.

²⁸³ Beroš, Josip, *Vagnerova administracija i Krivošijski ustanak 1869*, Titograd, 1969.

²⁸⁴ Luketić, Miroslav, *Ustanak 1869. godine u južnom dijelu Boke Kotorske*, Kotor – Budva, 1970.

²⁸⁵ Grupa autora, *Leksikon diplomatije Crne Gore*, CANU, Podgorica, 2022.

imanja na tome dijelu ostala vlasništvo onih Turaka čija su bila do tada. Vlasnici imanja mogli su ostati na imanjima kao crnogorski državljani ili su mogli živjeti na osmanskoj teritoriji, a imanja obrađivati kao dvovlasnici. Čim je komisija podijelila Lipovo, Osmanlije napustiše imanja koja su zapala u crnogorsku granicu. Tako su ta imanja ostala napuštena i zapuštena nekoliko godina. Poslije nekoliko godina, neki crnogorski siromasi podignu kolibe na toj napuštenoj zemlji i počnu je obrađivati. Osmanske vlasti su imale namjeru da uzmu imanja za sebe od crnogorskih porodica.²⁸⁶ Da bi pretekao sukob, upravitelj morački, Bajo Bošković javi u Kolašin miralaju Safet-begu da zadrži Kolašince da se ne svade s Crnogorcima, i zamoli ga da se njih dvojica sastanu i dogovore. Miralaj 14. septembra ljubazno odgovori da će sutradan doći na sastanak, ali ne održa riječ. U noći između 16. i 17. septembra, Miralaj Safet beg pređe na crnogorsko Lipovo s vojskom i svom opremom.²⁸⁷ Pod svojom komandom imao je šest tabora nizama i oko hiljadu bašibozuka, šest brdskih topova, bojnu i provijantsku komoru i sve drugo. Crnogorci-Lipovljani nisu očekivali nikakav napad. Kad su izjutra počeli izlaziti iz svojih koliba, vidjeli su osmansku vojsku po okolnim glavicama sa svih strana oko svojih koliba. Na brzinu oni poslaše žene i djecu u planinu još slobodnim pravcem, a oni zauzeše položaj protivu osmanske vojske. Lipovljana je bilo oko sto. Obličnija moračka sela, kad čuše grmljavinu topova i pušaka, pritekli su u pomoć kako je ko stigao. Broj Crnogoraca konstatno je rastao i napadali su sa svih strana. Osmanska topovska i puščana vatra bila je vrlo jaka. Pećine i visoke stijene odjekivahu od silne grmljavine. Takva je borba trajala do kasno popodne.²⁸⁸ Predveče Crnogorci pote-

²⁸⁶ Petrović-Njegoš, Nikola, *Memoari*, Obod, Cetinje, 1965.

²⁸⁷ Gopčević, Spiridon, *Crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Vojno delo, Beograd, 1963.

²⁸⁸ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

goše jatagane i izvršiše juriš. Osmanlije ne sačekale juriš nego se dade u bjekstvo. Crnogorci su ih gonili do granice. Crnogorci su posjekli 120 glava, oteli tri barjaka, zaplenili više pušaka ostraguša i 30 sanduka municije za ostraguše, više konja, dosta provijanta i šatora.²⁸⁹ Zaplijenjen je Miralajev šator sa njegovim stvarima. Crnogorski gubici iznosili su sedam mrtvih i 15 ranjenih.²⁹⁰ Osmanska vlada je svalila svu krivicu na miralaja Safet bega i izvinila se za napad. Rezultat napada bio je: što je ko dobio to mu je i ostalo.²⁹¹

Pokolj u Podgorici

7. oktobar 1874.

Nakon stalnih sukoba između Crnogoraca i osmanskih vlasti, postignut je dogovor prema kojem su osmanski pazari bili otvoreni za Crnogorce. S druge strane, osmanski podanici su mogli slobodno trgovati i u miru putovati po Crnoj Gori. Najviše Crnogoraca trgovalo je na podgoričkom pazaru, na kojem su, kad su dolazili, ostavljali oružje kod straže na ulazu u varoš, i uzimali ga kad završe posjetu pazaru. Tokom 1870-ih kapetan (zabit) Podgorice bio je Jusuf-aga Mučin Krnjić jedan od najsilnijih i najbogatijih Osmanlija na tim prostorima. Bavio se liferacijom mesa za osmansku vojsku. Kod njega je službovao Pero Ivanović iz Kučke krajine koja je bila u osmanskoj vlasti. Ivanović je 7. oktobra 1874. u kasnim popodnevrim časovima sa pet metaka ubio Jusuf-agu tokom šetnje pored rijeke Ribnice, oko kojeg se nalazilo 16 naoružanih članova pratnje.²⁹² Osmanska pratnja je na mjestu ubila Ivanovića, a u cilju osвете za ubijenog kapetana,

²⁸⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁹⁰ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

²⁹¹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁹² Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

Osmanlije su pogubile svakog Crnogorca na kojeg su tog dana našli. U Podgorici i Donjoj Zeti posječeno je 17 Crnogoraca, a ranjeno njih osam uz prisustvo vojnih i policijskih vlasti. Ovaj događaj izazvalo je veliku akciju, pa se u svega nekoliko sati sakupilo 10.000 Crnogoraca i došlo na granicu prema Podgorici spremni da uđu na osmansku teritoriju i izvrše osvetu.²⁹³ Na ovu akciju odlučno je reagovao knjaz Nikola koji je naredio da niko ne može preći granicu bez njegovog odobrenja i da se ne može vršiti osveta nad Osmanlijama koji su se zatekli u Crnoj Gori, već su pod jakom stražom sprovedeni do osmanske teritorije. Nakon što je prikupio podatke, knjaz Nikola je optužio Osmansko carstvo insistirajući da neće zadržavati Crnogorce ako pravda ne bude zadovoljena. U cilju sprečavanja eventualnog rata, evropske sile izvršile su pritisak na Carigrad da se zločin kazni. U tom cilju formirana je mješovita crnogorsko-osmanska istražna komisija. Crnogorska komisija učestvovala je punopravno u istrazi i izricanju kazne. Zbog pokolja u Podgorici okrivljena je 21 osoba.²⁹⁴ Njih šest je osuđeno na smrt vješanjem, dok je njih 15 osuđeno na po 15 godina robije.²⁹⁵ Smrtna kazna izvršena je u Carigradu u prisustvu predstavnika evropskog diplomatskog kora. Ovaj događaj imao je velike konsekvence na buduće međusobne odnose.

Ustanak u Vasojevićima jun 1875.²⁹⁶

Uporedo sa ustankom u Hercegovini organizovale su se ustaničke akcije u Vasojevićima. Ustaničke aktivnostu u Vasojevićima bile su znatno otežane zbog udaljenosti ali i orijentisanosti

²⁹³ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

²⁹⁴ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

²⁹⁵ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

²⁹⁶ Hercegovački ustanak 1875. kao niz operativnih akcija biće obrađen u narednom nastavku (prim. autora).

glavnog vođstva na ustanak u Hercegovini. Gotovo sve oružje i municija upućivani su u hercegovačke akcije. Ustanak u Vasojevićima počeo je 24. juna 1875. nešto ranije od akcija u Hercegovini.²⁹⁷ Nakon što su osmanske vlasti počele da grade veliku karaulu u selu Seoca kod Andrijevice preko rijeke Lim, Panto Cemović iz sela Buča kod Berana, skupio je jednu manju četu i napao karaule, uništio posadu i srušio karaule.²⁹⁸ Osmanske fortice u Podima su porušene od strane Sava Maslovarića i njegovih rođaka koje su građene na njegovom imanju. Kao početak ustanka u Vasojevićima smatra se 24. jun 1875. Sa ovim akcijama počele su ustaničke akcije širih razmjera koje su se djelimično proširivale.²⁹⁹ Po dolasku vojvode Miljana Vukova ustanak je dobio šire razmjere. Najveću smetnju ustanicima predstavljale su karaule (fortice) raznih veličina.³⁰⁰ One su bile ozidane od kamena sa puškarnicama u zidovima, a bile su pokrivene šindrom (drvenim daskama), normalno, lučevim.³⁰¹ Uglavom su bile podignute na raskrsnicama, na stratezijskim visovima, na prevojima, na mjestima prelaska preko rijeke Lim (kazovi, skakala) jer mostova u tom periodu nije bilo. Na karaulama je služila nizamska posada. Primarna ustanička aktivnost bila je neutralisanje karaula koje nije bilo lako zauzeti bez artiljerije, pa su ustanici razradili poseban način njihove eliminacije. Uradili su su štitove (grudobrane) od talpi (debelih dasaka) koje puščana zrna nijesu mogla probiti.³⁰²

²⁹⁷ Isto.

²⁹⁸ Vuković, Gavro, *Rat Crne Gore s Turskom 1876*, Državna štamparija, Cetinje, 1929.

²⁹⁹ Gopčević, Spiridon, *Crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Vojno delo, Beograd, 1963.

³⁰⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³⁰¹ Gopčević, Spiridon, *Crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Vojno delo, Beograd, 1963.

³⁰² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

U cilju sprečavanja od paljenja, prednji djelovi ovih štitova oblagani su sirovim kožama. Iza ovih štitova moglo se zakloniti do deset ljudi. Prilikom napada na fortice ustanici su gurali štit ispred sebe do pogodnog odstojanja, nakon čega bi bacali zapaljene baklje na krov fortice. Drveni krov karaula je brzo gorio, a nizami su bježali kako bi izbjegli vatru. Improvizovane baklje pravili su tako što su na jedan kraj drvenoga štapa dužine pola metra, namotavali krpe ili kućine natopljene smolom ili katro-
nom koje bi umakali u petrolej ili barut.³⁰³

Sredstvo za razbijanje vrata na karaulama bilo je lagum – kese od goveđe kože, napunjene barutom. U kesu je uveden jedan kraj a drugi, koji se pali prije upotrebe je izveden van. Ovu metodu prvi su upotrijebili dvojica braće – Radoje i Trajko Minić iz sela Velika.³⁰⁴ Ovom metodom eliminisane su karaule, a posada je nakon razoružavanja upućivana svojim komandama. Tako su zauzete karaule Kamenita Glava na desnoj strani rijeke Lima, zatim karaule na Trepči i Lukinom Viru.³⁰⁵ Potom je jedan ustanički odred na čelu sa Pantom Cemovićem i Vasom Saičićem ostao u okolini Berana, a drugi odred je upućen u Polimlje da neutrališe ostale karaule.³⁰⁶ U ovim akcijama najteže je bilo osvojiti karaulu Serdar Kula u Sućeskoj koja je bila jako utvrđena i imala je brojnu nizamsku posadu. Ipak, nakon pregovora na zahtjev komandanta kule Jusbaše Sulejmana, karaula je napuštena pod uslovom da se sačuvaju životi nizama.³⁰⁷ Osim ovih, porušeno je još karaula na Poštan Polju, Previji, Murini, Kruševu, Mašnici i Ulotini.³⁰⁸

³⁰³ Vuković, Gavro, *Rat Crne Gore s Turskom 1876*, Državna štamparija, Cetinje, 1929.

³⁰⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³⁰⁵ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

³⁰⁶ Gopčević, Spiridon, *Crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Vojno delo, Beograd, 1963.

³⁰⁷ Vuković, Gavro, *Rat Crne Gore s Turskom 1876*, Državna štamparija, Cetinje, 1929.

³⁰⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

Bitka na Šekularu jul 1875.

Kako se ovaj prostor nalazio van ustaničkih akcija 1875. koje su pokrenute u Hercegovini uz podršku i učešće crnogorskih jedinica, osmanske jedinice iz Plava i Gusinja odlučile su da napadnu Šekular zbog ustanka u Polimlju. Bitka se vodila u mjestu Šekular, visoravni na desnoj strani rijeke Lim, sjeveroistočno od Polimlja oko Šekularske rijeke, između Biševa, Mokre Planine, Vitošinog Krša i Crnoga Vrha. Krajem jula 1875. Osmanska vojska jačine 4.000 vojnika krenula je ka Šekularu. U isto vrijeme krenula je i osmanska vojska iz Berana u susret osmanskim snagama iz Plava i Gusinja. Osmanska vojska je postavila artiljeriju kod sela Donja Ržanica i tu su se ulogorili. Kad je saznao za pokret osmanske vojske, vojvoda Miljan Vukov je naredio ustaničkim vođama Pantu Cemoviću, Vasu Saičiću, Dmitru Vukoviću i drugima, da se sa svojim jedinicama upute ka Šekularu. Do sukoba ustaničkih snaga i osmanske vojske iz Plava i Gusinja došlo je u rejonu oko Crvene Stijene. Pritisnute napadom ustaničkih snaga osmanske jedinice povukle su se na uzvišenje Maslarski Krš i tu se utvrdile. Ustaničke snage izvršile su juriš na Maslarski Krš, a osmanske snage su počele ubrzano da se povlače u pravcu Plava. Gubici osmanskih snaga procjenjuju se na 400 izbačenih iz stroja, dok su ustaničke crnogorske snage imale 72 poginula i isto toliko ranjenih.³⁰⁹ Ustaniци su zaplijenili znatan broj pušaka ostraguša sa pripadajućom municijom. U ovim borbama poginuo je Dmitar Vuković, brat vojvode Miljana Vukova, a pa je lokalitet Crvena Stijena po njemu nazvan Dmitrova Stijena.³¹⁰ U međuvremenu,

³⁰⁹ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³¹⁰ Vuković, Gavro, *Rat Crne Gore s Turskom 1876*, Državna štamparija, Cetinje, 1929.

vojvoda Miljan Vuković sa svojim snagama prešao je Marsenića Rijeku i izvršio napad na osmansku vojsku kod sela Donja Ržanica. Osmanske jedinice su se užurbano povlačile dok su ih ustaničke crnogorske snage gonile do Berana. Izbačeno je iz stroja više od 100 osmanskih vojnika, dok su gubici na crnogorskoj strani bili neznatni, svega nekoliko poginulih.³¹¹

Bitka na Đurđevim Stupovima

23. avgust 1875.

Ustanak u Hercegovini od 1875. uzrokovao je opsežne aktivnosti osmanske vojske. Od početka avgusta 1875. Osmanlije iz Sjenice i Novog Pazara počele su sa pripremama za napad na manastir Đurđevi Stupovi u Beranama. Osmanske snage su 23. avgusta izvele napad na manastir kod kojeg se nalazilo svega 15 Crnogoraca koji su se zatvorili u njega i pružili otpor.³¹² Osmanska vojska je jednim odjeljenjem opkolila manastir, a drugi dio vojske otišao je Haškim poljem u namjeri da izvrši paljenje i pljačkanje lokalnog stanovništva.³¹³ Vasojevičke vođe Panto Cemović i Ivan Delević uspjeli su da organizuju nešto ratnika i izvrše napad na osmanske jedinice po Haškom polju koje su se počele povlačiti. Vijest o ovom napadu brzo se proširila i crnogorske jedinice su se okupile prema granici i najvećom brzinom uputile prema osmanskim snagama. Pred prijetnjom jačih crnogorskih snaga osmanske jedinice su se počele povlačiti i napustili su opsadu manastira. Crnogorske snage su gonile osmansku vojsku do Berana gdje su zaustavljene artiljerijskom vatrom sa Jasikovca, nakon čega su se povukle do rijeke

³¹¹ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

³¹² Pavićević, Branko, Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796–1878, tom 2, *Istorija Crne Gore*, knjiga 4, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004.

³¹³ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Vijesti, Podgorica, 2006.

Bistrice. Osmanska vojska imala je 200 poginulih, dok su crnogorski gubici iznosili 60 poginulih i 100 ranjenih.³¹⁴

Borbe u Polimlju
oktobar 1875.

Proširivanje ustaničkih akcija i rušenje kula u Polimlju izazvalo je reakciju gusinjskog Ali-bega koji je angažovao 3.000 vojnika kako bi spriječio širenje ustanka i obnovio poružene kule. Napao je 21. oktobra 1875. Polimlje i zapalio nekoliko sela.³¹⁵ Na njegov pokret sakupilo se oko 1.200 ustanika iz Polimlja kojima se priključio Ljevorečki bataljon crnogorske vojske jačine 500 vojnika. Crnogorske snage zaposjele su položaje na Previji čekajući dolazak osmanskih snaga koje su nadirale prema Previji u cilju napada na sela Cecuni i Bojovići. Prilikom dolaska u Previju osmanska vojska napadnuta je svim crnogorskim snagama. Brzo je potisnuta i gonjena do Ulotine. Osmanska strana imala je više od 100 poginulih, a crnogorska strana 40 poginulih.³¹⁶ Zaplijenjena je veća količina pušaka ostraguša martinki i municije. Prelazak Ljevorječčkog bataljona crnogorske vojske na osmansku teritoriju izazvao je oštar protest osmanskih vlasti, pa je knjaz Nikola u cilju stabilizacije prilika smijenio komandanta bataljona Miluna Vešovića, a postavio komandira Todora Vukovića.³¹⁷

³¹⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Kanada, 233.

³¹⁵ Vuković, Gavro, *Rat Crne Gore s Turskom 1876*, Državna štamparija, Cetinje, 1929.

³¹⁶ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³¹⁷ Vuković, Gavro, *Rat Crne Gore s Turskom 1876*, Državna štamparija, Cetinje, 1929.

Borbe kod Berana 1875/1876.

Predstavljaju niz manjih sukoba i borbi od oktobra 1875. do aprila 1876. koje su vodile ustaničke snage podržane ponekad regularnim crnogorskim jedincima protiv lokalnih osmanskih snaga u oblasti Berana. Osmanski odred jačine 1.000 nizama krajem septembra 1875. izvršio je pokret iz pravca Berana ka Polimlju. Crnogorske ustaničke snage izvršile su napad sa dvije strane na ovu osmansku kolonu. Nakon devetočasovne borbe, osmanske snage su potisnute i vratile su se u Berane. Izbačeno je iz stroja 250 osmanskih vojnika, a ustaničke snage imale su 80 poginulih i ranjenih.³¹⁸

Osmanske snage iz Berana su ponovo 6. oktobra napale ustanike u pravcu sela Buče, ali su naišle na snažan otpor ustaničkih snaga kojima su u pomoć stigli drugi ustanici i Crnogorci sa granice. Borbe su se vodile od 6. do 10. oktobra na prostoru sela Lužac – selo Buče – Jugovine – selo Donja Ržanica – Bare Andrijevačke – Glavica, nakon čega su se osmanske snage povukle u Berane. Izbačeno je iz stroja 280 osmanskih vojnika, a ustanika 100. Tokom januara 1876. Ustaničke snage jačine 600 boraca napale su ulogorene nizame kod sela Gornja Ržanica kada je poginuo 60 nizama, a ostali su se povukli ka Plavu. Na ovo su reagovali osmanski vojnici iz Plava koji su zajedno sa nizamima formirali kolonu jačine oko 1.000 vojnika i krenuli ka ustanicima. U očekivanju osmanske vojske iz pravca Plava ustanici su posjeli pogodne položaje s lijeve stranke rijeke Velike i iznad sela Pepića.³¹⁹ Iznenadena zasjedom, osmanska vojska se nakon jake borbe u kojoj je izbačeno iz stroja oko 200 osmanskih vojnika,

³¹⁸ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³¹⁹ Vuković, Gavro, *Rat Crne Gore s Turskom 1876*, Državna štamparija, Cetinje, 1929.

povukla u Plav. Na crnogorskoj strani je bilo 70 poginulih i ranjenih.³²⁰ U noći 17/18. januara 1876. ustaničke snage iz Vasojevića izvršile su napad na selo Bioče u Gornjem Bihoru nakon čega su se organizovali borci iz Gornjeg i Donjeg Bihora što je izazvalo povlačenje ustanika.³²¹ Osmanske snage napale su 2. februara 1876. manastir Đurđevi Stupovi koji su branile ustaničke snage jačine 200 ustanika pod komandom Panta Pešića. Nakon cjelodnevne borbe osmanske snage su se povukle, a u borbama je poginuo komandant Pešić. Ustanička grupa iz Velike pod rukovodstvom Rada Mikića u martu 1876. zauzela je jako utvrđenu forticu na Ivan Polju. U očekivanju rata tokom proljeća 1876. ustaničke akcije su redukovane i uglavnom su se vodili manji sukobi oko Berana i u Polimlju.

Bitka na Presjeci i Petnjem brdu 1876.

Zbog svojih interesa u Bosni i Hercegovini, austrougarske vlasti su nastojale da pregovaraju sa ustanicima. Da bi do tog susreta došlo, grof Andrašić potražio je od Visoke porte primirje između ustanika i austrijskih trupa. Porta se saglasila i primirje od 12 dana otpočelo je 21. marta 1876. U vrijeme primirja izvršene su promjene u glavnoj komandi bosansko-hercegovačke carske vojske. Zbog neuspjeha u gušenju ustanka, smijenjen je Reuf-paša, a na njegovo mjesto postavljen je mušir Muhtar-paša. Odmah po prijemu dužnosti i isteku kratkotrajnog primirja, Muhtar-paša je pokušao da sa velikim brojem askera i bašibozuka doturi tain u Nikšić. Istog dana, 4. aprila, dočekan je na Krscu od ustanika i uz osjetne gubitke bio primoran da se vrati u Gacko.³²² Teško stanje u opkoljenom Nikšiću natjeralo

³²⁰ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³²¹ Isto.

³²² Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

je Muhtar-pašu da ponovo krene niz Dugu. Pokupio je 15.000 askera i uputio se brzim maršem 16. aprila iz Gacka, dohvatio se Krsca, pa Zlostupa i utvrđenog klanca Duge.³²³ Čim je sišao u Gornje Polje, hitno je gradu predao tain, pa se vratio i ušanično na Presjeci, prvoj fortici u Dugi, da tu, kao sigurnijem mjestu, provede noć s vojskom. Obaviješten o namjeri ustaničkih vođa da udare na Muhtar-pašinu vojsku, knjaz Nikola je naredio Pješivačkom bataljonu da hitno ide u Dugu ustanicima u pomoć. Ustanici su 18. aprila, prije nego su Osmanlije krenuli uz Dugu, izvršili na njih silovit udar na Presjeci i Petnjem Brdu.³²⁴ U pomoć je stigao i Pješivački bataljon. Naređenje knjaza Nikole Pješivačkom bataljonu da se vrati kako ne bi bio opažen od glavne komande osmanske vojske i nanio mu tešku odgovornost, s obzirom da Crna Gora još nije bila zvanično u ratu, nije ispoštovano. U ovoj borbi na Presjeci i Petnjem Brdu poginulo je oko 2.000 Turaka i 350 ustanika.³²⁵

³²³ Ružić, Jefto, *Iz istorije ratova Crne Gore i Zete*, Bradford, 1970.

³²⁴ Šurbatović, Mihailo, *Istorija ratova Crne Gore*, Vindzor, Kanada, 1989.

³²⁵ Marković, Momir, *Crnogorski rat*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.

S

T

Z

E

T

Z

O

C

7 jubilee of the Mausoleum of Njegoš on Mount Lovćen

7 The construction of the Mausoleum as one of the most important events in modern Montenegro

Ivan Jovović

11 The Mausoleum of Njegoš or a sense of place

Janko Ljumović

17 The Mausoleum of Njegoš as a pearl of Montenegrin self-awareness

Marko Špadijer

29 Harold Bilinić and The Mausoleum of Petar II Petrović Njegoš on Mount Lovćen

Tatjana Koprivica

57 Classic for a classic: The Mausoleum on Mount Lovćen

Slavica Stamatović Vučković

91 The Mausoleum of Njegoš on Mount Lovćen

Predrag Malbaša

105 Zadar and Lovćen

Radomir Jurić

127 prism

127 The labyrinths of global justice

Bojan Jovanović

165 refugees

165 Sheltering refugees and displaced persons in Montenegro during the collapse of the SFRY

Cvetko Pavlović

anniversary 185

On the occasion of the 110th anniversary of the birth of Mihailo Lalić

Borislav Jovanović

theatre 191

The Petrović Njegoš Dynasty: 191

Montenegrin metahistorical
dramatic landscape

Janko Ljumović 211

Dramatic expression in the
early modern age

Luka Milunović 261

Limits of the totality in Ljubomir
Đurković's play "Waste"

Đorđe Sanković

Njegoš 275

Njegoš and music 275

Vesna Ivanović

Cosmic logos is the only 301

Njegoš's God

Slobodan R. Vukićević

painting 323

Eros and Thanatos in the 323
works of Dimitrije Popović

Lucija Pušonjić

history 403

The Black Hand's attempts 403
against Montenegro

Novak Adžić

S

T

Z

W

T

Z

O

C

427 Humanitarian work of female members of the Petrović family in the Balkan Wars
Nada Tomović

435 William Ewart Gladstone
Jelisaveta Blagojević
Aleksandar Klarić

451 Štedimlija in the political and literary circles of Zagreb during 1930s
Željko Karaula

473 Prominent personalities from Donji Kraj
Milorad Čeranić

499 journalist pictures

499 Montenegro in the eyes of foreign travel writers
Nenad Dragić

549 The image of America in the Voice of a Montenegrin 1873–1914
Ivan Tepavčević
Predrag Adžić

563 jubilee

563 Torch that has been burning for 170 years
Velizar Radonjić

577 military history

577 Montenegrin military history (part two)
Srđa Martinović